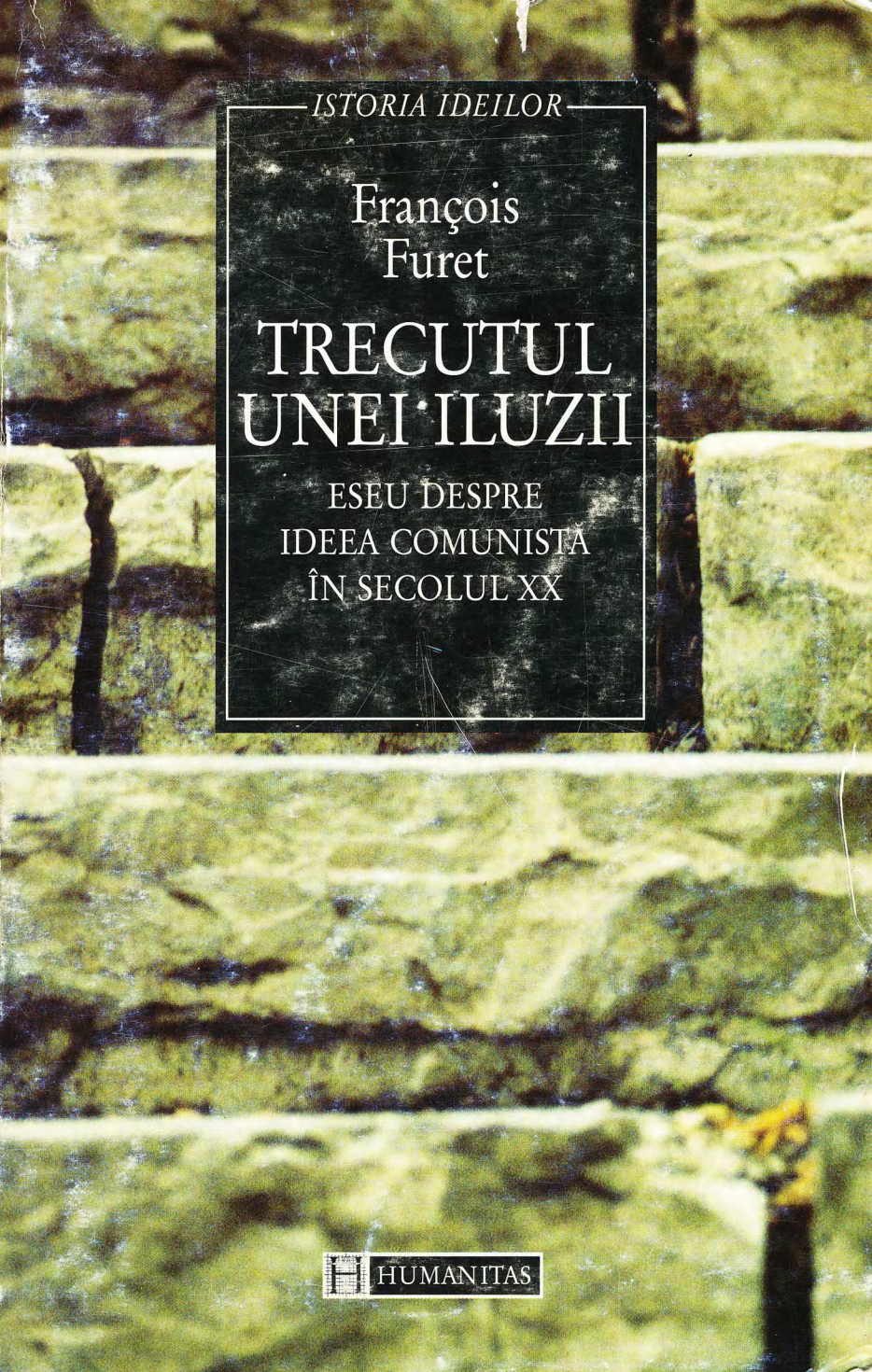
ISTORIA IDEILOR
François
Furet
TRECUTUL
UNEI ILUZII
ESEU DESPRE
IDEEA COMUNISTĂ
ÎN SECOLUL XX
HUMANITAS

FRANÇOIS FURET s-a născut în 1927. Istoric, specialist îndeosebi al perioadei moderne și al Revoluției franceze, este profesor la École des Hautes Études en Sciences Sociales și la University of Chicago. Este autorul următoarelor lucrări: *La Révolution française* (cu Denis Richet), 1965; *Lire et écrire: l'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry* (cu Jacques Ozouf), 1977; *Penser la Révolution française*, 1978; *L'Atelier de l'Histoire*, 1982; *Marx et la Révolution française*, 1986; *La Gauche et la Révolution au milieu du XIXe siècle, Edgar Quinet et la question du jacobisme, 1865–1870*, 1986; *La Révolution (1770–1880)*, 1988; *Dictionnaire critique da la Révolution française* (volum colectiv al cărui coordonator este alături de Mona Ozouf), 1988; *La République du Centre* (în colaborare cu Jacques Julliard și Pierre Rosanvallon), 1988; *Les Orateurs de la Révolution*, vol. I: *Les Constituants* (cu Ran Halévi), 1989; *La Gironde et les Girondins*, 1991. A îngrijit mai multe ediții de texte clasice ale perioadei, multe din lucrările sale fiind traduse în numeroase limbi.

FRANÇOIS FURET

TRECUTUL UNEI ILUZII

ESEU DESPRE IDEEA COMUNISTĂ ÎN SECOLUL XX

Traducere din franceză de
EMANOIL MARCU și VLAD RUSSO

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

FRANÇOIS FURET
LE PASSÉ D'UNE ILLUSION
Essai sur l'idée communiste au XXe siècle
© Éditions Robert Laffont, S.A., Paris, 1995

© Humanitas, 1996, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-28-0686-9

Mulțumiri

Ca nou-venit în istoria secolului XX, am beneficiat, pentru a scrie această carte, de sfaturile bibliografice ale unor prieteni care m-au precedat în același demers, într-un punct sau altul al subiectului meu. Sînt mult prea numeroși ca să-i citez pe toți. Stéphane Courtois, Christian Jelen, Georges Liébert, Jean-François Revel mi-au pus cu generozitate la dispoziție timpul și cunoștințele lor. Îi datorez o recunoștință specială lui Jean-Louis Panné, autorul unui excelent *Souvarine,* pentru a-mi fi împărtășit constant erudiția sa de istoric al comunismului.

Olivier Nora și Mona Ozouf mi-au citit cu amabilitate lucrarea, sugerîndu-mi corecturi utile. Ei știu cît de mult le prețuiesc sfatul. În sfîrșit, nu uit ce datorez celor doi editori și prieteni ai mei: Charles Ronsac, care, după ce a avut ideea acestei cărți, s-a ocupat de ea cu toată grija, și Jean-Étienne Cohen-Séat, cu care am discutat îndelung pe marginea ei.

P.S. Acest studiu este o încercare de interpretare. Nu menționez aici, la note, decît lucrările sau articolele ce mi-au fost utile în modul cel mai direct.

Prefață

Regimul sovietic a ieșit în mare grabă de pe scena istoriei, unde-și făcuse intrarea cu surle și trîmbițe. El a constituit într-o asemenea măsură materia și orizontul veacului, încît sfîrșitul său lipsit de glorie, după o existență atît de scurtă, contrastează surprinzător cu strălucirea evoluției sale. Asta nu înseamnă că apatia de care era bolnavă U.R.S.S. nu putea fi diagnosticată; dar descompunerea internă era ascunsă atît de puterea internațională a țării, cît și de ideea ce-i servea de drapel. Prezența sovietică în afacerile politice ale lumii atesta prezența sovietică în istoria omenirii. În rest, nimic mai străin opiniei publice decît perspectiva unei crize radicale a sistemului social instaurat de Lenin și Stalin. Ideea unei reforme a acestui sistem era aproape omniprezentă în ultimul sfert de veac și alimenta sub forme foarte diverse un revizionism activ, dar acesta nu contesta nici un moment superioritatea principială a socialismului asupra capitalismului. Nici măcar dușmanii socialismului nu-și imaginau că regimul sovietic ar fi putut să dispară și că Revoluția din Octombrie ar fi putut fi „ștearsă cu buretele"; cu atît mai puțin că la originea acestei dezintegrări ar putea sta inițiative ale partidului unic aflat la putere.

Și totuși universul comunist s-a autodistrus. Ne-o demonstrează și un alt semn, ulterior căderii sale: nu mai rămîn după el decît oamenii care, fără să fi fost învinși, au trecut de la o lume la alta, reconvertiți la alt sistem, partizani ai economiei de piață și ai alegerilor libere, sau reciclați în naționalism. Din experiența lor anterioară, nu rămîne însă nici o idee. Popoarele ce ies din comunism par obsedate de negarea regimului în care au trăit, chiar dacă moștenesc de la el obiceiuri și moravuri. Lupta de clasă, dictatura proletariatului, marxism-leninismul au dispărut în beneficiul a ceea ce se credea că au înlocuit: proprietatea burgheză, statul democratic liberal, drepturile omului, libera inițiativă. Regimurile născute din Octombrie nu lasă după ele decît ceea ce au negat.

Sfîrșitul Revoluției ruse, sau dispariția imperiului sovietic lasă în urmă o *tabula rasa* — nimic comparabil cu ceea ce lăsase sfîrșitul Revoluției franceze sau căderea Imperiului napoleonian. Oamenii lui Termidor celebrară egalitatea civilă și lumea burgheză. Napoleon a fost mereu acel cuceritor nesățios, acel iluzionist al victoriei, pînă la înfrîngerea care i-a luat tot

ce cîștigase ca jucător norocos. Dar, în ziua cînd a pierdut totul, el lăsa Europei o bogată zestre de amintiri, de idei și instituții din care, ca să-l învingă, s-au inspirat chiar și dușmanii săi. În Franța, el fondase statul secolelor viitoare. Lenin, în schimb, nu lasă nimic moștenire. Revoluția din Octombrie își încheie traiectoria fără să fi fost învinsă pe cîmpul de bătaie, dar lichidînd ea însăși tot ce s-a făcut în numele ei. La ceasul dezagregării sale, imperiul sovietic prezintă o particularitate rară: aceea de a fi fost o superputere fără să fi încarnat o civilizație. E drept că a grupat în jurul său acoliți, clienți și colonii, că și-a creat un arsenal militar și a dus o politică externă la scară mondială. A avut toate atributele puterii mondiale, prin care a impus respect adversarului, ca să nu mai vorbim de atributele mesianismului ideologic, prin care și-a cîștigat veneratia partizanilor săi. Cu toate astea, destrămarea sa rapidă nu lasă nimic în picioare: nici principii, nici coduri, nici instituții, nici măcar o istorie. La fel ca — înaintea lor — germanii, rușii sînt al doilea mare popor european incapabil să dea un sens veacului XX și de aceea nesigur de întregul său trecut.

Iată de ce termenul de „revoluție" mi se pare total impropriu pentru a boteza șirul de evenimente ce a dus, în U.R.S.S. și în imperiul său, la sfîrșitul regimurilor comuniste. Dacă aproape toți l-au folosit e pentru că nici un alt cuvînt din vocabularul nostru politic nu părea să se potrivească mai bine prăbușirii unui sistem social; acesta avea avantajul de a implica ideea, familiară tradiției politice occidentale, de ruptură brutală cu regimul trecut. Totuși, acest „Vechi Regim" se născuse el însuși din Revoluția de la 1917 și continua să se proclame fructul acesteia, astfel că lichidarea lui putea foarte bine să semene a „contrarevoluție": nu restaura ea lumea burgheză detestată de Lenin și Stalin? Dar, mai ales, manifestările ei nu au avut prea mult în comun cu o răsturnare ori cu o întemeiere. Revoluția și contrarevoluția evocă aventuri ale voinței, pe cîtă vreme în sfîrșitul comunismului hotărîtoare e înlănțuirea de circumstanțe.[1] Iar ceea ce urmează nu lasă mai mult loc acțiunii deliberate. Pe ruinele Uniunii Sovietice nu apar nici lideri gata să preia ștafeta, nici partide adevărate, nici o nouă societate, nici o nouă economie. Tot ce vezi este o umanitate atît de atomizată și uniformizată, încît este incontestabil că clasele sociale au dispărut: pînă și țărănimea, cel puțin în U.R.S.S., a fost distrusă de stat. Popoarelor Uniunii Sovietice nu le-a rămas destulă forță nici pentru a goni nomenklatura divizată, nici pentru a influența cursul evenimentelor.

Astfel, comunismul se termină într-un soi de neant. El nu deschide calea, așa cum au dorit și prezis atîția după Hrușciov, unui comunism mai bun, lichidînd viciile celui vechi și păstrîndu-i părțile bune. Un comunism pe care

[1] Afirmația se cere nuanțată de la țară la țară, fiind de exemplu mai puțin valabilă pentru Polonia decît pentru Ungaria. Mă gîndesc, aici, la cazul U.R.S.S., de care pînă la urmă a depins totul, întrucît unda de șoc ce a dus la dezagregarea imperiului sovietic s-a propagat de la Moscova.

Dubček l-a putut întruchipa timp de cîteva luni în primăvara lui 1968, nu însă și Havel după toamna lui 1989. Prin Gorbaciov, ambiguitatea acestui comunism a recidivat la Moscova, după eliberarea lui Saharov, dar Elțîn a risipit-o imediat după „puciul" din august 1991: pe ruinele regimurilor comuniste nu se vede nimic altceva decît repertoriul cunoscut al democrației liberale. Din acel moment s-a transformat pînă și sensul comunismului, chiar și în ochii celor ce i-au fost partizani. În loc să fie o explorare a viitorului, experiența sovietică reprezintă una din marile reacții antiliberale și antidemocratice ale istoriei contemporane a Europei, cealaltă fiind desigur fascismul, sub diferitele lui forme.

Ea își dezvăluie astfel una din trăsăturile distinctive: aceea de a fi fost inseparabil legată de o *iluzie* fundamentală; evoluția sa a părut multă vreme să valideze conținutul acestei iluzii — înainte de a o risipi. Nu vreau să spun pur și simplu că actorii sau partizanii săi n-au știut ce istorie fac și că au atins alte obiective decît cele pe care și le fixaseră — așa cum de altfel se întîmplă în general. Cred mai curînd că de fapt comunismul a avut ambiția de a merge în sensul evoluției necesare a Rațiunii istorice, instaurarea „dictaturii proletariatului" căpătînd astfel aparența unui caracter științific: este o iluzie de altă natură decît aceea ce s-ar fi putut naște dintr-un calcul al scopurilor și mijloacelor, și chiar dintr-o simplă credință în justețea unei cauze, căci îi oferă omului pierdut în istorie, pe lîngă sensul vieții sale, binefacerile certitudinii. Ea nu a fost un fel de eroare de judecată, care cu ajutorul experienței poate fi reperată, măsurată, corectată, ci mai curînd o investire* psihologică comparabilă cu cea a unei credințe religioase, deși obiectul ei este istoric.

Iluzia nu „însoțește" istoria comunistă, ci îi este constitutivă: e în același timp independentă de evoluția ei, fiind prealabilă experienței, dar și supusă vicisitudinilor acesteia, de vreme ce adevărul profeției stă în desfășurarea ei. Are drept suport imaginația politică a omului modern, dar e supusă reajustărilor constante pe care i le impun circumstanțele, ca o condiție a supraviețuirii sale. Își face din istorie hrana ei zilnică, astfel încît să integreze neîncetat orice nou element survenit înlăuntrul credinței. Așa se explică de ce n-a putut să dispară decît o dată cu dispariția a ceea ce-i alimenta substanța: fiind credință în mîntuirea prin istorie, doar o infirmare radicală din partea istoriei putea s-o zdruncine, făcînd ca efortul de reajustare înscris în natura ei să-și piardă rațiunea de a fi.

Acest efort formează subiectul cărții de față: nu istoria comunismului, și cu atît mai puțin istoria U.R.S.S. ca atare, ci istoria iluziei comunismului, atîta timp cît U.R.S.S. i-a dat consistență și viață. Vrînd să-i descrii înfățișările succesive luate în decursul veacului, nimic nu te obligă să vezi în ele

---

* *A investi*, ca termen de psihologie, înseamnă „a-și pune întreaga energie într-o acțiune, într-o activitate". În acest sens, *a investi* și *investire* vor fi folosiți destul de frecvent în această lucrare. (*N. t.*)

doar produsele unui gen depășit de evoluția democrației liberale: mărturisesc că nu prea văd motive de a înlocui o filozofie a istoriei cu alta. Utopia omului nou este anterioară comunismului sovietic, și îi va supraviețui sub alte forme — debarasată, bunăoară, de mesianismul „muncitoresc". În orice caz, istoricul ideii comuniste din acest secol e sigur acum că are de-a face cu un ciclu complet încheiat al imaginației politice moderne, început cu Revoluția din Octombrie, terminat cu destrămarea Uniunii Sovietice. Întotdeauna lumea comunistă și-a făcut un titlu de glorie nu doar din ce era, dar și din ce vroia — și deci urma — să devină. Chestiunea n-a fost tranșată decît prin dispariția acestei lumi: ea se confundă astăzi, în totalitate, cu trecutul ei.

Istoria „ideii" comunismului rămîne însă mai vastă decît cea a puterii lui, chiar și pentru epoca maximei sale expansiuni geografice. Cum această idee e cu adevărat universală, afectînd populații, teritorii și civilizații unde nici măcar creștinismul nu a pătruns, ar fi nevoie, pentru a-i urmări peste tot fascinația, de cunoștințe pe care nu le am. Mă voi limita s-o studiez în Europa, acolo unde s-a născut, unde a cucerit puterea, unde a fost atît de populară la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial; în fine, acolo unde i-au trebuit treizeci de ani ca să moară, între Hrușciov și Gorbaciov. Marx și Engels, „inventatorii" ideii, nu-și imaginaseră viitorul ei apropiat altundeva decît în Europa: astfel că mari marxiști, precum Kautsky, au recuzat Rusia lui Octombrie 1917 ca fiind prea periferică pentru un rol de avangardă. O dată ajuns la putere, Lenin n-a văzut altă salvare decît în solidaritatea revoluționară a vechiului proletariat format în vestul Europei, începînd cu cel german. După el, Stalin a speculat în folosul său componenta rusească a ideii comuniste, dar fără să renunțe la idee, care, din contră, capătă un suflu nou o dată cu victoria antifascistă. Pe scurt, Europa, mama comunismului, este și principala sa scenă. Leagănul și centrul istoriei sale.

În plus, ea oferă observatorului avantajul unei cercetări comparative. Căci ideea comunistă poate fi studiată aici în două ipostaze politice, după cum deține puterea prin intermediul unor partide unice sau este propagată în opinia publică a democrațiilor liberale, canalizată mai ales de partidele comuniste locale, dar și pe alte căi, sub forme mai puțin militante. Cele două universuri sînt în relație constantă, deși inegală, primul fiind secret și închis, al doilea public și deschis. Interesant e că ideea comunistă prosperă mai ales în cel de-al doilea, în ciuda spectacolului oferit de primul. În U.R.S.S., apoi în ceea ce după 1945 se va numi „lagărul socialist", ea creează ideologia și limbajul dominației absolute. Instrument al unei puteri deopotrivă spirituală și temporală, componenta ei emancipatoare nu supraviețuiește mult timp funcției sale de aservire. Ea este supusă și în Vest, prin intermediul partidelor frățești, canoanelor stricte ale solidarității internaționale; dar aici, nefiind niciodată un mijloc de guvernare, ideea își păstrează ceva din farmecul ei originar, amestecat cu o negare a caracterului pe care l-a dobîndit, la celălalt capăt al Europei, imperiul sovietic. Ceea ce rămîne utopic în ea și ceea ce de-acum înainte este istoric formează un dozaj instabil căruia circumstanțele

aveau să-i dea, cu prețul unor reajustări succesive, forța de a dăinui pînă în zilele noastre. Ideea comunistă a trăit mai mult timp în mințile oamenilor decît în realitate; și mai mult timp în vestul, decît în estul Europei. Traseul ei imaginar e astfel mai misterios decît istoria sa reală: iată de ce eseul de față încearcă să-i descrie meandrele. Această descriere e poate cea mai bună modalitate de a contribui la crearea unei conștiințe istorice comune occidentului și răsăritului Europei, atîta vreme separate, deopotrivă prin realitatea și prin iluzia comunismului.

În fine, un ultim cuvînt despre autor, dat fiind că orice carte de istorie își are propria istorie. Am, cu subiectul pe care-l tratez, o relație biografică. „Trecutul unei iluzii": pentru a regăsi acest trecut, ajunge să privesc în urmă, spre acei ani ai tinereții cînd am fost comunist, între 1949 și 1956. Problema pe care încerc astăzi s-o înțeleg e, așadar, legată inseparabil de viața mea. Am trăit dinăuntru iluzia în al cărei trecut încerc să cobor, în una din epocile maximei sale răspîndiri. Trebuie oare să am regrete, acum, cînd îi scriu istoria? Nu cred. După patruzeci de ani, îmi judec orbirea de atunci fără indulgență, dar și fără gust amar. Fără indulgență, pentru că scuza căutată adesea în bunele intenții nu răscumpără, în ochii mei, păcatul ignoranței și al trufiei. Fără gust amar, pentru că acest angajament nefericit mi-a deschis ochii. Eliberîndu-mă de el, îmi puneam primele întrebări asupra pasiunii revoluționare și eram vaccinat contra investirii pseudoreligioase în acțiunea politică. Sînt, și acestea, probleme ce constituie materia cărții de față; ele m-au ajutat s-o concep. Sper că scriind-o voi fi contribuit la lămurirea lor.

1
Pasiunea revoluționară

Pentru a înțelege forța mitologiilor politice care au bîntuit secolul XX, trebuie să revenim la momentul nașterii, sau măcar la acela al tinereții lor: e singurul mijloc ce ne rămîne ca să cunoaștem ceva din strălucirea pe care au avut-o. Înainte de a se discredita prin crimele sale, fascismul a fost o speranță. El a sedus nu numai milioane de oameni simpli, dar și numeroși intelectuali. Cît despre comunism, zilele lui de glorie s-au prelungit pînă mai ieri, căci a supraviețuit multă vreme eșecurilor și crimelor sale, ca mit politic și ca idee socială, mai ales în țările europene ce nu-i suportau direct tirania: mort la popoarele Europei de Est începînd cu mijlocul anilor cincizeci, el este încă prosper, douăzeci de ani mai tîrziu, în viața politică și intelectuală din Italia sau din Franța. Supraviețuire ce dă măsura înrădăcinării și a capacității sale de a rezista în pofida experienței, constituind un fel de ecou al anilor de înflorire, al epocii sale de expansiune irezistibilă.

Ca să percepem magia celor două mari ideologii, trebuie să facem efortul indispensabil de a ne situa înaintea catastrofelor generate de ele: în momentul cînd erau niște speranțe. Dificultatea acestei priviri retrospective ține de faptul că amestecă în decursul unei perioade foarte scurte ideea de speranță și cea de catastrofă: a devenit aproape imposibil, după 1945, să imaginăm național-socialismul de la 1920 sau 1930 ca pe o speranță. Cazul comunismului e puțin diferit, nu numai pentru că a durat mai mult, grație victoriei din 1945, ci pentru că are drept suport esențial credința în înlănțuirea de epoci istorice succesive: capitalismul ar deschide drum socialismului, apoi comunismului. Forța acestei reprezentări este atît de mare, încît ne permite să înțelegem și să reconstituim speranțele pe care le hrănea ideea comunistă la începutul veacului — e drept, cu prețul subestimării sau chiar al negării catastrofei finale. Dacă fascismul se confundă integral cu sfîrșitul său, comunismul păstrează ceva din farmecul începuturilor: paradoxul se explică prin supraviețuirea acelui faimos sens al istoriei — alt nume al necesității sale — ce ține loc de religie pentru cei fără religie, din care motiv e atît de dificil, și chiar dureros, să te lepezi de el. Or, trebuie să-l înmormîntăm dacă vrem să înțelegem secolul XX.

Ideea de necesitate istorică a cunoscut în secolul nostru maxima ei înflorire pentru că duelul dintre fascism și comunism, care a umplut veacul

cu tumultul lui tragic, îi oferea un veșmînt pe măsură: al doilea război mondial a reprezentat arbitrajul între cele două forțe ce aspirau la succesiunea democrației burgheze, forța reacțiunii și forța progresului, a trecutului și a viitorului. Dar această viziune s-a spulberat sub ochii noștri, o dată cu sfîrșitul ultimului dintre cei doi pretendenți. Nici fascismul, nici comunismul n-au fost semnele inverse ale unei meniri providențiale a umanității. Sînt două episoade scurte, încadrate de ceea ce au vrut să distrugă. Produse ale democrației, au fost înmormîntate de democrație. Nimic, în ele, nu a fost necesar, iar istoria secolului nostru, ca și a celor precedente, s-ar fi putut petrece altfel: e destul, bunăoară, să ne imaginăm Rusia anului 1917 fără Lenin, sau o Germanie de la Weimar fără Hitler. Nu vom înțelege epoca noastră decît eliberîndu-ne de iluzia necesității: secolul este explicabil — în măsura în care este explicabil — doar dacă i se redă caracterul imprevizibil, pe care l-au negat primii vinovați de tragediile sale.

Ceea ce, în acest eseu, încerc să înțeleg din secolul nostru e în același timp limitat și central: e rolul jucat în el de pasiunile ideologice, și în special de pasiunea comunistă. Căci această trăsătură face ca secolul XX să fie diferit. Nu vreau să spun că secolele precedente nu ar fi cunoscut ideologiile: Revoluția franceză le-a ilustrat forța de atracție asupra popoarelor, iar oamenii din secolul al XIX-lea n-au contenit să inventeze ori să iubească sisteme istorice ale lumii în care găsesc explicații globale ale destinului lor, substituindu-le acțiunii divine. Totuși, înainte de secolul XX, nu există guvernare ideologică sau regim ideologic. Se poate spune, eventual, că Robespierre le-a prefigurat în primăvara lui 1794, prin sărbătoarea Ființei supreme și prin marea Teroare. Dar episodul n-a durat decît cîteva săptămîni; în plus, referința la Ființa supremă este de tip religios, or, prin ideologii, eu înțeleg aici sisteme de explicare a lumii în care acțiunea politică a oamenilor are un caracter providențial, orice divinitate fiind exclusă. În acest sens, Hitler pe de o parte, Lenin pe de alta au fondat regimuri necunoscute pînă la ei.

Regimuri ale căror ideologii au provocat nu numai interesul, ci chiar entuziasmul unei părți a Europei de după război; și nu doar în rîndul maselor populare, ci și în acela al claselor cultivate, oricît de rudimentare erau ideile sau argumentele. Sub acest aspect, național-socialismul este inegalabil, amalgam cețos de autodidact, în timp ce leninismul posedă un *pedigree* filozofic. Totuși, chiar și național-socialismul, ca să nu mai vorbim de fascismul mussolinian, are printre intelectualii ce i-au vegheat leagănul de monstru cîteva dintre marile spirite ale veacului, începînd cu Heidegger. Ce să mai spui de marxism-leninism, beneficiind de privilegiul său de moștenitor, și asistat de la naștere pînă la moarte de atîția filozofi, savanți și scriitori! Ce-i drept, cortegiul lor e cînd mai gros, cînd mai subțire, în funcție de conjunctura internațională și de politica Kominternului. Dar adunîndu-i pe toți autorii europeni celebri care în secolul XX, la un moment sau altul, au fost comuniști sau procomuniști, fasciști sau profasciști, am obține un Gotha al elitei gîndirii, științei și literaturii. De altfel, pentru a măsura influența fas-

cismului și a comunismului asupra intelectualilor, francezul n-are decît să privească propria-i țară, veche patrie europeană a literaturii, unde interbelica *N.R.F.** continuă să dea tonul: Drieu, Céline, Jouhandeau de o parte, Gide, Aragon, Malraux de cealaltă.

Uimitor nu este că intelectualul împărtășește spiritul timpului său, ci că e victima lui, în loc să încerce să-l înrîurească. Majoritatea marilor scriitori francezi din secolul al XIX-lea, mai ales cei din generația romantică, au făcut politică, adesea ca deputați, uneori ca miniștri; dar ei au fost independenți și, din chiar acest motiv, în general neclasabili. Cei din secolul XX se supun strategiilor de partid, de preferință ale partidelor extremiste, ostile democrației. Rolul ce li se rezervă aici e doar unul secundar și provizoriu, de figuranți, fiind manipulați ca oricare alții și la nevoie sacrificați voinței partidului. Astfel, chestiunea caracterului comun și totodată misterios al acestei fascinații ideologice devine inconturnabilă. Că un discurs al lui Hitler l-a mișcat pe un supraviețuitor german al Verdunului sau pe un burghez berlinez anticomunist nu e prea greu de înțeles; dar cum să înțelegi ecoul avut la Heidegger sau Céline? La fel în ce privește comunismul: sociologia electorală, atunci cînd e posibilă, ne indică mediile receptive la ideea leninistă, dar nu ne spune nimic despre fascinația universală exercitată de ea. Fascismul și comunismul și-au datorat multe din succesele lor accidentelor conjuncturii, adică șansei: nu e greu de imaginat scenarii în care Lenin este reținut în Elveția în 1917, iar Hitler nu e numit cancelar în 1933. Dar ideologiile lor s-ar fi răspîndit chiar și fără succesul lor personal, independent de circumstanțele particulare ce i-au adus la putere: tocmai acest caracter inedit al politicii ideologice, înrădăcinarea ei în mințile oamenilor o face misterioasă. În partitura teologico-politică a secolului, lucrul cel mai enigmatic e că acest talcioc intelectual s-a însoțit cu pasiuni atît de puternice și a hrănit atîtea fanatisme individuale.

Pentru a înțelege fenomenul, mai important decît să facem inventarul acestui talmeș-balmeș de idei moarte este să reconsiderăm pasiunile ce i-au transmis forța. Dintre aceste pasiuni, fiice ale democrației moderne îndîrjite să pustiască solul pe care au crescut, cea mai veche, cea mai constantă, cea mai puternică este ura împotriva burgheziei. Ea se manifestă de-a lungul întregului secol al XIX-lea înainte de-a atinge apogeul în epoca noastră, cînd Lenin și Hitler fac din burghezie, sub diferitele ei nume, țapul ispășitor pentru nenorocirile lumii. Ea dă un chip capitalismului: deschizător de drum al imperialismului și fascismului pentru Lenin, deschizător de drum al comunismului, pentru Hitler, iar pentru amîndoi origine a ceea ce detestă. Destul de abstractă pentru a conține simboluri multiple, destul de concretă pentru a oferi urii

---

* *Nouvelle Revue Française,* revistă literară lunară fondată în 1909 de A. Gide, J. Copeau și J. Schlumberger. Suprimată în 1943, reînvie în 1953 și continuă să apară și azi. (*N. t.*)

un obiect aflat la îndemînă, burghezia oferă bolșevismului și fascismului polul lor negativ, împreună cu un ansamblu de tradiții și sentimente mai vechi, pe care să se sprijine.

Căci este o istorie veche, de-o vîrstă cu însăși societatea modernă.

Burghezia e celălalt nume al societății moderne. Ea desemnează acea clasă de oameni care a distrus progresiv, prin activitatea sa liberă, vechea societate aristocratică bazată pe ierarhiile nașterii. Burghezul nu poate fi definit în termeni politici, asemeni cetățeanului antic ori seniorului feudal. Cel dintîi era singurul care avea dreptul să participe la treburile Cetății, cel de-al doilea avea un foarte precis *quantum* de dominație și de subordonare, pe care i-l dădea locul lui într-o ierarhie de dependențe reciproce. Or, burghezia nu mai are un loc al ei în ordinea politicului, adică a comunității. Ea ține pe de-a-ntregul de economic, categorie pe care de altfel o inventează în momentul venirii sale pe lume: în raportul cu natura, în muncă, în îmbogățire. Clasă fără statut, fără tradiție fixă, fără contururi precise, ea nu are, pentru a domina, decît o îndreptățire fragilă: bogăția. Fragilă, de vreme ce poate aparține tuturor: cel care e bogat ar fi putut să nu fie. Iar cel care nu e bogat ar fi putut să fie.

În adevăr, burghezia, categorie socială definită de economic, arborează pe drapelele sale valori universale. Munca nu mai definește pe sclav, ca în Antichitate, sau pe nenobili, ca în aristocrații: ea definește acum umanitatea întreagă. E ceea ce posedă omul cel mai elementar, individul în nuditatea sa primă în fața naturii; ea presupune libertatea fundamentală a fiecărui individ — și egală pentru toți — de a-și ameliora existența sporindu-și proprietățile și bogățiile. Astfel, burghezul se consideră eliberat de tradiția religioasă ori politică, de servituți, așa cum poate fi un om liber și egal în drepturi cu toți ceilalți. El își stabilește conduita raportîndu-se la viitor, căci trebuie să se inventeze pe sine însuși, o dată cu comunitatea al cărei membru este.

Dar existența socială a acestui personaj istoric inedit este problematică. Iată-l agitînd pe scena lumii drapelul libertății, al egalității, al drepturilor omului, pe scurt al autonomiei individului, contra tuturor societăților dependenței apărute înaintea lui. Care e noua societate pe care o propune? Una care să nu pună în comun decît minimul vital, de vreme ce principala ei datorie e să garanteze membrilor săi libera exercitare a activităților private și posesia netulburată a bunurilor dobîndite. Restul e treaba fiecăruia: asociații pot avea religia pe care și-o aleg, propriile idei despre bine și rău, sînt liberi să-și caute plăcerile și să fixeze scopurile particulare ale existenței lor, cu condiția să respecte termenii contractului minimal ce-i leagă de concetățenii lor. Astfel, prin definiție, societatea burgheză este desprinsă de ideea binelui obștesc. Burghezul este un individ separat de semenii săi, prizonier al intereselor și bunurilor sale.

Cu atît mai separat, mai prizonier, cu cît obsesia lui permanentă e să sporească distanța ce-l separă de ceilalți oameni: ce înseamnă să fii bogat dacă nu să devii mai bogat decît vecinul? Într-o lume în care nici un loc nu

mai e desemnat dinainte, nici dobîndit pe vecie, grija pentru ziua de mîine îi frămîntă pe toți și nu găsește nicăieri alinare durabilă. Singurul răgaz al imaginației constă în compararea cu ceilalți, autoevaluarea prin măsura admirației, invidiei sau pizmei celorlalți: Rousseau[1] și Tocqueville sînt cei mai profunzi analiști ai acestei pasiuni democratice, care constituie marele subiect al literaturii moderne. Însă chiar și răgazul acesta e prin natura lui efemer, în măsura în care, dependent de situații provizorii și permanent amenințat în temeiul său, trebuie să caute neîncetat noi garanții într-un plus de bogăție și de prestigiu.

Din acest motiv, societatea este însuflețită de o mișcare corpusculară ce nu încetează s-o împingă înainte. Dar această agitație adîncește contradicțiile înscrise în chiar esența ei. Nu numai că e formată din asociați puțin dispuși să se preocupe de interesul public; în plus, ideea de egalitate-universalitate a oamenilor, pe care și-o proclamă drept fundament și care constituie noutatea sa, e permanent negată de inegalitatea proprietăților și bogățiilor, produsă de competiția dintre membrii săi. Principiul acestei societăți e contrazis de mișcarea sa, iar legitimitatea, de dinamismul ei. Ea nu încetează să producă inegalitate — mai multă inegalitate materială decît orice altă societate — în timp ce proclamă egalitatea ca un drept imprescriptibil al omului. În societățile anterioare, inegalitatea avea un statut legitim, înscris în natură, în tradiție sau în voința divină. În societatea burgheză, inegalitatea este o idee de contrabandă, ce vine în contradicție cu modul în care indivizii se văd pe ei înșiși; totuși, inegalitatea este omniprezentă în situația pe care o trăiesc și în pasiunile pe care ea le hrănește. Burghezia nu inventează împărțirea societății pe clase. Dar face din această împărțire o suferință, îmbrăcînd-o într-o ideologie care o face nelegitimă.

Este motivul pentru care, în acest cadru, Cetatea se constituie atît de greu, iar o dată constituită e atît de fragilă, de instabilă. Burghezul modern nu este, precum cetățeanul antic, un om inseparabil de mica lui patrie. El nu-și găsește un statut durabil, ca seniorul în regimurile aristocratice, la răscrucea dintre social și politic. Este bogat, dar banii nu-i asigură nici un loc în comunitate: de altfel, mai poate fi numită comunitate acest loc degradat al existenței laolaltă ce nu mai e decît un produs întîmplător al evoluției societății? Lipsită de un fundament exterior oamenilor, amputată de dimensiunea ei ontologică, afectată de un caracter secund în raport cu socialul și avînd de aceea atribuții limitate, Cetatea burghezului este o alcătuire problematică. De vreme ce toți oamenii sînt egali, de ce n-ar participa în mod egal la suveranitatea asupra lor înșiși? Dar cum să organizezi această suveranitate? Cum să faci părtași la ea milioane de oameni, altfel decît prin procură? De ce să-i cooptezi la ea pe analfabeți și pe săraci, pe cei ce nu știu și pe cei ce nu pot să vrea în

[1] Vorbesc aici, în primul rînd, de autorul lucrării *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes.*

mod liber? Cum să „reprezinți" societatea? Ce puteri să le dai acestor reprezentanți, în funcție de diferitele corpuri sociale unde i-a așezat voința asociaților? Etc. N-am termina niciodată lista problemelor sau impasurilor inerente naturii politice a societății burgheze, căci ar trebui să parcurgem toată istoria Europei începînd cu secolul al XVIII-lea: pentru scopul meu, ajunge că i-am arătat originea, de vreme ce efectele ei se fac simțite, mai mult ca oricînd, pe toată durata secolului XX.

Căci, o dată constituită cu mare greu ca voință politică, societatea burgheză nu și-a terminat odiseea. Lipsită de o clasă conducătoare legitimă, organizată prin delegație, formată din puteri diverse, centrată pe interese, dominată de pasiuni violente și meschine, ea întrunește multiple condiții pentru apariția unor conducători mediocri și numeroși, a riscurilor demagogice și a unei agitații sterile. Dinamica ei e dată de contradicția dintre diviziunea muncii, secret al bogăției sale, și egalitatea între oameni, înscrisă pe frontispiciul instituțiilor sale. Împreună, cele două lucruri constituie esența ei, după cum am văzut: raportul cu natura prin muncă e cel ce definește universalitatea oamenilor. Dar se întîmplă că munca, realitate istorică și socială, e în același timp blestemul proletariatului, exploatat de burghezie, care se îmbogățește pe socoteala lui. Prin urmare, trebuie spulberat acest blestem pentru a se împlini speranța universalității. Astfel, ideea de egalitate funcționează ca orizont imaginar al societății burgheze, niciodată atins (prin definiție), dar invocat permanent ca o denunțare a respectivei societăți; acest orizont se îndepărtează de altfel o dată cu progresul egalității, ceea ce-i asigură funcționarea la nesfîrșit. Drama burghezului nu e doar de a fi divizat înlăuntrul lui însuși; ci de a oferi o jumătate a sa criticii celeilalte jumătăți.

În fond, acest „burghez" — concept atît de scump tuturor celor care-l urăsc — există oare cu adevărat, ca om al unei clase conștiente de ea însăși, ca demiurg al societății moderne? Definit prin economic, dimensiunea lui esențială, el nu e decît o rotiță în mecanismul ce-l generează, și care-și ia eroii aproape de peste tot, schimbîndu-i adesea. Capitalismul a fost mai mult creația unei societăți, în sensul cel mai global al termenului, decît a unei clase. Patria lui prin excelență, Statele Unite, n-a avut burghezie, ci un popor burghez, ceea ce e cu totul altceva. Dimpotrivă, latura conștient burgheză a Franței moderne se explică în primul rînd prin reacții politice și culturale. Morga aristocratică, întinsă cum era la întreaga națiune, nu poate oferi singură o explicație. A fost nevoie și de Revoluția franceză, mamă, iar nu fiică a burgheziei: în tot secolul al XIX-lea, bogații se tem de o revenire a lui 1793, spectru ce le hrănește spaima de clasele populare și de ideile republicane sau socialiste. Această burghezie, care pune atîta pasiune în a se diferenția de elita ca și de baza societății, justificînd pe deplin celălalt nume al său — acela de „clasă de mijloc" —, nu are totuși nici un proiect economic particular: nu iubește aristocrația, dar o imită; se teme de popor, dar îi împărtășește prudența țărănească. Poporul american a fost stăpînit de spiritul capitalist fără a avea burghezie. Societatea politică franceză a creat o burghezie ce nu avea spirit capitalist.

De aceea, ca să fie clari și eficienți, termenii de „burghez" și de „burghezie" au nevoie de precizări care să le restrîngă cîmpul semantic. Căci, dacă li se cere să semnifice cam tot ce constituie noutatea și contradicțiile societății moderne, e preferabil să folosim în locul lor termeni cu caracter general, care să nu tranșeze chestiunea cauzelor dinainte, și care mai curînd să descrie decît să explice noua condiție a omului social în epoca modernă. La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, toate marile spirite ale Europei au fost conștiente de această apariție a unei perioade istorice noi, pe care au botezat-o, fiecare după inspirația lui, „societate comercială" (scoțienii), „sfîrșitul istoriei" (Hegel), „democrație" (Tocqueville). Guizot însă, punînd burghezia în centrul definiției modernității, i-a dat versiunea care avea să devină cea mai curentă — și nu doar pentru că a fost urmat, în aceasta, de Marx. Ci pentru că și el, și Marx, burghezul ca și „proletarul", au desemnat, pentru generațiile viitoare, personajul pozitiv și personajul negativ din piesa istoriei.

Într-adevăr, forța pe care o posedă interpretarea miracolului european pornind de la rolul burgheziei provine din faptul că, pentru autorii ei, istoria are nu doar un sens, ci și un actor. Actor pe care Guizot îl celebrează iar Marx îl „critică", dar care în ambele cazuri ocupă scena cu prezența lui multiformă, o umple cu voința lui colectivă. Guizot încheie lupta de clasă în numele burgheziei, iar Marx o continuă în numele proletariatului; condițiile și necesitatea acțiunii lor sînt astfel personalizate. Lupta de clasă jalonează un vast cîmp unde legile istoriei au providențiala ocazie de a se materializa în voințe și în pasiuni. Dintr-o dată, burghezul, *deus ex machina* al societății moderne, se pomenește încarnînd minciuna societății moderne. El oferă politicii democratice lucrul de care ea are cea mai mare nevoie: un vinovat și un țap ispășitor. Vine tocmai la țanc pentru a întruchipa o voință malefică. Dacă Guizot l-a elogiat pe burghez ca atare, Marx îl poate incrimina în aceeași ipostază. De altfel, oamenii din secolul al XIX-lea nu l-au așteptat pe Marx ca s-o facă: ura contra burghezului e la fel de veche ca însuși burghezul.

La începuturile sale, ce-i drept, această ură se alimentează din exterior, prin referire la vechea societate, încă apropiată. Ea vine fie de la partizanii a ceea ce revoluționarii francezi au numit „Vechiul Regim", fie de la cei conștienți de ireversibilitatea istoriei, dar care păstrează un sentiment de duioșie pentru universul pierdut al copilăriei. Bonald, Chateaubriand: primul îi detestă pe autorii distrugerii revoluționare, celălalt, deși îi știe învingători, nu-i prea iubește, pentru că-i crede incapabili să ajungă la adevărata noblețe, aceea din vremurile aristocratice. Dar amîndoi critică burghezia comparînd-o cu ceea ce a precedat-o — e cazul atîtor scriitori romantici.

Totuși, Revoluția franceză demonstrase deja forța unei critici, sau a unei pasiuni asemănătoare și în același timp diferită, îndreptată contra aceluiași adversar, dar provenind din altă sursă: incriminarea burghezului dinlăuntrul lumii burgheze. Oamenii de la 1789 au dorit, au proclamat egalitatea tuturor

francezilor, dar i-au lipsit pe mulți dintre ei de dreptul de vot, pe alții de dreptul de a fi aleși. Au dorit, au proclamat libertatea, dar au menținut sclavia „în colonii", în numele prosperității comerțului național. Criticîndu-le ezitările sau inconsecvențele, succesorii lor au împins Revoluția înainte, în numele adevăratei egalități: dar au descoperit că această cauză nobilă implică o supralicitare fără limite, înscrisă în principiul democrației. Dacă oamenii trebuie să se considere egali, ce va spune săracul despre bogat, muncitorul despre burghez, și cel mai puțin sărac despre cel sărac lipit? Iacobinii de la 1793 sînt burghezi partizani ai libertății de a produce, adică ai economiei de piață; sînt de asemeni revoluționari ostili inegalității de avere generată de piață. Ei atacă ceea ce numesc „aristocrația celor bogați", folosind vocabularul vechii lumi pentru a o înfiera pe cea nouă: dacă inegalitatea democratică re-creează neîncetat inegalitatea aristocratică, la ce bun să mai distrugă Vechiul Regim?

E temerea care i-a dat Revoluției franceze acel caracter incontrolabil și interminabil, diferențiind-o în asemenea măsură de revoluția americană, încît pe bună dreptate eziți să folosești același cuvînt pentru a desemna cele două evenimente. Totuși, aceleași idei și pasiuni asemănătoare le însuflețesc pe amîndouă: ele fondează aproape împreună civilizația democratică modernă. Dar prima se termină prin elaborarea și votarea unei Constituții ce dăinuie și azi, devenită chivotul sacru al națiunii americane. Cealaltă dă naștere unui șir de constituții și de regimuri, oferind lumii primul spectacol al unui despotism egalitar. Ea conferă perenitate ideii de revoluție — nu ca trecere de la un regim la altul, ca o paranteză între două lumi, ci ca o cultură politică inseparabilă de democrație, și inepuizabilă ca ea, fără un punct de oprire legal sau constituțional: hrănită de pasiunea pentru egalitate, irealizabilă prin definiție.

Tocqueville a crezut că violența acestei pasiuni, în Revoluția franceză, ținea încă de ceea ce ea răsturna; și că burghezul primea acest supliment de ură doar ca moștenitor fără voie al aroganței nobililor. Neavînd un Vechi Regim de învins, americanii au iubit libertatea ca pe un bun posedat dintotdeauna. Francezii, cînd au dobîndit-o, se tem să n-o piardă și îi consacră un cult intolerant, într-atît spectrul aristocrației continuă să se proiecteze în spatele spectacolului bogăției. Analiză profundă și justă în ce privește cele două popoare și revoluții, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar care nu trebuie să conducă, după exemplul american de atunci, la ignorarea profundei similitudini dintre pasiunile egalitare din cele două țări: căci acum, la sfîrșit de secol XX, critica democrației în numele democrației nu e mai puțin obsesivă în Statele Unite decît în Franța sau în Europa. Nu numai că egalitatea consensuală a americanilor n-a făcut școală în țările europene: mai curînd egalitatea obsesivă a revoluționarilor francezi a sedus societatea americană.

Dar americanii, chiar și cei de acum, n-au hrănit niciodată această pasiune, mamă a democrației moderne, cu ura contra burghezului — necunoscută, sau atît de puțin cunoscută în confruntările lor politice, care au alte

resorturi și pe care le animă alte simboluri. În schimb, această ură e omniprezentă în politica europeană din ultimele două secole, oferind o țintă comună tuturor năpăstuiților modernității: celor ce înfierează mediocritatea lumii burgheze, ca și celor ce-i reproșează minciuna. Ura contra burghezului abundă în literatura franceză, mai ales în jumătatea de secol de după Revoluție; ea le este comună celor de dreapta și celor de stînga, conservatorului și democrat-socialistului, omului religios și filozofului istoriei. În ochii celui dintîi, burghezul este un ipocrit ce pretinde că s-a eliberat de Dumnezeu și de tradiție, că s-a emancipat de orice servitute, dar e robul intereselor sale; se pretinde cetățean al lumii, dar e un egoist feroce în patria sa; se pretinde preocupat de viitorul umanității, dar e obsedat de plăcerile prezentului; e cu sinceritatea pe buze și cu minciuna în adîncul inimii. Socialistul subscrie la această judecată. Dar el, care crede în adevăratul universalism, eliberat de interesele de clasă, adaugă rechizitoriului o acuzație suplimentară: burghezul își calcă propriile principii, căci refuzînd sufragiul universal trădează Declarația drepturilor omului.

Să nu ne pripim a trage concluzia că socialistul e mai democrat decît liberalul. Acest tip de argument, des invocat în prezent pentru a astupa spărturile bărcii socialiste care ia apă, se sprijină pe o confuzie sau un nonsens. Căci lumea liberalului și lumea democratului sînt, filozofic, identice: critica socialistă o știe, de aceea le atacă pe amîndouă. Burghezul din secolul al XIX-lea poate să refuze sufragiul universal, dar astfel se înstrăinează de propriile-i principii, care de altfel îi vor fi impuse curînd. În schimb, criticul socialist al lumii burgheze, de la Buchez la tînărul Marx, contestă însăși ideea drepturilor omului ca fundament subiectiv al societății, simplă acoperire pentru individualismul ce guvernează economia capitalistă. Drama e că aceeași lege guvernează și capitalismul, și libertatea modernă: legea libertății — deci a pluralității — ideilor, opiniilor, plăcerilor, intereselor. Liberalii și democrații o împărtășesc, de vreme ce stă la temelia concepțiilor lor. Reacționarii și socialiștii o recuză, în numele unității pierdute a omului și umanității. De altfel, nu de puține ori în epocă, vezi scriitori care au început la extrema dreaptă, ca La Mennais, sfîrșind la extrema stîngă; sau filozofi socialiști, ca Buchez, amestecînd catolicismul cu o filozofie mesianică a istoriei. Orice material cultural este bun pentru cel ce vrea să combată blestemul sfîșierii burgheze. Întrebarea lui Rousseau, reactualizată de experiența revoluționară atît de recentă, îi pasionează pe filozofii de dreapta ca și pe cei de stînga, și o găsim, omniprezentă, la Buchez ca și la Louis Blanc: dacă sîntem doar niște indivizi, ce fel de societate formăm?

Încerc mai puțin să analizez niște concepte, cît să reconstitui o sensibilitate și niște opinii. Oamenii secolului al XIX-lea au crezut cu tărie că democrația liberală modernă pune societatea într-un permanent pericol de disoluție, ca urmare a atomizării indivizilor, a indiferenței lor față de interesul public, a slăbirii autorității și a urii de clasă. Copii ai individualismului

absolut instaurat la 4 august 1789 și supraviețuitori ai unei revoluții populare căreia nu-i putuseră pune capăt (provizoriu, de altfel) decît printr-un despotism mai crunt decît al vechii monarhii, francezii au crezut în această idee mai mult decît oricine, decît englezii, bunăoară. Ei nu au celebrat niciodată utilitarismul ca pe o garanție filozofică a coeziunii sociale. De aceea burghezul, în Franța și în Europa, dacă e cu adevărat burghez proprietar, se teme de revoluție. El împărtășește spaimele adversarilor săi, le adoptă obsesiile. Se teme de revenirea dezordinii cu atît mai mult cu cît experiența politică franceză fascinează Europa acelei epoci mai mult decît excepția constituțională engleză; stau mărturie extinderea ideii revoluționare și revoltele din 1830 și 1848. Astfel, burghezul tinde să concentreze asupră-și tot disprețul epocii; e parvenitul lui Balzac, „pramatia" lui Stendhal, „filistinul" lui Marx, fiu al unui eveniment epocal ce încă își intimidează fostele victime și-i fascinează pe cei ce-ar vrea să-i continue opera dar sînt prea lași ca să-i asume moștenirea. Prin contrast cu trecutul său glorios, mizeria prezentului său e și mai evidentă.

Iată-l deci pe burghez devenit tradiționalist din teamă: negare de sine ce totuși nu-i conferă o tradiție. Detestă revoluția, dar se sprijină pe ea de nevoie. În afara ei, nu-i rămîne decît tradiția altora, a aristocrației sau a monarhiei, ce-i vine ca o haină de împrumut. Renunță la legitimitatea sa istorică, iar alta nu are. A încetat de asemeni să întruchipeze libertatea, pentru a deveni șeful de familie autoritar și tiranic, maniac al confortului său, obsedat de proprietățile sale: e acel Chérubin Beyle din *Henry Brulard*, pe care fiul îl atacă invocînd imaginile asociate ale egoului său aristocratic și ale fraternității iacobine. Pe scurt, tot ce a inventat burghezul s-a întors contra lui. S-a ridicat cu ajutorul banului, care i-a permis să macine dinlăuntru „rangul" aristocratic; dar acest instrument al egalității l-a transformat în aristocrat de tip nou, rob al bogăției în mai mare măsură decît nobilul era prizonierul nașterii sale. A născut drepturile omului, dar libertatea îl înfricoșează, iar egalitatea și mai abitir. A fost părintele democrației, prin care toți oamenii sînt egali între ei, asociați în construcția socialului, și prin care fiecare, respectînd legea, nu ascultă decît de sine. Dar democrația a dezvăluit fragilitatea guvernării sale, precum și amenințarea ce vine din partea mulțimii, adică a săracilor: iată-l mai reticent ca oricînd în privința principiilor de la 1789, cu care totuși și-a făcut intrarea zgomotoasă în istorie.

Dacă burghezul e un renegat, e pentru că a fost omul unei minciuni. Departe de a incarna universalul, el nu are decît o obsesie — interesele sale, și un simbol — banul. Din cauza banilor e urît cel mai mult; banii adună laolaltă, contra lui, prejudecățile aristocraților, invidia săracilor și disprețul intelectualilor, trecutul și prezentul, care îl expulzează din viitor. Ceea ce-i dă putere asupra societății explică și lipsa lui de putere asupra imaginației. Un rege este infinit mai mult decît persoana sa, un aristocrat își trage prestigiul dintr-un trecut mai vechi decît el, un socialist propovăduiește lupta pentru o lume în care el nu va mai fi. Bogatul însă, nu e decît ce este: bogat,

și-atîta tot. Banii nu sînt dovada meritelor și nici măcar a muncii sale, ca în versiunea puritană; i-a obținut cel mult datorită norocului, și în acest caz îi poate pierde mîine datorită nesansei; în ipostaza cea mai rea, i-a dobîndit prin munca celorlalți, prin hoție sau lăcomie, sau prin amîndouă deodată. Banul îl îndepărtează pe burghez de semenii săi, fără să-i aducă acel minim de considerație care să-i permită să guverneze în liniște. Consimțămîntul celor guvernați e cel mai greu de obținut tocmai atunci cînd el a devenit indispensabil pentru guvernarea societății.

Cea mai bună ilustrare a lipsei de credibilitate politică și morală care-l înconjoară pe burghez din toate părțile e decăderea lui estetică: în secolul al XIX-lea, burghezul își începe marea carieră simbolică ce-l pune în antiteză cu artistul. E meschin, urît, hoț, obtuz, cazanier, pe cînd artistul e nobil, frumos, generos, genial, boem. Banii usucă și înjosesc sufletul, disprețul față de bani îl înalță în zonele înalte ale vieții: convingere împărtășită nu doar de scriitorul sau de artistul „revoluționar", ci și de cel conservator sau reacționar; nu doar de Stendhal, ci și de Flaubert. Nu doar de Heine, ci și de Hölderlin. Lamartine a trăit cu această convingere și cînd era legitimist, și cînd a devenit republican. Astfel, aproape în toată cultura europeană, burghezul e tratat cu acest dispreț amestecat cu ură, prețul plătit pentru însăși natura ființei sale și pentru felul în care și-a făcut intrarea pe scena politică. Pe de o parte, el este acel om gol în fața naturii, fără altă înzestrare decît efortul său productiv, preocupat exclusiv de proiectul său utilitar, indiferent la frumusețea a ceea ce distruge sau construiește. Pe de altă parte, a răsturnat aristocrația prin revoluție, iar domnia și-a început-o în chip strălucit, ceea ce ar fi putut constitui o șansă de a-și răscumpăra păcatele. Dar curînd s-a dovedit atît de incapabil să-și asume promisiunea democratică din 1789, încît însăși ideea revoluționară a trecut în patrimoniul adversarilor săi. Și-a dezvăluit adevărata ambiție — aceea de a fonda o piață, nu o națiune. Așa se face că burghezul personifică partea rea a modernității: e simbolul capitalismului, nu al democrației.

Această disociere nu e totuși inevitabilă, și nici de la sine înțeleasă. Libertatea de a produce, de a cumpăra și a vinde face parte din libertate pur și simplu; ea s-a afirmat ca atare contra îngrădirilor și privilegiilor epocii feudale. Egalitatea contractuală a indivizilor este la fel de indispensabilă existenței unei piețe ca și autonomiei fizice și morale a persoanelor. De altfel aceste două fețe ale societății moderne nu sînt disociate în cultura cea mai democratică pe care a produs-o Europa, cea a ramurii sale americane, unde libera inițiativă, libertatea și egalitatea oamenilor sînt considerate inseparabile și complementare. În fine, această disociere n-are nimic de-a face cu succesele sau cu tarele obiective ale economiei capitaliste: ea îmbracă forma sa clasică — și extremă — chiar de la începutul secolului al XIX-lea, în două țări unde producția de bunuri a rămas tradițională, dacă o comparăm cu avîntul capitalismului industrial englez din aceeași epocă: în Franța și în Germania. Două țări în care viața intelectuală e mai efervescentă decît

economia, și unde Revoluția de la 1789 a lăsat urme de neșters, incomparabil mai adînci decît în Anglia. Din ideea socialistă ce înflorea în Franța și din hegelianismul de stînga ce-l va produce pe Marx se va naște critica radicală a burgheziei; lor le datorează burghezul dezvăluirea esenței sale nefaste, respectiv oprobriul secolelor următoare.

În istoria Europei, circumstanțele au făcut (iar această formulă anodină ascunde principalul mister al Revoluției franceze) ca prăbușirea bruscă a celei mai mari monarhii și extraordinara apariție a unui nou regim să urmeze lentei înfiripări a unei clase de mijloc, situată undeva între nobilime și popor. *Post hoc, propter hoc*: beneficiind de acest patrimoniu aproape divin, într-o epocă ce trebuie, de-acum înainte, să-și explice orice eveniment printr-o voință, burghezul va înșela, rînd pe rînd, toate speranțele legate de incerta lui întronare. Mersul Revoluției l-a silit deja să cedeze inițiativa, mai întîi lui Robespierre, apoi lui Bonaparte. Secolul al XIX-lea îl readuce la activitățile lui de furnică, printre amintiri prea mari pentru el. Epoca îi oferise rolul de care era cel mai puțin capabil: acela de clasă politică.

Născîndu-se din democrație, prosperînd în ea, ura contra burghezului nu e decît în aparență ura contra celuilalt. În esența ei, ea este ură de sine.

S-ar părea că, într-adevăr, acestei societăți de indivizi ce-și urmăresc doar propriile interese și plăceri, ordinea politică îi vine din exterior, ca o consecință fatală a inegalității de avere care s-a creat în ea. Lupta de clasă îi opune pe bogați și săraci, pe posedanți și neposedanți, pe cei ce profită de societatea burgheză și cei ce trăiesc la periferia ei, pe burghezi și proletari. Și unii și ceilalți au, în grade diferite, conștiința antagonismului lor — oricum destul de puternică pentru a structura întreaga viață politică a societății. Sărăcia sau mînia muncitorilor — la fel ca, în trecut, aroganța nobilimii — fac ca ura contra burgheziei să primească din exterior temeiul ei rațional.

Totuși, mai cu seamă în manifestările lui cele mai violente, acest sentiment se alimentează și din surse interne. El este prezent, am văzut, la scriitori și artiști, chiar și la cei care — asemeni lui Stendhal — nu sînt nici aristocrați, nici socialiști. El alimentează adesea conflictele din sînul familiilor, revolta fiilor contra părinților, contestînd legea naturală în numele libertății. Principalul său resort e înlăuntrul universului burghez, în contradicțiile acestui univers. În miezul pasiunii antiburgheze se găsește de asemeni remușcarea permanentă a burghezului, sau conștiința lui vinovată.

Și cum ar putea trăi cu sufletul împăcat? Căci l-a învins pe aristocrat nu numai prin avere, ci și prin formidabila zguduire a conștiințelor pe care s-a sprijinit. Dacă, de altfel, atîția tineri nobili i s-au alăturat în veacul trecut pentru a pune capăt „Vechiului Regim", e pentru că ideea de om universal, eliberat prin rațiune de predestinările seculare, li se părea superioară, sub aspect intelectual și moral, fidelității față de tradiție. Iată-l însă de-acum înainte, pe el, așa-zisul învingător al istoriei, confruntat cu efectele credinței în universalitatea oamenilor. Libertate, egalitate: speranțe colosale cărora

Revoluția le-a scos la iveală caracterul problematic, atunci cînd se încearcă impunerea lor în realitatea socială, păstrîndu-le totodată la fel de vii în spirite. Căci aceste speranțe abstracte generează o prăpastie de netrecut între așteptările popoarelor și ceea ce le poate oferi societatea. *Ipso facto*, ele fac caduce orice discuție sau acord asupra limitelor democrației. Le neagă pînă și ideea, care ar implica un viitor închis și asociați mulțumiți.

Burghezul e condamnat să trăiască în acel sistem deschis ce pune în mișcare pasiuni contradictorii și puternice. E prins între egoismul materialist, prin care se îmbogățește, și compasiunea ce-l face solidar cu neamul omenesc, sau cel puțin cu concetățenii săi; între dorința de a fi egal, deci asemănător cu ceilalți, și obsesia de a fi diferit, ce-l mînă în căutarea unei minime deosebiri; între fraternitate, perspectivă a unei istorii a umanității, și invidie, care constituie resortul său psihologic vital. Rousseau explorase ambele extremități ale acestei condiții: singurătatea din *Visările unui hoinar singuratic* și logica democratică din *Contractul social*. Dar el, burghezul, trebuie să se resemneze să trăiască în intervalul dintre cele două lumi, unde o jumătate a sa detestă cealaltă jumătate, unde pentru a fi un bun cetățean trebuie să fie un rău burghez, sau un rău cetățean dacă vrea să rămînă un adevărat burghez.

Cel mai rău e că-și cunoaște mizeria, că o cercetează și o exhibă căutîndu-și cu înfrigurare „eul", centru al universului — dar centru nesigur de locul lui în lume și de raportul său cu monadele ce-l înconjoară. Autonom fiind, acest centru trebuie să se formeze el însuși — dar ca să fie ce? Nu cunoaște decît sfîșietoarea sa dedublare, ce-i oferă material pentru o mare literatură, dar care nu-i dezvăluie nici secretul unei bune guvernări, nici calea unei împăcări cu sine. Burghezul nu știe nici să-și organizeze viața publică, nici să-și găsească pacea interioară: iar lupta de clasă și zbuciumul lăuntric îi marchează destinul. Pe drapelul său, afișează universalul, dar în același timp se îndoiește de adevărul pe care-l proclamă: o parte din el însuși le dă dreptate adversarilor săi, de vreme ce aceștia vorbesc în numele propriilor sale principii.

De aici provine acea trăsătură pe care numai democrația modernă o are în istoria universală: uriașa capacitate de a zămisli copii și bărbați ce detestă regimul social și politic în care s-au născut, urăsc aerul pe care-l respiră, deși trăiesc din el, iar altul nu au cunoscut. Nu mai vorbesc aici de cei care, după o revoluție democratică, regretă vechea lume în care au crescut și din care păstrează amintiri și deprinderi. Dimpotrivă, mă gîndesc la acea pasiune politică constitutivă democrației ca atare, la acea supralicitare morală a fidelității față de principii, care în societatea modernă transformă aproape pe oricine, inclusiv pe burghez, în dușman al burghezului. Esența acestei societăți nu este, cum a crezut Marx, lupta muncitorului împotriva burghezului: în fapt, dacă muncitorul nu visează decît să devină burghez, această luptă face pur și simplu parte din evoluția generală a democrației. Esențială cu adevărat e ura burghezului față de sine însuși și acea sfîșiere lăuntrică ce-l opune propriei sale condiții: atotputernic în economie, stăpîn peste lucruri, dar fără putere legitimă asupra oamenilor și lipsit de unitate morală

în forul său interior; creator al unei bogății nemaivăzute, dar țap ispășitor al politicii democratice; înmulțind pretutindeni monumentele geniului său tehnic și semnele slăbiciunii sale politice. Secolul XX avea s-o demonstreze.

*

În materie de ură contra burghezului, între secolele XIX–XX există o deosebire pe care am mai semnalat-o în cazul altor sentimente sau reprezentări democratice. Într-un sens, lucrurile sînt hotărîte foarte devreme. Totuși, dacă guvernarea rămîne posibilă în secolul al XIX-lea, ea încetează să mai fie în secolul XX. În fapt, elementele, ingredientele pasiunii antiburgheze sînt vizibile în cultura și politica europeană de la începutul secolului al XIX-lea, și chiar mai devreme, dacă ne gîndim la geniul atît de premonitoriu care este Rousseau. Iacobinii francezi de la 1793, socotiți fondatori ai erei burgheze, sînt primul exemplu important de burghezi ce-i urăsc pe burghezi în numele principiilor burgheze. Dacă sînt atît de admirați, atît de imitați de stînga europeană a veacului următor, e pentru că au ilustrat, foarte devreme și în chip memorabil, sfîșierea spiritului burghez.

Totuși, de-a lungul întregului secol al XIX-lea, adversarul de ieri, aristocratul, păstrează urme ale strălucirii trecute: Bismarck realizează unificarea germană, iar Cavour pe cea italiană. În mare măsură, regii și nobilii Europei continuă să controleze o evoluție de-al cărei sens se tem. Chiar și în Franța, unde vechea societate a fost juridic distrusă din temelii, iar egalitatea civilă a fost instaurată în mod ireversibil începînd cu 4 august 1789, nobilimea cunoaște destule zile bune după căderea lui Napoleon. Ea domină în înalta societate și are o participare importantă la guvernarea țării, chiar și după 1830. Astfel, în Europa secolului al XIX-lea s-a statornicit *de facto*, în proporții variabile, o versiune degradată a ceea ce gîndirea politică clasică numise „guvernarea mixtă", împărțită între monarhie, aristocrație și democrație. În această stare politică hibridă, pasiunea antiburgheză a atins apogeul.

Într-adevăr, aristocratul nu-l iubește pe burghez, care anunță lumea banului și răvășirea ierarhiei. Dar el a văzut lumea sa prăbușindu-se, și știe că e aruncat, fără cale de întoarcere, în lumea burgheză: își face din ideea contrarevoluționară un refugiu pentru amintirile sale, o literatură pentru nostalgiile sale, dar se ferește să-și facă din ea un program de acțiune. Dacă l-ar urî prea mult pe burghez, și-ar semna excluderea din treburile publice; sau, și mai rău, s-ar putea contamina de sentimente iacobine și ar face jocul republicanilor (e tendința lui Chateaubriand după 1830). De aceea, supraviețuitorii vechii lumi în cea nouă au tot interesul să-și înfrîneze disprețul față de burghez în viața socială. Credincioși tradiției lor, își păstrează fără efort acea demnitate a manierelor ce-l silește pe burghez să le respecte trecutul. Dar, supuși ca toți contemporanii lor noului Dumnezeu al necesității istorice, ei își adaptează acțiunea politică în funcție de spiritul timpului. Pe scurt, aristocratul secolului al XIX-lea nu este contrarevoluționar pentru că se teme de revoluție.

Burghezul e moderat în politică din același motiv. Pornind de la exemplul lui 1789, el a evaluat dificultățile guvernării sale. Cunoaște primejdiile situației sale istorice, înscrise deopotrivă în caracterul problematic al autorității sale și în speranțele egalității democratice. Este adept al „căii de mijloc", resemnat să suporte aroganța nobilimii și capriciile monarhiei pentru a guverna poporul sub aripa lor. Lașitatea sa politică, ce l-a indignat atîta pe Marx, e generată de conștiința incapacității sale de a stăpîni forțele pe care le-a dezlănțuit. Pe de o parte, ea alimentează pasiunea antiburgheză, fiind o renegare a tradiției revoluționare: refugiat într-o înțelepciune mediocră și meschină, burghezul francez, bunăoară, e cu atît mai detestabil cu cît părinții lui au fost eroii din 1789 sau din 1793. Pe de altă parte însă, această lașitate îl ține treaz în fața primejdiilor tradiției revoluționare. Ea îi amintește necontenit cît de nesigură e „guvernabilitatea" societăților democratice și îl îndeamnă să domnească prin procură, pentru a evita riscurile inerente politicii democratice.

Astfel, politica din secolul al XIX-lea a fost dominată de un fel de compromis permanent între două lumi, menit să facă uitat cutremurul ce marcase căderea Vechiului Regim francez. Burghezul trebuie să înghită aroganța aristocratului, dar guvernează cu el sau prin el. Trebuie să consimtă să devină ținta literaturii și artei, dar deocamdată nu are de suportat decît agresivitatea propriilor fii. Trăiește cu spaima de mulțime, dar trebuie să se teamă mai mult de ai săi decît de popor. Deși ideile democrației străbat veacul de la un capăt la altul marcîndu-l din ce în ce mai adînc, veacul nu este încă democratic: masele populare nu joacă decît un rol minor, limitat la replicile scrise de elite. Cînd e aristocratică, partitura antiburgheză ține mai mult de literatură decît de politică; iar cînd e socialistă, mai mult de istoria ideilor decît de subversiunea socială. Eșecul revoluțiilor din 1848 în Europa ilustrează perfect acest teatru de epocă.

Desigur, situația se modifică rapid la sfîrșitul secolului. Nici dezvoltarea naționalismului, nici explozia unui antisemitism „democratic", nici dezvoltarea partidelor de masă ca social-democrația germană nu pot fi înțelese dacă nu vedem în ele semnele unei integrări inedite a maselor populare în politica statelor moderne. Însă amploarea fenomenului apare cel mai clar începînd cu sfîrșitul războiului din 1914–1918.

Puțin cîte puțin, timpul a redus distanța dintre burghez și aristocrat, apropiindu-i în idei, gusturi, și chiar mod de viață. Cultul națiunilor — căruia războiul îi dezvăluie incredibila forță — i-a sudat într-o voință politică comună. Or, exact în același moment, prin evoluția și prin sfîrșitul lui, războiul produce de asemeni o formidabilă relansare a ideii revoluționare. Nu numai că, în Rusia, ea îi aduce la putere pe bolșevici, care găsesc în fine prilejul să le succeadă iacobinilor și Comunei; dar, și la dreapta, ea oferă un nou și vast cîmp de desfășurare pasiunii antiburgheze, emancipînd-o de sub tutela aristocratică. În Italia frustrată, în Germania învinsă, această pasiune nu mai e monopolul claselor nostalgice sau reziduale. Înfășurată în

drapelul națiunii nefericite, ea a trecut la popor — ură contra democrației devenită democratică, interpretată de actori necunoscuți pînă atunci pe scena publică, Mussolini, Hitler.

Aici stă noutatea situației politice europene create de război: în această bruscă reizbucnire a flăcării revoluționare, pe care oamenii secolului al XIX-lea crezuseră că o țin sub control. Chiar și la stînga, printre adepții socialismului, chiar și printre marxiști, ideea de revoluție sfîrșise prin a căpăta, înainte de războiul din 1914, un aer de cumințenie. Blanquismul* era aproape mort în Franța, iar social-democrația germană, far al mișcării muncitorești, bastion al marxismului, acționa doar pentru a pregăti mai repede condițiile răsturnării economiei capitaliste. Nici Jaurès, nici Kautsky nu mai așteptau „lupta cea mare". Cu toate astea, atunci cînd pun mîna pe putere în Rusia, bolșevicii reînvie tocmai ideea de revoluție. Succesul lor, puțin probabil, le evidențiază și mai mult îndrăzneala și voința. Caracterul său accidental îl subliniază pe cel universal posibil.

Dar lucrul cel mai surprinzător, în situația creată de război, e relansarea ideii de revoluție la dreapta scenei politice. Pentru că aici, din start, această idee nu găsește decît adversari. Dreapta europeană din secolul al XIX-lea detestă revoluția pentru că vede în ea mai întîi o uneltire, apoi o fatalitate, în fine o amenințare. Nu-i iubește nici pe oamenii care au voit-o, nici aparența de necesitate pe care a îmbrăcat-o, nici fragilitatea pe care o capătă — după revoluție și din cauza ei — ordinea socială regăsită. De aceea, cum am văzut, deși e antirevoluționară în spirit, dreapta nu e în general contrarevoluționară în plan politic: căci o contrarevoluție ar fi tot o revoluție. Această dublă tendință morală permite vechii nobilimi să se alăture partidelor conservatoare sau chiar liberale, reducîndu-i totodată ostilitatea față de burghezie.

În schimb, exact la sfîrșitul războiului, se observă răspîndirea la dreapta a acestui sentiment, devenit cu atît mai violent cu cît nu mai e manevrat cu prudența aristocratică a secolului precedent, ci de către inși „promovați" în numele egalității și al națiunii. La fel ca pasiunea antiburgheză de stînga, pasiunea antiburgheză de dreapta s-a democratizat. A fost preluată de popor. Se hrănește din prima, reacționează contra ei, devine mai radicală decît ea, inseparabilă de ea. Ideea contrarevoluționară a încetat să fie monopolul aristocrației și al doamnelor din lumea bună. Cu consecințe pe care le asumă. Și ea vestește o revoluție.

*

Cronologia oferă analizei un excelent punct de plecare: bolșevismul și fascismul sînt vlăstarele primului război mondial. E foarte adevărat că Lenin și-a elaborat concepțiile politice chiar de la începutul secolului și că multe

* Doctrină a lui Louis Auguste Blanqui (1805–1881), teoretician al socialismului și om politic francez, personaj important al Comunei din Paris. Adepții săi considerau complotul drept unica tactică revoluționară. (*N. t.*)

din elementele ce vor forma, o dată reunite, ideologia fascistă există dinaintea războiului. Totuși, partidul bolșevic ia puterea în 1917, datorită războiului, iar Mussolini și Hitler își creează partidele imediat după 1918, ca răspunsuri la criza națională produsă de deznodămîntul conflictului. Războiul din 1914–1918 a schimbat totul în existența Europei, frontierele, regimurile, sentimentele, chiar și moravurile. A afectat atît de profund cea mai strălucitoare dintre civilizațiile moderne, încît nici un element al ei nu a rămas netransformat. Războiul marchează începutul declinului ei ca centru de putere al lumii și totodată inaugurează acest secol feroce din care ieșim, marcat de violența sinucigașă a națiunilor și regimurilor sale.

Ca orice mare eveniment, el dezvăluie ce s-a petrecut înaintea lui și zămislește figurile — în cazul de față, monștrii — viitorului. Ce anume reprezenta războiul în epocă a devenit pentru noi lucrul cel mai greu de imaginat: un adolescent din Occidentul de azi nu poate nici măcar să-și închipuie pasiunile naționale care au împins popoarele europene să se ucidă între ele vreme de patru ani. Ecoul lor ajunge încă pînă la el, prin bunicii săi, dar misterul lor îi rămîne de nepătruns; el nu poate înțelege nici suferințele îndurate, nici sentimentele ce i-au făcut pe oameni să le accepte; nici partea lor de noblețe, nici partea lor de pasivitate nu mai constituie pentru el o amintire, fie și moștenită. Iar istoricul, cînd încearcă să reconstituie această lume dispărută, nu dispune de mai multe elemente. Europa de dinainte de 1914 e cu adevărat Europa care a pornit războiul? În comparație cu restul umanității, ea apare ca o lume atît de civilizată și atît de omogenă, încît conflictul declanșat de asasinul din Sarajevo capătă un aer absurd: un război civil, purtat însă de state suverane în numele pasiunilor naționale. Astfel, în măsura în care operează o ruptură formidabilă cu tot ce-l precede, primul război din secolul XX rămîne unul din evenimentele cele mai enigmatice ale istoriei moderne. Epoca în care a izbucnit nu ne ajută să-i descifrăm caracterul — și încă mai puțin urmările; e ceea ce-l deosebește de al doilea război, înscris aproape dinainte în circumstanțele și regimurile Europei anilor treizeci, și avînd de aceea un ecou atît de durabil, încît îl continuă pînă la căderea zidului Berlinului, adică pînă în zilele noastre. Posedăm tabloul complet al cauzelor și consecințelor acestui al doilea război mondial, care a format canavaua existențelor noastre. Primul război însă nu există pentru noi decît prin consecințele lui. Declanșat printr-un accident, într-o lume de sentimente și de idei dispărute pentru vecie din memoria noastră, el posedă acea trăsătură excepțională a anumitor evenimente de a nu mai fi decît o origine. Originea lumii de care încă sîntem legați, căci tocmai s-a sfîrșit sub ochii noștri.

Dintre cele două mari mișcări ce „ies" din războiul din 1914–1918, prima este cea a revoluției proletare. Țîșnind ca un torent ascuns în 1914, ea devine un fluviu după potopul de suferințe și deziluzii, individuale și colective, provocate de cei patru ani de război. Suferințe și deziluzii vizibile la

popoarele învingătoare, ca Franța. Darmite la învinși! Or, bolșevismul, stăpîn întîmplător și vulnerabil al imperiului țarist în toamna lui 1917, își trage forța, în Europa, din împotrivirea totală față de război, începînd chiar din 1914. El are avantajul de a da un sens acelor ani cumpliți, formulînd în privința războiului un pronostic timpuriu, ce pare să-i fi adus victoria revoluționară din Octombrie. El oferă o explicație caracterului feroce al războiului — și soluții nu mai puțin feroce. Pentru amploarea nemaivăzută a masacrului se găsesc, prin vocea lui Lenin, vinovați și țapi ispășitori pe măsură: imperialismul, monopolurile capitaliste, burghezia internațională. Nu contează că e greu de imaginat această burghezie internațională în postura de dirijor al unui conflict ce opune diferitele ei ramuri naționale. Susținîndu-și teza, bolșevicii recuperează în folosul lor universalul, sub cele două aspecte ale lui: cel obiectiv, deoarece războiul, produs al imperialismului, va fi și mormîntul acestuia; cel subiectiv, deoarece dușmanul este o clasă transnațională, pe care proletariatul mondial trebuie s-o învingă. August 1914 consacrase victoria națiunii asupra clasei. 1917 și 1918 aduc revanșa clasei asupra națiunii. Astfel, întregul război a fost traversat de cele două aspecte ale ideii democratice, naționalul și universalul, ce și-au înscris lucrarea în sîngele vărsat, marcînd adînc experiența colectivă a europenilor.

O dată cu universalismul democratic revine și ideea revoluționară, care în toată Europa continentală își trăgea forța din precedentul francez. Ce-i drept, modelul lui 1789 și al iacobinilor a inspirat, în secolul al XIX-lea, mai ales mișcările naționale, iar în disputa dintre universal și particular, ce marcase întreaga Revoluție franceză, revoluționarii din Europa au dat întîietate celui de-al doilea aspect, cum s-a văzut la evenimentele din 1848. Însă războiul din 1914 a arătat, tocmai, la ce masacre poate duce spiritul național exacerbat. El se termină cu o revenire a popoarelor la ideea universalistă. Nu că învingătorii, Clemenceau bunăoară, n-ar avea o viziune cinică (și de altfel superficială) asupra forțelor și frontierelor. Însă chiar și ei îmbracă principiul naționalităților în garanțiile unei noi ordini juridice internaționale: abc-ul wilsonismului. Oricum, celălalt chip al universalismului democratic e cel al revoluției sociale, pe care Octombrie 1917 vine să-l întruchipeze. Aici stă secretul prestigiului și propagării sale.

Evenimentele din Rusia anului 1917 aproape că nu mai sînt, începînd cu anul următor, cînd popoarele Europei ies din război, evenimente rusești. Importantă e prevestirea bolșevică a revoluției mondiale. Dintr-un puci izbutit în țara cea mai înapoiată a Europei de o sectă comunistă, condusă de un șef îndrăzneț, conjuncturа face un eveniment model, menit să orienteze istoria universală, asemeni Revoluției franceze din 1789. Pentru că toată lumea era sătulă de război, și datorită mîniei popoarelor învinse, iluzia pe care Lenin și-a făcut-o în privința propriei sale acțiuni e împărtășită de milioane de oameni. Șeful bolșevic nu crede că-și poate consolida victoria fără sprijinul altor revoluții, și în primul rînd al celei din Germania. În toată Europa, militanții revoluționari, lecuiți de „uniunea sfîntă" sau pur și simplu

remobilizați de situația politică, gîndesc că el le oferă un model. Astfel, aproape peste tot, se produce prima bolșevizare a unei părți a stîngii europene, bolșevizare ce nu izbutește să-și aducă adepții la putere, dar care lasă partide și idei croite după un model unic în toată Europa, și în curînd în lumea întreagă. Revoluția rusă va da înapoi, se va înconjura cu ziduri, se va resemna să fie o insulă în oceanul capitalist, dar fără să renunțe cîtuși de puțin la ambiția universalistă, care, din contră, îi va servi ca principală armă de seducție. Ceea ce este rusesc în ea se pierde în ceea ce este universal. Pe imensul palat oriental al țarilor, steaua roșie de pe Kremlin simbolizează după Octombrie 1917 ideea de revoluție mondială: peripețiile istoriei vor reduce sau vor spori cu fiecare generație strălucirea acestui mit originar, dar fără să-l stingă vreodată, pînă cînd în sfîrșit succesorii lui Lenin își iau asupră-le această misiune.

Fascismul, în schimb, apare ca o reacție a particularului împotriva universalului; a poporului împotriva clasei; a naționalului împotriva internaționalului. La originile sale, el este inseparabil de comunism, căruia îi combate obiectivele imitîndu-i totodată metodele. Exemplul clasic e cel al Italiei, victorioasă doar pe jumătate la sfîrșitul războiului, frustrată în ambițiile ei naționale; e primul teren pe care s-a dezvoltat fascismul, și caz cum nu se poate mai edificator, de vreme ce comunismul și fascismul cresc pe același sol — socialismul italian. Fondator al *fasciilor* în martie 1919, Mussolini a aparținut într-adevăr aripii revoluționare a mișcării socialiste, înainte de a susține intrarea în război a Italiei și de a se afla în conflict violent, curînd după aceea, cu liderii bolșevizanți ai fostului său partid. El sprijină supralicitarea naționalistă a lui D'Annunzio la Fiume, dar grupurile sale de luptă paramilitare nu se extind la scară națională decît în 1920–1921, în lupta contra organizațiilor revoluționare ale muncitorilor agricoli din Italia de Nord: veritabil război civil pe care guvernul Giolitti este incapabil să-l stingă, și care pentru prima oară în lume arată slăbiciunea statului liberal în fața celor două forțe ce-și dispută cu ferocitate ocazia de a-i succeda.

În cazul lui Hitler, Partidul Muncitoresc German există dinaintea lui. Dar acest grupuscul politic bavarez nu capătă oarece consistență decît după sfîrșitul lui 1919, cînd Hitler i se alătură și îl însuflețește cu elocvența sa. Hitler nu are un trecut socialist; dar, ca admirator al lui Mussolini, își atribuie unul în adjectivul ce-i va aduce izbînda: național-socialist. Această alăturare implică în fond aceeași alianță paradoxală, avînd în vedere tradiția politică europeană, dintre naționalism și anticapitalism. Asocierea celor două teme are drept funcție să pună în valoare comunitatea poporului german, națiunea, ce trebuie apărată contra intereselor particulare ale capitaliștilor și contra nihilismului bolșevic. În Germania de după 1920, ca și în Bavaria dominată de Reichswehr, discursul naționalist nu are un concurent adevărat, căci „Republica Sovietelor" nu mai e, la München, decît o amintire urîtă, doar cît să țină viu antibolșevismul. Dar inovația lui Hitler, față de Musso-

lini, e ura împotriva evreului, simbol, deopotrivă, al capitalismului și al bolșevismului; putere demonică și cosmopolită îndîrjită să distrugă Germania, iudaismul îi inspiră lui Hitler o ură ecumenică, ce reunește două uri în general distincte, de vreme ce la cei mai mulți ele chiar se exclud: ura față de ban și ura față de comunism. A-i urî împreună pe burghez și pe bolșevic în evreu, iată invenția lui Hitler, care a găsit-o în el însuși înainte de-a face din ea pasiunea unei epoci.

Astfel fascismul a readus la viață, cu teme înnoite, pasiunea naționalistă ce fusese prin excelență geniul cel rău al marilor țări europene în ajunul lui 1914. Curios e, desigur, că războiul însuși nu i-a convins de caracterul nefast al acestei pasiuni măcar pe învinși, respectiv pe germani. În acest sens, Tratatul de la Versailles poartă desigur o parte din vină, nedeschizînd Europei perspectiva unei istorii comune. Dar trebuie menționat de asemeni că soluția internaționalistă a ieșirii din război e monopolizată începînd cu 1917 de militanții bolșevici. O vedem în 1918. Imediat după ultima lovitură de tun, a apăra națiunea împotriva revoluției comuniste a devenit mai important decît a o învăța să trăiască într-o ordine internațională în care ea, națiunea, este slăbită. Prioritatea bolșevismului creează prioritatea antibolșevismului. Fascismul nu e decît una din formele acestuia, deosebit de virulentă acolo unde statele și clasele conducătoare de ieri ies din război discreditate. Preluînd fără complexe, din ideea de revoluție, elementele de care are nevoie, fascismul exaltă națiunea trădată în fața amenințării bolșevice. Amestec inedit de elemente știute refolosite într-un context inedit, această ideologie nu este nouă decît prin juxtapunere.

Bolșevismul și fascismul intră, așadar, aproape împreună pe scena istoriei, ca ultimi-născuți ai repertoriului politic european. Astăzi e cam greu de imaginat că sînt ideologii atît de recente, cîtă vreme ne par, după caz, desuete, absurde, jalnice sau criminale. Cu toate acestea, ele au umplut veacul; una împotriva celeilalte, una generînd-o pe cealaltă, ele au format materia acestui secol. În același timp foarte puternice, foarte efemere și foarte nefaste, cum oare au putut mobiliza atîtea speranțe sau atîtea pasiuni, la atîți indivizi? Acești aștri morți și-au dus taina cu ei în mormînt. Pentru a-i cerceta, trebuie să ne întoarcem în vremea strălucirii lor.

Ne obligă la o analiză comparată nu numai data nașterii și caracterul lor simultan și totodată meteoric la scara istoriei. Ci și dependența lor reciprocă. Fascismul s-a născut ca o reacție anticomunistă. Comunismul și-a amînat scadența grație antifascismului. Războiul le-a pus în conflict, dar după ce mai întîi le-a asociat. În spațiul care le separă, fascismul și comunismul nu vor să vadă decît neant; chit că sînt gata, dacă acest spațiu le este util, să și-l anexeze în cursa pentru puterea absolută — legea și ambiția lor comună. Într-un cuvînt, sînt dușmani declarați, de vreme ce încearcă să se lichideze reciproc; dar, de asemeni, dușmani complici, care au nevoie, pentru a se înfrunta, să lichideze mai întîi ceea ce-i separă. Astfel, pînă și setea de a se lupta îi unește, atunci

cînd existența unui adversar comun nu e suficientă pentru a-i solidariza: iată o posibilă definiție a atitudinii lui Hitler între august 1939 și iunie 1941.

Marele secret al complicității dintre bolșevism și fascism rămîne însă existența acelui adversar comun pe care ambele doctrine îl minimalizează și exorcizează susținînd că ar fi pe moarte, și care totuși e solul din care au crescut: pur și simplu democrația. Folosesc termenul în cele două accepțiuni clasice ale sale; prima desemnează un tip de guvernare, fondat pe liberul sufragiu al cetățenilor, pe competiția periodică a partidelor pentru exercitarea puterii și pe drepturi egale garantate pentru toți; a doua trimite mai curînd la definiția filozofică a societăților moderne, constituite din indivizi egali și autonomi, liberi să-și aleagă activitățile, credințele sau tipul de existență. Or, față de aceste două pietre de temelie ale modernității, fasciștii și comuniștii manifestă, dacă nu aceeași respingere (căci considerentele lor filozofice sînt diferite), oricum o respingere la fel de radicală.

Am putea cita la nesfîrșit, și dintr-o tabără și din alta, texte denunțînd regimul parlamentar sau pluralismul politic drept tot atîtea înșelăciuni burgheze. De altfel, tema e la fel de veche ca guvernarea reprezentativă și a îmbrăcat mii de forme mai subtile în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, de la stigmatizarea alegerilor engleze pînă la critica derivei oligarhice a regimurilor democratice, trecînd prin marea ceartă dintre Antici și Moderni. La începutul secolului XX, cu Lenin și cu Mussolini, ca să nu mai vorbim de Hitler, subiectul și-a pierdut profunzimea și interesul filozofic în profitul valorii sale propagandistice. Nu mai e tratat decît ca un derivat al fatalității capitaliste, conform căreia banul, atotputernicul ban, domină și politica. Nu mai e adus în discuție pentru a cunoaște, ci pentru a plăcea. De paradoxul modern — întors de Marx pe toate fețele, mai ales în cărțile lui despre Franța — că burghezia este o clasă economică a cărei dominație politică e în chip natural instabilă și amenințată, Lenin nu mai vrea să audă. În ochii lui, înfruntările politice ale partidelor burgheze — ce trebuie zdrobite de revoluția proletară, pentru care el a făurit instrumentul — nu sînt decît fațadă și înșelătorie.

Anticapitalism, revoluție, partid, dictatura partidului în numele poporului: sînt tot atîtea teme ce se regăsesc în discursul fascist. Diferența, firește, constă în faptul că cele două discursuri nu au aceeași origine intelectuală. Lenin, moștenitor sau discipol al lui Marx, vede în revoluția pe care o pregătește împlinirea unei speranțe democratice, prin emanciparea muncitorilor exploatați. Prizonier al marxismului său simplist, Lenin e convins că dictatura revoluționară a proletariatului și țăranilor săraci — rețeta rusească pentru acapararea puterii — va fi „de o mie de ori mai democratică" (l-am citat) decît cea mai democratică republică parlamentară. Cum ar putea fi altfel, de vreme ce în dictatura pomenită capitalismul nu va mai exista? O dată dispărute exploatarea muncii și alienarea muncitorului, un pas decisiv va fi făcut spre adevărata libertate a oamenilor.

Astfel, avantajul intelectual al discursului leninist asupra celui fascist constă în a recupera, în afară de critica democrației burgheze, baza filozofiei liberale: dacă, pentru a-și îndeplini promisiunile, a trebuit să răstoarne regimurile ce se prevalau de această filozofie, la orizontul comunismului, ca și în centrul liberalismului, se află totuși autonomia individului. Avantaj important, într-adevăr, căci îi permite militantului comunist să-și situeze acțiunea în sensul istoriei și să se creadă el însuși un moștenitor și un continuator al progresului; din contră, militantul fascist trebuie să-și imagineze propriul rol ca menit să curme curgerea inexorabilă a istoriei moderne către democrație.

Asta nu înseamnă că gîndirea fascistă, pentru că este reactivă, ar fi și contrarevoluționară, cum e de pildă gîndirea lui Bonald. Căci, întocmai ca gîndirea democratică, nici ea nu mai leagă politicul de religios, și nu poate aspira la refacerea unui comunități umane conform ordinii naturale sau providențiale. Și ea, ca și leninismul, e cufundată în imanență; respinge individualismul modern, dar nu pentru că ar fi contrar ordinii divine (vede în el, din contră, produsul creștinismului); dacă dorește cu pasiune să-l stîrpească, înțelege s-o facă tot prin reprezentări ale istoriei, ca națiunea sau rasa. În acest sens, faptul că fascismul detestă principiile de la 1789 nu-l împiedică să fie revoluționar, dacă adjectivul trimite la voința de a răsturna societatea, guvernarea și lumea burgheze în numele viitorului.

Comparînd aceste două teorii seculare ale politicii, superioritatea marxism-leninismului ține de două aspecte. În primul rînd, înscrie pe drapelul său numele celui mai puternic și mai sintetic filozof al istoriei apărut în secolul al XIX-lea. În materie de demonstrare a legilor istoriei, Marx este inegalabil. El dă satisfacție spiritelor savante ca și celor simple, după cum citesc *Capitalul* sau *Manifestul*. Tuturor, el pare să le dezvăluie taina divinității omului, succedînd divinității lui Dumnezeu: a acționa în istorie fără incertitudinile istoriei, dacă e adevărat că acțiunea revoluționară dezvăluie și împlinește legile dezvoltării. Libertatea împreună cu știința acestei libertăți: nu există băutură mai amețitoare pentru omul modern lipsit de Dumnezeu. Ce valorează, în comparație, acel soi de postdarwinism hitlerist, sau chiar exaltarea ideii naționale?

Căci a doua seducție capitală a marxism-leninismului stă bineînțeles în universalismul său, ce-l înrudește cu familia ideilor democratice și are drept principal resort psihologic sentimentul egalității oamenilor. Fascismul nu face apel, pentru a zdrobi individualismul burghez, decît la fracțiuni de umanitate, națiunea sau rasa. Acestea, prin definiție, îi exclud pe oamenii ce nu fac parte din ele, și chiar se definesc contra lor, conform logicii acestui tip de gîndire. Unitatea comunității nu e refăcută decît cu prețul presupusei sale superiorități în raport cu celelalte grupuri și al unui antagonism constant față de ele. Celor ce nu au șansa de-a aparține rasei superioare sau națiunii alese, fascismul nu le oferă altă alegere decît între rezistență, fără speranță,

și aservire, dezonorantă. Din contră, militantul bolșevic, fidel inspirației democratice a marxismului, își propune drept țel emanciparea neamului omenesc. În cortegiul de amintiri istorice care-l emoționează, Revoluția franceză îi stă mereu alături. Ea reprezintă o primă tentativă, îndrăzneață, chiar eroică, de a înălța, împotriva Europei regilor, drapelul dezrobirii universale, dar nu a putut depăși limitele „burgheze" pe care i le impunea istoria. Iacobini ai proletariatului, Lenin și amicii săi vor fi, în schimb, capabili să-i îndeplinească programul. Ei vin exact la momentul potrivit.

La momentul potrivit? Nu tocmai. Universalismul bolșevic se lovește foarte curînd de condițiile concrete ce i-au favorizat succesul. Iată-i pe oamenii săi la putere, în țara cea mai înapoiată — deci cea mai improbabilă — din Europa. Ținînd seama de particularitățile situației lor, n-au nici o șansă de a plasa vechea Rusie în fruntea progresului uman, de a o smulge din sărăcia și incultura ei. Menșevicii le-au spus-o. Și Kautsky, cel mai mare vizionar al marxismului. Léon Blum de asemeni, în discursul său la Congresul de la Tours: vrînd să forțeze cursul istoriei, ei pun un puci blanquist în locul a ceea ce bătrînul Marx numise dictatura proletariatului. Marxismul european i-a transmis lui Lenin toate avertismentele posibile. El însă, la rîndu-i, are două răspunsuri, unul doctrinar, altul ținînd de circumstanțe. Primul, formulat mai ales în riposta adresată lui Kautsky, vorbește de caracterul prin esență democratic al dictaturii partidului bolșevic, menită să suprime capitalismul, adică dictatura banului. Celălalt se prevalează de circumstanțele particulare care au făcut ca prima revoluție proletară să triumfe în Rusia, veriga cea mai slabă a imperialismului în Europa: Revoluția bolșevică de la Moscova, spune Lenin, nu e decît prima dintre revoluțiile proletare. Altele vor urma, în lanț, demonstrînd universalitatea mișcării. În primăvara lui 1919, Zinoviev, președinte al Kominternului, comentează astfel situația internațională în primul număr din *Internaționala comunistă*: „În momentul cînd scriem aceste rînduri, Internaționala a III-a are drept baze principale trei republici ale Sovietelor: în Rusia, în Ungaria și în Bavaria. Dar nimeni nu se va mira dacă, în momentul cînd aceste rînduri vor fi publicate, vom avea deja nu trei, ci șase republici ale Sovietelor sau și mai multe. Bătrîna Europă se îndreaptă vertiginos spre revoluția proletară."

Aceste iluzii nu durează mult. Înainte de a dispărea de pe scena publică, Lenin va fi confruntat cu caracterul evident rusesc al primei revoluții proletare. În locul speranțelor revoluționare din anii de după război, Stalin va promova ideea socialismului într-o singură țară, dar din acel moment universalismul lui Octombrie 1917, deși i se întreține cu grijă moștenirea, e slăbit prin întruparea sa teritorială unică. Revoluția franceză nu încetase să fie sfîșiată între ambiția ei universală și particularitatea ei națională. La începuturile ei, Revoluția rusă crezuse că poate evita acest impas în virtutea caracterului său proletar și grație răspîndirii sale în toată Europa. Dar o dată retrasă în hotarele fostului imperiu al țarilor, ea cade într-o contradicție și mai evidentă decît cea care sfîșiase aventura franceză de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

S-a vrut mai universală decît Revoluția din 1789, cu adevărat universală, căci nemaifiind burgheză, ci proletară, și dezrobind o clasă ce nu avea de pierdut decît lanțurile, ea se elibera în același timp de tot ce era abstract în principiile lui 1789 în raport cu situația socială reală a epocii. Dar proletariatul pe care-l invocă e atît de problematic, încît nu-și exercită presupusul rol decît prin intermediul unui șir de echivalențe abstracte: clasa muncitoare e reprezentată de partidul bolșevic, el însuși condus de un mic cerc de militanți, în care părerea primului dintre ei e aproape totdeauna hotărîtoare. Această viziune și acest dispozitiv sînt instaurate de Lenin încă dinaintea primului război mondial, prin numeroasele lupte dinlăuntrul partidului, și devin din ce în ce mai intangibile după Octombrie: dizolvarea Adunării Constituante, interzicerea celorlalte partide, apoi interzicerea fracțiunilor înlăuntrul partidului bolșevic înlocuiesc puterea legii cu puterea absolută a Politbiuroului și a secretarului general.

În fond, puțin contează că Lenin, chiar înainte de a muri, a sesizat pericolul unui asemenea regim: el însuși i-a stabilit regulile și logica. Ceea ce, în ultimă instanță, consolidează sistemul Revoluției este autoritatea științei, cunoașterea legilor istoriei. Autoritate și cunoaștere deținătoare prin definiție ale universalului, și care îi lipseau Revoluției franceze. Dar există mai mare abstracțiune decît știința? Și ce poate fi mai abstract, în raport cu interesele reale ale societății, decît această autoritate? Iacobinii francezi voiseră ca principiile de la 1789 să facă din Franța patria umanității. Bolșevicii ruși sperau că pretinsa cunoaștere, de către ei, a legilor istoriei le va oferi acest privilegiu excepțional. Dar, date fiind țara în care învinseseră, moștenirea pe care o aveau de gestionat, societatea pe care trebuiau s-o transforme și concepțiile politice pe care le propuneau, contradicția între ceea ce credeau ei că sînt și ceea ce voiau să pară era și mai evidentă decît în ambiția filozofică a revoluționarilor francezi. Acești filozofi ai istoriei se loveau de istoria reală chiar înainte de-a începe să acționeze cu adevărat. Realizarea în Rusia, de către Lenin, a praxisului marxist făcea ca profeția marxistă a societății fără clase să-și piardă mult din credibilitate.

Uimitor în aceste condiții nu este că universalismul bolșevic și-a făcut din start atîția dușmani, și atît de feroce. Uimitor e mai curînd că și-a găsit atîția adepți, și atît de fanatici. Chiar înainte de a-i vedea efectele în practică, l-au denunțat ca amăgitor și primejdios nu numai „reacțiunea", dar și cea mai mare parte a socialismului european, autoritățile în materie de marxism, și chiar de marxism revoluționar. De pe acum însă, doar prin izbînda sa și mitul țesut în jurul ei, Octombrie 1917 a izbutit să se înscrie în conștiința stîngii europene ca o dată cheie a dezrobirii muncii în lume; iar regresul Revoluției ruse în Europa începînd cu 1920 nu va diminua prea mult efectul acestui triumf inițial.

Ajunși aici, să notăm că succesul ideologic inițial al bolșevismului e învăluit în Europa de un fel de mister, care nu e lipsit de analogii cu cel ce

înconjoară dezvoltarea ideilor fasciste, în aceeași epocă. Căci cele două mișcări sînt legate ca acțiunea și reacțiunea, după cum o demonstrează cronologia, intențiile protagoniștilor, împrumuturile reciproce. Această relație de dependență permite, poate, formularea unei ipoteze: fascinația celor două ideologii își are secretul în efectele de simplificare și de îngroșare pe care le practică și una, și cealaltă. Într-adevăr, amîndouă împing pînă la caricatură marile reprezentări colective ale existenței laolaltă pe care o vestesc: una este o patologie a universalului, cealaltă o patologie a naționalului. Și totuși, amîndouă vor domina istoria acestui secol. Constituindu-se în cursul evenimentelor la a căror producere își aduc contribuția, ele își fanatizează partizanii, cu urmări dintre cele mai grave: exercitarea puterii, în loc să-i mai tempereze, va spori numărul fărădelegilor și crimelor. Stalin va extermina milioane de oameni în numele luptei contra burgheziei, iar Hitler milioane de evrei în numele purității rasei ariene. Există un mister al răului în dinamica ideilor politice din secolul XX.

Dacă vrem să explorăm enigma ideologiilor politice din secolul nostru, a caracterului lor extrem de primitiv și a funestei lor puteri asupra spiritelor, putem începe printr-o comparație cu veacul precedent. Acestuia, Revoluția franceză și în general nașterea democrației îi dăruiseră, pretutindeni în Europa, o impresionantă zestre de idei. Puține epoci au fost atît de bogate în dezbateri intelectuale de tip politic, în doctrine și ideologii menite să organizeze cetatea liberală, democratică sau socialistă. La drept vorbind, vechea lume politică supraviețuiește — lumea care vede fundamentul acestei cetăți în ordinea transcendentă, hrănind nostalgii, lupte și chiar sisteme de idei. Dar, pe măsură ce veacul înaintează, europenii nu mai gîndesc scena publică decît pornind de la premisa morții lui Dumnezeu, ca pe o pură creație a voinței oamenilor, menită să asigure în sfîrșit libertatea tuturor și egalitatea între toți. Ei elaborează cu rafinament extraordinarul evantai de regimuri ce fac posibile asemenea deziderate. Obsedați de dominarea unui viitor ce nu le mai este impus, ei își dau seama de măreția și de noile primejdii ale condiției omului modern. Conștienți de caracterul problematic al democrației moderne, ei dau numeroși oameni politici de mare clasă: dezbaterile parlamentare sau polemicile de presă din secolul al XIX-lea dezvăluie cititorului de azi un tip de discurs incomparabil mai inteligent decît cel din epoca noastră. Pînă și revoluțiile acestui secol, deși impregnate de precedentul francez, nu sînt niciodată prizoniere ale recitativului iacobin, nici calchiate pe limbajul sărac al unui partid sau conducător.

În ce privește ideea națională, e clar că oamenii secolului al XIX-lea o celebrează cu pasiune, de vreme ce fac din ea centrul istoriografiei moderne și totodată resortul cel mai puternic al activității politice. Întreaga viață intelectuală și socială a Europei e pătrunsă de mîndria apartenenței naționale. Este, cu precădere, sentimentul prin care s-a propagat pe continent Revoluția franceză, ceea ce explică de ce a fost atît de admirată — dar și temută — în

numele noilor principii pe care le instaurase: ceea ce fusese particular în ea îndreptățea fiecare națiune, după caz, s-o imite ori s-o combată în numele a ceea ce fusese universal în ea. Totuși, nici unul din războaiele secolului al XIX-lea — de altfel puțin numeroase — nu prezintă caracterul monstruos al celor din secolul XX. Chiar și în Germania, unde-și arată cu mai multă pregnanță caracterul orb și primejdios, ideea națională rămîne circumscrisă celei de cultură. Ea nu afirmă că propria-i substanță își este sieși suficientă, nu-i proclamă popor ales pe germani, nici nu susține superioritatea lor ca ființe omenești; ci exaltă contribuția Germaniei la moralitate, arte, gîndire, cultură.

Astfel, spiritul e tentat să-și imagineze o linie de demarcație ce desparte aproximativ în jumătate cele două secole de istorie democratică parcurse de națiunile europene. Toate elementele constitutive ale filozofiei și ale condiției democratice sînt concepute în secolul al XIX-lea — și cu o extraordinară profunzime, de vreme ce nu am mai adăugat nimic de atunci; totuși, ele încă nu și-au dezvăluit toate efectele politice potențiale. Tocqueville, autor neliniștit, cu antenele îndreptate spre viitor, analizează bine relația secretă dintre individualismul modern și creșterea nelimitată a statului administrativ, dar nu prevede fascismul, și cu atît mai puțin forma lui nazistă. Nietzsche, vestitorul morții lui Dumnezeu, profet al mizeriei morale și intelectuale a omului democratic, nu-și imaginează regimurile totalitare ale secolului ce-i urmează îndeaproape — și încă mai puțin că le va servi uneori de garant. Atotputernicia lui Dumnezeu asupra destinului omenirii e înlocuită cu cea a istoriei în secolul al XIX-lea, dar nebuniile politice generate de această substituție se văd abia în secolul XX.

Este comod să faci din războiul din 1914 o cumpănă a apelor: cu el începe era catastrofelor europene. Și tot el scoate la iveală forțele ce i-au dat naștere: cazanul pasiunilor nefaste ale Europei — în frunte cu antisemitismul — începe să fiarbă o dată cu sfîrșitul secolului, la Sankt-Petersburg, la Berlin, la Viena și la Paris. Totuși, războiul e mai mult decît cauzele sale. O dată pornit, el duce atîția oameni la moarte, răvășește atîtea existențe, deteriorează atît de grav structura intimă a națiunilor (după ce mai întîi o consolidase), încît devine scena primitivă a unei epoci noi. Că e așa , o dovedesc îndeajuns consecințele lui.

Titlul unei culegeri de articole a lui Ortega y Gasset[2] descrie destul de bine starea de spirit și dispoziția sufletească în perioada ce a urmat conflictului: *Revolta maselor*. Dar trebuie să înțelegem formula și într-un sens analitic. Scriitorul spaniol vrea să spună că războiul i-a făcut pe oameni mai capabili să simtă și să acționeze în chip identic, slăbind totodată ierarhiile sociale; că a produs în serie mare un subiect politic în același timp

[2] José Ortega y Gasset, *La Révolte des masses*, Paris, 1961 (a început să apară în Spania în 1926, sub formă de articole într-o revistă din Madrid, publicate în volum în 1930). [Vezi și trad. rom. de Coman Lupu: *Revolta maselor*, Humanitas, 1994 — *n. t.*]

reactiv și gregar, mai înclinat spre marile emoții colective decît spre analiza programelor sau ideilor. Pe scurt, războiul a democratizat în felul lui vechea Europă, supusă deja de mai multe decenii atotputerniciei ascunse a opiniei publice. Noutatea, în acest tip de analiză familiar gîndirii liberale de după Revoluția franceză și renăscut la sfîrșitul secolului al XIX-lea, e descoperirea că acest „om al maselor" nu este — sau nu este numaidecît — o ființă analfabetă și lipsită de educație. Italia de Nord, prima ce și-a dovedit vulnerabilitatea la propaganda mussoliniană, e partea cea mai instruită a țării. Germania în care Hitler obține primele succese de orator e națiunea cea mai cultivată din Europa. Astfel, fascismul își începe cariera nu în societăți arhaice, ci moderne, al căror cadru politic și social tradițional și-a pierdut brusc din legitimitate. Sfîrșitul războiului le-a lăsat în acea stare de atomizare egalitară în care Hannah Arendt[3] vede una din explicațiile victoriei lui Hitler.

Educația sau bunăstarea nu duc obligatoriu la comportamente politice mai raționale. Înscrisă în agenda democrației, intrarea maselor în politica modernă nu se face, în Europa postbelică, prin integrarea lor în partidele democratice, ci sub firma noutății revoluționare. Revoluția rusă din Octombrie, deși s-a produs într-o societate cu totul diferită, a jucat în această privință un rol important, dînd un nou suflu ideii de revoluție, redîndu-i un fel de actualitate pe care, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, și-o pierduse cam peste tot. Ceea ce, în această idee, are putere asupra spiritului popular poate foarte bine să fie disociat de conținutul programului său, dacă din ea se păstrează ceea ce vorbește mai mult imaginației omului modern și constituie un mod de împlinire a timpului istoric.

Revoluția este o ruptură în ordinea obișnuită a timpului și totodată o speranță de fericire colectivă în și prin istorie. Invenție recentă a francezilor la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, devenită apoi figură centrală pe scena publică europeană și universală, ea marchează mai întîi rolul voinței în politică, demonstrînd și chiar garantînd că oamenii se pot rupe de trecutul lor pentru a inventa și construi o nouă societate. Ea este contrariul necesității. Deși, în radicalitatea sa, ideea are ceva himeric, ea rezistă oricît ar nega-o faptele, pentru că reprezintă forma cea mai pură a credinței liberale și democratice în autonomia indivizilor. Ea proclamă totodată că de-acum înainte singurul for unde se joacă soarta omenirii este istoria — scena acelor ridicări sau deșteptări colective prin care oamenii își manifestă libertatea. E aici o negare în plus a divinității, stăpînă unică — atîta vreme — a teatrului omenesc, dar și un mod de a reinvesti în politică ambițiile religiei, de vreme ce și revoluția este o căutare a mîntuirii. Ea oferă ocazia unică de a contracara tendința indivizilor de refugiere în satisfacțiile private, precum și de a re-crea cetățeni antici în condițiile libertății moderne. În fine, ea exprimă tensiunea intrinsecă a politicii democratice, în măsura în care libertatea și egalitatea oamenilor constituie speranțe absolute, nelimitate, și deci imposibil de realizat.

---

[3] Hannah Arendt, „Totalitarismul" (partea a treia din *Originile totalitarismului*, trad. rom. de Ion Dur și Mircea Ivanescu, Humanitas, 1994).

Pasiunea revoluționară vrea ca totul să fie politic: prin asta înțelege că totul, începînd cu omul, e în istorie, și că într-o societate bună totul poate fi rezolvat, cu condiția s-o instaurăm. Or, societatea modernă se caracterizează printr-un deficit al politicului în raport cu existența individuală privată. Ea nu cunoaște ideea de bine obștesc, de vreme ce fiecare din oamenii care-o compun, trăind în relativ, și-o are pe a lui; nu o poate concepe decît prin dorința de bunăstare, care mai mult îi separă decît îi unește pe asociați, și astfel distruge comunitatea ce se pretindea a fi construită în numele său. Ideea revoluționară este imposibila exorcizare a acestei fatalități.

Măreția unică a Revoluției franceze este de a fi ilustrat, o dată cu nașterea democrației în Europa, tensiunile și pasiunile contradictorii legate de această nouă condiție a omului social. Evenimentul a fost atît de însemnat și de vast, încît a hrănit politica europeană aproape un secol. Și încă mai mult timp imaginația popoarelor: căci Revoluția franceză a inventat nu atît o nouă societate, bazată pe egalitate civilă și guvernare reprezentativă, cît un mod privilegiat de schimbare, o idee asupra voinței omenești, o concepție mesianică a politicii. Prin urmare, ceea ce face ca ideea revoluționară să fascineze după războiul din 1914–1918 trebuie disociat de ceea ce au putut realiza, în materie de schimbare istorică, francezii de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Bolșevicii au vrut să distrugă societatea burgheză, fasciștii vor să șteargă principiile de la 1789. Dar și unii și ceilalți rămîn niște zeloți ai culturii revoluționare: oameni care au divinizat politica pentru a nu trebui s-o disprețuiască.

Așadar, nu există motive de a-i refuza fascismului privilegiul sau blestemul ideii revoluționare, sub pretext că luptă sub drapelul națiunii sau al rasei. Dimpotrivă, originalitatea doctrinelor fasciste a constat într-o reorientare a spiritului revoluționar, în serviciul unui proiect antiuniversalist. A fost probabil unul dintre secretele izbîndei lor. Într-adevăr, handicapul filozofiilor sau preceptelor politice ostile principiilor de la 1789 fusese, de-a lungul întregului veac precedent, incapacitatea lor de a se insera în istoria pe care pretindeau c-o resping. Susținînd că totul atîrnă de Providență, ele negau brusca experiență a libertății trăite de popor. Nostalgice după vechea ordine, erau incapabile să explice faptul că revoluția se formase în sînul ei. Care Vechi Regim trebuia refăcut, dacă cel căruia îi lăudau virtuțile zămislise oamenii și ideile de la 1789? Și cum să ștergi cu buretele revoluția fără să faci o altă revoluție? Sînt impasuri ale gîndirii și politicii contrarevoluționare pe care fascismul le va depăși îmbrățișînd ideea revoluției: și el e fără Dumnezeu, ba chiar ostil religiei creștine; și el pune forța evoluției istorice în locul autorității divine; și el disprețuiește legile în numele voinței politice a maselor; și el se războiește permanent cu prezentul sub flamura unui viitor ce va aduce mîntuirea.

Toate acestea par departe de noi; totuși, s-au întîmplat mai ieri. Popoarele europene scăpate de ororile războiului au intrat în secolul XX cu dorința de a-și oferi un nou început; au vrut să inventeze o nouă lume politică pornind de la cele două mari reprezentări ale culturii democratice, universalul și naționalul. Cu aceste religii complementare și antagoniste, vor produce o catastrofă.

2
Primul război mondial

Cu cît un eveniment are consecințe mai grave, cu atît mai puțin poate fi judecat pornind de la cauzele lui. Războiul din 1914–1918 nu face excepție de la regulă. Nimeni n-a reușit să demonstreze cu adevărat că el era înscris ca o fatalitate în rivalitățile economice dintre marile puteri. De asemeni, nimeni nu crede că popoarele europene l-au întîmpinat cu valuri de entuziasm, astfel încît să poată apărea ca provocat de respectivele sentimente naționaliste. Nici una din seriile cauzale ce au făcut posibil războiul nu explică declanșarea lui, în afară de intriga diplomatică și politică ce se țese la cancelariile europene între asasinarea arhiducelui Ferdinand, pe 28 iunie 1914, și primele zile ale lui august, cînd toate guvernele acceptă războiul, devenit astfel inevitabil. Că, în acele săptămîni cruciale, unii au avut o vină mai mare decît alții rămîne un subiect de discuție între istorici, dar iresponsabilitatea tuturor părților nu e mai puțin evidentă, dacă raportăm deciziile pe care le-au luat la ceea ce ele aveau să provoace: nu numai un măcel fără precedent ca dimensiuni și durată, dar și o colosală prăbușire în istoria Europei.

Totul e diferit în ce privește declanșarea celui de-al doilea război mondial. El este înscris în venirea la putere a lui Hitler, începînd cu 1933. Împotriva acestei idei s-ar putea eventual susține că Hitler, cel din ianuarie 1933, rămîne în parte imprevizibil, dat fiind că, potrivit vechii înțelepciuni populare, puterea ar trebui să-i „cumințească" pe oameni, și că s-a produs exact contrariul. Oricum este clar, încă din primii doi ani, între votarea de puteri depline de către un Parlament terorizat și „Noaptea cuțitelor lungi", că Hitler ajuns la putere a rămas același cu autorul lui *Mein Kampf*. Și cum să mai ignori acest lucru în 1933, după Anschluss? Al doilea război mondial nu este, ca primul, produsul în fond improbabil, în orice caz neprevăzut, al rivalităților internaționale ce-ar fi putut fi reglementate cu ceva mai multă înțelepciune. El e pregătit și dorit de Hitler ca o necesară împlinire a istoriei, și începînd cu 1936–1938 toată Europa îl vede apropiindu-se, imposibil de evitat prin procedurile de arbitraj, de vreme ce acestea nu sînt decît succesive concesii făcute agresorului. În consecință, el are de asemeni un caracter mai ideologic decît primul, întrucît Hitler a jurat moartea democrației și a înscris în programul său dominația unei rase. Nu vreau să spun că primul război n-a cunoscut mize ideologice, iar celălalt pasiuni naționale, dar dozajul

e diferit în cele două cazuri. Doar al doilea război mondial a avut caracterul unei înfruntări inevitabile dintre două concepții despre om în societate, cea a nazismului și cea a democrației. Sensul său apare de îndată ce autorul lui *Mein Kampf* ajunge la putere și arată în primele luni că a rămas omul ideilor profesate în carte.

Nu numai declanșarea, dar și desfășurarea războiului din 1939 urmează o logică a ideologiei. Hitler încheie mai întîi un pact — ce este aproape o alianță — cu U.R.S.S.: în definitiv, comuniștii, pe care Occidentul îi privește cu neîncredere, sînt ca și el adversarii democratici burgheze. Stalin îi acordă atîta încredere, încît invazia germană din 22 iunie 1941 îl ia prin surprindere. El a repetat eroarea făcută de Chamberlain cu trei ani mai devreme, nesocotind perseverența lui Hitler în proiectele sale: operațiunea „Barbarossa" nu e decît continuarea lui *Mein Kampf* cu armele. Această perseverență îl va salva de altfel pe Stalin. Căci, dacă ar fi fost mai puțin robul „ideilor" sale, Hitler ar fi putut avea, în Bielorusia și Ucraina rapid cucerite, o altă politică decît cea de exterminare: în loc să coalizeze contra Germaniei naziste popoarele Ununii Sovietice, ar fi putut să le momească dezbinîndu-le. Și nu văd altă explicație pentru această orbire decît ideologia. Procedînd astfel, Hitler îi restituie de asemeni lui Stalin drapelul pe care acesta îl fluturase între 1934 și 1939: drapelul antifascismului, ce va învălui curînd în faldurile sale coaliția eterogenă dintre democrațiile anglo-saxone și Uniunea Sovietică. Mai mult ca oricînd pînă la el, al doilea război mondial se înscrie în istorie în termeni ideologici. Indiferent de rolul jucat de circumstanțe, asasinarea în masă a evreilor europeni de către armatele naziste între 1942 și 1944 e în primul rînd consecința unei „teorii" a inegalității raselor, și nu a unei simple pasiuni naționale, sau naționaliste.

A contrario, războiul din 1914 e provocat și alimentat doar de rivalitățile dintre națiunile europene și de patriotismul cetățenilor lor[1]. Ba chiar începe, la Paris, la Berlin, la Londra sau la Sankt-Petersburg, prin hotărîrea membrilor Internaționalei a II-a de a renunța să pună universalismul socialist mai presus de devotamentul față de patrie. Pretutindeni, adversarii politici de ieri se unesc pentru a înfrunta împreună inamicul, fiecare sub drapelul său. Ei pun între paranteze ideile politice pentru a-și sluji împreună patriile respective, într-un conflict pe care nimeni nu l-a prevăzut, nici dorit cu adevărat, dar pe care toată lumea l-a acceptat dinainte. E drept, toți cred că pleacă la un război scurt, după modelul celor de ieri. Nu știu că intră într-un război de un tip nou, cumplit, interminabil. Însă chiar și atunci cînd se va dovedi a fi astfel, de-a lungul lunilor și anilor, ei îi vor accepta suferințele. Uimitor nu e că în armata franceză au avut loc răzmerițe în 1917, ci că nu au fost mai precoce și mai masive.

Era o altă epocă. Popoarele care au intrat în războiul din 1914 nu sînt încă acele popoare democratice descrise anticipat de Benjamin Constant sau

[1] James Joll, *The Origins of the First World War*, Longman, 1984.

Auguste Comte, și care trăiesc în Europa bogată a acestui sfîrșit de secol, punînd viața mai presus de orice, preferînd plăcerile bunăstării în locul servituților militare și goana după bogăție în locul grandorii inutile a sacrificiului. Soldații ce pleacă să lupte unii contra altora în august 1914 nu prea iubesc războiul. Dar îl respectă, considerîndu-l atît o fatalitate inerentă vieții națiunilor, cît și un teren al curajului și al patriotismului, test ultim al virtuții civice. În plus, nu au o existență atît de confortabilă încît să refuze dinainte, ca pe ceva insuportabil, riscurile și vicisitudinile vieții de soldat. Acești țărani, meșteșugari, muncitori, acești burghezi au fost formați, în familie și în școală, ca patrioți. Aparțin unei vechi civilizații morale ce păstrează multe trăsături aristocratice în interiorul democrației. Eroismul militar și-a găsit o nouă justificare în serviciul națiunii.

Această lume de ieri nu e departe de noi. Oamenii de vîrsta mea sînt încă legați de ea prin părinți și prin amintirile din copilărie. Totuși, ea a dispărut cu desăvîrșire, devenind aproape de neînțeles pentru un tînăr de azi. Dacă îl preocupă viitorul, el se interesează de o Europă pe cale de a se naște, ce nu mai este pasionată de grandoarea națională, ci de bunăstare, ce nu mai cultivă meseria armelor, ci drepturile omului. Oamenii care declanșează războiul din 1914 nu știu că semnează începutul acestei traiectorii morale ce marchează istoria Europei secolului XX, ignorînd cu-atît mai mult cumplitul preț cu care va trebui plătită. Ei văd acest război ca pe o nenorocire, dar o nenorocire cunoscută, repertoriată, cu cîștiguri și pierderi ce pot fi calculate sau pronosticate. Ei contează, cu îndreptățire, pe patriotismul cetățenilor, virtutea cea mai naturală la locuitorii vechilor state-națiuni ale Europei. Ei intră astfel, în numele a ceea ce cunosc, într-o istorie pe care nu o cunosc, așa cum se întîmplă de obicei. De data asta însă, o prăpastie separă universul politic de care se leagă deciziile lor și cel ce se va naște atît de repede din acest război a cărui natură revoluționară n-au prevăzut-o. Au crezut că-și urmează, fiecare, firul istoriei naționale. În realitate, ei semnează sfîrșitul unei epoci; și scriu întîiul episod al tragediei europene.

În momentul cînd izbucnește, războiul pare totuși să consfințească înfrîngerea ideii revoluționare, prin triumful națiunii asupra clasei. Partidele socialiste renunță să pună în practică strategia grevei generale, prevăzută de Internaționala a II-a, iar la sfîrșitul conflictului amînă reluarea războiului social. E, pretutindeni, ceasul unității naționale. Care nu exclude sentimentele democratice. Dimpotrivă. Le mobilizează în folosul patriei. Muncitorul francez va combate imperialismul german în numele Republicii; muncitorul german va combate țarismul rus în numele civilizației. Repertoriu cunoscut: o dată mai mult în istoria Europei, națiunea e cea care cristalizează sentimentele și fidelitățile, chiar și atunci cînd aceste sentimente și fidelități se alimentează dintr-o sursă ce-i este posterioară în timp, ca democrația.

Prin urmare, nu e nimic mai înșelător decît a privi momentul august 1914 din perspectiva politicii partizane, de pildă ca pe o victorie a dreptei asupra

stîngii, sau a contrarevoluției asupra revoluției. E adevărat că războiul suspendă internaționalismul muncitoresc, dar nu-l lichidează. Mai întîi pentru că ideea supraviețuiește, intactă, ca o speranță amînată; apoi pentru că pasiunea națională care a scos-o provizoriu din scenă este inseparabilă, pentru mulți, de o imagine universală a omului și a istoriei. Începînd cu Revoluția franceză, progresele democrației în Europa au fost mereu realizate și trăite sub dublul semn al revoluției și al națiunii. Este o dialectică inepuizabilă, căreia războiul din 1914 nu-i abolește rigorile. Dimpotrivă, le amplifică la maximum, introducîndu-le în existența cotidiană a tuturor, prin riscurile, suferințele și privațiunile care le sînt impuse. *Suferința* universală declanșată de declarația de război din august 1914 sfîrșește prin a pune în cauză ideea de națiune, idee ce a inspirat războiul și l-a legitimat în spiritul popoarelor. Prin durata sa, prin exorbitantul său preț în vieți omenești etalat zi de zi, conflictul răscolește adînc solul politicii europene. Îl reduce pe ultimul dintre combatanți la tot ce e mai elementar în ideile lui despre lume. Din tensiunea constitutivă a democrației moderne — națiunea și revoluția, particularul și universalul —, el reface materia unei opțiuni inevitabile și urgente.

*

Războiul din 1914 a fost primul război democratic din istorie. Adjectivul nu trimite la mizele sale ori la pasiunile pe care le-a mobilizat: începînd cu epoca Revoluției franceze, sentimentele naționale ale popoarelor și ideea de patrie au fost inseparabile de toate conflictele armate. Războiul din 1914 se deosebește de cele care l-au precedat prin altceva: el afectează totalitatea cetățenilor, în fiecare din țările aflate în conflict, adică în întreaga Europă.

În realitate, primul război mondial nu opune mai multe țări decît războaiele napoleoniene, nici nu provoacă lupte de idei mai aprinse decît interminabila confruntare dintre Revoluția franceză și monarhiile europene. Dar el aruncă într-o nenorocire nemaivăzută milioane de oameni, timp de peste patru ani, fără nici una din acele întreruperi temporare din campaniile militare ale epocii clasice: comparat cu Ludendorff sau cu Foch, Napoleon încă face război ca pe vremea lui Iulius Cezar. Războiul din 1914 este industrial și democratic. El i-a lovit pe toți, astfel încît puține familii, în Germania sau în Franța, nu au pierdut pe cîmpul de luptă un tată sau un fiu. Supraviețuitorilor, le-a lăsat amintiri de neșters, care-i vor obseda în existența civilă, în anii ce aveau să urmeze.

Aceste amintiri n-au fost ușor de dominat, într-atît erau de puternice și în același timp contradictorii.

Războiul nu-i este moralmente familiar cetățeanului modern, cum îi era cetățeanului Antichității sau cavalerului din Evul Mediu. Goana după avuție, gustul libertății individuale, obsesia fericirii personale sînt atît de caracteristice societății moderne, încît multe din cele mai alese spirite ale Europei au salutat nașterea acestei societăți, acum o sută cincizeci sau două sute de

ani, crezînd că vestește sfîrșitul războaielor. „Țelul unic al națiunilor moderne — scrie, de pildă, Benjamin Constant — este tihna, iar o dată cu tihna bunăstarea, izvorul acesteia fiind industria. Pe zi ce trece, războiul devine un mijloc tot mai ineficace pentru a atinge acest obiectiv. Sorții războiului nu mai oferă, nici indivizilor, nici națiunilor, beneficii care să egaleze rezultatele muncii pașnice și ale schimburilor regulate... Războiul și-a pierdut așadar și farmecul, și utilitatea. Omul nu mai e tentat să-l practice nici din interes, nici din pasiune."[2] La fel gîndesc și saint-simonienii, și Auguste Comte, și atîția alții la începutul secolului al XIX-lea, liberali ca și socialiști. Iar situația pe care ei o descriu sau o imaginează este într-adevăr apropiată de cea pe care-o cunoaște Europa occidentală de azi, angajată total în activități pașnice și aducătoare de prosperitate, obsedată de economie, creștere, îmbogățire, locuri de muncă, tot ce posedă ca voință și instituții comune fiind construit pe baza economiei de piață. Popoarele bogate de azi sînt atît de înstrăinate de spiritul militar încît cer, atunci cînd circumstanțele le pun în fața unui conflict armat, ca cel puțin să nu fie victime de partea lor: războiul Golfului a dovedit-o.

Totuși, istoria țărilor democratice nu i-a dat dreptate lui Constant — și pentru cîtă vreme? — decît la capătul unui secol ce a cunoscut două războaie colosale, fără precedent prin amploare și prin pierderile materiale și umane. Observatorul de astăzi e uimit de justețea analizei lui Constant, ca și de falsitatea concluziilor pe care le trage din ea. De două veacuri, europeanul modern e într-adevăr animat de obsesia muncii, a îmbogățirii și a bunăstării. Dar e, de asemeni, omul lui 4 august 1914.

Există un mod foarte simplu de a lămuri acest gen de enigme. El constă în a afirma că, departe de a urma — sau de a impune — o logică de pace între oameni și națiuni, societatea capitalistă poartă în sînul ei războiul, „așa cum norul poartă furtuna", după formula lui Jaurès. Din această idee comună tradiției socialiste, Lenin a făcut centrul teoriei sale despre „imperialism, stadiu suprem al capitalismului"[3]. După el, capitalismul european, din ce în ce mai concentrat în mari monopoluri, în permanentă căutare de noi piețe cu profit ridicat, încheiase la începutul acestui secol universalizarea lumii prin colonizare; într-un univers de-acum înainte închis, competiția devenită feroce între marile state capitaliste pentru acapararea de teritorii și piețe trebuia și avea să conducă inevitabil la războiul mondial.

Această „teorie" s-a perimat în timp. Deși lămurește cîte ceva din originile războiului de la 1914, rivalitățile coloniale dintre marile puteri în frunte

---

[2] Benjamin Constant, *De l'esprit de conquête et de l'usurpation dans leurs rapports avec la civilisation européenne*, 1814, în *De la liberté chez les Modernes*, texte alese și comentate de Marcel Gauchet, col. „Pluriel", Hachette, 1980, pp. 118–119.

[3] V. I. Lenin, *Imperialismul, stadiu suprem al capitalismului*, Petrograd, 1917 (în limba română au apărut numeroase ediții — v., de exemplu, Ed. Politică, București, 1968, ed. a VII-a — *n. t.*). Studiul a fost scris la Zürich în primăvara lui 1916.

cu antagonismul anglo-german, nu vedem cum ne-ar putea ajuta să înțelegem conflictul din 1939 și avatarurile lui: ambiția hitleristă de dominație mondială e conținută mai mult în *Mein Kampf* decît în proiectele capitalismului german, iar aventura imperialistă în care se adîncește pînă la urmă al Treilea Reich seamănă mai mult cu o nebunie politică decît cu o necesitate economică. Am învățat de altfel, între timp, să distingem firmele capitaliste de statele ce le adăpostesc; știm cît de independent e capitalismul internațional de formele statale ale colonizării teritoriale, și chiar că a prosperat pe ruinele respectivei colonizări; în fine, timp de treizeci de ani am trăit experiența unui dublu fenomen, de neconceput în termeni leniniști: pe de o parte, cea mai rapidă dezvoltare capitalistă cunoscută în istoria Occidentului, iar pe de alta o colaborare crescîndă între națiunile acestui Occident, ai cărui locuitori n-au fost niciodată atît de apropiați unii de alții. În consecință, izolînd istoria Europei de Vest de după război, am fi tentați să parafrazăm formula lui Jaurès și să vedem în dezvoltarea capitalismului nu prevestirea furtunii, ci a păcii între națiuni.

În realitate, nici o ipoteză, nici alta nu corespunde adevărului. Natura și mersul economiei nu constituie decît unul din elementele ce trebuie luate în considerație pentru a interpreta evoluția relațiilor internaționale, a moravurilor, a sentimentelor sau spiritelor. *Homo œconomicus* joacă într-adevăr un rol central pe scena societății moderne, unde este actorul principal. Dar asta nu înseamnă că el e singurul personaj, nici că n-ar putea avea alte pasiuni, sau alte calcule, decît cele bazate pe interes. Capitalul are un loc însemnat în nenorocirile secolului XX. Dar nu trebuie făcut țapul lui ispășitor.

Cum să nu vezi, în august 1914, că, deși competiția marilor puteri pentru controlul piețelor și coloniilor se numără printre originile războiului, el nu e acceptat de popoare, indiferent de clasă socială, decît pentru rațiuni de alt ordin, naționale sau chiar naționaliste, provenind dintr-un fond mai vechi? Peste tot, ideea dominantă a celor ce pleacă la război este ideea servirii comunității naționale. Ea capătă forme diverse și intensități diferite după situațiile și legăturile pe care le găsește ori inventează, cramponată de Alsacia-Lorena la francezi, de obișnuința hegemoniei la englezi, de dinamismul unei revanșe asupra trecutului la germani, sau de speranța unei emancipări colective la micile popoare fără stat. Dar ea constituie, în toată Europa, un fel de plebiscit asupra acestei invenții europene prin excelență care este națiunea. Plebiscit calm, trăit deocamdată fără contestare, ca o decizie simplă, aproape de la sine înțeleasă. Cel care, cunoscînd urmarea, introduce aici angoasa unei opțiuni, este istoricul. În realitate, muncitorul socialist nu are în 1914 sentimentul că-și trădează clasa răspunzînd la chemarea națiunii, chiar dacă, patru sau cinci ani mai tîrziu, va vedea momentul august 1914 într-o altă lumină. Dar tocmai asta s-a întîmplat: între timp a avut loc războiul. În momentul declanșării lui, apartenența națională rămîne sentimentul cel mai

împărtășit al europenilor: sentiment ce nu e neapărat belicist (deși poate să fie), dar care oricum duce la un consimțămînt „în alb" dat războiului, de vreme ce are o miză inteligibilă pentru toți.

Dacă lucrurile stau astfel, e mai întîi pentru că națiunea, în Europa, este anterioară „societății comerciale"; anterioară, de asemeni, democrației. Ea este opera timpului și a regilor. Timpul a făcut limba, moravurile, obișnuința de a trăi împreună. Regii au constituit puțin cîte puțin autoritatea publică ce a dat un corp națiunii născînde. Popoarele s-au adunat în jurul unei puteri ce-i emancipa de sub tutela seniorului. Aristocrațiile s-au raliat încetul cu încetul suveranilor, care sfîrșesc prin a înscrie ierarhia bazată pe vasalitate în interiorul statului pe cale să se nască. Astfel, societățile aristocratice ale Occidentului au devenit națiuni monarhice, cu prețul abandonării originii lor feudale: slujirea regelui a trecut înaintea oricărei alte îndatoriri. Aceste „vechi regimuri", care în Franța și Anglia prezintă două versiuni diferite dar comparabile, au moștenit din timpurile ce le-au precedat pasiunea pentru război, considerat un adevărat test al curajului. La rîndul lor, și ele s-au războit îndelung — un alt război, de data asta între suverani, între state. Și au reconvertit virtutea cavalerească în onoare militară.

Or, nu e greu de văzut, în istoria Franței, de pildă, în ce măsură această pasiune pentru onoarea militară a supraviețuit societății care o cultivase, și în ce măsură democrația și-a însușit-o în chiar momentul cînd credea că rupe legăturile cu societatea aristocratică. E unul din resorturile războaielor revoluționare, înainte de a fi secretul gloriei armatelor napoleoniene. Franța burgheză a rămas militară: eroismul soldaților n-a putut decît să crească atunci cînd a devenit și criteriu de promovare socială. Secolul al XIX-lea francez, care începe cu înfrîngerea iremediabilă de la Waterloo, poartă pe toată durata lui stigmatul de neșters al acestei umilințe naționale, ce afectează toate mediile și toate regimurile. E foarte adevărat că naționalismul de compensație afectează mai mult stînga în prima jumătate a secolului, și mai mult dreapta după al doilea Imperiu. Devenită clasică, observația nu e mai puțin adevărată; dar după ce și-a adus obolul diviziunii canonice a politicii franceze, istoricul trebuie să înțeleagă și generalitatea, durata și forța, la francezii din această epocă, a sentimentelor și pasiunilor născute din înfrîngerea lui Napoleon. Le găsim atît la Stendhal cît și la Chateaubriand, sau, la celălalt capăt a secolului, atît la Clemenceau cît și la Barrès. Extremiștii Restaurației poartă un război în Spania doar pentru a-l eclipsa pe al împăratului; Ludovic Filip își compromite regimul în fața opiniei publice pentru că vrea pacea în Europa; nepotul lui Bonaparte și-l lichidează pe-al său încercînd să redea strălucire blazonului francez în Europa; iar a Treia Republică nu se simte cu adevărat bine decît atunci cînd cîștigă în numele patriei războiul din 1914.

Desigur, nu uit că, în cazul Franței, cultul sau nostalgia gloriei militare sînt alimentate nu numai de pasiunea națională, ci, pentru cei mai mulți, și de ideea democratică. Oamenii Revoluției franceze au văzut în națiunea

renăscută avangarda umanității, iar în interminabilul ei război cu Europa regilor, o misiune emancipatoare. Dar această suprapunere a particularului și universalului n-a amăgit mult timp popoarele europene, cum o arată sfîrșitul războaielor napoleoniene. Dacă Revoluția a făcut din ideile de la 1789 mijloace universale de renaștere colectivă, toate națiunile au putut să și le însușească, dar fiecare în folosul ei, și eventual contra Franței. Moștenirea Revoluției se distribuie cu prioritate la modul național. Prin cetățenia modernă, masele sînt integrate statului oferindu-li-se, drept obiect al iubirii, națiunea, înaintea democrației și mai mult decît aceasta. E o pasiune mai puțin abstractă, mai veche, mai spontană, și care poate fi împărtășită de toți, prieteni sau dușmani ai democrației. Chiar și francezii republicani de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, care-și imaginează Franța ca pe o patrie universală, sînt naționaliști în felul lor.

De aceea, în general, opinia publică acceptă ideea unui statut special al națiunii. De aceea toți cetățenii rămîn sensibili la chemarea armelor, care a fost chemarea regilor ca și a republicilor. „Salvarea publică" îi mișcă deopotrivă pe nostalgicii lui Ludovic al XIV-lea ca și pe admiratorii lui Robespierre; ea mobilizează eroismul aristocratic ca și virtutea democratică. Asta nu înseamnă că toți francezii pleacă la război cu entuziasm, cum s-a pretins multă vreme.[4] Dar nici unul dintre ei nu se sustrage datoriei față de patrie, nici chiar printre cei ce juraseră să nu lupte niciodată contra fraților lor, proletarii germani. La ceasul adevărului, națiunea uită de clase. Iar războiul din 1914 scoate la iveală sentimente și pasiuni care sînt resturi ale tuturor epocilor.

Ce să mai spui de tabăra din față, de cealaltă parte a Rinului? Primul Reich german e și el o „societate comercială", în plină dezvoltare capitalistă. Dar ascultă mai puțin decît oricare altă țară europeană de faimoasa logică ce-ar trebui să stingă în sînul ei pasiunea armelor în favoarea pasiunii pentru schimburi. Dimpotrivă, spiritul mercantil și spiritul militar domnesc aici împreună și se susțin reciproc. Germania nu e, ca Anglia, o veche patrie insulară a cărei putere beneficiază de calmul consens al tradiției; sau, ca Franța, un vechi stat construit puțin cîte puțin de către monarhie, și un popor căruia nici măcar marea aventură revoluționară nu i-a modificat durabil situația teritorială. Din contră, unificată tardiv, și prin victoriile Prusiei, națiunea germană e mai întinsă decît statul ei. Ea are fii în sudul și la estul frontierelor sale. Patrie materială și ideală în același timp, ea crede în virtuțile speciale ale poporului și armatei sale mai mult decît în echilibrul statelor europene sau în geniul universal al democrației. Monarhie militară și industrială, ajunsă tîrziu putere mondială, ea se lovește pretutindeni în lume de drapelul și interesele engleze. Așa se face că Germania, la începutul acestui

[4] Jean-Jacques Becker, *Comment les Français sont entrés dans la guerre. Contribution à l'étude de l'opinion publique (printemps–été 1914)*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1977.

secol, e încă un stat-națiune nesigur de teritoriul său și chiar de natura sa; ea reunește cetățeni conștienți de puterea lor colectivă, dar subiectiv aserviți ideii pe care și-o fac despre ea, și tentați să abuzeze de ea. Patria europeană a filozofilor și muzicienilor a creat o formidabilă putere economică și o aristocrație de soldați. Ideea superiorității naționale formează liantul acestui amestec de genuri, idee ce se adaugă la aceea a unei scadențe a istoriei în sfîrșit venită. Cea mai mare putere militară a Europei e și cea mai expusă riscurilor patologiei naționale.

Exaltarea literară sau filozofică a specificului german a atins puncte extreme la începuturile secolului XX. Ea este alimentată, începînd cu romantismul, de extraordinara înflorire a artei și gîndirii germanice, afirmare a unui popor de excepție orientat spre căutarea adevăratei vieți morale, în opoziție cu autonomia iluzorie a individului democratic. „Spiritul german" este opus Occidentului la fel cum profunzimea este opusă superficialității, datoria — dezordinii morale, comunitatea — societății, organicul — criticului, statul binelui obștesc — statului liberal: *Kultur* versus *Zivilisation*. Acest spirit nu are adversari la Est, căci Rusia, în cele mai bune momente ale ei, n-a fost decît o imitatoare a Prusiei, pînă să fie contaminată de ideile democratice. Conflictul său istoric îl opune Occidentului. Pe vremea cînd era fărîmițată, amenințată, umilită, Germania a conceput această idee despre sine ca un refugiu aristocratic pentru slăbiciunea sa. Unificată, ajunsă puternică și ambițioasă, a cultivat-o ca pe secretul forței sale: naționalitatea sa arată o altă cale istorică spre modernitate, cale ce nu prezintă viciile democrației liberale de tip occidental. Thomas Mann va înmănunchea acest ansamblu, în timpul războiului, oferindu-l drept omagiu sacrificiilor acceptate de combatanți: cartea sa *Betrachtungen eines Unpolitischen* opune „ideile lui 1914" ideilor de la 1789[5]. Miracolul lui august 1914 e că a făcut să apară spiritul german într-o apoteoză de sacrificiu și unitate în fața vechiului său adversar, „civilizația" *à la française*: „Diferența dintre spirit și politică implică diferența dintre spirit și civilizație, dintre suflet și societate, dintre libertate și drept de vot, dintre artă și literatură; iar germanitatea este cultura, sufletul, libertatea, arta — nu civilizația, societatea, dreptul de vot, literatura."[6]

De-a lungul acestui secol, naționalismul a costat atît de scump în vieți omenești și în dezastre de tot felul, încît i-am uitat seducția și nu am reținut decît ravagiile lui. Totuși, forța lui, în epocă, nu e vizibilă doar în Germania, ci aproape în toată Europa, de pildă la Paris sau Viena, explicația fiind aceea că el combină speranțele modernității cu garanțiile tradiției. Punîndu-și propriul stat-națiune mai presus de celelalte, cetățeanul face din el o întrupare privilegiată a puterii, a prosperității și a culturii. Iar subordonînd totul, pînă

[5] T. Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, 1918; trad. fr.: *Considérations d'un apolitique*, Grasset, 1975.

[6] T. Mann, *op. cit.*, p. 35.

și propria viață, acestei imagini a colectivității din care face parte, regăsește emoții ce-l fac să-și uite singurătatea de ființă privată. Cultul naționalului exorcizează deficitul civic al democrației. El culminează de altfel în momentul cînd statul modern, în marile țări ale Europei, e pe cale să-și integreze masele populare prin sufragiul universal, solidaritatea socială și școala pentru toți. Prin aceasta, deși exaltă particularul împotriva universalului și ținutul natal împotriva abstracțiunii drepturilor, ideologia naționalistă e încă — orice ar crede ea — fiică a democrației, inseparabilă de aceasta, produsul și în același timp negarea ei. Ea oferă indivizilor separați ce populează societățile moderne ale Europei un liant al ființei lor colective infinit mai puternic decît reprezentarea lor aleasă.

Prin direcția istoriei sale politice și intelectuale, Germania începutului de secol e cel mai bun laborator unde se poate observa fenomenul care-i va afecta atît de grav destinul, și prin ricoșeu destinul întregii Europe. Aici se dezvoltă și prinde rădăcini în toate straturile populației acel inedit ansamblu de idei ce capătă repede numele de „pangermanism": versiune cvasitribală a naționalismului — și totuși modernă — prin care apartenența la naționalitatea germană se transformă în fanatism al superiorității germanice față de toate popoarele. Reichul e definit nu atît prin suveranitatea juridică asupra unui teritoriu, cît prin vocația de a-i adăposti într-o zi pe toți germanii, și de a deveni astfel vîrful de lance al germanismului în Europa și pretutindeni în lume. Vechii suverani din Europa dețineau coroana de la Dumnezeu, și nu aveau datorii față de istorie. Aceia dintre ei care au supraviețuit revoluției democratice, precum ultimul Hohenzollern la Berlin, primesc, o dată cu coroana, sarcina cvasidivină de a conduce un popor ales: sarcină atît de grea încît bietul cap al lui Wilhelm al II-lea nu-i rezistă. Suveranitatea poporului e mai greu de suportat decît dreptul divin. Ea a înlocuit judecata lui Dumnezeu cu judecata istoriei.

Pangermanismul absolutizează particularul. Deși respinge radical universalismul democratic, a crescut pe același sol cu acesta: este o religie a imanenței, pusă în slujba unui singur popor. Pangermanismul a primit o cauțiune științifică de la evoluționismul darwinist, prin intermediul ideii de rasă, gîndită în sensul selecției celor mai puternice specii. Preluînd ideea de rasă, naționalismul se drapează în faldurile științei, cel mai mare substitut religios al secolului al XIX-lea, de la care primește de asemeni o forță de excludere pe care ideea superiorității naționale, singură, nu o are: dacă popoarele sînt separate prin diferențe rasiale, și dacă rasa germanică e menită să domine lumea, nu mai există decît un popor de învingători și popoare fără speranță. Statele, și chiar statul german, nu sînt decît niște aparențe juridice provizorii, vînturate de colo colo în funcție de avatarurile conflictului dintre popoarele-rase.

Drept dovadă, evreii. Pentru antisemit, ei constituie prin excelență poporul fără stat, rătăcitor de două mii de ani în afara teritoriului său, și totuși

unit în mijlocul străinilor, rămas el însuși mai mult ca oricînd, departe de pămîntul său. Dacă sînt atît de solidari, atît de priceputi să țească intrigi spre a-și asigura profitul și dominația în diferitele națiuni unde se instalează, acest geniu cosmopolit le vine din extraordinara lor coeziune etnică, sau rasială. De aici minciuna și perversitatea lor: căci sub universalitatea abstractă a banului și a drepturilor omului ascund voința de putere a unei rase pe care nimic nu a putut s-o frîngă. Vrînd să-și împiedice victimele să afle taina forței lor, se ascund sub masca democrației. Astfel, fără să vrea, aduc dovada vie a ideii de rasă, legitimînd totodată riposta popoarelor pe care le înșală, care au datoria indiscutabilă de a-și însuși această idee spre a-i combate.

Acest antisemitism seduce, mai întîi, pentru că preia ștafeta tradiției seculare care, în toată Europa creștină, a întors împotriva evreilor ideea evreiască a electiunii. Din poporul ales de Dumnezeu, Biserica catolică a făcut poporul blestemat de Dumnezeu, inversînd semnul particularității sale. Pentru națiunile moderne, poporul rătăcitor emancipat prin democrație rămîne încă adversarul ascuns, dar teribil, al identității lor. Evreul își păstrează singularitatea lui blestemată în universul unde istoria a înlocuit divinitatea. Electiunea lui în materie de nenorociri n-a încetat o dată cu instaurarea egalității cetățenești și limitarea religiosului la forul particular al indivizilor. Din contră, ea cunoaște o recrudescență, ca și o întețire a urii în care națiunile creștine ale Europei regăsesc sentimente familiare.

Dar ceea ce-i dă antisemitismului modern adevăratul său caracter rămîne inserarea și rolul lui în noile pasiuni ale democrației. Cetatea modernă, degajată de orice fundament divin, e clădită pe voința membrilor ei. Ea are legitimitate doar prin consimțămîntul lor public, dar în același timp nu încetează să se întrebe ce vrea ea în fond, și chiar dacă e posibil ca o mulțime de indivizi separați să producă o voință colectivă. Cetățenii ei nu mai cred decît în acțiunea istorică — dar asta exact în momentul cînd sînt nesiguri pe mijloacele de a acționa împreună, ca un singur om. Ideea de națiune risipește această angoasă, evocînd unitatea rîvnită. Idee veche, refolosită în contextul modern, dar care a încetat să fie un simplu dat al tradiției, ca o moștenire a trecutului. Este și ea țesută din voințe, cum cere crezul democratic. Voințe pozitive — ale tuturor patrioților, și în curînd ale întregului popor. Dar și voințe negative, malefice, străine, iar acesta e punctul în care intervine complotul evreiesc.

De ce complot? Pentru că, dacă orice acțiune politică e deliberată, aceasta, care țintește să sape unitatea națiunii, trebuie de asemeni să fie, prin definiție, ascunsă: altfel nu ar putea înșela, fie și temporar, o parte importantă a opiniei publice. Eficacitatea și forța ei se explică tocmai prin caracterul clandestin. Revoluția franceză a ilustrat puterea asupra imaginației democratice a reprezentării complotului ca acțiune opusă voinței poporului. O versiune revăzută e oferită de antisemitismul modern, care-i înlocuiește pe „aristocrați" cu evreii. De ce evreii? Pentru că oferă pasiunii naționaliste un contramodel pe măsură: popor rătăcitor, risipit, fără stat, și totuși rămas intact în jurul

religiei și tradițiilor sale, păstrînd pretutindeni, în doze variabile, ceva dintr-o identitate, ei constituie prin urmare materia ideală pentru raționalizarea* unui complot la scară mondială. După ce l-a încarnat pe dușmanul Dumnezeului creștin, evreul oferă antisemitului din epoca democratică materialul imaginar al unei noi sperietori: dușmanul națiunii.

Ajunge să-l consideri — chiar desprins de religia ce l-a izolat în ghetou, chiar „emancipat" de egalitatea cetățenească — ca pe individul rămas străin în mijlocul tuturor națiunilor unde trăiește. Chiar integrarea, de altfel, făcîndu-l mai puțin vizibil, l-a făcut mai suspect; particularitatea lui, izbitoare în timpurile creștine, e de-acum înainte ascunsă. Evreul nu are altă legătură cu lumea decît banul, nici altă identitate decît această echivalare abstractă cu toți, din care-și face deghizament și drapel. Este burghezul pur, desprins de ganga sa, de solul său, burghezul redus la esența sa — care e setea de înavuțire. După ce popoarele creștine l-au persecutat pentru particularitatea lui, națiunile moderne îl urăsc ca pe o ființă de nicăieri. În realitate, cele două acuzații își cumulează efectele de vreme ce, în amîndouă cazurile, e scos în afara colectivității. Iar a doua acuzație, care calcă pe urmele primeia, riscă să fie la fel de globală ca și ea, în pofida pluralismului de opinii: căci burghezul e urît deopotrivă la stînga ca și la dreapta.

Astfel, nu întîmplător antisemitismul s-a răspîndit în toată Europa ca una din pasiunile cele mai violente ale opiniei publice de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Este momentul unei dezvoltări rapide a capitalismului, și a intrării popoarelor în politica democratică, prin sufragiul universal. Luptele pentru putere își pierd din caracterul aristocratic pe care-l aveau în prima jumătate a secolului, și chiar ceva mai tîrziu. De-acum înainte, ele au drept arbitru un public mai vast. Or, evreul, această încarnare a burghezului, această esență de burghez, acest burghez *rasial*, constituie un țap ispășitor ideal pentru excluderile naționaliste ca și pentru resentimentul săracilor. El permite, singur, ca pe motivul urii să se intoneze toată gama pasiunilor democratice, de la nostalgia unei comunități pierdute la anticiparea unei societăți noi, națională sau socialistă, sau amîndouă în același timp.

Așa se explică răspîndirea antisemitismului în viața politică a marilor țări europene înainte de 1914. Ceea ce-i este specific la Viena sau Berlin e că se sprijină deja pe o teorie rasistă a popoarelor, prin afirmarea superiorității germanice. Dar antisemitismul nu e mai puțin prezent în Franța, unde supraviețuiește victoriei dreyfusarzilor, ca un sentiment profund pe care agitația momentului nu-l afectează. În Franța, totuși, Republica face ca patriotismul majorității să-și păstreze vocația democratică, moștenită de la 1789. În Austro-Ungaria, structura dublei monarhii — și efervescența naționalităților fără stat — explică succesul de masă al pangermanismului. În Reichul lui

* *Raționalizare*, în terminologia psihanalitică, justificare logică și conștientă a unei conduite ce ține de motivații inconștiente. (*N. t.*)

Wilhelm al II-lea, totul contribuie la același succes, într-o manieră diferită, dar cu tot atîta forță: trecutul și prezentul, întîrzierera istorică și puterea, astfel încît chiar majoritatea evreilor sînt entuziasmați de mariajul lor germanic. Îmbrăcînd uniforma, soldații germani din august 1914 nu ezită mai mult decît soldații francezi. În războiul care începe, ei investesc același curaj, alimentat de sentimente comparabile, deși dozajul tradițiilor politice nu e același. La Berlin ca și la Paris, e ceasul Uniunii sfinte, ce reunește nu numai toate clasele, ci și toate epocile națiunii. Intelectualii îl acceptă la fel ca oamenii din popor, la fel de conștienți sau inconștienți de viitorul pe care-l deschide războiul. Printre beliciștii din august 1914, mai mult sau mai puțin vehemenți, pot fi găsiți, de partea franceză, Barrès și Péguy, Bergson și Durkheim. De cealaltă parte, Thomas Mann și Stefan George, Freud și Max Weber.

*

Așadar, războiul din 1914 a avut acest prim caracter democratic: deși toată lumea, în vara lui 1914, l-a văzut apropiindu-se, nimeni n-a făcut nimic ca să-l împiedice, nici guvernele, nici opinia publică. Între atentatul de la Sarajevo și hotărîrile de a ordona mobilizarea generală, în acel iunie 1914 cînd s-a jucat soarta Europei, angrenajul amorsat de Austro-Ungaria putea fi oprit în orice moment. Nimeni n-a vrut-o, nici Germania, nici Rusia, nici Franța, nici Anglia. Oricare ar fi proporția vinii Imperiilor centrale pe de o parte, a coaliției franco-anglo-ruse pe de alta, problema e că nici unul din marile state n-a încercat cu adevărat să evite un război pe care ultimatumul austriac adresat Serbiei îl făcuse doar posibil. Dar dacă izbucnirea conflictului se datorează, în termeni tehnici, unui deficit al acțiunii diplomatice, ea se explică, în profunzime, printr-un consimțămînt al popoarelor scontat de puterile publice. Acest consimțămînt n-ar fi fost suficient, prin definiție, pentru a declanșa războiul. Dar a fost suficient pentru a solidariza opiniile publice din diferitele țări cu guvernele lor, atunci cînd acele guverne jucau, unul în fața celorlalte, și aproape ca niște persoane, marea scenă a chestiunii de onoare. Provocat de un atentat naționalist, războiul din 1914 începe ca un război al naționalităților, exacerbînd pasiunile colective ce au bîntuit secolul precedent. Statele și popoarele care-l declanșează își investesc în el nu numai puterea și gloria, ci și prejudecata rangului și istoriei lor. Brusca eclipsă a internaționalismului socialist o dovedește în felul ei.

Prin însăși natura sa, războiul este un pariu ale cărui circumstanțe și efecte sînt deosebit de imprevizibile. El rupe un echilibru pe care fiecare dintre beligeranți speră să-l modifice în avantajul său, fără ca vreunul să știe dinainte dacă va avea cu adevărat forța necesară, și nici măcar dacă durata sau caracterul conflictului nu-i va aduce, la ceasul victoriei, altceva decît așteaptă el de la aceasta. Războiul din 1914 ar putea fi ilustrarea prin excelență a acestei reguli generale. Noutatea lui radicală dă peste cap, în

ambele tabere, toate calculele militarilor și politicienilor, răscolind totodată sentimentele popoarelor. Nici un război al trecutului n-a avut o desfășurare și consecințe atît de neprevăzute.

Noutate tehnică, mai întîi, care încape în cîteva cifre. Francezii și germanii sperau să obțină succesele decisive în primele săptămîni, cu ajutorul rezervelor de armament acumulate; or, în două luni, ei și-au epuizat întregul stoc de muniții și de materiale, într-atît noua putere de foc a celor două armate s-a dovedit superioară previziunilor.[7] Europa din 1914 plătea astfel prețul progreselor intervenite în industria de armament după ultimul mare conflict franco-german, cel din 1871. Asta făcea ca războiul să fie mai ucigător, însă n-ar fi condus neapărat la prelungirea lui, dacă unul dintre beligeranți ar fi putut prelua avantajul. Dar, după bătălia de pe Marna se produce contrariul: cele două armate formează două linii întărite ce stau față-n față la nesfîrșit și se supun unui intens tir de artilerie. Scurta fază a strategiilor și combinațiilor savante s-a încheiat. A venit vremea acelui front interminabil, de la Somme la Vosgi, după termenii celebrului comunicat de la începutul lui septembrie 1914 care anunță fără să știe industria masacrului de rutină și a „incursiunii" inutile de la o tranșee la alta. Treizeci de mii de morți pentru a înainta două sute de metri. Nici un război nu mai îngropase vreodată, față în față, milioane de oameni supraînarmați, masa activă a celor două popoare, cu singura misiune de a se ucide unii pe alții, de departe sau de aproape, fără speranța unei lovituri decisive, fără un calendar al victoriei, dar de asemeni fără timpi morți și fără pauze de iarnă. Nici o deosebire între un regim și celălalt. Republica franceză nu e mai zgîrcită cu sîngele francezilor decît Imperiul german cu al germanilor. Întîlnirea dintre industrie și echilibrul de forțe, adăugată la numărul combatanților, a produs această încleștare cumplită al cărei simbol va rămîne Verdunul. Obuzele care ucid soldații îi și îngroapă. Morții acestui război sînt „dispăruți" în lupte. Cel mai celebru dintre ei, cel de sub Arcul de Triumf, va fi celebrat de învingători tocmai ca „necunoscut"; scara masacrului și egalitatea democratică în fața sacrificiului și-au cumulat efectele spre a-i învălui pe eroi doar într-o binecuvîntare anonimă.

Războiul din 1914 e democratic și pentru că e un război al mulțimii: al mulțimii de combatanți, de mijloace, de morți. Dar din acest motiv el e de asemeni războiul civililor — mai mult decît al militarilor; o încercare îndurată de milioane de oameni smulși din existența lor cotidiană, mai mult decît o luptă între soldați de meserie. Cu ceva mai mult de un veac înainte, bătăliile Revoluției franceze și ale Imperiului contra Europei regilor inauguraseră epoca războiului democratic. Dar ele nu mobilizaseră niciodată ansamblul populației și al forțelor țării, nici măcar de partea franceză, unde atîția soldați

[7] Cea mai bună analiză a acestei noutăți a războiului din 1914–1918 se găsește în Raymond Aron, *Les Guerres en chaîne*, Gallimard, 1951, cap. 1, „La surprise technique".

au sfîrșit de altfel prin a-și face din armată o meserie, iar din riscurile asumate galoane suplimentare. Așa-numitul *grognard** al lui Napoleon era un soldat, pe cînd *le poilu*** de la 1914–1918 e încă țăran, meșteșugar, mic comerciant, burghez (mult mai rar muncitor, din cauza necesităților producției de armament). Războiul e purtat de mase de civili înrolați, trecuți de la autonomia de cetățean la disciplina militară pentru o durată pe care n-o cunoșteau, și azvîrliți într-un infern de foc unde trebuie mai curînd „să reziste" decît să prevadă, să cuteze ori să învingă. Nicicînd servitutea militară n-a fost aureolată de mai puțină noblețe decît în ochii acestor milioane de oameni transplantați, abia ieșiți din lumea morală a condiției de cetățean.

Nu există mai bun martor al acestei situații decît Alain, în scrisorile pe care le-a scris de pe front prietenului său Élie Halévy, între august 1914 și începutul lui 1917.[8] Filozof și moralist al umanismului democratic, Alain nu iubește nici războiul, nici cortegiul lui de valori aristocratice. Dacă pe 3 august 1914, la patruzeci și șase de ani, s-a înrolat ca simplu artilerist, a făcut-o pentru a nu rămîne străin de istoria ce-i împresoară existența; așa cum va spune ceva mai tîrziu, „ca să fiu fericit, întotdeauna simt nevoia de a merge să înfrunt nenorocirea împreună cu ceilalți"[9]. Războiul însă, pentru el, e starea politică cea mai străină cetățeanului, iar acest război se conformează regulii mai mult ca oricare altul. Necesitatea lui e de ordinul pasiunilor, fără nici un raport cu acela al intereselor, care e concesiv, și încă mai puțin cu rațiunea, care apropie. Or, chestiunea de onoare fusese rezolvată în cîteva săptămîni: onoarea e salvată, de amîndouă părțile, după Marna. De atunci, războiul nu mai e decît degradare a oamenilor și a moravurilor: esența lui constă în contrariul virtuților democratice. Războiul înseamnă sclavia unor oameni puși sub puterea absolută a conducătorilor lor[10]; înseamnă teama universală, ce dă acțiunii militare un caracter mecanic; înseamnă moartea celor mai buni, ca printr-o selecție inversă. Armata în război constituie o ordine socială în care individul nu mai există; pînă și bestialitatea sa îi ilustrează forța de inerție aproape imposibil de stăvilit.

În spatele frontului, situația nu e mai strălucită. Dimpotrivă. Războiul, purtat cu stoicism de civili în uniformă, oferă și aici un spectacol pus în scenă de „patrioții de meserie" care vociferează departe de front. Alain detestă conformismul organizat al opiniei publice, șovinismul, cenzura. Nu are cuvinte destul de aspre pentru exagerările beliciste ale intelectualilor, ale ziariștilor

---

* Soldat din vechea gardă a lui Napoleon I. (*N. t.*)

** Soldat combatant în războiul din 1914–1918, în limbajul civililor. (*N. t.*)

[8] Alain, *Correspondance avec Élie et Florence Halévy,* Gallimard, 1957.

[9] *Ibid.*, p. 251, scrisoare din 31 ianuarie 1917.

[10] *Cf.* această notă din 17 octombrie 1917 despre *Focul* lui Barbusse, care tocmai apăruse : „*Focul* mi se pare plicticos. E punctul de vedere al unui ofițer. Răul cel mai mare în război este sclavia" (*id.*, p. 255).

și politicienilor. Nu crede în războiul Dreptului. De la sfîrșitul lui 1914, e favorabil unei păci bazate pe compromis, și de altfel urmărește îndeaproape, citind *Tribune de Genève* pe care i-o trimite familia Halévy, tot ce seamănă cu un început de compromis, oricît de timid. Dar nu-și face nici o iluzie: tocmai pentru că e atît de cumplit, de ucigaș, de orb, de total, e greu să se pună capăt acestui război. El nu aparține — sau nu mai aparține — acelei categorii de conflicte armate pe care prinții cinici le pot opri cînd socotesc că pierderile sînt mai mari decît cîștigul, și că nu merită să le continue. Războiul e condus de patrioți, de oameni de caracter aleși de popor[11], prizonieri, cu fiecare zi mai mult, ai consecințelor deciziilor din iulie 1914. Suferințele au fost atît de cumplite, morții atît de numeroși, încît nimeni nu îndrăznește să acționeze ca și cum ele nu ar fi fost necesare. Și cum să iasă din expectativă fără să devină trădători? Războiul, cu cît durează, cu atît va dura și mai mult. El ucide democrația, de la care totuși primește ceea ce-l perpetuează.

După vocea lui Alain, cea a lui Halévy. Răspunsurile la scrisorile lui Alain s-au pierdut. Dar gîndurile lui Halévy din timpul războiului pot fi cunoscute din corespondența pe care o poartă cu alți prieteni, în special cu filozoful Xavier Léon.[12] Citind această corespondență, nu e prea greu de înțeles ce-l apropie și ce-l separă de amicul său artilerist.

Halévy e mai puțin legat de tradiția specific franceză a radicalismului republican. Născut într-o ilustră familie din burghezia intelectuală[13], cu rădăcini evreiești și protestante, Halévy e un spirit mai cosmopolit decît Alain. Atașamentul lui față de Republică e nuanțat de o pasiune pentru civilizația politică engleză, căreia îi consacră munca sa de istoric.[14] Democrat, dar nu mai puțin liberal, el nu e pacifist ca Alain. Nu că ar avea vreo simpatie pentru război, dar nu vede cum ar putea fi evitat, în starea în care se găsesc națiunile și opinia publică din Europa. La fel ca prietenul său, are

---

[11] *Ibid.*, p. 193, scrisoare din 15 martie 1915. „Din nefericire, în asemenea vremuri, sîntem guvernați de oameni de caracter ; un suveran cinic ar fi făcut repede pace."

[12] O mică parte a acestei corespondențe, destinată mai ales lui Xavier Léon, este editată împreună cu *Corespondența* lui Alain cu Élie și Florence Halévy, *op. cit.*, începînd de la pagina 322. Am putut consulta restul scrisorilor lui Élie Halévy din timpul războiului din 1914–1918 în arhiva lui Élie Halévy, prin amabilitatea Dnei Guy-Loë. Îi mulțumesc și aici.

[13] Élie Halévy este fiul lui Ludovic Halévy, celebrul libretist de operă, și al Louisei Breguet, fiică a unei dinastii de ceasornicari protestanți. Este fratele lui Daniel. Cei doi copii au fost educați în religia mamei lor, după regula familiei.

[14] Élie Halévy și-a consacrat principalele două lucrări istoriei engleze : *La Formation du radicalisme philosophique,* 3 vol., F. Alcan, Paris, 1901–1904 ; *Histoire du peuple anglais au XIXe siècle,* 4 vol., Hachette, 1912–1932, reed. Hachette littérature, 1973–1975, 5 vol.

Vezi de asemeni conferințele „Rhodes Memorial Lectures", pe care le-a ținut la Oxford în 1929 : *The World Crisis of 1914–1918, an Interpretation,* Clarendon Press, Oxford, 1930, trad. franceză în *L'ère des tyrannies,* Gallimard, col. „Tel", pp. 171–199.

cuvinte aspre pentru protestele beliciste din spatele frontului și pentru isteria antigermanismului cultural din Franța; dar, în ochii săi, războiul nu are mai puține temeiuri în rivalitățile dintre puteri și în pasiunile naționale. El este mai puțin consecința unor intrigi politice, cît al înfruntării dintre pangermanism și panslavism în centrul și estul Europei; iar opinia publică a făcut restul. Halévy e un spirit mai politic decît Alain. Iar obișnuința cu eșecurile l-a înzestrat, ca pe orice mare liberal francez, cu virtuțile pesimismului activ. A prevăzut de mult războiul, și iată că războiul a venit. Acum trebuie asumat cu luciditate.

Prea bătrîn ca să mai fie mobilizabil, s-a prezentat voluntar, ca infirmier, și a fost repartizat la Chambéry, unde trăiește în mijlocul „clericalismului de ambulanță"[15]. Înțelege repede — desigur printre primii în Europa — că după bătălia de pe Marna războiul a căpătat un caracter inedit și lipsit de speranță: „Consider — și aceasta e pricina amărăciunii mele — că orice ofensivă a devenit, de o parte ca și de alta, imposibilă, în condițiile strategiei moderne... Nu cred că vom putea depăși această situație, vreme de luni și luni în șir. Nu cred nici că ne-am putea opri. E un război al raselor, destul de sordid, fără un țel înalt, fără un plan de geniu."[16] Astfel, războiul este interminabil nu atît ca urmare a mizelor sale obiective, cît prin caracterul pe care l-a căpătat, prin situația militară pe care a creat-o. Abia desfășurarea războiului a dezvăluit natura acestuia: a funcționat ca o capcană. Războiul a încetat să aibă un sfîrșit previzibil în chiar momentul cînd a încetat să fie popular printre combatanți. Nu mai e decît terenul sinistru al resemnării cu fatalitatea: soldații par să lupte mașinal, fără să ceară pacea, căci nu mai cred în posibilitatea ei. Halévy împărtășește aici temerile lui Alain că această condiție inumană și totuși durabilă poate distruge autonomia cetățeanului. Într-o scrisoare către Xavier Léon, el face această remarcă profetică: „Influența pe care ar putea s-o aibă războiul asupra destinului socialismului merită studiată. Probabil nefavorabil propășirii formelor *liberale* ale socialismului (sindicalism etc.), el întărește în schimb, și într-o măsură considerabilă, socialismul de stat."[17]

Marea necunoscută politică a războiului din 1914 este pacea, de vreme ce condițiile bătăliei îi ascund perspectivele. Halévy nu crede cîtuși de puțin în profesiunile de credință simpliste ale extremei stîngi revoluționare sau ale intelectualilor partizani ai păcii imediate.[18] Nu crede într-un compromis între

---

[15] Scrisoare din 17 noiembrie 1914 către Xavier Léon. Inedită.

[16] Scrisoare din 27 ianuarie 1915 către Xavier Léon. Inedită.

[17] Scrisoare inedită către Xavier Léon, din 3 iulie 1915. Regăsim aceeași idee doi ani mai tîrziu, într-o scrisoare din 18 septembrie 1917, inedită și ea, adresată aceluiași: „... Războiul și Socialismul. Starea de război favorizează direct Socialismul de stat; și, prin reacție, socialismul revoluționar sau anarhic."

[18] Scrisoare inedită către Xavier Léon, din 29 noiembrie 1915. „Că proletarii vor pacea cu orice preț și fără întîrziere — pot înțelege aceste convingeri brutale și inculte. Dar frivolitatea celor din școala lui Challaye nu încetează să mă uimească..."

beligeranți, despre care circulă zvonuri din timp în timp. După el, singura cale de obținere a păcii trece printr-o înfrîngere militară a Germaniei: o cale lungă, foarte lungă, căci lupta este indecisă, iar Germania puternică. Halévy vede în Germania o amenințare pentru echilibrul Europei și în același timp una din formele cele mai puternice ale geniului european. Pesimismul său se alimentează din aceste două surse: conflictul nu poate avea o soluție durabilă decît prin înfrîngerea germană, care va fi de asemeni o înfrîngere europeană, după un conflict interminabil.

„Viitorul? El constă, după mine, într-o luptă fără capăt în timp și în spațiu, în care timpul lucrează pentru noi..."[19] Iar o lună mai tîrziu, pe 26 noiembrie 1914, într-o scrisoare către același Xavier Léon, prevede că „...avem în fața noastră 10 sau 15 sau 30 de ani de război. Așa că a doua și ultima parte a vieților noastre nu va semăna defel cu prima"[20].

Ce vrea să spună? Nu că războiul în curs va dura zece, cincisprezece sau treizeci de ani. Ci că inaugurează o nouă epocă de instabilitate europeană — instabilitate a raporturilor de forță, a frontierelor naționale, a regimurilor — prin care secolul XX se anunță de rău augur. Trebuie să citez pe larg din scrisoarea adresată aceluiași Xavier Léon, la 27 octombrie 1915.[21]

„Afirm:

1. că acest război nu va putea fi considerat terminat decît în ziua cînd se va consemna înfrîngerea imperiilor centrale. — Nu văd în detaliu în ce va consta această înfrîngere; văd mai clar o împărțire a Austriei, urmată însă de absorbirea într-un singur bloc a fracțiunii occidentale a Austriei împreună cu imperiul lui Wilhelm al II-lea. Dar asta e mai puțin important. Crede-mă, știu ce vorbesc;

2. că timpul necesar pentru a ajunge la acest rezultat trebuie socotit nu în săptămîni sau în luni, ci în ani. Cînd am spus 25 de ani, nu m-am înșelat prea mult;

3. că, atunci cînd am luat în calcul posibilitatea unui război atît de lung, am considerat că el va fi întrerupt de false păci, de păci precare, de armistiții;

4. că prin urmare aceste armistiții, trebuind să survină înainte de înfrîngerea Germaniei, vor confirma obligatoriu o stare de lucruri temporar favorabilă Germaniei, fiind așadar, vremelnic, păci victorioase pentru Germania."

Halévy adaugă *in fine* că nu uită că un profet trebuie să se învăluie totdeauna într-o „anumită obscuritate": această autoironie, în chip de avertisment adresat cititorului, nu știrbește defel extraordinara lui clarviziune asupra dramei europene pe care o inaugurează războiul din 1914. Scenariul exact scapă previziunii sale, cum e și firesc, nu însă și materia tragediei. Istoricul

[19] Scrisoare inedită către Xavier Léon, 21 octombrie 1914.
[20] Scrisoare către Xavier Léon, 26 noiembrie 1914, *op. cit.*, p. 342.
[21] Scrisoare către Xavier Léon, 27 octombrie 1915, *op. cit.*, p. 355.

celei mai fericite epoci a poporului englez simte că civilizația liberală a Europei dispare sub ochii săi, distrusă de propriii ei copii.[22]

Pînă la urmă, pesimismul e cel ce-i apropie pe Alain și Halévy: amîndoi văd în primul război mondial o catastrofă majoră a istoriei, după care nimic nu va mai fi ca înainte. Amîndoi văd în regimul de război al marilor puteri europene o neașteptată revenire a despotismului în plină epocă modernă. Controlul crescînd al economiei în funcție de nevoile frontului conferă statelor o extraordinară putere asupra cetățenilor, și în același timp sugerează un model unor tirani potențiali. Preocuparea exclusivă a oamenilor pentru ideea națională, șovinismul elitelor, conformismul mulțimilor și în fine cenzura au lichidat orice viață democratică.[23] Populația civilă nu e preocupată decît de poșta ce aduce scrisori de la cei rămași în viață sau numele morților; și de comunicatele statului-major, care o minte sub pretextul de a nu o demoraliza. Ca actor al tragediei, soldatul ar putea fi mai liber decît cei din spatele frontului, însă el e pierdut în această violență fără limite; nu poate nici să vadă, nici să înțeleagă nimic în afară de supunerea la ordin: acest război e un haos total în care spiritul nu-și găsește loc. Tot ce contează, ca la Verdun, este voința animalică de a rezista nimicirii de către artileria inamică. Grație cărei îndîrjiri excepționale au rezistat combatanții? Alain, încă înainte de răzmerițele din primăvara lui 1917, a înțeles fragilitatea acestui eroism silit: „Toate acestea vor fi plătite, credeți-mă, iar fiecare îi va găsi pe adevărații săi dușmani"[24], scrie el pe 13 noiembrie 1915.

Acesta e de altfel sensul pe care Alain îl dă Revoluției ruse din Februarie, chiar după izbucnirea ei: „Nu știu ce soldați ai văzut; poate erau prea slăbiți de sîngele pierdut; în ce mă privește, nu am văzut decît ființe revoltate, care se gîndesc doar la mijloacele de a pune capăt acestui masacru, și care, negăsindu-le, plănuiesc răzbunări. Să nu spui că asta nu înseamnă nimic. Revoluția rusă înseamnă ceva."[25] Într-o singură frază, Alain indică sensul universal căpătat de evenimentele din Rusia: e vorba nu atît de căderea țarismului, cît de revolta soldaților și a poporului contra războiului. Cui îi pasă de Nicolae al II-lea? Nenorocirile războiului au devenit în schimb obsesia întregii Europe. Experiența militară a filozofului-artilerist îl face, din capul

---

[22] Scrisoare inedită către Xavier Léon, 24 martie 1916 : „Revin iarăși la teza mea. O nouă eră a istoriei a început în ziua cînd a fost asasinat Jaurès și s-a pornit incendiul Europei. E o prostie să-ți imaginezi că, în șase luni, el s-ar putea stinge..."

[23] Tocqueville, *Despre democrație în America,* partea a II-a, cartea a III-a, cap. 22: „Războiul nu duce întotdeauna popoarele democratice la o guvernare militară; dar el nu poate împiedica, la aceste popoare, ca atribuțiile guvernului civil să crească enorm; el centralizează aproape obligatoriu în mîinile acestuia conducerea tuturor oamenilor și folosirea tuturor lucrurilor. Dacă nu duce imediat la despotism prin violență, el duce încet la despotism prin deprinderi" (trad. rom. de Claudia Dumitriu, Humanitas, 1995, vol. II, p. 292).

[24] Alain, scrisoare din 13 noiembrie 1915, p. 217.

[25] *Idem,* scrisoare din 3 aprilie 1917, p. 252.

locului, sensibil la sentimentele multor combatanți. În același moment, Halévy exprimă asupra Revoluției din Februarie un punct de vedere cu totul diferit.[26] E preocupat înainte de toate, ca și guvernul francez, de consecințele schimbării de regim de la Sankt-Petersburg asupra desfășurării războiului și dorește ca Miliukov să pună capăt haosului rusesc, spre avantajul Aliaților. La această speranță, el adaugă o constatare mai dezinteresată și mai melancolică, datorată înclinației sale liberale: „Acestea fiind spuse, nu-i oare o ușurare, pentru orice occidental demn de acest nume, să nu mai fie răspunzător pentru țar și pentru curtea lui?" Toată lumea „simte acest lucru, în Anglia, în Italia, oricît de conservator ar fi. Va trebui oare ca Franța să rămînă mereu o enigmă pentru observatorul politic? Oare nu se va putea spune vreodată dacă e liberală pînă la anarhism sau ultrareacționară?"[27]

Astfel, Alain și Halévy apreciază în chipuri foarte diferite ceea ce se întîmplă în primăvara lui 1917 la celălalt capăt al Europei. Primul e favorabil ideii Sovietelor de muncitori și soldați[28] ca expresie a unei revolte împotriva războiului. Celălalt se bucură de căderea unui „vechi regim", rugîndu-se totodată ca Revoluția rusă să nu ducă la o pace separată cu Germania. Totuși, întrebarea pe care și-o pun amîndoi asupra viitorului, chiar a viitorului imediat, îi face să împărtășească aceeași neliniște: la aproape trei ani după faimoasa vară 1914, viitorul Europei e mai incert ca oricînd. Singurul lucru clar e că în război oamenii au pierdut controlul — atît cît îl aveau — asupra istoriei lor. Nu au prevăzut nici evoluția, nici caracterul acestei aventuri pe care credeau că o cunosc. Nu au știut s-o orienteze. Nu pot să-i pună un capăt. Evenimentele din Februarie 1917 din Rusia, urmate de răzmerițele de la Chemin des Dames, arată cui vrea să vadă cu ce se va solda incapacitatea claselor conducătoare și a guvernelor de a găsi o soluție organizată pentru războiul națiunilor europene: pur și simplu cu o revoluție, această veche zeiță-mamă a democrației în Europa.

*

Între 1814 și 1914, în cei o sută de ani ai secolului al XIX-lea, nici unul dintre războaiele europene n-a tulburat serios ordinea internațională; nici unul nu a pus în cauză regimul, economic sau social, al națiunilor aflate în război. E drept că al doilea Imperiu francez a murit în urma înfrîngerii de la Sedan, cînd Napoleon al III-lea a fost făcut prizonier. Dar căderea lui n-a transformat în profunzime datele politicii interne franceze. Iar dacă întemeierea Imperiului german la Versailles modifică raporturile de forță în Europa, ea nu modifică, în esență, structura generală concepută de lichidatorii operei napoleoniene: un echilibru între marile puteri, Austria, Rusia,

[26] Scrisori către Xavier Léon din 17 și 28 martie 1917, *op. cit.*, p. 363.
[27] Élie Halévy către Xavier Léon, scrisoare din 28 martie 1917, *op. cit.*, p. 363.
[28] *Idem*, scrisoare din 30 iunie 1917, p. 253.

Prusia, Franța, mecanism diplomatic asupra căruia veghează bătrîna Anglie, atentă la tot ce ar putea semăna cu o tentativă de hegemonie continentală. Revoluțiile din 1848 au amenințat acest echilibru, care însă a fost refăcut cîțiva ani mai tîrziu: căci inventarea Austro-Ungariei apoi unitatea germană sub Wilhelm al II-lea îi modifică frontierele, nu însă și spiritul. În interiorul acestui ansamblu organizat, războaiele au fost limitate deopotrivă de mize, de resursele angajate, de mărimea armatelor. Ele au pus față-n față doar soldați voluntari sau profesioniști, nu popoare întregi. Au fost scurte. Încă n-au inventat metisajul dintre industrie și democrație în umbra moștenirii militare a trecutului.

Războiul din 1914 a schimbat totul. Cu toate acestea, declanșarea lui ține încă de secolul al XIX-lea: alianța anglo-rusă prinde în clește, ca pe vremea lui Napoleon, puterea continentală dornică de expansiune. Amenințarea vine de-acum înainte de la Germania, nu de la Franța. Dar războiul, o dată declanșat, scapă „rațiunilor" sale și protagoniștilor săi. Evocînd războaiele precedente, poetul va putea vorbi în curînd ca despre timpurile bune de odinioară:

Unde-s frumoșii militari
Soldații care-au fost Dar unde-s
Războaiele de altădat' ?[29]

Într-adevăr, războiul „total"[30] a lipsit războiul de inteligența, de virtutea și de prudența pe care le mobiliza pînă atunci. A confirmat în felul său o observație a lui Constant, făcută în legătură cu războaiele napoleoniene, dar pe care acest război o ilustrează mai bine. În chiar măsura în care „situația popoarelor moderne", potrivit autorului nostru, „le împiedică să fie războinice prin caracter", războiul, atunci cînd are loc, și-a schimbat natura: „Noul mod de a lupta, modernizarea armelor, artileria au golit viața militară de tot ce avea mai atrăgător. Nu mai există luptă împotriva primejdiei; n-a mai rămas decît fatalitatea. Curajul trebuie să fie dublat de resemnare ori să fie sinonim cu nepăsarea. Nu mai există acea plăcere a voinței, a acțiunii, a dezvoltării forțelor fizice și a facultăților morale care-i făceau pe eroii din vechime, pe cavalerii Evului Mediu, să iubească lupta corp la corp."[31] Admirabilă clarviziune a marilor spirite! Constant descrie cu anticipație războiul din 1914, ca o domnie a fatalității și a resemnării. Războiul a făcut din oameni sclavi ai tehnicii și ai propagandei: dublă nimicire a trupului și a spiritului.

---

[29] Guillaume Apollinaire, „C'est Lou qu'on la nommait", în *Calligrammes*, 1917.

[30] Expresia e scoasă din vocabularul politic de după război. De exemplu, Ernst Jünger, „Die Total Mobilmachung", în *Krieg und Krieger*, 1930; trad. fr.: „La Mobilisation totale", în *Recherches* nr. 32–33, septembrie 1978. Reluat în *L'État universel*, Gallimard, 1990, col. „Tel", pp. 97–140.

[31] Benjamin Constant, *De l'esprit de conquête et de l'usurpation*, 1814, în *Œuvres*, Gallimard, „Pléiade", cap. 2, „Du caractère des nations modernes relativement à la guerre" (citat p. 961).

Ernst Jünger va spune același lucru atunci cînd, în 1930, o dată cu trecerea timpului, va încerca să analizeze caracterul unic al războiului din 1914 în istoria umanității.[32] Acesta nu mai e supus limitelor războaielor „monarhice", în care Coroanele, mobilizîndu-și armatele credincioase, dar nu toate forțele regatului, luptau pentru a-și spori patrimoniul. Regii puteau să fie bătuți pe cîmpul de luptă și să-și păstreze tronul. O dată cu 1914–1918, s-a terminat cu castele războinice și cu armatele profesioniste, s-a terminat cu orice calcul al costurilor și cîștigurilor. Conflictul s-a extins de la Coroane la națiuni, de la armate la popoare; lipsit de miză precisă, el a devenit totodată o înfruntare între capacitățile naționale de *muncă*. Întrega activitate de producție e subordonată imperativelor războiului, iar ordinea civilă se supune ordinii militare. Este Germania lui Hindenburg-Ludendorff, Franța lui Clemenceau, apoi comunismul de război al lui Lenin, planul cincinal al lui Stalin, mîine Hitler... Războaiele parțiale ale aristocraților și ale regilor sînt înlocuite de „mobilizarea totală" a statelor și a „muncitorilor", ultimă realizare a spiritului progresist și a umanismului „tehnic"; de aici caracterul inedit, rațional și implacabil al primei confruntări a secolului XX. Și tot de aici, deznodămîntul lui, căci multe națiuni europene rămîneau prea străine de „civilizație" pentru a putea învinge: Rusia și Italia, desigur, împotmolite în întîrzierea lor istorică, dar și Austria, și chiar Germania, pentru rațiuni de ordin intelectual și moral, dat fiind că Imperiile centrale amestecau tradiția absolutistă cu un spirit „liberal" în permanență frînat. În acest fel, Jünger extinde aria de acțiune a antitezei *Kultur-Zivilisation*, explicînd prin ea întreaga perioadă de după război...

Să revenim la mulțimile aruncate timp de atîția ani în această bătălie „totală". Ele au sacrificat totul imensei mașini care este războiul modern: războiul a secerat viețile a milioane de oameni în floarea vîrstei; a lăsat popoare amputate și națiuni îndoliate. Caracterul lui interminabil s-a datorat echilibrului de forțe la care s-au adăugat puterea armelor, îngroparea trupelor în tranșee, caracterul în același timp ucigător și insignifiant al înaintărilor și retragerilor. Soldații, în timpul luptelor, au acuzat fatalitatea: nu aveau altă alegere. „Emoțiile războiului sînt asemănătoare cu emoțiile jocului de noroc. Omul așteaptă totul de la șansă. (...) Soldații au plecat să apere civilizația. Dar cuvîntul acesta începe să se uzeze. Războiul îl ucide prin simpla lui existență. Ar fi trebuit să fie un război rapid, pentru ca noțiunile de la început să reziste în pofida lui și să poată fi regăsite ca după un acces de delir. Reduși la condiția de turmă, oamenii și-au pierdut puterea de a reflecta. Nu mai există nuanțe, nici în existența, nici în gîndirea lor. Voința moare și ea. Se lasă mînați de disciplina ce-i poartă de colo colo, se lasă în voia întîmplării ce le împarte viață sau moarte. Au sentimentul de a fi cufundați în fatalitate. Toate acestea sînt contrariul civilizației, chiar dacă ei luptau pentru civilizație; războiul ar fi suficient ca să-i facă să piardă

[32] Ernst Jünger, „La Mobilisation totale", *op. cit.*

sentimentul civilizației."[33] Pacea transformă această năuceală în mînie. La ceasul cînd tunurile tac în sfîrșit, supraviețuitorii revin asupra acestor ani de coșmar pentru a le descoperi sensul și a judeca rolul jucat în desfășurarea lor de guverne. Politica și-a reintrat în drepturi, obsedată de întrebarea unanimă cum au fost cu putință violența și durata acestui masacru imobil.

Războiul a avut drept cauză imediată chestiunea naționalităților în Balcani. Dar fiecare din puterile ce au intrat în el aveau obiective mai precise. Cele două monarhii germanice înfruntau Rusia în Europa centrală și răsăriteană. Austro-Ungaria lupta pentru supraviețuire, Rusia pentru influența slavă, Franța pentru Alsacia-Lorena, Germania pentru colonii, Anglia pentru a păstra o hegemonie centenară. Sentimentele patriotice care i-au mînat pe soldați la război în august 1914 au topit aceste mize în febra exaltării naționale. Ferocitatea războiului, pe de altă parte, a dus nu atît la sporirea urii între combatanți, cît la radicalizarea „spatelui", care le-a impus sacrificii și mai mari. Obiectivele conflictului s-au amplificat și s-au pierdut în imensitatea lui. Asemeni cîmpului de luptă, și ele au devenit nelimitate.

Așa se explică de ce tentativele de negocieri sau propunerile de compromis au fost atît de timide și atît de repede discreditate, în pofida costului luptelor și a incapacității lor de a forța destinul. La sfîrșitul lui 1916, cînd nici una dintre puteri nu obținuse o victorie decisivă și nici nu suferise pierderi ireparabile, ideea unei păci fără anexări și fără despăgubiri de război, ce cîștigă teren în Parlamentul german[34], nici măcar nu face obiectul unor tratative secrete cît de cît serioase. Nota Aliaților din 10 ianuarie 1917, avansînd ideea unei eliberări a cehilor, implică indirect dezmembrarea Austro-Ungariei. De altfel, negocierile începute de prinții de Bourbon în numele împăratului Carol rămîn fără urmări.[35]

1917 este probabil anul în care, din lipsă de obiective precise, războiul își găsește fundamentul ideologic durabil. Revoluția rusă din Februarie îi eliberează pe Aliați de ipoteca țaristă, vînturată de puterile centrale ca o dovadă a ipocriziei franco-engleze. În aprilie, președintele Wilson determină intrarea Americii în război, afirmînd solidaritatea națiunilor democratice. El salută Revoluția rusă și ridică problema regimului german și a celui austriac: „Autocratismul prusac nu este și nu va putea fi niciodată prietenul nostru...

---

[33] Léon Werth, *Clavel soldat*, roman, ed. Viviane Hamy, Paris, 1993, pp. 100 și 265.

[34] La 19 iulie 1917, Reichstagul votează cu 212 voturi (contra 126) o moțiune în acest sens, adoptată de socialiști, centru și partidul progresist, contra conservatorilor și a național-liberalilor.

[35] La începutul lui 1917, Carol I de Austria îi încredințează prințului Sixtus de Bourbon-Parma, cumnatul său care servește în tabăra Aliaților, o misiune de pace. Grație contactelor sale cu Jules Cambon, prințul este primit de Raymond Poincaré în februarie. Dar tentativa de a deschide negocieri se lovește de dubla opoziție a Germaniei și a Franței, legată prin angajamente de aliații ei români și sîrbi. La începutul lui iunie, o nouă misiune a prințului Sixtus eșuează.

Sîntem fericiți să luptăm pentru eliberarea popoarelor." Marea intrare a Statelor Unite în politica europeană se face, în spirit american, sub firma cruciadei democratice. Cele două mari universalisme democratice născute în aceeași epocă își reunesc mesajele în jurul cauzei naționalităților europene. Această alianță nu va dura mai mult decît alianța celor două revoluții la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Dar moralismul wilsonian, mergînd chiar mai departe decît iacobinismul lui Clemenceau, dă războiului un sens mai vast decît chestiunea Alsaciei și Lorenei, sau a tonajului flotei germane; atît de vast, în fapt, și atît de puțin negociabil, încît de-acum înainte pacea nu va mai putea fi obținută decît prin capitularea adversarului. Mizele conflictului sînt astfel aduse la înălțimea hecatombei pe care-a provocat-o. Dar ele sînt astfel formulate încît implică, la ceasul victoriei, prăbușirea tronurilor și a Imperiilor ca preț al noilor Republici, precum și națiuni umilite alături de națiuni emancipate.

Germania plătește scump înfrîngerea. Începînd de la Bismarck, ea este cea mai mare putere europeană, cum de altfel va și rămîne de-a lungul întregului secol XX, în stare reală sau virtuală: de două ori ruinată, învinsă, ocupată, și chiar divizată, de două ori își va regăsi acel rol dominant în Europa pe care i-l conferă, împreună, poziția geografică și capacitățile productive ale poporului ei. Tratatul de la Versailles sună ora primei umiliri. Imperiul n-a rezistat capitulării fără condiții. Pierde teritorii la vest și la est, abandonînd din ce în ce mai mulți germani unor state negermane. Trebuie să plătească enorme despăgubiri de război, în bani și în natură. E declarat unic vinovat de declanșarea conflictului, condamnat să-i ispășească crimele: judecată morală prea categorică pentru a nu părea silnică, și care-i exasperează pe învinși fără a-i liniști sau uni pe învingători.

În acest sens, Raymond Aron nu a greșit scriind că „Tratatul de la Versailles este, în mult mai mare măsură decît au admis criticii săi, consecința logică a războiului, considerat atît în originile lui, cît și în semnificația ideologică pe care a căpătat-o progresiv în decursul ostilităților"[36]. Negociatorii Tratatului de la Versailles (și ai tratatelor anexe) sînt într-adevăr executorii speranțelor născute în cursul conflictului. Iată-i asaltați de certurile „naționalităților" și de amintirile de la 1848, ce readuc la viață pasiuni aproape uitate, multiplică statele slave pe ruinele germanismului învins, creînd aproape peste tot, de la Varșovia la Praga, de la București la Belgrad, incerte republici parlamentare în care burghezii radicali francezi cred că-și răsădesc tradițiile, cînd de fapt își exportă regimul. Tratatele din 1919–1920 constituie mai mult o revoluție europeană decît o pace europeană. Ele șterg istoria celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea spre a favoriza redecupajul abstract al unor mici state multietnice care nu reproduc decît defectele Imperiului austro-ungar. La fel de divizate, înlăuntrul noilor lor frontiere, pe cît erau în cele vechi, separate unele de altele de sentimente și mai ostile

[36] Raymond Aron, *Les Guerres en chaîne, op. cit.*, p. 33.

decît cele pe care le purtaseră dominației germanice sau maghiare. Aliații au miniaturizat urile naționale în numele principiului naționalităților.

Din aceste state improvizate, sărace și divizate, în care de altfel mari enclave de populație germană rămîn aproape peste tot, ei au vrut să formeze centura orientală a hegemoniei anglo-franceze în Europa. Căci Revoluția din Octombrie 1917 a lichidat rolul tradițional al Rusiei ca element al echilibrului european; departe de a mai juca rolul de jandarm al familiei slave și de mare putere a estului, cu binecuvîntarea Londrei, Rusia Sovietelor a devenit de acum polul revoluției comuniste. Astfel, abia născute, aceste noi patrii compozite, proaspăt croite în Europa centrală și răsăriteană, sînt învestite cu o dublă funcție istorică, mult prea grea pentru ele: să facă de pază, la est, în fața mesianismului sovietic, iar în vest la hotarul Germaniei — învinsă, dezarmată, distrusă, dar încă temută, și mai centrală ca oricînd în jocul politic european.

În fine, ultim element al tabloului, cei trei mari învingători nu au o concepție comună în privința noii ordini internaționale pe care sînt pe cale s-o impună. Nimic în comun cu negociatorii de la Viena care, cu un veac mai devreme, refăcuseră un echilibru european menit să dureze; aceia însă împărtășeau o aceeași filozofie conservatoare și, pentru a-i da Europei post-napoleoniene o configurație stabilă, se bazaseră pe vechile rețete oferite de *Realpolitik*[37]. La Versailles, Aliații au impus o pace cartagineză fără a cădea de acord asupra obiectivelor, și nici măcar asupra mijloacelor. Intrarea Statelor Unite în conflict a fost decisivă, dar Wilson nu are decît obiective de război abstracte, aproape imposibil de tradus în termeni politici și puțin potrivite pentru arbitrajul în rivalități teritoriale, chiar dacă partenerii săi le împărtășiseră. Pe francezi nu-i interesează decît Alsacia-Lorena și o dezmembrare germană, numai că Anglia n-a luptat patru ani ca să înlocuiască o dominație germană în Europa cu una franceză.

Jacques Bainville[38] a fost, pe moment, criticul lucid al negociatorilor de la Versailles, personaje ce pot fi de asemeni înțelese prin intermediul unei amuzante pagini de Keynes[39]. Ca să mă limitez doar la unul dintre protagoniști, cultul pe care francezii i l-au consacrat lui Clemenceau mi s-a părut

---

[37] Argumentul este dezvoltat de Henry Kissinger în *Diplomacy*, Simon and Schuster, New York, 1994, cap. 9, „The New Face of Diplomacy: Wilson and the Treaty of Versailles", pp. 218–245.

[38] Jacques Bainville, *Les Conséquences politiques de la paix*, Librairie A. Fayard, 1920; reed. 1941.

[39] John M. Keynes, *Les Conséquences économiques de la paix*, Gallimard, 1920, și *Essays in Biography*, New York, 1951. Primul dintre aceste eseuri e consacrat unui portret al negociatorilor de la Versailles, unde Keynes a fost membru al delegației engleze. Despre Clemenceau: „Avea, față de Franța, sentimentele lui Pericle pentru Atena — doar ea era mare, doar ea conta; dar concepția lui despre politică era cea a lui Bismarck. Avea o iluzie, Franța; și o deziluzie — neamul omenesc, inclusiv francezii, ca să nu mai vorbesc de cei trei colegi ai săi."

întotdeauna o perfectă ilustrare a injustiției memoriei colective. Căci puțini au fost mai incapabili să se înalțe la viziunea păcii decît acest învingător legendar. La Versailles, bătrînul iacobin din Vandeea este ignorant, mărginit, șovin, prizonier al personajului său — acela de „tată al Victoriei". Fermitatea căpeteniei războinice a făcut loc orbirii învingătorului. Estetul politicii a devenit grefierul păcii. Negociatorul nu știe să-și lepede cruzimea din timpul războiului. Bătrîn sarcastic și pătimaș, exasperat de teologia politică a lui Wilson, Clemenceau amestecă, în cel mai mare rol al vieții sale, cinism și naivitate. Ce pricepe el din spectacolul ruinei și revoluției pe care-l lasă sfîrșitul conflictului în toată Europa? Aproape nimic. Ce vrea să facă din această Europă? Nu are o concepție de ansamblu. Cu ochiul fixat pe Strasbourg, ceea ce-i place, din victorie, e căderea tronurilor inamice: fuga lui Wilhelm al II-lea și sfîrșitul Imperiului de la Viena. Celebrează cu aceleași sentimente victoria naționalităților și umilirea Germaniei. Instrumentul diplomatic prin care vrea să fondeze o nouă ordine capătă, în mîinile lui, caracter de verdict împotriva unui popor vinovat.

Astfel, Europa modelată de puterile victorioase, în 1919, e mai absurd concepută decît războiul ce i-a dat naștere. Din cele patru puteri care în secolul al XIX-lea își împărțeau Europa din dreapta Rinului — Imperiul Otoman, Rusia, Austro-Ungaria, Germania — a rămas una singură, Germania învinsă, dezonorată de înfrîngere, și totuși întărită, în ultimă instanță, prin dispariția vechilor ei rivali și slăbiciunea noilor ei vecini. Franța, devenită principala putere militară a continentului, nu posedă decît în aparență mijloacele de a-și menține această hegemonie provizorie. Englezii i-o refuză de altfel. America s-a întors la ea acasă. Totul condamnă această Europă la fragilitate, chiar și în tabăra națiunilor victorioase. Ce să mai spui de ceilalți!

Conflictul a mobilizat mai multe zeci de milioane de oameni; mai multe milioane au murit în el, alte milioane s-au întors mutilați sau infirmi. Sînt cifre fără precedent în istoria războaielor. Acest monstruos volum de tragedii individuale, raportat la mize și la rezultate, a zdruncinat puțin cîte puțin societățile și regimurile: cu cît popoarele în uniformă vedeau mai puțin sfîrșitul încercării — și cu el răsplata pentru suferințele îndurate —, cu atît erau înclinate să se întrebe ce sens are războiul. Înrolîndu-i pe toți bărbații valizi sub drapel, cerînd de la toți sacrificiul suprem, războiul din 1914 a făcut din fiecare, chiar și din cel mai umil, un judecător al contractului social; în felul lui, a constituit un test democratic elementar și universal.

Primul regim care s-a prăbușit a fost și cel mai slab, mai incapabil să suporte povara materială și morală a războiului total: ultima monarhie absolută din istoria europeană, ultimul Vechi Regim, autocrația rusă, amenințată începînd cu 1905. Războiul ruso-japonez din 1904–1906 a declanșat criza, iar cel din 1914–1918 îngroapă țarismul. Nicolae al II-lea a încercat să-și facă din el o armă pentru a reclădi, împotriva burghezilor și muncitorilor, o monarhie carismatică și țărănească. Dar, improvizîndu-se comandant suprem

al unei armate foarte curînd învinsă, el accelerează degradarea autorității sale. Tronul a devenit prea șubred pentru ca unitatea națională din august 1914 să-i mai aducă o păsuire. Dimpotrivă, înfrîngerea militară îi sporește izolarea și îi grăbește prăbușirea, la începutul acelui cumplit an 1917 cînd războiul lîncezește chiar și în Vest, înainte de a reîncepe cu și mai mare intensitate. Trăsăturile esențiale ale Revoluției ruse se explică prin prăbușirea națională și socială ce-i formează cadrul, ea însăși o consecință a dezintegrării forțelor armate. Din Februarie pînă în Octombrie, nici un om, nici un partid nu izbutește să stăpînească anarhia; din criză în criză, puterea deviază tot mai la stînga, pînă cînd bolșevicii o culeg de pe străzile Petrogradului, toamna. Și nici ei n-o exercită cu adevărat, în interior, înainte de vara lui 1918, cînd instaurează teroarea, comunismul de război, Armata Roșie și începuturile Partidului-stat.

Drept urmare, ceea ce-i dă atît de repede Revoluției ruse din 1917 — celei din Februarie ca și celei din Octombrie — un caracter universal e mai puțin caracterul ei propriu, sau ambițiile ei succesive, oricum prost cunoscute, cît strigătul ei împotriva războiului. Că mujicii își împart pămînturile nu-i de natură să-i uimească pe țăranii-soldați din Vest, îngropați în tranșeele lor: ei sînt proprietari de secole. Că țarul a căzut și că a fost înlocuit de un guvern provizoriu compus din reprezentanții diferitelor partide, nu e pentru ei ceva nou: dimpotrivă, e un lucru înscris de mult în istoria Occidentului. Cerînd însă pacea, poporul rus indică o ieșire din tragicul impas în care guvernele din Vest s-au lăsat antrenate și în care se încăpățînează să rămînă. Căci Parisul și Londra, pariind pe Miliukov apoi pe Kerenski, încearcă, timp de cîteva luni, să nesocotească pasiunea centrală a Revoluției din Februarie; din aprilie însă, debandada militară rusă e de nestăpînit, iar mesajul ce vine dinspre Est se dovedește, cu fiecare zi mai mult, unul de pace.

Ce-i drept, dacă guvernele burgheze i-au subestimat forța în Rusia, bolșevicii învingători îi supraestimează impactul revoluționar în Europa. Înainte de a se resemna să accepte realismul lui Lenin, Trotki și cei mai mulți dintre ei așteaptă ridicarea popoarelor în uniformă, și în primul rînd a soldaților germani. Aceste speranțe utopice se termină la Brest-Litovsk, în martie 1918, prin cedarea către Germania a unei treimi a teritoriului rus din Europa. Pe celălalt front, în Vest, criza morală din 1917 în armata franceză a fost zăgăzuită. Guvernul Clemenceau, format la sfîrșitul anului, și-a făcut din războiul total program de guvernare. „Defetismul revoluționar" predicat de Lenin începînd cu 1914 nu-i nici acum la ordinea zilei. Ceasul lui nu va bate de altfel niciodată, nici măcar în Germania învinsă. Evenimentele din Rusia anului 1917 le-au arătat popoarelor europene ceva de un ordin oarecum diferit, dar nu mai puțin important. Anul 1917 a dat ideii de revoluție mai puțin un conținut doctrinal, cît sensul universal al păcii regăsite, sau recucerite. În lipsa unei soluții negociate a războiului, evenimentele

rusești, așa confuze, haotice și îndepărtate cum le vede Occidentul, posedă cel puțin acest aspect clar: au rupt blestemul ce ținea prizoniere voințele într-un măcel fără capăt.

Războiul se termină un an mai tîrziu, dar nu în urma unei negocieri, nici a unei revolte a popoarelor, ci a capitulării imperiilor centrale, amenințate de o iminentă debandadă militară. Forța brută a armelor e cea care a decis pînă la urmă. Dar deși defetismul revoluționar nu a învins războiul, pacea adusă de înfrîngere trezește la viață ideea revoluționară, care și-a făcut din nou apariția anul precedent în Imperiul țarilor.[40] Republica Sovietelor apare ca o revanșă asupra unei dezastruoase dominații a generalilor. Bolșevismul, chiar înainte de a exista clar ca filozofie politică sau ca model revoluționar, își trage puterea din exemplul dat prin oprirea ostilităților. În Germania învinsă, Kurt Eisner preia puterea la München; la Berlin, Liebknecht pare menit să joace rolul lui Lenin. În Austro-Ungaria ce se destramă, Béla Kun triumfă la Budapesta.[41]

Pacea a adus revoluția la ordinea zilei.

---

[40] *Cf.* Élie Halévy, *Une interprétation de la crise mondiale de 1914–1918* (e vorba de cele trei „Rhodes Memorial Lectures" ținute la Oxford în 1929), în *L'Ère des tyrannies*, Gallimard, col. „Tel", 1990, p. 197: „... chestiunea e să știm dacă un război revoluționar se putea termina altfel decît printr-un tratat revoluționar."

[41] Împăratul Wilhelm al II-lea abdică la 9 noiembrie 1918. În noaptea de 9 spre 10, socialistul Friedrich Ebert încheie un pact secret cu șefii Reichswehrului contra amenințării unei revoluții de inspirație bolșevică ce pare posibilă în haosul permanent (greve, manifestații, Soviete ale muncitorilor și soldaților). Militanții Ligii Spartakus, care fondează Partidul Comunist German între 29 decembrie 1918–1 ianuarie 1919, plănuiesc să preia puterea. Destituindu-l la 4 ianuarie pe prefectul de poliție al Berlinului care a organizat un soi de poliție revoluționară, autoritățile angajează încercarea de forță. Generalul Noske obține puteri depline și reprimă fără milă insurecția comunistă. Rosa Luxemburg și Karl Liebknecht sînt asasinați pe 15 ianuarie de către ofițeri.

În Ungaria, guvernul social-democrat al lui Mihály Károlyi (format în octombrie 1918) se aliază în martie 1919 cu Partidul Comunist Ungar creat la Moscova de Béla Kun. După proclamarea Republicii Sfaturilor, Béla Kun impune un program calchiat după cel al bolșevicilor: naționalizarea întreprinderilor și băncilor, confiscarea marilor proprietăți în profitul cooperativelor, crearea unei poliții politice. Nepopulară în Ungaria, experiența sucombă la 1 august 1919, la intervenția trupelor române, după o existență de o sută și treizeci și trei de zile.

În Bavaria, socialistul Kurt Eisner conduce guvernul începînd cu 8 noiembrie 1918. Este asasinat la 21 februarie 1919. În aprilie, o Republică a Sfaturilor este proclamată de anarhiști și social-democrați. La 1 mai, trupele trimise de guvernul de la Berlin îi pun capăt.

3

Fascinația universală a lui Octombrie

Așadar, primul război mondial face să revină ideea de revoluție în centrul politicii europene. Căci e, într-adevăr, o revenire. Democrația, în Europa, și-a avut originea în Revoluția franceză, cutremur ale cărui unde de șoc au fost atît de greu îmblînzite de oamenii politici ai secolului al XIX-lea. Nici vorbă totuși, la începutul secolului XX, să-și fi epuizat efectele, de vreme ce principiile ei, victorioase aproape peste tot, coexistau cu instituții anterioare, iar ideile ei cu idei mai vechi. Prin aceasta, europenii din 1914, înainte de a intra în război unii împotriva altora, formau o civilizație politică mixtă, chiar înlăuntrul fiecărei națiuni: acțiunea ideii democratice, pretutindeni activă, se adaptase la fiecare din ele și în mod diferit, după caz, în funcție de tradiții și rezistențe. Însă acest amestec nu mai îndemna pe nimeni la revoluție. Pînă și partidele muncitorești, deși agitau lupta de clasă și venirea la putere a proletariatului, intraseră, în Franța și Germania de pildă, în arena parlamentară burgheză.

Această situație generală comporta o excepție: Rusia țarilor, căreia anul 1905 îi arătase fragilitatea. Or, tocmai prin ea revine revoluția în istoria Europei, prin punctul ei cel mai îndepărtat, în timpul războiului. Eveniment periferic, așadar, dar nu neașteptat în prima lui formă: căci în căderea lui Nicolae al II-lea și instaurarea unui guvern provizoriu pînă la convocarea unei Constituante, europenii — în primul rînd francezii — își recunosc propria istorie. Și, în pofida distanței, o urmăresc cu atît mai atent cu cît Rusia e parte în război, aliată a unora, adversară a celorlalți, importantă pentru toți. Neașteptat nu e Februarie 1917, ci Octombrie, care-i urmează atît de curînd.

Cu Octombrie și cu bolșevicii, revoluția își asumă într-adevăr un rol original. Ea nu mai poartă drapelul burgheziei, ci pe al clasei muncitoare. Sau cel puțin sub acest drapel își face apariția, ca o confirmare a teoriei lui Marx despre răsturnarea burgheziei și a capitalismului. Problema e că acest capitalism abia a avut timp să existe: revoluția proletară izbucnește în cea mai înapoiată dintre marile țări europene. Acest paradox a alimentat o interminabilă dispută înlăuntrul mișcării socialiste ruse încă înainte de revoluție, și nici măcar cucerirea Palatului de Iarnă de către oamenii lui Lenin nu

tranșează chestiunea, căci Octombrie putea să fi fost un simplu puci favorizat de circumstanțe, și deci lipsit de adevărată demnitate „istorică": e ceea ce va crede, după menșevici, pontiful marxismului, Karl Kautsky. Astfel, ceea ce revoluția bolșevică susține despre ea însăși e cam greu de crezut. Pretenția ei de a inaugura o eră nouă în istoria umanității prin venirea la putere a producătorilor e puțin plauzibilă, fie că o raportăm la istoria Rusiei, fie la circumstanțele excepționale pe fondul cărora se produce deriva politică a Revoluției din Februarie.

Dar influența lui Octombrie asupra spiritelor se explică și prin reluarea, după mai bine de un veac, a celei mai puternice reprezentări politice a democrației moderne: ideea revoluționară. Această reluare a fost de mult interiorizată de bolșevici, care de la începutul secolului discută despre precedentul iacobin. Lenin și tovarășii lui nu sînt, înaintea războiului din 1914, decît un mic grup extremist al Internaționalei socialiste. Proiectarea lor în prim-planul actualității, în toamna lui 1917, nu se produce doar pentru că sînt victorioși. Ci pentru că împodobesc cu fascinația irezistibilă a victoriei un mod de acțiune istorică în care stînga europeană își recunoaște strămunii, iar dreapta dușmanii. Conjunctură ce se va repeta de-a lungul întregului secol XX, și datorită căreia nici o țară, nici un ținut, oricît de îndepărtat, de exotic, de neașteptat, nu va fi socotit inapt de a fi soldat al revoluției universale.

Ce e atît de fascinant în revoluție? E afirmarea voinței în istorie, crearea omului de către sine însuși, expresie prin excelență a autonomiei individului democratic. Francezii fuseseră eroii acestei recuceriri de sine, după veacuri de dependență; bolșevicii preiau ștafeta. Caracterul straniu al acestei succesiuni neprevăzute nu ține doar de noua demnitate a unei națiuni ce fusese totdeauna la periferia civilizației europene. Ține, de asemeni, de faptul că Lenin face Revoluția din Octombrie în numele lui Marx, în cea mai puțin capitalistă dintre marile țări europene. Dar și invers, contradicția dintre credința în atotputernicia acțiunii și ideea legității istorice poate fi ceea ce produce o parte din ascendentul lui Octombrie 1917 asupra spiritelor: pe cultul voinței, moștenire iacobină trecută prin filtrul populismului rus, Lenin grefează certitudinile științei, scoase din *Capitalul*. Revoluția își îmbogățește arsenalul ideologic cu acest substitut de religie care i-a lipsit atît de mult la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în Franța. Amestecînd, în disprețul logicii, cele două elixiruri prin excelență moderne, ea prepară o băutură destul de puternică pentru a ameți generații de militanți.

Prin urmare, Revoluția rusă n-ar fi fost ceea ce a fost în imaginația contemporanilor ei dacă nu s-ar fi înscris în prelungirea precedentului francez și dacă această ruptură în ordinea timpului n-ar fi dobîndit mai de mult o demnitate specială înfăptuind istoria prin voința oamenilor. Ca și cum ideea de a șterge trecutul și de a lua totul de la zero și-ar trage parțial forța, în mod

bizar, din faptul că a avut un precedent în istorie. Ceea ce face necesară examinarea acestei analogii atît de puternice, înainte de a analiza fascinația evenimentului propriu-zis.

*

Pentru a înțelege cum se articulează leninismul pe tradiția revoluționară franceză, putem porni de la modul în care bolșevicii tratează Revoluția franceză. Esențialul pentru bolșevici e să aleagă, dintre fazele ei, pe cele ce par a prefigura Revoluția din Octombrie, criticîndu-i totodată iluziile universaliste, inseparabile de natura „burgheză" a lui 1789. Episodul „iacobin" — în sensul larg al termenului, ce acoperă dictatura salvării publice, în 1793 și 1794 — se bucură de preferința lor. Este momentul cel mai voluntarist, și de asemeni cel mai puțin liberal al Revoluției. În plus prezintă caracterul special, unic pînă în 1917, de a coincide în întregime și exclusiv cu ambiția revoluționară, ca și cum aceasta și-ar fi autosuficientă: într-adevăr, începînd de la mijlocul lui 1793, Convenția a renunțat să pună în aplicare noua Constituție abia votată. Revoluția nu are alt scop decît pe sine, constituind, singură, întreaga sferă politică. Dar membrii Convenției n-au acceptat această putere fără lege decît cu titlu temporar, și pînă la revenirea păcii. Bolșevicii, în schimb, au făcut din această guvernare de excepție o doctrină: au făcut lege din guvernarea fără lege.[1]

Oricum, ei pot să și-i revendice drept strămoși, fie și imperfecți, pe burghezii francezi de la 1793 care-au pus, măcar provizoriu, revoluția mai presus de orice. Se simt încurajați pînă și de analogia cronologică: anul II l-a șters pe 1789 la fel cum Octombrie l-a șters pe Februarie.

Or, această genealogie improvizată, de circumstanță, prinde rădăcini în cultura europeană, unde capătă repede certificat de noblețe. În Franța, bunăoară, Liga drepturilor omului organizează între 28 noiembrie 1918 și 15 martie 1919 o serie de audieri privind situația din Rusia.[2] Liga și-a dobîndit reputația cu ocazia afacerii Dreyfus, așadar pentru stînga este ireproșabilă. Ea reunește o burghezie intelectuală mergînd de la stînga republicană pînă la partidul socialist, cu multe nume mari de la Universitate — Paul Langevin, Charles Gide, Lucien Lévy-Bruhl, Victor Basch, Célestin Bouglé, Alphonse Aulard, Charles Seignobos: căci a analiza situația tinerei Rusii sovietice e o afacere a stîngii — dreapta, în ce o privește, n-are nevoie de informare ca să-l deteste pe Lenin. Și cum ar putea să aibă o cît de mică indulgență pentru

[1] „Dictatura este puterea care se întemeiază direct pe violență, neîngrădită de nici o lege" (Lenin, *Revoluția proletară și renegatul Kautsky*, Editura P.M.R., București, 1950, ed. a III-a, p. 13).

[2] *Bulletin des droits de l'homme*, anul 10, nr. 3, 1 februarie 1919, nr. 5–6, 1–15 martie 1919, „Enquête sur la situation en Russie". Aceste discuții au fost aduse la cunoștința istoricilor de cartea lui Christian Jelen, *L'Aveuglement, les socialistes et la naissance du mythe soviétique*, prefață de Jean-François Revel, Flammarion, 1984.

acest dezmăț defetist, drapat în cea mai detestabilă tradiție națională, cea a Terorii? Stînga, din contră, venerează ideea de revoluție ca pe-o idee inseparabilă de patrimoniul său. E drept că în secolul al XIX-lea, ca să poată instaura în sfîrșit a Treia Republică, republicanii au fost nevoiți să exorcizeze amintirile Primeia. Însă mulți dintre ei n-au încetat să le cultive, iar în 1917 nu e departe momentul cînd Clemenceau proclama în fața reprezentanței naționale că Revoluția franceză este un „bloc"[3]... De altfel revoluția desemnează, în același timp, o amintire și un viitor. La un popor ce a trăit o dată experiența de neuitat a revoluției, autoritatea ei se prelungește în timp, ca aceea a unui tribunal de apel pentru judecarea nedreptăților prezentului. Înaintea bolșevicilor, multe familii ale socialismului francez s-au prevalat de precedentul iacobin: Buonarroti, Blanqui, Buchez, Louis Blanc, Jules Guesde, ca să nu citățm decît nume celebre.

Revenirea acestor amintiri și speranțe e cu atît mai intensă cu cît viața politică dinainte de 1914 în general le amorțise. Revoluția, pentru Jaurès, rămîne perspectiva istoriei, trecerea obligatorie prin emanciparea clasei muncitoare, prealabilă societății fără clase. Dar nu mai e decît o perspectivă. Ea nu împiedică strategiile deschise de regrupare a stîngii sau alianțele tacite. Ideea republicană și ideea socialistă nu sînt totuna, dar pot merge împreună, cu condiția să dea întîietate căii mai curînd decît obiectivului. Or, victoria lui Lenin în Octombrie marchează triumful convingerii opuse: prioritar e obiectivul, și nu calea, preferată e revoluția, și nu ceea ce o face utilă. Ea este însoțită de o respingere deschisă, violentă, chiar plină de ură, a oricărui reformism. Ea readuce stînga franceză — republicană și socialistă — la originea sa, și în același timp o face să-i fie rușine că nu e la înălțimea trecutului său. Exaltarea iacobină a voinței îi servește pentru a-i blama pe moștenitorii acesteia: șantaj pentru a le forța fidelitatea, care de atunci n-a încetat să-i țină în șah pe respectivii moștenitori.

Cu aceasta, revin la zilele de la sfîrșitul toamnei lui 1918, cînd ursitoarele stîngii intelectuale franceze se apleacă peste leagănul tinerei Revoluții sovietice, sub auspiciile Ligii pentru drepturile omului. Martorii convocați cunosc chestiunea nemijlocit, căci au trăit în Rusia în perioada crucială. E vorba de un anume Patouillet, ultimul director al Institutului francez de la Petrograd; de economistul Eugène Petit, apropiat de socialist-revoluționari, care a trăit în Rusia din septembrie 1916 pînă în aprilie 1918; de ziaristul Charles Dumas, socialist, fost șef de cabinet al lui Jules Guesde, care a petrecut patru luni în Rusia, între decembrie 1917 și martie 1918; de ex-consulul general al Franței la Moscova în 1917 și 1918, Grenard[4]; de un număr de cetățeni ruși, ca

[3] „Revoluția este un bloc": formula se găsește într-un discurs al lui Clemenceau, pronunțat pe 29 ianuarie 1891 la dezbaterea parlamentară ce a urmat interzicerii piesei *Thermidor*, a lui Victorien Sardou.

[4] Fernand Grenard este autorul lucrării *La Révolution russe*, Armand Colin, 1933.

Suhomlin și Slonim, ex-deputați ai Adunării Constituante (născută-moartă), Delevski, Avksentiev, membri ai Ligii republicane ruse, precum și de generalul Savinkov, fost ministru de război al lui Kerenski. În fața areopagului republican al Ligii, toți aceștia descriu cu lux de amănunte, ca martori oculari, situația dramatică a Rusiei. Nici unul dintre ei nu are opinii politice de dreapta. Francezii, în afară poate de Grenard[5], sînt democrați și socialiști; rușii au fost actori ai Revoluției din Februarie, mai mulți dintre ei sînt socialist-revoluționari și i-au însoțit pe bolșevici după Octombrie, pînă la dizolvarea Adunării Constituante. Or, ei denunță cu toții concepțiile antidemocratice ale bolșevicilor, în frunte cu Lenin și Trotki, dictatura absolută a unei minorități de activiști, minciuna „Sovietelor" și a puterii muncitorești, începutul Terorii. Temîndu-se de vocația reacționară a generalilor „albi", precum Kolceak, ei fac apel la intervenția Aliaților, la alegeri noi, agitînd ideea wilsoniană, nou-nouță, a „Ligii Națiunilor". În acest concert angoasat, o singură voce discordantă, dar ea se află „în misiune": cea a lui Boris Suvarin, care acuză moștenirea țarismului, invocă rolul nefast al contrarevoluției pentru a justifica lupta de clasă, democrația „reală" a Sovietelor contra dictaturii burgheze, necesitatea Terorii. „Revoluția proletară rusă s-a găsit în 1918 în situația Revoluției burgheze din 1793. Împotriva ei, în exterior, o coaliție mondială, iar în interior contrarevoluția (comploturi, sabotaje, speculă, insurecții), și mai multe provincii rebele. Aceleași cauze au produs aceleași efecte. Vinovați pentru Teroare sînt dușmanii Revoluției."[6]

Astfel, Suvarin apără deja Revoluția din Octombrie, la un an după eveniment, nu atît pentru ceea ce au făcut bolșevicii, cît pentru ceea ce au intenția să facă; nu atît pentru capacitatea lor de a crea noua democrație a Sovietelor, cît pentru necesitatea de a le combate dușmanii din exterior și interior. Ca în 1793, întreaga Revoluție se confundă cu ideea revoluționară. Ea lasă în urmă — și chiar nesocotește — sensul presupusei sale misiuni, în primul caz instalarea la putere a burgheziei, în al doilea, a proletariatului: două conținuturi contradictorii, ce sînt totuși turnate într-o aventură comună și într-o epopee comparabilă a voinței. Pentru intelectualii francezi de stînga care aud aceste prime mărturii „antisovietice" din istorie, jena e provocată tocmai de această comparație, pe care Suvarin le-o aruncă în față ca pe o evidență, dar care se impunea aproape de la sine chiar și fără intervenția lui. Căci acești intelectuali regăsesc nu numai evenimentul care le este cel mai familiar din istoria națională, dar pînă și modul lor de a-l explica ori de a-l transmite. Oare violențele și crimele Terorii din 1793–1794, în Franța, lovitura de stat antiparlamentară din 31 mai–2 iunie[7], nu obișnuiesc și ele să arunce întreaga vină

---

[5] E, în tot cazul, ceea ce se poate deduce din acuzațiile de antisovietism îndîrjit pe care Pierre Pascal i le aduce în *Jurnalul* său, în 1918.

[6] *Bulletin des droits de l'homme*, *op. cit.*, p. 148.

[7] Sînt cele două „zile", 31 mai și 2 iunie, în timpul cărora Convenția se epurează singură de elementele „girondine", sub presiunea secțiunilor pariziene.

pe circumstanțele epocii — intervenția străină, contrarevoluția internă, Vandeea? De ce le-ar refuza această scuză bolșevicilor, care pretind să beneficieze anume de ea?

Din „juriul" Ligii drepturilor omului face parte cel mai faimos specialist în Revoluția franceză: Alphonse Aulard, titular după 1886 al primei catedre universitare consacrate acestui subiect, la Sorbona. Republican, radical-socialist, francmason, Aulard e istoricul Revoluției franceze care s-a folosit cel mai mult de justificarea prin „circumstanțe". În opera lui, caracterul terorist al dictaturii iacobine este imputabil contrarevoluției; ceea ce, în ea, anunță socialismul se datorează fidelității față de mesajul ei de egalitate. Militantul republican care este Aulard nu iubește fanatismul pe care-l simte la bolșevici. Dar istoricul Revoluției franceze evită o condamnare prea rapidă a acestor iacobini ruși, căci astfel, se teme el, ar face jocul „reacțiunii".

Audierile durează de la sfîrșitul lui noiembrie 1918. La 28 martie 1919[8], în a șaptea și ultima ședință a Comitetului, sub președinția lui Ferdinand Buisson, martorul zilei este Avksentiev, fost ministru socialist-revoluționar în guvernul provizoriu, care face bilanțul situației de la sfîrșitul lui 1918: puterea bolșevică, născută dintr-un puci, este o dictatură antidemocratică, dar, opunîndu-i-se, elementele de dreapta, regrupate de amiralul Kolceak, tind să domine. Singura soluție, în ochii lui, este constituirea unei „Ligi a Națiunilor" care să facă presiuni — politic și, la nevoie, chiar militar — asupra bolșevicilor pentru a-i sili să accepte o Constituantă.

Ideea unei intervenții de acest tip, fie și sub această formă nebuloasă, suscită mai mult decît reținere din partea auditoriului francez, iar Aulard, care pînă atunci tăcuse, descrie cel mai bine sfîșierea din sufletul său. Merită să-l ascultăm:

„... Inima mea, v-o declar, nu este bolșevică, dar stau și judec. Bolșevicii, ne spuneți, nu sînt democrați pentru că nu introduc sufragiul universal. E adevărat că în Rusia procentajul de analfabeți atinge 85%? Nu știu, nici chiar dumneavoastră nu știți, nimeni nu poate să știe. Sigur e că analfabeții sînt foarte numeroși la dumneavoastră. Or, ce spun bolșevicii? Spun — sau cel puțin ni se spune că spun — că soarta țării nu poate fi lăsată în seama unei mase atît de precare, că dacă ar face-o ar însemna să-și trădeze țara. Mărturisesc că acest raționament mi se pare demn de luat în seamă. Revoluția franceză, și ea, a fost făcută de o minoritate dictatorială. Ea nu a constat în acțiunile acelei Dume de la Versailles, ci s-a dezvoltat sub formă de Soviete, și nu numai la începuturile ei. Comitetele municipale din 1789, apoi comitetele revoluționare, la noi ca și la ei, au folosit metode ce făceau să se spună pretutindeni, în Europa și chiar în lume, că francezii sînt niște bandiți. În felul acesta am izbîndit. Orice revoluție este opera unei minorități. Cînd

[8] *Bulletin des droits de l'homme*, nr. 5–6, 15 martie 1919, p. 230.

mi se spune că există o minoritate ce terorizează Rusia, eu înțeleg că Rusia este în revoluție.

Nu știu ce se întîmplă; dar sînt tulburat să constat că, în Revoluția noastră, franceză, și noi ca și voi am avut de respins o intervenție armată, și noi ca și voi am avut emigranți. Mă întreb atunci dacă nu toate astea au determinat caracterul violent al Revoluției noastre. Dacă, în Europa acelei epoci, reacțiunea n-ar fi hotărît și înfăptuit intervenția pe care-o cunoașteți, n-am fi avut Teroarea; poate că nu am fi vărsat sînge sau am fi vărsat puțin. Revoluția franceză a distrus totul pentru că s-a vrut să se împiedice evoluția ei. Sînt silit să constat că, pe măsură ce se sporește intervenția militară, bolșevismul pare să se întărească. Cunosc oameni care se întreabă dacă bolșevismul, lăsat în pace și extinzîndu-se, nu s-ar fi îmblînzit, n-ar fi devenit mai puțin periculos? De altfel, ce e bolșevismul?..."

Aulard, înfierbîntat de discursul său, a mers un pic prea departe. Supraviețuitorii democrației ruse din Februarie, pe care-i are dinainte, nu sînt încîntați să fie asimilați virtual cu niște emigranți. Profesorul de la Sorbona face un pas înapoi, le declară simpatia sa, dar ce s-a spus rămîne spus. El a exprimat de altfel idei, sau îndoieli, pe care colegii săi — și nu sînt niște oarecare, ci un Ferdinand Buisson sau un Victor Basch — le împărtășesc în mod evident, dacă judecăm după scurtele lor intervenții. Nu le este ușor să se hotărască între supraviețuitorii de stînga ai lui Februarie și învingătorii lor din Octombrie.

De ce le vine atît de greu? Din motivele pe care le-a invocat Aulard. Pentru că sînt moștenitorii unei tradiții revoluționare în care cred în mod absolut, dar care totuși e ambiguă în raport cu libertatea.

Nu au simpatii pentru bolșevism. E drept că încă nici nu știu mare lucru despre el. Cum nu sînt socialiști, și n-au aparținut lumii Internaționalei a II-a, nu au de ce să fi cunoscut, înainte de război, polemicile fratricide purtate de Lenin înlăuntrul social-democrației ruse. Cum au fost mari patrioți în 1914, intelectuali mobilizați contra militarismului german, tratează cu asprime „defetismul revoluționar" leninist; au deplîns defecțiunea rusă oficializată la Brest-Litovsk. În general vorbind, nimic nu-i împinge spre extrema stîngă, și cu atît mai puțin spre marxismul doctrinar. Sînt notabili ai stîngii franceze, cu rădăcini puternice și în notabilitate, și în mișcarea de stînga. Trebuie insistat asupra celor două apartenențe, cu atît mai mult cu cît par să se excludă. Sînt vechi militanți pentru drepturile omului, vechi combatanți pentru școala laică și apărători ai lui Dreyfus, și ar fi o eroare să-i consideri niște simpli politicieni oportuniști de centru-stînga. Sînt „republicani", cum sînt numiți pe atunci în Franța acești moștenitori tîrzii ai epocii Luminilor, care au drept valori virtutea civică, religia progresului prin școală, laicitatea și regimul parlamentar: ansamblu de convingeri disparate, dar puternice, care-i leagă în așa măsură de stînga, încît nu suportă ideea de a avea adversari din partea aceasta. Dar, totodată, sînt și „ajunși", instalați în instituțiile Republicii, profesori, avocați, funcționari, burghezi în

felul lor, deși nu prea iubesc burghezia și banul. Cum ar putea — sau cum ar fi putut, dacă ar fi cunoscut-o — să se simtă aproape de o ideologie ca a bolșevicilor? Iubesc Revoluția franceză, dar cunosc și prețul timpului. Republicii lor i-a trebuit un secol ca să prindă rădăcini în Franța, și încă are suficienți dușmani.

De fapt, concepția lor despre progresul uman nu pune la index ideea socialistă. O amînă, mai curînd decît o exclude. Să deschidem acel *opus magnum* al lui Aulard, consacrat „istoriei politice a Revoluției franceze"[9]. În ochii istoricului, Revoluția din 1789 reprezintă instaurarea democrației politice. Ea se sprijină pe două texte fondatoare, Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului din 1789 și Constituția montagnardă din 1793: asociindu-le, Aulard leagă iarăși cele două „momente" ale Revoluției (atît de violent separate de mulți predecesori ai săi), pentru a proclama unitatea marelui eveniment. Aceste două carte stabilesc principiile viitorului, de care apoi dispun circumstanțele. Oamenii de la 1789 redactează faimoasa Declarație, dar păstrează monarhia și instaurează sufragiul cenzitar. Cei din 1793 decretează Republica și sufragiul universal, dar își sprijină puterea pe dictatură și pe Teroare. A fost nevoie de mai mult de un secol pentru ca francezii să fondeze în sfîrșit Republica democratică pe care o imaginaseră înaintașii lor. Or, după Aulard, ideea socialistă se regăsește și ea în principiile lui '89, prin ideea de egalitate: idee ce nu mai este politică, ci socială, atît de „voalată" de cei care se tem de ea, încît „nici astăzi nu există mai mult de o minoritate de francezi care au sfîșiat acest văl"[10]. Consecința e că „se greșește opunînd principiile de la 1789 socialismului. La fel cum se greșește confundînd Declarația drepturilor din 1789 cu Constituția monarhică și burgheză din același an. Da, socialismul e în contradicție violentă cu sistemul social instaurat în 1789, dar el este consecința logică, extremă, primejdioasă (dacă vreți) a principiilor de la 1789, de care se prevala Babeuf, teoreticianul egalilor"[11].

Aulard nu este, așadar, marxist. El se opune vehement denunțării principiilor formale de la 1789 în numele egalității reale a indivizilor. Vede în drepturile omului promisiunea unei viitoare emancipări sociale, după emanciparea politică, și cu prețul unei egalizări a proprietăților. Cît despre termene, nu e grăbit, și acel „dacă vreți" pus între paranteze exprimă destul de clar ezitările lui în ce privește eventualele binefaceri ale unei revoluții egalitare. Dar a sesizat că spiritul Declarației din 26 august 1789 dă sau poate da loc unei supralicitări a egalității sociale, și că în acest sens ideea socialistă e fiică a Revoluției franceze, cum o arată exemplul lui Babeuf. Prin urmare, Aulard

---

[9] Alphonse Aulard, *Histoire politique de la Révolution française. Origines et développement de la démocratie et de la République*, Armand Colin, 1901 (reed. 1926).

[10] Alphonse Aulard, *op. cit.*, p. 46.

[11] *Ibid.*, pp. 47–48.

nu are nevoie nici de dialectică, nici de lupta de clasă pentru a concepe socialismul: este o prelungire a egalității democratice. Filozofia istoriei nu merge, la el, nici un pas mai departe, dar aranjînd societățile și regimurile într-o filiație de acest gen, ea spune mult despre partitura comună a întregii stîngi intelectuale. Aulard e socialist așa cum Jaurès era republican, în gamă minoră. Dar aceste nuanțe mai mult îi unesc decît îi separă pe progresiști.

Lenin însă și-a construit personajul politic printr-o luptă feroce împotriva acestui ecumenism. Sub conducerea lui, partidul bolșevic a luat puterea în Rusia în numele unei rupturi radicale cu toată stînga, chiar — și mai ales — socialistă, chiar — și mai ales — menșevică, sau în fine socialist-revoluționară. Socialismul a bătut la porțile istoriei europene sub forma cea mai aptă să-i scandalizeze pe francezii „republicani", întruchipat cum era în fracțiunea cea mai extremistă a fostei Internaționale a II-a. În acea epocă, exact la sfîrșitul războiului, pontifii Ligii drepturilor omului nu cunosc universul în care s-a format marxismul lui Lenin: cel puțin asta înțelegem citind procesele-verbale ale ședințelor. Dar faptele noii puteri născute din Octombrie sînt de natură să le tulbure convingerile republicane și, mai mult ca orice, dizolvarea Adunării Constituante și dispersarea ei de către gărzile roșii în ianuarie: abuz de autoritate ce avea să evoce, pentru francezii de stînga, mai curînd lovitura de la 18 Brumar decît convocarea Statelor Generale, și mai curînd înmormîntarea Revoluției decît începutul ei. De altfel, rușii veniți să-i lămurească sînt oamenii începutului Revoluției, adică ai lui Februarie. Ei repetă mereu că nu sînt girondini învinși de republicani mai energici, mai devotați salvării publice, ci democrați și socialiști zdrobiți de o nouă putere autocratică. Ca să afle că Lenin și Trotki sînt dușmani jurați ai democrației, profesorii din Liga drepturilor omului n-au nevoie să le fi citit diatribele contra „cretinismului parlamentar"; ajunge să-i asculte pe acești supraviețuitori ai Revoluției din Februarie povestind cu cîtă îndîrjire lichidează bolșevicii tot ce rămîne din democrația revoluționară.

De ce, atunci, nu sînt ei decît pe jumătate convinși, și parcă nesiguri pe judecata lor? Intervenția lui Aulard ne ajută să înțelegem de ce: ei cred că Octombrie bolșevic seamănă mai mult cu 31 mai–2 iunie decît cu 18 Brumar, și că Lenin aparține epopeii revoluționare. Neștiind care-i sînt concepțiile în materie de organizare a viitorului regim politic — ignoranță de care n-ar fi scăpat nici măcar citindu-i *Operele complete*[12] — ei îl văd mai ușor în chip de lider montagnard decît de nou Bonaparte. Chiar dacă determină dizolvarea Adunării Constituante, el este la extrema stîngă a Revoluției ruse, adică e cel mai revoluționar dintre revoluționari, purtînd un război civil ce amenință să fie agravat printr-o intervenție străină. Analogia cu 1793 devine și mai puternică dacă ne gîndim la felul în care Aulard interpretează Revoluția franceză,

[12] Primul dintre marile texte ale lui Lenin tradus în franceză este *Stîngismul, boala copilăriei comunismului* (pentru trad. rom., vezi, de exemplu, ediția apărută la Editura Politică, București, 1965), apărut în ajunul Congresului de la Tours.

permanent sfîșiată între principiile ei și circumstanțele în care acestea modelează materia istorică. Pentru el, desfășurarea evenimentelor revoluționare se situează în acest *interval*, spațiu străin de principiile Revoluției, produs tocmai de inerția lucrurilor, dar, în și mai mare măsură, de rezistența adversarilor.

Astfel, Revoluția este integral bună în ceea ce anunță, pe cînd ceea ce e nefast în ea vine din afară: mecanism de disculpare ce fondează interpretarea „republicană" a dictaturii și a Terorii anului II prin „circumstanțe", dar care se poate foarte bine extinde, cu avantajele respective, la Revoluția din Octombrie, victimă a inerțiilor trecutului rus (analfabetismul), a războiului civil și în curînd a intervenției militare străine. Ba chiar, pentru Aulard, argumentul e și mai prețios în ce-i privește pe bolșevici, căci în fond profesorul nu știe ce-ar trebui să creadă despre ideile și obiectivele lor. În lipsa acestei judecăți, pe care se abține s-o pronunțe, el îi apără totuși în numele analogiei situației lor cu cea a Revoluției franceze, ca și cum pînă la urmă intențiile lor ar conta mai puțin decît obstacolele ce le-au fost ridicate în cale și primejdiile de moarte ce-i amenință.

Extraordinară inconsecvență — la un istoric care a celebrat în Revoluția franceză nașterea democrației politice —, această analiză aproape complice a unei revoluții ce a suprimat democrația politică în numele unei presupuse analogii de situații și de mijloace! Aulard a crezut că recunoaște în republicanii ruși din Februarie pe emigranții francezi ce chemau în ajutor Europa reacționară. Iată-l din nou aservit logicii celor două tabere, revoluția și contrarevoluția, propovăduind necesitatea dictaturii revoluționare a minorității. În comparația pe care o face, vedem renăscînd ideea exemplarității Revoluției franceze, dar de data asta nu ca ansamblu de principii, ci ca mod de acțiune. Militantul Ligii drepturilor omului susține contrariul a ceea ce scrisese istoricul Revoluției franceze: „circumstanțele" au trecut înaintea ideilor. Aulard nu mai compară și apără cele două revoluții, cea franceză și cea sovietică, pentru că ele sînt filozofic comparabile. Ci pur și simplu pentru că sînt revoluții. Astfel, îndepărtata Rusie nu mai este laboratorul unei aventuri particulare, în numele unor principii primejdioase, ostile democrației republicane *à la française*. Ci noua patrie a unei experiențe de schimbare radicală căreia francezii i-au oferit un precedent, și unde Octombrie nu-i decît urmarea aproape firească a lui Februarie.

Dacă istoricul republican se lasă prins de vraja comparației, ce să mai spui de rivalul său socialist! Aulard și Mathiez se detestă public din 1908. Îi separă una din acele uri feroce între vecini, alimentată de împărțirea aceluiași obiect de studiu, interpretat în amîndouă cazurile „la stînga"; unul este radical, celălalt socialist. Unul i-a cioplit statuie lui Danton, celălalt i-a consacrat un cult lui Robespierre.

Totuși, cînd începe războiul din 1914, distanța dintre pozițiile lor politice e mai mică decît au crezut. Într-adevăr, Mathiez se dovedește un francez la fel de înflăcărat ca Aulard. Scrie articole patriotice și chiar naționaliste,

exaltînd marele precedent iacobin. Nu încetează să îndemne Parlamentul la mai multă autoritate, iar Republica la mai multă fidelitate față de spiritul iacobin. Revoluția rusă din Februarie îi provoacă entuziasmul, ca și lui Aulard. Psihodrama universitară continuă, drapată în istoria universală. În timp ce vechiul său adversar propune Dumei din Sankt-Petersburg exemplul lui Mirabeau și al lui Danton, Mathiez se indignează că „aceste două rușini ale Revoluției franceze" [13] pot fi invocate, și trece la contraatac cu propriul său panteon, Robespierre, Saint-Just și Couthon. Împărțind pămînt țăranilor, Octombrie va găsi în el un sprijinitor fervent: iată că după o fază moderată a Revoluției ruse urmează o adevărată fază socială, sub conducerea bolșevicilor-iacobini, contra „girondinului" Kerenski. Dar Tratatul de la Brest-Litovsk, prin care Rusia iese din război, îi taie brusc entuziasmul, căci Mathiez n-a apreciat mai mult decît Aulard această defecțiune în lupta contra germanismului — dovadă că e tot un bun socialist iacobin, și nicidecum un leninist.

Totuși, trei ani mai tîrziu, la sfîrșitul lui 1920, aderă la Partidul Comunist Francez ce se naște la Tours. Își regăsește întreaga distanță politică față de Aulard aderînd la Internaționala a III-a. A șters cu buretele Tratatul de la Brest-Litovsk, care a salvat Revoluția socială a bolșevicilor fără să ducă la victoria Germaniei. Detestă dreapta arogantă din Franța de după război și Camera *bleu horizon** din noiembrie 1919. În războiul civil și intervenția străină a regăsit accentele epopeii montagnarde. Spre deosebire de Aulard, el împărtășește obiectivele revoluționare ale lui Octombrie, iubește ideea răsturnării prin violență a burgheziei. Nu este mai marxist decît fusese înainte sau va fi după, dar ura împotriva lui Danton și a burgheziei îi ține loc de conștiință „proletară". A uitat defetismul lui Lenin din 1914. Șeful bolșevic a devenit Robespierre! Căci lucrul cel mai uimitor în această evoluție este că Mathiez, cînd ajunge să celebreze Revoluția sovietică, nu găsește un argument mai bun decît s-o compare ... cu Revoluția franceză.[14] El nu analizează

---

[13] Controversa este analizată de James Friguglietti în *Albert Mathiez, historien révolutionnaire (1874–1932)*, Société des études robespierristes, 1974 (cit. p. 136, nota 58).

* Culoarea uniformelor franceze în timpul războiului din 1914–1918; de aici, ajunge să desemneze orientarea naționalistă. (*N. t.*)

[14] Stau mărturie cele două articole pe care le publică la începutul lui 1920, unul consacrat unei comparații între bolșevism și iacobinism, altul unei paralele între Lenin și Robespierre. Primul, care e cel mai important, reia o temă pe care-o abordase deja în noiembrie 1917, într-un ziar din Franche-Comté, și care s-a văzut că-l preocupă și pe Aulard. Bolșevismul și iacobinismul sînt „două dictaturi, născute din războiul civil și intervenția militară străină, două dictaturi de clasă, operînd cu aceleași mijloace, teroarea, rechizițiile și taxele, și propunîndu-și în ultimă instanță un scop asemănător, transformarea societății; și nu transformarea societății ruse sau a celei franceze, ci a societății universale". Cum se întîmplă adesea, rigorile genului comparativ l-au făcut pe istoric să comită unele inexactități. Căci dictatura bolșevică, exercitată efectiv în numele unei clase, înscrisă de mult în programul lui Lenin, nu e urmarea războiului civil și a intervenției străine, ci chiar ea le provoacă; pe cînd războiul din anul II, mai conjunctural, pus în mișcare puțin cîte puțin în numele salvării publice, apare în contextul unui război civil și al unei intervenții externe, și din cauza lor.

doar modalitățile celor două evenimente. Le socotește comparabile și prin ceea ce este universal în amîndouă. Ar vrea ca Revoluția din Octombrie să aibă, ca aceea din 1789, ambiția de a emancipa întreaga umanitate. Remarcă profundă, nu lipsită de legătură cu fascinația specială pe care Revoluția din Octombrie — și nu cea din Februarie — o exercită asupra opiniei publice. Căci răsturnarea țarului și a autocrației fusese, încă, un eveniment rusesc, aducînd vechea Rusie la ora europeană, în timp ce Revoluția din Octombrie și-a propus ca obiectiv sfîrșitul capitalismului și eliberarea proletariatului. Lenin, apărînd după Kerenski, nu reprezintă doar iacobinii după girondini, Robespierre după Brissot. E de asemeni conducătorul politic prin care Revoluția rusă devine universală, în timp ce Revoluția franceză fusese universală începînd cu 1789.

Există ceva extraordinar și chiar puțin misterios în ușurința cu care a prins, atît de devreme, această idee a universalismului Revoluției sovietice. Căci, dacă cel mai adesea Februarie e salutat ca inevitabil, e pentru că se vede în el un mod de a ajunge din urmă Europa civilizată. Căderea țarului și instaurarea unei Republici se numără printre acele lucruri ce s-au produs deja în Europa și pe care cazul atît de special al Rusiei le reproduce la rîndu-i. Or, opt luni mai tîrziu, Revoluția rusă din Octombrie anunță, dimpotrivă, transformarea societății universale; iată că Rusia trece de la rolul de arier-gardă la cel de avangardă a istoriei; iar curînd o parte a opiniei publice europene o va crede pe cuvînt. Articolul lui Mathiez ne permite să înțelegem unele din evoluțiile prin care se operează această convertire ce n-are nimic de-a face cu înțelegerea evenimentelor. Istoricul francez îi admiră pe bolșevici pentru că aceștia imită Revoluția franceză, și anume acea parte a Revoluției franceze căreia el îi consacră un adevărat cult. Bolșevicii o imită în mod subiectiv, pentru că au hotărît s-o imite, și în mod obiectiv, pentru că au reușit s-o imite. Astfel, Revoluția rusă își pierde din marginalitate, indiferent de trăsăturile sale particulare, și chiar dacă a semnat nefericita pace separată de la Brest-Litovsk. Ea accede la demnitatea succesorală de soră mai mică sau de fiică a Revoluției franceze, la fel de dramatică, universală ca ea, redevenită familiară, prin analogie, imaginației intelectualilor și popoarelor din Europa.

În fond, ce înseamnă universală? Dacă adjectivul implică o înrudire filozofică cu Revoluția franceză, de ce natură e această înrudire? Mathiez nu este un marxist veritabil, deci nu posedă în arsenalul său de idei conceptul hegelian de „negare-depășire" a lui 1789 prin 1917. De altfel, îl admiră prea mult pe Robespierre ca să facă din el eroul fără voie al unei revoluții burgheze; nu pune nimic mai presus de idealul democratic pe care îl deduce din discursurile Incoruptibilului. Astfel încît, pentru el, universalismul Revoluției ruse e de aceeași natură cu cel al montagnarzilor, fiind o simplă repetare a lui, o manifestare nouă, la mai bine de un secol după eșecul celei dintîi: este universalismul democratic al epocii Luminilor, așa cum îl găsim

în *Contractul social*. „Încredințînd Sovietelor toate funcțiile statului, scrie Mathiez într-un articol din septembrie 1920, Lenin speră să evite inconvenientele birocrației și parlamentarismului, și să realizeze pe cît posibil acea guvernare a poporului de către popor, care pentru el, ca și pentru Jean-Jacques și pentru Robespierre, este caracteristica adevăratei democrații."[15]

Rousseau, Robespierre, Lenin: filiația este de două ori extravagantă, mai întîi prin filozofiile pe care le compară, apoi pentru că amestecă idei și evenimente ca și cum ar fi interschimbabile; dar ea arată cum se fixează bolșevismul în inima tradiției democratice. Pînă și actele lui cele mai dictatoriale — dizolvarea unui Parlament ales, ilegalitatea devenită sistem, teroarea ca instrument de putere — pot primi semnul invers și pot beneficia de presupusele sale intenții democratice, de vreme ce au precedente în Revoluția franceză. Întîrzierea Rusiei față de Occident a făcut ca Lenin și tovarășii lui să nu atace vechiul lor regim decît la o sută de ani după francezi; însă o fac cu aceeași violență, cu aceleași metode și în numele acelorași valori ca și iacobinii în 1793. Particularitatea rusească nu stă decît în acest decalaj în timp: cu alte cuvinte, ea este lesne minimalizată prin pledoaria repetării istorice, care le conferă bolșevicilor beneficiul universalismului iacobin.

Interpretarea lui Mathiez se sprijină pe citate din Lenin, care a folosit comparația cu revoluționarii anului II ori de cîte ori a putut. Și n-ar fi greu de arătat cît de prezent este exemplul francez în mintea actorilor Revoluției bolșevice; asta se întîmplă mai ales începînd cu vara lui 1918, cînd intră în funcțiune aparatul terorii roșii, după ruptura finală cu socialist-revoluționarii.[16] Analogia șterge totuși o trăsătură a Revoluției ruse ce nu are echivalent în Revoluția franceză, și anume irupția, în cursul evenimentelor, a unui partid ce realizează o confiscare totală a puterii în numele unor principii contrare celor de la începutul Revoluției. Demonstrația lui Mathiez asimilează evenimentele din 10 august 1792 sau 31 mai–2 iunie 1793 din Franța (deja această ezitare în privința datelor e semnificativă) celor din Octombrie, din Rusia. Ca și cum Clubul iacobinilor ar fi identic cu partidul bolșevic. Ca și cum reglementarea economică de către stat în numele salvării publice ar putea fi asimilată interzicerii proprietății private asupra uzinelor. Ca și cum schițele de program social ale Convenției ar fi comparabile cu exproprierea burgheziei în numele clasei muncitoare... Iar lista acestor „ca și cum" ar putea continua la nesfîrșit!

În realitate, ea exprimă două lucruri. Mai întîi obsesia, la istoricul francez, a tradiției revoluționare naționale, care-l absoarbe în asemenea măsură, încît îl face să vadă întreaga istorie prin refracție. Apoi — și mai ales — ignoranța lui în materie de leninism, care e un corp de doctrine constituit: căci, deși

---

[15] Citat de James Friguglietti, *Albert Mathiez..., op. cit.*, p. 165. Articolul a apărut în *Le Progrès civique*, 11 și 18 septembrie 1920.

[16] Dmitry Shlapentokh, „The Images of the French Revolution in the February and Bolchevik Revolutions", *Russian History*, 16, nr. 1 (1989).

liderul bolșevic se prevalează adesea de precedentul iacobin, pentru a spune că i-ar imita bucuros violența și extremismul, el n-a încetat să denunțe minciuna universalismului democratic, chiar și sub forma sa revoluționară. Lenin și-a format de-a lungul anilor, prin excomunicări succesive, o mică avangardă de militanți, erijați în mesageri ai legilor istoriei, presupuși a fi, sub conducerea sa, purtătorii de cuvînt și agenții unici ai dictaturii unei clase sociale embrionare. A inventat partidul ideologic bazat pe o fidelitate militară, combinînd în doze masive ideea unei științe a istoriei pe de o parte, cea a atotputerniciei acțiunii pe de alta, și promițînd astfel inițiaților puterea absolută în schimbul supunerii oarbe față de Partid. Sînt tot atîtea elemente ce fac din momentul acaparării puterii de către Lenin, mai mult prin accident decît prin necesitate, o ruptură în desfășurarea Revoluției ruse, ca și în istoria europeană. Departe de a fi o repetare, Octombrie 1917 este o noutate absolută. Trăsăturile pe care evenimentul le are în comun cu dictatura iacobină (faptul că a fost pregătită de o revoluție anterioară, instaurarea unei puteri exercitate de o mică oligarhie militantă asupra unui popor terorizat, în fine practicarea unei violențe samavolnice împotriva adversarilor) maschează, sub similitudinea situațiilor, forțe revoluționare ce nu se aseamănă defel.

Viitorul o va arăta de altfel, căci partidul bolșevic va păstra timp de șaptezeci și patru de ani puterea absolută în vechea Rusie a țarilor, pe cînd Robespierre și adepții lui n-au „domnit" cu adevărat peste Franța revoluționară decît patru luni[17]. Comparația cu Revoluția franceză va deveni astfel din ce în ce mai inacceptabilă pe măsură ce dictatura partidului lui Lenin se va dovedi mai longevivă. Și totuși comparația se va face mereu. O vom vedea reapărînd, în ciuda absurdității sale crescînde, ca element de interpretare sau justificare a evenimentelor sovietice. N.E.P. [*Novaia economiceskaia politika*] va evoca momentul Termidor, cu toate că noua politică economică nu schimbă cu nimic natura dictaturii, în timp ce Termidorul francez datorează totul, începînd cu numele său, căderii lui Robespierre și sfîrșitului Terorii.[18] Epurările din anii treizeci făcute de Stalin în partidul bolșevic în numele luptei împotriva comploturilor contrarevoluționare vor fi comparate cu lichidarea partizanilor lui Hébert și Danton[19], ca și cum aceste „comploturi" ar căpăta o credibilitate suplimentară pentru că au fost înscenate mai întîi de adepții lui Robespierre; argumentul va fi reluat pentru a justifica marile procese din anii cincizeci în „democrațiile populare" ale Europei central-răsăritene. De regulă, precedentul Revoluției franceze, și în special perioada sa iacobină, a servit după 1917 pentru amnistierea generală a arbitrarului și Terorii ce au caracterizat întreaga istorie sovietică, cu intensități variabile în funcție de perioade.

---

[17] Între executarea partizanilor lui Danton și căderea lui Robespierre, adică între 3 aprilie și 27 iulie 1794.

[18] Tamara Kondratieva, *Bolcheviks et jacobins*, Bibliothèque historique Payot, Payot, 1989.

[19] Vezi *infra*, p. 254.

Această manipulare a trecutului a fost de altfel însoțită de o constantă deviere spre stînga, de-a lungul secolului, a înseși istoriei Revoluției franceze, acaparată tot mai mult de specialiști comuniști sau comunizanți: întrucît partea cea mai importantă a evenimentului francez, ascunsă la vremea desfășurării sale, era aceea care anunța dezvoltarea sa ulterioară, adevăratul său centru nu mai era 1789, ci 1793; nu drepturile omului și elaborarea unei Constituții, ci situația socială și politică a claselor populare și dictatura salvării publice. Mathiez a indicat calea, dar n-a mers pînă la capăt. A menținut echilibrul între universalismul iacobin și universalismul bolșevic. După el, Revoluția franceză rămîne prizoniera condiției sale burgheze, care-i permite cel mult, în perioada ei cea mai „avansată", cîteva „premoniții" a ceea ce îi va urma. Ea anunță emanciparea oamenilor fără s-o poată realiza cu adevărat. Octombrie 1917 este moștenitorul acestei promisiuni abandonate — de astă dată pentru a o înfăptui —, căci burghezia învinsă nu se va mai pune în calea cuceririlor poporului. Astfel, ordinea succesivă a celor două revoluții dezvăluie lucrarea istoriei, în folosul evenimentului rusesc. Iacobinii au avut premoniții, bolșevicii au înaintași. Grație acestui drept de succesiune imaginar, Uniunea Sovietică a lui Lenin s-a instalat în postul de călăuză a progresului uman, în locul pe care i l-a păstrat călduț, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Franța marii Revoluții.

Nu cred că această promovare subită a unei națiuni, în imaginația oamenilor, de la situația de țară înapoiată la statutul de stat-călăuză, are precedente înainte de secolul XX. În schimb, există mai multe exemple în secolul nostru. Cînd dezvăluirile lui Hrușciov au întunecat imaginea Uniunii Sovietice, China lui Mao va prelua ștafeta pentru un timp, ca să nu mai vorbim de Cuba lui Castro. Această cascadă de modele îndepărtate nu exprimă doar diminuarea speranței revoluționare de-a lungul secolului. Constanța și durata ei, supraviețuirea ei în pofida experienței sînt și dovada profunzimii sale. Lipsită de Dumnezeu, epoca noastră a divinizat istoria ca pe o naștere a omului liber. Revoluția din Octombrie a fost momentul mitologic prin excelență al acestei istorii, devenită, dacă nu un substitut al mîntuirii, cel puțin terenul reconcilierii omului cu el însuși.

Ca să te convingi, ajunge să vezi cu cîtă rapiditate Februarie a fost eclipsat de Octombrie, și cu cîtă încetineală s-a năruit mitul lui Octombrie confruntat cu realitatea. La origine, într-adevăr, evenimentele lui Octombrie se întrețes cu ceea ce începuse prin căderea țarului, opt luni mai devreme: Mathiez, bunăoară, așa vede lucrurile, atunci cînd îl compară pe Kerenski cu un „girondin" iar pe Lenin cu Robespierre. Însă Republica din Februarie își pierde curînd din importanța ei relativă, împinsă în umbră de puciul bolșevic; sau, mai mult, prinsă între Nicolae al II-lea și Lenin, e aproape înghițită de tot ce i-a urmat, pierzîndu-și orice identitate istorică. În schimb, plasîndu-se la cealaltă extremitate a istoriei, în deceniile cînd prestigiul lui Octombrie scade înainte de a dispărea, adică după Hrușciov, revoluția bolșevicilor supraviețuiește

în imaginarul stîngii occidentale mult timp după ce devenise obiect al urii popoarelor ce i-au îndurat consecințele. Răgaz alimentat de un redecupaj istoric asemănător, în aval, cu cel ce a șters Revoluția din Februarie, în amonte: e destul să-l separi pe Lenin de Stalin ca să reinventezi un Octombrie purificat. Procedeul e atît de ispititor, încît n-aș jura că mîine nu va servi din nou pentru reanimarea postumă a unei mitologii „sovietice".

Căci forța acestei mitologii stă în aceea că se sprijină, de la naștere, pe un precedent, și că astfel împacă privilegiile noutății absolute cu deprinderile mentale ale unei tradiții.

Lipsită de referința franceză, Revoluția din Octombrie și-ar fi păstrat mult din bizareria ei obiectivă. Desigur, are avantajul de a se înscrie într-un context în care mulți foști combatanți se întreabă, după terminarea războiului, care a fost sensul atîtor suferințe consimțite. Defetismul leninist din august 1914, care în anii războiului a fost în contratimp cu opinia generală, poate afecta sectoare importante ale stîngii europene după 1918. De altfel, partidul bolșevic se consideră el însuși detașamentul de avangardă al revoluției mondiale, și nimic mai mult. Lenin și Trotki nu-și imaginau, pe atunci, că puterea lor ar fi fost capabilă să supraviețuiască în condițiile în care clasa muncitoare europeană nu ar fi preluat ștafeta; privirile lor erau ațintite înspre Germania. Totuși, nici întrebările privind sensul războiului, nici chemarea la revoluția universală n-ar fi fost suficiente pentru ca bolșevismul să prindă rădăcini în Occident, în straturi largi ale opiniei publice.

Rusia este departe de Europa. Revoluția din Octombrie e de două ori periferică — și geografic , și cronologic. Ea urmează răsturnării țarismului, care a fost expresia acestei distanțe: la începutul lui 1917 cade ultima monarhie absolută. Cum să concepi că unui eveniment simbol al întîrzierii rusești i-ar putea succeda, doar după cîteva luni, în același loc, un alt eveniment care să prefigureze viitorul Europei și-al lumii? Marxiștii, în frunte cu Kautsky, sînt primii care au denunțat absurditatea unei asemenea ambiții, din perspectiva viziunii lor istorice. Să proclami vechea Rusie, abia ieșită din autocrație, patrie a clasei muncitoare internaționale înseamnă să întorci lumea cu susul în jos.

Totuși, totul se schimbă dacă Octombrie este raportat la desfășurarea Revoluției franceze. Îndulcind necunoscutul cu lucruri cunoscute, mai întîi se reintegrează istoria Rusiei în matricea occidentală, ceea ce permite să i se uite ori să i se exorcizeze întîrzierile jenante. Revoluție, contrarevoluție, partide, dictatură, teroare, economie dirijată: sînt tot atîtea idei abstracte ce funcționează ca niște echivalențe. Octombrie după Februarie înseamnă iacobinii după girondini: dizolvarea Adunării Constituante de către bolșevici devine un lucru de la sine înțeles dacă-l punem în paralel cu epurarea Convenției din 2 iunie 1793. E vorba mai mult de constrîngeri conjuncturale decît de o manifestare a doctrinei. Așa funcționează raționamentul analogic, ce-l scutește pe istoric — iar o dată cu el, sau după el, e scutită și opinia publică — de cercetarea particularului, atît în evenimente, cît și în intențiile

actorilor. În plus, le conferă un privilegiu și mai important, ce constă în a aboli importanța trecutului în analiza unei revoluții sau alteia. Dacă ele sînt cu adevărat atît de asemănătoare, ce mai contează „vechile regimuri" care le-au precedat!

Fiind constitutivă ideii revoluționare, iluzia acestei *tabula rasa* contribuie de asemeni la universalizarea ei. Ea exprimă „constructivismul" spontan al opiniei publice în epoca democratică, tendința ei de a imagina socialul ca un produs al voinței; ea exprimă refuzul tradiției, obsesia prezentului, pasiunea pentru viitor. Forța ei depășește ceea ce spune, vrea sau poate Lenin. Îl învăluie în vraja unei alte istorii a marii reînnoiri, cea a francezilor, care-a hrănit visele întregii Europe în secolul al XIX-lea. Nu contează că șeful bolșevic e doctrinarul dictaturii partidului unic, că urăște sufragiul universal și regimul reprezentativ, că vede în comunism societatea viitorului, dedusă dintr-o știință a istoriei; și mai puțin contează că e nu doar marxist, ci și populist, și că probabil îi datorează mai mult lui Cernîșevski decît lui Marx. Căci revoluția, abolind trecutul, l-a eliberat de determinațiile particulare ale trecutului rusesc. Pentru stînga europeană, Revoluția rusă din 1917 este nu atît rusă, cît revoluționară; de aici, mai mult decît din marxism, provine ceea ce este perceput drept universalitatea ei.

Iată de ce Octombrie, și nu Februarie, e cel care izbutește să beneficieze de acest privilegiu. Răsturnarea țarismului în februarie e încă un fenomen local, ultimul episod al ajungerii din urmă a Occidentului, care e una dintre obsesiile rusești începînd de la Petru cel Mare. Marea țară pe jumătate barbară, rămasă sub cizma unui suveran de Vechi Regim, își reașază ceasul după ora europeană. Nu inventează o istorie nouă, ci se înalță pînă la o istorie cunoscută.[20] Aliată a democrațiilor parlamentare din Occident, luptînd alături de ele împotriva Germaniei începînd cu 1914, ea găsește în revoluția sa democratică justificări suplimentare pentru politica sa externă. În ce le privește, Franța și Anglia salută noua Republică în calitatea sa de ultimă sosită pe calea marcată de ele. Neîndoielnic, Februarie este, încă, o revoluție rusească.

Octombrie însă e altceva: o demonstrează nu numai decretul de împroprietărire a țăranilor, ci și voința bolșevicilor de a ieși din război și, în

[20] În această ordine de idei, nu putem să nu medităm la acel pasaj din *Contractul social* în care Rousseau examinează caracterul operei lui Petru cel Mare și înclinația rușilor către împrumut și copie: „Rușii nu vor avea niciodată cu adevărat o viață civică, pentru că au început s-o aibă prea de timpuriu. Petru avea un geniu imitativ; nu avea adevăratul geniu, acela care creează și face totul din nimic. Unele dintre lucrurile pe care le-a făcut au fost bine făcute, dar majoritatea au fost nepotrivite. El a văzut că poporul său era barbar, dar n-a văzut că încă nu era copt pentru viața civică; a vrut să-l civilizeze cînd ar fi trebuit abia să-l oțelească. Mai întîi a vrut să facă din supușii săi niște germani, niște englezi, cînd ar fi trebuit să înceapă prin a-i face ruși; i-a împiedicat pe supușii săi să devină ceea ce ar fi putut fi, convingîndu-i că erau ceea ce nu erau" (trad. rom. de H. H. Stahl, Editura științifică, București, 1957, cartea a II-a, cap. 8, pp. 147–148).

curînd, Tratatul de la Brest-Litovsk (martie 1918). Pe de o parte, Lenin pune capăt Revoluției ruse confiscînd puterea după cîteva luni; pe de alta, începe una nouă împotriva burgheziei, în numele bolșevismului. Discontinuitate fundamentală care este mascată, la Aulard[21] și Mathiez, de comparația cu Revoluția franceză. Pentru cei doi mari istorici francezi, Lenin e mai puțin inventatorul unui regim social inedit, cît omul politic situat la stînga extremă a unei revoluții democratice începute cu opt sau nouă luni mai devreme. El întrupează mai puțin o doctrină nouă, cît fidelitatea față de procesul revoluției, deci față de însăși ideea revoluționară.

De aici provine universalitatea lui, la fel ca a lui Danton sau a lui Robespierre. El este prin excelență omul acelui *spirit* care a bîntuit Franța în acei ani extraordinari și a reapărut în Rusia în 1917: acel spirit care, în lipsă de ceva mai potrivit, a fost numit „revoluția". E greu — aproape imposibil — să fie definit cu precizie, de vreme ce nu are repere fixe sau un sfîrșit clar, ca în istoria americană, și nu se materializează decît într-un flux de evenimente insesizabil. Într-adevăr, Revoluția franceză n-a fost niciodată altceva decît o succesiune de „zile" și de bătălii în jurul unei singure idei: puterea să fie a poporului, principiu unic și necontestat, dar materializat de oameni și de echipe ce-și arogă rînd pe rînd legitimitatea, fără s-o poată înscrie în instituții durabile. Astfel încît esența ei sfîrșește prin a fi exprimată în 1793, sub dictatura montagnardă, prin formula: puterea Revoluției este „revoluționară". Tautologie ce exprimă cum nu se poate mai bine natura excepțională a acestei puteri nesupuse vreunei legi, și totuși mai legitimă decît dacă ar fi fost legală. Aici stă misterul fascinației ce aureolează puterea bolșevică, la mai bine de un secol după cea iacobină.

Așadar, revoluția nu e doar un mod privilegiat de schimbare, o scurtătură pentru a merge spre viitor. E în același timp o stare socială și o stare de spirit, în care se ridică vălul de pe abstracțiunile juridice puse în slujba celor puternici, prin dictatura poporului real, mai presus de legi — de vreme ce e origine a legilor. Așa se explică faptul că are atîția dușmani, și atît de puternici; și că nu mai termină să-i distrugă. Momentul legii nu vine niciodată, sau vine doar o dată cu momentul „reacțiunii", ca în Termidor. Bolșevicii, în 1920, sînt încă la momentul Robespierre: dacă revoluția, ca eveniment, nu poate fi decît *proces*, fără să aibă vreodată un sfîrșit consimțit, cum să nu vezi că ei continuă să-i întruchipeze spiritul, împotriva dușmanilor dinlăuntru și din afară? Revoluționarii din Franța anului 1793 voiseră și ei să fie credincioși promisiunilor de egalitate democratică, să coboare din politic în social, să instaureze o societate în care individul intereselor și pasiunilor egoiste s-ar fi retras din fața cetățeanului regenerat, singur actor legitim al contractului social. Această intenție a fost singura lor legitimitate de a deține

[21] Cel puțin între 1918–1920. În intervențiile sale de după 1920, Aulard va recunoaște această discontinuitate, și va opune Revoluția bolșevică Revoluției franceze, în avantajul celei din urmă. Aceasta a instaurat democrația, cealaltă dictatura.

puterea, dar ce legitimitate! Excepțională, autosuficientă, superioară oricărei Constituții. Și iată că Lenin le-a preluat moștenirea, regăsindu-se totodată în conflict cu aceiași dușmani. Iată-l, asemeni francezilor din 1793, într-o situație revoluționară prin excelență, total posedat de pasiunea de a continua interminabila emancipare a oamenilor, și amenințat de cei care, din contră, voiau s-o împiedice, sau măcar s-o întîrzie.

Pentru a susține comparația între 1793 și 1917, nu e nici o nevoie, prin urmare, să instituim o ordine ierarhică între cele două evenimente și să-l credem pe cel de-al doilea superior primului. Că revoluția comunistă e cu adevărat universală, cu adevărat eliberatoare, contrar revoluției burgheze — e ceea ce susține Lenin. Că revoluția comunistă „realizează" în sfîrșit „premonițiile" celeilalte — asta va fi mai tîrziu teza istoriografiei marxist-leniniste, pretutindeni în lume. Lui Aulard însă, în 1918, îi ajunge că Rusia bolșevică a anilor 1918–1920 „seamănă" cu Franța lui 1793; iar lui Mathiez că Lenin e reincarnarea lui Robespierre. Primul nu e deloc comunist, ci republican convins. Celălalt se înscrie în tînărul Partid Comunist Francez de la fondarea lui, dar îl va părăsi, devenind foarte repede alergic la centralismul dictatorial al Internaționalei a III-a. În ochii lui, Revoluția sovietică a eșuat brusc, la fel ca, înaintea ei, Revoluția franceză. Cele două evenimente păstrează însă în comun caracterul grandios de a fi fost revoluții.

Poți, așadar, să-l iubești pe „Octombrie" și fără să fii comunist. Poți chiar înceta să fii comunist și să-l iubești mai departe. Grație lui Lenin, Revoluția rusă a fost smulsă din bizareria ei rusească, alăturată precedentului iacobin, reintegrată în istoria universală. 1793 nu l-a împins în uitare pe 1789, Octombrie însă l-a eclipsat pe Februarie. În primul caz, cele două mari episoade ale Revoluției franceze n-au încetat să fie rememorate și reanalizate în același timp ca fenomene distincte, dar și ca fenomene ce formează trama aceluiași eveniment. Analiza interdependenței lor și evaluarea importanței fiecăruia din ele au stat în centrul interpretărilor. Nimic asemănător în al doilea caz: Octombrie îl împinge pe Februarie în particularitatea lui rusească și acaparează în folosul său universalismul revoluționar. Succesul acestei confiscări nu se datorează doar țelului pe care și-l propune Lenin — acela de a construi o societate nouă —, și numeroaselor apeluri la solidaritatea internațională a proletariatului. Așa cum o arată reacțiile stîngii intelectuale din Franța, el ține de asemeni de faptul că Rusia bolșevică a lui Octombrie, preluînd ștafeta iacobină, se instalează în succesiunea Revoluției franceze, rămasă deschisă după Termidor. Paradoxal, Lenin își ocupă locul în tradiția democratică a Europei continentale, via 1793, tocmai în momentul cînd dizolvă Constituanta, lichidează orice opoziție, își insultă criticii social-democrați, respinge pluralismul politic și instaurează arbitrarul Terorii. Dar acest paradox fusese al lui Robespierre, înaintea lui.

Singură, ideea leninistă n-ar fi pătruns atît de profund în opinia de stînga a epocii: ea este — și va rămîne — mărginită, fanatică, aproape primitivă.

Dar, articulîndu-se pe ideea iacobină, ea dobîndește prin fuziune forța sa mitologică și credibilitatea „burgheză". Această capacitate de sinteză e unul din secretele aptitudinii sale de a supraviețui catastrofelor pe care le va provoca traversînd secolul.

*

Rămîne să analizăm Revoluția din Octombrie prin ceea ce-i aparține doar ei.

Într-adevăr, acest formidabil supliment la capitolul revoluțiilor nu intră totdeauna ușor în moștenirea ce-i servește de tipar. El capătă formă un secol mai tîrziu, în altă țară, în alte circumstanțe. Înalță un drapel nou-nouț, cel al proletariatului victorios. Moștenirea Revoluției franceze era bogată, variată, difuză, ca însăși democrația: asta explică de ce a fost obiectul unor adaptări atît de diverse. Atracția Revoluției din Octombrie implică o mai strictă fidelitate: e ceea ce face ca universalitatea ei să fie mai extraordinară, dar și mai problematică. Sînt burghezi care o pot adopta. Dar și marxiști care o pot respinge.

De-abia și-a făcut bolșevismul intrarea în istorie, că se și revarsă din circumstanțele particulare ale victoriei sale în fostul Imperiu al țarilor. Necunoscut mai ieri, umple lumea cu speranța lui după Octombrie 1917, însuflețind după mai bine de un veac misterul universalității lui 1789. Chiar și mesajul Revoluției franceze se oprise mult timp la frontierele Europei. Mesajul Revoluției ruse însă trece repede dincolo de ele, în virtutea unei prerogative de extindere pe care-o va păstra de-a lungul secolului. Teorie ezoterică înainte de 1914, marxismul lui Lenin devine foarte repede un vast sistem de credințe, mobilizînd pasiuni extraordinare la adepți ca și la adversari: de parcă cea mai periferică revoluție a Europei ar poseda prin corpul ei de idei o forță de seducție atît de universală, încît exemplul ei poate contamina, dincolo de Europa și de cele două Americi, populații unde nici creștinismul, nici democrația nu au putut să pătrundă vreodată.

Această binecuvîntare pe care istoria a dat-o unui eveniment ce nu merita atît de mult se datorează în mare măsură conjuncturii excepționale din 1917–1918. Octombrie 1917 la Petrograd a încununat anul în care-au avut loc primele manifestații colective ale soldaților împotriva războiului. Semnal al emancipării popoarelor față de fatalitatea masacrului reciproc, Revoluția rusă din toamnă a făcut ceea ce nu îndrăzniseră oamenii lui Februarie: devenită inevitabilă mai mult datorită țăranilor-soldați decît „clasei muncitoare", ea a întors războiul împotriva războiului, și pe oamenii din 1918 împotriva amintirilor lor din 1914. Astfel, ea își trage strălucitul prestigiu din cel al tragediei care-a precedat-o: cea mai primitivă țară a Europei le arată calea celor mai civilizate țări europene, după ce le-a imitat mereu istoria, fără ca pînă atunci să fi avut ocazia de a fi deschizătoare de drum. Pe scurt, ideea revoluționară, inseparabilă de democrație începînd cu 1789, primește de la bolșevismul victorios prestigiul suplimentar al păcii și al fraternității internaționale.

Și Revoluția franceză invocase umanitatea și pacea universală. Dar a purtat război, și-a trimis armatele în afara hotarelor sale; a sfîrșit chiar prin a-și pune în frunte un cuceritor din rasa cea mai pură, pe cel mai glorios dintre soldații săi. De altfel, moștenitorii săi din secolul al XIX-lea, în Europa și în America Latină, au iubit moștenirea ei națională mai mult chiar decît învățătura ei despre libertate. Iar tunurile din august 1914, pretutindeni în Europa, îngropaseră libertatea în numele patriei, la propriu și la figurat. Bolșevicii au prezis-o; și n-au cedat curentului. În plus, ei ofereau o explicație a conflictului pornind de la contradicțiile capitalismului, această realitate ultimă, ascunsă sub figurile gemene ale democrației și națiunii. De aceea, după război, internaționalismul lor nu apărea ca o simplă declarație de principiu, ci ca o strategie de acțiune finalmente victorioasă: Octombrie legase în același snop revoluția și pacea.

Desigur, Revoluția rusă nu s-a bucurat de acest prestigiu chiar din 1917, în momentul desfășurării sale. În februarie, reacția opiniei publice n-a fost prea diferită de a cancelariilor. De partea Aliaților, e împărțită între satisfacția de a vedea căzînd ultimul dintre „vechile regimuri" și teama că armatele rusești ar putea provoca o defecțiune; cu sentimente opuse de partea germană, care de-acum înainte are interes ca rușii să cadă în cea mai neagră anarhie, și care își aduce contribuția la „defetismul revoluționar" al lui Lenin. În octombrie, confiscarea puterii de către bolșevici amplifică aceste temeri și calcule. Rusia a intrat în necunoscut, și în scurt timp semnează pacea cu germanii, acceptînd condiții incredibil de dure. Cu toate acestea, mica sectă leninistă a devansat un vast curent de opinie, sesizabil începînd cu 1917, mai ales prin răzmerițele din armata franceză, și care atinge apogeul în toamna lui 1918: sfîrșitul războiului ascute la supraviețuitori conștiința retrospectivă a suferințelor îndurate și seamănă îndoiala în ce privește sensul sacrificiilor lor. El conferă în sfîrșit strategiei radicale a lui Lenin — atît de puțin urmată, și chiar atît de puțin înțeleasă în august 1914 — răsunetul imens al pacifismului, sentiment mai firesc, la popoarele democratice, decît entuziasmul războinic. Din acest motiv, pacea de la Brest-Litovsk, semnată în martie 1918, încetează curînd să mai fie o defecțiune bolșevică, apărînd ca un prim semn al sfîrșitului conflictului. Pentru că a vrut să facă pacea cu orice preț, ca primă sarcină a sa, Revoluția din Octombrie dezvăluie și incarnează prin excelență profundul proces la capătul căruia popoarele sub arme au somat războiul să-și explice rațiunile. Rusia comunistă a devenit astfel unul din polii conștiinței europene.

De asemeni, mai mult ca oricînd, Rusia aparține istoriei europene. Căci nu crede că va supraviețui în lipsa unei extinderi victorioase a Sovietelor de muncitori și soldați dincolo de hotarele ei, și în primul rînd în Germania învinsă. Enormă diferență față de revoluționarii francezi din 1789: oamenii lui Octombrie 1917 nu cred în succesul aventurii lor fără ajutor din afară. Lenin, Trotki, oamenii partidului bolșevic nu întrevăd un succes durabil dacă țara cea mai mare din Europa, care e și patria lui Karl Marx, nu trece de

partea lor. Această idee nu este pentru ei o ipoteză, o dorință sau doar o strategie; e în același timp o certitudine și o necesitate de care depinde supraviețuirea. Începută în Rusia, în punctul cel mai slab al sistemului capitalist, revoluția proletară e condamnată să eșueze dacă nu se extinde la popoarele europene ieșite din războiul imperialist, și în primul rînd la cele învinse. Lenin nu se îndoiește că soarta lui Octombrie 1917 se joacă în afara Rusiei, cu angajarea politică totală a Rusiei comuniste. La vremea aceea, nimic nu i s-ar fi părut mai bizar și mai absurd decît ideea de a fundamenta o strategie de durată pe „socialismul într-o singură țară".

Puterile victorioase în război își aduc de altfel contribuția la această configurație transnațională a forțelor prin sprijinul pe care-l dau, de la sfîrșitul lui 1918, armatelor contrarevoluționare ce s-au mobilizat în fostul Imperiu al țarilor[22]: război numit „de intervenție", care nici un moment n-a fost condus cu consecvență, dar suficient pentru a da consistență ideii bipolarizării Europei postbelice, trezind mai vechi amintiri: revoluția și contrarevoluția se înfruntă încă o dată în întreaga Europă, ca pe timpul Revoluției franceze. Însă popoarele din 1918 urăsc războiul, din care tocmai au ieșit; ele nu formează o singură voință, ca francezii plecați în cruciadă în 1792. Așa se explică de ce intervenția aliată în Rusia este privită cu multă ostilitate, fiind parcă discreditată dinainte, și purtată pe cît posibil fără știrea opiniei publice. Drapelul de pace sub care s-a produs Revoluția din Octombrie continuă să protejeze chiar și acțiunea Armatei Roșii împotriva trupelor albe, indiferent că sînt autohtone ori străine. Prin amestecul lor, puterile victorioase ilustrează încă o dată tendința ce împinge capitalismul la război. Ele oferă o confirmare suplimentară teoriei imperialismului în viziunea lui Lenin.

Astfel, primii ani de după război se desfășoară, între 1918 și 1921, sub semnul bolșevismului, și s-ar putea exprima prin formula: de la război la revoluție. Deviză radicală, ce poate propune un model demn de a fi iubit și imitat, și care chiar de aceea vine în întîmpinarea așteptărilor a milioane de soldați supraviețuitori. Ea le oferă un punct de cristalizare. Efectele ei pot fi observate cel mai clar în Germania învinsă: în această Germanie a lui Wilhelm al II-lea unde, ca și în Rusia lui Nicolae al II-lea, *mutatis mutandis*, preliminariile înfrîngerii militare conduc, în toamna lui 1918, la revolte ale

[22] Într-o primă perioadă, atitudinea Aliaților față de bolșevici este subordonată imperativelor luptei contra Germaniei. Contingente simbolice sînt trimise la Murmansk, Arhanghelsk și Vladivostok pentru a întări blocada. Începînd cu vara lui 1918, îi sprijină cu anumite condiții pe amiralul Kolceak în Siberia și pe generalul Denikin în Rusia meridională. Capitularea germană modifică situația, dar nu se hotărăște nici o politică coerentă. Ca și Clemenceau, W. Churchill este partizanul unei intervenții, în timp ce Lloyd George înclină pentru negocieri. Este oprită intervenția franceză (circa patruzeci și cinci de mii de oameni) la Odessa și regiunea din jurul acesteia în momentul răzmeriților din flota Mării Negre (aprilie 1919). În septembrie, Arhanghelskul apoi Murmanskul sînt evacuate, iar vara britanicii părăsesc Caucazul.

marinarilor și soldaților, urmate rapid de dezagregarea armatei Reichului imperial. Capitularea din noiembrie aruncă națiunea în anarhie. Ea pare să reproducă situația rusească din anul precedent și să aducă la ordinea zilei o revoluție condusă de grupuri ale extremei stîngi socialiste, în numele Sovietelor de muncitori și soldați. Lucrurile nu iau totuși această întorsătură, datorită radicalizării taberei adverse ce regrupează statul major și grosul social-democrației. Totuși, prin această primă manifestare, revoluția germană s-a dovedit un posibil orizont de așteptare al Revoluției ruse. De altfel, aproape în toată Europa apar semne de subversiune: în Ungaria lui Béla Kun, în Italia consiliilor de uzină, chiar și în Franța victorioasă, unde Sovietele au găsit ecou în extrema stîngă sindicalistă și politică. Resentimentul față de război, trecut prin filtrul lui Octombrie 1917, a dat un formidabil avînt revoluției anticapitaliste.

Acest avînt, afectînd în doze diferite țările învinse și învingătoare, este atît de evident încît trebuie înscris la capitolul consecințelor generale ale războiului asupra stării de spirit. Obsesia războiului e cu atît mai vie cu cît armele au tăcut, conform acelui soi de lege ce vrea ca popoarele să nu combată catastrofele decît după ce mai întîi le-au acceptat; după ce au văzut cît sînt de dezastruoase, amintirea participării la ele se transformă în strigăt: să nu se mai repete vreodată! Tocmai acest strigăt face popularitatea Revoluției din Octombrie, adăugînd la forța unei speranțe obsesia unei remușcări. Însuși interminabilul război a împins oamenii la revoluție, atît prin obișnuirea cu violența absolută, cît și prin rigorile disciplinei militare. Dar au ajuns aici, de asemeni, pe o cale mai ascunsă: cea a frămîntărilor de conștiință. Milioane de soldați redați vieții civile sînt cuprinși de remușcări colective pentru că au făcut sau îngăduit acel august 1914.

Lucru valabil cu deosebire pentru electoratul socialist, alegători sau militanți credincioși unei Internaționale ce avea în program, înainte de 1914, împiedicarea războiului prin acțiunea internațională a muncitorilor. Or, războiul a izbucnit, urmat nu de greva generală, ci de Uniunea sfîntă. Această raliere de fapt, ce deschidea un abis doctrinar și politic înlăuntrul Internaționalei a II-a, nu a fost revocată nici la Zimmerwald (1915), nici la Kienthal (1916).[23] Cele două conferințe reuniseră micile nuclee de militanți rămași credincioși rezoluțiilor Internaționalei a II-a, fără a izbuti să mobilizeze suficiente forțe în jurul acestor angajamente trecute, mărturii ale unei epoci apuse. Abia Octombrie 1917 constituie o contestare masivă a Uniunii sfinte; o evidență pe care liderii socialiști nu prea pot s-o respingă: victoria revoluției proletare a fost obținută în lupta împotriva războiului.

---

[23] Conferința de la Zimmerwald (5–8 septembrie 1915) îi reunește pe socialiștii partizani ai păcii „fără anexiuni sau despăgubiri", pe atunci cu totul minoritari în diferitele partide socialiste. Prezent la conferință, Lenin pledează pentru crearea unei noi Internaționale. A doua conferință a „minoritarilor" are loc la Kienthal între 24–30 aprilie 1916. Aici, Lenin recomandă retragerea socialiștilor din toate guvernele și respingerea creditelor militare.

Există în această constatare ceva ipocrit: căci, dacă e adevărat că vechiul regim din Rusia s-a dovedit incapabil să poarte războiul și că s-a dezagregat în această încercare, de aici nu rezultă că i s-a substituit o revoluție „proletară": în fapt, producerea unui eveniment de acest tip într-o țară ca Rusia e mai mult decît improbabilă. Dar ceea ce-i face pe mulți să creadă contrariul e, în afară de propaganda lui Lenin, secvența Februarie-Octombrie, care seamănă cu o transmitere a puterii în doi timpi, de la burghezie la proletariat, apoi ruptura cu Aliații din Occidentul capitalist, pacea de la Brest-Litovsk. În prima din aceste mișcări, stînga europeană regăsește în racursi, sau mai curînd într-o derulare accelerată, perioadele evoluției istorice pe care formația sa doctrinară i le-a făcut familiare. În cea de-a doua, regăsește rezoluțiile solemne de dinainte de 1914 ale Internaționalei a II-a, își regăsește deci credința. În ambele cazuri, evenimentul din Octombrie o ajută să-și recupereze tradiția. Bizareria geografică și istorică a Revoluției ruse e ștearsă cu buretele datorită credibilității pe care o redă corpului de idei socialiste, zdruncinat în august 1914. Războiul i-a dăruit maximalismului bolșevic avantajele nesperate ale ortodoxiei și ale continuității.

Astfel, această familiaritate paradoxală scutește Revoluția rusă să producă dovada a ceea ce afirmă. Faptul că a avut loc, în momentul cînd a avut loc, e destul pentru a-i confirma necesitatea, înscrisă negru pe alb în vechile rezoluții ale Internaționalei a II-a. Ce contează locul și condițiile în care s-a produs? Dacă atîția oameni îi arată interes la ceasul cînd pacea le redă libertatea trupului și a minții e mai puțin pentru realitatea ei particulară, cît pentru că le restituie legătura — distrusă de război — dintre tradiția lor și visurile lor de viitor. Revoluția proletară era într-adevăr necesară, de vreme ce a avut loc; în acest proces-verbal naiv, luminat de o privire retrospectivă asupra trădării din 1914 și asupra suferințelor războiului, bolșevismul își înscrie nu numai victoria asupra social-democrației, ci și prestigiul său în Europa anului 1918.

Așadar, începînd cu această epocă, magia fenomenului sovietic constă în a exercita o teribilă putere de atracție asupra imaginației, independent de realitatea regimului. Pentru că stîrnește pasiuni prin simplul fapt că a avut loc, și pentru că simpla ei dăinuire i-a conferit atît de repede un statut aproape mitic, Revoluția din Octombrie scapă observației și studiului, fiind doar obiect al iubirii sau urii. Căci e — cu egală pasiune — urîtă, atacată, ponegrită. Însă aceste furii reacționare conțin atît veninul, cît și antidotul: în virulența adversarilor ei, admiratorii Rusiei sovietice văd tot o confirmare a propriilor sentimente. Ideologia marxist-leninistă înghite și prin urmare respinge dinainte discursul oponentului. Începe atunci lunga carieră a argumentului absurd conform căruia dreapta nu poate spune, despre experiența sovietică, nimic care să nu fie incorect prin definiție.

Stînga este tratată cu mai puțină suspiciune, dar propaganda bolșevică n-o cruță nici pe ea de îndată ce nu e „pe linie". Nici ea nu dispune de un spațiu de dezbatere mai larg, căci Revoluția rusă polarizează pasiunile nu

numai între dreapta și stînga, dar și între stînga și stînga. Oricum, cearta de familie e de departe mai interesantă de studiat, mai bogată în argumente decît înfruntarea dintre revoluție și contrarevoluție, ce reia mai vechiul repertoriu. Stînga europeană, socialistă sau libertară, care vrea să reziste înghițirii de către comunism, se află în prima linie: în joc e supraviețuirea ei imediată, împreună cu identitatea sa. Casa ei — „vechea casă" a lui Léon Blum — este în flăcări, și ea trebuie să sacrifice o parte ca să poată păstra restul, să traseze în ruine o linie care s-o separe și s-o păzească de frații dușmani. Nu e destul să blesteme (cu asta se poate mulțumi dreapta), să fluture proprietatea, ordinea, religia. Trebuie să lupte în numele doctrinei pe care o împărtășește cu revoluționarii lui Octombrie, așadar să discute, să respingă, să argumenteze, să împingă cît mai departe hotarul domeniului ce încă-i aparține.

Întreprindere dificilă, căci, ori de cîte ori critică Revoluția din Octombrie, această stîngă reticentă sau ostilă față de bolșevism se expune acuzației că trece de partea dușmanului: proces de intenție menit să interzică orice dezbatere despre comunism înlăuntrul stîngii, și care va avea, la rîndu-i, un lung viitor. Cu toate acestea, argumentul nu-i va intimida nici pe Rosa Luxemburg, nici pe Karl Kautsky, nici pe Léon Blum. Exemplul lor demonstrează că, o dată depășit acest șantaj politic și moral, liderii stîngii europene sînt cei mai apți să elaboreze o critică rațională a bolșevismului. Nu că ar avea mai multe informații decît ceilalți. Dar ei cunosc istoria socialismului și sînt capabili să repereze în ea genealogia lui Lenin, în același timp cu a lor. Ei vin cu un corp de texte și cu tradiția democratică a socialismului, pe care le opun familiarității emotive cu revoluția a atîtor militanți.

*

Rosa Luxemburg e prima care a criticat Revoluția din Octombrie în numele marxismului revoluționar. În momentul cînd Revoluția rusă îi inspiră cele mai negre gînduri, înainte de a muri asasinată de oamenii din formațiunile paramilitare, ea este mai mult ca oricînd militanta ce-și apără cu strășnicie independența și care posedă, în Internaționala a II-a, acea voce atît de specială, reunind vehemența libertară și teoria marxistă. Întreaga ei viață, ca să nu mai vorbim de moartea sa, demonstrează adevăratul cult pe care l-a consacrat ideii revoluționare. Însă Octombrie o îngrozește. Se teme de monstrul pe cale de a se naște, ce i-ar lipsi de sens existența.

Tînără evreică poloneză, ea a crescut la Varșovia. A făcut apoi studii universitare la Zürich, aprofundînd istoria, economia politică și *Capitalul*. În 1898 s-a stabilit la Berlin, socotit centrul mișcării muncitorești europene, laborator al unui socialism mai puțin divizat decît cel din Polonia natală și hărăzit să joace roluri de primă mînă în istorie. Tinerețea Rosei Luxemburg anunță astfel violența cu care toată viața va încerca să exorcizeze pasiunile naționale, considerîndu-le o capcană întinsă muncitorilor de către burghezi: ea nu aparține vreunei patrii, ci, cu întreaga-i ființă, revoluției.

La Berlin, a trecut repede și cu brio examenul de militantă, combătîndu-l pe „revizionistul" Bernstein și cîștigîndu-și astfel prețuirea lui Bebel și a lui Kautsky. În bună măsură, Rosa Luxemburg aparține social-democrației germane: e fiica ei, puțin cam boemă, dar și unul din cei mai înzestrați oratori ai săi, unul din spiritele cele mai serioase. Are totuși un temperament prea „stîngist" pentru acest mediu. Femeie într-o lume de bărbați, poloneză pe pămînt germanic, libertară în sînul unei vaste organizații disciplinate, ea nu va înceta să se situeze în marginea socialismului german, răcindu-și curînd relațiile cu „profesorul" Kautsky, dar fără a încerca să formeze un alt nucleu militant.

Începînd cu 1905, a înțeles că în Rusia țarilor e pe cale să se producă o schimbare istorică: ceva ca o deplasare de la Vest către Est a revoluției europene. Intră atunci în polemica dintre menșevici și bolșevici, mai curînd de partea lui Lenin. Dar nu chiar de pe poziția lui. Căci deși trăiește, ca și Lenin, doar pentru revoluția proletară, nu e dispusă, ca el, să-i sacrifice un marxism pe care-l învățase din Marx și de la Kautsky. A simțit foarte repede, în spiritul său sectar, dictatura partidului substituind ceea ce ea numea mișcarea de mase.

Tînăra militantă n-a șovăit, din 1904, să-și exprime dezacordul, în *Iskra*, cu concepțiile expuse de Lenin în *Un pas înainte, doi pași înapoi*: concepții prea autoritare, prea centraliste, care-l apropie pe șeful bolșevic, crede ea, mai mult de Blanqui decît de Marx. Extrema centralizare a Partidului riscă să pună proletariatul sub tutela unei oligarhii de intelectuali.[24] Rosa Luxemburg va avea și alte subiecte de dezacord cu Lenin, mai ales în chestiunea națională. Dar acest articol — atît de premonitoriu și atît de precoce — e cel mai important. Tema va fi reluată cincisprezece ani mai tîrziu, cam în aceiași termeni, în momentul revoluției. Închisă de guvernul german în 1917 pentru activitate împotriva războiului, se informează despre evenimentele din Rusia cum poate, din relatările vizitatorilor și din fragmente de ziar. Dar știe suficient pentru a înțelege că libertatea este amenințată și pentru a o scrie.[25] De altfel, abia ieșită din închisoare, pe 10 noiembrie 1918, și în timpul celor cîtorva săptămîni ce precedă asasinarea sa, la jumătatea lui ianuarie, în plină revoluție, ea nu împărtășește nici una din iluziile bolșevice în privința acestei revoluții germane. Căci nu vede în ea o ruptură sau o modificare decisivă a raportului de forțe european în favoarea proletariatului, ci mai curînd un

[24] Articolul ei din 1904, cu titlul originar „Problèmes d'organisation dans la social-démocratie russe", a fost republicat în engleză sub titlul „Leninism or Marxism", introducere de B. Wolfe, University of Michigan Press, 1961. Rosa Luxemburg, *Questions d'organisation de la social-démocratie russe*, Nouveau Prométhée, 1934; reed. Spartacus, 1946. E vorba de o critică a broșurii *Un pas înainte, doi pași înapoi* (trad. rom. Editura pentru literatură politică, București, 1953 — *n. t.*) pe care Lenin a scris-o în 1904 ca răspuns la criticile lui P. Axelrod.

[25] Această scriere din închisoare despre Revoluția rusă va fi publicată la sfîrșitul lui 1921 de Paul Levi, în momentul rupturii acestuia cu Lenin. Prima traducere în franceză, în 1922, i se datorează lui Alexandre Bracke-Desrousseaux, „La Révolution russe", în *Œuvres II*, colecția „Maspero", 1969.

haos social din care poate ieși orice, chiar și o contrarevoluție victorioasă. Așa încît întîmpină cu mari rezerve optimismul exagerat al bolșevicilor și tendința lor de a vrea puterea indiferent de condiții, chiar cu riscul de a izola și deci a pune în pericol avangarda proletariatului. Îi îndeamnă pe spartakiști să se organizeze și să-și atragă de partea lor clasa muncitoare germană, condiție prealabilă răsturnării guvernului social-democrat al lui Ebert.

Temerile ei în ce privește cursul pe care-l ia Revoluția rusă, avertismentele adresate militanților germani nu înseamnă decît o respingere a concepției leniniste despre revoluție, după care puterea trebuie preluată — și păstrată — prin orice mijloace, atunci cînd circumstanțele istoriei o oferă unei avangarde, chiar mică, dar bine organizată și convinsă că reprezintă interesele maselor. Căci acum, la sfîrșitul lui 1918, a trecut aproape un an de cînd bolșevicii au dizolvat cu forța Adunarea Constituantă aleasă, în care nu aveau majoritatea. Au urmat repede, în cursul anului, cenzura presei, dictatura partidului unic, teroarea de masă, pînă și lagărul de concentrare. Tot atîtea semne, în opinia Rosei Luxemburg, ale caracterului oligarhic al Revoluției ruse. Mica ei carte, scrisă pe baza unei informații precare, arată prăpastia ce o desparte de Lenin, ajuns la putere de cîteva luni. La mijlocul lui ianuarie 1919, este victima situației de care se temuse cu luciditate, ucisă de un individ din formațiunile paramilitare, prea devreme pentru a-și asuma rolul început în ultimele ei scrieri: acela de martor critic al Revoluției bolșevice în numele libertății populare. Ar fi fost incomparabilă în acest rol, susținută de înclinația ei libertară și de un trecut asupra căruia compromisul sau remușcările nu aveau putere. Dar înclin să cred că nici măcar extraordinara ei voce nu s-ar fi impus împotriva curentului, de vreme ce moartea ei, care totuși îi confirma analiza și avertismentele, n-a împiedicat să fie atît de temeinic uitată. Începînd de la Lenin, bolșevismul învingător impune tăcerea criticilor săi, chiar dacă sînt morți, și mai ales dacă au participat la luptele sale.

Al doilea exemplu: Kautsky. După eroină, profesorul. Pontiful Internaționalei a II-a, prietenul și moștenitorul lui Engels, cel mai celebru teoretician marxist de pînă la război. Omul care a fost principalul apărător al ortodoxiei contra „revizionistului" Bernstein, și care puțin mai tîrziu s-a întors împotriva conducătorilor stîngii ultrarevoluționare din Internaționala a II-a. Contra celui dintîi, Kautsky a apărat necesitatea unei revoluții, negînd că Marx ar fi prezis vreodată prăbușirea de la sine a capitalismului.[26] În ce-i privește pe

[26] Fac aluzie la textele împotriva lui Bernstein pe care Kautsky le publică în 1899 în *Neue Zeit*, precum și la lucrarea lui, din același an, asupra chestiunii agrare. *Cf.* Peter Gay, *The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernstein's Challenge to Marx*, Columbia University Press, New York, 1952. În 1899, Eduard Bernstein, executorul testamentar al lui Marx, publică *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, carte ce repune în discuție canoanele marxiste privind evoluția capitalismului, dar și ideea de ruptură revoluționară ca o condiție prealabilă instaurării socialismului. Karl Kautsky răspunde acestui „revizionism" publicînd *Bernstein und das sozialistische Programm*, 1899. Analizele lui Bernstein vor fi respinse de majoritatea social-democraților.

ceilalți — Rosa Luxemburg în special —, Kautsky le-a criticat viziunea voluntaristă conform căreia o succesiune de greve de masă, cum a cunoscut Rusia în 1905, poate și trebuie să constituie ruptura revoluționară ce duce la statul proletar.[27] În anii ce precedă războiul, Kautsky insistă din ce în ce mai mult asupra factorilor obiectivi ai vieții sociale în general și ai revoluțiilor în special. Proletariatul va răsturna burghezia, este evoluția evidentă a istoriei; dar o evoluție ce trebuie pregătită cu grijă, de vreme ce trece prin organizarea politică a muncitorilor în partide și prin lupta pentru cucerirea puterii pe căi democratice, pînă ce puterea va cădea, ca un fruct copt, în mîinile partidului sau partidelor clasei muncitoare. După Kautsky, revoluția proletară nu are multe în comun cu marea explozie care a fost, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, revoluția burgheză de tip francez: eveniment ce depășește cu mult intențiile actorilor săi, abandonat repede violenței sălbatice a improvizațiilor. Un eveniment de acest ordin — 1905 în Rusia — poate duce, în cel mai bun caz, doar la instaurarea unei ordini burgheze, democratice, succedînd unui vechi regim despotic. Revoluția proletară își datorează forța, din contră, unei conștiințe clare a istoriei, ale cărei simptome nu sînt văzute de Kautsky decît în vestul Europei, și în primul rînd în Germania.

Dar iată venind Octombrie 1917; revoluția reapare acolo unde Kautsky n-o aștepta, îmbrăcată de Lenin în haina nou-nouță a teoriei „imperialismului". Ajunsă pe ordinea de zi a unei istorii transformate de conflictul mondial, ea nu mai este imaginea cea mai civilizată a Occidentului, ci produsul unei Europe sălbăticite, fructul unui masacru fără precedent, iscat din conflictele capitalismului avansat. În loc să aprindă flacăra revoluției, așa cum spera Kautsky în 1909[28], în statele democratice cu proletariat numeros și organizat, imperialismul a deplasat-o în Rusia, la cea mai înapoiată națiune europeană; tocmai prin această verigă, cea mai slabă a sistemului capitalist, tranzitează revoluția mondială, singură ieșire din barbaria sîngeroasă a capitalismului. Dar Kautsky nu crede, în 1918, în revoluția mondială, măcar pentru că a cîntărit îndelung forța burgheziei și a armatei în Germania: ca să nu mai vorbim de situația din țările învingătoare, Franța și Anglia. În acceptarea de către popoare a războiului, în 1914, Kautsky a diagnosticat un reflux al mișcării socialiste, și nu se așteaptă ca desfășurarea lui să transforme un eșec în triumf. Pentru el ca și pentru menșevici, Octombrie 1917 nu e, în fond, decît încununarea lui 1905, sau punctul final al lui Februarie: explozia mult întîrziată a unei revoluții cu sarcini democratice într-o țară despotică. Dar o explozie pe care micul partid bolșevic, cel mai radical din fosta Internațională a II-a, a luat-o sub controlul său și pretinde să-i schimbe caracterul. E ceea ce Kautsky nu poate nicidecum să admită.

---

[27] *Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek. Socialisme, la voie occidentale*, prezentat și comentat de Henri Weber, tradus de Alain Brossat, P.U.F., 1983.

[28] Karl Kautsky, *Le Chemin du pouvoir*, Giard et Brière, 1910.

În 1918 și 1919, el scrie două lungi eseuri consacrate naturii Revoluției ruse: *Dictatura proletariatului*, în august 1918, și *Terorism și comunism*[29], în anul următor. O parte a efortului său este consacrată, ca întotdeauna, să-l aducă de partea sa pe Marx: căci Kautsky, ca și Plehanov, nu se îndepărtează niciodată de textele fondatoare. În cazul de față, scurta frază a lui Marx despre dictatura proletariatului, din scrisoarea conținînd critica programului de la Gotha[30], e destul de ambiguă pentru a se preta unor interpretări contradictorii. Kautsky nu vede în ea decît o definiție foarte generală a hegemoniei sociale a proletariatului în timpul fazei intermediare dintre capitalism și socialism, și nicidecum îndemnul la o guvernare dictatorială bazată pe monopolul politic al unui partid. Or, aceasta este realitatea Rusiei lui Lenin, în spatele măștii din ce în ce mai transparente a puterii Sovietelor: bolșevicii au dizolvat Adunarea Constituantă, i-au combătut și curînd i-au interzis pe menșevici și pe socialist-revoluționari, au instaurat de la jumătatea lui 1918 domnia Terorii. Pe măsură ce se rup de masele largi ale populației, își tratează foștii aliați ca pe niște dușmani, se izolează, tind tot mai mult spre o dictatură teroristă: dialectică infernală pe care riscă s-o agraveze inevitabila opoziție față de socialism a țăranilor ruși, o dată ce se văd proprietari ai pămîntului lor.

Într-un sens, Kautsky repetă critica vechii sale adversare de stînga, Rosa Luxemburg: ca și ea, le refuză bolșevicilor privilegiul de a reprezenta o întreagă clasă socială. Ea cel puțin împărtășește cu Lenin ideea că în Rusia se desfășoară o revoluție proletară. El, nu. Crede, la fel ca menșevicii, că atît Februarie, cît și Octombrie 1917 nu se pot sustrage determinării lor istorice: vechea Rusie își lichidează Vechiul Regim. Ceea ce are loc nu e prima revoluție socialistă, ci ultima revoluție burgheză. Scurtcircuitul prin care Lenin și Troțki, după 1905, vor să „ardă" o întreagă epocă istorică nu poate sfîrși decît în despotismul unui partid asupra unui popor, readucînd în actualitate o experiență de voluntarism politic absolut al cărui eșec final a fost deja ilustrat de iacobinismul francez.

În acest sens, critica lui Kautsky se apropie de analiza Terorii din 1793 făcută de Benjamin Constant la sfîrșitul secolului al XVIII-lea[31]. Sub Directorat, tînărul scriitor elvețian a propus, pentru a explica enigma guvernării prin ghilotină în țara cea mai civilizată a Europei, o interpretare prin anacronism: în timp ce sensul Revoluției franceze era instaurarea regimului reprezentativ

---

[29] Karl Kautsky, *Die Diktatur des Proletariats*, Viena, 1918; *Terrorismus und kommunismus*, 1919.

[30] Karl Marx, *Critica programului de la Gotha*, Editura Politică, București, 1969, ed. a III-a. Citatul se găsește la p. 28. „Între societatea capitalistă și cea comunistă se află perioada transformării revoluționare a celei dintîi în cea de-a doua. Acestei perioade îi corespunde și o perioadă de tranziție politică, al cărei stat nu poate fi altul decît *dictatura revoluționară a proletariatului.*"

[31] Benjamin Constant, *De la force du gouvernement actuel et de la nécessité de s'y rallier*, 1796; *Des effets de la Terreur*, 1797.

și a individului modern, Robespierre și adepții săi credeau, dimpotrivă, că efortul lor va readuce democrația directă de tip antic, fondată pe virtutea civică. De aici îndîrjirea de a modela istoria după fanteziile lor, și tragedia Terorii. Lenin, în viziunea lui Kautsky, nu privește înspre trecut; în schimb e atît de atras de viitor încît nici el nu mai vede ce face, din cauza piedicilor obiective ce-i grevează acțiunea. Și el face un salt, dar nu în urmă, ci înainte, anacronism de sens invers, cu efecte probabil și mai grave, pentru că sînt mai durabile: regăsirea imaginară a unui trecut revolut nu poate fi decît o iluzie trecătoare, în timp ce urmărirea unui viitor hotărît dinainte întreține certitudinea unei credințe. Teroarea iacobină și Teroarea bolșevică sînt înscrise în același registru al voinței detracate, dar cea de-a doua prezintă riscul să dureze mai mult (fiind mai bine apărată contra dezmințirilor experienței) și să fie mai intensă (fiind prin definiție supusă tentației „fugii înainte").

Acest tip de interpretare presupune, la Constant ca și la Kautsky, o viziune a etapelor și sensului istoriei, fără de care conceptul de anacronism e lipsit de suport. Totodată el oferă posibilitatea unei respingeri logice: căci dacă istoria are un sens, și se supune unei necesități, ideea unei revoluții care se situează în afara procesului ei, și chiar contra acestuia, devine dificil de conceput. Ea este cu atît mai improbabilă cu cît interpretul și actorul împărtășesc aceeași filozofie a istoriei — e cazul lui Kautsky și Lenin, amîndoi marxiști fervenți. Nu-i mai rămîne, celui dintîi, decît să creadă că celălalt a luat-o înaintea revoluției pe care o conduce, în timp ce al doilea îi reproșează criticului său că a rămas în urma evenimentului pe care îl analizează. Cele două concepte, de „revoluție burgheză" și de „revoluție proletară", atît de centrale în teoria marxistă de după Marx, n-au apărut niciodată atît de vagi și de incerte ca în această polemică dintre Kautsky și Lenin, în care fiecare îi reproșează celuilalt că nu știe despre ce vorbește. Prin lipsa de plauzibilitate și prin caracterul ei ambiguu, Revoluția din Octombrie a făcut țăndări categoriile canonice ale doctrinei. Căci ceea ce vrea să exprime Kautsky vorbind despre o revoluție burgheză făcută de bolșevici nu e doar contradicția dintre sensul obiectiv al revoluției și actorul ei. El vrea să spună că Lenin nu știe mai mult decît Robespierre ce istorie face; și că, în voluntarismul cel mai scelerat, regăsește incertitudinea acțiunii istorice. Profesorul de marxism al Internaționalei a II-a, care reglementase atît de bine, în teorie, trecerea de la capitalism la socialism, descoperă cu amărăciune că revoluțiile apar acolo unde pot, nu unde trebuie să se producă, și că nici sensul, nici desfășurarea lor nu sînt hotărîte dinainte.

În acest sens, Lenin are dreptate, în răspunsul feroce pe care-l scrie fără întîrziere[32], să-l acuze pe Kautsky că dă înapoi ca un mic-burghez „filistin" — insultă supremă între marxiști — în fața situației revoluționare, care totuși fusese necontenit anunțată și pregătită de rezoluțiile Internaționalei a II-a! El însă a preluat evenimentul din mers, și se întîmplă că-și redactează riposta

[32] Lenin, *Revoluția proletară și renegatul Kautsky*, 1918.

în primele zile din noiembrie 1918, în momentul cînd izbucnește revolta marinarilor și soldaților germani: iată așadar revoluția mondială în plină desfășurare... În timp ce Kautsky și-a teoretizat temerile, Lenin dă o doctrină nerăbdării sale: amuzant e că aceeași teorie a acțiunii politice le servește ambilor polemiști. Lenin face profeții despre democrația Sovietelor, de o mie de ori mai democratică, zice el, decît cea mai democratică dintre constituțiile burgheze, în vreme ce ea, la sfîrșitul lui 1918, e deja stinsă. Profesorul ține, încă, să invoce ideea de revoluție, dar numai ca s-o recuze pe cea în curs ca neconformă cu ce trebuia să fie. Contradicția din inima marxismului s-a întrupat în cei doi mari marxiști ai epocii, care îi personifică versiunile extreme: cea a subiectivismului revoluționar și cea a legității istorice.

Pînă la urmă, Kautsky emite asupra experienței sovietice o judecată mai puțin absurdă, sau mai puțin iluzorie, decît Lenin; de altfel, de-a lungul anilor, el îi va șlefui expresia, fără să schimbe diagnosticul inițial. Pe termen scurt însă, manifestă o orbire aproape totală în fața pasiunilor care-i agită pe contemporanii săi. Nu spune nimic despre război: nici despre izbucnirea lui, care a însemnat prăbușirea Internaționalei a II-a, nici despre desfășurarea lui, care a schimbat situația lumii. Asupra unui eveniment ce a răvășit Europa, a ucis milioane de oameni, i-a dezrădăcinat pe alții, profesorul nu are decît o viziune abstractă, aceeași care, în anii de pînă la război, îl făcea să considere că războiul va trebui să provoace greva generală a proletarilor. Nu simte, nu cunoaște nici sentimentele colective ce au împins popoarele să se războiască, nici pasiunile ce au întors masele de soldați împotriva războiului în numele revoluției, nici întrebarea ce urcă de pretutindeni: ce sens au avut aceste morți fără număr? Cazul lui Kautsky te face să înțelegi impasul în care se află socialismul european, Internaționala a II-a, în special social-democrația germană, la ieșirea din război. Război pe care în august 1914 l-au acceptat cu toții (deși puțin împotriva voinței lor, oricum împotriva doctrinei și angajamentelor socialiste), și pe care nu îndrăznesc nici să-l revendice, ca naționaliștii, nici să-l blesteme, ca bolșevicii. Astfel, social-democrația germană e străină de discursul național ca și de cel revoluționar, suspendată într-o stare de imponderabilitate politică și condamnată să-l servească pe unul sau pe altul din adversarii ei. Nu are nimic să le spună supraviețuitorilor războiului. Conducătorii ei sînt incapabili să se adreseze națiunii pentru a-i vorbi despre ce i s-a întîmplat, deși a suferit atîta și a pierdut totul în acești ultimi ani.

Ce le rămîne atunci? Un marxism care face parte din identitatea lor istorică și care, în sine, e adesea de bună calitate, dar pe care falimentul din august 1914 l-a demonetizat. Alături de acest astru mort a irupt noua stea a leninismului, marxism renăscut din propria-i cenușă, și care-și trage forța din victoria sa în istoria „reală". Astfel, acel marxism învins ce se retrage pretutindeni din fața marxismului învingător constituie pentru socialismul european mai mult un handicap decît un avantaj. Ceea ce păstrează în comun cu învingătorul său îl expune șantajului pe tema unității muncitorești și îi face participarea

la coaliții democratice de guvernare mai dificilă decît partidelor „burgheze". Marxismul social-democrat n-ar fi supraviețuit atît de mult, în secolul XX, prăbușirii sale din august 1914, dacă, în fața provocării bolșevice, nu s-ar fi proclamat mereu credincios originilor sale.

Îmi voi lua al treilea exemplu din Franța, dintr-o dispută de o natură diferită: cea care a însoțit ralierea majorității militanților socialiști la Revoluția din Octombrie și acceptarea „condițiilor" ei. Socialismul francez n-a avut niciodată un teoretician marxist care să se bucure, măcar pe departe, de o autoritate comparabilă cu cea pe care o avea Kautsky în Internaționala a II-a. Socialismul francez este mai eterogen din punct de vedere doctrinar și social decît echivalentul său german, mai puțin muncitoresc, mai puțin marxist, mai mic-burghez, mai corcit cu republicanismul iacobin. Lupta de idei și de putere dintre Guesde și Jaurès a fost mereu incertă pînă în 1914. Alături de socialism există un curent muncitoresc autonom, sindicalismul revoluționar, cu nuanțe anarhiste, și care ține la autonomia lui: aici au apărut în 1915 primele proteste împotriva războiului, sau cel puțin cele mai îndrăznețe, după ce Partidul Socialist a optat masiv pentru Uniunea sfîntă în august 1914. El va rămîne credincios acestei opțiuni fundamentale pînă în 1917, cînd criza socială și militară face majoritatea să alunece pe poziții wilsoniene, opuse ultranaționalismului cultivat de Clemenceau. Însă chiar și atunci, socialismul francez privește fără mare plăcere evenimentele din Rusia, care riscă să slăbească armatele aliate: ceea ce se produce la Brest-Litovsk.

În aceste condiții, nu-i de mirare că oamenii lui Octombrie 1917 nu au la suflet mișcarea socialistă franceză. În plus, Franța este marea putere victorioasă pe continentul european, devenită, din acest motiv, principalul garant al intereselor imperialiste. Victoria însăși îi ferește proletariatul de ispitele defetismului revoluționar, care a sfîrșit prin a contamina, *in extremis* ce-i drept, proletariatul german; cel francez, ca și cel englez, e mai corupt ca oricînd de imperialism. Politicienii care pretind că-i apără interesele nu pot renunța la deliciile parlamentarismului burghez. Bolșevicii au un răspuns simplu la pasivitatea socialismului francez în lupta împotriva războiului: pun întreaga mișcare sub acuzație. Interesul controversei politice dintre ruși și francezi în jurul principiilor Internaționalei a III-a fondate la Moscova în 1919 stă tocmai în enorma distanță ce separă punctele lor de plecare.

La terminarea războiului, Lenin nu poate conta, în tabăra socialistă franceză, decît pe indivizi și nuclee de militanți proveniți mai ales din sindicalismul revoluționar. Se bucură de o simpatie mai largă din partea C.G.T.*, dar această simpatie se răcește cînd iese la iveală rolul subordonat rezervat sindicatelor în concepțiile bolșevice. Or, peste ceva mai mult de doi ani, Congresul de la Tours dă o largă majoritate partizanilor aderării la

* Confédération Générale du Travail — organizație sindicală franceză creată în 1895. Repetate scindări, ultima (1948) dînd naștere organizației rivale F. O. (Force Ouvrière). (*N. t.*)

Internaționala a III-a și „condițiilor" impuse de aceasta[33], ce lovesc pe la spate toate tradițiile socialismului francez. Oricare ar fi gîndurile, declarate sau ascunse, ce înconjoară acel vot, el rămîne pe drept cuvînt simbolul prestigiului revoluției leniniste pînă și în partidul ce părea cel mai puțin dispus să i se ralieze.

Nu voi intra în intrigile acestei istorii complexe, în care apar numeroși intermediari între Moscova și Paris. Ele au fost minuțios descrise și analizate de Annie Kriegel.[34] Ceea ce mă interesează aici e în același timp mai limitat și mai vast: să înțeleg curentul de opinie ce i-a împins pe militanții francezi înspre tezele Moscovei.

La acest Congres domină sentimentul, atît de răspîndit în toată stînga europeană a epocii, că sfîrșitul capitalismului — condamnat să moară sub ruinele unui război provocat de contradicțiile sale — este iminent. În prefața pe care o scrie la o broșură a lui Boris Suvarin apărută la sfîrșitul lui 1919, căpitanul Jacques Sadoul[35], rămas la Moscova pentru a propovădui de acolo compatrioților săi francezi cauza cea dreaptă, dă astfel tonul partizanilor Internaționalei a III-a: „... Societatea capitalistă este definitiv condamnată. Războiul și consecințele lui, imposibilitatea de a rezolva noile probleme cu mijloacele existente au pregătit calea pentru marșul victorios al Internaționalei a III-a..."[36] Urmează o referință la „marii înaintași" revoluționari ai francezilor, a căror flacără nu trebuie decît să fie reaprinsă. Referință aproape omniprezentă în această literatură militantă, pe care pînă și bătrînul Sorel, care totuși nu era un admirator fanatic al Revoluției franceze, și-o însușise cu un an mai devreme, adăugînd la a patra ediție a celebrelor sale *Réflexions sur la violence* (septembrie 1919) un elogiu lui Lenin în care se poate citi: „Politicienii care susțin, împreună cu Clemenceau, că Revoluția franceză formează un *bloc* nu sînt cei mai îndreptățiți să-i critice pe *bolșevici*; *Blocul* admirat de Clemenceau a dus la moarte cel puțin de zece ori mai mulți oameni decît *bolșevicii* înfierați de amicii lui Clemenceau ca niște barbari monstruoși."[37]

Așadar un Lenin-Robespierre, întîlnit deja sub pana lui Mathiez; dar acest Lenin al lui Sorel și Suvarin își asumă o sarcină mai universală decît Robespierre, cîtă vreme e vorba de a lichida capitalismul și burghezia. În plus, războiul de intervenție al puterilor aliate sporește necesitatea acțiunii sale,

---

[33] Boris Suvarin precizează, în cărțulia sa *Autour du Congrès de Tours* (Champ libre, 1981), că ele au fost adaptate și modificate pentru a ține seama de situația franceză.

[34] Annie Kriegel, *Aux origines du communisme français*, 2 vol., Mouton et Cie, Paris–La Haye, 1964.

[35] Jacques Sadoul, prefață la Boris Souvarine, *La Troisième Internationale*, Éditions Clarté, 1919.

[36] Jean-Louis Panné, *Boris Souvarine, le premier désenchanté du communisme*, Robert Laffont, 1993, p. 136.

[37] Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, prefață de Jacques Julliard, Le Seuil, 1990, anexa III, „Pour Lénine", p. 296.

căci Revoluția din Octombrie, născută pentru a opri războiul, e confruntată încă o dată cu necesitatea de a-l învinge. Lenin se află astfel la hotarul dintre Revoluție și pace, oferind socialismului francez ocazia să-și ispășească vina din august 1914: războiul contra războiului este iarăși de actualitate în 1919, în condiții politice mai puțin dificile.

Se pune, în fond, chiar și în Franța victorioasă asupra germanilor, aceeași problemă care frămîntă toate popoarele Europei: ce sens a avut războiul din 1914? Ceea ce-i roade pe militanții socialiști, chiar și pe cei francezi, e legitimitatea Uniunii sfinte. Franța a învins Germania? Desigur, însă în spatele ordinii națiunilor, Octombrie 1917 a făcut să apară din nou lupta de clasă și revoluțiile. Cum ar putea stînga franceză să ignore această situație, cînd dreapta adună, imediat după război, toate beneficiile politice ale victoriei din 11 noiembrie? În miezul disputei privind condițiile de aderare la Internaționala a III-a stă mai puțin natura regimului instaurat în Rusia, cît judecarea de către Partidul Socialist a propriului trecut, în procesul pe care i l-a intentat Lenin. Forța bolșevismului nu vine din ceea ce este, ci din ceea ce bolșevismul învingător sugerează imaginației colective că ar fi putut fi istoria socialismului european, dacă acesta ar fi rămas credincios rezoluțiilor sale în 1914. Bolșevismul întruchipează o altă istorie a războiului, care n-a avut loc, raportată la ceea ce s-a produs: un cataclism, chiar și pentru popoarele învingătoare. Oamenii lui Octombrie, acești revoluționari conspiratori, suspectați de a fi niște blanquiști, pot totuși să se prevaleze de izbînda lor și de respectarea angajamentelor luate. Ei simbolizează, după război, virtuțile și misiunile trădate în august 1914.

Din chiar acest motiv, delegațiile trimise în Rusia în 1920 de stînga socialistă franceză, și care ar fi trebuit să-și procure elementele necesare pentru înțelegerea situației, arată mai curînd semne de supunere decît voința de a afla ceva.[38] Delegația principală, cea a lui Cachin și Frossard, are drept principală misiune să parafeze la Moscova, în fața Internaționalei, acordul intervenit între stînga și centrul partidului, între Comitetul pentru Internaționala a III-a și majoritatea „reconstructorilor". De aceea, miza discuției pe

[38] În mai 1920, comisia administrativă a S.F.I.O. [*Section française de l'Internationale ouvrière*, care a desemnat Partidul Socialist Francez între 1905–1971 — *n. t.*], îi numește ca delegați pentru a merge la Moscova pe Jean Longuet și Marcel Cachin, ambii „reconstructori" (ai Internaționalei a II-a). Longuet este înlocuit cu Louis Frossard. Acesta din urmă și Cachin pleacă pe 31 mai și ajung la Petrograd pe 10 iunie. Marcel Cachin fusese deja în Rusia în aprilie 1917 ca trimis al Comisiei Afacerilor Externe a Camerei, cu aprobarea guvernului.

La începutul lui aprilie 1920, Alfred Rosmer, membru al Comitetului Internaționalei a III-a, merge în Italia, la Viena și apoi la Berlin, de unde trece în Rusia. Raymond Lefebvre (alt membru al Comitetului) și sindicaliștii libertari Marcel Vergeat și Jules Lepetit ajung în Rusia, primul la începutul, iar ceilalți la sfîrșitul lui iulie. La întoarcere, la începutul lui octombrie, toți trei dispar pe mare.

marginea celor „21 de condiții" e mai importantă decît judecarea Rusiei lui Lenin: e vorba de acceptarea sau respingerea principiilor bolșevice în strategia și organizarea mișcării muncitorești internaționale. Ralierea vechilor politicieni care sînt Cachin și Frossard la pozițiile lui Suvarin nu se explică prin călătoria lor, ci călătoria se explică prin ralierea lor. Despre realitățile noii Rusii, ei nu știu mai mult decît simplii militanți. Însă au înțeles, din entuziasmul revoluționar al militanților, că această nouă Rusie le materializează în același timp remușcările și speranțele regăsite.

E tocmai asocierea mentală pe care Léon Blum încearcă s-o spargă în faimosul său discurs de la Tours. Efortul lui constă în a disocia Rusia bolșevică, experiență revoluționară particulară, de pretenția ei de a reprezenta o valoare universală. La primul punct, regăsește un tip de argumentare menșevică, sau kautskiană: producîndu-se în Rusia țarilor, revoluția a primit o parte a trăsăturilor sale de la lumea pe care o răsturna. În lipsa unei puternice dezvoltări capitaliste prealabile și a unei adevărate societăți burgheze, preluarea puterii în numele proletariatului a îmbrăcat caracterul unui puci pus la cale de un partid minuscul, cu organizare militară, de revoluționari de profesie. De aici, riscul ca o dictatură a proletariatului instaurată în acest mod să nu fie decît masca unei dictaturi pur și simplu, pe care o minoritate fără mandat o exercită asupra unui popor imens. Léon Blum sugerează riscurile acestei experiențe fără să-i conteste oportunitatea și fără să-i opună o perspectivă „democratică burgheză", legalistă, electoralistă sau reformistă. Dimpotrivă. El vrea să disculpe tradiția socialistă, pe care-o apără împotriva lui Lenin, de bănuiala că și-ar abandona proiectul revoluționar pentru un revizionism reformator. Știe că trebuie să apere cu atît mai mult revoluția, cu cît o critică pe cea care tocmai a luat puterea la Moscova. Revoluția? Acest cuvînt, aproape sacru, înseamnă în același timp mijloace și un scop, acapararea violentă a statului prin insurecție și instaurarea unei puteri „muncitorești" ce lichidează dominația burgheză. Două convingeri, doi stîlpi ai tradiției socialiste în fața cărora Blum se înclină atunci cînd se declară mai mult ca oricînd partizan al „dictaturii proletariatului", altă formulă centrală a rezoluțiilor Internaționalei a II-a. Formula este folosită și de bolșevici, care se servesc de ea, cum am văzut în răspunsul lui Lenin către Kautsky, pentru a-i îngroșa primul termen, contra nostalgicilor pluralismului politic burghez. Léon Blum o folosește într-o altă accepțiune, mai jauresiană: pentru el, „dictatura proletariatului" e un mod de a spune că, încununînd un lung proces social și educativ, revoluția proletară aduce la putere un întreg popor instruit, ce nu mai are adversari de învins. Prin aceasta, liderul francez, asemeni lui Jaurès înaintea lui, vrea să restituie formulei consacrate o demnitate și aproape o moralitate compromise de aventura lui Lenin, care din ocazie a făcut o doctrină.

Totuși, slăbiciunea poziției sale vine din faptul că recuperînd revoluția proletară — și deci tradiția — el nu spune nimic despre ruperea tradiției intervenită în august 1914; nimic despre război, a cărui amintire obsedează

spiritele. Forța partizanilor Internaționalei a III-a stă în ideea că predecesoarea ei și-a trădat în 1914 misiunea și angajamentele; stă în experiența tranșeelor și a servituții militare, pe care bolșevicii au știut s-o aboleasc㠄 În comparație, ce greutate poate avea această controversă doctrinară, mascată sub o ambiguitate semantică? Dacă marea majoritate a militanților se decide la Tours în favoarea tezelor comuniste, fără să le cîntărească de altfel prea bine, e pentru că enorma răvășire a întregii vieți publice provocată de război i-a afectat și pe ei. E modul lor de a striga: „Să nu se mai repete niciodată!"

Oricum, nu trebuie subestimat răsunetul simbolic durabil pe care-l pot căpăta, în mișcarea muncitorească, controversele doctrinare inseparabile de interpretarea marxismului. Cea despre care vorbim lămurește cît se poate de bine cum bolșevismul — al cărui prestigiu european proveneа pe atunci mai ales dintr-o experiență și o conjunctură excepționale — se insinuează și prin reluarea unui vocabular și a unei tradiții. Căci o dată cu ortodoxia meticuloasă a lui Léon Blum începe o lungă bătălie defensivă în jurul unui patrimoniu comun. Socialiștii ce refuză să se supună condițiilor de aderare la Internaționala a III-a s-au îngrijit să nu-și piardă drepturile asupra tezaurului comun al marxismului: precauție indispensabilă pentru a nu ceda bolșevicilor și emulilor lor tot spațiul tradiției.

Dar, ca să îndepărteze acuzația de trădare, socialiștii se agață și mai mult de ideea revoluționară. Ei nu resping Revoluția bolșevică, socotind-o o deviație, decît pentru a grăbi răsturnarea capitalismului, pe care totuși ea a realizat-o. Astfel, fidelitatea lor față de marxism — păstrată din convingere sau din necesitate — îi face vulnerabili la supralicitarea comunistă. Este situația normală a oricărei stîngi în raport cu extrema stîngă, ce-i drept. Însă în cazul lor, pe deasupra, menținerea intransigentă a referinței marxiste implică două inconveniente. Le limitează înțelegerea unui regim dificil de gîndit în categoriile lui Marx, cum este regimul sovietic. Iar autoafirmarea revoluționară îi rupe de partidele de centru fără să le ofere prea mult spațiu la stînga, unde s-au fixat comuniștii. Chiar și atunci cînd au rezistat fascinației bolșevismului, partidele socialiste au plătit scump în termeni de autonomie politică sau de libertate strategică, condamnați fiind la o atitudine strict defensivă sau la alianța umilitoare cu partidele burgheze. Adesea, deja, militanții lor cei mai tineri și mai activi fac un complex de inferioritate față de „frații inamici": știu ce pericol înseamnă bolșevismul pentru libertate, dar, de asemeni, admiră capacitățile de organizare și spiritul de sacrificiu pe care le mobilizează la partizanii săi.

*

Astfel, Revoluția bolșevică din Octombrie 1917 a dobîndit de îndată, în primii ani de după război, statutul unui eveniment universal. Ea s-a înscris în filiația Revoluției franceze, ca un moment de același ordin, deschizător de epocă în istoria umanității. În ciuda caracterului neverosimil al locului nașterii sale, ea a răspuns unei speranțe inseparabile — după Revoluția

franceză — de cultura politică europeană: instaurarea unei societăți suverane asupra ei însăși prin egalitatea în sfîrșit cucerită a membrilor ei. Speranță hrănită de eshatologia socialistă de-a lungul întregului secol al XIX-lea, și care și-a găsit un nou suflu în nenorocirea popoarelor din timpul primului război mondial. Privilegiul universalității bolșevismului provine deopotrivă din tradiția revoluționară a Europei și din situația excepțională din 1918–1920.

Am putea cita la nesfîrșit declarațiile celebrînd Revoluția bolșevică la începuturile ei. Secolul XX se deschide cu această mare aurora, în care mulți contemporani salută o ruptură decisivă și binefăcătoare cu capitalismul și războiul, cauționînd astfel nu atît o experiență reală, cît ceea ce spun despre ei înșiși eroii lui Octombrie. Recitind aceste texte, cititorul de astăzi poate rămîne stupefiat în fața atîtor judecăți peremptorii, emise fără o informație veritabilă. Explicația e totuși foarte simplă și de altfel e valabilă și în sens invers, în cealaltă tabără: Rusia lui Lenin este un simbol. Ea canalizează mai mult pasiuni decît idei. Reprezintă istoria universală. Eforturile teoreticienilor social-democrați de a-i contesta acest privilegiu nu au decît un ecou redus. Ei obțin rezultate conservative; numai că, între marxismul lor și marxismul învingătorilor din Octombrie, cel care dă aripi imaginației contemporanilor este al doilea.

Totuși, începînd cu această epocă, Revoluția rusă nu e doar un simbol; este și o istorie. Ba chiar se poate spune că într-un sens — doar într-un sens, desigur — această istorie se termină în iarna 1920–1921. Războiul de intervenție s-a sfîrșit, contraofensiva bolșevică a eșuat în fața Varșoviei în august 1920, comunismul de război a ruinat economia și a adus foametea; Partidul este atotputernic dar izolat, domnind deja prin Teroare și poliție. În martie 1921, insurecția marinarilor din Kronstadt, care, împotrivindu-se bolșevicilor, invocă revoluția („toată puterea Sovietelor, nu partidelor"), este înecată în sînge. Tot în martie 1921, Lenin pune capăt comunismului de război și inaugurează N.E.P., constrîns să dea puțin oxigen unei producții asfixiate de control și de rechiziții. Astfel, Revoluția rusă intră într-un „Termidor" economic, dar în același moment oficializează și întărește aparatul dictaturii — instrumentul ei de dominare a țării. Teroarea nu mai are, drept alibi, războiul civil sau intervenția străină; ea devine regimul în funcționarea lui cotidiană. La Congresul al X-lea, tot în martie 1921, Lenin înfrînge „Opoziția muncitorească" — aceasta protesta împotriva identificării clasei muncitoare cu Partidul — și în același timp impune prin vot interzicerea fracțiunilor înlăuntrul Partidului.[39] Cele mai negre profeții ale Rosei Luxemburg se împlinesc. Revoluția din Octombrie s-a sfîrșit, căci poporul

[39] Michel Heller și Aleksandr Nekrich, *L'Utopie au pouvoir. L'histoire de l'U.R.S.S. de 1917 à nos jours*, Calmann-Lévy, 1982, p. 109. Vezi de asemeni, despre primii ani ai Revoluției ruse în general: Richard Pipes, *The Russian Revolution*, Alfred A. Knopf, New York, 1990.

muncitor și țăran s-a „întors acasă“[40], supus de-acum înainte puterii absolute a unei oligarhii. Dar sub alte aspecte nu s-a sfîrșit, în măsura în care această oligarhie se proclamă păstrătoarea spiritului lui Octombrie și nu poate fi definită decît prin fidelitatea față de ideologia în care vede secretul victoriei sale.

Intelectualii occidentali ar fi putut cunoaște liniile esențiale ale acestei evoluții, în ciuda misterului ce învăluie deja politica nou-creatului Komintern. Dovada este că unii dintre ei au făcut acest efort de cunoaștere, ca Bertrand Russell, care la sfîrșitul lui 1920 a publicat una din cele mai bune cărți despre bolșevism.[41] Logicianul de la Cambridge, unul din spiritele ilustre ale Europei, este interesat și de problemele sociale. El aparține, ca independent, vastei familii a socialismului englez, străină de marxism, eclectică din punct de vedere filozofic, înclinată spre exercițiul rațiunii practice. Russell a fost îngrozit de război (iar pentru că a spus-o a fost chiar închis o vreme), și se teme de moștenirea lui de „dezamăgire și disperare“, ce riscă să ducă la ceea ce el numește o nouă religie, a cărei materializare îi pare a fi bolșevismul. E motivul pentru care se hotărăște să meargă în recunoaștere la fața locului. Face, așadar, o scurtă călătorie în Rusia, între 11 mai și 16 iunie 1920, în același timp cu o delegație a Partidului Laburist, dar independent de ea. Vizitează Leningradul, Moscova, cîteva sate din bazinul Volgăi. Discută cu Kamenev, are o întrevedere de-o oră cu Lenin, se întîlnește de asemeni cu supraviețuitori ai stîngii, menșevici, socialist-revoluționari. Pe scurt, o călătorie de studii, făcută de un bun observator: exact contrariul vizitei din aceeași epocă a francezilor Cachin și Frossard, consacrată în întregime remușcărilor și ralierii.

Zilele capitalismului sînt numărate, Russell nu se îndoiește o clipă de asta. Dar, după cele văzute în Rusia, el revine de la Moscova convins că drumul bolșevic spre o nouă ordine socială nu e cel bun. În situația pe care a observat-o, ține cont de condițiile particulare ale Revoluției ruse: povara trecutului și a întîrzierii față de Occident, precum și războiul de intervenție purtat de Aliați. Însă, chiar acordîndu-i aceste circumstanțe atenuante, nu prea vede aspecte pozitive în ceea ce aduce nou experiența revoluționară rusă. În domeniul economic, circuitul oraș-sat este aproape distrus, aprovizionarea urbană anevoioasă, țăranii sînt nefericiți și ostili, muncitorii pasivi. Nu există ceva mai sinistru decît descrierea făcută de Russell vieții cotidiene din Rusia acelor ani. Pe plan politic, verdictul este și mai sever. Călătorul englez nu se lasă amăgit nici o clipă de mitul „sovietic“ al unei democrații directe a muncitorilor. În spatele drapelului Sovietelor, a văzut dictatura Partidului;

---

[40] Împrumut expresia de la Michelet, care o folosește pentru a descrie starea de spirit a francezilor în 1792. *Cf.* Jules Michelet, *Histoire de la Révolution française*, Robert Laffont, „Bouquins“, 1989, vol. II, cartea a IX-a, cap. 1, p. 127.

[41] Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolchevism*, G. Allen & Unwin, Londra, 1921.

retrăgîndu-se, revoluția populară n-a lăsat în picioare decît atotputernicia unui aparat. Russell îi observă izolarea și lipsa de popularitate, la mai puțin de un an înainte de Kronstadt. Notează că bolșevismul este mai aclamat în străinătate decît la el acasă. E un regim detestat ca o tiranie în Rusia, așteptat ca o eliberare în afara ei. Un eșec în ordinea realităților, dublat de un succes în cea a credințelor.

Tonul broșurii nu este polemic; mai curînd descriptiv. E un proces-verbal ce adună relatări și situații trăite, plin de simțul concretului și de acel bun-simț superior ce constituie, printre altele, farmecul intelectualilor englezi. Autorul nici măcar n-a devenit, după această experiență, un adversar îndîrjit al bolșevismului, păstrîndu-și convingerea că evoluția istoriei va duce la sfîrșitul capitalismului. Ceea ce Russell combate mai mult la bolșevism e pretenția lui la universalitate, caracterul lui mesianic, ce riscă să ducă clasa muncitoare europeană la un impas; Occidentul nu are nimic de învățat de la acești primitivi ai socialismului, care nu aduc decît o substanță iluzorie, o falsă religie ca răspuns la speranțele oamenilor debusolați de după război. Cum nu e marxist — și explică de ce în partea a doua a cărții sale —, Russell nu se simte obligat, ca Blum sau Kautsky, să apere o altă versiune a dictaturii proletariatului și să deschidă veacului o perspectivă revoluționară de alt tip. Lasă asta în seama experienței istorice. Sarcina momentului este, pe de o parte, analizarea eșecului rus, ca să nu se repete și la alte națiuni; pe de alta, contracararea tendinței spre un mesianism bolșevic, prezentă în spiritul timpului.

Russell, care va rezista mai puțin, către sfîrșitul vieții, ispitei frontului comun cu comuniștii[42], a putut fără greutate, la ieșirea din primul război mondial, să risipească vraja bolșevismului. A fost interesat de Rusia sovietică atît ca socialist, cît și ca pacifist. A vizitat-o, a judecat situația cu dovezile-n față, adică prin observare, ca un om de știință. Își scrie mărturia fără patimă. Ceea ce nu e cazul tipic.

Căci o poveste mult mai frecventă, și de un tip diferit, începe atunci între progresiști și Rusia sovietică: cea a credinței și a dezamăgirii. La nașterea ei, Revoluția rusă a reunit în juru-i o lume de admiratori și de credincioși. Va putea ea răspunde, de-a lungul anilor, acestor speranțe? Va putea întreține această fervoare? Va supraviețui credința partizanilor ei confruntată cu evoluția sa?

---

[42] El se explică astfel în autobiografia sa (*The Autobiography of Bertrand Russell, 1944–1969*, Simon & Schuster, New York, p. 10): „În acea epocă [1948], eram *persona grata* pentru guvernul englez pentru că, deși adversar al războiului nuclear, eram de asemeni anticomunist. Mai tîrziu, am ajuns să fiu mai favorabil comunismului, după moartea lui Stalin în 1953 și testul atomic de la Bikini în 1954; și am ajuns să atribui din ce în ce mai mult riscul unui război mondial Vestului, Statelor Unite ale Americii, și mai puțin Rusiei. Această evoluție a fost favorizată de evenimente interne ale politicii americane, cum ar fi maccarthysmul și îngrădirea libertăților cetățenești."

4

Credincioșii și dezamăgiții

Revoluția franceză a lăsat și ea un lung cortegiu de admiratori. A avut partizani și imitatori în toată Europa, și chiar dincolo de ea. Dar, deși amîndouă evenimentele sînt învăluite în magia revoluționară a construirii unei lumi noi, entuziasmul pe care l-au provocat nu prezintă aceleași caracteristici.

Țările în chestiune au situații istorice foarte diferite. Franța secolului al XVIII-lea este cea mai „civilizată" țară europeană; spiritele cultivate îi vorbesc limba și sînt obișnuite să caute în ea un model: Revoluția din 1789 amplifică acest obicei, pe care nici nu l-a creat, nici nu-l întrerupe. Rusia lui 1917 rămîne, în ciuda progreselor rapide realizate la începutul secolului, o națiune intrată recent pe făgașul a ceea ce gîndirea europeană a numit „civilizație". În istoria ei, chiar și „Vechiul Regim" e recent, de vreme ce nu începe decît o dată cu eliberarea iobagilor de către țarul Alexandru al II-lea în 1864.[1] Cu toate acestea, Revoluția din Octombrie are pretenția de a fi un model pentru omenire, și în primul rînd pentru Europa. Pretenție care, luată în sine, e mai veche în istoria rusă, dar în cu totul altă accepțiune: cea a mesianismului slavofil* . Or, acum, în varianta ei leninistă, ceea ce este nou e și neverosimil: ideea că vechea Rusie, abia ieșită din țarism, inventează un regim social și politic ce poate și trebuie să servească drept model Europei și lumii, situîndu-se totodată în prelungirea istoriei Occidentului. După ce atîta vreme au privit cu compasiune Rusia țărănească și despotică, muncitorii din Germania și din Occident vor manifesta de-acum înainte sub lozinca: „Soviete pretutindeni!" Această bruscă inversare face uitată Rusia țarilor și conferă Rusiei lui Lenin o universalitate de tip francez; dar ea rămîne neverosimilă și, bunăoară, liderii social-democrați refuză s-o accepte. Ea nu va dobîndi niciodată acel gen de evidență istorică de care modelul francez s-a bucurat într-o mișcare inversă, dinspre Vest către Est, în secolul al XIX-lea.

---

[1] Alain Besançon, „La Russie et la Révolution française", în *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, vol. 3 (ed. François Furet și Mona Ozouf), Pergamon Press, Oxford, 1989, pp. 575–584.

* Slavofili erau numiți, în Rusia secolului al XIX-lea, cei care propovăduiau valorile spirituale tradiționale rusești și se opuneau occidentalizării. (*N. t.*)

În lipsa generalizării Sovietelor, Rusia rămînînd singura depozitară a mărcii, modelul nu are nimic din universalitatea multiplă a moștenirii democratice franceze. Cînd vine ceasul „socialismului într-o singură țară", el riscă să-și recapete, în ochii Europei, o parte din bizareria sa rusească, golind de substanță istorică concretă un universalism de ale cărui avantaje, în schimb, se cramponează mai mult ca oricînd.

Căci atunci cînd Revoluția franceză își propaga, în secolul al XIX-lea, efectele în Europa și în lume, ea constituia un eveniment al trecutului, cu un început și un sfîrșit. Particularitatea Revoluției ruse, în secolul XX, e că nu are decît început, și că nu încetează să se desfășoare. Firește, sînt ultimul care să pretindă că „sfîrșitul" Revoluției franceze este ușor de situat, de vreme ce însuși conceptul de revoluție, născut o dată cu ea, nu permite să i se dea un sens clar: ambiguitate ce domină politica internă franceză pînă la a Treia Republică cel puțin.[2] În fine, văzute din Europa sau de și mai departe, evenimentele care au început în 1789 se termină oricum o dată cu căderea lui Napoleon, cînd regii învingători și prinții reveniți din emigrație refac o ordine socială și politică post- și antirevoluționară. Din acel moment, Revoluția franceză e încheiată ca eveniment. Ceea ce continuă din ea este de altă natură: e vorba de „ideile" ei, cum sînt numite în epocă, și care constituie un patrimoniu intelectual și politic de care fiecare popor poate dispune liber. Patrimoniu aparent unitar, dacă-l opunem lumii Vechiului Regim. În realitate foarte divers, dacă observăm cît de variată e moștenirea sa: autonomia indivizilor, egalitatea în fața legii, guvernarea reprezentativă, dreptul națiunilor, dictatura democratică, socialismul.

Fiecare din aceste moșteniri își are partizanii și exegeții săi. Unele sînt compatibile între ele, altele nu. Nici una nu e legată de magia vreunui nume, nici măcar bonapartismul, care nu există ca atare — din motive prea evidente — decît în Franța: Revoluția franceză s-a sustras voinței celor care-au pretins rînd pe rînd s-o conducă. Eveniment de o formidabilă putere unitară și extrem de bogat în contradicții, ea rămîne astfel și după căderea cortinei, tezaur de idei pe care nici un individ sau partid nu l-ar putea monopoliza, filon deschis în permanență curiozității modernilor, optimiști sau neliniștiți. Întrebările ei au umplut veacul ce i-a urmat — cuceririle ei, nu mai puțin.

Caracterul și destinul Revoluției din Octombrie sînt total diferite. Cei care iau puterea în numele comunismului o păstrează în numele comunismului și o transmit în numele comunismului. Mirabeau sau Robespierre nu știu în 1787 că vor face revoluția. Lenin însă a știut-o dintotdeauna, căci este posedat de o singură idee, pe care o crede științifică și în jurul căreia a construit un partid. Cu el, în octombrie 1917, știința istoriei și Partidul își arogă împreună o putere rămasă fără moștenitori. Octombrie n-a fost, ca iunie–august 1789 în Franța,

[2] Vezi François Furet, *La Révolution (1770–1780)*, Hachette, 1988.

explozia libertară a unei societăți, ci confiscarea puterii de stat de către un partid ce nu-și ascunde intențiile, de vreme ce nu întîrzie să dizolve Adunarea Constituantă.

Am scris ceva mai sus că Revoluția rusă e încheiată în iarna 1920–1921, o dată cu sfîrșitul războiului de intervenție, cu revolta de la Kronstadt, cu Congresul al X-lea și cu N.E.P. Afirmația mi se pare valabilă dacă prin „revoluție" înțelegem perioada mai mult sau mai puțin eroică de întemeiere a unui regim, însoțită de punerea în aplicare a unor idei radicale, cum ar fi „comunismul de război", o înregimentare mai mult sau mai puțin consimțită a muncitorilor, și un apel la subversiunea internațională. În acest sens, cu Congresul al X-lea și cu N.E.P., proza succedă într-adevăr poeziei! Dar, sub un alt aspect, Revoluția sovietică continuă, de vreme ce Lenin nu operează decît o retragere tactică fără să renunțe la scopul final, nici la dictatura Partidului. În spatele aparentei concesii făcute adversarilor săi, el e mai mult ca oricînd adeptul monopolului politic al Partidului, consolidat în același an prin interzicerea în sînul său a fracțiunilor. Sistemul instaurat în 1917–1918 nu permite poporului să experimenteze, cu atît mai puțin să aleagă. E un regim fără validare populară, în care politicile puse în aplicare pot să se schimbe, dar cu condiția să fie întotdeauna hotărîte și conduse de același Partid, de aceiași oameni. Astfel se perpetuează Revoluția din Octombrie, cîtă vreme puterea rămîne în mîinile celor care-au înfăptuit-o.

Și tot astfel devine evidentă minciuna conform căreia Teroarea revoluționară e doar un răspuns impus de violența contrarevoluționară: minciună de care s-au servit deja cei care-au apărat sau elogiat ghilotina franceză. În 1921, intervenția străină e terminată, vechii adversari ai bolșevicilor au plecat în străinătate, revolta din Kronstadt a fost înecată în sînge, țăranii au primit din nou libertatea de a produce și vinde. Tocmai în momentul cînd dictatura fricii a devenit aparent mai puțin necesară, Congresul al X-lea al Partidului, în 1921, o reafirmă și mai apăsat.

Oamenii Revoluției franceze au avut cea mai mare bătaie de cap în încercarea de a domestici ideea de reprezentare politică, una din cele mai spinoase idei ale democrației moderne. Flirtaseră chiar, un timp, cu o concepție esențialistă a acestei reprezentări, formată dintr-o piramidă de identități: poporul, Convenția, Comitetul Salvării Publice, Incoruptibilul. Dar această concepție nu făcut niciodată obiectul unei doctrine veritabile. Și oricum ea a dispărut la 9 Termidor, cînd revine ideea democratică a unei puteri transmise periodic, așadar incerte. Bolșevicii în schimb, cînd pun în relație Termidor și N.E.P., nu au în gînd decît schimbarea de politică economică. Prizonieri ai propriei filozofii a istoriei, ei raționează ca și cum doar economia ar conta. Interesul îi face să-și ajusteze doctrina. Sînt la putere, și rămîn la putere. Astfel, adaugă un capitol inedit la teoria regimurilor revoluționare.

Într-adevăr, bolșevicii se consideră singurii garanți ai destinului și sensului Revoluției din Octombrie, prin Partidul ce-i reunește sub autoritatea lui Lenin. Partid căruia nu alegerea de către popor îi dă legitimitate, ci cunoașterea legilor istoriei, îmbogățită permanent prin „praxisul" acesteia: de

aici caracterul său unic, incomparabil, și justificarea monopolului său. Și tot de aici, șirul de tautologii substituite incertitudinilor reprezentării politice în manieră democratică „burgheză": clasa muncitoare este emancipatoarea poporului, partidul comunist e în fruntea clasei muncitoare, iar Lenin în fruntea Partidului. Ideea de știință a istoriei fundamentează în același timp caracterul ireversibil al Revoluției din Octombrie și necesitatea unei oligarhii politice care să apere pomenita revoluție. Lenin întrevede totuși, în ultimul an al vieții sale[3], riscurile de tiranie birocratică inerente acestei concepții despre putere. Dar tocmai el a teoretizat-o și pus-o în aplicare, iar îngrijorarea pentru ce vor face succesorii săi vine prea tîrziu. Faimoasa lui „democrație proletară", atît de lăudată în diatribele contra lui Kautsky, nu mai este, la ceasul cînd Sovietele au tăcut, decît puterea absolută a unui Partid izolat în mijlocul unui popor secătuit de suferințe.

Însă prin Partid revoluția continuă, chiar — și mai ales — dacă spiritul ei a dispărut în masele populare. Ea continuă deci, în interiorul Rusiei, ca ideologie de stat, indispensabilă pentru menținerea legitimității Partidului: trebuie acceptată „retragerea strategică" a N.E.P., dar asta doar pentru a atinge mai bine, cîndva, țelul final al comunismului, spre care numai bolșevicii știu calea. Astfel cîștigă teren ideea de ortodoxie, cu atît mai indispensabilă cu cît politica urmată pare să se îndepărteze de ea. Chiar și în interiorul Partidului, timpul discuțiilor și al dezacordurilor deschise a trecut: rolul de ghid al revoluției este incompatibil cu fracțiunile și facțiunile, căci sensul revoluției n-ar rezista presiunii lor. De la ideea unei științe marxiste a istoriei, confirmată de victoria lor din 1917, bolșevicii trec, în ceasul mort al refluxului, la necesitatea unei dogme unanim admise: e singurul mod de a menține laolaltă cu mînă de fier ceea ce nu pot separa — interpretarea pe care o dau trecutului și dictatura lor asupra prezentului.

Exercițiul e cu atît mai dificil cu cît Revoluția rusă are, de la început, o vocație universală. Asta nu înseamnă doar că a contat, pentru a supraviețui, pe sprijinul proletariatului internațional, ci mai ales că e parte dintr-o mișcare mai vastă, că este avangarda întregii omeniri. Pornind de la premise identice, revoluționarii francezi au justificat în 1792 un război cu Europa, care urma să aibă semnificații și consecințe multiple și neprevăzute. Bolșevicii însă au făcut revoluția împotriva războiului. Concepția lor despre internaționalismul proletar nu-i împinge să exporte drapelul roșu pe calea armelor, ci să organizeze peste tot partide comuniste după modelul lor: reluare a tradiției Internaționalei a II-a, dar împotriva ei, crearea celei de-a III-a a răspuns acestui obiectiv. Ea pornește de la principiul că ideologia și tipul de organizare ale partidului bolșevic pot deveni universale. Vrea să formeze statul-major al unei mișcări revoluționare mondiale centralizate, ca strategi-șefi avîndu-i pe oamenii Moscovei, pentru că dețin secretul revoluțiilor victorioase. Ea implică așadar dedublarea Revoluției ruse și a partidului bolșevic: un versant

[3] Moshe Lewin, *Le Dernier Combat de Lénine*, Éditions de Minuit, 1967.

național, un altul internațional. Dar, în realitate, această dedublare nu se face decît prin divizarea birourilor și a organizațiilor. Pe plan politic, Lenin și conducătorii partidului bolșevic domnesc și peste Internaționala a III-a, unde predomină, prezentate sub alt unghi, chestiunile generate de situația Rusiei.

Pe scurt, Internaționala a III-a nu e decît extinderea instituțională a Revoluției din Octombrie în Europa și în lume. În consecință, se lovește de aceeași problemă ca și războiul revoluționar al francezilor la sfîrșitul secolului al XVIII-lea: își dezvăluie caracterul particular în momentul cînd încearcă să materializeze universalitatea misiunii sale. Francezii s-au lăsat antrenați de război, cu riscul să uite pînă și sensul ce i-l dăduseră la origine. Bolșevicii mizează, pentru a împlini destinul universal al aventurii lor, pe rețeta care le-a asigurat succesul în Rusia: un amestec de militantism cvasimilitar, de realism politic radical și de ideologie în doză masivă. Vor imprima noii Internaționale acel caracter conspirativ inseparabil de voluntarismul extrem ce marchează revoluția lor, drapîndu-l în știința istoriei. Procedînd astfel, ei supraestimează în toată Europa postbelică probabilitatea unor noi revoluții, cum o arată strategia lor germană sau bulgară din 1923. În schimb, implantează peste tot partide supuse unei autorități unice prin forța unei ideologii comune, și care va primi curînd un nume: marxism-leninismul.[4]

În perioada inițială, Revoluția franceză fusese sprijinită în străinătate de cluburi și cercuri de prieteni. În faza expansionistă, a creat Republici surori, cu ajutorul grupurilor iacobine locale: de pildă în Italia. Dar bagajul său de idei, format prin sedimentări succesive, n-a constituit niciodată o ideologie omogenă și unificată, și cu atît mai puțin liantul unei organizații internaționale centralizate. Dimpotrivă, Revoluția din Octombrie este unitară, fiind pregătită, hotărîtă, executată, dirijată de Lenin și Partidul său, care îi orientează întreaga evoluție și îi precizează permanent sensul. Experiența sovietică e permanent trecută prin filtrul marxist al lui Lenin, integrată în corpul de idei ce i-a dat naștere. E mai puțin universală decît cea a Revoluției franceze, însă e mai ușor de universalizat. Mai puțin universală, în măsura în care a prins rădăcini într-o țară înapoiată și nu oferă observatorului decît un conținut relativ sărac: dictatura unui partid după anarhia unei națiuni. Dar mai ușor de universalizat, căci actorii săi o culcă zilnic în patul procustian al ideologiei și astfel îi dau un sens canonic prestabilit, înainte de a o difuza

---

[4] Termenul de leninism apare imediat după moartea lui Lenin (*cf.* Boris Souvarine, *Staline, op. cit.*, pp. 307–309). La începutul lui aprilie 1924, Stalin ține o conferință la universitatea Sverdlov, pe care o publică sub titlul: *Despre principiile leninismului.* În cursul anului 1925, Grigori Zinoviev scrie *Leninismul* (ediție franceză în 1926). Începînd cu mijlocul anilor treizeci, adjectivul „marxist-leninist" face parte din arsenalul ideologic al P.C.F. („Faptele confirmă teoria marxist-leninistă a partidului", Școala elementară a P.C.F., lecția a VI-a, 1937). Folosirea substantivului marxism-leninism devine curentă o dată cu puterea absolută a lui Stalin, care o impune prin opusculul său, *Despre materialismul dialectic și materialismul istoric* (1938) (pt. trad. rom., vezi, de ex., Editura pentru literatură politică, București, 1954, ed. a II-a).

la scara întregii lumi prin Internaționala a III-a. Trecută prin această filieră, evoluția dezastruoasă a revoluției sovietice capătă aparențe de împlinire a istoriei universale.

Neajunsul sistemului este rigiditatea sa. Dacă partidul bolșevic are misiunea nu numai să conducă revoluția, ci și să-i precizeze permanent sensul, orice dezacord politic în sînul său, sau înlăuntrul Internaționalei, este un dezacord asupra temeiului său: capacitatea sa de a conduce lupta de clasă conform științei istoriei. Ortodoxia se menține cu prețul transformării disensiunilor în erezii. Cum însă, în cazul de față, dogma variază după circumstanțe, ortodoxia nu are alt punct de referință decît Partidul, adică șefii lui. Slăbiciune ce-i dă lumii comuniste, de la apariția ei, caracterul unei secte enorme, cu milioane de fideli, dar constant zguduită de crize politice trăite ca niște schisme. Căci de-acum înainte a fi comunist înseamnă nu atît să fii marxist, cît să crezi în marxismul întrupat de Uniunea Sovietică, adică în marxismul interpretat de partidul comunist bolșevic. Asta le dăruiește convinșilor mîntuirea încă pe lumea aceasta, dar totodată îi expune accidentelor unei credințe investite într-un obiect experimental: în plus, acest obiect, o revoluție, aparține unei specii efemere prin definiție, or el ar trebui să fie ipostaziat în binefacere permanentă pentru a fixa ceva asemănător unei credințe.

Iluzia de universalitate, consubstanțială credinței revoluționare de tip iacobin sau leninist, se destramă la spectacolul desfășurării revoluției: istoria comunismului nu face excepție de la regulă. Din contră, o scoate în evidență și mai mult, căci pe de o parte are o componentă ideologică foarte puternică, iar pe de alta e plină de tragice dezmințiri ale promisiunii de fericire colectivă pe care o proclamă. Foarte devreme, în prima tinerețe a mișcării, încă înainte de moartea lui Lenin, stînga europeană numără deja mii de foști comuniști, lecuiți de iluziile sau de speranțele lor. Comunismul e o casă în care, de-a lungul întregului secol, la fiecare generație, se va intra și ieși la întîmplare, în funcție de circumstanțe. Dar mișcarea va ști de asemeni să rețină pe viață, militanți atît de fanatici, încît formează un fel de specie politică particulară pînă spre finele secolului: aceștia nu vor abandona niciodată tabăra Uniunii Sovietice, inseparabilă, în ochii lor, de revoluție. Chiar și în cele mai grele momente, chiar trecuți pe linie moartă sau bănuiți pe nedrept, ei nu vor putea concepe alt sens pentru viețile lor decît slujirea cauzei lui Octombrie 1917, ca și cum atunci s-ar fi născut cu adevărat noua lume.

Voi încerca să pătrund motivele unora sau altora pornind de la trei exemple: trei intelectuali veniți din lumi foarte diferite, dar ajunși în politica revoluționară o dată cu războiul și cu Octombrie; experiență ce îi va reuni și apoi separa. Pascal, Suvarin, Lukács.

*

Unul din primii martori străini ai Revoluției ruse este un tînăr intelectual francez, Pierre Pascal, care a consemnat zilnic ce a văzut și

gîndit[5], începînd din 1917 și pînă în anul crucial 1927, ce marchează exilul lui Trotsky și triumful lui Stalin. Pierre Pascal aparține unei generații de tineri francezi trecuți prin École Normale Supérieure chiar înaintea războiului (promoția 1910). Student în litere, se interesează foarte devreme de Rusia, unde face prima călătorie în 1911. Catolic fervent, l-a citit pe Soloviov, care l-a convins de necesitatea „unirii Bisericilor"[6]; se îndrăgostește de Kiev și cercetează cu multă curiozitate viața religioasă rusă. În acel an, la Sankt-Petersburg, pregătește o lucrare de licență pe tema „Joseph de Maistre și Rusia", apoi revine, în anul următor, la Moscova. Interesul i s-a fixat așadar, foarte devreme, asupra realităților rusești; l-au atras într-acolo preferințe intelectuale și morale a căror orientare poate fi ghicită după subiectul lucrării sale. Acest tînăr catolic, apropiat de condiscipolul său Psichari de la École Normale, vrea să redea spiritului catolic vocația universală, făcîndu-l să înflorească din nou sub forma lui comunitară. Ceea ce Pascal detestă mai mult în lumea modernă este domnia banului și corolarul ei, individualismul burghez, ale cărui ravagii au cruțat vechea Rusie țărănească și ortodoxă. Minciunii drepturilor omului sau a regimului parlamentar, îi preferă o monarhie creștină ca a țarului. Pierre Pascal întrupează această combinație rară: un slavofil francez. A iubit Rusia la fel cum La Mennais iubise Polonia: pentru ceea ce, în ea, mai era comunitar, deci creștin. Are deja în minte o lucrare despre „credincioșii de stil vechi", pe care o va termina mai tîrziu.[7] Dacă n-a așteptat anul 1917 ca să privească spre Est, ca pacifiștii ori socialiștii, e pentru că vine din altă direcție decît ei, și de mai departe. Tocmai de aceea este importantă mărturia sa — pentru că ne permite să înțelegem fascinația lui Octombrie asupra unei largi familii de intelectuali „catolici" care la origine nu e nici marxistă, nici de stînga, nici măcar democrată. Pierre Pascal e primul dintre aceștia; Louis Althusser va fi ultimul[8].

Grav rănit pe front în septembrie 1914, Pascal luptă apoi la Dardanele, înainte de a obține numirea, ca vorbitor de limbă rusă, la misiunea militară franceză din Sankt-Petersburg, în 1916. Acolo îl găsește revoluția, ce-l va fixa pentru multă vreme în Rusia. Cronica zilnică pe care o va ține timp de

---

[5] Pierre Pascal, *Mon journal de Russie, 1916–1918*, vol. I, prefață de J. Laloy, L'Âge d'homme, 1975; *En Communisme. Mon journal de Russie, 1918–1921*, vol. II, 1977; *Mon état d'âme; Mon journal de Russie, 1922–1926*, vol. III, 1982; *Russie 1927; Mon journal de Russie*, vol. IV, 1982.

[6] În legătură cu catolicismul lui Pierre Pascal, ce ține deopotrivă de credința lui Sillon și de „unionismul" prețuit de părintele Portal, vezi Régis Ladous, *Monsieur Portal et les siens*, prefață de Émile Poulat, Éditions du Cerf, 1985.

[7] Pierre Pascal, *Avvakum et les débuts du raskol. La crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*, Librairie Honoré Champion, Paris, 1938; *La Vie de l'archiprêtre Avvakum écrite par lui-même...*, traducere, introducere și note de Pierre Pascal, Gallimard, 1960. Despre raskol [mișcare de opoziție religioasă la reformele patriarhului rus Nifon — *n. t.*], vezi Léon Poliakov, *L'Épopée des vieux-croyants*, Perrin, 1991.

[8] Yann Moulier Boutang, *Louis Althusser. Une biographie*, Grasset, 1992.

zece ani este un document ce nu are echivalent, atît în plan strict documentar, cît și prin ceea ce ne spune despre angajamentul său, apoi despre dezamăgirea lui.

Pascal e „bolșevic" dinainte de octombrie, din februarie 1917: un bolșevism foarte special, nemarxist, dar rusesc și creștin, reflectînd acel soi de electiune istorică pe care o posedă Rusia, patrie prin excelență a creștinismului. Rolul lui oficial e totuși de a combate propaganda defetistă a lui Lenin și a tovarășilor săi, de vreme ce are drept sarcină, ca și colegii săi din misiunea militară, să mențină tînăra Republică în război, alături de Franța. Trebuie chiar să-și consacre o parte din activitate îndemnîndu-i pe soldații ruși în acest sens. Dar crezul său de fraternitate universală trece deja înaintea datoriei profesionale, care nu mai e decît supunere mecanică; în 1918, va refuza să revină în Franța, pentru că vrea să fie martorul excepționalei aventuri. Ceea ce-i place la bolșevici, între februarie și octombrie, este că vor să redea un sens istoriei ruse punînd capăt războiului, care-a lipsit-o de sens. „Poporul rus resimte intens caracterul tragic al acestui război, pe care nu-l dorește, care este absurd, pe care omenirea ar trebui să-l respingă, dar din care nu poate ieși" (vol. I, p. 127, 19 mai 1917). Țăranul rus, soldat al umanității împotriva războiului: viziune tolstoiană ce-l împinge pe locotenentul Pascal spre Lenin și tovarășii săi, în numele unei eshatologii preluate de la Edgar Quinet: „Războiul scapă tot mai mult de sub controlul guvernelor. Ne îndreptăm către o revoluție socială universală. Va fi o confederație europeană" (vol. I, p. 205, 21 august 1917).

Vine Octombrie, bolșevicii cuceresc puterea. „Ei sînt teoreticienii, comentează Pascal, dar poporul rus, care nu e socialist sau bolșevic decît cu numele, îi urmează, pentru că și el trăiește în viitor: vrea încetarea injustiției și a nefericirii pe pămînt. Stîngaci, deprimat, chinuit, el creează totuși acest viitor. Revoluția rusă, indiferent de reacția ce va urma, va avea un impact la fel de mare ca Revoluția din 1789, ba chiar și mai mare: nu e un accident, este o epocă, iar Bossuet ar începe cu ea un capitol din *L'Histoire universelle*" (vol. I, p. 247, 26 decembrie 1917). Așadar, bolșevismul „teoretic" nu e decît semnul a ceva mai profund. Nu e anticreștin decît în aparență, căci își ignoră el însuși natura. Poporul rus l-a adoptat ca drapel, însă are în minte realizarea creștinismului pe pămînt, etapă a istoriei mult mai importantă decît Revoluția franceză din 1789. Dintre diferitele căi pe care ideea creștină se poate alătura leninismului, Pascal a ales-o pe cea la capătul căreia, cînd va veni sorocul, cei din urmă vor fi cei dintîi: victoria lui Octombrie nu e înscrisă într-o știință a istoriei, ci e revanșa celor obidiți, e ziua marii împărțeli, căci poporul rus acționează din voința lui Dumnezeu. Socialismul este o doctrină justă dar limitată, căci nu știe — nu știe încă — ce este: instrumentul spiritului creștin în treburile pămîntești.

Așadar, în toamna lui 1918, Pierre Pascal ia taurul de coarne. Încălcînd ordinele, rămîne în Rusia. Împreună cu alți cîțiva, între care Jacques Sadoul

e cel mai cunoscut[9], formează minusculul grup de comuniști francezi de la Moscova, ce va juca un rol de intermediar între bolșevici și stînga mișcării muncitorești franceze, în negocierile pentru aderarea la Internaționala a III-a. Urmează anii militari, care sînt de asemeni anii teribili — război civil, intervenție străină, teroare la sate și orașe — ai tinerei Rusii sovietice, izolată de lumea exterioară prin „cordonul sanitar" al Aliaților. Atacat de presa franceză ca dezertor, îngrijorat de ceea ce cred ai săi despre el, Pascal lucrează la redactarea buletinelor informative la Comisariatul Poporului pentru Afacerile Externe, culegînd totodată orice informație despre Rusia veche sau nouă. Al doilea volum al jurnalului său din Rusia, ce acoperă anii 1919–1921, este intitulat *En communisme*, la fel cum se spune, comentează el însuși, „în monahism" (vol. I, p. 7). Această perioadă se încheie în martie 1921, o dată cu N.E.P., care coincide cu începutul dezamăgirii: revoluția s-a sfîrșit, și trebuie totuși să trăiești cu cortegiul ei de eșecuri și amintiri.

Jurnalul acelor ani e mai puțin bogat decît precedentul în notații zilnice despre viața la Moscova. Poate că autorul are mai puțin timp pentru carnetele sale, și oricum trăiește în condiții materiale jalnice, chinuit de frig și de problemele de aprovizionare. Relațiile sociale au fost distruse de revoluție, iar universul lui e de-acum înainte aproape exclusiv politic: pe de o parte, bolșevicii ruși, pe care-i frecventează puțin; pe de alta, cei cîțiva bolșevici francezi care se sfîșie între ei, destin obișnuit pentru micile grupuri politice în exil. Lui Pascal îi vine greu să se apere de acuzația că este catolic, prin care Sadoul încearcă să-l discrediteze pe lîngă șefii bolșevici.[10] Trebuie să suporte mai multe anchete, din care una în fața lui Lenin și a tovarășei sale Inès Armand! Dar nici faptul că e suspectat de abatere de la „linie", nici dictatura absolută a Partidului nu-i știrbesc entuziasmul. Ce-ar fi putut avea în comun, bunăoară, cu o Adunare Constituantă, el, care în Franța a detestat atîta parlamentarismul burghez? O asemenea Adunare, dacă nu ar fi fost dizolvată, n-ar fi avut alt rezultat decît aducerea la putere a partidului „cadet", organ al burgheziei ruse occidentalizate, flancat de menșevici și de socialist-revoluționari, primii — niște lași, ceilalți — inconsistenți și fără idei. Citindu-l pe Pascal,

---

[9] Secretar al federației socialiste de la Viena înainte de 1914, Jacques Sadoul (1881–1956) devine subsecretar de stat în cabinetul lui Albert Thomas care îl detașează pe lîngă misiunea militară franceză din Rusia. Sadoul încearcă atunci să servească de intermediar între Aliați și bolșevici, sperînd că aceștia din urmă vor continua războiul împotriva Germaniei. Convertit la bolșevism, își publică, la indicațiile lui Lenin care nu-l ține la prea mare cinste, scrisorile către Albert Thomas. Condamnat la moarte în 1919 de Consiliul de Război din Paris, Sadoul revine în Franța în 1924; un nou proces îi aduce achitarea. Foarte apropiat de sovietici, colaborează la *Izvestia*.

[10] Jacques Sadoul are ambiția să devină conducătorul exclusiv al grupului comunist francez. Ca să-și îndepărteze rivalii, îl denunță lui Lenin pe Pierre Pascal ca fiind favorabil menșevicilor. Se deschide o anchetă, iar Pascal trebuie să se apere în fața Cekăi. Sadoul îl denunță din nou pe Pascal, de data asta ca fiind catolic. Vezi Pierre Pascal, *Mon journal de Russie*, *op. cit.*, vol. II., pp. 111–114.

regăsești intactă vechea distincție dintre revoluția socială și revoluția politică, atît de familiară în discuțiile socialismului francez din secolul al XIX-lea. Ceea ce-l interesează pe istoricul nostru catolic bolșevizat e mai puțin puterea, sau modul de a o organiza, atît de des învăluit în iluzii sau în minciuni savante, cît revoluția socială, sfîrșitul dreptului de proprietate și al bogaților. Puțin contează libertatea politică, dacă în egalitatea restabilită și menținută oamenii găsesc o nouă morală a fraternității, vestită de Cristos, și trădată de lumea banului.

Bolșevismul lui Pascal e mai aproape de Buchez[11] decît de Marx. E suficient să transferi Rusiei, de la Franța, ideea elecțiunii istorice, pentru a regăsi la neofitul leninismului accentele mesianice ale profetului neoiacobin și neocatolic din timpul monarhiei din Iulie. Stă mărturie acest text extraordinar, ce vrea să descrie Rusia revoluționară și o pune într-o lumină sumbră de apocalipsă egalitară: „Spectacol unic și exaltant: demolarea unei societăți. Acum se realizează psalmul patru al vecerniilor duminicale și *Magnificatul*: cei puternici sînt răsturnați de pe tronuri, iar săracul e ridicat din mizerie. Stăpînul casei este înghesuit într-o cameră, iar în toate celelalte încăperi e găzduită cîte o familie. Nu mai există bogați: doar săraci și săraci lipiți. Cunoașterea nu mai conferă nici privilegii, nici respect. Fostul muncitor promovat director dă ordine inginerilor. Salariile, de sus și pînă jos, se apropie. Dreptul de proprietate e redus la zdrențele personale. Judecătorul nu mai este obligat să aplice legea dacă ea contrazice simțul său de echitate proletară. Căsătoria nu mai e decît o înregistrare la starea civilă, iar divorțul poate fi comunicat prin carte poștală. Copiii sînt învățați să-și supravegheze părinții. Sentimentele de generozitate sînt izgonite de urgia timpului: în familii se numără înghițiturile de pîine sau gramele de zahăr. Blîndețea e considerată viciu. Mila a fost ucisă de omniprezența morții. Prietenia nu mai există decît ca tovărășie."[12]

Pascal e totuși puțin îngrijorat, deja, de umbra Cekăi ce se proiectează peste existența cotidiană, de statul care apasă tot mai greu această societate spartană, unică lege într-o lume fără de legi. Dar se liniștește la gîndul că este vorba de poliția poporului, de un stat proletar, aproape un non-stat, de vreme ce la treburile lui poate participa orice „bucătăreasă", după profeția lui Lenin. Drept dovadă, cuvîntul „cetățean", ce respiră răceala juridică a individualismului burghez, a fost înlocuit de regim cu „tovarăș", care exprimă fraternitatea concretă a lumii muncitoare și triumful egalității reale.

---

[11] Philippe Joseph Benjamin Buchez (1796-1865), autor, împreună cu Prosper-Charles Roux, al monumentalei *Histoire parlementaire de la Révolution française*, în patruzeci de volume, apărută în fascicole între 1834 și 1838. Fost carbonar și fost saint-simonian, Buchez este un exeget în același timp catolic și socialist al Revoluției. Din aceste două perspective, proslăvește mesianismul comunitar al iacobinilor pe care îl opune individualismului burghez al lui 1789.

[12] Pierre Pascal, *Journal*, *op. cit.*, vol. II, p. 16.

Între 1919 și 1920, Pierre Pascal amintește puțin de Péguy: „Cu capul ras, cu o mustață groasă căzăcească, cu ochi prietenoși mereu surîzători, îmbrăcat cu un cămeșoi țărănesc, și umblînd desculț prin oraș" (Victor Serge[13]). Personajul ne ajută să înțelegem în ce măsură bolșevismul acestei epoci valorifică în folosul său emoții și tradiții pe care-a trebuit să le combată pentru a se putea constitui: egalitarismul săracilor, socialismul utopic, spiritul creștin comunitar. Pascal, intelectualul francez, le ambalează într-un limbaj abia învățat, limbajul lui Lenin; ceea ce nu dă un amestec prea rău, de vreme ce aceste elemente străine sînt, și ele, radical revoluționare și consolidează mai curînd ideologia Partidului aflat la putere. Aventura intelectuală și politică a locotenentului francez constituie una din primele ilustrări ale fascinației exercitate de bolșevism asupra unor spirite venite din orizonturi total diferite și totuși copleșite, în sensul propriu al cuvîntului, de „prezența" lui istorică.[14]

Cum se risipește această prezență? Cum se destramă această credință? Cînd, cum și de ce se rupe vraja lor? Ieșirea din comunism — Pierre Pascal e primul care face această experiență —, sortită să se repete atît de des de-a lungul veacului, prezintă deja, la el, trăsăturile sfîrșitului unei credințe: entuziasmul credinciosului e urmat într-o bună zi de examenul critic, și aceleași evenimente ce-i iluminau existența și-au pierdut strălucirea. Poate că, în cazul lui, ar fi mai bine să vorbim de sfîrșitul unei credințe recente învinsă de o credință mai veche, în măsura în care, nemaifiind comunist, Pascal e mai catolic ca niciodată, ceea ce aduce mîngîierile religiei unui suflet smintit de singurătate și de exil. Necazul e că încetează să-și scrie *Jurnalul* în 1921, exact în momentul cînd credința lui comunistă se frînge: această ruptură îl face să-și abandoneze pana, în timp ce pe atîția alții îi va împinge să scrie. Totuși, din puținul pe care-l spune, se văd cel puțin evenimentele care, dacă n-au provocat ruptura, măcar au alimentat-o, în primele luni ale lui 1921: condamnarea grupării „Opoziția muncitorească"[15] la Congresul al X-lea, interzicerea fracțiunilor în Partid, represiunea de la Kronstadt. De-acum înainte Revoluția rusă și-a pierdut pentru el puritatea aproape atemporală de

---

[13] Victor Serge, *Souvenirs d'un révolutionnaire*, Le Seuil, 1951, pp. 153–154. Despre Victor Serge, *cf. infra*, p. 152.

[14] Din materialul *Jurnalului* său, rămas atîta vreme inedit, Pierre Pascal a scos o broșurică de îndoctrinare comunistă, publicată la sfîrșitul lui 1920, în ajunul Congresului de la Tours și intitulată *En Russie rouge. Lettres d'un communiste français*, Editura Internaționalei Comuniste, Petrograd, 1920; Éditions de la Librairie de l'Humanité, Paris, 1921.

[15] Apărută în 1919, Opoziția muncitorească este animată de Aleksandr Șliapnikov și Alexandra Kollontaï, care în martie 1921 își apără ideile la Congresul al X-lea bolșevic, contemporan cu insurecția de la Kronstadt. Opoziția muncitorească se dorea emanația „părții înaintate a proletariatului care nu și-a rupt legătura vie cu masele muncitoare organizate în sindicate..." Tezele ei despre rolul sindicatelor au fost respinse de congresul care interzicea orice grupare de opoziție în sînul Partidului. Vezi Alexandra Kollontaï, *L'Opposition ouvrière*, Le Seuil, 1974.

împlinire religioasă. E o putere interesată nu să se apere, ci să domnească. Al treilea volum al *Jurnalului*, consacrat anilor 1922–1926, se intitulează sobru *Mon état d'âme*.

Autorul nu mai e comunist. Dar continuă să iubească Rusia și poporul rus, care l-au atras atît de departe de patria sa, cu mult înainte de bolșevici. I se întîmplă să viseze „ce splendoare de revoluție ar fi putut face Rusia pravoslavnică, fără deformarea marxistă" (vol. III, p. 40, 2 februarie 1922), regăsind astfel mitologia slavofilă sub ruinele mitologiei comuniste. Revoluția bolșevică a murit, fără să producă decît un stat birocratic profitor al unui nou capitalism, dar poporul rus rămîne o speranță: căci Pascal n-a iubit revoluția *cu toate că* era rusă, precum comuniștii occidentali și chiar mulți bolșevici, ci tocmai pentru că era rusă și deci creștină. E ceea ce-i dă forța să rămînă membru al secției franceze a partidului bolșevic și să muncească atît pentru guvernul sovietic, cît și pentru Komintern. Oricum, e nevoit să continue să scrie „în chip comunist", chiar dacă limbajul militant n-a ajuns încă la puritatea limbii de lemn.

Ruptura lui cu Rusia sovietică e așadar radicală și totuși, de nevoie, incompletă. Pe de o parte, a examinat sub toate aspectele politica bolșevică, ba chiar i-a cercetat și istoria: într-o scrisoare adresată lui Alfred Rosmer pe 24 septembrie 1925[16], Pascal afirmă că Partidul își conturase caracterul — intrigi feroce, dispute bizantine și gustul forței pure — încă de la Congresul al II-lea (faimosul Congres din 1903[17]). Vede foarte limpede escrocheria „statului proletar", nulitatea politică a Sovietelor și minciuna ce învăluie, de pe-acum, întregul regim: de aceea, în luptele de succesiune care încep cînd afazia îl scoate din arenă pe Lenin, refuză să ia poziție pentru unul sau altul din clanurile ce se formează. Se situează deja, de exemplu, prea în afara politicii comuniste ca să devină trotkist: în ochii săi, fostul comandant al Armatei Roșii, omul care a preconizat militarizarea sindicatelor, nu e rivalul lui Zinoviev ori al lui Stalin decît prin ambițiile, nu și prin ideile sale.

Dar unde în altă parte să meargă? Stabilindu-se la Moscova în loc să revină în Franța, și-a tăiat toate punțile de întoarcere. Dacă ar fi să se repatrieze,

---

[16] Scrisoare către Rosmer, 24 septembrie 1925; *cf.* Pierre Pascal, *Mon journal de Russie*, vol. III, *op. cit.*, pp. 114–116. (Această scrisoare, datată din greșeală 1923, face aluzie în mod explicit la fapte survenite în 1925.)

Prieten al lui L. Trotki, Alfred Rosmer (1877–1964) aparține din 1920 Comitetului Executiv al Kominternului. Membru al Comitetului Director al P.C.F. în 1923–1924, el avea să se rupă de bolșevici în același timp cu Monatte și să participe în 1925 la lansarea revistei *La Révolution prolétarienne*. Apoi se va apropia de curentul trotkist, certîndu-se temporar cu exilatul în 1930. A. Rosmer este autorul unei *Histoire du mouvement ouvrier pendant la guerre*, 2 volume, 1936 și 1959.

[17] Pierre Pascal face aluzie la Congresul de la Londra din 1903, cînd Partidul Muncitoresc Social-Democrat din Rusia s-a scindat virtual în două mari fracțiuni distincte, cea a majoritarilor (bolșevici), conduși de Lenin, și a minoritarilor (menșevici), conduși de Martov.

ar fi silit ori să mintă, ori să le dea apă la moară acestor burghezi și politicieni pe care-i detestă și de care a fugit. Descoperă impasul celui care a crezut în comunism, dar a încetat să mai creadă: retrăgîndu-se, credința lasă intactă pasiunea care a hrănit-o. Ce faci cu ura contra burghezului cînd gîndești ce gîndește Pascal despre comunism? Întrebarea implică mai mult decît o rănire a amorului-propriu, oricît de dureroasă ar fi și aceea; ea pune în joc toată investirea psihologică modernă legată de ideea de revoluție. Astfel se face că Pascal, îndepărtîndu-se de Revoluția bolșevică, are mare grijă să salveze de la naufragiu convingerea ce-l adusese aici și să opună, revoluției ratate a lui Lenin, revoluția viitoare a poporului rus. Departe de a inventa o lume, bolșevicii sînt pe cale să readucă la putere banul și pe bogați: această profeție are avantajul de a împăca decepția recentă cu mai vechea ură împotriva burghezului. Ea degrevează revoluția de o ipotecă, deschizîndu-i iar drumul imaginației.

Pe de o parte, există poporul rus, egalitar, sărac, religios, creștin, oricînd capabil de-o ridicare subită. Pascal rămîne credincios acestei iubiri de adolescență. Dar depune mărturie și despre reversul tabloului. Descrie zi de zi, corectînd presa prin relatarea zvonurilor și discuțiilor, politica Kominternului și agitația permanentă pe care ea o provoacă în tînărul Partid Comunist Francez. Poartă corespondență cu Boris Suvarin, exclus din Internațională în 1924. Primește de la Paris *La Révolution prolétarienne*, ai cărei fondatori, Pierre Monatte[18] și Rosmer, au fost excluși anul precedent din P.C.F. Îi place publicația lor, deși e cam „trotkistă" pentru gustul lui. Regăsește în ea spiritul libertar, ostilitatea față de partide, apropiată uneori de anarhism sau de sindicaliștii revoluționari. Își oferă serviciile pentru reportaje despre situația rusă, direct de la sursă. Dar nu se simte implicat în bătălia ce face furori, în acei ani (1925–1927), între facțiunile și șefii Partidului: vorbește despre ele pe tonul unui comentator neutru, adică ostil tuturor. În ochii lui, viața politică sovietică a devenit la fel de demnă de dispreț ca și parlamentarismul burghez. Pascal nu mai joacă în ea nici un rol, retras în munca de traducere în franceză a lui Lenin, la Institutul Marx-Engels. Dar această independență de spirit dă notelor sale din ultima perioadă o prospețime care și-a păstrat intact farmecul. Proza dezamăgitului păstrează calitățile prozei catecumenului, rămîne simplă și variată, aplecată asupra concretului, bogată în detalii cotidiene. Iar divorțul „sovietic" dintre mit și realitate, o dată reperat, conferă un merit suplimentar acestui stil reportericesc, ce reînvie adevărata viață rusească și totodată descrie, deja, rolurile farsei comuniste. Pe acela, de pildă, al pelerinului în țara făgăduinței, surprins pe viu la 4 septembrie 1927: „Nici

[18] Sindicalist-revoluționar și fondator al revistei *La Vie ouvrière* (1909), Pierre Monatte (1881–1960) este unul din primii susținători ai Revoluției bolșevice, animînd tendința revoluționară în sînul C.G.T. pînă la sciziunea din 1921. Intră în redacția ziarului *L'Humanité* în martie 1922, dar nu aderă la partidul comunist decît în mai 1923. Demisionează din el la sfîrșitul lui 1924 pentru a protesta împotriva „bolșevizării", apoi fondează o nouă revistă, *La Révolution prolétarienne*.

un regim n-a fost în asemenea măsură un regim al minciunii. Rezultatul e strălucit: un tînăr francez vine să viziteze Institutul; un intelectual entuziast, ce amintește de « eroii » Sadoul, Guilbeaux, Pascal!, și care mă privește cu admirație. Vine să studieze edificarea socialismului la Academia comunistă! Este aici de două luni. E absolut convins că sîntem pe calea socialistă: blocurile muncitorești, fabricile de stat... Nu vede nimic, dar nimic din realități. Un comunist de la Prombank i-a spus că investițiile noastre anuale le depășesc pe ale Statelor Unite, și el îl crede pe cuvînt. Îi spune că în Franța comunismul este persecutat la sînge, și iarăși îl crede. Compară libertatea lui de acolo cu cea de care se bucură aici, și crede."[19]

Pierre Pascal va reveni în Franța în 1933. Reintegrat în serviciul public în 1936, va face, după acest straniu ocol, o carieră clasică de profesor de istorie a Rusiei, ce se va încheia la Sorbona. Revenit în lumea burgheză, se va exila mai mult ca oricînd în iubirea lui pentru istorie și pentru poporul rus. Dar nu va mai vorbi niciodată despre Revoluția sovietică.[20]

*

Boris Suvarin[21] aparține aceleiași generații ca Pierre Pascal. Nu și aceluiași mediu social și intelectual. S-a născut la Kiev într-o familie de mici bijutieri evrei, care emigrează și se stabilește la Paris la sfîrșitul secolului trecut, cînd Boris are doi ani. Scurte studii primare, dat la meserie de timpuriu, lecturi de autodidact, idei socialiste. Își face debutul politic în 1917, începînd să scrie mici recenzii pentru *Le Populaire*, pe care le semnează cu numele de Suvarin, ca omagiu adus romanului *Germinal*. *Le Populaire* nu este extremist, nu e nici defetist revoluționar; adoptă și apără linia minorității Partidului Socialist, în căutarea unei păci de compromis, fără învingători sau învinși. Cînd Octombrie 1917 are loc în Rusia, tînărul Suvarin se pasionează de ceea ce se întîmplă în țara nașterii sale. Susține dorința de pace a bolșevicilor, se teme de tendințele lor dictatoriale, dar aprobă dizolvarea Adunării

---

[19] Pierre Pascal, *Journal, op. cit.*, vol. IV, p. 190, 4 septembrie 1927.

[20] În 1933, abia revenit din Rusia sovietică, Pierre Pascal i se alătură lui Boris Suvarin în apărarea lui Victor Serge, care fusese din nou arestat. În 1936, scrie o prefață la broșura lui M. Yvon (*Ce qu'est devenue la révolution russe*); titlul prefeței, „Ceux qu'il faut croire", arată bine valoarea pe care o acordă mărturiei acestui muncitor care a trăit unsprezece ani în U.R.S.S. În martie 1952, publică în *Preuves* „La révolution russe et ses causes", articol în care opune „cea mai generoasă dintre revoluții" „odiosului sistem ce a năruit în chipul cel mai brutal toate speranțele lui 1917". În 1967, reia această distincție dintre revoluție și regim în *La Révolution prolétarienne* („Octobre et février ne sont qu'une révolution", aprilie 1967) și participă de asemeni la o discuție organizată de *La Table ronde* (nr. 237–238, octombrie–noiembrie 1967) cu Jean Bruhat, Stanislas Fumet și Pierre Sorlin pe tema „Octobre 1917, la révolution russe et son destin".

[21] Personajul lui Boris Suvarin face obiectul unei remarcabile biografii, căreia paginile ce urmează îi datorează mult: Jean-Louis Panné, *Boris Souvarise, le premier désenchanté du communisme*, Robert Laffont, 1993.

Constituante[22], în care Karl Rappoport, alt emigrant rus, din generația părinților lui Boris, vede de pe acum eșecul revoluției[23]. Dar, pînă la urmă, Suvarin se convinge că dictatura bolșevicilor e într-adevăr puterea proletariatului: iată-l devenit unul din primii bolșevici francezi, în primele luni ale anului 1918. De atunci, va fi unul din principalii artizani ai aderării unei majorități a Partidului Socialist la Lenin.

Mărunt, activ, inteligent, tenace, Suvarin va cheltui în acei ani pentru a promova bolșevismul tot atîta energie cîtă va consacra combaterii lui, în tot restul vieții. Face parte din acea categorie de spirite ce simte o plăcere sarcastică să aibă dreptate împotriva majorității: calitate ce poate fi exploatată la fel de bine printre comuniști ca și printre anticomuniști. După primul război mondial, se opune antisovietismului general al opiniei publice franceze, în timp ce după al doilea va combate, aproape de unul singur, un prosovietism nu mai puțin general. E o inteligență mai puțin romantică, mai puțin aburită de sentimente decît a lui Pascal. Și el iubește Rusia celor umili, care nu este individualistă ca Occidentul, dar nu pentru că e creștină, ci pentru că face parte din lumea lui familială și din atmosfera copilăriei sale. Cultura lui, dobîndită mai ales în afara școlii, este integral democratică și rațională, mai puțin vastă decît cea a unui profesionist al cunoașterii, dar mult mai deschisă decît cea a unui militant: muncește cu îndîrjire, nu încetează să se informeze, crede în documente și în fapte. Pasiune pentru adevăr ce-i va interzice foarte repede cariera politică, dar care va rămîne fixată la obiectul primei sale „iubiri": bolșevismul. Astfel încît, traversînd veacul, Boris Suvarin nu va fi un exilat interior, de felul lui Pierre Pascal, ci un martor decepționat tocmai de ceea ce ajutase să vină pe lume.

Am văzut deja că Suvarin e dintre cei ce invocă precedentul Revoluției franceze pentru a apăra dictatura născută în Octombrie 1917. Participă de asemeni la diferitele adunări în sprijinul Internaționalei a III-a și contra intervenției militare franceze în Rusia. Entuziasmul militant îl împinge curînd spre extrema stîngă a Partidului Socialist, departe de tovarășii săi „minoritari" care, după aprecierea lui, nu pun destul zel în susținerea bolșevicilor. Părăsește *Le Populaire* la sfîrșitul lui 1919, decis să lupte nu doar contra majoritarilor, ci și contra propriei sale grupări, pînă la sciziune. Iată-l ajuns un adevărat bolșevic, în contact, de altfel, cu *missi dominici* ai Internaționalei Comuniste în Franța.[24] E unul dintre oamenii lor la Paris. Fondează curînd (martie 1920) prima dintre revistele sale efemere, din care va mai scoate atîtea în lunga sa viață: *Bulletin communiste*, menit să informeze

---

[22] Jean-Louis Panné, *Boris Souvarine*, *op. cit.*, pp. 60–61.

[23] Charles Rappoport, *Une vie révolutionnaire, 1883–1940. Les Mémoires de Charles Rappoport*, text stabilit de H. Goldberg și G. Haupt, prezentare de M. Lagana, Éditions de la Maison des Sciences de l'homme, 1991.

[24] În legătură cu acest punct, vezi Boris Souvarine, *Autour du Congrès de Tours*, Champ libre, Paris, 1981, addendum E: despre *missi dominici* („trimiși ai stăpînului", în lb. lat. — *n. t.*).

mediul socialist francez despre politica și gîndirea bolșevică, și să servească de releu pentru scrisorile de informare ale grupului Sadoul-Pascal de la Moscova; într-un cuvînt, un soi de nouă *Iskra* pentru a-i înfiera pe oamenii Uniunii sacre și a rupe cu elementele lor de centru-stînga dispuse la compromis.

În extrema stîngă socialistă, Suvarin este atît de radical încît e arestat în mai 1920 (în momentul cînd marea grevă a feroviarilor se termină cu un eșec), sub acuzația de complot și activități anarhiste. Într-o represiune pe care o vrea spectaculoasă, guvernul i-a amestecat pe liderii grevei — Monmousseau, Midol — cu activiștii „sovietismului": Monatte, Loriot și Suvarin, adică statul-major al Comitetului pentru Internaționala a III-a. Amalgamul nu are mai mult temei decît capul de acuzare, dar amîndouă redau bine climatul epocii. Mitologiei comuniste născînde i se opune o mitologie anticomunistă care o întărește combătînd-o. Internaționala a III-a pretinde că incarnează revoluția mondială a proletariatului, pretenție căreia guvernele burgheze îi dau neîntîrziat certificat de conformitate.

Așadar, Suvarin va urmări pregătirea și lucrările Congresului de la Tours din pușcăria Santé. El povestește într-o cărțulie[25] cum între celula sa și exterior s-au mobilizat o puzderie de militanți pentru a ajunge la un text comun al grupului Cachin-Frossard și al Comitetului pentru Internaționala a III-a, conform dorinței lui Lenin, care voia atît o denunțare spectaculoasă a trecutului (prin votarea „condițiilor" puse de Internațională), cît și aderarea majorității fostului partid la centrul moscovit. Astfel a fost obținută la Tours, prin metoda tradițională a unor lungi negocieri între diferitele curente, condamnarea radicală a tradiției socialiste. Din acest pact mincinos s-a născut P.C.F.; Boris Suvarin s-a numărat printre principalii săi fondatori, chiar dacă unul din cei mai puțin cunoscuți.

Faptul că un om ca el a devenit unul dintre conducătorii Partidului, alături de vechi parlamentari versați precum Marcel Cachin, dă întreaga măsură a echivocului. Căci Suvarin nu are nimic din elocvența prețioasă ce face deliciile banchetelor socialiste. E un slab orator, crispat în campaniile electorale, un temperament puțin înclinat spre manipularea oamenilor și compromisul în materie de idei pe care le implică politica. Ironia istoriei va face ca tocmai Cachin, politician lipsit de fermitate, întrupare prin excelență a „Uniunii sacre", aliat de ultimă oră al Moscovei, să devină simbolul bolșevizării socialismului francez, în timp ce el, Suvarin, va fi uitat după ce mai întîi va fi tîrît prin noroi de cei pe care i-a slujit cu atîta fervoare. Căci legătura lui cu Internaționala a III-a e mai mult de ordin intelectual decît politic. Ceea ce Suvarin iubește la bolșevici face totodată ca angajamentul lui să fie fragil, căci este un angajament total, în care nu încape vreo tîrguială. Politica revoluționară e în egală măsură o credință și o practică; în plus, la el, această credință n-a înăbușit spiritul de observație și de analiză.

[25] Boris Souvarine, *op. cit.*

Cînd Suvarin iese din închisoare, după achitarea sa, în martie 1921, el a rămas omul Internaționalei: nici evenimentele de la Kronstadt, nici N.E.P., nici Congresul al X-lea al partidului bolșevic nu i-au descurajat sau răcit entuziasmul. Nu cunoaște din interior viața din Rusia, ca Pierre Pascal, sau acapararea de către bolșevici, deja totală, a mișcării internaționale, ca vechea militantă libertară Angelica Balabanova care, după vara lui 1920, vrea să părăsească Rusia.[26] Așa cum îl descrie biograful său, ceea ce frapează în comportamentul lui Suvarin la Moscova, la Congresul al III-lea al Internaționalei, este devotamentul față de Lenin, dar și spiritul critic: se informează, cere programul „Opoziției muncitorești", discută cu Pascal, ține să viziteze o închisoare, este îngrijorat de reprimarea anarhiștilor arestați de G.P.U. De asemeni, în 1922, va insista ca socialist-revoluționarii ce sînt judecați să aibă avocații pe care-i doresc, fără totuși să fie indignat de injustiția procesului.

Această atitudine puțin conformistă nu împiedică alegerea lui în Prezidiul Internaționalei, alături de bolșevici iluștri ca Zinoviev, Radek, Buharin sau Béla Kun. Are douăzeci și șase de ani și iată-l ajuns în vîrf, secretar al executivului mișcării, responsabil cu afacerile curente, în special cu ale tînărului Partid Comunist Francez. Începe atunci marea perioadă „politică" a vieții sale, cînd devine un apropiat al elitei comuniste, prietenul lui Buharin, colaboratorul lui Zinoviev, un om important, un militant „internațional", cu misiuni misterioase, a cărui viață e consacrată nașterii unei lumi. Cînd le scrie sau le vorbește tovarășilor săi francezi, el este, mai prozaic, omul Moscovei, sau mai curînd unul dintre oamenii Moscovei (căci sînt și alții, pe care nu-i iubește, ca ex-pastorul elvețian Jules Humbert-Droz[27]). Suvarin se folosește de această autoritate delegată ca un înalt trimis al Companiei lui Isus față de subalternii dintr-un fund de provincie, fără să prevadă că modelul se va întoarce contra sa. E perioada crepusculară a ofensivei revoluționare bolșevice, materializată în eșecul lui Octombrie 1923 în Germania. Pe atunci, nimic nu-l deosebește cu-adevărat de militanții profesioniști ai Internaționalei. Trăiește încă din elanul pasiunii sale revoluționare, și în umbra marilor tovarăși ruși: mai fericit, desigur, să fie alături de ei, decît în mijlocul intrigilor mediocre ce nu au drept miză decît cucerirea tînărului P.C.F. E mai mult un om de influență decît un om de putere, la fel ca mulți alți intelectuali rătăciți în politică.

Politica își va lua revanșa atunci cînd afazia lui Lenin, în martie 1923, deschide criza de succesiune a regimului. Suvarin deplînge faptul că această criză, pe care-o comentează cu nuanțele unui expert în *Bulletin communiste*,

---

[26] *Cf.* scrisoarea scrisă ulterior (1929) lui Amédée Dunois, citată de Jean-Louis Panné, *op. cit.*, p. 220. Vezi de asemeni Angelica Balabanova, *My Life as a Rebel*, Harper and Brothers, New York, 1938.

[27] Jules Humbert-Droz, *L'Œil de Moscou à Paris, 1922–1924*, col. „Archives", Julliard, 1964.

tinde să-l separe pe Troțki de statul-major bolșevic, sub loviturile convergente ale „troicii": Kamenev, prietenul cel mai apropiat al lui Lenin, Zinoviev, președintele Internaționalei, și Stalin, ales secretar general al Partidului în anul precedent. Pe de o parte, Suvarin pledează pentru unitatea bolșevică, refuzînd să admită că Troțki a format o „fracțiune". Invocă spiritul de conciliere în „chestiunea rusă", în care conflictele de idei și de programe i se par minore. Pe de altă parte, încearcă să disocieze „chestiunea rusă" de „chestiunea franceză", astfel încît să evite repercusiunile primeia asupra celei de-a doua. Or, cele două poziții arată o surprinzătoare naivitate din partea unui om de casă al Kominternului ca el. Îndîrjirea cu care membrii troicii și acoliții lor îl atacă pe Troțki nu permite să se întrevadă o înțelegere între moștenitorii lui Lenin. Și cum poate crede — el, care, de la Moscova, a asaltat Partidul francez cu „indicații"— în neutralitatea pomenitului partid în lupta ce începe între căpeteniile bolșevice? Speranțele îi sînt rapid spulberate, poziția îi este rapid compromisă. În Franța, pierde bătălia împotriva rivalului său Albert Treint[28], un fost institutor susținut de trimișii lui Zinoviev la Paris. Pe plan internațional, iată-l catalogat drept partizan ascuns al lui Troțki, și unul din liderii unei „drepte" în stil nou, activă în toate secțiunile Kominternului. Triumfînd la Moscova, troica vrea să încaseze dividendele acestei victorii în toate teritoriile sale și să-și elimine adversarii din imperiul său multinațional: noutate redutabilă, care spulberă pozițiile fragile ale lui Suvarin.

În 1921, grupul Opoziției muncitorești fusese izolat și înfrînt în partidul bolșevic, dar nici Șliapnikov, nici Kollontaï nu fuseseră excluși. Lenin nu inventase o „opoziție muncitorească" în eșalonul internațional; nu se gîndise să-i amestece pe toți opozanții reali sau presupuși pentru a-i prinde în același năvod. Trei ani mai tîrziu, imediat după moartea lui Lenin (ianuarie 1924), disputa, la Moscova, dintre Troțki și troică, ce o repetă în mare măsură pe cea din 1921 pe tema „democrației muncitorești", comportă mize de putere infinit mai mari, în interiorul unui partid și mai izolat. Ea are ecouri la toate eșaloanele Internaționalei, ceea ce-i conferă un caracter extraordinar de abstract, căci trebuie să lipească etichete identice unor dispute diverse, care reflectă mai mult luptele pentru putere decît dezbaterile de idei. Suvarin e de „dreapta", ca Brandler în Germania, sau, în alți termeni magici, „revizionist", „neomenșevic", „social-democrat". Ajunge să spună că nu i se pare că Troțki merită aceste calificative — căci nu spune nimic mai mult — ca să-i fie atribuite și lui. Internaționala, adică troica, posedă deja prerogativa imparabilă de a fi autoritatea ce definește crima și îl desemnează pe criminal.

[28] Institutorul Albert Treint (1889–1971) termină războiul cu gradul de căpitan. Convertit la bolșevism, el aparține aripii stîngi a partidului comunist. Începînd din 1923, este secretarul partidului și membru în Prezidiul Kominternului. Apropiat al lui Zinoviev, adoptă politica acestuia și se opune celorlalți conducători ai partidului în momentul „bolșevizării". Va deveni la rîndul său opozant după îndepărtarea lui Zinoviev, animînd mici grupuri înainte de a se alătura S.F.I.O.

În fața tribunalului trucat care este Congresul al XIII-lea al partidului bolșevic, în mai 1924, Suvarin, huiduit de sală, e pierdut dinainte: nici măcar Trotki, care deja a dat înapoi, nu-l ajută cu un cuvînt în intervenția lui. Apoi, în iunie, la cererea adversarilor săi din delegația franceză, al V-lea Congres al Internaționalei îi examinează cazul, iar Executivul recomandă o excludere temporară, anunțată imediat de *L'Humanité*, pe 19 iulie. Fără ca Suvarin s-o știe încă, perioada comunistă a vieții sale e încheiată. Va fi durat ceva mai mult de cinci ani. Și îi va oferi eroului său materia unei reflecții critice întinsă pe mai bine de șaizeci de ani, pînă în perioada lui Brejnev.

Excluderea lui Suvarin are un caracter mai oficial decît ruptura lui Pascal cu comunismul. Tînărul normalist, prins oarecum din întîmplare în aventura bolșevismului, din dragoste pentru ruși mai curînd decît din convingere doctrinară, n-a jucat niciodată un rol politic de prim-plan, și de altfel nici nu l-a căutat vreodată. Omul politic — și chiar politicianul — grupului francez de la Moscova este Jacques Sadoul. Pascal e mai mult un martor moral, care înțelege foarte curînd, chiar de la terminarea războiului civil, că regimul nu e doar un vis spulberat, ci și o minciună organizată. Suvarin însă a fost de foarte tînăr un militant socialist. A jucat un rol esențial în ralierea majorității Partidului francez la Revoluția rusă. A făcut parte din statul-major al Internaționalei a III-a. De aceea, înfrîngerea lui din 1924 e în primul rînd o ilustrare a sistemului politic pe care l-a slujit cu trup și suflet.

Sistem internațional centralizat în care Partidul rus joacă rolul conducător — iată ce a fost comunismul începînd cu fondarea Internaționalei a III-a, în 1919. Adăugîndu-se la condamnarea Opoziției muncitorești, interzicerea fracțiunilor la Congresul al X-lea al partidului bolșevic, în 1921, a fost un pas decisiv spre monolitism. Noutatea lui 1924, în situația creată de boala apoi de moartea lui Lenin, ține de faptul că criza internă a partidului bolșevic se extinde automat la toate secțiunile Internaționalei, în termenii stabiliți de grupul conducător: „dreptei" de la Moscova îi corespunde de-acum înainte „dreapta" de la Paris ori de la Berlin. Este încununarea precoce a limbii de lemn, ce nu mai are nici un raport cu o realitate comun percepută, ci constituie codul în același timp ezoteric și rudimentar în care se exprimă raporturile de forță și obligația supunerii față de ele. După ce Partidul a fost ipostaziat ca divinitate a istoriei, conducerea lui beneficiază la rîndu-i de acest privilegiu exorbitant, și ea domnește umilind sau excluzînd. Pentru că au acceptat primul punct, eventualii opozanți sînt dezarmați în fața celui de-al doilea: Trotki e primul exemplu în 1924.

Să fi fost Suvarin naiv acceptînd o luptă atît de inegală, sau, cîntărind mizele și forțele angajate, a preferat, chiar bătut, ca viitorul să-i dea dreptate? Cele două ipoteze nu sînt incompatibile. Întrebarea se va pune, de altfel, de-a lungul întregii istorii a comunismului internațional, pentru fiecare lider umilit sau exclus, ca să nu mai vorbim de cei executați, cu siguranță cei mai numeroși. Suvarin, cel din 1923–1924, cunoaște bine — din motive prea

evidente — moravurile politice ale Internaționalei. Ca om al Moscovei, el însuși a manevrat prea mult Partidul Comunist Francez ca să mai aibă iluzii în ce privește caracterul dezbaterilor și deciziilor. De ce Treint nu i-ar face lui, în 1924, ce i-a făcut el lui Frossard în 1922? A crezut că va fi deasupra regulilor? Și-a supraestimat influența sau „necesitatea" pe lîngă ruși? Asta în ipoteza naivității. Pe de altă parte, se poate de asemeni să fi înțeles ce anunța prima înfrîngere a lui Trotki: sfîrșitul „șefilor istorici" ai lui Octombrie, Partidul-birocrație substituit Partidului-călăuză, înghețarea definitivă a revoluției, domnia minciunii și a poliției. Îl cunoaște de mult pe Pierre Pascal, de care îl leagă un fond mai vechi decît bolșevismul: anarho-sindicalismul. Arestarea anarhiștilor de către G.P.U., persecutarea socialist-revoluționarilor i-au îngrijorat deopotrivă pe cei doi francezi. Asta în ipoteza unei opțiuni deliberate și conștiente.

Să adăugăm la aceste două tipuri de explicații, indiferent care din ele cîntărește mai mult, calitățile de spirit personale ale lui Suvarin. Fostul meseriaș de artă, deși nu posedă o formație clasică, are turnura de spirit a unui istoric. E pasionat de document, de precizie, de adevărul faptelor mărunte. Retrăgîndu-se, pasiunea revoluționară scoate la iveală natura lui de intelectual, reprimată în fosta lui slujbă. Mi-l imaginez înfrînt și îndurerat, dar și eliberat, în acea vară a lui 1924 cînd părăsește Moscova pentru a merge la Ialta, în Crimeea, unde-i reîntîlnește, în minuscula „comună" libertară[29], pe Pierre Pascal și pe soția lui, pe tînărul anarhist belgian Nicolas Lazarevitch[30] și doi camarazi italieni. Chiar din primii ani ai regimului sovietic, cei care l-au slujit și care-i spun adio invocă deja, pentru a-și explica ruptura, argumentul prin care Soljenițîn îi va surpa autoritatea: lucrul cel mai rău în comunism nu este opresiunea, ci minciuna. E un punct asupra căruia sînt de acord și Pascal creștinul, și Suvarin marxistul.

Totuși, Suvarin nu părăsește dintr-o dată orbita sovietică, inaugurînd astfel schema de ruptură ce avea să devină cea mai curentă. Cum ieșirea din comunism poate fi comparată cu un soi de dezintoxicare intelectuală, ea este în același timp un moment precis într-o existență, cu un „înainte" și un

---

[29] Boris Souvarine, „Pierre Pascal et le sphinx", Mélanges Pierre Pascal, *Revue des études slaves*, vol. LIV, 1982. Reluat în Boris Souvarine, *Souvenirs sur Panait Istrati, Isaac Babel, Pierre Pascal*, Éditions G. Lebovici, 1985.

[30] Născut în Belgia, Nicolas Lazarevitch (1895–1975) vine în Rusia în 1919, de unde este nevoit să treacă în România în vara aceluiași an. E la Milano în momentul ocupării uzinelor (1920), după care se reîntoarce în Rusia, unde lucrează mai întîi ca muncitor, apoi ca traducător pentru Komintern. Începînd din această epocă, Lazarevitch critică regimul. Arestat în 1924 pentru că a organizat un grup de muncitori ce militează pentru sindicate autentice, va fi expulzat în septembrie 1926. Apropiat de anarhiștii ruși exilați în Franța, este din nou expulzat, în Belgia, unde continuă să militeze activ. În 1931 merge în Spania, unde va urmări cu atenție mișcarea socială. Revine în Franța în 1936 și lucrează pe post de corector. După război, rămas prieten cu Pierre Pascal și Suvarin, colaborează cu Albert Camus.

„după", precum și o recuperare a privirii critice, care, cuprinzînd încetul cu încetul tot mai multe obiecte, se întinde pe o perioadă mai lungă, pînă se obișnuiește cu propria cutezanță. Suvarin, revenit la Paris în ianuarie 1925, rămîne obsedat de lumea din care tocmai a fost exclus. Urmărește foarte atent bătălia de aparat din Biroul politic rus, și chiar prinde iar un pic de curaj în cursul anului 1925, cînd se produce ruperea troicii și schimbarea de front. Înfrîngerea lui Zinoviev, persecutorul său din anul precedent, la Congresul al XIV-lea (decembrie 1925), îl face să întrevadă speranța unei revanșe, deși evenimentul e totodată o nouă victorie a lui Stalin, asociat cu Buharin, împotriva lui Troțki, pe care el l-a apărat. Dar, în același timp, Suvarin își înalță gîndirea la o critică generală a sistemului sovietic așa cum acesta a degenerat, nu după moartea lui Lenin, ci începînd cu Octombrie. Deși face obiectul unei excluderi temporare, putîndu-se aștepta să fie rechemat oricînd, iar circumstanțele îi pot părea favorabile unei reintegrări, Suvarin nu se pocăiește nici cît negru sub unghie. Nu încetează să scrie, atît în *Bulletin communiste*, de care se ocupă iar, cît și în *La Révolution prolétarienne*, publicată de prietenii săi Monatte și Rosmer, și ei în relații reci cu Internaționala și cu P.C.F. Faptul că și-a regăsit întreaga capacitate a spiritului critic și de observație se poate judeca după această analiză „pre-orwelliană" a limbajului Internaționalei: „Nici un fapt, nici un citat, nici o idee, nici un argument: doar afirmații cinice, o jumătate de duzină de cuvinte interschimbabile, venind de la « vîrf » (căci pînă și *asta* se hotărăște « sus »)... Luați fraza: « Pentru unitatea bolșevică a partidului leninist »; schimbați ordinea adjectivelor și veți avea: « Pentru unitatea leninistă a partidului bolșevic »; schimbați apoi ordinea substantivelor, veți obține: « Pentru partidul bolșevic al unității leniniste », și așa mai departe. Nu-i o încîntare?..."[31]

Omul care scrie aceste rînduri a ieșit deja din sistemul în care-și întemnițase viața și gîndirea. Nu mai are față de el acea complicitate fundamentală ce face slăbiciunea poziției unui Troțki, a unui Buharin sau Zinoviev. În ochii lui, chiar și Partidul se poate înșela, de vreme ce dictatura birocratică s-a instalat în țară prin dictatura secretariatului general al Partidului. Cînd excluderea definitivă cade ca lama unei ghilotine la sfîrșitul lui 1926, executivul Kominternului lovește un veritabil adversar, pe care, în limbajul ei binar, îl botează „contrarevoluționar", bănuind că are mai multe motive să se teamă de el decît de dușmanii ei tradiționali, și că trebuie să-i compromită dinainte amintirile și gîndurile.

În fapt, originalitatea pe care o prezintă ruptura lui Suvarin cu comunismul sovietic e că se transformă foarte repede într-o ruptură combatantă. Desigur, timp de cîțiva ani, Suvarin încă vorbește ca un comunist „nonconformist", face din *Buletinul* său o tribună de opoziție față de politica Kominternului, îi cheamă pe „militanții cinstiți" să reacționeze și invocă moștenirea Sovietelor. Dar în realitate gîndirea lui urmează foarte curînd o

[31] Jean-Louis Panné, *op. cit.*, p. 166.

cu totul altă tendință, ce-l face să treacă dincolo de lupta de facțiuni pentru a pune în discuție toată istoria sovietică. O putem vedea după refuzul său categoric la propunerile de a-l susține pe Trotki, în 1927–1928, înainte de exilul acestuia și imediat după expulzarea lui. Nu e, aici, doar orgoliu, sau ambiția de a nu mai fi secundul nimănui. Ci mai ales sentimentul că lupta lui nu e aceeași cu a lui Trotki. Fostul comandant al Armatei Roșii, chiar exilat, mai crede în superstiția Partidului, a cărui logică o reproduce neobosit în opoziția „de stînga" pe care vrea s-o reînvie la scara mișcării internaționale. Or, Suvarin nu mai vrea să fie robul acestei logici ce face parte din moștenirea lui Lenin. A trecut dincolo de ea. Este un martor mai mult decît un actor. Istoricul falimentului comunismului sovietic.

Astfel a început foarte devreme, în istoria comunismului, o istorie paralelă a rupturii de comunism, inseparabilă de prima. Ea se va repeta cu fiecare generație, pînă în zilele noastre.

Acest fenomen afectează toate speciile de comuniști, pe muncitori și pe intelectuali, pe deșcele bătrîne ca și pe neofiți, pe cei din aparatul superior ca și pe activiștii de rînd, pe tovarășii de drum ca și pe militanți. Cel mai interesat e să-l observi la intelectuali, pur și simplu pentru că ei trăiesc revoluția ca pe-o opțiune pură, sau, dacă preferați, ca pe-o credință separată de experiența lor socială, ca pe o negare de sine în scopul împlinirii de sine, trăită ca o asceză religioasă. La ei, plăcerea masochistă de a se nimici în slujba unei cauze își găsește expresia absolută. La ei, în consecință, regăsirea de sine capătă forma cea mai brutală. În fine, ei sînt cei care scriu, ceea ce-i dă istoricului avantajul de a le avea mărturia.

Printre militanții ce părăsesc Internaționala a III-a în perioada la care mă refer, mulți pleacă așa cum părăsești un drum ce nu e al tău, sau cum ai risipi o neînțelegere. Frossard fusese, la Congresul de la Tours, unul din oamenii-cheie pentru ralierea sub steagul lui Lenin a majorității Partidului Socialist Francez. Dar el n-a fost niciodată convertit la bolșevism. A vrut să canalizeze pasiunile revoluționare de după război în avantajul unui partid întinerit, rupt de elementele cele mai compromise în Uniunea sacră. Cînd Internaționala a III-a îi face vînt, în 1922 (la instigarea lui Suvarin, de altfel), el nu trăiește o veritabilă ruptură, ci mai curînd constată o nepotrivire de temperament. Și își regăsește fără greutate la S.F.I.O. locul și existența anterioară. De-a lungul secolului, mii și mii de oameni vor repeta această experiență nedureroasă. Mai mult sau mai puțin apropiați de comunism după epoci sau circumstanțe, ei se vor îndepărta de comunism fără o criză majoră, pentru că nu cunosc din el decît ceea ce-l face comparabil cu celelalte mișcări politice: e cel mai la stînga, nimic mai mult.

În schimb, oameni ca Pascal și Suvarin au îmbrățișat comunismul ca pe o credință — nu îndrăznesc să spun o credință religioasă, căci Pascal era de asemeni creștin, iar Suvarin ar fi refuzat termenul tocmai pentru că nu era creștin. Dar amîndoi au investit în Revoluția sovietică speranța de a vedea

născîndu-se prin ea „omul nou", debarasat în fine de mizeria condiției burgheze. Amîndoi au plătit-o cu vîrf și îndesat. Pascal și-a abandonat cariera și țara, Suvarin a fost închis, înainte de a se instala și el la Moscova ca militant sub ordinele eroilor lui Octombrie. Aici sînt în inima revoluției, singurul loc ce contează pentru ei; și tocmai de aici observă moartea revoluției. Citindu-le cronicile și scrisorile pe care le scriu de la Moscova, rămîi uimit cîte acceptă să îndure: supravegherea polițienească, îndoctrinarea leninistă, reținerea pașapoartelor, violarea corespondenței, anihilarea oricărei gîndiri libere, pe scurt un dispozitiv aberant de control tiranic, anterior morții lui Lenin. Și unul și celălalt sfîrșesc prin a rupe vraja, Pascal primul, Suvarin după el, fiecare în felul său, dar amîndoi radical, și amîndoi chinuiți de singurătate și de retragerea în sine, lecuiți de ispita de a reinvesti pe nerăsuflate visul lor despre omul nou.

Sub acest aspect, putem să-i comparăm de asemeni cu Trotki, pentru care au avut simpatie, dar pe care vor refuza să-l urmeze ori să-l imite cînd se ridică împotriva lui Zinoviev, apoi contra lui Stalin. Trotki îl combate pe Stalin, dar se supune fără condiții Partidului, garant al lui Octombrie 1917. Acționează pentru a deschide o altă cale, dar de cîte ori are prilejul afirmă că Rusia bolșevică — aceeași care l-a exilat — este un „stat proletar". Izgonit din U.R.S.S., se va bate împotriva lui Stalin cu o pasiune pe care rivalul său victorios n-o va putea stinge decît prin asasinat. Dar tocmai strălucirea pe care o dau acestei bătălii pierdute talentul politic al lui Trotki și existența lui de persecutat împiedică să i se vadă orbirea în ce privește sensul luptei pe care o poartă. Fiind la putere, nu ezitase niciodată să ia o măsură teroristă. Înfrînt, deportat, expatriat cu sila, el continuă să susțină, întocmai ca dușmanul său victorios, ideea unei dictaturi absolute a Partidului, sau necesitatea lichidării culacilor. Nu combate bolșevismul stalinist decît în numele unui bolșevism de exil: ceea ce nu înseamnă că cele două versiuni sînt identice, dar că seamănă, încă, prea mult pentru ca una s-o poată învinge pe cealaltă. Neîmblînzit, neobosit, și chiar strălucitor, el se bate în genunchi împotriva călăilor săi, împărtășindu-le totodată sistemul politic. Fără șanse de victorie, Trotki prelungește mitologia Sovietelor pentru uzul celor dezamăgiți de sovietismul real, oferind un punct de sprijin fragil idealizării lui Lenin împotriva lui Stalin. Suvarin, în schimb, iese repede din mitologie. Astfel se expune anticipat tuturor conformiștilor care-i vor reproșa, de-a lungul secolului, că și-a renegat tinerețea, fără să înțeleagă că tocmai asta îl face interesant și adevărat.

*

Cel de-al treilea exemplu ilustrează cazul invers față de cel al lui Pascal sau Suvarin. Georg Lukács vine dintr-un alt univers și parcurge un alt itinerar. Născut ungur, în imperiul lui Franz Joseph, el aparține culturii germane. Bolșevic, ca și ceilalți doi, din prima generație, Lukács va rămîne bolșevic pînă la capăt, în 1971. Nu pentru că nu a văzut sau judecat dramele mișcării

comuniste de-a lungul veacului: dimpotrivă, n-a încetat să-i fie, în același timp, victimă și dialectician, dar nimic nu i-a putut clinti vreodată convingerea pe care în pragul morții o reafirmă, cum că „cel mai rău dintre regimurile comuniste e mai bun decît cel mai bun dintre regimurile capitaliste"[32].

Lukács oferă astfel exemplul tipic al unei credințe politice care supraviețuiește mai mult de jumătate de veac în disprețul observației și chiar al experienței, fără a înceta să se justifice la tribunalul rațiunii istorice. Cel mai mare filozof contemporan al alienării capitaliste a fost toată viața prizonierul alienării comuniste. Nu cunosc mai bună definiție pentru cazul lui decît această frază a lui Saul Bellow: „Cînd nevoia de iluzie este mare, comori de inteligență pot fi investite în slujba ignoranței."[33]

Lukács s-a născut în 1885, în aristocrația evreiască din Budapesta: familia e bogată, la averea ei contribuind atît mama, prin moștenire, cît și tatăl, prin meritele personale.[34] Mama se trage din cele mai vechi ramuri ale iudaismului de curte german; tatăl, Joseph Löwinger, a învățat comerțul ca băiat de prăvălie; intrat în domeniul bancar la optsprezece ani, la douăzeci și patru devine patronul ramurii ungare a Băncii anglo-austriece și unul din marii financiari ai Imperiului; înnobilat curînd de împăratul Franz Joseph; convertit, își schimbă numele în 1910 și devine Joseph von Lukács. Astfel, micul Georg a cunoscut încă din leagăn mai multe identități: evreu și protestant, Löwinger și von Lukács. Copil înzestrat, precoce, interesat de cărți, își va inventa repede altele, stabilindu-se în cultura germană de unde rupe mental cu filistinismul social al mediului său. În alte vremi, ar fi fost fiul învățat, rabinul familiei. Dar, în epoca în care s-a născut, și acolo unde au ajuns ai săi, iudaismul îmburghezit nu-i mai oferă decît o oglindă deformantă în fața căreia să joace iarăși scena clasică a teatrului burghez: revolta fiilor împotriva părinților. În cazul nostru, cea pe care Lukács o detestă pentru conformismul ei caricatural este mama; tatăl, om de afaceri liberal și mecena luminat, e mai puțin expus sarcasmelor sale; dar reușita evreilor asimilați comportă ceva atît de imitativ și de afectat, încît oferă o țintă favorită urii sale față de burghezie, pe care-o va păstra toată viața. Drept dovadă, în notele sale de la Heidelberg (1910–1913), această frază pe care ar fi putut-o semna tînărul Marx: „Evreul este caricatura burghezului."[35] Lukács reunește două uri de sine: ura față de evreu și ura față de burghez. Prima e o moștenire, a doua e dobîndită. Cele două își cumulează efectele.

Își găsește refugiu în universal, dar nu în cel al democrației moderne, ci în al filozofiei, al literaturii și artei. Lukács este un pur intelectual, și asta

---

[32] Georg Lukács, interviu publicat în *New Left Review*, iulie-august 1971. Anexă la *Georg Lukács, Record of a Life*, de Istvan Eörsi, Verso Editions, 1983, p. 181.

[33] Saul Bellow, *To Jerusalem and Back*, Avon, New York, 1977, p. 162.

[34] Arpad Kadarkay, *Georg Lukács. Life, Thought and Politics*, Basil, Blackwell, 1991.

[35] *Ibid.*, p.11.

va rămîne toată viața, chiar și atunci cînd va fi înșfăcat de istorie. În rest, își extinde disprețul față de burghezie la tot ce-i apare foarte curînd ca o minciună a politicii burgheze, de la suveranitatea poporului pînă la regimul parlamentar. În fine, cultura germană, adevărata lui patrie, îl îndeamnă mai mult să-și salveze sufletul de conformismul gloatei, decît să mîntuie omenirea. Trăiește întru Kant, Goethe, Hegel, Schopenhauer, Kierkegaard, Nietzsche, animînd totodată mici cenacluri filozofico-literare de avangardă, la Budapesta. Pasionat de teatru, îi consacră un cult lui Ibsen, pe care-l vizitează. Mare cititor de poezie, flirtează un moment cu micul grup de aleși din jurul lui Stefan George. Impregnat de marea tradiție filozofică greco-germană, petrece mai mulți ani la Heidelberg, unde se împrietenește cu Max Weber. Nimeni nu întrupează mai bine decît acest tînăr evreu ungur bogat și nefericit neliniștea febrilă și abstractă ce învăluie viața intelectuală a Austro-Ungariei în primii ani ai acestui secol. În societatea pe jumătate feudală, pe jumătate burgheză a Budapestei, el trăiește în centrul unei mici boeme aristocratice care încearcă să se salveze de amenințarea modernului, înainte chiar ca acest modern să fi apărut cu adevărat.[36] Dar denunțarea Occidentului democratic și mercantil este o temă comună a cărților pe care le iubește, de la Nietzsche la Dostoievski.

Cum oare, de aici, a trecut dintr-o dată, în 1918, la bolșevism? Pentru el ca și pentru atîția alții, războiul va rupe ordinea timpului. Nu imediat totuși, căci spre deosebire de prietenii săi germani, el nu se simte angajat în război nici măcar de partea imperiilor centrale. Obține reformarea grație unei intervenții a tatălui său și încearcă să ducă aceeași viață. Este epoca în care o primă căsătorie foarte nereușită, trăită aproape ca un sacrificiu, îi mobilizează emoțiile. Dezinteresul său pentru politică nu e clintit nici măcar de Revoluția din Octombrie. În 1917, „noua sa viață" se anunță mai curînd printr-un eveniment de ordin personal, ce-i dăruiește o tovarășă pe-al cărei sîn să-și uite angoasa existențială. Dar încă rămîne ostil bolșevismului din rațiuni morale, precum și dintr-un refuz kantian de a subordona eticul politicii. Situația ungară de la sfîrșitul lui 1918 îl împinge spre comunism, Lukács fiind unul din primii care aderă la Partidul ungar, în decembrie. Ca și cum, subit, ar fi fost pus în fața unei opțiuni inevitabile și urgente, ale cărei scadențe și mize marchează sfîrșitul interminabilei lui tinereți.

Revoluția bolșevică, dezastrul german, întreaga Europă centrală ce trebuie să reînceapă de la zero: iată fundalul faimoaselor conferințe ale lui Max Weber din ianuarie 1919[37], prin care cel mai adînc spirit politic german își avertizează contemporanii contra ispitei de a investi țeluri absolute în istorie, pledînd pentru o etică a responsabilității. În fapt, el, patriot german, cufundat

---

[36] Despre primul Lukács, tînărul estet de la Budapesta: György Markus, „The Life and the Soul: the Young Lukács and the Problem of Culture", în Agnès Heller (ed.); *Lukács Reappraised*, Columbia University Press, 1983.

[37] Max Weber, *Politik als Beruf*, 1919; *Wissenschaft als Beruf*, 1919.

în catastrofa națională, își păstrează mintea limpede. Cîntărește pericolul contaminării ruse, rolul viitor al Americii[38], viitorul Germaniei. Dar elevul și prietenul său ungur, căruia încercase zadarnic, în anii precedenți, să-i obțină o catedră la Heidelberg, cedează înclinației milenariste pe care o favorizează circumstanțele; Lukács își lasă mîntuirea în seama istoriei.

Astfel, războiul din 1914–1918 i-a despărțit pe cei doi oameni, dar nu în același moment, nu în același fel și nu pentru aceeași durată. În 1914, Max Weber îmbrățișează motivațiile germane ale războiului fără să-i cîntărească riscurile, în timp ce Lukács se teme oricum de deznodămîntul conflictului, chiar dacă rămîne străin de pasiunile lui. În 1918, Max Weber îi măsoară ravagiile în istoria europeană, în timp ce Lukács vede în acest crepuscul o aurora.

Prin extrema rapiditate a tranziției, cazul său prezintă caracterul unei convertiri. Pascal fusese îndrăgostit de Rusia înainte de se alătura Revoluției bolșevice. Suvarin fusese parte integrantă a extremei stîngi revoluționare înainte de a-l recunoaște pe Lenin ca șef. Lui Lukács însă nu i-a plăcut nici politica, nici Rusia. Nu ieșise niciodată, pînă atunci, din limitele unui efort asupra lui însuși, asceză estetizantă prin care încearcă să exorcizeze deriziunea constitutivă a burghezului. Cît despre Rusia, în ochii săi, ca și ai germanilor, nu e decît o copie primitivă a istoriei prusace. Marii scriitori pe care solul ei i-a produs totuși, ca Dostoievski, nu exprimă, în felul lor, decît nefericirea modernă. Astfel, raliindu-se comunismului leninist, Lukács reajustează brusc termenii filozofici în care se pune problema vieții sale. Ceea ce înrudește gestul său cu o iluminare. Sufletul său nu-și mai găsește salvarea în măreția morală sau în artă, ci în istorie și în politică. Opțiune eroică și irațională, în care filozoful recunoaște tragicul existenței și în care investește de asemeni, fără s-o știe, violența masochistă ce-l stăpînește din copilărie. Bolșevismul va fi de acum înainte limanul și temnița lui.

Cum spune un martor din epocă: „Comunismul l-a găsit pe Lukács, și nu invers."[39] Comunismul a constituit o ieșire din mizeria sa filozofică și a dat o formă pozitivă disperării sale de a exista. Pasiunea de a invoca istoria plutește în aerul epocii. Alții, pentru a sparge cercul german al sufletului frumos, se vor orienta spre fascism, pe baza fuziunii morale cu un *Volk* mîntuitor. Dar acest evreu ungur nu aparține germanismului decît prin cultură, pe cînd bolșevismul, prin Marx, îi oferă o cauțiune morală în același timp germană și universalistă, ce răspunde mai bine așteptărilor lui. Îl acceptă ca pe o filozofie mediată prin Revoluția bolșevică și cea ungară. Evenimentele

---

[38] Max Weber scrie în noiembrie 1918: „Am evitat ce era mai cumplit — cnutul rusesc... Dominația mondială a Americii a devenit la fel de inevitabilă ca aceea a Romei antice după războaiele punice. Sper că nici pe viitor nu va face obiectul unei împărțeli cu Rusia... căci pericolul rus a fost evitat astăzi, dar nu pentru totdeauna." Citat în Arpad Kadarkay, *Georg Lukács, op. cit.*, p. 188.

[39] Arpad Kadarkay, *Georg Lukács, op. cit.*, p. 203.

explică rapiditatea adeziunii sale, dar nu și motivația ei, care e de alt ordin. În momentul cînd își încredințează destinul istoriei, Lukács nu se alătură nici poporului rus, ca Pascal, nici Revoluției leniniste, ca Suvarin, ci lui Hegel și Marx, celor doi mari predecesori ai săi.

De altfel, Lukács va rămîne toată viața străin de politică, deși nu încetează să fie jucăria ei, traversînd întreaga istorie a comunismului — el, cel mai mare filozof al comunismului — fără să-i înțeleagă natura, ce scapă cîmpului reflecției sale. Cel mai adesea, militanții bolșevismului prezintă cazul contrar: filozofi mediocri, începînd cu Lenin, ei îmbină simplismul ideologic cu o mare abilitate în manevre de aparat și în manipularea oamenilor. Lukács, în schimb, îl cunoaște și interpretează pe Marx ca și cum i-ar fi înger păzitor în tenebrele acțiunii, disperat atunci cînd, în cursul evenimentelor, această autoritate supremă ajunge să se întunece. Acest intelectual *fin de siècle* încearcă să fie veriga intermediară între Marx și Lenin; sarcină deja imposibilă, dar care e nimic pe lîngă etapa următoare: să-i împace pe Marx și pe Stalin.

Așa se face că existența lui comunistă prezintă acel caracter literar care probabil l-a cruțat, dacă nu de necazuri, cel puțin de lichidarea fizică. E drept că ea a început, din contră, cu practica, de vreme ce la treizeci și trei de ani, proaspăt catecumen al Bisericii bolșevice, și înainte chiar de a-l fi citit pe Lenin, Lukács este vicecomisar al poporului la Educație în efemera Republică Ungară a Sfaturilor, formată după modelul sovietic. Fiul e în sfîrșit într-un război adevărat cu tatăl. Face chiar trei săptămîni de front, în fața armatei cehe și a celei române, fiind comisar politic la a cincea divizie a Armatei Roșii ungare. Au rămas extraordinare fotografii ale acestui Lukács jumătate civil, jumătate soldat, perorînd în fața soldaților „proletari", într-un impermeabil lung încheiat pînă la ultimul bumb de la guler, din care iese un chip subțire de intelectual, ceva între Groucho Marx și Trotki. Îl rog pe cititor să nu vadă vreo răutate în această apropiere. Ea exprimă caracterul puțin ireal, în orice caz parodic, al acestui prim și ultim contact între Lukács și marea politică bolșevică; un rol pe care nu l-a jucat decît o singură dată. Piesa, ce-i drept, nu era la înălțimea convertirii sale morale.

Născută dintr-un fragil acord la vîrf, între social-democrați și comuniști, urmată de un abandon socialist, Republica Ungară a Sfaturilor[40], obsedată de modelul sovietic, condusă de un aventurier, Béla Kun, n-a avut nici realitate muncitorească, nici susținere populară. Înfrîngerea ei militară și politică a fost primită cu un suspin de ușurare aproape unanim. Zelos și temerar de-a lungul celor o sută treizeci de zile, Lukács este, la capătul lor, învins, în primejdie de moarte, hăituit; pe deasupra, s-a certat cu Béla Kun, și deja e rău văzut de Moscova pentru exagerările sale stîngiste.

Începe atunci pentru el un foarte lung exil, căci nu va reveni la Budapesta decît în 1945. Trăiește la Viena, apoi în Germania, în fine la Moscova,

[40] *Cf. supra*, p. 68.

începînd din 1930. Deși nici anii vienezi n-au fost ușori, cei de la Moscova vor fi cei mai cumpliți. Toată această perioadă e umplută cu lupte pe cît de meschine, pe atît de îndîrjite în sînul emigrației comuniste ungare, din care Lukács este exclus în 1929; totuși, la Viena, chiar tracasat de poliție și de griji materiale, și-a putut termina marea sa carte *Geschichte und Klassenbewußtsein*[41], publicată în 1923; la Moscova, regăsește poliția — alor săi — și mizeria de a trăi, agravate de imposibilitatea de a publica și vorbi, nici măcar în cadru privat. Este izolat, ca și Pascal înaintea lui, în acel „Institut marxist" din Riazanov unde puterea îi „exilează" pe marxiștii suspecți. Trebuie să-și renege de mai multe ori cartea. Curînd, ginerele său este expediat în gulag. El însuși va fi arestat pentru un moment, în 1941, acuzat că e agent al poliției secrete ungare. Victor Serge, care îl admira, l-a cunoscut la începutul acelor ani cumpliți; își amintește că l-a întîlnit atunci, însoțit de nevastă, pe o stradă din Moscova: „Lukács lucra la Institutul Marx–Engels, cărțile îi erau boicotate, iar el își trăia cu stoicism frica; aproximativ « pe linie », n-a îndrăznit să-mi întindă mîna într-un loc public, căci eu eram exclus și cunoscut ca opozant."[42]

Ce înseamnă „aproximativ « pe linie »"? Victor Serge, care a fost atît de devreme un proscris din interior, se gîndește probabil la conformismul politic al lui Lukács, care s-a aliniat totdeauna la evoluția evenimentelor din sînul partidului bolșevic. N-a avut motive să încline înspre Zinoviev, cu care Béla Kun era prieten. N-a fost tentat să-l urmeze pe Trotki, pe care îl acuză de antisovietism. Prin chiar faptul că e învingător, Stalin întrupează înțelepciunea istoriei mondiale, din care filozoful și-a făcut regulă de mîntuire. Așa se face că Lukács e stalinist nu din cinism, ci din înțelepciune; și nu dintr-o înțelepciune resemnată, ci dintr-una filozofică. Tînăr fiind, crezuse că poate scăpa de fatalitatea lumii burgheze pe căile spiritului. Ajuns la mijlocul vieții, persistă în refuzul inflexibil din tinerețe, dar propune o altă soluție: reîntoarcerea hegeliană a conștiinței de sine la unitate, prin acțiunea revoluționară a proletariatului, sub stindardul lui Marx.

Cartea din 1923, pe care trebuie s-o renege la Moscova (unde orice speculație liberă, și cu atît mai mult asupra lui Marx, este interzisă), a prezentat totuși teoria acestui fideism politic. *Geschichte und Klassenbewußtsein* regăsește într-adevăr accentele de tinerețe ale lui Marx pentru a descrie mizeriile alienării capitaliste, transformarea oamenilor în lucruri de către ban. Dacă proletariatul e singurul capabil, ca clasă universală, să pună capăt acestei „reificări" redînd muncii valoarea ei umană, atunci conștiința de clasă a

---

[41] Trad. franceză 1960, Éditions de Minuit. Trad. engleză cu o prefață din 1967 a lui Rodney Livingstone, The M.I.T. Press, 1968.

[42] Victor Serge, *Mémoires d'un révolutionnaire*, Le Seuil, 1951, p. 198. Serge datează această întîlnire în 1928 sau 1929. În realitate ea trebuie să fi fost mai tîrzie, căci Lukács se stabilește cu soția sa la Moscova în primăvara anului 1930. Lukács a semnalat el însuși eroarea, în elementele de autobiografie redactate în ultimii ani de viață (cf. „Gelebtes Denken Notes towards an Autobiography", în *Georg Lukács, Record of a Life, op. cit.*, p. 143).

proletariatului constituie mijlocul necesar pentru această recucerire. Acest proces înfăptuiește în realitate ceea ce Hegel a conceput ca reunire a subiectului cu obiectul, la sfîrșitul istoriei Spiritului. Restabilind-o așa cum o gîndise tînărul Marx, Lukács critică implicit teoria leninistă a conștiinței ca „reflectare" a realității, sau dialectica naturii a lui Engels. Dar, făcînd-o, el valorizează rolul agentului subiectiv în emanciparea umană, dînd astfel „punctului de vedere de clasă" o putere aproape nelimitată.

Marxismul lui Lukács e prea hegelian ca să nu-l expună pe autorul său acuzației de idealism, din partea cerberilor Kremlinului; e un pericol atît de real, încît Lukács trebuie să scrie în taină, în timpul anilor săi moscoviți, *Der junge Hegel,* care nu va putea fi publicat decît în 1948 la Zürich.[43] Totuși, interpretarea dată de Lukács lui Marx e prea „subiectivistă" ca să nu-l lege definitiv de partidul bolșevic, cîtă vreme acesta e recunoscut drept conștiință a proletariatului și identificat ca înfăptuitor al întregului proces istoric. Iată de ce Lukács nu va înceta să fie, văzut din exterior, un personaj dublu: pe de o parte, un intelectual cultivat și subtil[44], văzînd în marxism mijlocul de a depăși contradicția modernă așa cum au descris-o cele mai mari spirite ale Europei; pe de alta, un spirit orbit de viziunea Revoluției bolșevice ca deznodămînt al istoriei universale. El însuși nu resimte nici o dedublare. Nu încetează să analizeze sensul marxismului, dar fără să se aplece niciodată asupra bolșevismului. Obsedat de dorința de a da leninismului un fundament filozofic mai autentic decît Lenin însuși, Lukács este indiferent la istoria Uniunii Sovietice, și aproape fericit să-i fie victimă el însuși.[45]

Formula lui Victor Serge este perfectă: „aproximativ « pe linie »". La „aproximativ", să punem reproșurile minore făcute (niciodată înainte de 1956) lui Stalin, pentru că a exagerat în ce privește unitatea partidului, a disprețuit mediațiile necesare acțiunii revoluționare, a subordonat prea mult cultura propagandei; ceea ce nu contează pe lîngă construirea socialismului în U.R.S.S. și necesitatea luptei antifasciste: Lukács este „pe linie". A traversat istoria comunistă ca militant înfrînt și de adversar, și de ai săi; a traversat Uniunea Sovietică nu ca un călător, ci ca un martor fidel. Din clipa cînd a vrut să treacă de la aerul rarefiat al cercurilor intelectuale la fraternitatea cu masele, n-a cunoscut decît blamul și izolarea. Totuși, nimic nu-l face să renunțe la ideea superiorității esențiale a socialismului stalinist față de democrația liberală, și cu atît mai puțin să pună la îndoială bazele ideologice ale bolșevismului. Viața sa nu contează în raport cu ideea pe care și-o face despre comunism. Nu va înceta să proclame, pînă la moarte, caracterul sincer

---

[43] Ediție franceză apărută în 1981: *Le Jeune Hegel,* Bibliothèque de philosophie, Gallimard, 2 vol.

[44] Andrew Arato, Paul Breine, *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism,* Seabury Press, New York, 1979.

[45] Despre seducția despotismului la Lukács: Lee Congdon, *The Young Lukács,* University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1983.

al diferitelor sale autocritici și nu avem motiv să nu-l credem. Interpretarea pe care i-o face lui Marx nu ar avea sens, în ochii săi, dacă ar contrazice Partidul ce călăuzește emanciparea proletariatului mondial. Ceea ce este mai subtil în Lukács ascultă de ceea ce-i mai orb în el. De aici și caracterul inegal al operei lui, profundă cînd e vorba de Hegel sau de Marx, adesea sumară cînd pledează superioritatea socialismului real opunîndu-l decadenței capitaliste.[46] E greu să nu subscrii la judecata lui Kolakowski, după care Lukács n-a criticat niciodată stalinismul decît din interiorul stalinismului.[47]

Sfîrșitul vieții sale va ilustra în ochii lumii acea robie lăuntrică ce-l fixează la o idee despre Uniunea Sovietică destul de puternică pentru a șterge tot ce știe despre istoria ei. Deși a participat activ la instaurarea dictaturii staliniste în Ungaria după război, Lukács a fost la un pas de arestare în 1949–1950; a scăpat cu o nouă serie de autocritici. E de asemeni epoca în care publică cea mai proastă carte a sa, *Die Zerstörung der Vernunft* (1954). Vin timpuri mai bune, după moartea lui Stalin, cînd regăsește într-un Partid divizat un spațiu de manevră. Dar nu ia o poziție netă decît în octombrie 1956, acceptînd portofoliul Culturii în cabinetul Nagy[48], cu cîteva zile înainte de intervenția tancurilor sovietice. Ministrul Culturii din 1956 va fi și mai meteoric decît comisarul cu Educația din 1919, și încă mai năpăstuit. Abia numit, demisionează, nefiind de acord cu sfîrșitul Partidului unic și cu ieșirea Ungariei de pe orbita sovietică. Ceea ce nu-i împiedică pe oamenii K.G.B.-ului să-l aresteze, împreună cu Nagy, la ieșirea din ambasada iugoslavă unde se refugiase și el în momentul intervenției sovietice. Stoic, sarcastic, bătrînul împărtășește pentru un moment soarta unei revolte populare căreia îi dezaprobase deriva „burgheză". Deportat lîngă București, într-unul din castelele kafkiene ale nomenklaturii românești, Lukács refuză să depună mărturie împotriva lui Nagy, deși politic e mai aproape de Kádár decît de efemerul său șef de guvern.[49] În lipsă de virtuți mai „proletare", onoarea e salvată. Supraviețuind acestui ultim naufragiu, ce-i consacră în opinia occidentală aureola revizionistă, filozoful praxisului își petrece ultimii ani de viață în Olimpul său personal, adunînd elementele unei „ontologii a marxismului". Claude Roy, care l-a întîlnit în această perioadă în vastul său apartament de pe malurile Dunării, a descris într-o frază personajul său imobil: „După ce scăpase de surghiunul siberian sau de plutonul de execuție, bătrînul *rabbi* hegelian nu-și spusese încă, la optzeci de ani, ultimul cuvînt."[50]

---

[46] Mă gîndesc la *Die Zerstörung der Vernunft*, 1954; și în general la spiritul maniheist al esteticii sale.

[47] Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. III, *The Breakdown*, Clarendon Press, 1978, pp. 253–307.

[48] *Cf. infra*, pp. 480–485.

[49] *Cf.* Arpad Kadarkay, *Georg Lukács, op. cit.*, cap. 19, pp. 434–438.

[50] Claude Roy, *Somme toute*, Gallimard Folio, 1976, pp. 139–145.

Exemplul său lămurește, deși în sens invers, fenomenul pe care-l revelase ruptura lui Pascal și a lui Suvarin cu Kominternul: la taverna credințelor politice, atît de prezente în mintea contemporanilor, comunismul e un basamac extrem de tare în grade ideologice. Nu atît prin capacitatea lui de a rezista în pofida experienței: această trăsătură e comună tuturor convingerilor militante, adesea insensibile la realități. Nici printr-o longevitate excepțională: credința comunistă se pierde, sau se frînge, poate mai des decît orice altă credință politică, judecînd după numărul de foști comuniști pe care i-a produs veacul. Înaltul ei grad de investire psihologică provine din aceea că pare să unească știința și morala: două categorii de motivații scoase din universuri diferite și alăturate în chip miraculos. Cînd militantul crede că împlinește legile istoriei, el luptă totodată împotriva egoismului lumii capitaliste, în numele universalității oamenilor. Se amăgește în acțiunea sa cu o ipocrizie de tip nou, celebrată ca o virtute civică, și totuși comparabilă cu filistinismul burghez pe care-l detestă: îl face să uite angoasa de a trăi. Ruptura cu ai săi i-o reînvie însă, însoțită de o și mai mare singurătate. Independent de „rațiunile" și de evoluția lor, toți comuniștii au crezut sau cred că trăiesc anticipat reconcilierea omului cu el însuși. O certitudine cvasidivină, de-a cărei suferință și voluptate Lukács n-a vrut să se despartă niciodată.

5

Socialismul într-o singură țară

Prima perioadă a sovietismului se încheie în anii cînd Internaționala îl exclude pe Suvarin, și cînd Suvarin se desparte moral de Internațională. Am ales acest personaj drept simbol al primei diaspore bolșevice, care avea să fie urmată de atîtea altele. În tragedia generală care e Revoluția rusă, el dă semnalul tragediei în gamă minoră ale cărei acte vor fi lupta, înfrîngerea, exilul și lichidarea bolșevicilor din Octombrie 1917. Astfel, deși această primă perioadă a experienței sovietice e departe de a fi omogenă, cuprinzînd atît comunismul de război cît și N.E.P., ea se distinge totuși ușor de ceea ce-i urmează, căci e condusă de la un capăt la altul de fondatorul regimului, omul fără de care Revoluția din Octombrie nu ar fi existat, și nici chiar partidul bolșevic, dacă privim mai adînc în trecut.

Prin urmare, puțin contează că Lenin a practicat politici contradictorii. El aduce revoluției o unitate existențială, practică și mitologică. Căci are formidabila forță de a juca unul din marile roluri ale democrației moderne: acela de a-și călăuzi poporul către un viitor ideal și nou, eliberat de povara trecutului. Această imagine îl scutește să facă dovada afirmațiilor sale, și își extinde avantajele asupra întregului partid bolșevic: în ce privește teroarea sau foametea, vina e doar a contrarevoluției. Pentru cel ce vrea să înțeleagă cum s-a format mitul sovietic, personajul lui Lenin este esențial. De altfel, rolul i se potrivește ca o mănușă, mai mult chiar decît lui Robespierre. Tot ce este abstract în el contribuie la universalitatea lui.

Or, dispariția lui modifică totul în această structură a imaginației revoluționare. Cum e și firesc, ea readuce la ordinea zilei obsesia oricărei credințe revoluționare: sfîrșitul revoluției.

Un sfîrșit evocat încă din timpul vieții lui Lenin: după războiul de intervenție și eșecul Armatei Roșii în fața Varșoviei, sau după Kronstadt și după N.E.P. Retragerea militară marca sfîrșitul contraofensivei sovietice în Europa. Insurecția marinarilor din Kronstadt și represiunea ce a urmat marcau „crepusculul însîngerat al Sovietelor"[1], regizat de Lenin și Trotki. Cu N.E.P., apărea spectrul lui Termidor. În chiar interiorul partidului

[1] Împrumut expresia dintr-o broșură a Idei Mett, *La Commune de Kronstadt, crépuscule sanglant des Soviets*, Spartacus, 1948.

bolșevic, „Opoziția muncitorească"[2] arătase deja înghețul birocratic al revoluției: prin înfrîngerea grupului, urmată de interzicerea fracțiunilor, se distrugea ultimul instrument de sondare a societății și a opiniei. Lenin însuși, care în micul lui partid se bătuse toată viața ca să-și impună linia, impunea Partidului său devenit mare și atotputernic supunerea în fața căpeteniei lui. Că această evoluție era conformă cu o anume logică a concepției lui Lenin despre Partid ca avangardă, Rosa Luxemburg o prevăzuse de mult. Iar începînd cu 1920–1921, vechea militantă Angelica Balabanova, fidelul Pierre Pascal se înstrăinau de această revoluție petrificată.

Dar abia ceva mai tîrziu, în 1923, boala apoi moartea lui Lenin au zdruncinat din temelii iluzia unui Octombrie universal. Căci dispariția șefului se înscrie în refluxul general al mișcării pe care știuse s-o întrupeze.

Lenin n-a crezut niciodată că revoluția proletară poate învinge, ori supraviețui ceva mai mult, dacă rămîne în hotarele înapoiatei Rusii. Octombrie 1917 n-a fost pentru el decît preludiul unui mare eveniment internațional, la fel de internațional ca războiul ce-i servea drept fundal: Europa „civilizată" avea să urmeze Rusia, iar în Europa Germania în primul rînd. Profeție ce întîrzia să se realizeze (Lenin însuși a trebuit să se lupte în Comitetul Central pentru a smulge de la tovarășii săi, în martie 1918, capitularea de la Brest-Litovsk[3]), dar căreia sfîrșitul războiului îi dădea în noiembrie oarecare substanță: revoltele marinarilor și soldaților germani prezentînd o anume analogie cu debandada armatei ruse din anul precedent, se părea că o nouă revoluție a Sovietelor începe în centrul Europei, în patria marxismului, unde proletariatul, prin acțiunea sa, avea să răscumpere trădarea șefilor din 1914. Armata era învinsă, Kaiserul fusese forțat să emigreze, iar ca urmare a înfrîngerii puterea își pierduse legitimitatea. În ștafeta revoluției, Germania avea să fie marele schimb al Rusiei.

Germania însă și-a ratat și acum revoluția, și a ratat-o de mai multe ori: la sfîrșitul lui 1918, între ianuarie 1919 și aprilie 1920, în fine în 1923, în Germania centrală și la Hamburg. Nemaivorbind că formula „revoluție ratată", scoasă din precedentul lui 1848, s-ar putea să conțină o eroare de apreciere, în măsura în care susține ipoteza că revoluția era posibilă. În războiul civil sporadic ce marchează primii ani ai Republicii de la Weimar, două partide extremiste se înfruntă în afara legilor, și, înfruntîndu-se, au în comun ambiția de a distruge Republica constituțională. Or, amîndouă partidele, și

---

[2] Cf. *supra*, p. 118.

[3] După ce au pregătit împreună puciul din octombrie, Lenin și Trotki nu mai sînt de acord în privința negocierii cu germanii. Trotki susține alternativa următoare: „Ori Revoluția rusă determină o mișcare revoluționară în Europa, ori puterile europene vor zdrobi Revoluția rusă", în timp ce Lenin propune mai curînd să se reziste cedînd exigențelor germane pentru a obține un răgaz. Lenin, care este minoritar în Comitetul Central, amenință cu demisia pentru a-și impune punctul de vedere. Cît despre Trotki, acesta ia o poziție de mijloc: nici război, nici pace. Reluarea ofensivei germane ce nu întîmpină nici o rezistență îi dă cîștig de cauză lui Lenin.

cel comunist și cel naționalist, îl uimesc pe istoric mai mult prin slăbiciunea decît prin forța lor. Vor putea pune la cale puciuri efemere, dar nu vor fi în stare să cucerească durabil puterea. Totuși, cel mai puțin slab e probabil cel de la extrema dreaptă, care se sprijină pe ura contra dezordinii, pe frica de comunism, pe tradiția militară și pe nefericirea națională. La cealaltă extremă, confruntată cu detașamentele paramilitare, cu grupurile și grupusculele naționaliste, revoluția proletară de tip bolșevic n-a reunit niciodată decît elemente minoritare ale clasei muncitoare și căpetenii divizate, chiar (poate mai ales) după nașterea Partidului Comunist German.

Într-adevăr, în toată această perioadă, mișcarea sindicală și marea majoritate a social-democrației germane rămîn hotărît ostile Revoluției bolșevice, iar politica lor e contrariul celei practicate de bolșevici în Rusia lui 1917: vor să ducă la bun sfîrșit momentul Februarie și să evite repetarea lui Octombrie. Fideli ortodoxiei kautskiene, ei luptă pentru a fonda o Republică democratică într-o țară unde aristocrația militară și monarhia s-au menținut îndelung. Important pentru ei e să oprească dezagregarea Primului Reich exact în punctul unde disoluția puterii ar putea crea condiții propice unui Octombrie german. De aceea, pentru a distruge embrionii de Soviete germane, nu șovăie să se sprijine pe ceea ce rămîne din armata regulată, Reichswehrul, și uneori, prin intermediul ei, chiar pe grupurile paramilitare. Dar se întîmplă și invers: tentativa de puci militar a lui Kapp[4], din martie 1920, susținută de o parte din Reichswehr, este zdrobită prin greva generală, la chemarea sindicatelor. Circumstanțele i-au făcut pe socialiști să preia conducerea rezistenței față de o lovitură de stat de dreapta.

Biată social-democrație germană, prinsă între două focuri, ce-i interzic accesul, unul la discursul național, celălalt la prestigiul revoluționar. A acceptat să i se pună în cîrcă responsabilitatea înfrîngerii, și-a asumat semnarea Tratatului de la Versailles. Trebuie să-i combată pe bolșevici, care au luptat mult timp sub același drapel și pentru aceleași idei ca și ea. Mută în privința războiului, prin care a trecut fără a-l iubi nici combate, ostilă unei revoluții ce vine din partea nepotrivită a Europei, social-democrația a primit de la istorie o misiune paradoxală: să fondeze și să apere o Republică burgheză. Misiune inedită, prozaică, defensivă, care nu trezește nici un ecou în tradiția ei, nici în spiritul timpului, iar în imaginația politică germană nici atît.

Totuși, această social-democrație, cam săracă sub aspect spiritual, prizonieră a unui marxism îmburghezit și prinsă într-o situație ce răspunde atît de puțin așteptărilor ei, va cîștiga partida: la sfîrșitul lui 1923, eșecul insurecției comuniste la Hamburg, urmat de falimentul puciului Ludendorff–Hitler

[4] Începînd cu 1919, ziaristul naționalist Wolfgang Kapp își face relații în mediul militar pentru a organiza un puci contra Republicii de la Weimar. Cu sprijinul generalului von Lüttwitz, comandantul trupelor din Berlin, și al lui Erhard, de la detașamentele paramilitare, el trece la acțiune în 13 martie 1920. Tentativa eșuează la capătul a patru zile. Partidul Comunist German rămîne neutru față de aceste evenimente.

la München, marchează pentru Republică toamna victoriei. Nici măcar ocuparea Ruhrului de către francezi n-a modificat raportul de forțe; stă mărturie ușurința cu care au fost înfrînte revoltele de extremă stîngă sau dreaptă. Dacă social-democrații, în ciuda unei situații politice atît de dificile, au putut rămîne atît de puternici, nu e, cum pretinde interpretarea comunistă, pentru că „au trecut în slujba" burgheziei: explicarea pur voluntaristă a eșecului bolșevic în Germania prin lașitatea social-democraților trece sub tăcere motivele esențiale ale acestui eșec. Nici vorbă, au jucat un rol și factorii subiectivi, cum ar fi tocmai fidelitatea republicană a socialiștilor față de Constituția de la Weimar, lipsa de realism a responsabililor politici germani din Komintern, sau dezbinarea șefilor Partidului Comunist German. Dar ei sînt cu siguranță mai puțin importanți decît elementele obiective ce au zădărnicit ideea de a extinde în Germania Revoluția rusă din Octombrie.

Lenin a văzut cu extremă luciditate caracterul excepțional al circumstanțelor care l-au adus la putere. Atît de excepțional, la drept vorbind, încît înainte de revenirea lui de la Geneva și răsunătoarele *Teze din aprilie*, nimeni din statul-major bolșevic n-a întrevăzut posibilitatea acestei a doua revoluții ruse, atît de curînd după Februarie. Chiar și în zilele care au precedat cucerirea Palatului de Iarnă de către soldații roșii, unii din cei mai apropiați tovarăși ai săi, cum ar fi Kamenev și Zinoviev, s-au opus acestei tentative aventuroase. Totuși, Lenin cîștigase pariul, cu acel extraordinar simț al ocaziei, cu acel fler al puterii caracteristic geniului său de om de acțiune. Dar era conștient de fragilitatea victoriei sale, inseparabilă de circumstanțele ce o făcuseră posibilă: sentiment care îl face să revină la un marxism mai ortodox decît cel din „tezele din aprilie", și să recunoască rolul legilor dezvoltării sociale. „Tocmai faptul de a fi o țară înapoiată ne-a permis s-o luăm înainte, spune el într-un discurs la Sovietul din Moscova în aprilie 1918, și vom pieri dacă nu rezistăm pînă în momentul cînd revoluția noastră va primi un ajutor eficient din partea revoltaților din toate țările."[5] Toată energia investită de bolșevici și de Internațională în declanșarea revoluției germane e conținută în această frază, pe care o va consacra, în luna noiembrie a aceluiași an, înfrîngerea și apoi dezagregarea Reichului.

Revolta marinarilor și soldaților, agitația muncitorească, demisia Kaiserului, înlocuit de un guvern burghez ce trebuie să facă și pacea, și o Constituție: aceste trăsături, care par să apropie momentul Noiembrie 1918 din Germania de momentul Februarie 1917 din Rusia, sînt totuși înșelătoare. Anomia germană din toamna lui 1918 nu e comparabilă cu anomia rusă din iarna lui 1917. Provocată de un șoc exterior, ea este un rezultat al înfrîngerii, în timp ce Imperiul rus s-a prăbușit de la sine și în sine, ca și cum ar fi fost putred pe dinăuntru. În Germania lui Wilhelm al II-lea, atît de pătrunsă de ideea electiunii sale naționale, capitularea militară provoacă un cutremur moral. Dar nu distruge societatea. Nu șterge cu buretele ierarhiile și tradițiile.

[5] Boris Souvarine, *Staline. Aperçu historique du bolchevisme*, Ivréa, 1993, p. 172.

Nu abolește autoritatea partidelor asupra opiniei publice. Stă mărturie locul central ocupat pe eșichierul politic de socialiștii majoritari, de Centrul catolic și de democrații liberali; mai mult, poate, rolul jucat de Reichswehr; în fine, și mai mult, remobilizarea, la extrema dreaptă, a grupurilor paramilitare, în care spiritul aristocratic și militar ridică iar capul după umilirea îndurată de națiune. Rusia anului 1917 derivase spre bolșevism fără să întîlnească vreodată clase sociale, partide sau voințe destul de hotărîte pentru a stăpîni anarhia și a reda substanță puterii statului. Nimic din toate acestea nu se produce în Germania de după noiembrie 1918. Scurta izbucnire a Sovietelor de muncitori și soldați, de altfel mai mult luxemburghistă decît leninistă, e lichidată la jumătatea lui ianuarie 1919. Iar extrema stîngă leninistă, atîta cît se formează în lunile și anii următori, va fi mai mult un argument de tribună pentru naționaliști decît o reală amenințare revoluționară. Pentru tînăra Republică germană, însoțită chiar de la naștere de legenda „loviturii de pumnal în spate", cel mai mare pericol rămîne la extrema dreaptă. Al doilea episod din această bătălie triunghiulară, între 1930 și 1933, o va demonstra foarte clar.

Totuși, Lenin n-a încetat să cheme în ajutor și să pregătească revoluția germană. Acesta a fost, de asemeni, supremul gînd al Internaționalei a III-a, fondată în 1919 la Moscova în ciuda avertismentelor Rosei Luxemburg: universalismul modelului Octombrie 1917 era testat pentru prima dată la Berlin. Pe de o parte, analogia superficială a situațiilor îndemna la optimism. Pe de alta, succesul unei a doua revoluții proletare în epicentrul Europei instruite avea să degreveze evenimentul rus de tot ce făcuse din el o excepție, reintegrîndu-l într-un val uriaș al istoriei, primul dintr-o serie. În fine, Revoluția rusă era fidelă propriului ei spirit inspirînd, împotriva Republicii de la Weimar, o luptă paralelă cu cea a grupurilor paramilitare. Ea, Revoluția rusă, dizolvase Adunarea Constituantă după ce scurtase la maximum durata episodului „burghez" inaugurat în februarie de căderea țarului. Iar bolșevicii își aminteau cu toții că tentativa contrarevoluționară a generalului Kornilov, în septembrie, le deschisese calea către putere.[6]

Independent de considerațiile de circumstanță, ei ascultau de logica revoluționară, ce reduce cîmpul politic la două — doar două — tabere. Cine nu e cu noi e împotriva noastră. Cine nu e revoluționar e contrarevoluționar. Simplificare teribilă, ale cărei pericole pentru libertatea individuală se manifestă în Revoluția franceză, și se agravează în Octombrie 1917. Într-adevăr, înclinația dictaturii iacobine de a-l boteza „aristocrat" pe cel mai mărunt burghez sau pe țăranul cel mai modest, dacă se teme de rechiziții sau de

[6] La 9 septembrie 1917, generalul Kornilov, comandant-șef al armatei ruse, e destituit de Kerenski. Refuzînd să se supună, generalul pornește împotriva Petrogradului. Ca să-l oprească, guvernul provizoriu se sprijină pe bolșevicii care acționau în clandestinitate după Zilele din iulie. Aceștia din urmă regăsesc atunci o influență nesperată, în timp ce generalul Kornilov e părăsit de trupele sale.

trimiterea fiului în război, a primit din partea lui Marx și a lui Lenin o binecuvîntare filozofică ce-i dă forța unei dogme. Cum toate luptele politice pot fi considerate aspecte ale luptei de clasă, iar momentul postbelic e momentul revoluției proletare, bătălia pentru putere din marile țări ale Europei opune burghezia clasei muncitoare, și nu mai există decît partide muncitorești și partide burgheze, primele revoluționare, celelalte contrarevoluționare. Bolșevicii se consideră și se proclamă singurii reprezentanți autentici ai clasei muncitoare, Revoluția din Octombrie a demonstrat-o: începînd cu jumătatea lui 1918, ei rămîn singuri în scenă, rupînd chiar și cu socialist-revoluționarii, după ce totuși au preluat de la aceștia politica agrară.[7] De atunci, orice forță politică în afara lor nu e decît deghizament contrarevoluționar, de la menșevici pînă la albgardiști. De ce, în Germania, de la social-democrați și pînă la grupurile paramilitare, ar fi vorba de altceva? Revoluția leninistă tinde să pună în aceeași oală tot ce vrea să distrugă.

Dar ea cunoaște și imperativul tactic de a se folosi de un adversar sau altul în interesul ei propriu, dacă respectivul adversar evoluează în dezordine. În această privință, Germania constituie un teren privilegiat pentru strategii Kominternului, cărora le oferă mai multe pîrghii: social-democrații ce sînt la putere, o forță de extremă dreaptă ostilă regimului republican, o armată și o opinie publică devenite cu atît mai naționaliste cu cît Franța lui Poincaré ocupă Ruhrul în ianuarie 1923. Într-adevăr, social-democrația, fragment „burghez" al mișcării muncitorești, ocupă un teren ce poate fi recucerit printr-o strategie de front unic. Iar elementele cele mai reacționare din armată și din forțele conservatoare pot fi folosite pentru a slăbi în același timp Republica de la Weimar și imperialismul francez. Căci, în contextul anului 1923, convergența de interese, alianța eventuală dintre Rusia comunistă și Germania naționalistă, marea umilită de la Versailles, sînt permanent în atenția șefilor Kominternului. Radek, care în acel an crucial este ochiul Moscovei la Berlin, nu are nici o reținere să preia acest refren, ce nu prea mai e în spiritul internaționalismului proletar. Dar cel puțin îi oferă comunismului, de pe acum, avantajul de a nu miza tot viitorul său german pe cartea insurecției din Octombrie 1923. Deși revoluția muncitorească e zdrobită pe străzile din Hamburg, statul sovietic nu va face mai puține eforturi ca să-i seducă pe cei care au fost învingătorii ei.

*

În 1923, cînd căpeteniile bolșevice, divizate în ce privește strategia lor germană, văd cum le piere ultima speranță într-o revoluție europeană, Lenin

[7] Faimosul decret asupra pămîntului ce a fost dat după Octombrie 1917 nu a creat o proprietate socială asupra pămîntului. El a permis redistribuirea către țărani a marii proprietăți funciare, prin comitetele locale și Sovietele țărănești regionale. Decretul provine integral din programul socialist-revoluționar fiind o concesie bolșevică menită să cimenteze alianța dintre țărănime și clasa muncitoare.

e deja scos din joc. Atins în mai 1922 de un prim atac cerebral, și-a revenit destul pentru a lucra din nou la venirea verii. Își redactează faimosul „testament" în ultimele zile ale anului, înainte de a recădea, în martie 1923, într-o afazie definitivă. Va muri în ianurie 1924. Revoluția rusă își pierde conducătorul în momentul cînd moare această revoluție germană în care se investise vocația universală a lui Octombrie.

Acum începe și lupta pentru succesiune care în cinci ani (1923-1927) îl va duce pe Stalin la puterea absolută. Las deoparte peripețiile acestei lupte în același timp capitală și întortocheată, ce fixează pentru mai bine de jumătate de veac minciuna unui limbaj de inițiați în care mica oligarhie a moștenitorilor își drapează rivalitățile feroce. Ceea ce mă interesează este să văd în ce măsură victoria lui Stalin, prin eliminarea succesivă a rivalilor săi, modifică raportul bolșevismului cu universalul, deplasînd accentul de pe internațional pe național. Căci, dacă sub Lenin și în situația creată de primul război mondial acest raport e relativ ușor de ghicit, el e firește mai amenințat în momentul cînd se constituie ceea ce s-ar putea numi „al doilea bolșevism", bolșevismul lui Stalin: războiul începe să fie uitat, ciclul revoluționar s-a încheiat, vine ceasul stabilizării economice și politice a lumii capitaliste. Circumstanțele ce au purtat flacăra lui Octombrie în afara Rusiei nu mai există, iar Lenin, care o întrupa de unul singur, e mort.

Pentru a cerceta, dacă nu transformarea, cel puțin deplasarea pe care o suportă relația tinerei U.R.S.S. cu universalismul revoluționar, putem porni de la simbolică, un post de observare destul de bun pentru a studia evoluția lumii sovietice în acei ani. Lenin murind, trupul îi este îmbălsămat și expus sub zidul Kremlinului spre a fi adorat de fideli, fără ca protestele văduvei sale să fie luate în seamă. În ajunul funeraliilor naționale, Stalin pronunță la al II-lea Congres al Sovietelor acest discurs funebru, în formă de predică religioasă, încheiat cu șase jurăminte solemne de credință față de șeful dispărut: „Părăsindu-ne, tovarășul Lenin ne-a poruncit să păstrăm neîntinat înaltul nume de membru al Partidului. Îți jurăm, tovarășe Lenin, să-ți împlinim cu cinste porunca." Etc. Fostul seminarist gruzin se ridică la înălțimea momentului drapînd moștenirea leninistă în limbajul liturgic, reminiscență din adolescența sa. Astfel îi dă un caracter mai sacru și în același timp mai rigid, fără ca istoricul să poată măsura partea care exprimă, în această adaptare, o credință lăuntrică și cea care exprimă un cinism manipulator. În interiorul restrînsei aristocrații politice pe care o constituie militanții Partidului, el vorbește ca un cleric altor clerici, împingînd orgoliul de castă pînă la împărțirea între ei a unei speranțe. Gata cu vremea controverselor pe marginea textelor lui Marx, cu disputele doctrinare asupra naturii raporturilor dintre Partid și clasa muncitoare. De-acum înainte Partidul este o preoțime unită în jurul unei Biserici, vorbind deci, ca aceasta, o singură limbă. Sub amenințarea unui limbaj aparținînd unei lumi anterioare celei a politicii moderne, Stalin vrea de asemeni să le bage în cap lui Trotki, lui Zinoviev și tuturor celorlalți că unitatea Partidului este regula jocului, al cărui arbitru și garant este el.

Lenin își consacrase întreaga viață Partidului. Dar nu-l zeificase. E drept că-i datorăm teoria conform căreia partidul marxist ar fi indispensabila avangardă a clasei muncitoare, conștiința sa istorică, fără de care proletariatul n-ar putea depăși, în organizarea sa colectivă, nivelul sindical. E drept, de asemeni, că la al X-lea Congres al Partidului, în 1921, a impus votarea interzicerii fracțiunilor. Dar Lenin își trăise întreaga viață de militant în pasionante dezbateri de doctrină și de politică. Fusese pus în minoritate în momente cruciale, ca înainte de Brest-Litovsk.[8] Excepționala autoritate pe care o dobîndise în mișcarea bolșevică îi venea din aceea că dusese Partidul la putere, nu pentru că-și formase un aparat devotat. De altfel, după Octombrie 1917, își petrecuse o bună parte din timp corectînd ceea ce considera a fi numeroasele erori ale Partidului, datorate în mare parte, în ochii săi, extraordinarei întîrzieri culturale a Rusiei. S-ar putea cita nenumărate fraze în care Lenin incriminează această întîrziere sau pune în cauză barbaria rusă, pînă în ultimele — poate mai ales în ultimele — sale scrieri. Paradoxul lui Lenin e de a fi instaurat cu bună știință dictatura Partidului, temîndu-se totodată de consecințele ei. Acest dogmatic sectar, acest om de acțiune expeditiv nu s-a temut să pună statul sub jugul Partidului și să instaureze domnia terorii, dar s-a temut, înainte de a muri, de birocratizarea regimului pe care-l fondase.

Stalin în schimb se simte perfect în birocrația Partidului și în înapoierea rusească. Din 1922 este secretar general, un post destul de șters la origine, din care însă a făcut încetul cu încetul un formidabil instrument de clientelă și de putere. Gruzin de obîrșie, Stalin devine mai rus decît rușii, ca orice ins născut la periferia Imperiului și parvenit în centrul lui. A făcut studii modeste, a citit puțin. Lenin avea o doză bună de narodnicism în marxismul lui, dar cultura europeană nu-i era străină. Stalin îl cunoaște pe Marx prin intermediul lui Lenin, alterînd prin propria ignoranță o interpretare și așa simplistă. Discuțiile oricum nu-l pasionează, ideile nici atît, dar știe că ele fac parte din tradiția bolșevică: nu există strategie sau schimbare politică ce s-ar putea dispensa de o justificare „teoretică". Cel ce vrea să fie moștenitorul lui Lenin trebuie să stăpînească și această artă foarte specială. Este motivul pentru care a publicat *Despre bazele leninismului*[9], lucrare formată dintr-o serie de conferințe scrise pentru universitatea comunistă Sverdlov în aprilie 1924. E prima apariție a acelei proze lemnoase ce constă adesea din întrebări și răspunsuri, ca în tratatele de pietate, și care încearcă nu atît să demonstreze, cît să enumere (notîndu-le cu: „unu", „doi" etc.) diferitele

[8] *Cf. supra*, p. 142.

[9] Textul a făcut apoi obiectul unor nenumărate reeditări, în rusă și în toate limbile. În general, a fost pus în fruntea unui volum îmbogățit cu discursuri ulterioare ale lui Stalin, și intitulat *Problemele leninismului*, Editura Socială Internațională, 1938–1939, 2 vol., Moscova, ediții în limbi străine, 1947 (pentru trad. rom., vezi, de exemplu, ed. a III-a, Editura de stat pentru literatură politică, 1955).

elemente ale răspunsului canonic. Este echivalentul doctrinar, în ordine simbolică, al mausoleului lui Lenin. Stalin a scris comentariul menit să devină interpretarea sacră a gîndirii lui Lenin. Adesea își împănează textul cu citate lungi, ca pentru a-și însuși mai bine substanța dispărutului părinte fondator. Din cînd în cînd, un sarcasm ridiculizează eroarea sau obiecțiile unui adversar trecut sau prezent, căci expozeul trebuie citit pe două niveluri, ca impunere a unei dogme politice și ca răfuială mai mult sau mai puțin explicită. Întregul formează un tratat pedagogic compact și greoi, însă clar: o simplificare a marxismului leninist, care era o simplificare a marxismului lui Marx. Dar autorul acestui catehism țărănesc a avut și o contribuție originală: a avut grijă să-și condimenteze textul cu omagii adresate geniului proletariatului și al țărănimii ruse care l-ar fi scandalizat cu siguranță pe Lenin. Căpetenia Revoluției din Octombrie se voise revoluționar — deși era rus. Stalin, gruzinul, a preferat să fie rus pentru că era revoluționar.

Cei doi bărbați se înfruntaseră în septembrie 1922, înainte ca boala să-l condamne pe Lenin la tăcere pentru totdeauna, tocmai în legătură cu Gruzia. Lenin îl acuzase pe Stalin că vrea să restaureze dominația velicorusă asupra micii republici în care se născuse: sovietizarea țării se făcuse, în 1921, contra menșevicilor locali, prin forța baionetelor Armatei Roșii. Stalin dăduse înapoi, dar nu abandonase ideea. Noua „Uniune a Republicilor Socialiste Sovietice", care era atunci în studiu pentru a înlocui „Republica Socialistă Federativă Sovietică a Rusiei", trebuia să asigure egalitatea în drepturi a națiunilor asociate. Dar concepția lui se baza mai curînd pe „sovietizarea" forțată a Republicilor surori, prealabilă absorbirii lor în Uniune sub masca unei libere asocieri. Aici ca peste tot, uniformitatea dictaturii partidului bolșevic golea de substanță dinainte orice pluralism național sau constituțional. Șovinismul velicorus, atît de des veștejit de Lenin, își găsea instrumentul neașteptat în Partidul lui Lenin devenit unic stăpîn în numele proletariatului, conform unei concepții a lui Lenin. Iar artizanul nu mai puțin neașteptat al acestei resurecții-metamorfoze se născuse la Tbilisi.

Aceeași evoluție este în curs, în aceeași epocă, în interiorul Internaționalei a III-a. Instituția fusese concepută de Lenin, în 1919, trebuind să constituie noul stat-major al revoluției internaționale, dat fiind că precedentul își trădase misiunea în august 1914. Această Internațională e deci conformă tradiției mișcării socialiste, și în același timp rupe cu ea: ea trebuie să universalizeze modelul revoluționar al lui Octombrie 1917, să generalizeze Partidul victorios în Octombrie, în timp ce Internaționala a II-a se îndîrjește, din contră, să-i nege valoarea de model. Așa se explică de ce, încă de la origine, bolșevicii se bucură de un privilegiu real în Internaționala de la Moscova, care-i progenitura lor. Ca să te convingi, ajunge să vezi condițiile de aderare pe care le impun partidelor candidate, precum și negocierile adesea dificile ce decurg de aici; sau să vezi repartizarea funcțiilor de răspundere în diferitele organisme ale instituției, ale cărei pîrghii principale sînt în mîna bolșevicilor. De altfel, Lenin rămîne autoritatea ei supremă, chiar dacă nu deține o funcție oficială. Dar autoritatea aceasta e mai mult politică decît administrativă.

Ea capătă însă, cu anii, un caracter din ce în ce mai birocratic, iar această evoluție începe sub Lenin. Încă din 1921–1922, Internaționala comunistă intervine sistematic în treburile partidelor afiliate, ceea ce nu făcuse niciodată Internaționala a II-a. Ea își înmulțește nu numai directivele, ci și procedurile de control al militanților. Își trimte peste tot agenții clandestini, oamenii săi de încredere, uneori chiar mai mulți în aceeași țară, însărcinați fie cu misiuni de informare, fie cu instrucțiuni. Pe scurt, centralismul bolșevic își răspîndește spiritul și la nivel internațional.

Nouă, după moartea lui Lenin, este voința diverșilor pretendenți la succesiune de a folosi în interes propriu diferitele „secțiuni" naționale ale mișcării. Nimic nu arată mai bine dependența în care căzuseră celelalte partide față de Politbiuroul Partidului rus, și de altfel nimic n-o adîncește mai mult, decît consecințele crizei de succesiune de la Moscova. Prima înfrîngere a lui Trotki în fața troicii, în 1924, duce la epurări în partidele europene. Am văzut că în Franța Suvarin își pierde funcția, și chiar apartenența la Internațională, nu pentru că-l susține pe Trotki, ci doar pentru că apără ideea unei separări a problemelor rusești de cele ale mișcării internaționale, prin diferitele sale secțiuni. Anul următor consfințește umilirea lui Zinoviev, pe care funcția de președinte al Internaționalei nu-l apără cîtuși de puțin de eșecul în Politbiuro. În consecință, protejații săi germani, Maslow și Ruth Fischer, care nu au vrut să-l trădeze pe Zinoviev trecînd de partea lui Stalin, trebuie să abandoneze conducerea Partidului Comunist German.[10] De la bătălia ce-i confruntă pe vechii bolșevici, numele de marcă al deviațiilor se extind la toată oligarhia internațională a mișcării: neomenșevism, trotkism, zinovievism, deviaționism de dreapta, stîngism, social-democratism — tot atîtea etichete arbitrare cărora grosul partidului bolșevic, manipulat de Stalin, le atribuie o semnificație cu atît mai universală cu cît strategia mișcării e aservită din ce în ce mai mult doar puterii sovietice. Cel mai trist e să-i vezi pe oponenții succesivi ai lui Stalin că luptă înlăuntrul cadrelor ideologice și politice fixate de el, acceptînd ideea existenței unei ortodoxii a Partidului și fiind astfel bătuți dinainte.

În mijlocul acestei bătălii trucate, cuvîntul-cheie ajunge totuși să fie pronunțat la sfîrșitul anului 1924: „socialismul într-o singură țară". Formula are mai multe avantaje. Ea răspunde mai întîi unui sentiment al vremii, după eșecul revoluției germane: perioada imediat următoare războiului s-a încheiat, și o dată cu ea contagiunea sovietismului. Ea conține apoi o intenție polemică împotriva lui Trotki și a vechii lui teorii a „revoluției permanente",

[10] Despre moravurile politice ale Kominternului acelei epoci, puține cărți sînt mai instructive decît — cu toate prejudecățile și erorile ei — cartea lui Ruth Fischer, *Stalin and German Communism, a Study in the Origins of the State Party*, prefață de Sidney B. Fay, Harvard University Press, 1948.

conform căreia revoluția democratic-burgheză rusă, după ce-a fost înfăptuită de Partidul Social-Democrat (sîntem în 1905), și-ar depăși orizontul burghez, cu condiția să se alăture revoluției mondiale. La vremea respectivă, Lenin contestase această „teorie", deși destul de apropiată de a sa[11], înainte ca Octombrie 1917 să-i pună de acord pe cei doi bărbați. Or, în 1924, Stalin recuperează ideea „revoluției permanente" într-un cu totul alt context, pentru a o prezenta ca pe o doctrină a neputinței, conform căreia, în lipsa sprijinului internațional, indispensabil, ar fi imposibil de construit socialismul în Uniunea Sovietică. Împușcă astfel doi iepuri dintr-o lovitură. Reconstituie în chip mincinos, cu prețul unui anacronism, o opoziție scolastică între „leninism" și „trotkism", deși după 1917 Lenin n-a încetat să repete că Revoluția bolșevică are neapărat nevoie, pentru a învinge, ca flacăra revoluționară să se extindă și în alte părți. Iată-l astfel drapat nu doar în mantia șefului mort, ci și în cea de apărător al onoarei istorice a proletariatului și a țărănimii ruse!

Căci ultimul sens al „socialismului într-o singură țară", și cel mai puternic, e cel prin care Stalin aruncă o ocheadă șovinismului rus. Punîndu-l pe Trotki într-o poziție de dublu defetism, în plan național și revoluționar, el mobilizează din nou acel *hybris* propriu partidului bolșevic pe care l-a celebrat și la moartea lui Lenin. Căci se adresează nu atît poporului, de mult redus la tăcere, cît Partidului, stăpîn unic al țării, stăpîn izolat de țară. Acest Partid nu mai e cel al vechilor bolșevici; sau, mai curînd, deși este condus, încă, de vechii bolșevici, masa lui o formează militanții recenți, alăturați învingătorilor, după Octombrie, cu miile. Toți sînt prin definiție cadrele noii administrații a țării: cei mai mulți, așadar, potentați locali corupți de puterea absolută, îmbătați de o putere fără limite, amețiți de discursul bolșevic despre binefacerile violenței „proletare". În plus sînt promovați de Stalin și de oamenii lui, după ce gruzinul a ocupat conducerea aparatului. Deținînd de la el tot ce au, apropiați de el prin primitivismul ideilor și moravurilor, sînt în stare de orice pentru a-l menține și tămîia. Partidul bolșevic a fost întotdeauna scena unor altercații, dar, începînd cu 1924, Stalin regizează dinainte întrunirile, iar partizanii săi recurg mai mult la insultă și violență decît la argumente. La acest tip de militant s-a gîndit Lenin în ultimul său an de luciditate, cînd s-a declarat îngrozit de ignoranța cadrelor comuniste, de lăudăroșenia lor („com-lăudăroșenii") și de minciunile lor („com-minciuni"): „Zilnic auzi, mai ales eu prin natura funcțiilor mele, atîtea minciuni comuniste fățarnice, atîtea com-minciuni, că ești îngrețoșat, uneori peste poate."[12]

---

[11] Lenin îi opusese, la vremea respectivă, concepția sa despre „dictatura revoluționară a proletariatului și a țărănimii". Dar în realitate, după Octombrie 1917, Trotki și Lenin sînt în deplin acord asupra ideii că succesul revoluției proletare în Rusia depinde, dacă nu de revoluția mondială, măcar de cea europeană.

[12] Boris Souvarine, *Staline, op. cit.*, p. 269.

Or, tocmai acestui soi de oameni, în același timp servili și atotputernici, foarte ignoranți dar crezîndu-se știutori, le servește Stalin basamacul său ideologic, pe lîngă care dezbaterile de dinainte de revoluție par discuții academice, chiar dacă ele au deschis calea concentratului stalinist. Ce departe e Marx! Două sisteme se confruntă. Leninismul, teorie științifică a acțiunii, verificată de istorie, întrupată de partidul bolșevic, dar amenințată de dușmanii săi din afară și dinăuntru; iar de cealaltă parte trotkismul, dușman jurat al leninismului, în trecut ca și în prezent, pericol mortal ce amenință moștenirea lui Lenin, discurs defetist mascat printr-o supralicitare internaționalistă. Iată noua înfățișare a „socialismului într-o singură țară". Ea pune accentul pe un element capital al psihologiei „leniniste", cel ce susține că voința poate face totul dacă are puterea, la care adaugă — mascîndu-l sub chemarea la activism (în care Stalin este expert), pentru a evita reprosul că trădează spiritul leninist — un ingredient inedit: pasiunea națională velicorusă. La fel ca iacobinii francezi, bolșevicii tîrzii cad în capcana ideii de țară aleasă de istorie, pe care o rescriu într-o versiune nouă, chiar dacă mult mai primitivă. Formula lui Stalin le permite să reinvestească un șovinism tradițional de națiune dominantă în apartenența la un partid totalitar.

Ei nu sînt — nu încă? — în fruntea unui stat destul de puternic ca să viseze să treacă granițele Uniunii. Dar, înlăuntrul acestor granițe, au interzis orice autonomie naționalităților, mult mai eficient decît o făcuseră țarii: pretinzînd că asociază toate popoarele Uniunii la „construirea socialismului", le-au supus pe toate, deopotrivă, minciunii și puterii lor. Cît despre exterior, Internaționala Comunistă administrează de-acum înainte cîteva insulițe reziduale ale unui spațiu ce s-a restrîns o dată cu refluxul revoluției europene. Evoluția ei o copiază pe a partidului bolșevic. Liderii sau facțiunile din partidele frățești nu mai sînt decît semnele algebrei politice ruse, pioni mutați sau manipulați în funcție de manevrele lui Stalin, astfel încît toată aristocrația internațională a comunismului este integrată vrînd-nevrînd sistemului politic al Moscovei. Lipsite de autonomie, prizoniere ale unor lozinci din ce în ce mai abstracte, partidele comuniste tind să devină enclave politice rusești în societățile respective. În felul lor, și ele sînt niște partide-stat în miniatură, atît doar că nu-și primesc autoritatea de la propriul stat, ci de la Rusia „socialistă", stăpînă, în ultimă instanță, pe destinele lor. Și aici se vorbește același limbaj ezoteric ca la Moscova, și aici se trăiește cu spaima de a fi convocat. De altfel, această obsesie imitativă a primit un nume în limbajul inițiaților: „bolșevizare". Asta ca să nu se spună: rusificare. „Bolșevizare" mai evocă ceva din vocația universală a Sovietelor, deși cuvîntul nu mai corespunde, în realitate, decît unui partid-stat ce deține puterea la Moscova.

Pentru a-l defini, am folosit, ca mulți alții înaintea mea, cuvîntul „totalitar", pentru că e cel mai puțin rău. Adjectivul desemnează într-adevăr ceva nou în politica modernă, ceva ce depășește cu mult monolitismul unui partid sau al unui grup. El indică mai întîi pretenția unui partid de a-și fi propriul scop, fără ca membrii lui să poată avea alt țel în viață decît acela de a-l sluji

*perinde ac cadaver**. Pretenție ce-l apropie de o sectă religioasă (căci întreaga existență, publică și privată, a membrilor săi, mîntuirea lor sînt investite în el), în timp ce activitatea lui practică este de ordin pur politic — să acapareze și să exercite puterea. Legătura între cele două niveluri de realitate e asigurată de o ideologie comună, șeful de partid avînd sarcina s-o interpreteze și s-o îmbogățească în funcție de circumstanțe. Politica trebuie să fie permanent tradusă în termenii acelui limbaj în același timp sacru și fictiv, ce-i distinge, cînd e nevoie, pe prieteni de neprieteni. Bolșevicii sînt asemeni clerului unei ideocrații, iar Stalin devine șeful acestui cler, trebuind, în această calitate, să fie crezut pe cuvînt.

Această analiză ne permite să atacăm faimoasa întrebare: ce-i leagă pe Lenin și Stalin, și ce îi desparte. Prietenii Revoluției ruse au avut și vor avea (căci vor rămîne destui) tendința firească să-l separe pe Stalin de Lenin; să-l sacrifice pe Stalin pentru a salva ideea regimului și pe inventatorul acestuia. Adversarii au avut și vor avea tendința contrară: să pună în aceeași oală cele două figuri succesive ale regimului sovietic, pe maestru și pe discipol. Însă nimic nu ne împiedică să-i considerăm în același timp uniți și separați. Lui Lenin îi aparține dictatura Partidului identificată cu dictatura proletariatului: Rosa Luxemburg i-a reproșat-o îndeajuns! Tot lui Lenin, teroarea, disprețuirea legii, amestecarea Partidului cu statul. Tot lui Lenin, pasiunea sectară pentru dezbaterea ideologică, concepția aristocratică despre Partid, ce stă chiar la originea bolșevicilor. În fine, Lenin l-a inventat, l-a susținut și promovat pe Stalin aproape pînă la sfîrșit, cînd a dat înapoi, dar numai pe jumătate și oricum prea tîrziu. Totuși, sub Lenin, în Partid se discută. Partidul totalitar, combinație de ideocrație și stat terorist, îndîrjit să lichideze vechea gardă, este creația lui Stalin.

Ruth Fischer a scris[13], acum aproape cincizeci de ani, că cine vrea să înțeleagă originile Germaniei hitleriste nu trebuie să privească doar istoria germană și lunga ei ceartă cu Vestul. Sîntem desigur înclinați s-o facem datorită antagonismului dintre nazism și democrațiile occidentale, dar atunci riscăm să uităm contribuția totalitarismului stalinist la dezvoltarea totalitarismului hitlerist. Într-adevăr, victoria lui Stalin a înlesnit-o pe a lui Hitler sub două aspecte. I-a oferit, după Mussolini, un al doilea exemplu, studiat și reținut în ciuda tuturor imprecațiilor publice: în materie de brutalitate, de cinism și duplicitate, autorul lui *Mein Kampf* merge pe calea deschisă de Stalin. Mai mult decît atît: pentru a cîștiga, Stalin a trebuit să injecteze naționalism rus în leninismul său, creîndu-și astfel o nouă înrudire secretă cu Hitler atunci cînd îi aduce, prin rusificarea agresivă a comunismului, un plus de audiență în rîndurile dreptei germane.[14]

*

---

* „ca un cadavru" (*lb. lat.*), expresie prin care sfîntul Ignațiu de Loyola le cere iezuiților disciplină și supunere față de superiori (cu excepția cazurilor de conștiință). (*N. t.*)

[13] Ruth Fischer, *Stalin and German Communism, op. cit.*, 1948, p. 641.

[14] *Cf. infra*, pp. 214–217.

Așadar, primul bolșevism a murit o dată cu victoria lui Stalin. Noul șef nu i-a lichidat încă pe veterani, dar i-a îngenuncheat, îi are la mînă; pe Troțki l-a izgonit în afara țării. Victoria lui cristalizează și confirmă temerile formulate de Pierre Pascal începînd din 1921, sau de Suvarin cîțiva ani mai tîrziu. Peste o societate zdrobită și o țară înfricoșată, Partidul lui Octombrie 1917 a instaurat rapid o dictatură teroristă ruptă complet de mase, care însă pretinde că guvernează în numele și în interesul proletariatului. Această minciună a constituit — încă sub Lenin, care în cele din urmă a sesizat-o, dar care îi pusese bazele — condiția apartenenței la oligarhia atotputernică. Ea a produs un limbaj obligatoriu și fictiv în care nimeni n-are voie să introducă realul, și care tinde irezistibil spre unitate: dezacordul înseamnă aici erezie, dezbaterea eșuează în autocritică sau excludere. Această unitate obligatorie, inseparabilă de ideologie, a paralizat orice opoziție și a fabricat un conducător.[15]

Revoluția a murit. Dintre textele ce-i înregistrează decesul, nu e nici unul mai dur decît tripticul literar publicat la Paris în 1929 de scriitorul român de limbă franceză Panait Istrati[16], autor al primului volum, celelalte două fiind ale prietenilor săi Victor Serge[17] și Boris Suvarin.

Partea scrisă de Panait Istrati nu este cea mai valoroasă din ansamblu. E relatarea sentimentală a unei decepții: romancierul, invitat ca simpatizant la a zecea aniversare a U.R.S.S., povestește o lungă călătorie de șaisprezece luni, între 1927 și 1929, de-a lungul întregului teritoriu sovietic. Principalul merit al textului e că arată, dincolo de omniprezența dictaturii birocratice a Partidului, drama afectivă a rupturii de comunism, așa cum o trăiește naratorul. Al doilea autor este un spirit mai politic — e vorba de Victor Serge, veteran al luptei revoluționare, cumnat al lui Pierre Pascal, îngrijorat ca și el de evoluția evenimentelor, și prea fidel devizei anarhiste „Fără Dumnezeu și fără stăpîn" ca să suporte acest îngheț postrevoluționar. În fapt, analiza lui este radicală: democrația Sovietelor e o minciună, singura realitate a regimului e dictatura unui Partid corupt, plin de ariviști cinici care au luat

---

[15] Despre acest „prim bolșevism", vezi Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime*, A. Knopf, New York, 1993.

[16] Panait Istrati, *Vers l'autre flamme I. Après seize mois dans l'U.R.S.S.*, Rieder, 1929 (în românește apărut sub titlul *Spovedania unui învins*); [Victor Serge], *Vers l'autre flamme II. Soviets 1929;* [Boris Souvarine], *Vers l'autre flamme III. La Russie nue*. Primul volum al trilogiei a fost reeditat în 1987 (Gallimard, „Folio essais").

[17] Fiul unor narodnici ruși refugiați în Belgia, Victor Serge (1890–1947) a fost amestecat în afacerea bandei Bonnot. După cinci ani de închisoare, este expulzat în Spania, unde participă la mișcarea revoluționară. Izbutind să ajungă în Rusia, libertarul se alătură bolșevicilor și lucrează în serviciile Kominternului. Începînd din 1925, se distanțează de regim din cauza evoluției acestuia și susține Opoziția de stînga. Arestat o primă dată în 1928, este exilat la Orenburg în 1933 împreună cu soția și fiul. O campanie internațională îi permite să părăsească U.R.S.S. în 1936. Publică apoi mai multe lucrări despre regimul sovietic. Refugiat la Marsilia în 1940, reușește să ajungă în Antile în 1941, apoi în Mexic. În ultimele sale scrieri denunță „noul imperialism rus".

locul militanților din generația lui Octombrie. Despre lichidarea trotkismului, Victor Serge scrie rînduri demne de pana lui Custine: „Atmosfera în care se desfășoară această luptă nu poate fi redată. Totul e învăluit în mister, tenebre, zvonuri, anxietăți, afirmații contradictorii, dezmințiri, surprize, angoase. Oamenii dispar în chip misterios, în drum spre slujbă sau ieșind în oraș..." [18]

Ultimul capitol, emoționant prin luciditatea lui tristă, îi este consacrat lui Gorki, revenit anul precedent în țara natală, după un lung semiexil sub soarele de la Sorrento. Ostil Revoluției din Octombrie, cel mai celebru scriitor rus se raliase pe jumătate regimului în timpul războiului civil, păstrîndu-și însă libertatea de critică și de intervenție: e, de altfel, și motivul plecării sale în Italia în 1921. Revenirea în țară, obiect al unei lungi negocieri[19], a fost minuțios organizată de Partid: de la frontiera sovietică, alaiuri, delegații, drapele îl întîmpină și îl însoțesc pe „bătrînul cu maxilare de oțel cenușiu"[20] care a acceptat să-și umilească gloria în fața minciunii timpurilor noi. Iată-l apoi pus să plătească peșin — în cîteva săptămîni devine propagandistul dictaturii. El, care s-a opus revoluției lui Lenin, binecuvîntează bolșevismul lui Stalin. Victor Serge imaginează o explicație psihologică pentru acest naufragiu: naivitatea politică a unui bătrîn autor căzut în capcana dorului de țară și a vanității. Și o numește „tragedia lui Gorki".

Cît despre Suvarin, el își începe aici lunga carieră de cronicar al dezastrului sovietic. Contribuția lui la acest straniu triptic, anonim pentru două treimi ale sale, își extrage grosul informației dintr-o lectură vădit meticuloasă a presei sovietice, în frunte cu *Pravda*, și din comentariul unor statistici: e antidotul utilizat de autor împotriva basmelor cu călătorii în paradisul sovietic, gen ce începe să înflorească. Așa cum se întîmplă de obicei în proza

---

[18] [Victor Serge], *Soviets 1929*, *op. cit.*, p. 132.

[19] Simpatizant al bolșevicilor înaintea Revoluției din Octombrie, Maxim Gorki (1868–1936) nu încetează să denunțe acțiunea lor în ziarul său *Viața nouă* care e definitiv interzis de Lenin în iulie 1918 (vezi *Pensées intempestives*, Pluriel, 1977). În 1921, se exilează la Berlin, apoi în Italia, pînă în mai 1928. Începînd din 1924, în *Lenin și țăranul rus*, Gorki aduce un omagiu fondatorului statului sovietic, primă etapă spre ralierea sa. În 1928, autoritățile sovietice îi organizează o reîntoarcere triumfală, la împlinirea a șaizeci de ani. Gorki începe atunci o nouă carieră, aceea de scriitor oficial ce prezidează Asociația Scriitorilor Sovietici, și își pune pana în slujba regimului, îi celebrează „cuceririle" și îi aprobă politica represivă; propovăduiește reabilitarea prin muncă și publică reportaje elogioase despre lagărul din insula Solovieți (1929) sau canalul Marea Albă–Marea Baltică unde și-au pierdut viața mii de deținuți. Își păstrează libertatea de a pleca în străinătate pînă în 1933, apoi i se refuză orice viză de ieșire.

Corupt de succes, Gorki rămîne sub stricta supraveghere a „organelor" și joacă un rol esențial pe lîngă intelectualii francezi, Romain Rolland în primul rînd, pentru a-i convinge să susțină puterea sovietică. După asasinarea lui Kirov (decembrie 1934), el cheamă la „exterminarea dușmanului fără nici o milă", aducîndu-și astfel cauțiunea morală la sîngeroasele epurări. Despre ultimii ani ai lui Maxim Gorki, vezi cartea lui Vitali Chentalinski, *La Parole ressuscitée. Dans les archives littéraires du K.G.B.*, Robert Laffont, 1993.

[20] [Victor Serge], *Soviets 1929*, *op. cit.*, cap. 16, p. 196.

lui Suvarin, nimic nu vizează efectul literar, iar expunerea materialului e organizată destul de școlărește, de la economic la politic. Dar din acumularea de date și fapte irupe tabloul unei societăți mizerabile, la oraș ca și la țară, și care încă nu și-a regăsit nivelul de viață din 1913: ceea ce n-ar fi nimic, dacă ar fi vorba doar de o moștenire a trecutului adăugată la traversarea unor circumstanțe deosebit de dificile. Dar Suvarin nu vede astfel lucrurile. Dimpotrivă, el incriminează contribuția regimului la un fel de involuție a societății, lovită fără încetare de autoritarismul birocratic, de corupție, de obscurantismul ideologic, de dictatura unui Partid ce se confundă cu poliția de stat.

Această *Russie nue* descrie de pe acum ceea ce puțin mai tîrziu se va numi o Rusie „totalitară". Păstrînd încă reflexe din trecutul său atît de apropiat, Suvarin vede aici mai curînd o contrarevoluție, un capitalism de stat, ducînd în viitor la capitalism pur și simplu: și încearcă în felul său — la fel ca, înaintea lui, Kautsky și Blum, și după ce-i combătuse — să elaboreze o analiză marxistă a falimentului unei revoluții marxiste. Dar acest aspect al situației îl interesează mult mai puțin decît însăși constatarea falimentului.

O judecată radicală și lucidă așadar, în cele trei eseuri, care totuși în epocă nu au avut decît un ecou limitat. Publicul de stînga, căruia îi sînt destinate, nu e pregătit pentru o condamnare atît de severă. A mirosit exagerările unei iubiri înșelate: suspiciune clasică, ce va funcționa în favoarea comunismului sovietic de-a lungul întregului secol, cîtă vreme istoria lui adevărată va fi scrisă cel mai adesea de ex-comuniști. Căci, dacă nu-i poți crede nici pe scriitorii de dreapta, prea partizani, nici pe social-democrați, frați inamici, nici pe foștii comuniști, prea dezabuzați, aceste tabuuri conferă Uniunii Sovietice un fel de invulnerabilitate istorică: rămîne să iei de bun ce spune chiar ea despre sine, suprimînd totuși, în doze variabile, partea destinată „propagandei". Aproape nimeni nu va crede că tot ce spune este minciună, de la un cap la altul; iată secretul ei cel mai bine păstrat, prea trist de altfel ca să te îndîrjești asupră-i. În plus, în ce privește cartea lui Istrati, ea vine prea devreme. Uniunea Sovietică l-a pierdut pe Lenin. Succesorul lui trebuie să beneficieze de o păsuire.

Or, iată că Stalin, după ce a înfrînt opoziția „de stînga" cu ajutorul lui Buharin[21], se întoarce curînd, începînd cu 1928, contra lui Buharin și a „dreptei". Buharin: ultimul mohican din vechiul stat-major bolșevic, și cel mai tînăr, favoritul lui Lenin. Dar acest aspect al luptei interne de partid (în

[21] În 1925, Nikolai Buharin (1888–1938) susține că dezvoltarea economică a Rusiei sovietice trebuie să se bazeze pe alianța dintre proletariat și țărănime. El dorește să le fie garantată țăranilor posibilitatea de a-și spori producția prin cooperare și dezvoltarea pieții. Buharin le adresează lozinca sa: „Îmbogățiți-vă, dezvoltați-vă fermele..." E susținut atunci de Stalin și aprobat de Nikolai Ustrialov. Vezi cartea lui Stephen Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: a Political Biography 1888–1938*, A. Knopf, New York, 1973. *Cf.* Anna Larina Boukharina, *Boukharine ma passion*, Gallimard, 1990.

care Stalin e deja singurul stăpîn) e secundar față de mizele implicate. La acea epocă, în vocabularul leninist, sub termenii convenționali de „dreapta" și „stînga" se ascunde soarta țărănimii, căci în joc e atitudinea pe care trebuie s-o adopte față de ea dictatura proletariatului. Chestiune veche, aproape de-o vîrstă cu Partidul, de vreme ce Lenin n-a putut niciodată să și-o scoată din minte. Potrivit doctrinei, interesele celor două clase se opun, dat fiind că mica producție țărănească, o dată eliberată de marii proprietari, alimentează neîncetat circuitele unei producții capitaliste. Dar introducerea în scolastica leninistă a categoriei de „țărănime săracă", opusă „culacilor", permite proletariatului să evite impasul de a nu putea face decît o revoluție burgheză: prin lupta de clasă de la sate, muncitorii aveau să-și găsească aliați printre țăranii săraci în jurul unui program de tranziție către socialism...

În 1917, aceste abstracțiuni au fost spulberate de realitatea rusă. Cînd bolșevicii cuceresc puterea, ei se mărginesc să preia lozinca socialist-revoluționarilor, deja în curs de aplicare: pămîntul să fie al țăranilor. În anii războiului civil, numiți ai „comunismului de război", ei practică o politică primitivă de extorcare a produselor agricole în folosul orașelor. Această politică teroristă, ce vîntură deja, drept justificare, sabotajul „culacului", înstrăinează țărănimea de regim și ruinează producția: în 1921, prima mare foamete, cinci milioane de morți.[22] Lenin dă înapoi, inventează N.E.P., ce redeschide circuitele blocate ale economiei, redă satelor un pic de viață, dar nu și o adevărată prosperitate. Dar N.E.P., oricît ar fi de indispensabilă, rămîne suspectă în ochii Partidului. Simplă retragere tactică, impusă de realități, ea nu are o adevărată demnitate ideologică, în ciuda eforturilor lui Buharin. Trotki, nelipsit cînd e vorba de făcut o eroare, nu încetează să-i denunțe pe „apărătorii culacilor"; i se va alătura curînd și Zinoviev. În interiorul țării, convertirile „burgheze" la regim — a lui Ustrialov[23], de pildă — compromit noua politică prin sprijinul lor. În exterior, menșevicii văd în această evoluție un fel de revanșă intelectuală și politică: în ochii lor, faptele demonstrează inevitabilul caracter capitalist și țărănesc al Rusiei.[24]

---

[22] Michel Heller și Alexandre Nekrich, *L'Utopie au pouvoir*, *op. cit.*, p. 100.

[23] Nikolai Ustrialov, profesor de drept, personalitate a partidului cadeților în timpul Revoluției din Februarie 1917, combate apoi Revoluția din Octombrie în guvernul lui Kolceak. Se refugiază în China, dar, în 1920–1921, își schimbă atitudinea față de Uniunea Sovietică în numele patriotismului rus. Va anima, în afara și înlăuntrul Uniunii Sovietice, un curent „național-bolșevic". Elaborează mai cu seamă ideea unui „Termidor" sovietic. *Cf.* Tamara Kondratieva, *Bolcheviks et Jacobins. Itinéraire des analogies*, Payot, Paris, 1989, pp. 90–109.

[24] Vezi M. Heller și A. Nekrich (*op. cit.*, p. 168), care îl citează pe N. Valentinov. Bolșevic din vechea gardă, Nikolai Valentinov (1879–1964) rupe în 1904 cu Lenin pe care îl frecventase asiduu în timpul exilului lor comun la Geneva. În 1953, își va explica dezacordurile filozofice și politice într-o carte capitală: *Mes rencontres avec Lénine* (G. Lebovici, 1977). Devenit menșevic, lucrează la Consiliul Superior al Economiei Naționale înainte de a emigra în Franța în 1930. Avea să publice numeroase articole asupra chestiunii țărănești din U.R.S.S. în revista lui B. Suvarin, *Le Contrat social*.

Iată condițiile în care Stalin, după ce i-a învins pe șefii opoziției, reia începînd cu 1928 programul lor „anticulac". Voința de a-l anihila pe Buharin e probabil secundară în economia operațiunii, care se înscrie într-o perspectivă politică mult mai vastă. Căci nu ajunge să proclami timpul „socialismului într-o singură țară": mai trebuie să dai și substanță acestei „linii generale". Dacă nu e însoțită de o prescripție, formula nu indică decît un abandon. Paradoxal, renunțarea la revoluția mondială, cel puțin pe termen scurt, îl obligă pe Stalin să radicalizeze evoluția regimului bolșevic în Rusia: dacă n-ar face-o, s-ar găsi în deficit ideologic pe amîndouă fronturile, și în curînd ar fi lipsit de un resort esențial al sistemului. N.E.P. a fost o concesie făcută societății reale, dar această concesie amenință deopotrivă puterea ideologiei și puterea lui Stalin. În schimb, „socialismul într-o singură țară" le va duce pe amîndouă la perfecțiune.

„A construi socialismul" în Uniunea Sovietică: formula exprimă foarte bine ce-l leagă pe Stalin atît de tradiția revoluționară în general, cît și de bolșevism în particular. Ideea de „a construi" o societate nouă pe ruinele celei vechi, care vine din trecut, face parte, într-adevăr, din moștenirea revoluționară franceză. Ba chiar îi exprimă prin excelență noutatea, ce l-a scandalizat atîta pe Burke. Oamenii lui 1789 au posedat virtutea de a exprima prin ideea lor despre revoluție, total opusă Vechiului Regim, fondul de constructivism ce obsedează societatea modernă. Această societate este un contract între asociați egali în drepturi, contract produs prin voințele lor, și deci secundar în raport cu ele. Concepția nu este incompatibilă cu dictatura statului revoluționar, în măsura în care acesta e conceput sau prezentat ca agent colectiv al voințelor cetățenești, ridicat împotriva puterilor trecutului.

Or, versiunea bolșevică a subiectivismului revoluționar e și mai radicală decît a iacobinilor, din următoarele două motive. Mai întîi pentru că, deși a susținut contrariul, în fapt Lenin a elaborat, prin ideea Partidului avangardă a clasei muncitoare, o teorie a atotputerniciei voinței politice: dovada e că n-a dat înapoi în fața ideii aparent absurde, mai ales la un marxist, de a face din Rusia leagănul revoluției proletare. Apoi pentru că la el, ca la orice marxist, voința primește sprijinul nesperat al științei, cu prețul unei aporii filozofice. Partidul e în același timp o oligarhie de savanți și de organizatori, o grupare de oameni ce schimbă lumea prin voința lor, respectînd totodată legile istoriei. În cursul bătăliei pentru succesiune, Stalin s-a autoînsărcinat puțin cîte puțin cu această dublă misiune, pe măsură ce ea devenea mai incertă și mai imaginară. „Construirea socialismului" este lozinca relansării revoluționare.

Acești primi doisprezece ani ai regimului înregistrează un fel de înlănțuire progresivă de absurdități. Lenin instaurează dictatura proletariatului în societatea cea mai rurală din Europa și combină poliția politică cu N.E.P. Stalin moștenește o țară terorizată și căzută sub nivelul ei economic din 1914; dar pretinde s-o facă să „construiască socialismul". Astfel, în raport cu ambiția afișată de cel de-al doilea bolșevism, politica dusă de primul poate părea

aproape realistă! În realitate, amîndouă sînt condiționate ideologic. Dar cea de-a doua constituie o supralicitare față de prima prin ceea ce e pur ideologic în ea, fără nici o relație veritabilă cu realitatea economică și socială. Or, tocmai această legătură cu speranța revoluționară originară o face credibilă: revoluția a murit provizoriu în Franța, ori în China, dar va continua în Uniunea Sovietică. Spectrul unui Termidor rusesc, ascuns în spatele N.E.P., va fi definitiv îndepărtat.

Operațiunea are două compartimente: agricultura și industria; colectivizarea producției agricole și planul cincinal. Trebuie împușcați doi iepuri dintr-un singur foc: acumularea de capital necesară industrializării să se ia din munca țăranilor, care, prin această spoliere, să fie suprimați ca clasă de producători independenți. Nu e subiectul meu să descriu caracterul de cataclism, la sate în primul rînd, al acestei istorii; ea a fost de altfel atît de falsificată, și e atît de puțin cunoscută, încît rămîne să fie scrisă.[25] Ea a cufundat Uniunea Sovietică într-o teroare de masă ce nu avea în epocă nici un precedent comparabil (afară, poate, de masacrarea armenilor de către turci, care însă e de natură diferită). Ea a anunțat ceasul statului totalitar perfect, orwellian. Uluitor e că acest episod le-a putut părea banal intelectualilor occidentali sau opiniei publice internaționale, cînd de fapt era ieșit din comun; sau le-a putut părea exemplar, cînd de fapt era atroce.

Lichidarea țărănimii ca clasă independentă, cu prețul asasinării sau deportării mai multor milioane dintre ei: enunțat în acești termeni, proiectul nu găsește adepți. Întunecata lui seducție vine din faptul că e drapat în abstracțiunile „revoluției" și „socialismului", apărînd astfel ca o extraordinară încercare a voinței, cum nici măcar istoria revoluțiilor nu consemnase, și care va naște o societate nu mai puțin inedită. Dar revoluția, ca să se bucure de întreaga demnitate de eveniment necesar, are de asemeni nevoie de dușmani formidabili pe care să-i învingă. Revoluționarii trebuie să aibă ce urî. „Marea ruptură" a lui Stalin, din 1929, nu face excepție de la regulă. Obsesia dușmanului, teama de nelegiuirile lui devin o temă obsesivă a propagandei

---

[25] Principalul studiu scris „la cald" despre foametea din Ucraina aparține unui baltic german, Edwald Ammende, pe care cardinalul Vienei l-a numit la vremea aceea în fruntea unei organizații interconfesionale de ajutor: *Muss Russland hungern? Menschen und Völkerschicksale in der Sowjetunion*, Viena, 1935. Există de asemeni: *Foametea în Rusia. Raport adresat guvernului german de Dr. Otto Schiller*, expert în probleme agricole pe lîngă ambasada Germaniei la Moscova, 1933.

În literatura de mărturii sau de amintiri: Malcolm Muggeridge, *Winter in Moscow*, Boston, 1934, și *Chronicles of Wasted Times*, vol. I, New York, 1973. Victor Kravchenko, *J'ai choisi la liberté! La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique*, Self, 1947. Vassil Barka, *Le Prince jaune*, Gallimard, 1981. Miron Dolot, *Execution by Hunger. The Hidden Holocaust*, W. W. Norton, New York, 1985.

Printre studiile istorice: W. Hryshko, *The Ukrainian Holocaust of 1933*, Toronto, 1983. Robert Conquest, *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine*, Oxford University Press, New York, 1986.

sale. În 1793, iacobinii francezi au văzut peste tot mîna contrarevoluționarului și au extins în chip absurd categoria de „aristocrat", dar ei erau realmente în război cu contrarevoluția dinlăuntru și din afară. În 1929, la doisprezece ani după Octombrie 1917, nobilimea și burghezia lipsind la apel, dușmanul revoluției este un nou-venit al genului: culacul, echivalentul rus al burgheziei și succesorul marelui proprietar. În 1921, Lenin hotărîse instaurarea N.E.P. În 1929, beneficiarii ei sînt transformați de Stalin în țapi ispășitori.

Categoria n-a fost niciodată clar definită, dar asta e mai puțin important. Culacul este dușmanul de clasă, iată esențialul. Desemnarea lui variază în funcție de fantezia egalitaristă: culacul angajează unul sau doi salariați, are o casă mare, are două vaci etc. Ba chiar, atunci cînd candidatul la deportare e la fel de sărac ca și ceilalți, ajunge să fie declarat „culachizant"[26] pentru a-i aduce năpasta pe cap. Categoria prezintă interes nu prin ceea ce conține, ci prin ceea ce i se poate adăuga. E masca unui război împotriva țărănimii. Unii sînt uciși sau deportați, alții devin robi în ferme imense aflate sub controlul Partidului, colhozurile sau sovhozurile. Pînă atunci, nici un regim nu se lansase vreodată într-o acțiune atît de monstruoasă, atît de vastă și cu urmări atît de grave: lichidarea a milioane de țărani, nimicirea din rădăcini a vieții rurale. Cînd istoricul pune față în față caracterul acestui eveniment și indiferența pe care a întîmpinat-o la vremea respectivă în Occident, ba chiar elogiile pe care le-a provocat adesea, are de ales între două tipuri de explicații, care nu sînt incompatibile: ori ceea ce se petrecea realmente în Uniunea Sovietică nu era cunoscut, pentru că era sistematic ascuns, ori ideea „colectivizării satelor" evoca pentru mulți punerea în aplicare a unei utopii pozitive, adăugată unei lovituri date contrarevoluției. Capacitatea de a-și mitologiza propria istorie a constituit una din cele mai extraordinare performanțe ale regimului sovietic. Dar această capacitate ar fi fost mai puțin eficace dacă n-ar fi întîlnit o tendință spre credulitate înscrisă în cultura europeană a democrației revoluționare.

Chiar și în materie de industrie, Stalin are nevoie să invoce, în serviciul obiectivelor sale mirobolante, lupta împotriva sabotorilor, a dușmanilor, a imperialiștilor și agenților lor. Sabotorul este culacul industriei: dacă se produc întîrzieri în realizarea planului e pentru că mai sînt dușmani de zdrobit, pitiți înlăuntrul regimului. Voluntarismul bolșevic nu vrea să știe că există o rezistență a lucrurilor. Iată sursa proceselor pentru sabotaj economic, ce se înmulțesc începînd cu anii treizeci, cînd apare și mărturisirea publică a acuzaților, sub regia semnată deja de Vîșinski.[27] Organizată cu cea mai mare grijă, îndelung pregătită, înscenată prin torturarea morală și fizică

[26] M. Heller și A. Nekrich, *op. cit.*, p. 193.

[27] Robert Conquest, *La Grande Terreur. Les Purges staliniennes des années trente*, Stock, 1970 (traducere din engleză, *The Great Terror*, McMillan, Londra, 1968), anexa F, p. 508, „premiers procès soviétiques".

a inculpaților, această procedură sinistră ilustrează universul ideologic al stalinismului, făcut dintr-un conflict de voințe. Există două tabere, „bolșevicii" și complotiștii, și nici măcar lumea economiei, materială prin excelență, nu scapă acestei dihotomii. Procesul, însoțit de mărturisire, are drept funcție să facă maximum de publicitate activității malefice, secretă prin esența ei, a dușmanilor „socialismului". Cum bine a sesizat Orwell, totalitarismul este inseparabil de o pedagogie permanentă a suspiciunii și urii. Pentru această utopie politică, economia nu-i decît un domeniu de aplicație.

Uimitor, din perspectiva timpului, e că opoziția din interiorul partidului bolșevic, sau ceea ce rămîne din ea, nu mișcă în front. Cum subliniază istoricii acestei perioade, ea continuă lupta de aparat și chiar țese noi intrigi, sperînd în eșecul politicii lui Stalin.[28] Dar nu are nimic de spus despre tragedia prin care trece țara. Troțki bunăoară, de la Prinkipo, unde este exilat, trimite protest după protest contra persecuțiilor la care sînt supuși adepții săi din Partid; dar nu suflă o vorbă despre cumplita foamete din 1932 din Ucraina, cauzată exclusiv de multipla teroare exercitată împotriva țăranilor. Buharin, gentilul Buharin, cel mai sensibil la lumea exterioară în general și la soarta țăranului rus în particular, califică — în special — situația la care este martor drept „exterminare masivă a unor bărbați lipsiți de apărare, împreună cu femeile și copiii lor"[29]. Dar nici el nu iese din dialectica infernală a Partidului, chiar dacă ea îl duce la pieire. Stalin a definit conjunctura ce formează fundalul discuției politice: ascuțirea luptei de clasă pe plan internațional și național. Opozanții critică ceea ce încă numesc, în termeni de scolastică marxistă, „linia", dar fără să cuteze ori să poată invoca argumentul realității.

Dar e un lucru și mai uimitor: că această anestezie a judecății prinde la atîtea spirite din afara Uniunii Sovietice. Nu se poate susține că faptele erau cu neputință de aflat, cel puțin în cazul atrocităților masive. Istoria genocidului contra țărănimii ucrainene — cinci-șase milioane de morți, după Robert Conquest —, în care nebunia ideologică nu exclude ura naționalistă, nu e deocamdată cunoscută în detaliu, cercetătorii neavînd acces la documente. Dar nici nu a putut fi ascunsă complet. Ziarele emigranților menșevici și socialist-revoluționari vorbesc despre ea, Suvarin de asemeni.[30] O carte serioasă asupra acestei chestiuni e publicată chiar în 1930[31] de Kautsky: el denunță încă o dată teroarea, vestește foametea, prevede generalizarea muncii forțate sub mîna de fier a unui dictator primitiv. Analiza lui merită cu atît mai mult să fie recitită azi, cu cît, dac-ar fi fost scrisă cincizeci de ani mai tîrziu, ar fi constituit o premoniție a prăbușirii finale la care tocmai am asistat.

---

[28] Robert Conquest, *op. cit.*, cap. I, pp. 38-51.

[29] *Ibid.*, pp. 36-37.

[30] Jean-Louis Panné, *Boris Souvarine*, op. cit., p. 199.

[31] K. Kautsky, *Le Bolchevisme dans l'impasse*, trad. de Bracke, Alcan, Paris, 1931, reeditare P.U.F., 1982, prefață de Henri Weber.

Căci Kautsky, ca bun marxist ce este, nu crede în dăinuirea unei dictaturi atît de reacționare, ce restabilește, în forme și mai rele, servitutea feudală...

Așadar, cine voia să știe putea să știe. Problema este că puțini au vrut. Al doilea bolșevism, național-bolșevismul, bolșevismul stalinist sau oricum l-am numi, a înflorit pe eșecul celui dintîi fără să-și piardă nimic din forța mitologică, în pofida replierii sale naționale. Dimpotrivă, imaginea lui a crescut în imaginația contemporanilor în perioada crimelor sale cele mai groaznice. Astfel, în loc să se risipească, misterul acestei fascinații a devenit și mai de nepătruns.

*

În această epocă, Uniunea Sovietică a ieșit de mult din izolarea națională de la începuturile sale. A regăsit rolul Rusiei ca mare stat al Europei, și chiar l-a lărgit, devenind centrul mișcării comuniste internaționale: politică pe două registre ce-i oferă un dublu spațiu de manevră de care se folosește cu cinism, separînd afacerile Uniunii Sovietice de idealurile Revoluției sovietice, deși în realitate își aservește partidele din Internaționala a III-a intereselor sale de stat. Diplomația ei, ca orice diplomație, este deschisă apropierilor conjuncturale cu orice tip de stat, după interesele momentului. Are însă particularitatea că, socotindu-le pe toate deopotrivă dușmane, ca state capitaliste, ea nu încetează să le denunțe ca atare, chiar și atunci cînd negociază cu ele sau cînd pune în aplicare acorduri reciproce; în schimb, ca preț al oricărei apropieri, le cere totdeauna să-i recunoască legitimitatea.[32] Statul sovietic își sprijină regimul pe puterea sa refăcută; la minciuna propagandei sale, răspîndită de Internaționala a III-a, de acoliții și agenții săi, ea adaugă celălalt instrument de convingere care e forța brută.

În plină tragedie ucraineană, în 1932, Herriot, bătrînul șef radical francez, revenit la guvernare pentru șase luni, reia politica de apropiere de Uniunea Sovietică pe care o predică de la începutul anilor douăzeci: care politică, în sine, nu are nimic extraordinar, căci continuă o tradiție a diplomației franceze de dinainte de război. S-a schimbat însă regimul partenerului. Republicanii de la sfîrșitul secolului al XIX-lea nu trebuiseră să aplaude autocrația țaristă pentru a încheia alianța cu Nicolae al II-lea; Herriot în schimb, o dată cu acordul diplomatic, înghite și recunoașterea ideologică. O prăpastie separă totuși viziunea sa despre lume de ceea ce se petrece în Rusia, sub puterea absolută a comuniștilor noii epoci. Și nici nu intenționează, așa cum se va întîmpla mai tîrziu în politica internă franceză, să facă un gest înspre P.C.F., pe atunci neglijabil, prin intermediul unei deschideri spre Est. A reușit să semneze un pact de neagresiune cu U.R.S.S., în noiembrie 1932, ignorînd evenimentele ce se petrec acolo. Dar anul următor, cînd nu mai este

[32] Alain Besançon, *Court traité de soviétologie à l'usage des autorités civiles, militaires et religieuses*, Hachette, Paris, 1976, cap. 2, pp. 61–88.

președintele Consiliului, bătrînul șef al parlamentarismului francez face o călătorie în Ucraina însoțit de Geneviève Tabouis, ziaristă marcantă a epocii. Iată declarația lui, la întoarcere: „Am străbătut Ucraina. Ei bine, vă declar că am văzut o grădină plină de roade. Sînt mărturii, îmi spuneți, că acest ținut trăiește acum o perioadă tristă? Eu nu pot vorbi despre ce n-am văzut. Am cerut totuși să mi se arate și locuri mai urgisite. Dar nu am constatat decît bunăstarea..."[33]

Neîndoielnic, declarația are un scop politic precis, de vreme ce Herriot are grijă să dezmintă, printr-o litotă de vechi latinist, că acest „ținut", Ucraina, ar trăi o „perioadă tristă". De altfel, a vizitat Kievul și Odessa, nu Moscova. Însă el nu e un simplu mincinos din rațiuni de circumstanță. A fost bineînțeles manipulat, cum o arată un martor.[34] Rușii sînt de veacuri maeștri în arta prințului Potemkin[35], așa că i-au pus sub ochi un colț de Ucrainăă aranjat impecabil. Herriot e un burghez francez de stînga, hrănit de tradiția republicană. Cum este partizanul alianței cu rușii, e posibil ca această opțiune diplomatică să-i influențeze opinia despre Uniunea Sovietică: de-a lungul secolului, îi vom vedea și pe alți aliați ocazionali ai lui Stalin, ca Roosevelt, dînd o cauțiune democratică regimului. Dar ceea ce reapare la Herriot, în anii treizeci, e mai curînd comparabil cu cazul lui Aulard, consumat cu doisprezece ani mai devreme și în alt context: ideea radicalului din „la Belle Époque" că Revoluția rusă aparține aceleiași categorii de revoluție pe care a înregistrat-o istoria Franței. Degeaba fac comuniștii francezi din epocă gesticulații stîngiste, degeaba agită, la ordinul Internaționalei, tactica „luptei de clasă", bătrînul politician radical, atît de reprezentativ pentru burghezia de tradiție democratică, nu reușește să disocieze realitatea sovietică de mesajul originar al Revoluției ruse. La ceasul cînd Kautsky îl denunță pe Stalin ca pe un dictator naționalist și contrarevoluționar, Herriot îl consideră mai curînd un succesor luminat al lui Lenin.

Această orbire are de altfel o cauză mai adîncă decît simplul atașament față de o tradiție: este incapacitatea de a sesiza și judeca noul. Regimul Uniunii Sovietice sub Stalin nu are, la apariția sa în anii treizeci, precedent în istorie. Nu seamănă cu nimic din ce-a existat. Nici un stat de pe lume nu

---

[33] Fred Kupferman, *Au pays des Soviets, le voyage français en Union Soviétique, 1917–1939*, Gallimard–Julliard, 1979, pp. 87-90.

[34] Jean-Louis Panné, *Boris Souvarine, op. cit.*, pp. 200-202.

[35] Prințul Grigori Potemkin (1739–1791) anexează Crimeea în 1783. În 1787, organizează aici o călătorie a Ecaterinei a II-a; ca s-o convingă că a cucerit o provincie fertilă și bogată, el pune să fie construite sate fictive, populate cu figuranți deghizați în țărani. Asistînd la o serbare dată la Palatul de Iarnă din Sankt-Petersburg, marchizul de Custine scrie: „În țările despotice, toate petrecerile poporului mi se par dubioase atunci cînd se alătură celor princiare. [...] Nu-mi iese din minte călătoria împărătesei Ecaterina în Crimeea, cu satele butaforice plasate la distanță de un sfert de leghe, pentru a o face să creadă pe suverana biruitoare că pustiul se populase sub domnia ei" (Custine, *Scrisori din Rusia*, trad. de Irina Negrea, Humanitas, 1993, pp. 102–103).

și-a propus vreodată obiectivul de a-i extermina, deporta ori înrobi pe propriii țărani. Nici un partid nu s-a substituit vreodată statului într-o asemenea măsură. Nici n-a controlat total întreaga viață socială a unei țări și viețile tuturor cetățenilor. Nici o ideologie politică modernă n-a mai jucat un asemenea rol în instaurarea unei tiranii atît de perfecționate, încît pînă și cei care se tem de ea trebuie să-i aplaude principiile. Nici un dictator n-a mai avut atîta putere în numele unei minciuni totale precum cea comunistă, atît de irezistibilă totuși. Nici una din aceste trăsături ale bolșevismului din generația a doua nu poate fi înțeleasă pornind de la exemple ale trecutului, sau în limitele unui cadru conceptual familiar.

Același fenomen se va repeta în cazul lui Hitler și al nazismului. Oamenilor din perioada interbelică le-a fost foarte greu să sesizeze caracterul unic, și chiar prin aceasta monstruos, al regimurilor lui Stalin și Hitler, fiecare cu specificul lui. În lipsa unui precedent comparabil în experiența popoarelor europene, ei au fost înșelați de false analogii, deduse din ceea ce cunoșteau. Cît timp le va trebui, de exemplu, ca să priceapă că Hitler nu e un politician naționalist ceva mai „autoritar" decît dreapta germană clasică, ci un politician de altă natură? În septembrie 1938, la München, Chamberlain n-a înțeles-o încă. În cazul lui Stalin, înțelegerea e și mai dificilă, din cauza poziției lui de moștenitor, pe care are grijă s-o afirme în mod repetat. E discipolul lui Lenin, fiul Revoluției din Octombrie, ea însăși fiică a marxismului, care e fructul democrației europene... Dictatorul gruzin și-a îmbrăcat personajul shakespearian în aceste armuri succesive, ce-l apără ca tot atîtea fortificații inexpugnabile. În chiar momentul cînd Stalin aruncă vechea Rusie a țarilor într-un mesianism național reînnoit, dezlănțuind asupră-i violențe nemaivăzute, Herriot, deputatul micilor proprietari francezi, normalistul de stînga, specialistul în Dna Récamier, își poate imagina că aparțin amîndoi aceleiași familii...

Dar, în această epocă, iluzia sovietică își găsește principalul sprijin în economia politică mai mult decît în tradiția democratică revoluționară *à la française*. Marea Criză a cufundat democrațiile într-o vastă angoasă colectivă. Coincizînd cu colectivizarea agriculturii și cu primul plan cincinal sovietic, ea opune organizarea comunistă anarhiei capitaliste, la fel cum ar opune voința abandonului. Probabil că în istoria modernă a Occidentului nu există altă epocă în care liberalismul economic să fi făcut obiectul unei condamnări atît de universale: astăzi, cînd ideea economiei de piață a cîștigat pînă și fosta Uniune Sovietică, ne vine greu să credem că acum jumătate de veac ea a fost aproape unanim condamnată de opinia publică.

Firește, această situație poate fi constatată și în Franța, unde critica liberalismului economic are o veche tradiție: aici, Marea Criză pare să confirme pesimismul național în ce privește capacitatea pieței de a pune temelia unei societăți adevărate. Mai toată lumea denunță individualismul egoist și anarhia generată de el: iar criza le servește ca un fel de demonstrație practică. Prin contrast, ideea de plan, hrănită cu cifrele șoc pe care le anunță Uniunea

Sovietică, a devenit locul comun al tuturor reformatorilor sociali. Ea primește de altfel un sprijin prin alegerea lui Roosevelt la președinția Statelor Unite și punerea în aplicare a New Deal-ului, în 1934; la toți propovăduitorii ei, ideea e de asemeni inseparabilă de o anume admirație pentru fascismul mussolinian și succesele lui, căci ea presupune o renaștere a autorității politice și o reformă a statului. Iată fundalul și atmosfera epocii, în Parisul acelor ani: comune unor familii intelectuale atît de diferite precum catolicii de stînga care fondează revista *Esprit* în 1932[36], în jurul lui Emmanuel Mounier; socialiștii disidenți care sfîrșesc prin a crea un nou partid în 1933 în jurul lui Marcel Déat[37]; sau micul grup ce se intitulează „l'Ordre nouveau", în jurul lui Robert Aron și Arnaud Dandieu, și a cărui biblie, *La Révolution nécessaire*, e publicată în 1933[38].

Există în aceeași epocă o literatură legată mult mai direct de experiența sovietică în domeniul industrializării: cea a unei părți a patronatului, cuprins de entuziasm în fața realizărilor prevăzute sau proclamate ale planului cincinal. Dovadă Ernest Mercier[39], unul din marii patroni ai industriei franceze din epocă, cu o clasică orientare de dreapta și chiar ceva mai mult, convertit la managementul sovietic după o călătorie la Moscova, la sfîrșitul lui 1935. Ceea ce admiră el în U.R.S.S., cam în felul dreptei germane cinci sau zece ani mai devreme, nu e bineînțeles emanciparea proletariatului, ci energia politică, pe de o parte, și stăpînirea tehnicii, pe de alta.[40]

Cel mai uimitor e că entuziasmul pentru planificarea sovietică — fără ca nimeni să-i fi studiat cu adevărat funcționarea, nici performanțele reale — cucerește pînă și opinia publică din țările anglo-saxone, atît de puțin pregătită, prin tradiție, să iubească etatismul economic. În Statele Unite, atît de greu lovite de criză, planul cincinal face cunoscută experiența sovietică

---

[36] Michel Winock, *Histoire politique de la revue „Esprit"*, Le Seuil, 1975.

[37] În 1930, Marcel Déat (1894–1955) publică *Perspectives socialistes*, carte în care preconizează alianța clasei muncitoare cu clasele mijlocii pentru a permite o socializare progresivă a economiei sub egida statului. Tezele lui sînt respinse de S.F.I.O. și Déat fondează în 1933 „Partidul Socialist din Franța — Uniunea Jean Jaurès". În 1935, Comitetul pentru plan, creat de el, publică *Le Plan français*. Partizan al Münchenului, Déat fondează în timpul Ocupației Adunarea Națională Populară, partid colaboraționist pe care vrea să-l transforme în partid unic, susținător al politicii naziste. În legătură cu acest subiect, vezi Philippe Burrin, *La Dérive fasciste. Doriot, Déat, Bergery*, Le Seuil, 1986, și Marcel Déat, *Mémoires politiques*, Denoël, 1989.

[38] Robert Aron și Arnaud Dandieu, *La Révolution nécessaire*, Grasset, 1933. Se poate citi în prefață (p. XIII): „Revoluția, care se pregătește, și ale cărei subcurente, rus, italian și german, nu sînt decît preliminarii incomplete și imperfecte, va fi realizată de Franța."

[39] Politehnician, administrator al Băncii Parisului și Țărilor de Jos, președintele Companiei Franceze a Petrolului și al Uniunii Electricității, Ernest Mercier e de asemeni, înainte de 1935, unul din adepții colonelului La Rocque, și fondatorul unei mișcări cu titlu de epocă, „Le Redressement français". *U.R.S.S. Réflexions par Ernest Mercier, janvier 1936*, Éditions du Centre polytechnicien d'études économiques, februarie 1936.

[40] Charles Beaurepaire, „M. Ernest Mercier fait l'éloge de Staline", în *Masses*, nr. 5–6, 25 februarie 1936.

în opinia „liberală", mai precis la periferia acesteia. Adjectivul „liberal" desemnează, și astăzi, atașamentul față de tradiția democratică și egalitatea socială. Americanii n-au trebuit să-i substituie un alt termen, ca în Europa, pentru a desemna tabăra progresistă, de vreme ce la ei nici un mare partid n-a fost interesat vreodată de critica capitalismului. Totuși, pe agenda acestui liberalism figurează, în momentul Crizei, cîte ceva din ceea ce face succesul Uniunii Sovietice. New Deal-ul lui Roosevelt este în mod curent înțeles în acești termeni, în Statele Unite ca de altfel și în Europa, prin doza de intervenție a statului introdusă de el în economie. Cei mai liberali dintre liberali — adică stînga Partidului Democrat — au adesea o slăbiciune pentru viziunea de care începe să beneficieze, la scara sa minusculă, micul partid comunist american, după cotitura „antifascistă": o Americă bogată, dar care a devenit săracă datorită neputinței de a-și stăpîni economia, opusă unei Uniuni Sovietice sărace, dar care își organizează progresul producției printr-un efort al voinței și al rațiunii.

Nu-i greu de înțeles ce frățesc ecou are în spiritul național american această viziune a sovietismului ca o cucerire planificată a naturii cu ajutorul tehnicii. Dar, pe de altă parte, spiritul atît de colectivist al acestei cuceriri și confiscarea libertăților individuale ce decurg din el împiedică acest filosovietism „economic" să pătrundă în opinia „liberală" altfel decît sub forma unei simpatii prudente față de obiectivele regimului, însoțită de rezerve în ce privește mijloacele folosite.[41] New Deal-ul și antifascismul, ce sporesc această simpatie fără să-i modifice caracterul, vor oferi stîngii americane doza de socialism necesară pentru a-i modifica tradiția. Intelectualii newyorkezi discută despre revoluție, despre Lenin, Troțki, Stalin; dar Roosevelt rămîne vocea familiară care-i leagă de tradiția lui Jefferson și Lincoln.

Că lumea se îndreaptă către o economie socialistă, pe calea arătată de U.R.S.S., iată o convingere prezentă mult mai masiv în Europa, unde ideea posedă în același timp o realitate de clasă și o veche consistență doctrinară, ce depășesc cu mult cadrul influenței comuniste. Înțelegem acest lucru din exemplul stîngii engleze, străină de tradiția revoluționară de tip francez, mai curînd refractară la marxism, apărătoare devotată a drepturilor individuale, deci mai puțin sensibilă decît în Franța la politica sau la ideologia bolșevică; și totuși sedusă de planul cincinal și de ceea ce-și imaginează a fi un succes asociat rațiunii experimentale și libertății.

H. G. Wells incarnează destul de bine acest echilibru instabil. E un veteran al societății fabiene, înainte de război, și chiar al unui mic club fondat de soții Webb, „the Co-Efficients", legînd ideea de progres uman de cea a reformei sociale: combinație la a cărei universalizare Imperiul britanic ar putea contribui, cu condiția să fie reorientat. La Wells, caracterul ineluctabil al socialismului n-a trecut niciodată prin lupta de clasă și revoluție; scriitorul

[41] F. A. Warren, *Liberals and Communism. The „Red Decade" Revisited*, Indiana University Press, 1966.

o leagă, după ce s-a îndepărtat de fabieni[42], de o filozofie a evoluției, al cărei vehicul natural va fi educația. După război, steaua romancierului pălește pe firmamentul literaturii engleze; a răsărit însă steaua purtătorului de cuvînt al umanității, profet al statului mondial, însărcinat să arate singura cale de mîntuire pentru neamul omenesc.

De aici pasiunea lui pentru experiența sovietică. În 1934, cînd se întîlnește cu Stalin, Wells e deja un recidivist al pelerinajului sovietic. Vine să-l vadă pe Stalin, dar l-a văzut deja pe Lenin, în 1920. Acest scriitor, a cărui pasiune pentru universal o egalează pe a francezilor, nu e străin de snobismul ce-i împinge pe anumiți oameni de litere spre șefii de stat: ca să se tragă-n poză lîngă ei, asta înalță în rang. În plus, scriitorul are sfaturi de dat. La prima sa călătorie, în 1920, găsise Rusia într-o stare cumplită, dar nu învinuise decît moștenirea capitalistă; bolșevicii? — mai curînd îi plăcuseră, în orice caz aceia dintre ei pe care-i desemnează în cărțulia sa[43] drept „liberali", Lenin, Trotki, Lunacearski. Rusia sovietică i-a plăcut ca o negare a prezicerilor lui Marx; căci, la fel ca Pierre Pascal, dar în stil englezesc, Wells este un admirator antimarxist al lui Lenin, în care celebrează un creator de utopie.[44]

În 1934, revine pe locurile unde se făurește viitorul, chiar după o vizită în America lui Roosevelt. Are în minte comparația dintre New Deal și planul cincinal: apropierea dintre U.R.S.S. și Statele Unite nu e în ochii lui un simplu fapt de conjunctură, legat de venirea la putere a lui Hitler și de amenințarea japoneză, ci își are sursa într-o evoluție mai profundă, în criza mondială a capitalismului și în voința de a reorganiza societatea pe baze raționale. Idee pe care scriitorul o apără în fața lui Stalin, care-i face cinstea unei lungi convorbiri. „Am impresia că sînt ceva mai la stînga decît dumneavoastră, domnule Stalin; eu cred că vechiului sistem îi rămîn mai puține zile decît vă imaginați."[45] Omul de la Kremlin ar vrea nespus să-l

---

[42] Fondată în 1884, în jurul lui Sidney și al Beatricei Webb, Fabian Society își trage numele de la Fabius Cunctator zis „Temporizatorul", care a condus armatele romane în timpul celui de-al doilea război punic. Membrii ei se opun marxismului și ar dori un socialism reformist ce va trebui instalat în mod progresiv. Societatea se face cunoscută prin publicarea în 1889 a lucrării *Essays in Fabian Socialism* de George B. Shaw. Fabienii vor să influențeze Partidul Laburist și sindicatele. La începutul anilor treizeci, cunosc atracția Rusiei sovietice. G. B. Shaw călătorește aici în 1931 și la întoarcere declară că „sistemul instaurat în Rusia este un sistem fabian". După un sejur în 1932, Beatrice și Sidney Webb (care se reîntoarce singur în U.R.S.S., în 1934) publică o descriere elogioasă a U.R.S.S., *Soviet Communism: A New Civilization?*, Longmans, Green and Co., Londra, 1935, 2 vol.

[43] Herbert G. Wells, *Russia in the Shadows, 1920*; trad. franceză: *La Russie telle que je viens de la voir*, Éditions du Progrès civique, 1921.

[44] H. G. Wells, *op. cit.*, cap. 6, p. 150: „Prin Lenin, începeam să-mi dau seama că totuși, *în pofida lui Marx*, comunismul poate căpăta o forță constructivă enormă."

[45] „Stalin-Wells Talk. The Verbatim Record and a Discussion by G. Bernard Shaw, H. G. Wells, J. M. Keynes, Ernst Toller", *The New Stateman and Nation*, decembrie 1934, reeditat: *The Detached Sympathizers. Seeds of Conflict series 4*, Kraus reprint, 1975. Convorbirea Wells-Stalin din 23 iulie 1934 este reprodusă în Joseph Staline, *Œuvres*, vol. XIV, 1934–1940, Nouveau Bureau d'éditions, 1977.

creadă, dar cu ce mijloace să-i grăbească sfîrșitul? Cum vor reacționa burghezii, capitaliștii? Ce se va întîmpla cu revoluția proletară? Wells susține că Royal Society, acea regină a Academiilor, e și ea în favoarea planificării științifice a economiei, și că lupta de clasă, cu tonalitatea ei insurecțională, aparține unei epoci depășite. Socialismul e pe agenda oricărui om instruit, *educated*: cuvîntul englez exprimă mai bine decît cel francez valoarea atribuită mijloacelor educative în transformarea omului și a societății. Ce-și va fi rîs în barbă, Stalin, în ziua aceea, văzîndu-și opera asimilată New Deal-ului! Cu aerul cel mai serios, dictatorul a luat de la capăt abc-ul leninismului, i-a explicat caracterul central al puterii politice, lupta de clasă, statutul capitaliștilor și al muncitorilor, necesitatea violenței revoluționare. I-a ținut chiar, în felul lui, un curs elementar de istorie a Angliei. Păi cum a fost la revoluția engleză? A făcut-o Cromwell cu voie de la poliție? L-a descăpățînat pe Carol I în numele Constituției? Întrevederea se încheie cu reverențele scriitorului către tiran, care, proclamă el, deține, împreună cu președintele american, cheia fericirii sociale a omenirii.

Wells știe totuși că nu există nici o libertate de expresie în U.R.S.S. A venit aici și ca să stabilească o legătură între Uniunea Scriitorilor Sovietici și PEN Clubul internațional, și a constatat servitutea absolută a primilor față de putere.[46] Dar acest neajuns, probabil temporar, este minor în ochii lui față de presupusa ambiție a lui Stalin de a construi o societate rațională: ciudat, la un autor care-l detestă pe Marx, să atribuie bolșevicilor ideea unei științe a evoluției omului. Ea îi este suficientă pentru ca, în numele abolirii capitalismului, să facă uitat statutul politic al societății sovietice.

O dată publicată, convorbirea cu Stalin suscită comentarii acide din partea altui star al literaturii engleze, și el admirator al Tătucului, dar din alte motive, ce ilustrează diversitatea filiației „fabiene". Spre deosebire de marele său compatriot Burke, irlandez ca și el, Bernard Shaw e un adversar statornic al parlamentarismului englez. Adversar în maniera lui proprie, care nu-i aduce cîtuși de puțin statutul de artist blestemat, drag scriitorilor moderni, căci imensul succes al operei sale dramatice face din el un răsfățat al publicului. Dar și-a păstrat intacte ura față de ipocrizia victoriană și disprețul față de sistemul politic englez, deghizament civilizat al opresiunii. O parte a faimosului său „spirit" s-a ascuțit combătîndu-le. Și-a făcut permanent din ele ținta butadelor sale. Socialismul „fabian" al lui Shaw se hrănește atît din această stare de spirit, cît și dintr-o doctrină propriu-zisă. Îl cunoaște de mult pe Wells, îi admiră geniul literar, îi ia în derîdere vanitatea de reformator universal. Nu are, ca el, prejudecăți împotriva violenței, căci se pretinde un realist. Dacă, în 1931, devine adeptul Uniunii Sovietice a lui Stalin, rațiunile

[46] La întoarcere, Wells a declarat la un miting că nu există nici o libertate intelectuală în U.R.S.S. Acest comentariu îi este reproșat de comunistul german Ernst Toller, pe atunci emigrant la Londra, în discuția asupra întrevederii cu Stalin. „Stalin-Wells Talk", *op. cit.*, pp. 27–28.

lui sînt de aceeași natură cu acelea ce l-au împins să-l susțină pe Mussolini, iar mai tîrziu pe Hitler: o guvernare eficientă în serviciul națiunii. Stalin, în ochii lui, a rupt cu internaționalismul absurd al lui Lenin. A avut meritul de a-l învinge pe Trotki, omul Revoluției mondiale. Iată-l acum punînd în practică, *à la fabienne*, prin planul cincinal și reforma agrară, o economie și o societate socialiste.

Bernard Shaw a devenit un național-bolșevic din specia cea mai improbabilă: de nuanță reformistă. „Stalin e un bun fabian, afirmă el în epocă, și e tot ce se poate spune mai bun despre cineva."[47] Lenin simbolizează (împreună cu Trotki) impasurile revoluției. Stalin reconstruiește progresiv o Rusie socialistă, prin logodna unei dictaturi luminate cu o societate de producători-consumatori. Ceea ce Partidul Laburist englez se dovedește incapabil să realizeze[48], ceea ce criza capitalismului desemnează ca o necesitate a fost, așadar, înfăptuit de succesorul lui Lenin. Reiese clar prețuirea celui mai celebru autor dramatic din univers pentru noul recrut al clubului fabian.

Lui Shaw nu i-a scăpat nimic din comicul discuției dintre marele om de acțiune care e Stalin și vînătorul de utopii care e Wells. L-a vizitat și el pe Stalin, în iulie 1931[49], și are o idee despre personaj, așa că își imaginează amuzamentul ascuns cu care dictatorul bolșevic a ascultat dăscălelile neobositului Wells privind inutilitatea luptei de clasă și în general a politicii: „N-am întîlnit niciodată un om în stare să vorbească atît de bine, și totuși atît de zgîrcit la vorbă ca Stalin. Wells e un mare vorbitor; dar e omul cel mai puțin capabil să asculte. Din fericire: căci viziunea lui e atît de vastă și atît de sigură de sine, încît cea mai neînsemnată contrazicere îl aruncă într-o furie oarbă, dezlănțuindu-i elocvența și anatemele. La un acces de genul acesta, Stalin ar fi putut fi mai puțin indulgent decît amicii intimi ai lui H. G. din Anglia."[50] Restul comentariului, după ce personajele acestui dialog de comedie sînt introduse în scenă, are drept scop să aplaude realismul lui Stalin contrapunîndu-l utopiei wellsiene: „E clar că Stalin este un om care știe să ducă un lucru la bun sfîrșit, inclusiv, dacă e nevoie, să-l scoată din scenă pe Trotki cu tot cu Revoluția lui mondială. Cu statul lui mondial fără Revoluție, Wells iese și el de pe ordinea de zi a prezentului."[51]

Admirabilă plasticitate a mitului sovietic. Wells și Shaw iubesc Uniunea Sovietică a lui Stalin ca patrie a unei ordini economice anticapitaliste, care pune capăt anarhiei profitului. Dar primul îi laudă pacea civilă, celălalt duri-

---

[47] Citat în David Dunn, „A Good Fabian Fallen among the Stalinists", *Survey*, iarna 1989, pp.15–37, p. 28.

[48] Guvernul MacDonald a trebuit să demisioneze în 1931, dovedind neputința laburiștilor în fața crizei economice și sociale.

[49] Bernard Shaw a petrecut zece zile în U.R.S.S., la sfîrșitul lui iulie 1931, însoțindu-i pe Lord și pe Lady Astor, și răspunzînd unei vechi invitații a Uniunii Scriitorilor. A avut parte de primirea somptuoasă rezervată marilor celebrități intelectuale din Occident.

[50] „Stalin-Wells Talk...", *op. cit.*, p. 22.

[51] *Ibid.*, p. 26.

tatea dictaturii. Primul radicalizează tradiția „gradualistă", celălalt o ignoră. Shaw ridiculizează angelismul antipolitic al lui Wells, dar cinismul său nu e mai puțin naiv, cînd salută ca pe un triumf al rațiunii deportarea, asasinarea sau înfometarea organizată a mai multor milioane de „culaci".

Îi revine lui Keynes, unul din cele mai strălucite spirite ale epocii, și adevărat reformator — abia el — al capitalismului, să-i recuze deopotrivă pe cei doi oameni de litere, pe „marii noștri institutori, bătrînii Shaw și Wells, învățătorii pe care cei mai mulți dintre noi îi ascultăm de-o viață întreagă, dascălul de teologie și dascălul de științe naturale. Numai că eu doresc să avem un al treilea, la fel de bun ca ei, pentru științele umane". Și iată arbitrajul său: „Comunismul, le spune el, prezentat ca mijloc de a îmbunătăți situația economică, este o insultă la adresa inteligenței noastre. Ca mijloc de-a o înrăutăți, da, este infailibil, și aici stă secretul subtil, aproape irezistibil, al șarmului său."[52] De ce? Pentru că el constituie un ideal, într-o lume obsedată de economie. „Cînd studenții începători [*undergraduates*] de la Cambridge fac ineluctabilul pelerinaj pe pămîntul sfînt al bolșevismului, sînt ei oare dezamăgiți să găsească aici o sărăcie lucie? Bineînțeles că nu. Căci asta au venit să caute."[53] Dacă economia politică sovietică suscită un asemenea entuziasm, nu e doar pentru că ea formează un contrast aproape providențial cu spectacolul oferit de prăbușirea capitalismului. Ci pentru că propune o idee morală, un om regenerat, eliberat de blestemul profitului.

Poate că lucrul cel mai interesant, în exemplul englez, este dezinvoltura cu care tradiția reformistă a socialismului național atribuie experienței sovietice un caracter în același timp științific și moral, sub pretextul omului nou. Cele două idei nu sînt compatibile, acesta fiind și argumentul lui Bernard Shaw: pentru a susține experiența stalinistă, trebuie asumat nihilismul moral al marxism-leninismului în numele necesității. Scopul scuză mijlocele. Wells în schimb îi explică lui Stalin adevărata natură a întreprinderii sale, dorind s-o aducă pe calea justă a libertății individuale, care e starea morală a unei umanități reconciliate. Un an mai tîrziu, cei doi străbunici ai socialismului fabian, soții Webb înșiși[54], merg și mai departe în această direcție, dîndu-și augusta binecuvîntare „socialismului într-o singură țară", ca și cum individul economic din societatea modernă ar fi găsit în fine mijloacele științifice ale vieții sale colective: lichidarea „culacilor" și planul cincinal.

Soții Webb au aproape nouăzeci de ani. Dar fac și ei călătoria. Profesioniști ai optimismului, își încununează o viață obsedată de binele public cu

---

[52] J. M. Keynes, în „Stalin-Wells Talk...", *op. cit.*, p. 35.

[53] *Ibid.* De notat că însuși Keynes a călătorit în Rusia sovietică, în 1925, cu ocazia bicentenarului Academiei de științe din Sankt-Petersburg (devenit Leningrad). S-a întors de acolo cu un scurt studiu, foarte critic, publicat de prietenii săi din „Bloomsbury Group". *Cf.* John M. Keynes, *A Short View of Russia*, The Hogarth Press, 1925.

[54] Sidney și Beatrice Webb, *Soviet Communism: A New Civilization?*, Longmans, Green and Co., Londra, 1935, 2 vol. În a doua ediție a cărții, publicată în 1937, autorii au suprimat semnul întrebării.

această vastă compilație despre U.R.S.S., în care-au turnat de-a valma tăieturi din ziare, lucrări academice (mai ales americane), literatură de călătorie, în fine documente oficiale. Nu par să aibă vreo bănuială că aceste documente ar putea fi trucate; le iau așa cum le sînt servite, la propriu, indiferent că-i vorba de Constituție, de aparatul judiciar, de organizațiile politice, de colectivizarea agriculturii sau de planul cincinal. Cei doi scriu ca și cum țara reală ar putea fi descrisă și analizată după ceea ce spune ea despre sine, inaugurînd o tradiție universitară ce va avea o carieră lungă. Nu e citat nici Russell, nici Suvarin, nici Victor Serge, și nici un text ce-i miroase Moscovei a erezie. Rezultă o carte care, de-atîta delicatețe sufletească și credulitate, e printre cele mai extravagante din cîte s-au scris pe acest subiect, bine asortată însă în acest sens. Nu lipsește nimic, nici măcar justificarea partidului unic în numele democrației, de vreme ce acest partid nu acționează decît prin convingere, printr-o piramidă de adunări în care populația își exprimă voința, iar Stalin „nu are nici măcar largile puteri pe care Congresul Statelor Unite i le-a conferit temporar președintelui Roosevelt; Stalin nu e decît secretarul general al Partidului"[55]. U.R.S.S. este o democrație de producători asociați, debarasați de proprietar și de capitalist, și care construiesc împreună, în numele științei, o civilizație de tip nou, un om nou.

Aceste două volume groase, devenite astăzi ilizibile, ilustrează astfel perfect fascinația comunismului stalinist asupra celei mai puțin revoluționare tradiții din socialismul european. La fel ca Shaw, și de altfel la insistențele lui[56], soții Webb încep să vadă un exemplu în Uniunea Sovietică doar începînd din 1931: sînt prea străini de tradiția iacobină ca să-i fi interesat bolșevismul și Revoluția din Octombrie 1917. Acești teoreticieni ai „gradualismului" și entuziaști ai socialismului municipal văd însă în Stalin o revanșă a experților asupra marxismului revoluționar; dezamăgiți de socialismul englez, ei cred că universul lor se materializează în Rusia. Nici n-au ajuns la Moscova, că deja sînt convinși. De prietenul Shaw. Dar, față de el, cei doi adaugă convertirii lor un strop de iluzie în plus; căci în fond, fără să-și dea seama, ei păstrează în socialismul lor un optimism utilitarist: au văzut, în Uniunea Sovietică, începutul năruirii statului! Miraj comun, în definitiv, utopiei manchesteriene, utopiei reformiste și utopiei bolșevice, și care îi aduce lui Stalin binecuvîntarea fondatorilor „Societății fabiene".

Așadar, în epoca „socialismului într-o singură țară", ideea sovietică nu și-a pierdut nimic din capacitatea ei mitologică. Dimpotrivă. E începutul erei staliniste, marcat de exterminarea țăranilor, de aservirea absolută a tuturor sub atotputernicia unuia singur și de gesticulația revoluționară a partidelor din Komintern împotriva social-fasciștilor. Dar, cu ajutorul Crizei, U.R.S.S.-ul primului plan cincinal figurează încă pe primul loc în topul umanismului utopic.

---

[55] *Ibid.*, ultimul capitol, „Is the Party a Dictator?", p. 431.

[56] David Dunn, *art. cit.*, p. 32.

6
Comunism și fascism

Sub cele două aspecte ale lor, de mișcări și de regimuri, comunismul și fascismul au ocupat aceeași epocă, a noastră. Înainte de acest secol, ele sînt necunoscute în repertoriul tipurilor de guvernare. La ieșirea din primul război mondial, noutatea lor umple toată politica europeană. Mesagere ale unor ambiții imense, în același timp comparabile și inverse, ele hrănesc profeția omului nou, care le e comună, cu idei antagoniste ce le opun. Victoriile lor le transformă rapid din mișcări în regimuri, iar din acel moment imprimă istoriei Europei trăsături absolut noi. Investirea politică totală pe care amîndouă o pretind și o celebrează face ca lupta lor de succesoare incompatibile ale civilizației burgheze să fie și mai teribilă. Ceea ce le apropie adîncește contradicția dintre ele.

De aici, una din marile probleme pe care le prezintă istoria secolului XX. Cum această istorie este țesută din regimuri inedite, ce nu sînt repertoriate nici în Aristotel, nici în Montesquieu, nici în Max Weber, și cum tocmai aceste regimuri îi conferă caracterul ei unic, istoricul e tentat să reducă necunoscutul la cunoscut și să privească secolul XX prin ochelarii veacului al XIX-lea: ca o versiune înnoită a luptei pentru și contra democrației, sub forma fascism/antifascism. Tendință care a cunoscut un larg ecou în pasiunile politice ale epocii noastre, și care a avut un caracter cvasisacramental după sfîrșitul celui de-al doilea război mondial. Ea va rămîne un exemplu clasic al dificultăților particulare ale istoriei strict contemporane, prin faptul că a arătat presiunea exercitată asupra spiritelor atît de evenimente, cît și de opinia publică.

Această presiune a fost atît de puternică, încît acolo unde s-a manifestat cu cea mai mare forță — în Franța și în Italia — echivalența postulată între comunism și antifascism a blocat mult timp orice analiză a comunismului. Ea nu a înlesnit nici istoria fascismului, în măsura în care conceptul, repede devalorizat printr-o folosire abuzivă, asimila regimul mussolinian cu nazismul, spre a fi apoi extins la orice guvernare autoritară sau dictatorială: era necesar ca „fascismul" să supraviețuiască înfrîngerii și dispariției sale pentru ca antifascismul să poată iriga mai departe istoria veacului! Nicicînd un regim discreditat n-a avut atîția imitatori postumi în imaginația învingătorilor săi...

Va trebui scrisă cîndva istoria modului în care s-au risipit treptat aceste reprezentări, şi a rolului jucat în acest proces de circumstanţele politice şi de originalitatea cîtorva spirite. Spun „treptat", pentru că încă trăim pe ruinele lor: pentru a-i reuni pe antifascişti, viaţa publică din Europa dezgroapă la intervale regulate spectrul fascismului, din lipsă de obiective mai puţin abstracte. Dar ceea ce le serveşte, încă, oamenilor politici şi-a pierdut utilitatea cel puţin în plan intelectual. Sfîrşitul comunismului a făcut din comunism un obiect istoric oferit autopsiei la fel ca fascismul (sau nazismul). A trecut ora deghizărilor reciproce prin care monştrii veacului s-au ajutat pentru a-şi duce lupta şi a înşela. Nu-i mai puţin adevărat că acest moment al adevărului a fost precedat, pregătit de spirite şi de cărţi lucide, ce pot fi azi trecute în revistă. Cititorul le va regăsi de-a lungul analizelor mele. Dar poate că nu-i inutil să le reamintesc pe scurt contribuţiile, de vreme ce şi eu mă sprijin pe ele.

Prima constă în inventarea conceptului de totalitarism pentru a desemna noua realitate reprezentată de o societate total sau aproape total aservită unui partid-stat, guvernînd prin ideologie şi teroare. Cuvîntul s-a născut din realitatea corespunzătoare, pe care termenii de „despotism" sau „tiranie" nu mai puteau s-o acopere, şi ar fi pasionant să avem o istorie sistematică a apariţiei şi folosirii sale.[1] Insuficienţa termenului de „despotism" pentru a califica exercitarea modernă a puterii fără control, şi extinderea sa fără precedent, are o istorie veche. Tocqueville deja, preluîndu-l de la Montesquieu şi de la clasici, nu izbutea să-l facă să exprime noutatea pe care termenul o desemna în statul social democratic.[2] Adjectivul „totalitar" se răspîndeşte în anii douăzeci, avînd ca punct de plecare fascismul italian: încă din 1925, Mussolini exaltă în faţa adepţilor săi „teribila noastră voinţă totalitară"[3]. Cuvîntul încă n-a dobîndit demnitatea unui tip ideal, dar de pe acum e încărcat cu o dublă semnificaţie pe care nici un termen din vocabularul tradiţional n-o poate conţine. Pe de o parte, el exprimă preeminenţa voinţei politice asupra oricărei organizări sociale şi, în interiorul mişcării politice, rolul-cheie al deciziei dictatoriale. Pe de altă parte, desemnează punctul extrem în care fascismul a împins ideea de stat, elaborată de gîndirea politică europeană timp de patru secole: o dată cu atotputernicia „voinţei totalitare", nu mai e vorba doar de puterea absolută a unui despot nesupus legilor, ci de un stat care, integrîndu-şi totalitatea indivizilor, controlează întreaga viaţă socială.

---

[1] Elemente ale acestei istorii pot fi găsite în Leonard Schapiro, *Totalitarianism*, Pall Mall, Londra, 1932; Karl Dietrich Bracher, „The Disputed Concept of Totalitarianism, Experience and Actuality", în *Totalitarianism Reconsidered*, Ernest A. Kenze (ed.), Kennikat Press, Londra, 1981; Guy Hermet (ed.), *Totalitarismes*, col. „Politique comparée", Economica, 1984.

[2] Ceea ce nu face din Tocqueville un gînditor al „totalitarismului". Însă el are intuiţia că, în societăţile moderne caracterizate prin autonomia şi egalitatea indivizilor, aservirea oamenilor de către putere poate lua forme extreme, nemaiîntîlnite în istorie.

[3] Mussolini, *Opera*, XXI, p. 362. *Cf.* Leonard Schapiro, *op. cit.*, p. 13.

Adjectivul dobîndește foarte repede drept de cetate, în aproape toată Europa, chiar din momentul apariției sale. E folosit mai ales în Italia, de admiratorii fascismului. În Germania servește pentru a caracteriza național-socialismul, chiar dacă Hitler nu-l utilizează, poate din teama de a nu părea că imită modelul italian. Dar Goebbels îl folosește. În registrul savant, cum am văzut, Ernst Jünger folosește în 1930 cuvintele *total* și *totalität* pentru a caracteriza mobilizarea popoarelor de către state în războiul din 1914–1918: combinînd spiritul războinic cu cel al progresului tehnologic, uriașul conflict a prefigurat forme noi de autoritate politică.[4] Carl Schmitt, într-o carte din 1931[5], îl comentează pe Jünger criticînd conceptul de „stat totalitar". După el, nu există o adevărată diferență între „stat totalitar" și stat netotalitar, de vreme ce toate statele sînt garante ale exercitării legale a violenței, iar statul fascist permite să existe — și chiar o definește clar — o sferă independentă de acțiunea sa, unde domnește proprietatea privată. Gîndirea politică înlăuntrul căreia evoluează Carl Schmitt mai mult justifică anticipat statul nazist decît îi înțelege noutatea. În schimb, și fără a ieși din cadrul german, calificativul de totalitar — ce va sfîrși prin a da naștere substantivului corespunzător — a devenit frecvent începînd cu sfîrșitul anilor treizeci la intelectualii antinaziști și emigrați, atît pentru a analiza, cît și pentru a incrimina regimul hitlerist: prin intermediul lor, de la Franz Neumann la Hannah Arendt, el trece în vocabularul științei politice americane imediat după război. Voi reveni mai încolo asupra acestui aspect.

Dar folosirea cuvîntului în perioada dintre cele două războaie nu se limitează la atît. Căci, începînd cu această epocă, adjectivul „totalitar" și conceptul de totalitarism (cel puțin în măsura în care se deosebește de despotism sau de tiranie) au trecut de asemeni în uzul academic pentru a compara fascismul și comunismul, mai exact Germania hitleristă și Uniunea Sovietică a lui Stalin. Adjectivul apare de pildă la articolul „stat", în *Encyclopedia of the Social Sciences*, ediția din 1934, pentru a caracteriza statele cu partide unice, inclusiv U.R.S.S. Comparația a devenit curentă chiar și în absența neologismului. În celebra sa comunicare la Societatea Franceză de Filozofie, intitulată „L'ère des tyrannies", din 28 noiembrie 1936[6], Élie Halévy nu folosește cuvîntul „totalitar" (care totuși apare în discuția ce a urmat[7]). Dar întreaga sa argumentație se sprijină pe comparația dintre dictaturile sovietică, fascistă și național-socialistă, trei „tiranii" născute din mariajul nefast dintre ideea socialistă și războiul din 1914. E suficient să citim dezbaterea

---

[4] Ernst Jünger, „La Mobilisation totale", *op. cit.*

[5] Carl Schmitt, *Der Hüter der Verfassung*, Mohr, Tübingen, 1931, p. 79. *Cf.* Ernst Fraenkel, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*, traducere engleză, Oxford University Press, 1941, p. 60.

[6] Publicată în Élie Halévy, „L'ère des tyrannies", *Études sur le socialisme et la guerre*, prefață de C. Bouglé, postfață de R. Aron, Gallimard, 1938, pp. 213-249.

[7] Folosită de filozoful Maurice Blondel, *op.cit.*, p. 237.

provocată de conferință pentru a vedea că în miezul întrebărilor privind prima treime a secolului se află — deși încă își caută conceptul — similitudinea între comunism, fascism, național-socialism.

De altfel, ideea se regăsește și în literatura politică de stînga, chiar și la autori marxiști. Încă în 1927, cînd îl primește pe Tasca la Moscova, auzindu-l cum descrie și blestemă viața publică italiană de sub Mussolini, Pierre Pascal își spune că oaspetele său descrie totodată, fără să știe, trăsăturile regimului sovietic. În textele sale din anii treizeci, la care am făcut deja referiri, Kautsky nu-și face complexe să compare comunismul stalinist cu național-socialismul. El merge chiar pînă la a nega buna intenție și scopurile emancipatoare pe care le-ar avea primul spre deosebire de-al doilea: „Scopul fundamental al lui Stalin, în toate țările, nu e distrugerea capitalismului, ci distrugerea democrației și a organizațiilor politice și economice ale muncitorilor."[8] În consecință, comunismul sovietic a devenit nu numai comparabil cu național-socialismul: e aproape identic cu el. Pînă și un autor situat mai „la stînga", ca Otto Bauer, care privește U.R.S.S. cu mai multă complezență, scrie în 1936 că „dictatura proletariatului a căpătat aici forma specifică a dictaturii totalitare monopoliste a partidului comunist"[9]. Astfel, definiția propusă de fondatorul „Internaționalei 2 1/2"[10] își împrumută termenii din vocabularul fascismului; ea sugerează că specificitatea stalinismului în familia comunistă constă în ceea ce-o înrudește cu dictaturile „totalitare" ale partidelor monopoliste, deci cu Mussolini și Hitler.

Conceptul de totalitarism nu e, așadar, o invenție tardivă a propagandiștilor războiului rece menită să discrediteze Uniunea Sovietică asimilînd-o Germaniei naziste, pe care omenirea a pus-o la stîlpul infamiei prin procesul de la Nürnberg. În fapt, adjectivul „totalitar" a intrat deja în uz între cele două războaie pentru a desemna un tip de regim necunoscut pînă atunci. E drept că încă n-a căpătat precizia analitică pe care vor dori să i-o dea, după al doilea război mondial, Hannah Arendt și politologii americani care o vor urma.[11] El sugerează doar că dictaturile „totalitare" au vocația de a exercita asupra supușilor lor o autoritate mai strictă și mai extinsă decît despotismele trecutului; și, după caz, include sau nu regimul sovietic în această categorie. Dar nu este indispensabil comparației: Élie Halévy păstrează vechiul termen de „tiranie" pentru a caracteriza dictaturile lui Mussolini, Stalin și Hitler.

---

[8] Karl Kautsky, „Marxism and Bolchevism. Democracy and Dictatorship", în J. Shaplen și D. Shub (ed.), *Socialism, Fascism, Communism*, New York, 1934, p. 213.

[9] Citat de Henri Weber, „La Théorie du stalinisme dans l'œuvre de Kautsky", în Évelyne Pisier (ed.), *Les Interprétations du stalinisme*, P.U.F., 1983, p. 63.

[10] Fondată la Viena în februarie 1921 de partidele socialiste ce au părăsit Internaționala a II-a și sînt ostile aderării la Internaționala a III-a, „Internaționala 2 1/2", formată mai ales din austrieci, va sfîrși prin a se dizolva și topi în Internaționala muncitorească socialistă, Internaționala a II-a.

[11] *Cf. infra*, pp. 455–462.

Așadar, comparația între Uniunea Sovietică și regimurile fasciste — recurgînd sau nu la calificativul de „totalitar" — este o temă curentă începînd din perioada interbelică; și chiar dacă gînditorii liberali o tratează cu mai multă profunzime, ea este prezentă în toate familiile politice, de la stînga la dreapta. De altfel, aproape peste tot, mulți intelectuali ostili democrației liberale vor fi în asemenea măsură atrași de ambele regimuri, încît, de-a lungul anilor treizeci, vor ezita între fascism și comunism. Dacă ideea, combătută după 1945, a putut fi prezentată ca o invenție ideologică născută din imperativele războiului rece, e pentru că ea prejudicia, în Occident cel puțin, sensul celui de-al doilea război mondial și al victoriei din 1945. Zdrobite militar de o coaliție ce sfîrșise prin a aduce Uniunea Sovietică în tabăra democrațiilor, nazismul german și, secundar, fascismul italian au trebuit să asume singure rolul de dușmani ai libertății. Dacă Stalin era printre învingători, înseamnă că era, și el, un apărător al libertății: paralogism corespunzînd minciunii originare a dictaturii sale, dar care părea să fie legitimat în experiența popoarelor de enormul tribut de sînge plătit pentru a doborî Germania lui Hitler. Ideea pur negativă de „antifascism" compensa imposibilitatea de a propune ceva cît de cît pozitiv, care să poată asocia democrațiile liberale comunismului stalinist. Ea era destul de vagă pentru a-i permite lui Stalin să zdrobească democrațiile peste tot unde au ajuns armatele sale, și în același timp destul de precisă pentru a condamna ca blasfematorie orice comparație între regimul său și cel al lui Hitler. Temerara Hannah Arendt a avut curajul să încalce tabuul, ca autentică moștenitoare a literaturii germane antinaziste de după venirea la putere a lui Hitler. Dar aproape peste tot în Europa s-a manifestat efectul de intimidare implicat de alternativa fascism/antifascism: într-o țară ca Italia, unde ideologia antifascismului a cunoscut cea mai mare audiență, conceptul de totalitarism n-a avut niciodată drept de cetate. Ideea a fost ignorată, aproape interzisă, tocmai acolo unde se născuse cuvîntul.

Această analiză nu înseamnă că, începînd cu anii războiului rece, comparația dintre nazism și comunism n-a putut fi folosită în scopuri de propagandă, pentru a mobiliza democrațiile împotriva amenințării sovietice. A fost, neîndoielnic. Dar ideea este anterioară însuși războiului, iar pertinența ei mai durabilă: Ea reînvie după război pentru că cenzura la care a supus-o victoria din 1945 nu poate să șteargă complet, în anii ce urmează, istoria și experiența popoarelor. Și nu dintr-o propagandă de cruciadă ideologică își trage ea forța, cît mai ales din redescoperirea unui regim sovietic fidel naturii sale: sugrumător al libertății în toate țările europene „eliberate" de Armata Roșie.

Redescoperire lentă, laborioasă, căci moștenirea războiului o împiedică să progreseze: este istoria noastră din primii ani de după război, cînd influența comunismului stalinist, învingător al dictatorilor fasciști, e la zenit. Dar trebuie mai întîi să parcurg anii ce precedă acest deznodămînt, între primul și al doilea război mondial. Anii în care comunismul și fascismul pe cale de a se naște întrețin raporturi mutuale complexe, fie ca mișcări ideologice,

fie ca regimuri politice: aceste raporturi de generare reciprocă și de respingere, de împrumuturi și de înfruntare, de pasiuni comune și de ură neîmpăcată, de solidaritate tacită și de beligeranță publică formează materia celui mai întunecat sfert de veac al istoriei europene, între un război și celălalt. Celui ce încearcă să înțeleagă această istorie atît de scurtă, de jalnică, și rămasă în atît de mare măsură misterioasă, un concept ca acela de „totalitarism" nu-i este util decît dacă istoricul îl folosește cu parcimonie. În cel mai bun caz, el desemnează o anumită stare atinsă de regimurile în chestiune (nu neapărat de toate) în diferite perioade ale evoluției lor. Dar nu spune nimic despre raporturile dintre natura lor și circumstanțele dezvoltării lor, nici cum s-au generat mutual și, în ascuns, s-au sprijinit reciproc.

Războiul din 1914 are pentru istoria secolului XX același caracter matricial pe care l-a avut Revoluția franceză pentru secolul al XIX-lea. Din el s-au născut direct evenimentele și mișcările ce stau la originea celor trei „tiranii" despre care vorbește în 1936 Élie Halévy. Cronologia o spune în felul ei, de vreme ce Lenin ia puterea în 1917, Mussolini în 1922, iar Hitler eșuează în 1923 spre a izbuti zece ani mai tîrziu. Ea ne permite să presupunem că a existat o comunitate de epocă între pasiunile provocate de aceste regimuri inedite, ce au făcut din mobilizarea politică a foștilor soldați pîrghia dominației exclusive a unui singur partid.

Aici se deschide pentru istoric o altă cale spre compararea dictaturilor din secolul XX. Nu mai e vorba de a le cerceta în lumina unui concept, în momentul cînd evoluția lor a atins apogeul, ci mai curînd de a le observa formarea și succesele, astfel încît să sesizăm, la fiecare din ele, ce are specific și în același timp comun cu celelalte. În sfîrșit, rămîne să înțelegem ce datorează istoria fiecăreia din aceste dictaturi raporturilor de imitație sau de ostilitate întreținute cu regimurile de la care a împrumutat anumite trăsături. Imitația și ostilitatea nu sînt de altfel incompatibile: Mussolini împrumută de la Lenin, dar o face pentru a învinge și interzice comunismul în Italia. Hitler și Stalin vor oferi numeroase exemple de complicitate beligerantă.

Această abordare, preambul firesc pentru trecerea în revistă a unui tip ideal precum „totalitarismul", are avantajul de a privi mai în detaliu evoluția evenimentelor. E drept, prezintă riscul de a le da o interpretare prea simplă, printr-o cauzalitate lineară conform căreia un eveniment se explică prin cel care l-a precedat. Astfel, fascismul mussolinian din 1919 poate fi înțeles ca o „reacție" la amenințarea unui bolșevism în stil italian, născut și el din război, și format în linii mari după modelul rus. Reacție în sensul cel mai larg al cuvîntului, de vreme ce, provenind ca și Lenin dintr-un socialism ultrarevoluționar, lui Mussolini îi vine cu atît mai ușor să-l imite pentru a-l combate. Putem face astfel din victoria bolșevismului rus în Octombrie 1917 punctul de pornire al unui lanț de „reacții" prin care fascismul italian mai întîi, apoi nazismul apar ca niște răspunsuri la amenințarea comunistă, în stilul revoluționar și dictatorial al comunismului. O interpretare de acest gen

poate duce, dacă nu la o justificare, cel puțin la o disculpare parțială a nazismului, cum a demonstrat-o recenta dezbatere a subiectului de către istoricii germani[12]: nici măcar Ernst Nolte, unul din cei mai profunzi specialiști ai mișcărilor fasciste, n-a rezistat întotdeauna acestei tentații.[13] În plus, acest

---

[12] *Historikerstreit*, München, 1987; traducere franceză: *Devant l'histoire. Les documents de la controverse sur la singularité de l'extermination des Juifs par le régime nazi*, Éditions du Cerf, col. „Passages", 1988.

[13] De peste douăzeci de ani, dar mai ales după dezbaterea ce i-a confruntat, în 1987, pe istoricii germani în chestiunea interpretării nazismului (*Historikerstreit, op. cit.*), gîndirea lui Ernst Nolte a făcut, în Germania și în Occident, obiectul unei condamnări atît de sumare, încît merită un comentariu special.

Unul din meritele lui e că a depășit interdicția de a pune în paralel comunismul și nazismul; interdicție aproape generală în Europa occidentală, mai ales în Franța și Italia, și absolută în Germania, din rațiuni evidente, a căror forță nu a slăbit. Începînd cu 1963, în cartea sa despre fascism (*Der Faschismus in seiner Epoche*), Nolte și-a expus analiza istorico-filozofică asupra secolului XX, analiză neohegeliană și heideggeriană în același timp. Sistemul liberal, prin contradicțiile lui și prin totala sa deschidere spre viitor, a constituit matricea celor două mari ideologii, comunistă și fascistă. Prima, urmînd calea deschisă de Marx, împinge la extrem „transcendența" societății moderne: prin aceasta Nolte înțelege abstracțiunea universalismului democratic, ce smulge gîndirea și acțiunea oamenilor din limitele naturii și ale tradiției. În sens invers, fascismul vrea să-i vindece pe oameni de angoasa de a fi liberi și fără determinări. El se inspiră, vag, din Nietzsche, și din voința lui de a proteja „viața" și „cultura" împotriva „transcendenței".

Iată de ce nu putem studia cele două ideologii separat: ele dezvoltă împreună, de o manieră radicală, contradicțiile liberalismului, iar complementaritatea lor a umplut tot secolul nostru. Dar ele se înscriu de asemeni într-o ordine cronologică: victoria lui Lenin a precedat-o pe a lui Mussolini, ca să nu mai vorbim de a lui Hitler. Prima le condiționează pe celelalte două, în ochii lui Nolte, care nu va înceta să aprofundeze acest raport în cărțile sale ulterioare (*Die Faschistischen Bewegungen*, 1966; trad. franceză: *Les Mouvements fascistes*, Calmann-Lévy, 1969; *Deutschland und der Kalte Krieg*, 1974; și mai ales *Der Europäische Bürger Krieg, 1917–1945*, 1987): pe plan ideologic, extremismul universalist al bolșevismului provoacă extremismul particularului, prin nazism. Pe plan practic, lichidarea burgheziei înfăptuită de Lenin în numele abstracțiunii societății fără clase stîrnește o panică socială în punctul cel mai vulnerabil din Europa la amenințarea comunistă; ea aduce triumful lui Hitler și al contraterorii naziste.

Totuși, Hitler însuși nu duce decît o luptă pierdută dinainte contra dușmanilor săi: e prins și el în mișcarea universală a „tehnicii" și folosește aceleași metode ca adversarul. Întocmai ca Stalin, forțează industrializarea. Are ambiția să înfrîngă iudeo-bolșevismul, acest monstru cu două capete al „transcendenței" sociale, dar vrea să unifice umanitatea sub dominația „rasei" germanice. Nu va rămîne deci nici o rațiune de a cîștiga acest război programat. Astfel, prin evoluția sa, nazismul își trădează logica originară. În aceiași termeni, în una din ultimele sale lucrări (*Martin Heidegger, Politik und Geschichte im Leben und Denken*, 1992), Nolte explică și justifică scurta perioadă militantă a lui Heidegger (care mai tîrziu i-a devenit maestru) în favoarea nazismului. Filozoful ar fi fost îndreptățit atît să fie entuziasmat de național-socialism, cît și să fie repede dezamăgit de el.

Înțelegem cum și de ce cărțile lui Nolte au șocat generațiile de după război, culpabilizate, speriate că încercînd să înțeleagă fascismul ar face să slăbească ura contra lui, sau prizoniere, pur și simplu, ale conformismului epocii. Cel puțin pentru primele două

mod de a privi lucrurile prezintă neajunsul de a atenua particularitatea fiecăruia dintre regimurile fasciste, de astă dată nu prin recursul la un concept unic, ci prin ceea ce ele combat în comun.

El agravează chiar, în acest sens, inconvenientele ce pot fi legate de o folosire nenuanțată a conceptului de „totalitarism". Dacă mișcările fasciste nu constituie decît reacții contra bolșevismului, ele se găsesc programate într-un model ce nu permite să se înțeleagă bine nici particularitatea, nici autonomia lor, nici originile și pasiunile pe care le pot avea în comun cu adversarul lor. Înscrierea lor într-un repertoriu comun al purei negativități sărăcește analiza trăsăturilor lor respective și a raporturilor pe care fiecare le întreține cu regimul detestat, fie ca mișcare, fie, apoi, ca regim. Decît să raportăm din capul locului toate fascismele la o sursă unică, pentru a le face să coboare împreună cursul tumultuos al secolului, mai util mi se pare să trecem în revistă materialele și caracterele lor diferite. E de altfel calea urmată de majoritatea lucrărilor istorice consacrate acestei chestiuni.

---

comportamente, rațiunile sînt nobile. Istoricul poate și trebuie să le respecte. Dar, dacă le-ar imita, el și-ar interzice să ia în considerație teroarea sovietică drept element fundamental al popularității fascismului și nazismului în anii douăzeci și treizeci. Ar trebui să ignore în ce măsură venirea la putere a lui Hitler decurge din anterioritatea victoriei bolșevice, și din contraexemplul violenței înălțate de Lenin la rang de sistem de guvernare; în fine, din obsesia kominternistă de a exporta revoluția comunistă în Germania. În fapt, vetoul opus acestui tip de considerente împiedică să se scrie istoria fascismului; el corespunde, în domeniul istoric, antifascismului de tip sovietic din domeniul politic. Interzicînd critica comunismului, acest tip de antifascism istoriografic blochează și înțelegerea fascismului. Printre alte merite, Nolte l-a avut pe cel de a fi sfărîmat acest tabu.

Trist e că el și-a șubrezit analiza, în discuția istoricilor germani asupra nazismului, prin exagerarea tezei sale: a vrut să facă din evrei adversarii organizați ai lui Hitler, ca aliați ai dușmanilor săi. Nu că ar fi un „negaționist". Și-a exprimat în mai multe rînduri oroarea față de exterminarea evreilor de către naziști, arătînd chiar singularitatea acestui genocid ca lichidare industrială a unei rase. Nolte își menține ideea că suprimarea burgheziei ca clasă de către bolșevici le-a arătat naziștilor calea, și că Gulagul a apărut înainte de Auschwitz. Dar genocidul împotriva evreilor, chiar dacă se înscrie într-o tendință a epocii, nu e în ochii săi doar un mijloc pentru obținerea victoriei; el are cumplita particularitate de a fi un scop în sine, un produs al victoriei, „Soluția finală" fiind cel mai important obiectiv al acesteia. Nu-i mai puțin adevărat că, încercînd să descifreze paranoia antisemită a lui Hitler, Nolte a părut, într-o scriere recentă, să-i găsească un fel de temei „rațional" într-o declarație a lui Chaim Weizmann din septembrie 1939, în numele Congresului Evreiesc Mondial (*Devant l'histoire, op. cit.*, p. 15), cerîndu-le evreilor din toată lumea să lupte alături de Anglia. Argumentul e în același timp șocant și fals.

El reflectă desigur acel fond de naționalism german umilit pe care adversarii lui Nolte i-l reproșează de douăzeci de ani și care constituie unul din resorturile existențiale ale cărților sale. Dar, chiar în măsura în care e îndreptățită, imputarea n-ar putea discredita o operă și o analiză ce se numără printre cele mai profunde din această ultimă jumătate de secol.

Cf. Hans Christof Kraus, „L'historiographie philosophique d'Ernst Nolte", în *La Pensée politique*, Hautes Études — Le Seuil–Gallimard, 1994, pp. 59-87; Alain Renaut, prefață la Ernst Nolte, *Les Mouvements fascistes, op. cit.*, pp. 6-24.

Căci, dacă în fond comunismul este indispensabil înțelegerii fascismului (dar și reciproca este valabilă), motivele sînt mai largi decît o sugerează cronologia ce merge de la Lenin la Mussolini, 1917–1922, sau de la Lenin la primul Hitler, 1917–1923, după o logică de acțiune-reacțiune. Bolșevismul și fascismul se succedă, se generează reciproc, se imită și se combat, dar mai întîi ele se nasc din același sol, războiul; sînt fructele aceleiași istorii. Bolșevismul, primul-venit pe scena publică, a radicalizat într-adevăr pasiunile politice. Dar teama pe care o trezește la dreapta și dincolo de ea nu poate explica singură un fenomen ca apariția *fasciilor* italiene în martie 1919. În definitiv, elitele și clasele de mijloc ale Europei au trăit și înainte de războiul din 1914 cu spaima de socialism, și chiar au înecat în sînge tot ce putea semăna cu o insurecție muncitorească, de pildă Comuna din Paris în 1871; dar în secolul al XIX-lea n-a apărut nimic comparabil cu fascismul. Reacțiile de respingere, și chiar de panică, pot să explice consimțămîntul dat unui regim sau altul. Ele arată cît de antiliberal poate fi un regim fondat pe teamă, dar nimic mai mult. Nu-i lămuresc nici natura, și cu atît mai puțin caracterul de noutate.

Roade ale războiului, bolșevismul și fascismul au luat de la război tot ce au mai elementar, transferînd în politică lecția tranșeelor: obiceiul violenței, simplismul pasiunilor extreme, supunerea individului față de colectiv, în fine amărăciunea sacrificiilor inutile sau trădate. Căci aceste sentimente își găsesc mediul cel mai propice în țările învinse pe cîmpul de luptă sau frustrate de negocierile de pace. Ele introduc în domeniul politic acea putere a mulțimii de care liberalii din secolul al XIX-lea — identificînd-o în sufragiul universal, unde nici nu era atît de periculoasă — n-au încetat să se teamă, și pe care o reîntîlnesc acolo unde o așteptau mai puțin: în milioanele de cetățeni ce nu mai sînt uniți prin exercitarea solitară a unui drept, ci prin nenorocirea comună a servituții militare. Așa cum au scris mulți autori, perioada de după primul război mondial inaugurează era maselor. Dar această nouă epocă nu apare prin dezvoltarea progresivă și aproape naturală a democrației. Ea irupe în istorie printr-o ușă ce putea părea blocată, de vreme ce atîtea mari spirite ale secolului al XVIII-lea și al XIX-lea au descris societățile moderne ca fiind orientate exclusiv spre producerea de bogăție și activitățile pașnice.

Astfel, „era maselor" ce deschide acest secol este, într-un sens, un semn al progresului democrației: ea face din mulțime, adică din cel mai modest cetățean, un subiect activ al națiunii. Însă îl integrează în politică nu prin educație, cum crezuseră optimiștii, ci prin amintirea unui război căruia nimeni sau aproape nimeni nu i-a prevăzut, nici dorit, nici ținut sub control proporțiile — ca să nu mai vorbim de consecințe. Masele nu intră în acțiune ca niște ansambluri de indivizi instruiți ce învață progresiv politica modernă. Ele trec brutal de la război la pace. Pe ruinele unde le găsește pacea, transferă pasiunile simple ale războiului. Ele înțeleg mai bine limbajul camaraderiei frățești din tranșee decît pe cel al luptei civilizate pentru putere. Discurs aclamat la dreapta, ca un omagiu adus tradiției, dar și la stînga, ca o speranță

de viitor. Şi nu va trebui să aşteptăm mult după sfîrşitul războiului pentru a vedea cuvîntul „socialist", reinventat de dreapta politică, începînd o carieră nouă sub stindardul fascismului.

Am văzut că între socialism şi gîndirea antiliberală sau chiar antidemocratică există vechi complicităţi. După Revoluţia franceză, dreapta reacţionară şi stînga socialistă condamnă deopotrivă individualismul burghez, şi împărtăşesc convingerea că societatea modernă, lipsită de temelii veritabile, prizonieră a iluziei drepturilor universale, nu are viitor. O bună parte a socialismului european, în secolul al XIX-lea, a disprețuit democraţia şi a exaltat naţiunea: să ne gîndim la Buchez sau Lassalle[14]. Şi invers, în perioada ce a precedat primul război, critica liberalismului, comună, a apropiat dreapta cea mai radicală, adică cea mai naţionalistă, de ideea socialistă: căci teoretic se poate foarte bine concepe, în cadrul naţional, o economie eliberată de anarhia intereselor private, alăturînd astfel sentimentele anticapitaliste pasiunii naţionale. Aceasta e, în Franţa bunăoară, tendinţa „Acţiunii Franceze"* în perioada sa „revoluţionară". Maurras îşi dă seama foarte devreme că „un sistem socialist *pur* ar fi curăţat de orice element de democratism"[15]. Vrea să spună că pentru el un asemenea sistem implică o societate organică, debarasată de individualism, reconstruită ca o unitate de interese şi voinţă, mai curînd complementară ideii naţionale, decît opusă ei. Bineînţeles, internaţionalismul marxist trebuie să rămînă duşmanul prin excelenţă al naţionaliştilor. „Însă un socialism eliberat de elementul democratic şi cosmopolit i se poate potrivi naţionalismului ca o mănuşă."[16]

Aşadar, ideea unui socialism naţional nu e nouă în 1918 sau 1920. Nou însă, la ceasul cînd tunurile tac, e faptul că ea îşi leapădă roba academică spre a deveni, în versiuni populare, un instrument capabil să electrizeze masele. Înainte de război, cocteilul socialism-naţionalism nu era decît o băutură ezoterică rezervată intelectualilor. După război, iată-l ajuns un alcool

---

[14] Ferdinand Lassalle (1825–1864). Unul din fondatorii socialismului german, personaj extravagant şi boem, legat de Marx şi Engels în timpul revoluţiei din 1848 din Renania, pentru ca mai apoi să le devină rival. Fidel unei concepţii mai mult hegeliene decît marxiste, vede în stat instrumentul de realizare a comunităţii: cucerirea statului de către clasa muncitoare este condiţia emancipării umanităţii. Lassalle fondează în 1863, cu un an înainte de moartea sa prematură (ucis într-un duel), Asociaţia Generală a Lucrătorilor Germani. În tactica pe care o aplică şi propovăduieşte, dă întîietate luptei împotriva burgheziei liberale, chiar cu preţul unei alianţe a partidelor muncitoreşti cu forţele conservatismului preliberal sau antiliberal — aristocraţia, armata, monarhia sau birocraţia prusace. De unde faimoasele lui întîlniri cu Bismarck.

* *L'Action française* — mişcare naţionalistă şi monarhistă, născută în Franţa în jurul lui Charles Maurras. (*N. t.*)

[15] *L'Action française*, 15 noiembrie 1900, citat în Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire 1885–1914. Les origines françaises du fascisme*, Le Seuil, col. „L'univers historique", 1978, p. 359.

[16] Ch. Maurras, *Dictionnaire politique et critique*, vol. V, p. 213, citat în Zeev Sternhell, *op. cit.*, p. 359.

popular. Subita lui atracție nu provine decît în mică măsură dintr-o reacție de iubire-ură față de Revoluția rusă, sau dintr-un calcul de acaparare a unei moșteniri prin care socialismul să fie integrat unui program antibolșevic. Nu contest că, pe ici pe colo, unii ideologi s-au gîndit efectiv și la asta. Dar ideea național-socialistă (sau fascistă) n-a apărut ca o simplă idee derivată. În realitate ea își trage forța din aceeași sursă ca și bolșevismul victorios: războiul. Asemeni bolșevismului, și ea permite mobilizarea pasiunilor revoluționare moderne: fraternitatea combatanților, ura contra burgheziei și banului, egalitatea oamenilor, aspirația către o lume nouă. Dar le deschide altă cale decît dictatura proletariatului: cea a statului-comunitate națională. Ea constituie celălalt mare mit politic al veacului. Departe de a putea fi redusă la folosirea ca instrument de luptă contra bolșevismului — fiind însă și asta —, ea va dobîndi asemenea bază în imaginația oamenilor din epocă, încît elitele europene vor fi neputincioase să-i limiteze ravagiile.

Bolșevismul și fascismul, ca mari pasiuni colective, au reușit să se întrupeze în personaje, vai, de excepție: este a doua componentă a istoriei secolului XX, ceea ce a fost accidental în ea, și care s-a alăturat componentei sale revoluționare, preexistentă. Căci cele trei mari dictaturi ale veacului au în comun această trăsătură: destinul lor atîrnă de voința unui singur om. Obsedată de o istorie abstractă a claselor, epoca noastră a făcut totul pentru a ascunde acest adevăr elementar. A vrut atît de mult să vadă clasa muncitoare în spatele lui Lenin, iar în dictatorii fasciști simple marionete ale capitalului! Nenumărați sînt autorii care au folosit astfel, cu perversitate sau candoare, ceea ce în engleză se numește *double standard*, acceptînd în diferite grade ideea pe care bolșevicii și-o făceau despre ei înșiși, supunîndu-i în schimb pe fasciști unei interpretări ce le ignoră cu desăvîrșire spusele. Această versiune academică a „antifascismului" prezintă avantajul de a despărți grîul de neghină prin sita luptei de clasă, regăsind astfel în tenebrele veacului firul providențial al necesității. Necazul e că ea nu explică defel rolul spectaculos al cîtorva oameni în această aventură. Suprimați din istorie personajul lui Lenin: nu mai există Octombrie 1917. Înlăturați-l pe Mussolini, și Italia de după război ia o cu totul altă direcție. Cît despre Hitler, deși e foarte adevărat că parțial își datorează venirea la putere, ca și Mussolini de altfel, consimțămîntului resemnat al dreptei germane, el nu-și pierde totuși dezastruoasa-i autonomie: căci își va pune în aplicare programul din *Mein Kampf*, ce-i aparține exclusiv.

În realitate, cei trei oameni au cucerit puterea răsturnînd niște regimuri slabe prin forța superioară a voinței lor, mobilizată total, cu o perseverență incredibilă, pentru atingerea acestui unic țel. Iar afirmația este valabilă și pentru al patrulea, Stalin: fără el n-am fi avut „socialism într-o singură țară"! Și, prin definiție, n-am fi avut „stalinism"! Cred că asemenea concentrare de voințe politice monstruoase, într-un spațiu atît de restrîns și în aceeași epocă, nu are precedent istoric. Desigur, fiecare se folosește, pentru a învinge, de circumstanțe particulare, dar toți au în comun faptul că biruie adversari

deja bătuți sau care le-au cedat pe jumătate. Lenin mai mult culege puterea decît o cucerește, Mussolini își lansează cămășile negre într-o Romă ce le fusese deschisă, Hitler e chemat la putere de Hindenburg; cît despre Stalin, adversarii săi au acceptat dinainte reguli de joc ce nu le lasă nici o șansă.

Totuși, ajunși stăpîni pe putere, toți o exercită într-o manieră autocratică — mai devreme sau mai tîrziu. Doar Lenin a preluat-o după schema revoluționară clasică; toți însă o folosesc pentru a-și pune în aplicare concepția despre omul nou, mai devotați ideilor lor aberante decît sprijinitorilor de circumstanță. Succesele repurtate fac să le crească și să li se urce la cap voința de putere. Astfel că nu prea are sens să raportezi acțiunea lor la niște interese, medii sau clase sociale. Cel puțin după Kronstadt, „dictatura proletariatului" în versiune leninistă — și cu atît mai puțin cea care îi va urma — nu prea mai are de-a face cu clasa muncitoare. La fel cum nici genocidul contra evreilor nu e înscris în programul marelui capital german.

Interpretarea de tip marxist — inclusiv cu ceea ce, în alte cazuri, este valabil în ea — e absolut incompatibilă cu dictaturile de tip nou din secolul XX. Misterul acestor regimuri nu poate fi explicat prin dependența de interesele sociale, căci el ține exact de caracterul contrar: de monstruoasa lor independență față de aceste interese, fie ele burgheze sau proletare. Printr-o ironie a istoriei, materialismul istoric a atins cea mai largă influență în lume atunci cînd capacitatea lui de a explica era cea mai redusă.

Calea cea mai bună de a trata problema atît de complexă a raporturilor dintre comunism și fascism rămîne calea clasică a istoricului: trecerea în revistă a ideilor, a voințelor și circumstanțelor. Chestiunea poate fi divizată în două mari acte, care formează două epoci: Lenin și Mussolini pe de o parte, Stalin și Hitler pe de alta.

*

Lenin și Mussolini provin din aceeași familie politică[17]: a socialismului revoluționar. Mussolini a fost „duce" al revoluției înainte să fie al fascismului: titlul îi este dat pentru întîia dată în 1912, cînd împreună cu Pietro Nenni iese din pușcărie, unde fusese închis ca opozant la războiul Tripolitaniei.[18] Îl merită pe deplin. În prima parte a vieții, înainte de primul război mondial, este irezistibil atras de ideea revoluționară, în versiunea ei cea mai radicală. De Lenin îl apropie vehemența subversivă, gustul pentru violență, obsesia de a ajunge la putere, subordonarea oricărui considerent moral acestui țel unic, și chiar pasiunea pentru sciziune: o vedem între 1912 și 1914, cînd influența lui în socialismul italian e la zenit, și cînd impune expulzarea din partid a elementelor moderate. Extremismul său politic are alte surse decît bolșevismul; nu se hrănește din tradiția populistă rusă; iar

[17] Comparația Mussolini-Lenin e dezvoltată de însuși Mussolini, într-un lung interviu din 1932. *Cf.* Emil Ludwig, *Entretiens avec Mussolini*, Albin Michel, 1932, pp. 164-168.

[18] André Brissaud, *Mussolini*, Librairie académique Perrin, 1975, vol. I, p. 85.

dacă e să-i căutăm predecesori, sau aliați, i-am găsi mai curînd în republicanul *Risorgimento*[19], și în sindicalismul revoluționar[20]. Dar, în Europa de dinainte de 1914, Mussolini reprezintă o versiune neoblanquistă a marxismului, nu prea îndepărtată de cea bolșevică.

Nici chiar faimoasa lui reorientare, în octombrie 1914, de la o poziție antirăzboinică la o „neutralitate activă și eficace"[21] în favoarea Aliaților, nu e o renegare a revoluției. În contextul italian, ea are alt sens decît ralierea corespunzătoare a socialiștilor francezi sau germani. Căci întreaga politică italiană de după unire a fost inspirată de ideea că Austro-Ungaria, marele vecin de la nord, este indispensabilă echilibrului european, ca avangardă a Europei catolice în Balcani. În comparație, contenciosul teritorial rezidual dintre Roma și Viena este secundar. Această concepție conservatoare a adus Italia în Tripla Alianță, alături de puterile centrale. Mussolini în schimb agită moștenirea lui Mazzini[22] contra celei a contelui Balbo[23]: Italia trebuie să revină la tradiția sa revoluționară trădată de o burghezie înfricoșată și, cu curaj, să recucerească pămîntul italian aflat încă în stăpînirea Austriei. Cu curaj, adică rupînd cu acea pasivitate, acea rușinoasă lașitate nedemnă de istoria sa. Astfel, originalitatea neonaționalismului mussolinian este că se înscrie în tradiția cea mai revoluționară a *Risorgimento*-ului, pentru a-i împlini în sfîrșit năzuința.

Temperament însetat de acțiune, Mussolini nu suportă inerția Italiei, în momentul cînd toată Europa fierbe. Dar în activismul său belicist, ce-i aduce excomunicarea din partidul socialist, el are grijă să nu separe ideea revoluției

---

[19] *Risorgimento* (resurecție) este mișcarea literară, filozofică și politică de la mijlocul secolului al XIX-lea, ce însoțește și susține emanciparea și unitatea Italiei.

[20] Despre antecedentele intelectuale, în special franceze, ale fascismului mussolinian, vezi cartea clasică a lui Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire, 1885–1914. Les origines françaises du fascisme, op. cit.*

[21] Sînt termenii pe care-i folosește la 18 octombrie 1914 în articolul din *Avanti* ce marchează noua lui orientare.

[22] Giuseppe Mazzini (1805–1872), unul din marii eroi ai Europei romantice a naționalităților, scriitor și fondator al Italiei moderne. E, mai întîi, membru al asociației secrete a Carbonarilor, care în 1831 eșuează în tentativa de a provoca răzvrătirea Italiei. Fondează apoi, în 1834, mișcarea politică și intelectuală „Tînăra Europă", ce-și propune să emancipeze națiunile oprimate și să imprime acestei acțiuni un spirit de abnegație umanitară cvasireligios: Mazzini aparține aceleiași familii intelectuale ca Michelet și Mickiewicz. Refugiat în Elveția, apoi la Londra, participă la revoluția din 1848 din Italia, înrolat o vreme în trupele lui Garibaldi. Ceva mai tîrziu, salută unitatea națională, regretînd totodată că aceasta s-a realizat sub sceptrul unui rege. Ultimii ani din viață îi sînt întunecați de infirmarea ideilor sale de către istorie: naționalismul s-a substituit „naționalităților", iar socialismul lui Marx și al lui Bakunin religiei sale umanitariste.

[23] În cartea sa din 1844, *Le Speranze d'Italia*, contele Balbo susține teza conservatoare a unității italiene (fără răsturnări ale echilibrului european) contra tezei revoluționare a lui Mazzini (unitatea italiană ca parte a unei revoluții europene a națiunilor, implicînd căderea Habsburgilor). *Cf.* Federico Chabod, *A History of Italian Fascism*, Weidenfeld, 1963, ed. italiană, Einaudi, 1961, partea I, cap. 1.

de renașterea națiunii. Războiul trebuie folosit pentru a regenera țara; nu refuzîndu-l, ca Lenin, ci luînd parte la el. Există la cei doi bărbați același refuz al pacifismului, același dispreț față de burghezie, aceeași convingere că războiul va servi acțiunii lor. Dar în timp ce Lenin reînvie revoluția în cadrul marxismului, Mussolini o așază în capul mesei la nunta subversivă dintre socialism și națiune, care înlocuiește proletariatul în izbăvirea lumii burgheze. Italia intelectuală a epocii își detestă, ca și el, politicienii prea prudenți, acea oligarhie restrînsă pe care o incarnează Giolitti, maestru necontestat al manevrelor parlamentare. Ea vede în intervenționism mijlocul de a învinge în același timp Austria și pe Giolitti, și de a recuceri în sfîrșit, prin această revoluție, Trento și Trieste[24], Alsacia și Lorena patrioților italieni. Belicismul se înscrie astfel în cultura italiană ca o prelungire a temerității de la 1848 și a *Risorgimento*-ului. Iar intrarea în război a Italiei, în martie 1915, adevărată revoluție antigiolittiană, marchează și intrarea maselor populare în politica națiunii. Cazul italian, mai bine decît oricare altul, îi permite istoricului să înțeleagă în ce măsură primul război mondial s-a putut asocia în spiritul popoarelor cu o speranță în același timp democratică și națională.

Războiul trebuia să fie scurt, dar a fost lung. Trebuia să fie victorios, dar nu a fost decît pe jumătate, neputînd așterne uitarea peste dezastrul de la Caporetto din 1916. La revenirea păcii, nu toate revendicările teritoriale italiene sînt satisfăcute; războiul nu i-a gonit de la putere sau din preajma puterii pe Giolitti și cei de soiul lui; dar a răscolit atît de adînc existența națională, încît lasă loc speranțelor confuze ale intervenționiștilor din 1914–1915. Statul e mai slab ca oricînd: în septembrie 1919, D'Annunzio cu soldații săi ocupă Fiume și refuză să-l părăsească. Oligarhia centristă de notabili care domina scena politică italiană și-a pierdut poziția: cele două mari partide moderne de mase, partidul socialist și nou-înființatul „partid popular" al lui Luigi Sturzo, ce-i reintegrează pe catolici în politica italiană, scapă de sub controlul ei. Numai că partidul socialist e depășit de grevele revoluționare ce se înmulțesc în 1920, însoțite de ocuparea uzinelor, inspirate uneori de exemplul confuz al Sovietelor. La țară, ceva mai tîrziu, în iarna 1920–1921, bogata cîmpie a Padului e scena unor înfruntări violente între zilieri și proprietarii funciari. Iar ca tabloul să fie complet, să adăugăm situația economică a Italiei, care trebuie să achite nota de plată a unui război prea costisitor. Pornind de la această situație Mussolini își va impune răspunsurile la întrebările din 1914–1915 privind necesitatea unei revoluții italiene. Trecerea în revistă a elementelor sale constituie poate cea mai acceptabilă definiție a fascismului.

Fascismul italian este fructul nemijlocit al războiului, mai mult decît orice alt regim dictatorial din acea perioadă. Și bolșevismul este, dar Lenin cuce-

[24] Michel Ostenc, *Intellectuels italiens et fascisme. 1915–1929*, Payot, Paris, 1983, pp. 30–92.

reşte puterea pentru că s-a opus războiului, nu pentru că l-a susţinut. Şi naţional-socialismul este, dar Hitler, copilul pierdut al înfrîngerii, pînă să ajungă la putere, e mai întîi învins de Republica de la Weimar. Mussolini însă, provenit din extrema stîngă socialistă, şi-a început marşul către putere încă din 1914, împingîndu-şi ţara într-un conflict pe care ea putea să-l evite. Războiul este atît de strîns legat de evoluţia „ducelui" încît, la terminarea lui, Mussolini îi extinde metodele în lupta politică. Încă înainte de a fi o doctrină, fascismul este un partid paramilitar, dublat de organizaţii înarmate. Aşa-numiţii *arditi* (trupele de şoc ale armatei italiene), formaţi într-un spirit de aristocratism războinic, populează primele *fascii* încă de la apariţia lor, în primăvara lui 1919. Au oare ceva mai bun de făcut aceşti specialişti ai riscului nesăbuit, aceşti esteţi ai morţii eroice, care în plus sînt ameninţaţi cu demobilizarea? Prima lor ispravă „civilă" e devastarea sediului ziarului socialist *Avanti*, la Milano, în 15 aprilie 1919.[25] Politica fascistă e simplă ca războiul. Ea extinde categoria de inamic asupra compatriotului.

Prin aceasta, ea spune multe despre pasiunile pe care le mobilizează şi despre ansamblul ideologic pe care îl va meşteri. Nu e numai naţionalistă. Căci atunci n-ar oferi nimic în plus — ba chiar literatura în minus — faţă de D'Annunzio şi legionarii săi de la Fiume. Ea constituie o mişcare mai largă şi exprimă o mînie mai adîncă: cea a burghezilor şi mic-burghezilor excluşi de pe scena politică după realizarea unităţii naţionale, şi care îşi cer locul lor.[26] Aceşti oameni au fost integraţi în viaţa naţională de către război. Prinşi în criza perioadei postbelice, ei nu iubesc socialismul şi se tem şi mai mult de contagiunea exemplului sovietic. Dar detestă în egală măsură oligarhia parlamentară a ţării lor, care a confiscat atîta vreme puterea şi care n-a ştiut nici să intre cu hotărîre în conflictul european, nici să obţină pentru Italia o pace demnă de sacrificiile soldaţilor săi. Arborînd valorile războiului, ei aduc în politică mijloacele războiului şi vor să-i păstreze fraternitatea şi ferocitatea.

Fraternitatea: una din marile teme ale intervenţionismului din 1914–1915 a fost aceea a descoperirii poporului. Fasciştii, care în tranşee au fost amestecaţi cu Italia proletară şi ţărănească, vor să-şi asocieze masele la cucerirea puterii. Ferocitatea: denunţarea minciunii legalităţii burgheze este un loc comun al socialismului sau al sindicalismului revoluţionar, înainte de a fi

---

[25] Michael A. Ledeen, „Italy: War as a Style of Life", în Stephen R. Ward (ed.), *The War Generation*, Kennikat Press, 1975, pp. 104-134.

[26] Analiza mea, în paginile ce urmează, îi este mult îndatorată marelui istoric al fascismului italian Renzo De Felice, monumentalei biografii a lui Mussolini scrisă de el, precum şi altor două cărţi ale sale: *Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici*, ed. Laterza, Bari, Roma, 1974; *Fascism. An Informal Introduction to its Theory and Practice. An Interview with Michael Ledeen*, Transaction Books, New Brunswick, 1976 (prima ediţie: *Intervista sul fascismo*, Laterza, 1975).

În limba franceză este disponibilă lucrarea *Le Fascisme, un totalitarisme à l'italienne?*, Presses de la Fondation des sciences politiques, Paris, 1988 (este vorba despre nişte extrase din biografia lui Mussolini în patru volume).

un laitmotiv al mișcării fasciste. Forța primează asupra dreptului. Ca să se simtă perfect în noul său rol, lui Mussolini îi ajunge să fie fidel trecutului său. În mișcarea socialistă de dinainte de 1914, Lenin și Mussolini împărtășesc aceeași ură față de reformiști, acești aliați nedemni ai burgheziei. Amîndoi separă total cauza proletariatului de democrația burgheză. Dar 1914 îi desparte: Lenin a vrut să lupte contra războiului mondial prin lupta de clasă; Mussolini a vrut să facă războiul în exterior pentru a profita în interior de consecințele sale. Dar, deși cei doi oameni au adoptat poziții contrare în 1914, războiul stabilește între strategiile lor o dublă analogie. Prima este de ordin tehnic, iar a doua de ordin moral. În plan tehnic, ei își adaptează acțiunea politică la caracterul epocii inaugurate de război. Ea trebuie să-i impresioneze pe toți supraviețuitorii tranșeelor, iar pentru a reuși trebuie să se sprijine pe o propagandă la fel de simplă și la fel de masivă ca aceea ce i-a condiționat în anii urgiei. Gata cu finețurile parlamentare și cu argumentele prea savante! Noul secret al politicii democratice, pe timp de pace ca și pe timp de război, e să transformi un grup de indivizi într-o voință unică, să sudezi mulțimea în emoții comune. Mussolini se inspiră din Le Bon[27], pe care l-a citit și recitit; îl imită de asemeni pe Lenin, pe care îl admiră și-l combate în același timp.

Dar această chimie are un preț intelectual și moral. Discursul politic tinde să-și piardă orice alt criteriu în afară de cel al efectelor sale imediate. Este pură demagogie, adică urmărește utilitatea (pentru cel care vorbește), nemaiavînd nici un raport cu moralitatea, sub aspectul ei cel mai elementar universal, sau cu observarea faptelor, sub aspectul ei cel mai comun. Secretele „principelui" sînt strigate în piața publică. Iată-le simplificate, în sensul cel mai rău, și chiar condamnate să dispară în noaptea minciunii generale, căci „principele" a fost înlocuit de dictatorul modern, care împărtășește sentimentele și ideile la care face apel. Rămîne încă machiavelică, la acesta, dorința de a cuceri și păstra puterea prin toate mijloacele indispensabile artei politice. Dar această artă a degenerat. De-acum înainte, ea constă mai ales în capacitatea de a manipula masele, printr-un limbaj și prin acțiuni ce se adresează pasiunilor lor dominante. Implicînd o largă identificare subiectivă a conducătorului cu discursul său, ea aduce în lupta politică o violență afectivă, o absență de scrupule și o brutalitate a mijloacelor fără precedent în istorie.

Într-adevăr, mulțimea a năvălit pe scena politică a Europei sub trăsăturile pe care le-au anticipat mulți gînditori ai veacului precedent: instaurînd un tip de civilizație politică în care mecanismele fragile ale regimurilor constituționale sînt scurtcircuitate de formele primitive ale participării populare,

---

[27] Gustave Le Bon, *Psihologia mulțimilor*, trad. de Oana Vlad și Marina Ghițoc, Ed. Anima, București, 1990. Gustave Le Bon va comenta înrudirea Lenin-Mussolini într-un articol („L'Évolution de l'Europe vers des formes diverses de dictature", *Annales politiques et littéraires*, 1924) posterior faimoasei sale cărți (*La Psychologie des foules* a apărut în 1895 — *n. t.*).

iar reprezentarea parlamentară de identificarea cu un conducător. Înainte de a primi o parte din strălucirea sa de la anticomunism, fascismul e produsul acelorași pasiuni politice care acționează în comunism, sub o formă nu mai puțin extremistă: iar prima dintre aceste pasiuni este ura față de parlamentarismul burghez.

Astăzi e greu de imaginat cîtă ură a suscitat în epocă personajul deputatului, ca un concentrat al tuturor minciunilor politicii burgheze: simbol al oligarhiei, sub masca democratului; al opresiunii, sub aparența legii; al corupției, sub camuflajul unei virtuți republicane. Deputatul este exact contrariul a ceea ce pretinde că e, și ar trebui să fie: reprezentant al poporului în principiu, el e în realitate omul prin care banul, acest stăpîn universal al lumii burgheze, se înstăpînește și peste voința poporului. E deghizamentul politic al plutocrației. În această imagine, curentă începînd cu secolul al XIX-lea la extrema dreaptă ca și la extrema stîngă, critica ideii de „reprezentare" a poporului, inseparabilă de o democrație modernă, își atinge punctul extrem. După primul război mondial, ea găsește o forță sporită în mintea soldaților supraviețuitori ai marii urgii, pe care deputații au votat-o, dar n-au îndurat-o. Chiar și sub forma ei constitutivă, înnobilată totuși de precedentul francez, adunarea aleasă nu se bucură în ianuarie 1918 de indulgența lui Lenin: dictatura proletariatului, înscrisă în necesitatea istorică, încarnată de partidul bolșevic, n-are nevoie de riscurile unui scrutin și de incertitudinile unui parlament. Mussolini, drapat în valorile războiului și întărit de violența exercitată de adepții săi asupra Italiei, se va mulțumi să-i supună pe deputați voinței sale.

Dar, în ambele cazuri, o dată cu abstracțiunea politică a reprezentării și cu abstracțiunea juridică a legii, moare ideea de stat constituțional pur și simplu. Cînd partidul sau șeful de partid înlocuiesc votul cetățeanului sau al reprezentanților săi aleși, s-a terminat cu legitimitatea și legalitatea democratică. Pe de o parte, locul puterii e de-acum înainte ocupat permanent, în numele unei identități esențiale cu o clasă aleasă de istorie sau cu o comunitate națională superioară celorlalte — identitate de ordin ontologic, care nu mai are nimic de-a face cu contingența empirică a unui vot, și care golește de orice sens o competiție politică arbitrată prin alegeri. Pe de altă parte, partidul sau omul — sau partidul împreună cu omul — care au cucerit puterea nu se mai lovesc în acțiunea lor de bariera legilor. Ei tind să le substituie — sau să le suprapună — arbitrarul voinței lor. Istoria, după ei, nu produce un drept constitutiv al raporturilor dintre stat și cetățeni: istoria e pur și simplu formată din dinamica raporturilor de forță dintre clase și dintre popoare. Iar revoluția este figura ei cea mai constantă și mai naturală.

Disprețuirea dreptului, ce nu ar fi decît un deghizament formal al dominației burgheze, apologia forței, ca generatoare de istorie: sînt teme mult anterioare începutului secolului XX în gîndirea politică occidentală, iar virulența lor e sporită în deceniile ce precedă războiul din 1914, atît la stînga, cît și la dreapta spectrului politic. Sub acest aspect, Georges Sorel rămîne unul din cei mai interesanți autori ai epocii, atît prin înverșunarea cu care denunță

lașitatea ridicolă a parlamentarismului burghez, cît și prin speranța investită în violență, acest mare adevăr ascuns al lumii moderne. Autor interesant, dar totdeauna puțin suspect — pentru că navighează între sindicalismul revoluționar și „Acțiunea franceză", pentru că e antisemit, pentru că-i va admira deopotrivă pe Lenin și pe Mussolini[28] —, cînd tocmai pentru asta ar trebui citit cu o atenție specială. Ceea ce mă interesează aici nu e doar latura profetică a scrierilor sale. Ci și faptul că ele permit să se măsoare o dată mai mult distanța dintre teorie și practică. Sau dintre intelectuali și istoria reală.

La Sorel, violența este inseparabilă de activitatea creatoare. Luminată de o mare idee, greva generală, ea vrea să sfîșie vălul de minciună ce acoperă societatea și să le redea indivizilor sensul existenței colective, iar o dată cu el demnitatea morală. Ea permite, ca la Nietzsche, regăsirea măreției omului, dincolo de mediocritatea absolută a timpurilor democratice. Burghezul trăiește în ipocrizie; lupta de clasă readuce virtutea pe scena politică în avantajul proletarului. Ea dă violenței o finalitate etică, iar pe militantul revoluționar îl asimilează eroului. Dacă omul grevei generale i-a admirat atîta pe Lenin și pe Mussolini, a făcut-o văzînd în ei două monumente ale voinței, care și-au asumat misiunea de a-și călăuzi popoarele în crearea omului nou. Bietul Georges Sorel! El, fiul lui Proudhon, anarhistul individualist, iată-l topit de admirație pentru fondatorii unor regimuri pe lîngă care detestatul stat burghez va face figură de utopie libertară! Nu vede în cei doi dictatori decît ceea ce-i apropie de pasiunile și de ideile sale. Lenin e succesorul țarilor ruși, la fel de revoluționar ca Petru cel Mare, la fel de rus ca Nicolae I.[29] Mussolini se înscrie în tradiția trădată a *Risorgimento*-ului republican. Asociind renașterea națională cu ideea socialistă redată vocației sale revoluționare, cei doi „călăuzitori de popoare"[30] distrug prin forță ordinea burgheză în numele unei idei superioare despre comunitate.

În realitate, nici teroarea roșie exercitată de Lenin pentru a se menține la putere, nici teroarea fascistă folosită de Mussolini pentru a o cuceri nu au mare lucru în comun cu ideea filozofică a violenței așa cum a fost ea dezvoltată de teoreticianul grevei generale. Cele două regimuri s-au născut mai puțin dintr-o idee, cît dintr-un eveniment: războiul. Și sînt mai puțin produsele unei noi credințe, cît materializarea unei reveniri generale la mijloacele revoluționare ale guvernării prin teamă.

Războiul a generalizat dublul obicei al violenței și al pasivității. Mobilizînd în scopurile sale pînă și ultimul cetățean, le-a dat popoarelor europene cea mai rea educație politică. Revoluția rusă, chiar și cea din Februarie, nu face excepție de la această regulă, dimpotrivă: amestec de debandadă

---

[28] Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, Ed. Marcel Rivière, reed. 1972, prefață de Claude Polin. Vezi *infine*, pp. 375–389, textul scris de Sorel în septembrie 1919 pentru a-l susține pe Lenin: „Pour Lénine". Despre comparația dintre Lenin și Mussolini, vezi *Propos de Georges Sorel recueillis par Jean Variot*, Gallimard, 1935, p. 66 și p. 86.

[29] Georges Sorel, *Réflexions sur la violence, op. cit.*, pp. 380–384.

[30] *Propos de Georges Sorel, op. cit.*, p. 86.

militară, de neputință guvernamentală și de incapacitate revoluționară, ea nu aduce în scenă nici o forță în stare să instaureze o ordine constituțională. Ea arată, cea dintîi, că perioada de după război aparține încă pasiunilor și expedientelor războiului. Lenin nu ia puterea în octombrie din cauza ideilor sale filozofice, ci mai curînd în pofida lor: circumstanțele oferă această ocazie voinței sale nestrămutate, în cel mai îndoielnic context din punct de vedere marxist. Mussolini nu triumfă în 1922 pentru că e omul unei doctrine, ci pentru că adversarii săi sînt slabi, sau lași, sau și una și alta. Lumea politică de după război, așa cum se prefigurează prin ei — care pretind a-i fi, în direcții contrare, călăuze —, nu este, orice-ar spune ei, lumea violenței soreliene. Ci a gangsterismului politic, profitînd de hazardul ocaziei favorabile.

Lupta politică internă a pierdut acel ansamblu de reguli înscrise în moravurile și instituțiile ce o reglementau în Europa secolului al XIX-lea. Resorturile pasionale ce o însuflețesc n-au fost nicicînd la fel de puternice și de generale ca în momentul cînd se trezesc scăpate de constrîngerile civilizației. Ura față de ban, resentimentul egalitar sau sentimentul de umilire națională au un ecou cu atît mai larg cu cît șefii cei mari toarnă gaz peste foc, nescăpînd nici un prilej de a întinde și mai mult coarda. Ei rămîn tacticieni atenți la posibil, dar sînt la unison cu pasiunile eliberate de război, pe care le împărtășesc și le manipulează în același timp. În perioada cînd politica în Europa capătă o turnură mai doctrinară — căci bolșevismul și fascismul sînt și doctrine —, ea devine de asemeni din ce în ce mai elementară; mai întîi, pentru că transformă idei în credințe; apoi, pentru că în ea toate mijloacele sînt bune, începînd cu înșelăciunea și asasinatul înălțate la rang de virtuți civice. Concetățeanul este ucis ca la război. E suficient să aparțină clasei nepotrivite, sau partidului advers. Denunțarea minciunii „formale" a legalității conduce la practica „reală" a puterii arbitrare și a terorii. Cel ce deține puterea își arogă totodată dreptul de a desemna adversarul ce trebuie exterminat.

Găsim astfel, și în bolșevismul rus, și în fascismul italian, un sistem politic cu două niveluri, în care coexistă o filozofie a istoriei și o practică politică, prima făcută din intenții și idei nobile, a doua din mijloace expeditive. Prima e poezia sistemului, cealaltă — proza. Fascismul și-a pierdut poezia o dată cu al doilea război mondial, care pentru bolșevism, dimpotrivă, a fost ocazia de a-și face uitată proza. Dar istoricul care încearcă să înțeleagă Europa acelor ani nu poate ignora că fascismul mussolinian a fost o doctrină și o speranță pentru milioane de oameni. Nu are un strămoș intelectual prestigios, dar și el vrea să se debaraseze de burghez în numele omului nou, și de altfel reunește sub drapelul său o bună parte din avangarda intelectuală, pe futuriști, pe nostalgicii *Risorgimento*-ului, pe Marinetti, Ungaretti, Gentile, și chiar Croce pentru un scurt moment.[31]

[31] Michel Ostenc, *Intellectuels italiens et fascisme, 1915–1939, op. cit.*, pp. 97-207. Despre Benedetto Croce, vezi pp. 242-249.

Pasiunile dezlănțuite de militantul fascist în serviciul acestei ambiții nu sînt aceleași cu ale bolșevismului, dar sînt de aceeași natură. În locul egalității sociale, iată patria, reinventată ca o utopie comunitară, cămin renăscut al marilor emoții colective; dar între cele două obsesii activiste există numeroase „treceri". Cît despre mijloace, cele preconizate sau folosite de mișcarea fascistă sînt mai de mult prezente în panoplia bolșevică: toate sînt bune, dacă servesc cauza.

Prin urmare, fascismul nu e doar o reacție la bolșevism. Nu poate fi redus la rolul funcțional de instrument „burghez". La întrebarea comunistă: cum să lichidăm individualismul societății moderne, cum să construim o adevărată comunitate umană, cum să topim omul privat în cel public, fascismul propune un alt răspuns, extras din elemente culturale disparate, pe fond de disperare italiană. Doctrina nu are frumusețea simfonică a marxismului, dar în definitiv asta e puțin important, menirea sa fiind să ralieze masele. El trebuie să poată exprima rînd pe rînd lucruri incompatibile. „Leninismul" a deschis calea: ca să te convingi, e destul să compari broșurica despre *Stat și Revoluție*, scrisă de Lenin în 1917, în ajunul lui Octombrie, cu practica reală a bolșevicilor în materie de guvernare democratică, cîteva luni mai tîrziu. Fascismul lui Mussolini prezintă aceleași posibilități. Doctrină pe de o parte, propagandă și acțiune pe de alta, el vrea să-și impună ideile acaparînd puterea prin forță, pentru a instaura o nouă epocă a umanității.

Adevărata lui noutate nu stă în mobilizarea unui anticomunism de mase, care există mai de mult — în Germania prin social-democrație, în Italia prin partidul creștin-democrat —, ci în crearea unei drepte revoluționare. Căci fascismul acelei perioade este pe drept cuvînt, cum o arată Renzo De Felice[32], o mișcare revoluționară. Țelul, ideologia și practica lui sînt revoluționare. Chiar după ce, cu prețul unui compromis tactic în fața elitelor tradiționale ale Italiei, „Ducele" a preluat puterea, și chiar după ce regimul său va fi trădat mișcarea sa, Mussolini rămîne un dictator ce scapă de sub controlul claselor conducătoare și-al legilor. Căci regimul fascist nu încetează să fie obsedat de ideologia mișcării fasciste.[33] De altfel, destinul său final, înscris în alianța fatală din 1938 cu Germania nazistă, nu e hotărît decît de Mussolini și de acoliții săi, în pofida oricărei prudențe „burgheze", și fără nici o consultare cu elitele tradiționale italiene.

Nu există, așadar, motive pentru a reduce fascismul, în forma lui clasică, adică italiană, la o simplă negare a comunismului, sau la o contrarevoluție. Acest termen consacrat își trage forța din analogia cu Revoluția franceză; el acordă dinainte Revoluției bolșevice titlul pe care aceasta l-a acaparat

---

[32] Renzo De Felice, *Mussolini*, vol. I, *Mussolini il revoluzionario*, 1965. *Cf.* de asemeni, de același autor, *An Interview with Michael Ledeen, op. cit.*, pp. 43–60.

[33] Michael Ledeen, *Universal Fascism. The Theory and Practice of the Fascist International, 1928–1936*, Howard Fertig, New York, 1972.

într-o manieră expeditivă, cum a luat și puterea: puci ideologic ce nu are mai multă substanță decît mitul guvernării „muncitorilor și țăranilor", dar care exercită, cum am văzut, aceeași influență asupra imaginației. În realitate, fascismul, atît ca mișcare cît și ca un corp de idei, scapă dificultăților ce au caracterizat definirea unei politici și a unei ideologii contrarevoluționare la sfîrșitul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea. Contrarevoluția, născută din revoluție, inseparabilă de ea, cunoscuse atunci contradicția de a trebui, pentru a învinge, să folosească mijloace revoluționare, dar fără a-și putea fixa alt scop decît restaurarea unui vechi regim de la care pornise răul: impas subliniat încă din 1797 de Benjamin Constant, pentru a apăra Directoratul, impas vegheat de o fatalitate pe care Joseph de Maistre s-a străduit zadarnic s-o exorcizeze.[34] Nimic asemănător în cazul fascismului. El nu se definește prin reacție la o revoluție, ci se crede și se vrea el însuși revoluție. Veți obiecta că se opune principiilor burgheze de la 1789? Desigur, dar nu mai violent decît bolșevismul. Sau că vrea să distrugă bolșevismul? Da, dar nu pentru a reveni la ceva mai vechi decît Revoluția din Octombrie. Fascismul posedă și el magia viitorului.

Într-adevăr, ca și în comunism, în fascism există o concepție a viitorului, bazată pe critica modernității burgheze. Doctrina are un arbore genealogic mai eclectic decît bolșevismul. Ea și-a adunat mierea dintr-o puzderie de curente și autori veniți din direcții foarte diferite, detestînd cu toții burghezia. Se proclamă postmarxistă, și nu preliberală. Vrea să reclădească unitatea poporului și a națiunii, opunînd-o dezagregării societății de către ban. Mussolini este mediumul în care se reunesc toate aceste elemente risipite ale culturii europene de dinainte de 1914. Pentru ca ele să nu mai fie marginale și contradictorii, a fost nevoie de război, care le-a înmănuncheat în emoții colective. Iar un copil al socialismului revoluționar italian le-a pus pe o muzică nouă. Fascismul nu s-a născut doar pentru a combate bolșevismul, ci pentru a lichida pe vecie diviziunea lumii burgheze. Aceeași ambiție — sau aceeași nefericire — existențială alimentează cele două speranțe și cele două mișcări. Ele contează pe sprijine diferite și chiar contradictorii — primul clasa, celălalt națiunea —, dar vor să exorcizeze același blestem și cu aceleași mijloace.

Fascismul nu e doar un spirit sau o doctrină, ci și o strategie, și chiar mai mult decît o strategie: o voință de putere. Să cucerească statul pentru ca

---

[34] Într-adevăr, în capitolul 6 al broșurii sale *Des réactions politiques*, Constant scrie în 1797 despre confrații săi prea înclinați să critice — chiar și cu bună-credință — excesele Revoluției: „În spatele acestor scriitori, ale căror intenții sînt pure, dar pe care îi domină amintiri amare sau scrupule excesive, înaintează, cu intenții mai vaste, cu mijloace mai bine organizate, cu proiecte mai bine executate, un partid montagnard prin natura sa, dar montagnard pentru regalitate (*Écrits et discours politiques*, ed. O. Pozzo di Borgo, vol. I, p. 49). La această evocare a unei Terori contrarevoluționare va răspunde Joseph de Maistre, cîteva luni mai tîrziu, prin capitolul 10 al lucrării sale *Considérations sur la France*, intitulat „Des prétendus dangers d'une contre-révolution" (ed. Slatkine, 1980, pp. 159-184).

pornind de la el să creeze un nou popor — iată obsesia lui Mussolini, după ce fusese a lui Lenin. Prin aceasta, ciudat, fascinaţia iacobină se întinde pînă la o ţară unde statul e slab, chiar inexistent, atît în realitatea sa administrativă, cît şi în imaginea pe care poporul şi-o face despre autoritatea lui: e unul din semnele cele mai spectaculoase ale extinderii politicii revoluţionare *à la française* în Europa de după război.

Originalitatea scenei politice italiene e că prezintă pentru prima dată spectacolul unei bătălii cu trei dimensiuni: o stîngă revoluţionară, un ansamblu de partide „burgheze", o dreaptă revoluţionară. Sub acest aspect, fascismul poate fi studiat ca „reactiv" la comunism, iar teza lui Ernst Nolte devine valabilă. Nu pentru că mişcarea „Ducelui" ar juca un rol semnificativ în înfrîngerea a ceea ce s-ar putea numi primul bolşevism italian, în 1919–1920. În timpul marii perioade a agitaţiei muncitoreşti, fascismul vegetează: de exemplu, se ţine departe de ocuparea uzinelor şi de sfîrşitul lipsit de glorie al „maximalismului" socialist.[35] Nu are nici o contribuţie la eşecul revoluţiei „muncitoreşti", dar acest eşec deschide calea revoluţiei sale „naţionale". Începînd din toamna lui 1920, Mussolini dezvoltă dubla strategie ce va servi drept model căii fasciste către putere: terorizarea forţelor de stînga pentru a face să capituleze prin ricoşeu monarhia şi burghezia. Pe de o parte, bandele sale înarmate lichidează revoltele muncitorilor agricoli din cîmpia Padului, dau foc Burselor muncii din peninsulă. Pe de alta, „Ducele" îşi ţese plasa de intrigi parlamentare, întărit de reputaţia de moderat pe care i-o fac extremiştii, utilizînd la maximum slăbiciunea liberalilor încolţiţi între două forţe indecise, socialiştii şi *gli popolari*.

La victoria fasciştilor, tînărul Partid Comunist Italian îşi aduce o contribuţie capitală, pe de o parte reînviind prin lozincile lui stafia bolşevismului, pe de alta făcînd din partidul socialist pe care-l detestă ţinta favorită a atacurilor sale. Iată-ne la primele momente ale „antifascismului". Deşi pretinde a fi în prima linie a bătăliei contra lui Mussolini, în realitate Partidul Comunist Italian, conformîndu-se ucazurilor Kominternului ce tocmai l-a născut, include în tabăra fascistă tot ce e în afara comunismului: astfel, prioritatea luptei antifasciste e lichidarea partidului socialist![36] Prin excesele lor verbale, comuniştii îi deschid în fapt calea lui Mussolini. Deşi chestiunea se pune în termenii: „fascism sau comunism", alternativa ascunde, sub o aparenţă de radicalism, acceptarea de fapt a victoriei provizorii a fascismului.

---

[35] Asupra acestui subiect, în afara lucrărilor lui R. De Felice, deja citate, există în limba franceză lucrarea lui Angelo Tasca: *Naissance du fascisme, l'Italie de l'armistice à la marche sur Rome*, Gallimard, Paris, 1938; reed. 1967 (prefaţă de Ignazio Silone).

[36] Angelo Tasca, *op. cit.*, 1967, p. 182: „Practic, ei (comuniştii) luptă contra fasciştilor nici mai mult, nici mai puţin decît alţii, dar poziţia lor constituie pentru fascism un sprijin nepreţuit. Pentru ei, totul este fascism: statul, burghezia, democraţia, socialiştii. Să pună totul în aceeaşi oală, asta va « simplifica » lupta. Nu vor mai trebui să-şi cîntărească şi să-şi orienteze loviturile. În realitate, comuniştii nu luptă serios decît împotriva socialiştilor: aici îşi cîştigă ei cununa de lauri, într-o luptă strînsă de concurenţă şi de supralicitare."

„Marșul asupra Romei" din octombrie 1922 pare să confirme teza Kominternului, de vreme ce această bufonerie militară marchează abdicarea regelui și a partidelor liberale în fața bandelor de *squadristi*, ca și cum cele două tabere ar fi acționat potrivit unei înțelegeri secrete. În aparență, Mussolini e adus la putere de partidele burgheze. Totuși, această aparență ascunde o realitate foarte diferită. Succesul dictatorului era previzibil, și a fost dobîndit în anii ce precedă farsa marșului asupra Romei. Iar consimțămîntul pe care și l-au dat partidele burgheze traduce ignoranța și incapacitatea mai mult decît complicitatea.

Căci fascismul a cucerit puterea chiar înainte să o fi primit. Dacă Mussolini este atît de puternic în toamna lui 1922 e pentru că de mai multe luni trupele lui controlează vaste regiuni ale țării. Iar dacă le pare atît de inevitabil augurilor politicii italiene e pentru că a reușit să ocupe un loc destul de important în opinia publică pentru a simboliza o reînnoire a statului. Bandele sale paramilitare domnesc mai mult prin violență decît prin idei, e adevărat. Dar Mussolini a știut să se delimiteze de ele pentru a-și prezenta o imagine mai politică; iar teroarea, dacă permite păstrarea puterii, nu e niciodată suficientă pentru cucerirea ei. Forța lui Mussolini nu stă decît secundar în bandele sale înarmate, la fel cum la cealaltă extremitate a mișcării ea nu ține decît în mod accesoriu de talentele sale de politician. Ceea ce-l face atît de puternic e de alt ordin: este capacitatea lui de a da unui război pe jumătate cîștigat, deci pe jumătate pierdut, o continuare națională puternică, sprijinindu-se, pentru a-i inversa cursul, pe avîntul revoluționar maximalist din 1919–1920.

În acest sens, fascismul italian se naște cu adevărat din comunism. Frustrarea națională n-ar fi fost suficientă pentru a-l crea pe Mussolini. A fost nevoie de adjuvantul hotărîtor al unui anticomunism capabil să capteze în folosul său forța adversă deturnată de la obiectivul ei. Prin aceasta, fascismul scapă conservatismului. El oferă dreptei, o dată cu pasiunea de a se adresa poporului pe teme noi, secretele propagandei bolșevice și ideea unei alte revoluții, făcută însă în numele națiunii. Energia pe care fascismul a primit-o de la război e dublată de cea pe care o recuperează din înfrîngerea roșie, care a dat semnalul pentru lansarea lui.

Mai tîrziu, cînd Mussolini va fi învins — și, mai rău, dezonorat de prietenia cu Hitler —, cînd comuniștii învingători își vor impune retrospectiv interpretarea dată de ei evenimentelor, nimeni nu va mai putea înțelege că fascismul a fost altceva decît versiunea teroristă a dominației burgheze: și anume o speranță, o năzuință populară. Va fi destul că a fost anticomunist ca să apară ca o marionetă a marelui capital, ca și cum pasiunea anticomunistă nu putea fi generată decît de interes, sau de înșelăciune, și nu putea să ducă decît la dictatură. Sau ca și cum egoismul burghez era prin definiție incapabil să îmbrățișeze în istoria secolului cauze mai puțin interesate, precum cea a democrației. Interpretarea comunistă a fascismului, care a dominat ultima jumătate de secol, a ascuns natura — și independența — fenomenului, atît în raporturile lui cu lumea burgheză, cît și în complicitatea lui conflictuală cu bolșevismul.

Exemplul italian — primul în timp — e totuşi clar. În octombrie 1922, *establishment*-ul politic italian are două motive pentru a face „experienţa" Mussolini. Primul este că mişcarea fascistă mobilizează opinia şi ocupă terenul. Al doilea este că „Ducele" şi-a temperat discursul la dreapta, ceea ce poate hrăni speranţa că e recuperabil în cadrul sistemului existent. Bătrînul înţelept al politicii italiene, eternul Giolitti, conştient de slăbiciunea crescîndă a statului liberal italian, crede că-l poate utiliza pentru a-i contra pe socialişti şi pe *popolari*, care-l împiedică să guverneze „ca înainte". Dar în acest episod — nu lipsit de asemănări cu ascensiunea la putere a lui Hitler, zece ani mai tîrziu —, cel amăgit e Giolitti, nu Mussolini. Căci căpetenia fascistă n-a luat puterea, graţie unui amestec de presiune şi viclenie, pentru a consolida ori salva regimul, ci pentru a-l distruge. Departe de a se lăsa integrat în partidele parlamentare, el e cel care, învestit cu puteri depline, le integrează în lupta lui: violenţele miliţiilor fasciste contra comuniştilor şi a stîngii socialiste sînt de-acum înainte legale. Servit de o lege electorală pe măsură, ce acordă listei ajunse în frunte două treimi din locurile Camerei Deputaţilor, partidul fascist domneşte şi aici în aprilie 1924. Criza provocată de moartea lui Matteotti în iunie nu opreşte decît o clipă procesul de fascizare, încheiat în 1928 prin înlocuirea Parlamentului de Marele Consiliu Fascist.

Astfel, venirea la guvernare a lui Mussolini a înşelat toate aşteptările lui Giolitti şi ale politicienilor liberali sau democrat-creştini.[37] Ei credeau că-l pot îmblînzi pe revoluţionar, care păruse să le accepte jocul. Dar Mussolini, abia instalat la putere, îşi urmăreşte mai departe ideea revoluţionară, dacă se acceptă aplicarea adjectivului la un proiect de dominaţie absolută de către stat, stat conceput ca înglobînd ansamblul societăţii. În realitate, ceea ce nu a înţeles Giolitti le scapă şi comuniştilor: noutatea întreprinderii, care nu se regăseşte în nici un precedent, e de neînţeles pentru liberali şi marxişti. Căci în analizele lor, liberalii ca şi marxiştii pleacă de la omul economiei politice, actor principal al societăţii moderne. Primii nu pot să creadă că un politician anticomunist, oricît de demagog, nu va sfîrşi prin a reda claselor posedante rolul lor politic, printr-un compromis cu sistemul reprezentativ. Ceilalţi cred orbeşte în determinarea de către infrastructură: dacă burghezia l-a adus la putere pe Mussolini, înseamnă că el a devenit cel mai solid bastion contra ameninţării revoluţionare şi că nu poate fi decît o marionetă a capitalului. Nimeni n-a luat în serios critica fascistă a economiei politice, drapată în cultul voinţei politice: e tocmai critica pe care Mussolini o pune în practică începînd din 1922.

Căci misterul fascismului italian, cum bine a văzut De Felice, nu stă în faptul că lumea banului i-a dat o mînă de ajutor, sau că politicieni liberali i-au netezit calea o vreme.[38] Această laşitate burgheză nu este greu de înţeles. Dar ea nu spune nimic despre cele două mari cauze ale dictaturii fasciste.

---

[37] Federico Chabod, *A History of Italian Fascism, op. cit.*

[38] Renzo De Felice, *Le Fascisme*, interviu de Michael A. Ledeen, *op. cit.*, p. 63.

Mai întîi, succesul propagandei sale ideologice asupra maselor, ce a făcut credibilă pretenția sa de a guverna. Apoi, și mai mult, autonomia sa politică: surpriza nu constă în compromisurile lui cu burghezia, ci în independența față de ea. Uimitor e că o dată instalat la putere, cu ajutorul partidelor burgheze, Mussolini rămîne fidel voinței sale de a le lichida și de a instaura puterea sa absolută peste un stat absolut, pentru a-și realiza ideea despre națiune și societate. Nu va reuși decît parțial, iar statul mussolinian nu va fi niciodată la fel de „totalitar" ca statul lui Hitler sau al lui Stalin, chiar dacă termenul a fost inventat în Italia.[39] Dar faptul că aici societatea civilă și-a putut salvgarda o parte din libertatea sa nu înseamnă că puterea ar fi fost cît de cît împărțită. Mussolini este stăpînul ei unic (și de altfel popular) începînd din 1925–1928; în plan politic, regele, burghezia, tot stafful tradițional al regatului au fost deposedați de puterea de decizie.

Anticomunismul nu e suficient pentru a explica circumstanțele particulare ale ascensiunii lui Mussolini, de vreme ce în momentul cînd dictatorul devine șef de guvern pericolul „comunist" era de mult lichidat. De asemeni, nu lămurește de ce în cîțiva ani clasele conducătoare sînt îndepărtate de la putere și de ce Mussolini înșală cu atîta succes, în folos propriu, speranțele lor într-un compromis. Ca să înțelegem toate acestea, trebuie să încetăm să mai considerăm fascismul un subprodus al burgheziei, și să-i redăm mișcării dimensiunea inedită de revoluție politică. Bolșevismul constituie într-adevăr fundalul pe care apare fascismul, dar nu pentru că-i apropie pe politicienii burghezi de cei fasciști: această trăsătură provizorie și conjuncturală nu explică durata fascismului, nici popularitatea sa. Ceea ce a apărut o dată cu bolșevismul nu mai ține de manipulare sau de instrumentalizare: este o nouă demnitate a politicului, un teritoriu nou oferit imaginației, o fixare mai adîncă a pasiunii revoluționare. În acest spațiu, fascismul s-a înscris ca o realitate simetrică și de semn contrar. Dacă n-ar fi fost decît un instrument pentru contracararea sau nimicirea bolșevismului, n-ar fi lăsat în lume această urmă strălucitoare și lugubră. La fel cum Lenin a readus revoluția în prim-planul stîngii europene, Mussolini o aduce dreptei, ca pe un dar la reîntîlnirea cu poporul. De aici se naște un antagonism cu atît mai formidabil cu cît e hrănit de speranța comună în transformarea lumii prin acțiunea militantă. El nu lasă loc decît pentru partizani sau adversari, pentru buni și pentru răi. Ura dintre cele două tabere inamice este alimentată nu numai de ceea ce le separă, dar și de ceea ce le apropie.

Nu cunosc mărturie mai tristă despre această dublă exaltare, futilă și totodată feroce, decît povestirea lui Pierre Pascal la care m-am mai referit.[40] E o zi a anului 1927, la Moscova, cu ocazia unei vizite a lui Angelo Tasca, proaspăt sosit din Italia lui natală. La acea vreme, Pascal nu mai este decît

[39] Contrastul este semnalat, „la cald", de Karl Löwith, cu ocazia unei șederi în Italia în perioada 1934–1936. *Cf.* Karl Löwith, *Ma vie en Allemagne avant et après 1933*, Hachette, 1986, pp. 108–109.

[40] *Cf. supra*, p. 173.

martorul dezamăgit al unei Revoluții ruse ce s-a transformat în despotism polițienesc. Tasca însă, militant al Partidului Socialist Italian de dinainte de război, a devenit omul Internaționalei a III-a, și încă nu și-a pierdut credința: „E unul dintre acei italieni plini de entuziasm, scrie Pascal, simpatici prin sinceritatea lor, dar fără prea mult spirit critic. Ne povestește cîteva amintiri despre Mussolini, căruia îi fusese discipol, ba chiar agent electoral, înainte de război... Povestește cu naivitate o mulțime de lucruri despre regimul italian, iar mie-mi vine să izbucnesc în rîs, atît de bine descrie regimul moscovit: ziarele mint sistematic, lumea a uitat ce-i adevărul, puterea a ajuns să creadă în propria-i minciună. În închisori, ziarele sînt interzise, cu excepția lui *Popolo d'Italia*[41]. În armată se face educație fascistă. Mussolini, într-un discurs recent, împarte populația în trei categorii: fasciști, filofasciști și « afasciști » (« fără partid »)..."[42]

Așadar, speranțele revoluției nu erau aceleași în ambele tabere, dar după cîțiva ani de existență cele două regimuri sînt asemănătoare, aproape identice... Primii i-au împușcat pe burghezi, ceilalți le-au spart capul muncitorilor, dar și unii și alții au inventat guvernarea partidului unic și minciuna unității poporului. Descriind fascismul mussolinian, Tasca descrie totodată, fără s-o știe încă, scena politică moscovită, pînă și vocabularul acesteia. Pascal nu poate să i-o spună, căci a învățat pe propria-i piele forța autoamăgirii și prețul tăcerii. Această întîlnire din 1927 de la Moscova conține, foarte devreme, marea rușine a veacului.

*

Dar victoria lui Mussolini nu e decît un preambul. Zece ani după „marșul asupra Romei", drama se joacă pe o scenă mult mai mare, cu mize mult mai importante. În momentul cînd Stalin se instalează definitiv la putere, Hitler pune mîna pe Germania. În cartea raporturilor dintre comunism și fascism, cei doi mari monștri ai secolului aduc principala contribuție.

Ca să înțelegem ce s-a întîmplat, putem porni de la o constatare devenită clasică: bolșevismul stalinizat și național-socialismul constituie cele două modele de regim totalitar din secolul XX. Nu numai că sînt comparabile, dar într-un fel formează, împreună, o categorie politică care de la Hannah Arendt încoace și-a cîștigat drept de cetate. Știu că nu este unanim acceptată, dar nu știu să fi propus altcineva un concept mai operațional pentru a defini regimuri în care o societate atomizată, formată din indivizi sistematic lipsiți de legături politice, este supusă puterii „totale" a unui partid ideologic și a căpeteniei lui. Fiind vorba de un tip ideal, ideea nu implică identitatea și nici măcar asemănarea sub toate aspectele; nici nu susține că trăsătura respectivă este la fel de accentuată de-a lungul întregii lor istorii. Germania lui Hitler și Rusia lui Stalin sînt universuri diferite. Iar Germania nazistă e mai puțin

[41] *Il Popolo d'Italia* este ziarul lui Mussolini.

[42] Pierre Pascal, *Mon journal de Russie, op. cit.*, vol. IV, pp. 28–29.

totalitară în 1937 decît în 1942, în timp ce teroarea stalinistă face ravagii înainte și după război, mai puțin în timpul acestuia. Dar nu e mai puțin adevărat că cele două regimuri, și numai ele, au în comun un lucru: au pus în aplicare opera de distrugere a ordinii civile printr-o supunere absolută a indivizilor în fața ideologiei și a Terorii Partidului-stat. În ambele cazuri, și doar în aceste două cazuri, mitologia unității poporului în și prin Partidul-stat, sub conducerea Cîrmaciului infailibil, a făcut milioane de victime și a dus la un asemenea dezastru, încît a frînt istoria celor două națiuni, germană și rusă, făcîndu-le continuitatea aproape imposibilă. Hitler și Stalin au mers atît de departe pe calea răului, încît repertoriul cauzal al istoricului e prea sărac ca să le poată pătrunde misterul. Nici o schemă a cauzelor și consecințelor nu pare destul de încăpătoare pentru a explica un dezastru de asemenea dimensiuni. Cel mult putem încerca să delimităm ceea ce este inteligibil în el.

E drept că înrudirea dintre cele două regimuri sub aspect „totalitar" neagă aparenta simplitate a contrastului așa cum se vede el din perspectivă ideologică. Germania nazistă aparține familiei regimurilor fasciste, iar Rusia lui Stalin tradiției bolșevice. Hitler l-a imitat pe Mussolini, în timp ce Stalin l-a urmat pe Lenin. Această clasificare își trage forța din istoria ideilor sau din cea a proiectelor, întrucît distinge două ambiții revoluționare, una fondată pe particular, națiunea sau rasa, cealaltă pe universal, în măsura în care emanciparea proletariatului o prefigurează pe cea a întregii omeniri. Această opoziție clasică între cele două ideologii, conform definițiilor, n-o împiedică pe nici una din ele să constituie un sistem închis de interpretare imanentă a istoriei omenești, menit să ofere fiecărui om, confruntat cu mizeriile egoismului burghez, ceva ca o mîntuire. Dar, dacă înrudirea dintre ele a fost secretul complicității lor, antagonismul ce le-a opus a dat înfruntării lor întregul răsunet. Cel de-al doilea război mondial, după ce le-a ilustrat complicitatea, a fost scena înfruntării lor, care pînă la urmă a dat chiar sensul acestui război.

Totuși, „antifascismul" nu oferă decît o versiune polemică a istoriei secolului. El interzice comparabilitatea regimurilor comuniste cu cele fasciste, din punctul de vedere al democrației liberale. Mai precis, el tinde să interzică atît comparația între Hitler și Stalin, cît și distincția dintre Hitler și Mussolini. Căci pe de o parte cele două regimuri, hitlerist și stalinist, sînt singurele regimuri cu adevărat „orwelliene" ale secolului, iar pe de alta fascismul italian nu aparține, sub acest aspect, aceleiași categorii cu nazismul: nu are dimensiunea totalitară, și nu distruge statul, ci îl dirijează; în sfîrșit, el nu generează, nici pe departe, un dezastru național de aceeași anvergură.[43] Ne putem de altfel

[43] În această privință, merg pe linia lucrărilor lui R. De Felice, deja citate. Aceeași idee se regăsește la Karl Dietrich Bracher, *La Dictature allemande*, trad. de Frank Straschitz, Privat, 1986 (*Die Deutsche Diktatur*, Verlag Kiepenheuer und Witsch Köln, 1969 și 1980), pp. 18–20, și la Hannah Arendt, „Imperialismul", *op. cit.*; dimpotrivă, Ernst Nolte (*Les Mouvements fascistes, op. cit.*, pp. 93–96) încadrează fascismul italian printre regimurile totalitare, în măsura în care întregul stat a fost acaparat de Mussolini și de partidul lui.

întreba dacă diferența nu e de asemeni înscrisă în registrul ideilor și proiectelor: căci, deși Mussolini și Hitler pot într-adevăr să invoce, măcar în parte, aceleași idei, Hitler a înscris totuși cuvîntul „rasă" ca prim punct al crezului său, în timp ce Mussolini nu e rasist în chip esențial.[44] Chiar și după ce s-a raliat, cu cîrteli și tîrziu, la rasismul hitlerist, persecuția antisemită în Italia nu este comparabilă nici ca dimensiuni, nici ca natură cu crimele lui Hitler.

În schimb, la capitolul idei, nici măcar opoziția fascism-comunism nu e atît de clară pe cît se crede adesea, dacă acceptăm să studiem articularea acestor idei cu regimurile ce pretind a porni de la ele. În cazul lui Lenin și al lui Mussolini, înfruntarea dintre clasă și națiune, care sună ca o reluare a ideologiilor politice *fin de siècle*, este mai puțin radicală decît pare, de vreme ce amîndoi provin din tradiția revoluționară socialistă, iar Mussolini nu va abandona pretenția fascismului italian la universalism.[45] Doar Hitler se va instala cu cinism în cultul particularului, în numele unei rase superioare. Cît despre bolșevism, victoria adepților „socialismului într-o singură țară" imprimă mișcării o derivă națională, ca să nu spunem naționalistă, întruchipată de Stalin și care se va întări de-a lungul anilor: emanciparea proletariatului internațional are drept condiție prealabilă victoria Rusiei. Uniunea Sovietică rămîne inseparabilă de o ambiție universalistă, dar de-acum înainte instrumentul acestei ambiții este clar deturnat de la scopul său. Lucru care, la urma urmei, nu e prea diferit de ceea ce spun idealiștii fascismului italian.

Pe lîngă celelalte motive de a trata cu atenție specială istoria relației dintre comunismul stalinist și național-socialismul german, trebuie să luăm în considerare ansamblurile, vecinătatea, dimensiunea și puterea lor; și în sfîrșit trebuie ținut cont de prioritatea pe care chestiunea germană a avut-o neîncetat în mintea bolșevicilor, ca și disprețul special afișat în *Mein Kampf* de Hitler față de Rusia și față de slavi în general. Deși situați la cele două extreme ale peisajului ideologic european, Hitler și Stalin au în comun pasiuni monstruoase, și un același adversar. Nu-mi propun aici să le schițez portretele, căci tocmai au fost pictați în mărime naturală: un mare scriitor englez a scris viețile lor paralele[46], ca un Plutarh aplecat asupra măreției răului, căci a devenit cum nu se poate mai clar că aceste două biografii înlănțuite conțin prin excelență oroarea secolului.

---

[44] Asupra acestui punct, în afară de lucrările deja citate, mai poate fi consultat Meir Michaelis, *Mussolini and the Jews*, The Clarendon Press, Oxford, 1978. Mussolini rămîne multă vreme ostil rasismului hitlerist, în privința căruia are, în cîteva rînduri, cuvinte foarte aspre. El nu se hotărăște să integreze ideea de rasă în doctrina fascistă decît în iulie 1938, ca o consecință a diplomației sale. Chiar și așa, legile antisemite italiene din 1938–1939 vor rămîne puțin aplicate. Catastrofa iudaismului italian (care afectează o cincime din cei patruzeci de mii de evrei italieni, în timp ce șase mii dintre ei emigrează) este ulterioară căderii lui Mussolini din iulie 1943. Ea se datorează germanilor, deveniți stăpîni ai Italiei de Nord.

[45] *Cf.* Michael Ledeen, *Universal Fascism, op. cit.*

[46] Alan Bullock, *Hitler and Stalin. Parallel Lives*, A. Knoff, New York, 1992; traducere în franceză: *Hitler et Staline. Vies parallèles*, Albin Michel-Robert Laffont, 1994, 2 vol.

Această istorie are o preistorie, care și ea a început rău, cum am văzut: bolșevicii n-au încetat să caute complicități cu Germania, însă au recoltat numai eșecuri. Au văzut în ea condiția și garanția revoluției proletare în Europa, iar ea le-a infirmat radical previziunile și speranțele. Au fost înșelați atît de ideologia, cît și de experiența lor. „Defetismul revoluționar" preconizat de Lenin, adăugat la dezagregarea armatei țariste, i-a adus pe bolșevici la putere. Dar rețeta nu funcționează în Germania. Înfrîngerea militară a răvășit într-adevăr regimul politic, dar nu a împins poporul spre revoluția comunistă, cu atît mai mult cu cît precedentul bolșevic a mobilizat resturile armatei și marile detașamente ale clasei muncitoare, rămase fidele vechiului drapel al social-democrației. Eșecul „revoluției" din 1919 a demonstrat-o: în Germania, departe de a fi un element de mobilizare masivă a poporului, umbra Sovietelor unește împotrivă-le atît ceea ce rămîne din corpul ofițeresc, cît și pe dușmanii săi jurați — social-democrații. Acești vechi adversari își păstrează totuși unii față de alții, și cu îndreptățire, toate rezervele: au viziuni diferite despre viitorul național. Dar, prinși în polarizarea politică creată de spectrul unei revoluții de tip bolșevic, își dau mîna pentru a contracara riscul acestei aventuri și a nu pierde controlul asupra viitorului.

Rusia mai mult s-a dezagregat decît a fost propriu-zis învinsă. Dimpotrivă, Germania era învinsă, dar nu s-a „dezagregat". Iar sentimentul public ce supraviețuia acestui război era, mai mult ca oricînd, cel național: aici stă tot secretul eșecului bolșevic în Germania. Lucru atît de adevărat, încît după 1919 Lenin și Kominternul au făcut un loc, în strategia lor, nefericirii naționale germane: aceasta ar putea fi canalizată contra imperialismului francez, ieșit învingător din conflict. Dar, departe de a reuși să bolșevizeze naționalismul german, această strategie ajută mai curînd ideea unui socialism naționalist, ostil deopotrivă Moscovei și Parisului. Cînd trimisul special al Kominternului în Germania, Radek, salută eroismul tînărului nazist Schlageter, împușcat de francezi în mai 1923 pentru „sabotaj"[47], el servește prea puțin cauza revoluției proletare, în schimb oferă un sprijin suplimentar ideii de bază a naționalismului.

Căci Germania de după război seamănă întrucîtva cu Italia, într-o versiune mai radicală și mai tragică. Sfîrșitul statului constituțional și al monarhiei jumătate burgheză, jumătate aristocratică s-a consumat pe cîmpurile de luptă unde s-au înfruntat popoarele înarmate. Dacă ar fi fost victorios, Imperiul german de după război ar fi trebuit să le facă un loc în societate nenumăraților supraviețuitori de la Verdun și de pe Somme, plebe unificată de războiul de tranșee, aflată în căutarea unei ordini politice care să fie la înălțimea sacrificiilor sale. Învins, dispărînd în dezastrul militar, el nu mai e în măsură să

[47] La 9 mai 1923, un tribunal militar francez l-a condamnat la moarte pe locotenentul Schlageter, veteran al detașamentelor paramilitare și șef al unui comando de luptă împotriva ocupației franceze. Executarea lui Schlageter, la 26 mai, a provocat o masivă indignare în Germania.

dea socoteală în ce privește sensul războiului, și nici nu lasă un moștenitor legal, capabil să răspundă la această întrebare fundamentală. Într-adevăr, guvernarea social-democraților, care-i succedă Kaiserului prin forța împrejurărilor, în vîltoarea înfrîngerii, îi reprezintă pe niște oameni care-au făcut războiul fără a-l iubi sau urî: poziție de mijloc ce putuse avea logica ei, neconștientă sau asumată, la mulți combatanți, dar care la ora bilanțului îi lăsa dezarmați pe responsabili. Aceștia nu aveau nici posibilitatea de a invoca democrația wilsoniană ca finalitate a conflictului, căci ar fi însemnat să-și însușească argumentul învingătorilor. Ei, care formau guvernul învinșilor, erau socialiști: socialismul avea în Germania rădăcini mai adînci decît democrația.

Or, răspunsul „socialist" la întrebarea privind sensul războiului venise din altă parte: de la Revoluția din Octombrie. Pentru a-i combate forța revoluționară, pentru a salva Germania de o fundătură bolșevică, social-democraților nu le-ar fi fost suficient să se sprijine pe rămășițele unei armate tradiționale. Ceea ce, împreună cu ei, a înfrînt bolșevismul în anii aceia, e mai puțin statul-major al tradiției, cît o altă forță revoluționară, de dreapta, ieșită din război: acele grupuri militare sau paramilitare născute din dezastrul german și indispensabile noii Republici. Spiritul lor, format în camaraderia de tranșee și de luptă, e total diferit de al vechii armate: este egalitar după ce fusese ierarhic, comunitar după ce fusese de „castă", independent după ce nu cunoscuse decît supunerea. Ele disprețuiesc legea, dacă legea e produsă de un Parlament; detestă politica, dacă e făcută de reprezentanții poporului: sentimente care ar fi putut să-i apropie de bolșevici, dacă nu i-ar fi despărțit de aceștia o prăpastie de netrecut — cea a sîngelui vărsat în război.

În realitate, ele au în comun cu bolșevicii forța credinței revoluționare. Dar o folosesc în beneficiul ideii naționale, în loc să facă din ea instrumentul răsturnării ordinii sociale. De aceea bolșevicii sînt primii pe lista celor detestați: căci ei, spre deosebire de socialiști, propun o interpretare a războiului, iar această interpretare, cu atît mai primejdioasă cu cît își trage forța din energia lor revoluționară, duce direct la negarea Germaniei. Contra lor, în primul rînd, e îndreptată acțiunea grupurilor paramilitare și a mulțimii de asociații naționaliste, ce strigă că războiul a fost pierdut pentru că Germania a fost trădată; dar că pînă la urmă Germania își va învinge dușmanii din interior pentru a realiza ceea ce prin trădarea lor a fost întrerupt. În momentul cînd ideea revoluționară vine în ajutorul conservatismului german asociindu-i pasiuni insolite, legenda loviturii de pumnal în spate o ajută să contureze un chip al dușmanului.

În fond, războiul a radicalizat ideea misiunii speciale a Germaniei în istorie, idee pe care înfrîngerea nu a slăbit-o. Din contră, i-a dat o nouă strălucire, ce-i vine deopotrivă din nefericirea națională și din amenințarea bolșevică. În acest nou duel dintre *Kultur* și *Zivilization*, social-democrații nu au mare lucru de spus, iar slăbiciunea lor spirituală și politică e una din marile drame ale epocii. Ca democrați, și ca principal sprijin al Republicii de la Weimar, ei încarnează împreună cu Centrul catolic un destin occidental al

Germaniei, optînd pentru *Zivilization*; dar acest destin, permanent contestat în tradiția națională, coincide în plus cu trecerea de partea învingătorilor. Ca socialiști, ei au ieșit din același trunchi cu bolșevicii ruși, și, cu toate că sînt permanent expuși urii și loviturilor acestora, nu-i pot combate decît cu mustrări de cuget, ca și cum ar fi divizați lăuntric. Ei sînt prea marxiști pentru burghezul din ei, și prea burghezi pentru ceea ce în ființa lor rămîne marxist: și comuniștii, și dreapta revoluționară îi detestă sau îi tratează cu dispreț. Așa se face că nici măcar victoriile lor politice din 1919–1923, asupra bolșevicilor ca și asupra naționaliștilor, nu-i vor aduce Republicii un plus de legitimitate.

Iată contextul în care corpusul de idei și de reprezentări pus în circulație de Hitler devine inteligibil. În toată perioada de după război, Hitler a dospit în această multitudine de organizații naționaliste și revoluționare, în numele micului partid muncitoresc german național-socialist, al cărui șef a devenit. Nu are, ca Mussolini, un trecut politic. Nu e, ca Stalin, moștenitorul unui partid sau al unui sistem. În viața lui de pînă atunci, doar lucruri ce li s-au întîmplat tuturor: epoca, adică perioada de dinainte de război și cea din timpul războiului, a trecut prin el, ceea ce poate fi o definiție a anonimatului. Nici după război, acest om al mulțimii nu se distinge de ea decît printr-o supralicitare a pasiunilor colective: nimeni n-a interiorizat mai mult decît el denunțarea „criminalilor din noiembrie" sau a semnatarilor Tratatului de la Versailles. Drept urmare, istoricul, ezitînd să impute unui ins atît de banal crimele atît de nebunești ce-i vor marca domnia, poate fi ispitit să nu-i atribuie decît un rol contingent și secundar: Hitler ar întrupa, prin jocul circumstanțelor, fatalitatea abstractă și formidabilă a unui capitalism muribund și cu atît mai feroce. Sînt multe rațiuni, după cum vom vedea, care au dat consistență unei interpretări atît de absurde. Dar una din ele ține de faptul că a trebuit ocolită enigma insignifianței unui om raportată la caracterul de cataclism al acțiunii sale.

Hitler a dat glas nu atît capitalismului, cît pasiunilor germane de după înfrîngere. Ceea ce l-a adus la putere, pe el, pornit de atît de jos, pe el, atît de improbabil cancelar, este în primul rînd capacitatea lui de a încarna idei și spaime împărtășite de milioane de oameni. Hitler a blestemat democrația în termeni democratici. A nimicit-o în numele poporului. Nu există ceva mai obscur sau mai puțin cunoscut decît programul dictaturii sale, de vreme ce și-a făcut din el atît expozeul livresc, cît și baza propagandei sale. *Mein Kampf* este de aceea mijlocul cel mai potrivit pentru a dezlega enigma triumfului său.[48] Căci, în încercarea de a înțelege ce l-a creat pe Hitler, studiul fascinației exercitate de idei asupra pasiunilor este un ghid mai sigur decît analiza intereselor.

[48] Nu este important că Hitler și-a scris cartea după eșecul puciului său bavarez, primul volum în timpul ședерii la închisoare (1924), iar al doilea puțin mai tîrziu. Căci opul mai mult sistematizează gîndirea lui Hitler decît îi imprimă o nouă orientare. Aceleași mari teme se regăsesc ușor în discursurile de dinainte de 1924, ca și în cele de după.

De altfel, a spus-o el însuşi, vorbind despre „popularitate" ca despre primul fundament al autorităţii.[49] A ştiut din instinct cel mai mare secret al politicii: că pînă şi cea mai rea tiranie are nevoie de consimţămîntul celor tiranizaţi, şi dacă se poate de entuziasmul lor. Secret vechi de cînd lumea, care în vremurile democratice capătă o forţă deosebită, de vreme ce în ele opinia este condiţia pentru orice: ideologia este ceea ce permite să fie uniţi prin sentimente comune cetăţenii izolaţi, făcîndu-i să-l recunoască drept conducător pe cel care ştie să le traducă imperativele în emoţii colective. Sub acest aspect, Hitler este ideologul pur, atribuind discursului său doar ambiţii de manipulare şi de putere (nihilist radical în acest sens), şi totuşi crezînd integral în ceea ce spune, împărtăşind cu mulţimea adepţilor săi credinţa în profeţiile sale. Hitler a anunţat dinainte ceea ce a făcut, chiar şi lucrurile cele mai cumplite, ceea ce adaugă un element de mister succesului său. Bolşevicii preluaseră puterea în Rusia în numele unor lozinci ce nu erau ale lor, precum „pămînt ţăranilor", chit că mai tîrziu, o dată ajunşi la putere, aveau să-şi pună în aplicare propria ideologie. Hitler însă n-a încetat să-şi declare culoarea. Există puţine exemple de acţiune istorică programată în asemenea măsură de către ideologie, de la început pînă la sfîrşit.[50]

Asta nu înseamnă că ideologia lui Hitler nu-şi are parţial originea în ideile savante, ca toate celelalte ideologii ale secolului. Este, într-adevăr, şi cazul leninismului, în forma sa originară sau sub cea stalinistă. Dar, la bolşevici, obîrşia intelectuală este unică, iar Lenin ca şi Stalin pot oricînd să-şi găsească refugiu în Marx, inepuizabilă cauţiune economică, istorică, filozofică. Nimic asemănător în cazul lui Hitler. N-a fost asociat nici unui mare filozof şi de altfel nici nu-şi revendică înaintaşi. El îşi ajunge lui însuşi. S-a instalat singur într-un rol pe care scriitorii romantici şi-l atribuiseră cu un veac înainte: acela de mediator între popor şi idei.[51]

---

[49] Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Franz Eher, München, 1925; trad. franceză: Nouvelles Éditions latines, 1934; reed. 1979, vol. II, cap. 9, p. 514.

[50] Cea mai bună introducere generală în subiect este: Karl Dietrich Bracher, *The Age of Ideologies. A History of Political Thought in the XXth Century*, trad. Ewald Osers, St Martin's Press, New York, 1984 (*Zeit der Ideologien*, Stuttgart, 1982).

[51] E motivul pentru care, ceva mai tîrziu, scriitorii şi filozofii dreptei revoluţionare germane mai mult vor însoţi victoriile nazismului decît îşi vor lăsa ideile şi opera înghiţite în ele. Dovadă Carl Schmitt, Spengler, Jünger. Dar cazul lui Heidegger este cel mai celebru. Lucrarea sa *Fiinţă şi Timp*, respingînd întreaga tradiţie, a părut o lovitură de stat filozofică — ura faţă de modern şi faţă de *Zivilization* căpătă aici forma radicală a negării metafizicii occidentale, alăturată nu unei nostalgii a societăţii „organice", ci voinţei de a fonda o nouă existenţă eroică, smulsă inautenticului. În „Discursul de rectorat", Heidegger însuşi a acreditat analogiile politice pe care poemul său filozofic le deschidea imaginaţiei contemporanilor. Căci, pentru a-i oferi lui Hitler binecuvîntarea filozofului, nu-i mai rămînea, comentează Karl Löwith, decît „să iasă din izolarea încă scmireligioasă şi să transpună *Dasein*-ul « propriu fiecăruia » şi datoria sa în *Dasein* propriu-zis german, cu destinul său istoric, introducînd în mişcarea generală a vieţii germane cursa în gol a categoriilor existenţei (« a se decide pentru sine », « a se limita la sine în faţa neantului »,

Din această cauză, Hitler devalorizează dinainte toate ideile de care se servește, pentru simplul motiv că se servește de ele. Personaj al mulțimii, adresîndu-se mulțimii, el își însușește valorile trecutului ca un primitiv, smulgîndu-le din rădăcini, adică reinventîndu-le. Este omul unei națiuni pe care războiul pierdut a smuls-o din făgașul tradiției sale: al unei Germanii ce trebuie s-o ia de la zero. Căci germanii au dorit cu pasiune să-și joace întreaga istorie pe cartea războiului. Înfrîngerea i-a amputat parcă de ei înșiși, fără să le propună un viitor în care să se recunoască. Tot ce le-a putut oferi a fost sosirea tardivă a „ideilor de la 1789", considerate atît de străine spiritului național. Bolșevismul, produs rusesc, e cu siguranță și mai străin, bastard primitiv al Revoluției franceze, în ciuda complicității ruso-germane ce se poate naște din ura comună contra imperialismului francez. Cît despre „ideile lui 1914", ele supraviețuiesc — în răspărul istoriei — prin formațiunile paramilitare, devenite însă propria lor caricatură, și fermenți ai războiului civil. Societatea germană a devenit democratică în momentul cînd și-a pierdut centrul de greutate național. Iată situația ce formează baza ideologiei hitleriste, mult mai mult decît Wagner sau Nietzsche.

De aceea, nu voi încerca să inventariez autorii sau ideile ce fac obiectul unei refolosiri în interiorul acestei ideologii, fără ca de altfel Hitler să citeze vreodată pe cineva, fiind prea convins de originalitatea absolută a mesajului său. Ceea ce mă interesează e de altă natură: să înțeleg cum poate montajul de materiale eterogene să dea iluzia unei noi întemeieri a ordinii politice. Unul dintre secrete a fost găsit de Mussolini încă din 1915: să asocieze națiunea și clasa muncitoare, smulgînd-o pe prima burghezilor, pe a doua marxiștilor. Un socialism național în sensul în care Spengler vorbise de un socialism prusac[52]: un mod de a recupera atît pasiunea anticapitalistă, cît și profeția revoluționară, spre a le pune în slujba elecțiunii istorice a Germaniei, trădată de oamenii de la Weimar. Vrea să-și facă drapel din rolul pe care social-democrații, atît de puternici în Germania de dinainte de 1914, n-au știut să-l joace în momentul războiului: să fie în același timp partidul revoluției și al națiunii. După război, ei au abandonat și revoluția, și națiunea, trecînd în serviciul Republicii de la Weimar, deveniți burghezi. Hitler a intuit existența acestui vast spațiu disponibil, pe care comuniștii nu-l puteau cuceri în numele Internaționalei de la Moscova.

Dacă se mărginea la atît, nimic nu l-ar fi deosebit de Mussolini, în afară de virulența deosebită a frustrării naționale germane. Fascismul italian are aceeași ură contra liberalismului burghez, aceeași obsesie a unității poporului în stat, același accent pus pe indispensabila refondare a socialului, aceeași imitare a metodelor bolșevice etc. Dar Hitler e altceva decît un naționalist german, fie chiar pangermanist. Altceva decît un dușman al democrației, fie

---

« a-și vrea destinul » și « a se bizui pe sine »), începînd să practice distrugerea pe o bază politică". *Ma vie en Allemagne avant et après 1933, op. cit.*, p. 48. *Cf.* Richard Wolin, *La politique de l'être, la pensée politique de Martin Heidegger*, Kimé, 1992.

[52] Oswald Spengler, *Preussentum und Sozialismus*, C. H. Beck Verlag, München, 1921.

chiar fascist. El este un profet al „nihilismului", după expresia lui Rauschning.[53] Spre deosebire de Mussolini, el luptă împotriva creștinismului în numele selecției naturale. Vrea să răstoarne întreaga tradiție a Europei pentru a-i substitui domnia celor puternici asupra celor slabi. Vrea să distrugă democrația nu în numele clasei, ci al rasei. Prin aceasta, ideea nazistă depășește limitele unui naționalism, chiar extremist, precum cel italian. E mai puțin o mlădiță a patologiei naționaliste (chiar dacă forța de convingere îi vine în bună parte de la ea), cît o abstracțiune scoasă din social-darwinism și devenită speranță de dominare a lumii.

Căci, deși discursul lui Hitler preia multe locuri comune ale pangermanismului la modă la începutul secolului, cum ar fi cucerirea teritoriilor slave sau inevitabilul declin al Franței, caracterul special îi vine din aceea că are în centru o idee transnațională (sau a-națională), ideea rasei. Care nici nu e nouă, de vreme ce a fost elaborată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.[54] Dar, refolosită în mod sistematic, plasată în centrul unui program politic, substituită ideii națiunii ca o forță în același timp mai elementară și mai universală, ea transformă natura ideologiei naționaliste.

La fel se întîmplă și cu antisemitismul hitlerist. Ura contra evreilor este, lucru bine știut, o veche pasiune în istoria Europei. Sub forme multiple, este inseparabilă de Evul Mediu creștin, de epoca monarhiilor absolute, și chiar de cea numită a „emancipării". La sfîrșitul secolului al XIX-lea, a cunoscut o renaștere aproape generală; și mai ales în acea Viență unde Hitler și-a petrecut tinerețea. Autorul lui *Mein Kampf* n-a trebuit să se gîndească mult pentru a descrie încă o dată nelegiuirile evreului plutocrat, definit doar prin averea sa, străin de cetate, parazit al muncii obștești, țap ispășitor al dreptei ca și al stîngii. Hitler n-a avut decît să-i mai adauge un rol, nou prin definiție: cel de agent al bolșevismului. Evreul de dinainte de 1914 era burghez sau socialist, cel de după război este și comunist. Personajul oferă avantajul unic de a încarna în același timp capitalismul și comunismul, liberalismul și negarea sa. Sub forma banului, el descompune societăți și națiuni. Sub masca bolșevismului, le amenință pînă și existența. În el se întrupează cei doi dușmani ai național-socialismului, burghezul și bolșevicul[55], care sînt de

---

[53] Există un Hitler autor al lui *Mein Kampf*, lucrare destinată marelui public, și un Hitler orator; acestora trebuie să le adăugăm pe Hitler cel din „conversații," mai mult sau mai puțin private: Hermann Rauschning, *Hitler m'a dit. Confidences du Führer sur son plan de conquête du monde*, Coopération, 1939, reed. Pluriel, Le livre de poche, 1979; *La Révolution du nihilisme*, Gallimard, 1939, reed. 1980. Și *Hitler's Table Talks: 1941–44, his Private Conversations*; introducere de H. Trevor-Roper, Weidenfeld & Nicholson, Londra, 1973. Vezi de asemeni *The Testament of Adolf Hitler — The Hitler-Bormann Documents*, februarie-aprilie 1945, Londra, 1961.

[54] Pierre-André Taguieff, *La Force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Gallimard, col. „Tel", 1990.

[55] Ideea unei filiații naturale liberalism-bolșevism este un loc comun al gîndirii germane din epocă. De exemplu, Oswald Spengler, *Années décisives. L'Allemagne et le développement historique du monde*, tradusă de R. Hadekel, Mercure de France, 1934, pp. 158–202.

asemeni cele două figuri ale lui *Zivilization*, cele două versiuni ale lui *homo oeconomicus*, cele două forme ale materialismului modern. Hitler nu uită nici una dintre imputările vastului repertoriu al antisemitismului modern.[56] Evreul îi servește în toate rolurile pe care i le-a atribuit dreapta și stînga de la începutul secolului.

Dar, mai mult decît prin capacitatea de a uni contrariile, antisemitismul hitlerist se distinge prin caracterul său absolut radical. El constituie centrul profeției politice naziste, fără de care aceasta și-ar pierde sensul. Într-adevăr, în ideologiile naționaliste *fin de siècle*, evreul reprezintă, în diferite grade, țapul ispășitor pentru diferitele rele ce primejduiesc sau apasă viața comunității naționale; însă ajunge să i se limiteze influența pentru a salva comunitatea de la o degradare periculoasă. Trebuie păstrată sau apărată integritatea, deci puterea patriei, într-o lume internațională pradă unei competiții din ce în ce mai feroce. Scopul rămîne întărirea națiunii, și nu nimicirea evreilor. E drept că există, dacă nu în natura, cel puțin în violența repertoriului antisemit, o particularitate germană, care a inspirat deja o vastă literatură istorică.[57] Mai mult decît celelalte țări mari ale Europei, germanii au dat foarte repede viziunii lor asupra națiunii un caracter de specificitate etnică, ce poate duce la o agresivitate sau la o aroganță extreme față de lumea exterioară. În politica germană, noțiunile de rasă superioară, de pangermanism, de „vocație mondială" și de „spațiu vital" au apărut încă de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, și au constituit un teren fertil pentru antisemitism. Dar această căutare a originilor nu trebuie să facă uitată sinistra noutate a urii lui Hitler contra evreilor.

În esența lui, hitlerismul nu este, ca fascismul italian, un naționalism. El învăluie pasiunile naționaliste, din care continuă să-și tragă în bună parte forța, într-o ideologie rasistă ce constituie o viziune a lumii. Rasa ariană, menită, prin superioritatea ei intrinsecă, să domine lumea, îl întîlnește în drumul ei pe evreu, principalul său adversar, ca antiprincipiu al acestei ordini naturale. Evreul este figura prin care destinul „arian" își primește dimensiunea sa universală. Căci el domină Occidentul prin ban, iar masele slave prin bolșevism, înverșunîndu-se pretutindeni să amenințe ori să nimicească poporul de stăpîni. Formînd o rasă pură, veghind să se perpetueze ca atare, trăind ca parazit al tuturor națiunilor, posedat de dublul geniu al imitației și al înșelăciunii, disimulat sub falsul universalism al burghezilor liberali și al mișcării muncitorești, evreul vrea și el, la fel ca arienii, dar fără legitimitatea acestora, să guverneze lumea. De aici, inevitabila înfruntare mondială,

---

[56] Pentru Hitler, evreul este la originea creștinismului „democratic", prin acțiunea Sfîntului Pavel, fiind totodată vinovat de moartea lui Isus. Așadar, de două ori vinovat, și de a-l fi ucis pe Mesia, și de a-i fi răspîndit mesajul. De două ori dușman, și al creștinilor, și al anticreștinilor. *Cf. Hitler's Secret Conversations, op. cit.*, pp. 62–65.

[57] De exemplu, Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of the German Ideology*, Berkeley U.P., 1974.

al cărei profet și totodată instrument se proclamă Hitler. Evreii au reușit să învingă Germania în noiembrie 1918. Hitler este omul contraofensivei și al victoriei.[58]

Trebuie să mărturisesc că niciodată n-am înțeles prea bine miza discuției istoriografice care a bîntuit, în literatura despre nazism, între adepții unei interpretări „intenționaliste" și cei ai unei interpretări „funcționaliste". Cercetînd cauzele genocidului împotriva evreilor, primii pun accentul pe intențiile lui Hitler, ceilalți pe funcționarea birocratică a sistemului. Nu prea văd ce este incompatibil între cele două explicații și de ce ar trebui opuse una celeilalte. E clar că exterminarea evreilor în Germania nazistă își are sursa principală, cronologic vorbind, în ura lui Hitler contra evreilor, ură atît de patologică, încît stă la temelia viziunii sale despre lume. Această constatare nu împiedică defel ca, în executarea genocidului, să fi jucat un rol și supunerea necondiționată pe care o comportă moravurile germane, sau ceea ce Hannah Arendt a numit, într-o carte celebră, „banalitatea răului"[59]. Al doilea tip de cauzalitate a fost utilizat pentru a-l eclipsa pe primul, probabil pentru că, atingînd țesutul social și moral al unei țări, el a părut mai „profund" unei epoci obsedate de „structură" în dauna „evenimentului", și unor istorici preocupați să nege rolul jucat de individualități și de idei în istorie: tendință care, după părerea mea, a alterat o parte a literaturii istorice despre Germania hitleristă, ca să nu mai vorbesc de lucrările despre Rusia stalinistă, în care a făcut ravagii.[60]

Căci, la fel cum Hitler n-ar fi devenit stăpînul Germaniei fără ideologia hitleristă, tot așa Hitler devenit stăpînul Germaniei a rămas ideologul Hitler, în care exterminarea evreilor își găsește sursa precoce. O trăsătură specială a celor doi mari dictatori totalitari ai secolului XX constă în dependența lor față de ideologiile ce le servesc drept fundament. Pînă și Stalin, care invocă moștenirea marxismului, adică a unei filozofii savante și de filiație democratică, a transformat această moștenire într-un instrument de guvernare absolută. În mîinile sale, un corp de idei „luminate" (în sensul de *Aufklärung*) a degenerat în instrument de teroare. Cît despre Hitler, mesajul lui n-a fost niciodată altceva. Ideologiile nu le servesc celor doi dictatori numai de trambulină pentru cucerirea Partidului sau a statului, urmînd ca mai tîrziu să treacă într-un plan secund, cum au crezut cu naivitate politicienii burghezi. Ideologiile sînt de o altă natură decît programele sau profesiunile de credință. Ele constituie materia unei credințe, substanța voinței, breviarul acțiunii. De aceea, voluntarismul politic, atît de spectaculos la cei doi dictatori, le este

---

[58] Rezum aici o parte din *Mein Kampf*, *op. cit.*, în special capitolul 11 al primului volum, „Poporul și rasa", și capitolul 13 din al doilea, „Politica germană de alianțe după război", unde se vede bine caracterul central al chestiunii evreiești în viziunea planetară a lui Hitler.

[59] Hannah Arendt, *Eichmann à Jérusalem. Rapport sur la banalité du mal*, Gallimard, 1966.

[60] *Cf. infra*, pp. 520–521.

chiar și el subordonat: sarcina acțiunii politice e să realizeze ceea ce ideologia a hotărît deja că trebuie realizat. Construirea socialismului implică lichidarea „culacilor", iar organizarea Europei național-socialiste, lichidarea evreilor. Cele două întreprinderi sînt, fiecare în registrul ei, demente, inumane, criminale. Dar s-a hotărît să fie înfăptuite. Și se înfăptuiesc. Un lucru capital separă ideologiile totalitare din secolul XX de ceea ce acest termen înseamnă în accepțiunea sa obișnuită: este misterul presiunii inexorabile pe care au exercitat-o asupra acțiunii celor ce le-au propovăduit sau urmat, de la conducători la militanți, de la militanți la popor.

Rămîne partea de hazard, adică circumstanțele, prin definiție independente de voințe. Hazardul este considerat domeniul favorit al politicienilor oportuniști, pricepuți să prindă ocazia și să profite de vîntul prielnic, specialiști ai posibilului și ai ajustării speranțelor în funcție de realități. Or, el se dovedește un spațiu de manevră în care Stalin și Hitler — și de altfel, înaintea lor, Mussolini — îi depășesc în șiretenie pe cei mai versați politicieni burghezi. Ce înseamnă Herriot în fața lui Stalin? Von Papen sau Chamberlain în fața lui Hitler? Independent de talentele lor individuale — incontestabile — pentru manevra politică, cei doi dictatori au o superioritate radicală față de adversarii lor: nu mai au nici urmă de sentiment moral. Înzestrîndu-i cu o credință, ideologia i-a debarasat de orice scrupule în ce privește mijloacele. E drept că în momentul apariției lor pe scena istoriei, arta politică s-a separat de morală de cîteva secole; cîteva secole de cînd rațiunea de stat funcționează după propriile-i reguli. Dar rivalitatea și chiar conflictele dintre națiuni sînt controlate prin apartenența la o aceeași civilizație europeană, iar luptele pentru putere din interiorul fiecărui stat se supun și ele unor reguli acceptate. Noutatea adusă de Hitler și Stalin constă în ceea ce Meinecke a numit „machiavelism de masă"[61] pentru a-și exprima, imediat după război, groaza în fața nihilismului moral al lui Hitler.

Într-adevăr, bolșevismul și național-socialismul au în comun o adevărată religie a puterii, propovăduită cum nu se poate mai deschis. Pentru a cuceri și a păstra puterea, toate mijloacele sînt bune[62], nu numai împotriva

---

[61] Friedrich Meinecke, *Die Deutsche Katastrophe. Betrachtung und Erinnerungen*, E. Brockhaus, Wiesbaden, 1947; trad. engleză: *The German Catastrophe*, Harvard University Press, 1950, p. 52. Într-un sens poate mai precis, s-ar putea scrie că Hitler iese din cadrul gîndirii lui Machiavelli, de vreme ce la el, ca de altfel și la Stalin, rațiunea de stat este subordonată realizării unei ideologii.

[62] Pînă-ntr-acolo că uneori Hitler asimilează național-socialismul cu imitarea metodelor bolșevice: „Ceea ce m-a interesat la marxiști și am învățat de la ei sînt metodele lor... Tot național-socialismul e conținut în ele... Societățile muncitorești de gimnastică, celulele de întreprindere, cortegiile masive, broșurile de propagandă scrise special pentru a fi înțelese de mase, toate aceste noi mijloace ale luptei politice au fost aproape integral inventate de marxiști. Eu nu am avut decît să mi le însușesc și să le dezvolt, procurîndu-mi astfel instrumentul de care aveam nevoie." *Cf.* H. Rauschning, *Hitler m'a dit, op. cit.*, p. 211.

adversarului, ci și contra prietenilor. Mergînd pînă la asasinat, practică foarte curentă a celor două partide, a celor două regimuri, a celor doi dictatori. Totuși, chiar și această putere atît de prețioasă se supune unei logici superioare: țelul pe care trebuie să-l împlinească, și care e însuși țelul istoriei, mascat de tumultul conflictelor, relevat de ideologie. Teroarea, nu numai ca ripostă, reală sau imaginară, îndreptată contra adversarului, dar ca practică de guvernare cotidiană, menită să imprime o frică universală, este inseparabilă de această împlinire a viitorului, spre care numai Conducătorul suprem, urmat de Partid, știe calea.[63] În acest sens, nu contează că sensul istoriei și al rațiunii capătă atribuții opuse în cele două regimuri: emanciparea proletariatului la unul, dominarea rasei ariene la celălalt. Asta nu înseamnă, se-nțelege, că distincția ar fi neînsemnată în plan filozofic; dar ea nu face ca natura și principiul celor două sisteme să fie mai puțin comparabile.

Există de altfel un florilegiu destul de bogat de declarații ocazionale prin care Hitler își exprimă respectul sau chiar admirația pentru comunismul stalinist și conducătorul acestuia. În bolșevism, Hitler detestă ultima formă a complotului evreiesc, iar contracararea ambițiilor bolșevice vizînd Germania a fost una din primele sale lozinci. Are însă în comun cu bolșevicii ura și disprețul pentru democrația liberală, precum și credința revoluționară că burghezia este în agonie.[64] Punctul de pornire al cuceririi evreiești, rădăcinile ei cele mai adînci se află aici, în liberalismul modern, iar mai înainte în creștinism, pe care și comuniștii vor să-l stîrpească. Așadar, înfruntarea dintre național-socialism și bolșevism nu e, în ordine ideologică, prima urgență. De altfel, Stalin s-a descotorosit de vechea gardă, în parte evreiască, a tovarășilor lui Lenin: Trotki, Zinoviev, Kamenev, Radek, izgoniți sau înghenuncheați din 1927. „Nu Germania va deveni bolșevică, prezice Hitler în fața lui Rauschning în primăvara lui 1934[65], ci bolșevismul se va transforma într-un fel de național-socialism. În plus, sînt mai multe elementele ce ne leagă de bolșevism decît cele ce ne despart de el. Există, mai presus de orice, un adevărat sentiment revoluționar, care e viu pretutindeni în Rusia, mai puțin acolo unde sînt evrei marxiști. Întotdeauna am judecat cu obiectivitate, și întotdeauna am cerut ca foștii comuniști să fie neîntîrziat primiți în partid. *Mic-burghezul* socialist sau șeful sindical nu va fi niciodată un bun național-socialist, dar militantul comunist va fi."

Cum se vede mai departe din text, această constatare nu clintește întru nimic voința lui Hitler de a ataca într-o zi Rusia pentru a cuceri fertilele

---

[63] Cititorul va recunoaște în aceste rînduri tot ce datorez lucrărilor contemporane despre totalitarism, și discuției pe marginea cărții *The Origins of Totalitarianism* de Hannah Arendt, din 1951. Mă gîndesc în primul rînd la Raymond Aron, dar și la Claude Lefort și Alain Besançon.

[64] Hermann Rauschning, *La Révolution du nihilisme, op. cit.*, partea I, cap. 3.

[65] Hermann Rauschning, *Hitler m'a dit, op. cit.* (cap. 21, „La Russie, amie ou ennemie?").

pămînturi slave: ideea de a fonda un imperiu germanic arian îl va opune cu atît mai sigur lui Stalin, cu cît ideea de expansiune teritorială bîntuie de asemeni imaginația politică a rivalului său. Dar existența unei voințe comune de a distruge democrațiile liberale îi permite Führerului să ia în calcul posibilitatea unei alianțe provizorii cu Rusia lui Stalin, măcar pînă la înfrîngerea Franței. E ceea ce Hitler anunță aici, în conversațiile din 1934.

Înainte de a fi un fel de alianță — asta se va întîmpla în august 1939 —, această înrudire nemărturisită se manifestă deja pe teren ca o complicitate conflictuală de-a lungul anilor de după război. E drept că ea ține în primul rînd de o situație generală, căci Germania și Rusia se află în tabăra învinșilor, deci a dușmanilor Tratatului de la Versailles: Kominternul speră să canalizeze ostilitatea germană înspre imperialismul francez, iar o parte a extremei drepte, dornică să meargă mai departe pe calea deschisă la Rapallo[66], privește cu simpatie tînăra Uniune Sovietică. Simpatie ce poate fi pur conjuncturală, datorată împrejurărilor de după război; dar care găsește adesea accente mai profunde, provenite din vechea proximitate germano-rusă, opusă Occidentului.

Scris în anul Tratatului de la Rapallo, *Das dritte Reich* de Moeller Van den Bruck recomandă, ca și Spengler, un socialism de tip prusac, antiindividualist, corporatist, ierarhic, într-un cuvînt, „organic". Mai optimist decît Spengler, profesorul naționalist vede în acest socialism instrumentul prin care *Kultur* ar putea să renască, în detrimentul lui *Zivilization.* Ca întreaga dreaptă germană, și el amestecă liberalismul și marxismul tratîndu-le cu o aceeași ură, căci detestă lupta de clasă, internaționalismul „iudaic" și dictatura proletariatului. Dar e de asemeni prorus, ridicîndu-l în slăvi pe Dostoievski, alt profet al urii față de Occident. Iată de ce îl poate detesta pe Marx, avînd totodată, cu intermitențe, o slăbiciune pentru bolșevism: ajunge să consideri regimul fondat de Lenin drept un socialism specific rușilor, adaptat geniului cam primitiv al națiunii, ca să-l recuperezi drept *Volksgeist.* Asemeni social-democraților, dar cu scopuri opuse, conservator-revoluționarii germani despart marxismul de bolșevism, pentru a-l celebra pe al doilea în detrimentul celui dintîi.[67] Am văzut că li se întîmplă și bolșevicilor să le întoarcă politețea. În 1923, în momentul ocupării Ruhrului de către francezi, comuniștii și național-socialiștii l-au prăznuit împreună pe Schlageter ca pe

[66] Tratatul de la Rapallo (1922) a fost unul din primele succese ale tinerei diplomații sovietice, stabilind relații privilegiate între Rusia sovietică și Germania de la Weimar, cele două state paria ale ordinii stabilite la Versailles. Tratatul face din Germania cel mai important partener comercial al U.R.S.S.; stă de asemeni la originea unei colaborări militare clandestine între cele două țări, prin care Germania poate începe să ocolească interdicțiile de reînarmare ce i-au fost impuse prin Tratatul de la Versailles.

[67] Louis Dupeux, *National-Bolchevisme dans l'Allemagne de Weimar 1919–1933*, Librairie H. Champion, 1979. Despre Moeller Van den Bruck: F. Stern, *Politique et désespoir, op. cit.*, p. 52; partea a treia a cărții îi este consacrată.

un erou național.[68] Totuși, dacă pun atîta patimă în cucerirea opiniei publice e doar pentru a dobîndi puterea și a se doborî unii pe ceilalți. Și-au supraestimat însă forțele, ori și-au subestimat adversarul comun, care se bucură de sprijinul armatei: insurecția comunistă din Hamburg e zdrobită la fel de ușor ca și tentativa de puci a lui Hitler, la München.

Conflictul triunghiular își regăsește virulența la începutul anilor treizeci, cînd criza economică redă Kominternului speranța unei revoluții anticapitaliste, iar lui Hitler o nouă șansă de a ajunge la putere. Față de 1918–1923, analiza raporturilor dintre bolșevism și nazism prezintă acum trăsături simplificate, și constituie un caz de laborator: de o parte, Stalin a învins în U.R.S.S. El a epurat atît Kominternul, cît și conducerea „partidelor frățești". Partidul Comunist German[69], ce reprezintă o miză importantă în lupta pentru putere din U.R.S.S. (între 1923 și 1925), a fost adus la ordine sub autoritatea lui Thälmann[70]. Politica externă a statului sovietic este de-acum înainte prioritatea absolută. Pe de altă parte, efervescența naționalistă și antidemocratică germană din primii ani de după război și-a găsit pînă la urmă principalul debușeu în partidul lui Hitler, care domină incontestabil întreaga dreaptă germană, insuflîndu-i un nou avînt.

Începe atunci perioada cheie — ceva mai mult de doi ani — în timpul căreia Hitler va lua cu asalt statul, printr-o strategie ce seamănă cu cea

---

[68] Karl Radek face elogiul lui Schlageter la Plenara Comitetului Executiv al Kominternului (iunie 1923): „Soarta acestui martir al naționalismului german nu trebuie trecută sub tăcere, nici tratată cu dispreț. [...] Acest curajos soldat al contrarevoluției merită să fie onorat de noi, soldați ai revoluției... Vom face totul pentru ca oameni ca Schlageter, gata să moară pentru o cauză nobilă, să nu fie niște călători în neant, ci călători spre un viitor mai bun al omenirii întregi..." *Cf. Bulletin communiste*, nr. 30, 26 iulie 1923, pp. 420–421.

[69] Fondat în decembrie 1919, Partidul Comunist German (K.P.D.) fuzionează în decembrie 1920 cu socialiștii independenți (U.S.P.D.) și formează P.C.G. unificat (V.K.P.D.), cu trei sute de mii de membri. După îndepărtarea lui Paul Levi care dezaprobase acțiunea insurecțională din martie 1921, comuniștii sînt conduși de H. Brandler și A. Thalheimer care, după eșecul revoluției germane (1923), cedează locul unei noi conduceri (R. Fischer — A. Maslow). Este ora „bolșevizării "partidului, de-acum înainte înfeudat Moscovei. Dar Fischer și Maslow sînt înlăturați în 1925 ca „zinovievişti". Sub conducerea lui Thälmann, Partidul Comunist German aplică linia „clasă contra clasă", ce-i face pe comuniști să pună pe același plan național-socialismul și social-democrația. Începînd din 1931, Heinz Neumann, care mai întîi a apărat cu bună-credință această linie sectară, încearcă să i se opună, dar în 1932 este înlăturat, apoi trimis la Moscova, unde va fi lichidat cîțiva ani mai tîrziu. Partidul Comunist German își va continua politica chiar și după cucerirea puterii de către Hitler.

[70] Ajuns la conducerea P.C.G. în 1923, Ernst Thälmann (1886–1944) devine membru în Prezidiul Kominternului în 1924. Deputat, este candidat la președinție în același an. Compromis în 1928 în afacerea comunistului prevaricator Wittorf, dar menținut în fruntea partidului de Stalin, el aplică linia „clasă contra clasă" care-i desemnează pe social-democrați drept adversari principali. Arestat în 1933, este închis și va fi executat la 18 august 1944.

aplicată de Mussolini cu zece ani în urmă: amestecînd violența paramilitară a trupelor S.A.[71], un efort de propagandă și de înregimentare fără precedent în politica modernă, în fine intriga parlamentară și manipularea claselor conducătoare. Ca și Mussolini, Hitler va fi chemat la putere de autoritățile legale ale Germaniei, respectiv de Hindenburg, și mai întîi va forma un guvern de coaliție cu conservatorii și Reichswehrul, care cred că-l vor putea controla. Se întîmplă însă contrariul, și mult mai repede decît în cazul italian. „Ne-am atins țelul. Revoluția germană începe", scrie Goebbels la 30 ianuarie 1933 în versiunea publicată a jurnalului său.[72] El cunoaște dinainte programul: instaurarea dictaturii totalitare în lunile ce urmează. Astfel, deși este evident că un anumit mediu conservator — cu Papen, Schleicher[73] și Hindenburg în frunte — i-a pus lui Hitler piciorul în scară[74], e totuși absurd să vezi aici dovada că noul cancelar este un instrument al „burgheziei". Prin votul din martie, care-i acordă „puteri depline", el nu obține o delegație, fie și indirectă, din partea cuiva, ci chiar libertatea de acțiune. Cu alte cuvinte, misterul triumfului lui Hitler nu rezidă în atotputernicia unei clase, ci în adeziunea națiunii.

---

[71] S.A. (*Sturm Abteilung*, Secțiunile de asalt) sînt create în 1921 pentru a asigura protecția militanților Partidului Național-Socialist German. Încadrate cu foști militari, S. A. devin o veritabilă armată politică (trei sute de mii de oameni la începutul lui 1933), comandată din 1931 de Ernst Röhm. Interzise în aprilie 1932, în iunie sînt autorizate din nou de von Papen. După „Noaptea cuțitelor lungi" (30 iunie 1934), S.A. vor fi lichidate, fiind înlocuite de S.S. Fost ofițer, Ernst Röhm (1887–1934) a participat la aventura detașamentelor paramilitare și la puciul de la München (noiembrie 1923). În urma unui dezacord cu Hitler, se exilează în Bolivia (1925), apoi, rechemat de Hitler, revine în Germania în 1930. După ianuarie 1933, propovăduiește o a doua „revoluție" antiburgheză pentru a trece de la revoluția națională la revoluția național-socialistă.

[72] Joseph Goebbels, *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei*, München, 1937.

[73] Parlamentar al Centrului catolic, Franz von Papen (1879–1969) susține în 1925 candidatura mareșalului Hindenburg contra candidatului propriului său partid. Devenit cancelar la 1 iunie 1932, autorizează din nou trupele S.A., încercînd să-i includă pe național-socialiști în majoritatea sa parlamentară. După ce este înlocuit cu von Schleicher, Papen servește de intermediar între Hindenburg și Hitler, fiind garantul celui din urmă pentru a-l convinge pe bătrînul mareșal să facă apel la șeful N.S.D.A.P.

În noiembrie 1918, Kurt von Schleicher (1882–1934) asigură legătura între armată și guvern. Apoi organizează în clandestinitate Reichswehrul și negociază cu sovieticii pentru antrenarea sa în U.R.S.S. E numit șef al secției politice a armatei, pe care o reprezintă la negocierile purtate fără succes cu Hitler din vara lui 1932, cu intenția de a-l neutraliza. Devenit cancelar la 1 decembrie 1932, încearcă să slăbească N.S.D.A.P., provocînd în el o sciziune. Lipsit de sprijinul militarilor, trebuie să demisioneze la 29 ianuarie 1933. Este asasinat la 30 iunie 1934.

[74] Chestiunea sprijinului financiar al industriașilor germani pentru Hitler în anii ce precedă 1933 a făcut obiectul unor studii numeroase (tocmai pentru că e legată de teza marxistă asupra fascismului, interpretată ca o dictatură a capitalului financiar). Lucrarea cea mai recentă și mai completă asupra acestei probleme reduce la relativ puțin contribuțiile bănești vărsate naziștilor de marea burghezie industrială. *Cf.* Henry Asby Turner, *German Big Business and the Rise of Hitler*, Oxford University Press, New York, 1985.

Subiect mult prea vast pentru cadrul acestui studiu. De aceea, mă voi limita la aspectul cel mai important pentru analiza mea: acela al raporturilor dintre Partidul Comunist German şi Partidul Naţional-Socialist în anii ce precedă 1933. Criza economică — fundalul acestei epoci — seamănă o îndoială universală în ce priveşte supravieţuirea capitalismului. Cu atît mai mult în Germania, unde critica lumii capitalist-liberale ocupă un loc atît de important în cultura politică naţională: situaţia alimentează vechi convingeri, la stînga ca şi la dreapta, şi în mod special la comunişti şi nazişti, titulari ai urii contra burgheziei. Marxiştii, mai ales dacă sînt leninişti, identifică o criză generală a capitalismului, pe care au aşteptat-o atît de mult timp, şi speră ca ea să aducă răsturnarea politică. La dreapta, e destul să-l citez pe Spengler, într-o carte scrisă la cumpăna dintre 1932 şi 1933: „Trăim una din cele mai mari epoci din toată istoria omenirii, şi nimeni nu vede, nimeni nu înţelege ce ni se întîmplă: o erupţie vulcanică fără asemănare. A căzut noaptea, pămîntul se cutremură, iar şuvoaiele de lavă potopesc popoare întregi — şi sînt chemaţi în ajutor pompierii!"[75] Pentru istoricul german, prăbuşirea capitalismului încheie pur şi simplu epoca născută în secolul al XVIII-lea: democraţia liberală, cu ultimul ei născut, bolşevismul. Naziştii nu gîndesc nici ei altceva.

Chestiunea puterii se pune, aşadar, la ambele extremităţi ale scenei politice, pe care electoratul german le întăreşte prin voturile lui începînd din 1930. La alegerile din septembrie 1930, partidul nazist a devenit, cu 102 deputaţi, al doilea partid în Reichstag după social-democraţi, care dă înapoi faţă de 1928, în vreme ce comuniştii îşi sporesc cu o treime capitalul electoral. Criza economică accentuează indiferenţa ce înconjoară Republica de la Weimar încă de la fondare, împingînd opinia publică spre cei doi poli revoluţionari ai eşichierului politic. Dar comuniştii nu întreprind nimic eficace pentru a opri ascensiunea lui Hitler la putere. Dimpotrivă. Proclamaţiile „antifasciste" drapează o politică ce seamănă mai mult cu un sprijin decît cu o înfruntare.

În anumite împrejurări, cu cît politica aceasta se pretinde o înfruntare, cu atît constituie un sprijin. Iată unul din secretele cel mai bine păzite ale politicii comuniste din secolul XX. Într-adevăr, să luăm cazul exemplar al Partidului Comunist German din acea perioadă. Manipulat de Moscova, într-una din fazele cele mai sectare ale politicii Kominternului, el n-are altă strategie decît să lupte sub drapelul kominternist pentru revoluţia proletară. Prin urmare, asemeni tînărului Partid Comunist Italian, el nu face nici o diferenţă între democraţia liberală şi fascism, respectiv nazism: sînt două forme ale dictaturii burgheze, una ascunsă, alta pe faţă; amîndouă detestabile, amîndouă condamnate. Se poate chiar ca a doua să fie preambulul inevitabil al revoluţiei „proletare". În sfîrşit, lupta comuniştilor are o ţintă preferată: nici naziştii, nici democraţii, ci social-democraţia, care în limbajul

[75] Oswald Spengler, *Années décisives. L'Allemagne et le développement historique du monde*, *op. cit.*, prefaţă.

lor de epocă se numește „social-fascism". Nu contează că socialiștii luptă cum pot împotriva naziștilor. Observația nu rezistă în fața ideologiei: crima social-democraților este de „a diviza clasa muncitoare", adică de a fi ostili, în numele democrației politice, vulgatei leniniste a marxismului. Bolșevicii au învățat de la Lenin că prima condiție a izbînzii lor e să-i distrugă pe menșevici. Cu atît mai mult trebuie lichidați socialiștii germani, vinovați de a fi apărat cu succes — împotriva bolșevicilor, și grație unor acorduri încheiate cu Reichswehrul — Republica din noiembrie 1918.

Dar, atacînd social-democrația ca „principal sprijin social al fascismului", Partidul Comunist German mai mult slăbește coaliția antifascistă decît își întărește cauza. Iar asta e puțin spus. În realitate, alternativa comunism/nazism pe care el o propune poporului dorește victoria lui Hitler din două motive. Mai întîi, pentru că ar împinge în brațele naziștilor, împreună cu socialiștii, toate partidele așa-zis „burgheze", fie că e vorba de Centrul catolic, de partidul democrat, sprijinitori ai Republicii, sau de cele două partide de dreapta care la început nu-i erau favorabile lui Hitler. Apoi și mai ales, ea tinde să facă din comunism, și numai din el, centrul și miza luptei antifasciste. Or, asta înseamnă exact să-i facă jocul lui Goebbels, care agită sperietoarea Revoluției bolșevice, în timp ce membrii Partidului Comunist German îi agită drapelul pe străzi. Căci Goebbels are mai mult spațiu de manevră decît Thälmann: el poate cîștiga teren în opinia „națională", într-o Republică născută din înfrîngere și care n-a putut să-și împlînte prea adînc rădăcinile. Thälmann în schimb nu reprezintă decît o revoluție deja învinsă în 1919 și în 1923, și care nu are de ce să fie mai iubită sub Stalin decît sub Lenin: de altfel, social-democrații sînt mai vigilenți ca oricînd.

Capacitatea de a convinge a comuniștilor provine nu atît din ceea ce sînt, cît din ceea ce refuză: pe Hitler. Propoziția este valabilă și în sens invers: fasciștii — la acea epocă Hitler *nu e decît* un fascist, dacă pot spune așa — cîștigă opinia publică mai puțin prin ceea ce vor, cît prin ceea ce refuză: pe Stalin. Cele două tabere se ajută reciproc printr-o negare comună a tot ce există în intervalul dintre ele. Își organizează singure beligeranța complementară, autoproclamîndu-se zgomotos singurii luptători din arenă și singurii deținători ai soluțiilor crizei. Dar în acest joc, ce anulează anticipat democrația, doar Hitler poate să-și fructifice capitalul său de refuz: comuniștii nu pot s-o facă, deoarece, luptînd mai mult pentru Revoluția bolșevică decît împotriva lui Hitler, ei renunță dinainte la avantajul de a incarna un larg front antinazist. Rolul lor se mărginește la a-i oferi lui Hitler — care își face din asta o armă puternică — avantajul de a reprezenta prin excelență un anticomunism „național". Cu cît proclamă necesitatea și iminența unui Octombrie german împotriva burgheziei, cu atît le deschid naziștilor calea către putere.

Această istorie comportă o a doua versiune, care nu este incompatibilă cu prima: îi este mai curînd complementară, în registrul machiavelismului pur. E suficient să privești lucrurile din perspectiva lui Stalin.

În anii cruciali cînd Hitler își desfășoară marile manevre pentru cucerirea puterii, între 1930 și 1933, Stalin e deja stăpînul absolut al partidului bolșevic, deci al Internaționalei comuniste și al întregii politici sovietice. Tocmai l-a îngenuncheat pe Buharin, ex-aliat și ultim rival potențial: vechea gardă e nimicită sau supusă, „socialismul într-o singură țară" domnește fără opoziție, iar cinicul gruzin a preluat în contul lui orientarea de stînga recomandată contra sa, în anii precedenți, de Trotki și Zinoviev. N.E.P. nu mai e decît o amintire. E timpul marii lupte de clasă contra culacilor, timpul primului plan cincinal.

Kominternul nu mai e decît una dintre claviaturile pe care Stalin execută partitura internațională a U.R.S.S. De la origine, revoluția comunistă, internațională prin definiție, deci internaționalistă prin doctrină, șovăie între țara în care s-a născut și cele în care încearcă să se extindă. Încă din vremea lui Lenin, bolșevicii au acaparat tot aparatul Kominternului, prin care manevrează partidele comuniste „frățești". Iar acțiunea lor urmărește să provoace o altă revoluție decît cea rusească, și în primul rînd în Germania: sînt convinși că regimul născut în octombrie 1917 nu poate supraviețui decît cu această condiție. Stalin a moștenit hegemonia bolșevicilor ruși în Internațională, dar el preconizează replierea în construcția socialismului în U.R.S.S. Principala misiune a partidelor frățești e să strîngă rîndurile în jurul fortăreței asediate. De altfel, victoria unuia dintre ele nu ar putea constitui decît un pericol pentru puterea absolută a secretarului general, care atunci ar trebui să-și împartă autoritatea cu un alt partid revoluționar învingător. Cum ar putea să nu se teamă în special de o Germanie comunistă? Cum s-ar putea înțelege cu un Partid Comunist German victorios în centrul Europei, în această Germanie care atît de des a servit drept exemplu țarilor Rusiei, și care a fost totodată marea speranță a lui Lenin? În ce-l privește, revoluția germană nu mai figurează în programul său.

Figurează în schimb, mai mult ca oricînd, ura contra social-democrației. Această pasiune și această politică sînt trăsăturile originare ale bolșevismului. Dar la începutul anilor treizeci ele ating apogeul, o dată cu cotitura la stînga și strategia „clasă contra clasă". Democrație parlamentară sau fascism — strigă întruna oamenii Kominternului — constituie o falsă alternativă. Sînt două versiuni, la fel de detestabile, ale dictaturii capitalului, iar a doua, prin violența deschisă pe care o afișează, are față de prima o superioritate pedagogică: dezvăluie adevărul despre dominația burgheză. Lupta necesară acum este lupta proletariatului pentru revoluția proletară, și ea trece prin distrugerea Republicii de la Weimar: motiv în plus pentru a ataca social-democrația, principalul ei sprijin. Hitler vrea să-i lichideze pe social-democrați ca partid al „Revoluției din Noiembrie" 1918, iar Stalin își face din ei o țintă preferată, considerîndu-i sufletul contrarevoluției din 1918, stîlpul Republicii burgheze și deschizătorii de drum ai fascismului. Partid marxist pentru naziști, social-democrația este social-fascistă pentru comuniști. Însă și unul și celălalt urăsc în ea același lucru: o forță politică independentă și populară, cu rădăcini adînci în Occident.

Căci social-democrații germani, fondatori și salvatori ai Republicii din Noiembrie (căreia îi dau primul președinte, Friedrich Ebert), sînt de asemeni cei care i-au imprimat în mare măsură caracterul de compromis între clasele sociale, sindicate și partide politice. Au fost principalul ei sprijin, grație legăturii lor cu clasa muncitoare, iar pînă în 1930 au participat la guvernare. Social-democrații incarnează un regim de compromis social și de democrație pluralistă, și totodată o politică externă orientată spre Vest, spre acel capitalism anglo-saxon de al cărui sprijin depinde redresarea economică națională. În sfîrșit, acești marxiști sînt partizanii intransigenți ai pluralismului politic. Fiind în același timp doctrinari și oameni politici sau lideri sindicali, ei nu văd socialismul decît ca pe-o încununare a democrației; de altfel, bătrînul lor mentor, Karl Kautsky, a fost după 1917 criticul cel mai radical și mai lucid al experienței bolșevice. Ironia istoriei Weimarului e că tradiția liberală a Occidentului, oaia neagră a dreptei germane și a comuniștilor ruși — așa-zisa *Zivilization* pentru primii, capitalismul pentru ceilalți —, este reprezentată aici de socialiști ce-l au drept mentor pe moștenitorul testamentar al lui Engels: situație care se va repeta în decursul secolului și care va deturna adesea socialismul democratic de la țelul său proclamat, făcînd din el apărătorul indispensabil al libertăților „burgheze". Cazul german este exemplar prin aceea că aici, între 1930 și 1933, social-democrația este, în mod declarat, ținta favorită a extremei drepte și a extremei stîngi. Pentru Hitler, ea incarnează deopotrivă „marxismul" și Republica burgheză: doi dintr-o lovitură. Pentru Stalin, ea reprezintă trădarea marxismului, deci instrumentul prin excelență al Capitalului și al lui Hitler: dovada că în afara leninismului nu există nimic altceva decît Hitler. Lichidînd social-democrația, amîndouă taberele vor să lichideze întreaga tradiție occidentală.

Această complicitate ideologică pe care Stalin o întreține cu naziștii coincide cu interese naționale mutuale bine conturate în epocă, și care aveau să dureze: e mult de cînd tînăra Uniune Sovietică întreține cu Germania relații strînse — deși în cel mai mare secret — în materie economică și militară. După Rapallo (1922), aceste relații n-au încetat să se extindă[76]: U.R.S.S. găsește în industria germană material pentru a se echipa, iar Reichswehrul se reînarmează clandestin cu material produs în Rusia de firme germane. Armata Roșie, pe de altă parte, continuînd o veche tradiție, primește o parte din pregătire de la instructori germani. Această colaborare este foarte bine primită de cercurile conducătoare germane, fie că-i vorba de ofițeri, de industriași sau de diplomați, medii ostile prin tradiție Occidentului: deputații conservatori germani din Reichstag s-au alăturat partidului comunist pentru a

[76] Edward H. Carr, *German-Soviet Relations between the Two World Wars,* The John Hopkins Press, Baltimore, 1951; Gustav Hilger și Alfred G. Meyer, *The Incompatible Allies: A Memoir History of German-Soviet Relations, 1918–1941*, MacMillan, New York, 1953.

vota împotriva Acordurilor de la Locarno* şi a Planului Dawes**. Îi disprețuiesc pe ruşi, dar, în versiunea lor bolşevică, ce le serveşte planurile, se tem de ei mai puțin ca oricînd. Au fost spijinitorii cei mai constanți ai unei politici externe proruse. Iar în Stalin au văzut foarte repede un dictator național, mai curînd decît un lider revoluționar.

Într-adevăr, venirea la putere a lui Stalin a întărit sentimentele de simpatie pe care dreapta „conservator-revoluționară" germană le-a nutrit după 1919, în diferite grade, pentru U.R.S.S.[77] Căci gruzinul, în ciuda originii sale, apare ca personajul care a dat o turnură rusă Revoluției sovietice, restituindu-i astfel esența națională. I-a izgonit pe evreii ce deținеau puterea la Moscova, începînd cu cel mai proeminent, Trotki. A lansat primul plan cincinal şi a colectivizat satele, adevărate provocări aruncate capitalismului occidental. Nou țar, Stalin a cucerit puterea absolută, pe care o exercită cu mînă de fier în folosul şi în numele națiunii ruse. Imaginea bolşevismului s-a schimbat, iar această ciudată dreaptă germană (național-bolşevică) îşi recunoaşte aici propriile pasiuni, cu atît mai mult cu cît sînt transpuse în cadrul primitivei Rusii, supusă voinței unui singur om. Ura contra Occidentului, atotputernicia deciziei politice, respingerea creştinismului, natura aristocratică a partidului aflat la putere, cultul muncii şi al muncitorului, caracterul organic al societății pe cale de a se naşte: Rusia lui Stalin constituie versiunea primitivă a ceva neoprusac, un socialism rusesc organizat ca o tabără militară. Un fel de a adăuga pînă şi Revoluția sovietică pe lunga listă de împrumuturi rusești de la Prusia!

Acest bazar de idei se regăseşte, bunăoară, la Ernst Niekisch, fost militant de extremă stîngă, ex-președinte al Sovietelor din Bavaria în februarie 1919, după asasinarea lui Eisner, devenit naționalist din ostilitate față de politica prooccidentală a guvernelor de la Weimar. Niekisch păstrează în noile sale convingeri ideea elecțiunii istorice a clasei muncitoare, dar de-acum înainte această elecțiune face din muncitor nu un eliberator al umanității, ci întruchiparea națiunii, simbolul Rațiunii de stat.[78] Revoluția din Octombrie 1917 n-a adoptat deghizarea marxistă decît pentru a afirma şi mai apăsat naționalitatea rusă, pe cale de a fi abolită de capitalismul occidental:

---

* Pacte de neagresiune semnate de Marea Britanie, Italia, Germania, Franța, Belgia, Polonia şi Cehoslovacia; violate de Hitler în 1936. (*N. t.*)

** Plan de plată a despăgubirilor de război de către Germania, elaborat în 1923–1924 de un Comitet internațional de experți, sub conducerea bancherului american Dawes, şi adoptat la Conferința de la Londra (16 aug. 1924). (*N. t.*)

[77] Louis Dupeux, *National-Bolchevisme dans l'Allemagne de Weimar, op. cit.*, în special pp. 388-427.

[78] Sub acest aspect, Niekisch anunță *Der Arbeiter*, de Ernst Jünger, Hanseatische Verlaganstalt, Hamburg, 1932. Jünger, cel din această epocă, poate fi considerat ca aparținînd inspirației național-bolşevice, aflîndu-se totodată la periferia nazismului pur şi simplu, de care se îndepărtează după 1933.

„Leninismul e pur și simplu ceea ce rămîne din marxism atunci cînd un om de stat genial îl folosește în scopuri de politică națională." Stalin este adevăratul, singurul moștenitor al lui Lenin: „profund legat de însăși esența realităților ruse", el posedă cel mai prețios dar politic, după Niekisch, „fanatismul Rațiunii de stat".[79] Înțelegem de ce autorul nostru revine dintr-o călătorie în Rusia, în 1932, entuziasmat de planul cincinal, în care vede o prodigioasă provocare aruncată tehnicii de către voință, grație mobilizării totale a întregului popor.[80] La urma urmei, de vreme ce Niekisch detestă democrația liberală, motivele entuziasmului său sînt mai puțin absurde decît ale lui Herriot sau Pierre Cot, care o iubesc și vor s-o apere. Nu-i mai puțin adevărat că istoricul rămîne perplex în fața bizarei capacități pe care o posedă experiența sovietică de a da naștere unor iluzii atît de contradictorii.

Național-bolșevismul nu e doar o afacere între scriitori sau intelectuali. El are un real ecou în numeroase asociații de tineret, și chiar la stînga partidului nazist: Goebbels a fost întotdeauna destul de prorus și chiar prosovietic, din ură pentru Occident, iar Otto Strasser din radicalism revoluționar. Mai multe grupuri practică unitatea de acțiune cu Partidul Comunist German, convinse că în fond comunismul, chiar dacă învinge provizoriu, nu face decît să deschidă calea socialismului *völkisch*. Comuniștii gîndesc același lucru în sens invers: muncitorii sau mic-burghezii rătăciți în rîndurile naziștilor constituie rezerva lor și, chiar dacă naziștii par să triumfe pentru o vreme, în fapt vor fi trudit pentru succesul final al comunismului. Acesta este sensul „Declarației-Program pentru eliberarea națională și socială a poporului german", publicată de Partidul Comunist German la 25 august 1930: documentul, de tonalitate foarte anti-Versailles, și pe linia politică „Schlageter"[81], încearcă să-i disocieze pe alegătorii naziști de conducătorii mișcării, spre a-i recupera pentru revoluția comunistă. Ceea ce plecarea lui Otto Strasser din partidul nazist, survenită puțin după aceea, pare să facă posibil. Iluzia va dura pînă la înfrîngere.

Stalin se află, bineînțeles, în spatele politicii Partidului Comunist German, al cărui unic patron devine, începînd din 1932, Thälmann, omul de încredere al dictatorului.[82] Stalin n-are nevoie ca dreapta germană să fie național-bolșe-

---

[79] Louis Dupeux, *National-Bolchevisme dans l'Allemagne de Weimar, op. cit.*, p. 405.

[80] Necesitatea de a emancipa „tehnica" de subordonare a ei față de capitalism, pentru a face din ea instrumentul statului *völkisch*, este în epocă un loc comun al extremei drepte germane. Această emancipare nu-și poate găsi filozofia în marxism, mlădiță a liberalismului; renunțînd la moștenirea marxistă, Stalin ar putea fi agentul ei într-o anumită măsură — cred național-bolșevicii. Dar statul nazist va îndeplini toate condițiile. *Cf.* Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism. Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, 1984.

[81] *Cf. supra*, pp. 198, 208.

[82] În 1928, Congresul al VI-lea al Kominternului definește etapa următoare drept perioada unei revoluții potențiale pe care trebuie s-o înfăptuiască partidele comuniste. Politica Partidului Comunist German (K.P.D.) se înscrie în cadrul acestei politici care

vică pentru a o prefera burghezilor liberali, ca să nu mai vorbesc de social-democrați. Tratează cu ea de suficientă vreme ca să știe că au în comun interese și calcule, mai mult decît idei. Industriașii, marii proprietari, ofițerii: puținul marxism pe care-l știe îl convinge că are de-a face cu singurele puteri ce contează. De ce nu le-ar împărtăși convingerea — aceea că, la momentul necesar, vor putea controla mișcarea nazistă? De altfel, pentru el, tot ce se găsește la dreapta social-democraților este, de-a valma, burghez: atunci, măcar să-i prefere pe cei care sînt proruși. Să agite drapelul unei revoluții comuniste, să combată social-democrația, în fine să prefere dreapta germană — sînt cele trei componente ale aceleiași politici. Iată contribuția lui Stalin la triumful lui Hitler.

Astăzi, istoricul e tentat să continue acest inventar al avantajelor pe care regimul nazist le poate trage din calculele dictatorului gruzin. În definitiv, Hitler avea să fie în epocă — și ca prieten, și ca dușman — cel mai formidabil aliat al comunismului stalinist, căruia avea să-i permită, mai întîi ca asociat, apoi ca adversar, extinderea teritorială pînă în centrul Europei. Nemaivorbind că nazismul avea să ofere curînd, pentru jumătate de secol, principala țintă a Kominternului, apoi a Kominformului. Totuși, am supraestima intuiția politică a lui Stalin atribuindu-i această premoniție machiavelică. În schimb, e sigur că a sesizat imediat capacitatea de manevră pe care o oferea politicii sovietice o lume „burgheză" divizată de apariția unei Germanii guvernate de extrema dreaptă și, prin urmare, hotărîte să distrugă ordinea internațională stabilită prin Tratatul de la Versailles. Rusia regăsea un spațiu de manevră nesperat între Germania și țările învingătoare în primul război mondial, în frunte cu Franța: spațiu pe care avea de altfel să-l ocupe neîntîrziat. În acest sens, îndelungata complicitate a lui Stalin cu dreapta germană și izolarea în care menține Partidul Comunist German în momentele decisive constituie un preambul al pactului din 1939.

*

denunță social-democrația ca principal obstacol în calea revoluției și complice a naziștilor (E. Thälmann la a XI-a Plenară a Comitetului Executiv al Kominternului: „Social-democrația desfășoară acum în Germania cea mai intensă activitate pentru instaurarea dictaturii fasciste." Politica dorită de Komintern se sprijină pe un clan ce-i este total devotat, și nu va fi abandonată decît în primăvara lui 1934.

Sub controlul strict al Moscovei, conducerea Partidului Comunist German va aplica „linia"; în august 1931, de exemplu, cu ocazia unui referendum privind dizolvarea Landtag-ului Prusiei, comuniștii votează alături de naziști contra guvernului social-democrat. La 3 noiembrie 1932, muncitorii din transporturile berlineze declară grevă, în ciuda opoziției conducerii sindicale, dar sub conducerea Partidului Comunist German, și cu sprijinul naziștilor. Imediat după alegerile pentru Reichstag (6 noiembrie), naziștii cheamă la reluarea muncii. La Berlin, Partidul Comunist German obține cele mai bune rezultate, trecînd înaintea naziștilor și a social-democraților. Grație participării lor la greva acceptată de comuniști, naziștii reușesc să-și limiteze regresul electoral.

Politica anilor treizeci, cînd se urzește al doilea război mondial, are o ultimă componentă: natura regimului hitlerist. Europa postbelică a văzut născîndu-se și crescînd, fără s-o știe, totalitarismul sovietic. A asistat, cu un ochi mai curînd favorabil, la victoria lui Mussolini în Italia. Ultima noutate politică, în 1933: Germania hitleristă. E repetarea, într-un ritm accelerat, a scenariului italian. Revoluția nazistă se face din interior, după ce șeful ei a devenit cancelar. Dar în loc să se întindă pe mai mulți ani, ca în Italia din 1922, ea se abate ca o vijelie — atît că e vorba de o strategie deliberată, urmărind să lichideze adversari izolați și deja învinși. Încă de la sfîrșitul lui februarie, la mai puțin de o lună după intrarea în guvern a lui Hitler, mii de comuniști sînt arestați, iar garanțiile constituționale ale libertăților cetățenești sînt abrogate în urma incendierii Reichstagului. La 5 martie, într-o atmosferă de propagandă masivă și de violență deschisă, alegerile dau mai mult de jumătate din voturi coaliției naționaliste — din care 44% naziștilor; e preambulul lichidării instituțiilor Republicii de la Weimar. Pînă la sfîrșitul lunii, Reichstagul cedează presiunii și îi acordă puteri depline lui Hitler. Urmează „disciplinarea" Landurilor, care de-acum înainte trec sub autoritatea statului central, interzicerea sindicatelor și a partidelor, acapararea de către partidul nazist a întregii puteri. Între sfîrșitul lui ianuarie și începutul lui iulie 1933, primul val al revoluției a doborît toate obstacolele. Al doilea val, în anul următor, va epura însuși partidul revoluționar. Hitler organizează asasinarea, la 30 iunie 1934, a circa o sută dintre adepții săi, în frunte cu șeful S.A., Röhm, unul din primii săi tovarăși.

Caracterul sălbatic al acestor execuții vorbește mai bine decît orice despre natura regimului ce se instaurează. Căci semnificația lor e mai puțin eliminarea unor idei diferite de ale șefului, cît lichidarea oamenilor care au sau sînt susceptibili să aibă un spirit de independență față de șef. Hitler nu pune să fie ucis Röhm pentru că acesta e mai „la stînga" decît el: asemenea nuanțe, scoase dintr-un alt univers politic, nu au sens aici. Omul pe care îl asasinează, unul dintre cei mai vechi adepți ai săi, este un rival potențial, care l-a cunoscut la începuturi și care beneficiază de fidelitatea personală a trupelor sale. Prin comparație cu „Noaptea cuțitelor lungi", desfășurată ca o răfuială între gangsteri, uciderea lui Matteotti[83] apare ca o tragedie minoră: deputatul socialist italian fusese ucis de niște zbiri dezavuați, iar asasinarea lui a provocat o vie indignare publică. Hitler a organizat el însuși lovitura cuțitarilor săi, iar armata îl aprobă, opinia publică îi dă dreptate![84]

Se pare că, pe deasupra, a cîștigat și admirația lui Stalin. Secretarul general e un expert, și totuși, în acest domeniu, nu va fi decît un imitator. La acea epocă, încă n-a ucis sau nu a pus să fie uciși vechii bolșevici, pe care s-a

[83] *Cf. supra*, p. 193.

[84] Marlis Steiner (*Hitler*, Fayard, 1991) citează rapoarte de poliție din acea vreme ce consemnează o largă aprobare publică.

mulțumit să-i exileze ori să-i aducă la cheremul său. Dar „Noaptea cuțitelor lungi" îi dă un exemplu pe care nu va întîrzia să-l urmeze. La nici șase luni de la lichidarea lui Röhm și a acoliților săi, survine moartea lui Kirov, numărul doi în Partid, la Leningrad. Stalin n-a procedat ca Hitler. El s-a servit de pretextul unei crime[85] pentru a lansa o operație și mai vastă, și mai îndelungată decît lovitura lui Hitler din 30 iunie: e punctul de plecare al unei gigantice și interminabile represiuni, ce-i are drept ținte preferate pe membrii partidului bolșevic.

Astfel, cele două regimuri manifestă aproape simultan două trăsături care le scot în afara lumii civilizate: domnia partidului unic în stat și dominația absolută a respectivului partid de către un singur om. Sisteme politice fără legi fixe, unde nimeni nu e protejat de nimic și unde poliția politică poate aresta și face să dispară pe absolut oricine, în afară de un singur om. Această teroare universală a fost mult timp unul din stîlpii regimului sovietic, dar ea se întemeia atît pe doctrină, cît și pe scuza circumstanțelor: războiul, contrarevoluția, lupta de clasă, „culacii". Noutatea, o dată cu represiunea masivă și oarbă declanșată la moartea lui Kirov în întreaga Uniune Sovietică, șaptesprezece ani după revoluție, este că scuza circumstanțelor sau explicația ideologică sînt din ce în ce mai puțin credibile, de vreme ce „dictatura proletariatului" durează de aproape o generație, și nu mai lovește un presupus inamic, ci pe adepții săi cei mai vechi. Începînd din acest moment, la Stalin ca și la Hitler, teroarea se autoalimentează. Ea crește din propria-i evoluție, se perpetuează prin însăși iraționalitatea loviturilor sale, indispensabile pentru ca teama să fie universală, inclusiv printre cei care o exercită — cu excepția lui „Big Brother". Nu mai are nimic în comun cu dictatura de clasă de care vorbea Lenin, sau cu „statul total" recomandat de atîția profesori germani în timpul Republicii de la Weimar.[86] Sînt anii ce revelează apariția a doi monștri necunoscuți în repertoriul politicii europene de pînă atunci.

Cu aceasta revin la punctul de plecare al capitolului: analogia pe care o prezintă cei doi nu a scăpat observatorilor lucizi din epocă, chiar dacă nu toți utilizează vocabularul „totalitarismului". Vrea cineva o altă mărturie, poate cu-atît mai elocventă cu cît nu provine de la un autor cunoscut, ca Élie Halévy sau Karl Kautsky? O voi lua de la un autor german rămas relativ obscur, și care nu e nici liberal, ca Halévy, nici socialist, precum Kautsky: un profesor evreu convertit la catolicism, silit să emigreze din cauza terorii

---

[85] Alla Kirilina, *L'Assassinat de Kirov*, Seuil, 1995. După autorul acestei cărți, nici N.K.V.D.-ul local, nici N.K.V.D.-ul central nu sînt implicate în asasinarea lui Kirov, care ar fi fost fapta unui exaltat.

[86] Jerry Z. Muller, *The Other God That Failed. Hans Freyer and the Deradicalisation of German Conservatism*, Princeton University Press, 1987. Cea mai bună mărturie privind spiritul profesorilor germani, scrisă „la cald", în 1940, se găsește în Karl Löwith, *Ma vie en Allemagne avant et après 1933, op. cit.*

brune, Waldemar Gurian. Încă în 1935, iată-l publicînd o cărțulie cu un subiect neașteptat, pentru cineva izgonit din Germania: *Bolshewismus als Weltgefahr*.[87]

Autorul nu este un admirator antinazist al Uniunii Sovietice, ci dimpotrivă, un critic radical al regimului rus, ieșit, după părerea lui, din același tipar ca nazismul: într-adevăr, bolșevismul nu poate fi echivalat pur și simplu, *à la* Berdiaev, cu o negare a creștinismului; nici, cum vrea înțelepciunea burgheză, cu o distrugere a proprietății; nici, *à la* Spengler, cu o revenire a Europei la barbarie. De altfel, sub toate aceste aspecte, el și-a pierdut magia pe care-o poseda la sfîrșitul războiului, de vreme ce a fost învins și chiar, în aparență, lichidat, mai întîi de fascismul italian, apoi de național-socialism. Dacă totuși rezistă atît de bine în timp e pentru un motiv ascuns sub larma insultelor reciproce: pentru că Hitler e fratele mai tînăr al lui Lenin. Există un mod mai filozofic de a exprima această înrudire secretă, dacă extragem din bolșevism un concept mai larg decît regimul rus, marcat de marginalitate geografică și întîrziere istorică. Căci, dacă esența bolșevismului nu stă nici în marxism, nici în moștenirea rusă ori ruso-asiatică, ci în prioritatea absolută dată ordinii politice și modelării societății, atunci regimul născut din Octombrie 1917 poate fi considerat prima apariție a Partidului-stat, pe care ideologia l-a învestit cu o misiune eshatologică.

---

[87] Waldemar Gurian, *The Future of Bolshevism*, 1936 (*Bolshewismus als Weltgefahr*, Lucerna, 1935).

Waldemar Gurian s-a născut în 1902 la Sankt-Petersburg într-o familie din burghezia evreiască. Și-a făcut însă studiile în Germania, unde mama sa se stabilise în 1909, după desfacerea primei căsătorii, convertindu-și totodată copiii la catolicism. Hannah Arendt scrie, în elogiul funebru pe care i l-a consacrat în 1955, că a fost elevul lui Max Scheler și al lui Carl Schmitt. Oricum, primele lui scrieri, între 1925 și 1931, îl arată preocupat de analiza situației Bisericii catolice, și mai ales a celei franceze, în lumea modernă. Neotomist, acest critic al liberalismului e la fel de ostil unei concepții instrumentaliste despre religie și Biserică, precum a lui Maurras. Epoca îi oferă, tocmai în cele două patrii ale sale, două regimuri agresiv antiliberale și anticatolice: comunismul și nazismul. Aceasta este originea angoasei sale, și punctul de cotitură al operei sale, a cărei primă manifestare e cartea *Bolshewismus als Weltgefahr*, apărută în 1935 la Lucerna. În acei ani, Gurian a fugit din Germania nazistă pentru a se refugia în Elveția. Aici a publicat începînd din octombrie 1934, în colaborare cu germanul Otto Knab, și el emigrant și catolic, un mic hebdomadar antinazist tras la șapirograf, *Die Deutschen Briefe*. În 1937 părăsește Europa pentru a merge la universitatea catolică americană Notre-Dame, în Indiana. Aici va face o carieră universitară ca specialist în nazism și comunism, analizate ca două semne gemene ale crizei morale a Europei secolului XX: nazismul este forma germană a „bolșevizării". După 1945, își va consacra majoritatea lucrărilor analizei Rusiei comuniste (în special: *Bolshevism: an Introduction to Soviet Communism*, University of Notre-Dame Press, 1952). I se poate urmări evoluția prin revista pe care a fondat-o în 1938 și pe care o va conduce pînă la moartea sa, în 1954, *The Review of Politics*, publicată de Universitatea Notre-Dame. Numărul din ianuarie 1955 al revistei conține diferite omagii consacrate memoriei sale, dintre care unul scris de Hannah Arendt, precum și o bibliografie aleasă a lucrărilor sale.

Apariție care, în Rusia, a împrumutat forma marxismului din motive particulare: țara nu are alt corpus de idei disponibil pentru a intra în modernitate, iar recursul la Marx permite mobilizarea maselor atît prin speranța revoluționară, cît și prin forța științei și tehnicii, această religie a secolului XX. În schimb, în restul Europei, adică în inima ei, oamenii și partidele ce cred că au aceeași vocație ca partidul bolșevic în Rusia nu pot acționa în numele veacului al XIX-lea. Și ei sînt niște absolutiști ai voinței politice și ai ideologiei, dar vor să-și orienteze lupta împotriva ideilor secolului al XIX-lea, deci împotriva liberalismului și în același timp a marxismului, inclusiv în versiunea lui ruso-asiatică. Este misiunea național-socialismului, acest „bolșevism brun".[88]

Comparația făcută de Waldemar Gurian între nazism și comunism pleacă în fond de la același principiu care a generat, înainte de venirea la putere a lui Hitler, simpatia unei părți a extremei drepte germane pentru U.R.S.S. Căci, în opinia lui, cele două regimuri s-au născut din aceeași respingere pătimașă a liberalismului, marxismul nefiind în Rusia decît o filozofie de circumstanță. Amîndouă vor să elibereze tehnica de aservire a ei față de Capital. Gurian, filozof catolic, nu este nici el un liberal. Regimurile bolșevic și nazist îi apar de asemeni ca niște produse ale crizei Europei burgheze, care a murit între 1914 și 1918 pentru că n-a putut să se autodepășească. Dar ceea ce național-bolșevicii iubesc în această criză lui îi inspiră teamă. Spiritul antiroman, anticatolic pe care ei îl celebrau, pentru Gurian e semnul unei decăderi morale. Filozofia vieții, sălbăticia, cultul forței pe care ei le salutau ca pe o renaștere, pentru el sînt regresul și chiar sinuciderea civilizației. Naționalismul, izvorul forței lor, îl îngrozește ca o otravă democratică. În fond, el reia în condiții noi (căci Hitler e la putere) termenii analizei național-bolșevice: dar pentru a blestema ceea ce ea a admirat.

Bolșevismul „roșu" e, așadar, analizat ca un fenomen prevestitor al regimurilor totalitare ale veacului, deși îmbrăcat într-un costum din altă epocă. Ceea ce el prefigurează este realizat sub forma sa modernă de Hitler. Într-adevăr, Germania nu are întîrzieri în materie de tehnologie sau industrializare, mai curînd dimpotrivă! Waldemar Gurian vede în hiperdezvoltarea economică unul din motivele înmulțirii intereselor corporative și a grupurilor de presiune: el regăsește aici argumentul clasic al atîtor conservatori germani contra Republicii de la Weimar, acuzată că nu poate fi altceva decît un arbitru între diferite lobby-uri. În timp ce bolșevicii ruși au cucerit puterea profitînd de anarhie, naziștii germani au acaparat-o agitînd teama de anarhie, în numele unui stat unitar și puternic, întruchipat de un conducător.

---

[88] În acest punct al analizei sale, Waldemar Gurian îl citează pe Carl Schmitt, pe care îl numește „principalul constituționalist al Reichului național-socialist", și cartea sa *Staat, Bewegung, Volk*, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg, apărută în 1933. Schmitt explică aici că Uniunea Sovietică este un tip de stat caracteristic pentru epocă, în opoziție cu secolul al XIX-lea, prin aceea că „mișcarea", adică partidul unic, controlează statul și în același timp conduce poporul.

Prin urmare, dezvoltarea acestei comparații nu trebuie nicidecum să ducă la concluzia vreunei complezențe a autorului nostru față de regimul ce l-a izgonit din țara sa. Din contră, cele două bolșevisme, cel roșu și cel brun, aparțin după părerea lui unei mișcări de disoluție politică a civilizației europene. Ca să ne convingem, e destul să citim, din lucrarea sa, capitolul consacrat statului hitlerist. Spre deosebire de regimul sovietic, ce operează sub un camuflaj democratic, acesta își anunță culoarea, dar în substanță rolul și funcționarea lui se supun acelorași reguli: partidul și-a aservit statul, și controlează prin el întreaga societate și întreaga opinie, începînd cu Bisericile. Există un popor național-socialist la fel cum există un popor sovietic: cine se plasează în afara lor este un individ antisocial. Unitatea este permanent celebrată și reafirmată public, în primul rînd în litaniile ideologiei; ea își găsește forma supremă în cultul Conducătorului. Masele se găsesc astfel în comuniune obligatorie și permanentă cu statul-partid. În afara acestuia, nu există decît dușmani ai poporului, a căror desemnare stă la dispoziția Conducătorului, în același timp elastică și repetitivă — burghezul la Lenin, evreul la Hitler: căci eventualitatea complotului trebuie să rămînă omniprezentă, pentru ca poporul să rămînă mobilizat iar regimul să fie etern. Ce mai contează litera ideologiilor folosite și circumstanțele care au pregătit instaurarea regimurilor, dacă amîndouă sînt atît de noi și atît de asemănătoare?

Rămîne ultima întrebare, pe care Gurian n-o ocolește: e posibil ca două regimuri atît de dușmănoase unul față de altul să încarneze același spirit? Răspunsul lui este destinat acelora dintre conservatorii germani antinaziști care se îndoiesc de similaritatea celor două regimuri, sub pretext că pentru ei nazismul e mai puțin radical nihilist (mai ales ca ostilitate față de creștinism) decît bolșevismul. Cele două ideologii, răspunde el, nu trebuie judecate ca niște filozofii. Ele sînt instrumente de acțiune, forțe istorice, orientate spre un același țel, ce le dezvăluie sensul: puterea politică absolută a partidului, domnind peste un popor uniform, marele secret al societăților din secolul XX. Sub acest aspect, nazismul „ilustrează cel mai clar tipul de ideologie bolșevică“[89], căci este un pur nihilism, fără acea legătură îndepărtată pe care, prin marxism, bolșevismul o păstrează cu universalismul rațiunii. Nazismul nu vorbește decît despre forța vitală, nu are decît puterea drept țel și violența drept instrument, în timp ce limbajul leninist, mascîndu-și permanent mijloacele prin scopuri, își trădează, încă, originile, ca un omagiu ascuns pe care viciul îl aduce virtuții, și păstrează drept țel proclamat o umanitate reconciliată.

Așadar, ostilitatea naziștilor față de bolșevismul rus își are sursa nu atît în realitatea regimului stalinist, cît în ceea ce el a păstrat din marxism. Într-adevăr, doar Hitler și adepții săi au etalat în forma sa nudă, debarasată de orice utopie gen secolul al XIX-lea, cultul forței și al puterii. Unei societăți îngrozite, și pe bună dreptate, de amenințarea comunismului, ei i-au oferit

[89] Waldemar Gurian, *op. cit.*, cap. 5, p. 81.

o apărare și o înnoire, dar cu prețul unor mijloace identice, într-o versiune ideologică ce-i suprimă orice idee de moralitate. Bolșevismul rus a vrut să fie o ruptură cu trecutul, în timp ce mulți conservatori sau burghezi germani au crezut că văd în nazism — cu condiția de a suprapune ideea de națiune peste aceea de rasă — un fel de continuitate cu tradiția. Se înșală însă total: nazismul este un bolșevism întors împotriva bolșevismului inițial. Superioritatea asupra predecesorului său provine din renunțarea la utopie și, mai mult încă, din condițiile tehnice și intelectuale în care și-a exercitat acțiunea: căci în acest domeniu Germania este incomparabil mai avansată decît Uniunea Sovietică. Hitler realizează mai bine decît Stalin promisiunea totalitară a lui Lenin. Mai bine și decît Mussolini, care a lăsat în picioare monarhia, Biserica, societatea civilă. Bolșevismul perfect se întîlnește în Germania nazistă: aici puterea politică înglobează efectiv toate sferele existenței, de la economie la religie, de la tehnică la suflet. Ironia istoriei, sau tragedia sa, este că fiecare din cele două regimuri totalitare, identice în ce privește voința de putere absolută asupra unor ființe dezumanizate, se recomandă ca o salvare în fața primejdiei pe care o prezintă celălalt. Marea forță a propagandei lor provine din ostilitatea față de ceea ce le aseamănă.

E oare această Germanie mai puțin periculoasă decît Uniunea Sovietică pentru viitorul lumii, în măsura în care nu se dedă la un prozelitism internaționalist? Nu, răspunde Gurian, dimpotrivă. Germania este condamnată la expansiune, în timp ce U.R.S.S., încă primitivă și plină de bogății potențiale, își are „frontiera" înlăuntrul teritoriului său. Dacă este adevărat că bolșevismul sub cele două forme ale sale este un fruct al veacului, produs de dezagregarea-renunțare a lumii burgheze, cum să crezi că mișcarea nazistă, singura cu adevărat modernă dintre cele două, n-ar avea o forță de contagiune sau de cucerire?

Astfel, în ordinea răului, nazismul posedă o superioritate potențială față de bolșevismul rus. Analiza lui Gurian îi privează pe contemporani de acel soi de consolare pe care-l poate oferi reducerea hitlerismului la o formă politică inclusă în repertoriul regimurilor: căci, dacă Hitler nu e decît un dictator, dictaturile trec o dată cu circumstanțele sociale ce le-au făcut necesare, și, dacă nu e decît o marionetă a marelui capital, se poate cel puțin aștepta o anumită docilitate față de comanditarii săi, deci un minimum de calcul rațional. Dar nu se întîmplă așa. Gurian sugerează că acest tip de interpretare maschează în realitate marea enigmă a puterii hitlerismului asupra germanilor, ca și a bolșevicilor asupra rușilor: aceea, tocmai, că e străină de orice forță socială conștientă și organizată, și că, lucru singular, a scăpat elitelor țării, atît înainte cît și după victoria sa. În fond, teoria liberală sau cea marxistă asupra fascismului nu explică deloc trăsătura esențială a istoriei europene de după 1918: faptul că în mai multe mari state europene politica a scăpat de sub controlul burgheziei. Nu numai că nu o explică. Dar o și maschează. Or, în cazul victoriei lui Hitler în Germania, și mai ales în acest caz, fenomenul sare în ochi; confiscarea puterii în numele „maselor" de către

un partid de aventurieri s-a făcut în una din țările cele mai civilizate ale Europei, cu elite în același timp puternice, numeroase și cultivate, și fără să se fi produs o dezagregare socială comparabilă cu debandada rusească din 1917. Misterul stă mai puțin în circumstanțele parlamentare din ianuarie 1933, cît în modul în care, în cîteva luni, naziștii au redus țara, inclusiv burghezia, la o supunere absolută.

Gurian are printre intelectualii germani mulți tovarăși de analiză. Thomas Mann, pe care incendierea Reichstagului îl surprinde în străinătate, nu va mai reveni la München. Căci naziștii nu întîrzie să amenințe chiar și cele mai mari nume ale culturii germane. Omul care și-a pus în gardă compatrioții contra „ideilor de la 1789" în numele „ideilor lui 1914", chiar dacă este un patriot ireproșabil și totodată unul din cei mai celebri scriitori ai Germaniei și Europei, e suspect pentru simplul motiv că există, ca martor independent. El notează în *Jurnalul* său, la 27 martie 1933: „Era destinul germanilor să facă o revoluție de un gen nemaivăzut: fără idee, contra ideii, contra a tot ce e mai nobil, mai bun și mai decent, contra libertății, a adevărului, a dreptului. Nu s-a mai întîmplat ceva asemănător în istoria omenească. În același timp, incredibilă jubilație a maselor, care-și închipuie c-au vrut într-adevăr toate acestea, cînd de fapt au fost înșelate cu o cumplită viclenie..."[90] Nici o guvernare n-a mai cunoscut, ca nazismul, asemenea ură contra ideilor nobile, sau chiar a ideilor pur și simplu: ca și cum cultura germană s-ar fi întors împotriva ei înseși. Totuși, regimul lui Hitler are două precedente, „răsturnările antidemocratice din Rusia și Italia"[91], și o aceeași origine — războiul; aceste popoare au fost „democratizate" prin înfrîngere și umilire; combinație explozivă ce le-a scăpat de sub control. Nazismul este un bolșevism german.[92] Trista originalitate

---

[90] Thomas Mann, *Journal 1918–1921, 1933–1939*, versiune franceză prezentată și comentată de C. Schwerin, traducere din germană de R. Simon, Gallimard, 1985, 27 martie 1933, p. 214.

[91] *Ibid.*, 7 septembrie 1933, p. 285. Pasajul merită să fie citat în întregime: „După răsturnările antidemocratice din Rusia și Italia, țară insignifiantă în plan spiritual și intelectual, Germania urmează cu a sa — care înseamnă cucerirea puterii de către cel mai jos strat al populației sub aspect spiritual și intelectual, masele de mic-burghezi căzute în mizerie și pline de ură — abia în poziția a treia. Ce are ea în plus față de celelalte? Oare mistica pîngărită, filozofia vieții desfigurate pe care le amestecă în mișcarea sa vor ajunge să vindece lumea? Pentru că transformările ce sînt în curs în tehnica și guvernarea politică iau aici forma unei religii barbare a sîngelui și a războiului, al cărei nivel moral și intelectual e cel mai jalnic din toată istoria? Resentimentul și grandomania se unesc pentru a pune întreaga lume într-un pericol pe lîngă care imperialismul de dinainte de război era un joc de copii."

[92] Comparația între bolșevism și nazism revine adesea în *Jurnalul* lui Thomas Mann. De exemplu, 1 octombrie 1933, pp. 301–302: „Santinelele S.A. din față de la Feldherrenhalle, neclintite ca niște statui, copiate direct și fără rușine după santinelele ruse din fața mausoleului lui Lenin. Așa-zisul dușman de moarte pe plan « filozofic » este copiat

a regimului hitlerist ține de extremele pe care le-a atins în materie de indignitate culturală și morală, ca și cum Germania și-ar fi plătit elecțiunea istorică printr-o înjosire particulară: pentru omul care plînge „ideile lui 1914", războiul pe care-l pregătesc naziștii nu e decît nebunia unor aventurieri în care națiunea își va găsi pieirea.

Cîțiva ani mai tîrziu, la ceasul întunecat al pactului Hitler-Stalin, Thomas Mann va plînge soarta unei Germanii „separată de Occident poate pentru vecie, căzută în tabăra orientală": într-un cuvînt, sfîrșitul Germaniei. „În Germania, o revoluție cu efecte profunde a avut loc; dîndu-și fumuri « naționale », ea a deznaționalizat total țara, după toate concepțiile tradiționale ale caracterului german. Bolșevismul nazist nu are *nimic* în comun cu caracterul german. Noua barbarie a stabilit în chip foarte natural contactul cu Rusia, aparent adversară."[93] Iar autorul *Considerațiilor* își exprimă dorința ca „civilizația" să rămînă destul de teafără și de puternică pentru a le veni de hac celor doi monștri coalizați: Mann își regăsește astfel mai vechea neîncredere față de Occidentul prea „civilizat", în momentul cînd singura salvare împotriva nazismului învingător rămîne totuși în *Kultur*...

Cel mai bun contrapunct la această disperare lucidă a cîtorva mari germani, nesiguri de însăși supraviețuirea națiunii lor, este, de partea occidentală, clarviziunea cîtorva mari spirite, printre care în primul rînd, cum am văzut, Élie Halévy. Mergînd pe același făgaș ca Gurian sau Mann, profesorul din strada Saint-Guillaume a botezat epoca, în faimoasa conferință din 1936, „era tiraniilor"[94]. A ales cuvîntul „tiranie" considerîndu-l mai adecvat situației decît „dictatură", pentru a semnala caracterul peren al regimurilor rus, italian sau german. Dictatura definește un stadiu provizoriu al statului politic în drum către libertate, în timp ce tirania se lipsește de această perspectivă. Ea își este autosuficientă și refuză să ia în considerație un alt țel. S-a născut din degenerarea democrației și din contradicțiile socialismului; are ambiția de a i se substitui. Războiul din 1914 a fost leagănul ei. Ca formă, Mussolini îl imită pe Lenin, înainte de a-i oferi un model lui Hitler. Ca fond, structura modernă a statului n-a încetat să ofere

— ca la cinema — fără scrupule și poate inconștient. Comunitatea de *stil al vremii* e mult mai puternică și mai decisivă decît dușmănia rațională din domeniul filozofic."

Sau, în legătură cu procesul Dimitrov, la 24 noiembrie 1933, p. 322: „Sînt tentat să cred că sensul inconștient al procesului constă în punerea în evidență a proximității, a înrudirii și chiar a identității dintre național-socialism și comunism. « Rezultatul » său va împinge ura și furia stupidă a nimicirii reciproce *ad absurdum*, punct în care de fapt nu au nevoie să fie împinse. Cele două fenomene sînt expresii fratern diferite ale unei singure realități istorice, ale aceleiași lumi politice, mai inseparabile decît sînt capitalismul și marxismul, iar explozii simbolice precum incendierea Reichstagului sînt — o vom simți, dacă nu am știut s-o vedem — opera lor comună."

[93] *Op. cit.*, 11 septembrie 1939, p. 580.

[94] Élie Halévy, *L'Ère des tyrannies, op. cit.*, reedit. Gallimard, col. „Tel", 1990.

unor partide totalitare mijloace nelimitate de dominație absolută asupra societății. În sfîrșit, istoria celor trei „tiranii" ale secolului reduce distanța ideologică dintre ele: comunismul făcîndu-se din ce în ce mai național, fascismul din ce în ce mai social. Astfel, analiza lui Élie Halévy tinde să atenueze diferențele dintre cele două tipuri de „tiranii" scoțînd în relief asemănarea, adică ceea ce Marcel Mauss descrie într-o singură frază: „Partidul comunist rămîne instalat în mijlocul Rusiei, la fel cum Partidul fascist și cel hitlerist se instalează, fără artilerie și fără flotă, dar cu întregul aparat polițienesc."[95]

Totuși, exact în aceeași perioadă, comunismul încearcă să se redefinească prin lupta specifică împotriva fascismului.

[95] Scrisoarea foarte aprobativă a lui Marcel Mauss către Élie Halévy, contribuție la dezbaterile Societății („Filiația tiraniilor italiană și germană din bolșevism, așa cum ați văzut-o dumneavoastră, e cît se poate de exactă"), este citată în anexa de la *Bulletin de la Société de philosophie, op. cit.*, pp. 234–235. Marcel Mauss este un vechi și lucid critic al bolșevismului. Vezi articolul său: „Appréciation sociologique du bolchevisme", în *Revue de métaphysique et de morale*, ianuarie-martie 1924.

7
Comunism și antifascism

În cincisprezece ani de la nașterea sa, comunismul sovietic a schimbat deja numeroase chipuri. A întruchipat pacea, revoluția internațională, reînvierea iacobinismului, patria muncitorilor, societatea eliberată de sub tutela burgheziei, omul dezalienat, anarhia capitalistă învinsă, economia redată producătorului. Toate aceste reprezentări au un punct de plecare comun, dar nu se suprapun în întregime. Au variat ca intensitate și forță de persuasiune în funcție de istoria internă și externă a ceea ce, în 1922, a devenit U.R.S.S. Căci ideea revoluționară a înflorit din nou pe teritoriul unui popor, și ea nu se poate sustrage vicisitudinilor încarnării mai mult decît la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. În anii treizeci, a suferit deja uzura timpului și a evenimentelor. Stalin i-a succedat lui Lenin, Trotki se află în exil, dezamăgiții încep să vorbească, partidele comuniste vegetează sau sînt învinse: „socialismul într-o singură țară" a schimbat partitura bolșevismului revoluționar. Ceea ce-i rămîne, am văzut, îi vine mai mult de la economie decît de la politică: lumea occidentală, pradă celei mai vaste crize din cîte au lovit capitalismul, formează un perfect contrast pentru propaganda ce înconjoară primul plan cincinal. Comparația ajută să fie ascunse ororile „deschiaburirii", dar mai înseamnă că de-acum înainte, în cea mai mare parte, prestigiul revoluției comuniste nu mai provine din ea însăși, ci din nenorocirile acestui capitalism pe care ea l-a înmormîntat.

Același lucru se va petrece și în domeniul politic. După ce criza capitalismului i-a furnizat o bună parte din strălucirea rămasă, comunismul stalinist va găsi un nou spațiu politic în antifascism.

Internaționala comunistă a fost întotdeauna antifascistă, chiar înainte de domnia lui Stalin, de la primii pași ai lui Mussolini. Dar există două antifascisme în lumea comunistă. Primul — strategia Partidul Comunist German față de Hitler e un exemplu — consideră că fascismul nu e decît una din variantele dictaturii capitaliste burgheze: singura luptă antifascistă e cea purtată de comuniști, căci numai ei sînt hotărîți să nimicească din rădăcini capitalismul și burghezia. Restul nu e decît aparență, urmărind să îndepărteze masele populare de revoluția proletară. Social-democrația este instrumentul prin excelență al acestei diversiuni, prin influența sa asupra muncitorilor; prin urmare, ea este adversarul prin excelență, obstacolul principal în calea

dictaturii proletariatului. Aceste concepții strategice arată cîtă putere atribuie voluntarismul leninist inamicului său: bolșevicii își hrănesc ura față de burghezie din sentimentul formidabilei ei puteri. Democrat sau fascist, burghezul domnește, trăgînd sforile unui partid socialist aflat la ordinele sale.

De altfel, socotind bine, e posibil ca burghezul să fie mai ușor de bătut sub forma lui fascistă: căci comuniștii, înclinați să raționalizeze tot ce li se întîmplă ca fiind inevitabil, tind să vadă *post factum* în victoriile fascismului tot atîtea „stadii supreme" ale dominației burgheze: „supreme", adică mai dictatoriale ca oricînd, dar de asemeni și mai fragile, și ultimele din istorie, vestind fără să știe revoluția proletară. Deja Marx văzuse forma „ultimă" a dictaturii burgheze în al doilea Imperiu[1]; la rîndu-le, bolșevicii o văd în fascism. Ajunși la putere datorită războiului din 1914–1918, și obișnuiți cu această dialectică a nenorocirii, ei sînt de mult pregătiți pentru tragediile în care se fabrică victoriile lor.[2] Aceste considerații doctrinare constituie, sub aparența unei lupte deschise, un fel de început de acceptare a fascismului, la care Stalin a adăugat, cum am văzut, rațiuni conjuncturale, derivate din politica internațională a Uniunii Sovietice, ce dă prioritate relațiilor cu dreapta germană. Nu-i mai puțin adevărat că marele proiect al bolșevismului inițial — revoluția proletară germană — a fost blocat prin venirea lui Hitler la putere.

Se constituie atunci, în anii următori, un al doilea antifascism comunist, menit nu să-l înlocuiască definitiv pe primul, ci mai curînd să servească în alternanță cu el strategia stalinistă. Acest antifascism renunță să considere burghez tot ce nu-i comunist. Consimte să facă diferența între democrația liberală și fascism, acceptînd s-o apere pe prima, cel puțin pentru o vreme, umăr la umăr cu partidele burgheze și cu social-democrația. Nu că ar renunța la drapelul său, și cu atît mai puțin că și-ar schimba natura. Și-a schimbat însă tactica, ce încetează să fie dedusă simplist din doctrina sa, fără însă ca această schimbare să însemne imposibilitatea revenirii la o interpretare mai rigidă, în alte circumstanțe. Admirabilă, în ideologia leninist-stalinistă, această capacitate de a reuni strategii contrare, sub comanda Marelui Dascăl!

Această cotitură își are motivele în două serii de evenimente, prima legată de situația internațională a U.R.S.S., a doua de politica Internaționalei

---

[1] Karl Marx, *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, în *Opere*, vol. 8, Editura Politică, București, 1960, p. 214: „Evident că burghezia nu mai avea acum altă alegere decît să-l voteze pe Bonaparte. [...] Așa striga burghezia franceză după lovitura de stat: numai șeful Societății lui 10 decembrie mai poate salva societatea burgheză!"

[2] Chiar și după venirea la putere a lui Hitler, chiar după măsurile ce au urmat incendierii Reichstagului, comuniștii continuă să vadă în victoria naziștilor un prolog al revoluției proletare. *L'Humanité* din 1 aprilie 1933 citează de exemplu acest extras dintr-o rezoluție adoptată de Prezidiul Comitetului Executiv al Internaționalei Comuniste la sfîrșitul lui martie: „ ... Instaurarea pe față a dictaturii fasciste, risipind iluziile democratice ale maselor și eliberîndu-le de influența social-democrației, accelerează înaintarea Germaniei spre revoluția proletară".

comuniste. Importanța celor două este inegală dat fiind că, la ora „socialismului într-o singură țară", sorții bătăliei se vor juca mai întîi în U.R.S.S., ceea ce modifică ponderea luptei proletare internaționale, fără s-o facă mai puțin necesară. În afacerile Kominternului, Stalin nu s-a implicat niciodată în mod public, în nici o perioadă. A vrut să pară că se ține departe de acest forum cosmopolit, mult timp controlat de rivalii săi — Zinoviev, apoi Buharin —, pînă ce și-a instalat și aici oamenii de încredere — Molotov, Manuilski: din acel moment, soarta Internaționalei este pecetluită. Chestiunile interne ale partidului bolșevic și cele ale partidelor frățești se suprapun aici de multă vreme, cum s-a văzut de pildă în cazul Suvarin, în 1924–1925.[3] Dar, la vremea aceea, încă e vorba de a defini strategia revoluționară a proletariatului de pretutindeni. Cînd prioritară a devenit construirea socialismului în U.R.S.S., partidele frățești tind să nu mai fie decît apărătoarele bastionului central. Iar politica externă sovietică, rațiunea ultimă a proletariatului mondial. Înscrisă în natura și în funcționarea Kominternului, această evoluție va face din șefii comuniști de peste tot un aparat internațional dirijat de Kremlin. Evoluție aproape încheiată în epoca de care ne ocupăm: în curînd Stalin va manipula partidele comuniste străine, la fel cum Hitler îi manipulează pe germanii din afara Germaniei.[4]

Dar venirea lui Hitler la putere la Berlin este un element ce riscă să modifice situația europeană: omul care a scris *Mein Kampf*, care a pretins pămînturile slave în numele spațiului vital german și a pronunțat atîtea discursuri incendiare contra ordinii de la Versailles nu este, aprioric, un partener liniștitor pentru nimeni, nici în Vest, nici în Est. Cu toate astea, ca toți politicienii „realiști" din politica europeană, Stalin va fi crezut că, o dată instalat la putere, Hitler și-ar putea modifica ideile și proiectele. Fapt e că el tace tot anul 1933, chiar și după incendierea Reichstagului și scoaterea comuniștilor germani în afara legii, chiar și după trecerea primăverii, cînd a devenit evident că noul cancelar al Reichului a rămas omul revoluției național-socialiste. E drept că Hitler a avut grijă să sublinieze în fața Reichstagului, încă din 23 martie, că relațiile externe ale Germaniei nu se supun aceleiași logici ca politica sa internă, și că ar dori să păstreze relații amicale cu U.R.S.S., cu condiția ca chestiunea comunistă să rămînă o afacere internă.[5] Mesaj pe care Stalin îl înțelege fără greutate, de vreme ce e formulat în propriul său limbaj. Amîndoi simt că „armonia" vechilor relații dintre U.R.S.S. și dreapta germană este amenințată. Amîndoi își țin răsuflarea.

---

[3] *Cf. supra*, pp. 124–126.

[4] Ideea se găsește în Alan Bullock, *Hitler et Staline. Vies parallèles*, *op. cit.*, vol. I, p. 574.

[5] Gustav Hilger și Alfred Meyer, *The Incompatible Allies. A History of German-Soviet Relations 1918–1941*, MacMillan, New York, 1953, p. 262.

Vezi de asemeni J. Grunewald, „L'évolution des relations germano-soviétiques de 1933 à 1936", în *Les Relations germano-soviétiques de 1933 à 1939*, J.-B. Duroselle (ed.), Armand Colin, 1954.

Prima reacție publică a lui Stalin are loc în ianuarie 1934, la Congresul al XVII-lea al partidului bolșevic, ocazie solemnă prin excelență. Ceea ce nu spune e la fel de important ca ceea ce spune: nici un cuvînt despre incendierea Reichstagului, despre procesul din Leipzig, despre Dimitrov, ce sînt în centrul unei gigantice campanii orchestrate de Komintern[6]; în schimb, cîțiva pași în direcția Ligii Națiunilor, pe care Germania hitleristă a părăsit-o în octombrie 1933 și căreia Uniunea Sovietică i se alătură în septembrie 1934. Precauție ce nu trebuie înțeleasă ca o raliere la Europa născută la Versailles, sau ca un act de ostilitate la adresa cuiva: Stalin a înțeles că Hitler amenință, poate în chip ireparabil, pacea lumii, dar are grijă să indice între ce limite se va exercita acțiunea sa. Stă mărturie acest avertisment, care exprimă fondul gîndirii sale: „În epoca noastră, cei slabi nu contează, doar cei puternici sînt luați în seamă... Nu am fost mai orientați, ieri, spre Germania, decît sîntem azi spre Polonia sau Franța. Ieri ca și azi, sîntem orientați spre U.R.S.S., și numai spre U.R.S.S."

Cine are urechi de auzit, să audă! În materie de politică internațională, Uniunea Sovietică nu-și va urmări decît interesele proprii și nu se va baza decît pe forța sa. Stalin tace, observă și își orientează politica spre o apropiere de Franța. Epoca fericită a alianței franco-ruse nu e prea îndepărtată, iar presiunea geopolitică reintră în drepturi în același ritm în care Germania își reface forța. La 2 mai 1935, este semnat la Moscova, între Stalin și Pierre Laval — o pereche ciudată —, tratatul franco-sovietic de asistență mutuală. El stipulează că cele două țări trebuie să-și acorde ajutor reciproc „în caz de atac neprovocat din partea unui stat european". Dar acordul nu e atît de clar pe cît pare. Franța, pentru a liniști Anglia, care se teme de un angajament prea rigid, adaugă specificarea că „atacul" în chestiune va trebui să fie autentificat de consiliul Ligii Națiunilor, instanță aflată deja în declin: războiul din Abisinia îi va da în lunile următoare lovitura de grație.[7] Uniunea Sovietică, în ce o privește, nu este acoperită în eventualitatea unei agresiuni japoneze; cît despre Vest, trecerea trupelor sovietice pe teritoriul polonez, indispensabilă pentru a veni eventual în ajutorul unei Franțe atacate, nu este precizată, căci pune în cauză suveranitatea poloneză. În realitate, nici una dintre părți nu așteaptă ca tratatul să răspundă cu adevărat unei asemenea ipoteze, spre deosebire de acordurile franco-ruse din 1891–1892. Laval încearcă să redea un pic de inițiativă diplomației franceze: s-a orientat spre Moscova după deschideri către Italia; oferă satisfacție partidului radical și se amuză anticipat la gîndul de a-i lua pe comuniști pe la spate. Nici de partea sovietică ipoteza militară nu e luată în serios. Interesul tratatului e de a bara calea unei apropieri franco-germane, sau mai precis de a împiedica aprobarea franceză în cazul unei agresiuni naziste contra U.R.S.S.[8] Dovada e că dispozițiile

---

[6] *Cf. infra*, pp. 258-259.

[7] Agresiunea italiană în Abisinia se produce în toamna lui 1935.

[8] Urmez aici interpretarea dată tratatului din 1935 de Adam B. Ulam: *Expansion and Coexistence. Soviet Foreign Policy 1917-73*, ed. a II-a, Praeger Publishers, cap. 5.

privind o colaborare militară vor fi discutate în următorii patru ani, fără ca nici una din părți să încerce cu adevărat să înmoaie reaua-voință a polonezilor.

Dar, deși nu are implicații militare, tratatul din 1935 are consecințe politice, căci Pierre Laval, înainte de a reveni la Paris, îi smulge „Domnului Stalin" faimosul comunicat prin care secretarul general legitimează cheltuielile de apărare națională ale Franței: declarație ce surprinde pe picior greșit nu numai antimilitarismul mișcării muncitorești, dar mai ales tradiția din care s-a născut P.C.F. Aici ajung la reversul istoriei, în care Stalin nu mai e șeful guvernului sovietic, ci al comunismului mondial. În acest al doilea rol, mai puțin vizibil, mascat în spatele Kominternului, el nu e mai puțin suveran. Căci caracterul regimului e tocmai că dispune de aceste două partituri, chipurile diferite, care totuși sub bagheta dirijorului unic produc aceeași melodie, cîntată în aceleași scopuri.[9]

Stalin controlează Kominternul la fel cum controlează și politica externă a U.R.S.S. Dimitrov și Manuilski în Komintern, Litvinov la Ministerul Afacerilor Externe nu sînt decît executanții săi. Și este epoca subordonării absolute a partidelor comuniste față de Internațională. Fiecare din ele face obiectul unui control meticulos din partea trimișilor Moscovei, care adresează „centrului" rapoarte frecvente și amănunțite.[10] Sînt adevărate „secțiuni" ale unei mișcări foarte centralizate[11]: termenul trebuie luat în sensul cel mai propriu. E cu atît mai interesant de observat aici, într-o versiune paralelă, schimbarea de direcție a politicii sovietice în această perioadă crucială.

Ca s-o înțelegem, trebuie să pornim de la mișcarea „contra fascismului și a războiului", anterioară venirii la putere a lui Hitler, de vreme ce Congresul

---

[9] *Cf.* Alain Besançon, *Court Traité de soviétologie..., op. cit.*, cap. 2.

[10] Deschiderea arhivelor Kominternului ne permite să afirmăm că P.C.F. era total controlat de Moscova, prin intermediul Kominternului și al organelor de securitate; și că deciziile ce-l priveau erau aprobate, via Komintern, de Stalin însuși (vezi Guillaume Bourgeois, „Comment Staline dirigeait le P.C.F.", *Le Nouvel Observateur*, 5-11 august 1993).

Cei doi oameni cheie ai Kominternului la Paris au fost Fried și Togliatti. Evreu ungur din Slovacia, Eugen Fried (1900–1943) devine membru al biroului de organizare al Kominternului în anii douăzeci. Trimis în Franța în toamna lui 1930 pe lîngă conducerea P.C.F., el controlează un „colegiu director" însărcinat să supervizeze politica urmată și instituie metodele de selecție a cadrelor. Începînd cu 1932, formează împreună cu M. Thorez un fel de tandem, Fried protejîndu-l pe Thorez. În 1934, îl susține contra lui Doriot și inițiază „cotitura" către politica de Front Popular.

Membru al Comitetului Central al P.C.I., Palmiro Togliatti (1893–1964) merge în U.R.S.S. și în 1924 ajunge în Prezidiul Kominternului sub pseudonimul Ercoli. Raliindu-se lui Stalin, devine secretar al Kominternului în 1937 și joacă un rol considerabil în Spania. În 1934, se află în misiune în Franța pentru a controla activitatea lui Fried și Thorez. După război, va fi liderul comunismului italian.

[11] Partidul Comunist Francez este celălalt nume al secției franceze a Internaționalei Comuniste.

internațional de la Amsterdam, reunit sub această dublă lozincă, se deschide la 27 august 1932. Kominternul joacă aici un rol central, mai ales prin marele său specialist în trasul sforilor, Willi Münzenberg. Personajul merită studiat puțin, căci prin el aventura cenușie a funcționarilor Kominternului capătă ceva din strălucirea tragică a unui roman. Nu că ar trebui să facem din el un erou antistalinist, pe motiv că a sfîrșit prin a rupe cu Stalin: amenințat cu lichidarea în beciurile pușcăriei Lubianka, nu prea avea de ales. Pînă în 1937, a fost un executant fidel, ca orice alt militant din vasta birocrație ipocrită de la Moscova. Dar istoria i-a dat un rol pe măsură: în perioada cotiturii antifasciste, a fost un fel de ministru clandestin al propagandei Kominternului în lume, și în primul rînd în vestul Europei: funcție ideală pentru talentul său, atît de modern, de specialist în publicitatea politică și manipularea imaginilor și cuvintelor. Nici unul dintre numeroșii scriitori, artiști, intelectuali folosiți ca instrumente sau amăgiți de el n-a putut să-i deteste amintirea. În plus, a avut șansa ca doi dintre colaboratorii săi din epocă, viitori dezamăgiți ai comunismului, să-i facă portretul: Arthur Koestler și Manès Sperber.[12] Căci Münzenberg, copilul unui patron de cafenea din Thuringia al cărui tată fusese fiul natural al unui baron, avea să aducă în viața sa de militant al mișcării muncitorești ceva din manierele aristocratice.

Încă din adolescență, și-a cîștigat galoanele în elita marilor autodidacți revoluționari, ca șef la „Tineret", pepiniera de cadre a Partidului Socialist German. Antimilitarist radical, petrece anii războiului la Zürich, unde îl cunoaște pe Lenin. Expulzat de elvețieni în 1917, revine în Germania și se alătură spartakiștilor, apoi se numără printre fondatorii Partidului Comunist German, în 1919. Dar Lenin îl cheamă la Moscova: un loc nu tocmai ideal pentru talentele lui, dar singurul ce se potrivește cu ideile sale. Bolșevic prin intensitatea credinței sale revoluționare, el este omul *agitprop*-ului mai mult decît al teoriei. Lipsit de vocație pentru dezbaterile și moțiunile ce-i opun pe tenorii Partidului, străin și de luptele de aparat, Münzenberg e diferit de ceilalți fiind un extravertit, interesat doar de prozelitism și propagandă. Dacă ar fi fost american, ar fi făcut o carieră *à la* Hearst. Fiind însă german, proletar și militant revoluționar, el servește cauza bolșevismului cu același talent ce l-ar fi făcut bogat și influent în lumea burgheză.

Münzenberg a avut foarte devreme un profil original. În 1921 Lenin i-a încredințat răspunderea vastei operațiuni de ajutorare a populației înfometate de pe Volga. A fondat de asemeni „Ajutorul muncitoresc internațional". În ambele cazuri, e vorba de a mobiliza energii, sentimente, mijloace în sprijinul Revoluției din Octombrie. „Willi", cum e numit de toată lumea, este un militant internațional, dar de un tip special: ajunge repede în fruntea unei rețele de societăți croite după același tipar, avînd misiunea să laude experiența

[12] Arthur Koestler, *Hiéroglyphes*, trad. de D. Van Moppès, Calmann-Lévy, 1955, cap. 17: „Colin-maillard"; reed. Robert Laffont, col. „Bouquins", 1994; Manès Sperber, *Les Visages de l'histoire*, ed. Odile Jacob, Paris, 1990, pp. 85-97.

sovietică, să-i cîștige prieteni peste tot, dar prin canale diferite: presă, cinema, teatru, supe populare, asociații umanitare, mobilizări ale intelectualilor, petiții de solidarizare. Imensul „trust Münzenberg" sfîrșește astfel prin a controla, din Europa occidentală pînă în Japonia, o întreagă lume de simpatizanți, dopați de-a lungul anilor cu propaganda patronului, care, personal, își dă aere de independent față de Komintern. Willi este marele dirijor al „tovarășului de drum", această figură tipică a universului comunist (ca de altfel, în epocă, și a lumii fasciste): insul care nu e comunist, și de aceea cu atît mai eficient în combaterea anticomunismului. Prada sa prin excelență este intelectualul, mai influent dar și mai vanitos decît omul de rînd: „[Münzenberg] îi împingea pe scriitori, pe filozofi, pe artiștii de toate genurile să arate, prin semnătura lor, că sînt în primele rînduri ale combatanților radicali... Forma astfel caravane de intelectuali ce așteptau doar un semn de la el ca să pornească la drum; tot el alegea și direcția" (Manès Sperber).

Trăind astfel la periferia comunismului și risipindu-și farmecul pentru simpatizanții din afară, regele *agitprop*-ului a sfîrșit prin a trăi întrucîtva după fantezia sa, adulat de anturajul de emigranți, conștient de superioritatea talentului său, mîndru de a practica *in partibus infidelium* o artă atît de dificilă și specială. Oarecum suspect în ochii funcționarilor de la Moscova, detestat mai ales de grupul german (compus din viitorii conducători ai Germaniei de Est), Münzenberg n-a avut decît vreo cîțiva ani fericiți la Paris, pe timpul Frontului popular, între 1934 și 1936. Convocat la Moscova în 1937, sinistra epocă a Marii Terori, Münzenberg a șovăit, s-a îmbolnăvit și, în cele din urmă, a rămas în Franța, mulțumindu-se să-i trimită o scrisoare lui Stalin.[13] În 1939, era deja un om fără patrie: și Germania, și Uniunea Sovietică îi voiau capul. Francezii l-au internat într-un lagăr, ca german. Cînd a evadat de aici, în iunie 1940, ca să scape de Hitler, a fost asasinat, și avem motive să credem, deși nu există dovezi, că executantul a fost un agent al G.P.U.[14]

Să revenim însă la începutul epocii sale fericite, epoca „Amsterdam-Pleyel". Atunci se desfășoară atît talentul, cît și fideismul său. Căci Congresul internațional împotriva fascismului și războiului reunit la Amsterdam în vara lui 1932, fruct, în bună măsură, al neobositei sale activități, nu se îndepărtează cu o iotă de linia Kominternului. Nu este o întrunire „antifascistă" de tipul celor ce vor fi convocate un an sau doi mai tîrziu împotriva lui Hitler.

---

[13] Această lungă scrisoare din 14 iulie 1937 este publicată în *Communisme*, nr. 38, 1994, pp. 171-180 („Les Kominterniens I. Dossier Willi Münzenberg").

[14] Arestat în timpul debandadei din mai-iunie 1940, Willi Münzenberg fuge din lagărul de concentrare de la Chambaran (lîngă Lyon) împreună cu alți doi deținuți, încercînd, se pare, să treacă în Elveția. Cadavrul său, cu urme de strangulare, este găsit cîteva luni mai tîrziu. Soția sa, Babette Gross, avea să ajungă la concluzia că a fost asasinat de agenții lui Stalin. Babette Gross, Willi Münzenberg, *Eine politische Biographie*, Stuttgart, 1967; *Willi Münzenberg, 1889–1940, Un homme contre*, Colloque international d'Aix-en-Provence. *Actes*, 26-29 martie 1992; Stephen Koch, *Double Lives — Spies and Writers in the Secret Soviet War of Ideas against the West*, The Free Press, New York, 1994.

E vorba încă de „lupta pentru pace", așa cum figurează ea în prim-planul politicii sovietice după 1929: „fascismul" e înțeles aici în sensul cel mai larg[15] și mai vag, ca expresie a militarizării țărilor capitaliste; dintre acestea, Anglia în primul rînd, apoi Franța sînt considerate cele mai amenințătoare, deoarece sînt imperialismele învingătoare în 1918; cu cît se pretind mai pașnice, cu atît sînt mai periculoase. Una din marile teme de la Amsterdam este denunțarea „pacifismului genevez", adică Liga Națiunilor. Pe scurt, sub firma apărării păcii, avem de-a face cu o apărare a Uniunii Sovietice, singura putere pașnică, de vreme ce e singura eliberată de capitalism. Apărare cu atît mai urgentă cu cît războiul antisovietic este declarat „iminent"[16] de către Congres. De la începutul anului 1932, toate publicațiile Kominternului subliniază la unison această iminență a războiului contra U.R.S.S.[17], legată de sfîrșitul perioadei de stabilitate capitalistă și manifestată, anul precedent, prin invazia japoneză în China.

Faptul că, în același an, Uniunea Sovietică semnează pactele de neagresiune cu Finlanda, Letonia, Estonia, Polonia și în sfîrșit cu Franța lui Herriot (în noiembrie) nu moderează defel ardoarea delirului kominternist despre pregătirile Occidentului în vederea unui război antisovietic: dovadă suplimentară că politica comunistă este o lume cu două etaje, fiecare lucrînd pentru țelul comun, revoluția mondială. Politica externă a U.R.S.S. veghează să apere contra oricărei agresiuni militare fortăreața proletariatului internațional. Internaționala Comunistă stabilește obiectivele și lozincile revoluționare ale secțiilor sale locale. Lupta împotriva Tratatului de la Versailles, împotriva pacifismului burghez și a imperialismului se articulează perfect cu strategia „clasă contra clasă". La 14 ianuarie 1933, alături de Thälmann, Thorez se adresează în acești termeni comuniștilor berlinezi: „Noi, comuniștii din Franța, luptăm pentru anularea Tratatului de la Versailles, pentru autodeterminarea poporului din Alsacia și Lorena, pînă la — inclusiv — separarea de Franța, pentru dreptul tuturor popoarelor de limbă germană de a se uni în mod liber..."[18]

Cincisprezece zile mai tîrziu, Hitler devine cancelarul Reichului. În strategia Kominternului, 1933 este anul cotiturii: venirea la putere a lui Hitler modifică eșichierul internațional. Nu dintr-o dată, nici într-o singură zi: căci

---

[15] De exemplu: Italia mussoliniană, cu care de mai mulți ani Uniunea Sovietică întreține relații excelente, nu e aproape niciodată menționată. În schimb, Franța lui Briand este constant citată drept stat imperialist pe cale de „fascizare".

[16] Despre această perioadă, o teză recentă, inedită încă: Yves Santamaria, *Le Parti communiste français dans la lutte pour la paix (1932–1936)*, 2 vol. Teza a fost susținută în 1989 la Universitatea Paris–X–Nanterre, sub conducerea Anniei Kriegel; de același autor, „Le comité de lutte contre la guerre dit Amsterdam-Pleyel, 1931–1936", în *Communisme*, nr. 18–19, 1988, pp. 71–98.

[17] Yves Santamaria, *op. cit.*, vol. I, pp. 159-184.

[18] *L'Humanité*, 15 ianuarie 1933.

trebuie așteptat pentru a vedea cum evoluează tandemul Hitler-Hugenberg.[19] Comuniștii au crezut atît în identitatea dintre Hitler și dreapta germană, cît și în caracterul provizoriu al fenomenului nazist. Evenimentele îi trezesc rapid la realitate, și totuși Stalin, ca șef al Uniunii Sovietice, rămîne prudent, cum am văzut: se prea poate ca „Noaptea cuțitelor lungi" să-l fi convins de atotputernicia lui Hitler în Germania. Prin intermediul Kominternului însă, el reacționează mai repede. Incendierea Reichstagului și teroarea ce urmează oferă primul teren pentru o vastă campanie antifascistă în stil nou. Nu mai e vorba să atace doar Tratatul de la Versailles, Liga Națiunilor, imperialismul francez sau social-democrația, țintele obișnuite ale Moscovei. Acum există un imperialism suplimentar: Hitler, dușman al libertății și nouă amenințare la adresa păcii.

Noutate ce se prezintă mai întîi sub forma unui mare spectacol, regizat la Paris de un kominternist pe măsură: Willi Münzenberg, care din incendierea Reichstagului[20] a făcut lovitura vieții sale. Geniu al propagandei, îl zdrobește în luptă deschisă pe Dr. Goebbels, nu mai puțin specialist, totuși; Münzenberg îi fabrică stalinismului un nou chip: acela al comunismului antifascist. În legătură cu acest episod cheie, îi las cuvîntul lui Koestler, care în acea epocă sosește la Paris ca un comunist întrucîtva dezabuzat, după o lungă ședere în U.R.S.S., și căruia procesul de la Leipzig îi va reda un pic de curaj:

„Am ajuns la Paris în perioada cînd procesul incendierii Reichstagului pasiona întreaga Europă. Imediat după sosirea mea, l-am cunoscut pe Willi Münzenberg, șeful propagandei Kominternului în Occident. În aceeași zi, am început să lucrez la cartierul său general, devenind astfel un fel de subofițer în marea bătălie propagandistică dintre Berlin și Moscova. Bătălie terminată cu înfrîngerea totală a naziștilor — singura lor înfrîngere în cei șapte ani care au precedat războiul.

Obiectivul fiecărei părți era de a dovedi că Parlamentul german a fost incendiat de către adversar. Lumea a urmărit spectacolul cu pasiune, dar adevăratul lui sens i-a rămas la fel de obscur ca unui copil ce privește un

---

[19] Fost director al întreprinderii Krupp, Alfred Hugenberg (1887–1951) fondează propriul său Konzern. El cumpără sau preia controlul a jumătate din presa germană, precum și al agenției de informații Uniunea telegrafică și al firmei de cinema U.F.A. Deputat al Partidului Național German începînd din 1919, ajuns președintele acestuia (1928), formează în octombrie 1931, împreună cu național-socialiștii și Căștile de oțel (Stahlhelm), Frontul de la Harzburg. Susținător al lui Hitler, Hugenberg a fost ministrul Economiei și Aprovizionării din ianuarie pînă în iunie 1933.

[20] Incendierea Reichstagului, la 28 februarie 1933, a fost pentru naziști semnalul vînătorii de comuniști și al unei legislații excepționale ce suspenda toate garanțiile constituționale oferite libertăților individuale. Printre lucrările recente: Hans Mommsen, *The Reichstag Fire and Its Political Consequences,* MacMillan, 1985. Uwe Baches, Karl-Heinz Janssen, Hans Mommsen, Fritz Tobias [*et alii*], *Reichstagbrand: Aufklärung einer historischen Legende*, Piper, München, 1986. Astăzi se consideră că incendiul a fost provocat de Marius Van der Lubbe, tînărul olandez găsit de poliție la locul faptei, și că afirmația privind culpabilitatea naziștilor se sprijină pe documente falsificate.

film cu intrigă complicată. Căci lumea încă nu era obișnuită cu înscenările, cu minciunile gogonate, cu metodele de bîlci ale propagandei totalitare. Iar în cazul de față nu era doar un singur regizor, ca mai tîrziu la procesele de la Moscova, ci doi, înfruntîndu-se cu trucurile lor, ca niște vrăjitori negri în fața tribului adunat în păr."[21]

Vrăjitorul nazist este cunoscut și își susține personal rolul: Dr. Goebbels. Celălalt manipulează opinia ascuns în spatele unui „Comitet internațional de sprijin pentru victimele fascismului hitlerist" (cu celebrități democratice mondiale drept fațadă), ce scoate o puzderie de broșuri și manifeste.[22] Goebbels proclamă că Van der Lubbe este un agent comunist, celălalt spune că e un provocator nazist. Koestler: „Lumea credea că asistă la o luptă clasică între adevăr și minciună, între vinovat și nevinovat. În realitate, amîndouă partidele erau vinovate, dar nu de crimele de care se acuzau reciproc. Amîndoi mințeau, și fiecare se temea că celălalt știe mai multe decît știa cu adevărat. Astfel, această luptă era de fapt un joc de-a baba-oarba între doi uriași. Dacă lumea ar fi știut, atunci, că totul era tertip și cacealma, s-ar fi putut cruța de multe suferințe. Dar nici atunci, nici mai tîrziu, Occidentul n-a înțeles cu adevărat psihologia totalitară."[23]

Poate că în această evocare, în care își privește cu un soi de milă resemnată contribuția la acea bătălie propagandistică, scriitorul exagerează puțin talentul kominternistului. „Înfrîngerea totală" a lui Goebbels, consemnată de el, ține în egală măsură de elemente mai „grele", pe care Münzenberg le exploatează cu abilitate, dar fără să le creeze el însuși. Nazismul e mai ușor de identificat ca dușman al democrației decît comunismul, căci și-a făcut un crez din această ostilitate. În Occident, opinia publică a constatat că incendierea Reichstagului a fost semnalul cotiturii către puterea exclusivă a partidului nazist: *is fecit cui prodest**. Astfel, comuniștii arestați o dată cu jalnicul Van der Lubbe fac figură de eroi ai democrației în lupta contra dictaturii. În septembrie, la tribunalul din Leipzig, în fața lui Goering, militantul bulgar Dimitrov își joacă rolul cu brio. El e oricum dispus să susțină orice cauză sprijinită de Moscova. În plus, pe scena lumii, această cauză îl pune în cea mai avantajoasă lumină, și bulgarul nu ratează ocazia. Poate că știe, de altfel, că soarta lui se va decide direct între Hitler și Stalin.[24] Procesul se

---

[21] Arthur Koestler, *Hiéroglyphes, op. cit.*, cap. 17: „Colin-maillard", p. 231.

[22] Cea mai celebră publicație a lui Münzenberg pe acest subiect, produsă de editura pe care tocmai o fondase, Éditions du Carrefour, a fost faimoasa și anonima *Livre brun sur l'incendie du Reichstag et la terreur hitlérienne.* Această *Livre brun*, comentează Arthur Koestler, „e neîndoielnic lucrarea ce a exercitat cea mai mare influență politică, după *Common Sense* de Thomas Paine".

[23] Arthur Koestler, *op. cit.*, cap. 17, p. 232.

* „făptașul e cel care trage foloasele" (*lb. lat.*), veche axiomă de drept conform căreia vinovatul pentru o faptă criminală e cel căruia respectiva faptă îi aduce un avantaj. (*N. t.*)

[24] Ruth Fischer afirmă că eliberarea lui Dimitrov a fost negociată între Berlin și Moscova (*Cf. Stalin and German Communism, op. cit.*, pp. 308-309). Opinie asemănătoare la Margarete Buber-Neumann (*Cf.* „Le Conspirateur sans mystère", *Preuves*, nr. 74, aprilie 1957).

transformă într-un triumf al Kominternului pentru că cei doi protagoniști, actorul principal și regizorul, Dimitrov și Münzenberg, sînt îmbrăcați în costume de împrumut oferite involuntar de Hitler: ideile democratice. În fața revoluției naziste care în cîteva luni a lichidat toate partidele, „Comitetul internațional" pus pe roate de Münzenberg mobililizează indignarea și ajutorul tuturor partizanilor libertății.

Transformarea lui Dimitrov în erou „democratic" poartă incontestabil semnătura lui Münzenberg; totuși, asta nu înseamnă nici că e vorba de o inițiativă politică personală, nici că marele agitator a fost însărcinat să pună în practică, de pe acum, o nouă orientare. Stalin veghează asupra lui Dimitrov, obținîndu-i repatrierea în Rusia în februarie 1934, la cîteva săptămîni după achitare, probabil în urma unei negocieri secrete cu Hitler. Dar are grijă, cum am văzut, să nu-și alăture vocea la campania internațională orchestrată de Münzenberg. Din partea Kominternului, aceeași prudență în declarațiile publice. În cursul lui 1933 și parțial în 1934, toți simt la Moscova că este în joc armonia relațiilor dintre U.R.S.S. și dreapta germană. Va putea continua ceea ce durează după Rapallo, în avantajul ambelor părți? Întrebare care, tradusă din limbajul statului sovietic în cel al mișcării comuniste internaționale, devine o întrebare dublă: poate fi luată în considerare ipoteza că Uniunea Sovietică, atacată de un stat imperialist, Germania hitleristă bunăoară, ar găsi ajutor din partea altui stat imperialist, de pildă Franța? Iar în acest caz, P.C.F. ar trebui să sprijine burghezia „sa", în numele interesului superior al revoluției proletare?

Întrebarea nu e ocioasă decît pentru cel ce se ține departe de universul marxism-leninismului. O vedem însă frămîntînd lăuntric strategiile și discuțiile partidelor comuniste occidentale, născute din condamnarea trădării din 1914, și obsedate de lupta contra propriei lor burghezii, a propriului imperialism, a propriei armate. Căci lupta împotriva războiului, inseparabil de capitalism, era tot luptă pentru revoluție, care ar pune capăt acestui blestem; însemna fidelitate față de lupta de clasă, și întețirea luptei în interior din solidaritate internațională cu U.R.S.S. Nimic din conceptul de fascism, așa cum fusese gîndit și utilizat de Komintern de mai mulți ani — adică un produs aproape firesc al democrației burgheze sprijinite de social-democrație —, nu permitea să se justifice o tratare diferențiată a statelor imperialiste, nici să se imagineze ceva cum ar fi războiul democrației împotriva fascismului: cu atît mai mult că trebuia desemnată Germania ca principal adversar, care încă era marea victimă a Tratatului de la Versailles. Or, tratatul fusese principala țintă a mișcării de la Amsterdam. Iar întrunirea din sala Pleyel, la Paris, în iunie 1933, nu modificase această orientare. Lupta „împotriva războiului și fascismului" rămăsese în primul rînd un război împotriva pacifismului burghez și antifascismului șovin al marilor puteri. De aceea mișcarea Amsterdam-Pleyel nici n-a adunat multă lume în jurul nucleului său comunist, mai bine sau mai prost camuflat.

Tot la sfîrșitul lui 1933, în momentul cînd se încheie procesul Dimitrov, a treisprezecea sesiune a Comitetului Executiv al Internaționalei Comuniste nu anunță nimic deosebit.[25] Bătrînul bolșevic Kuusinen, care prezintă raportul, interpretează criza mondială a capitalismului drept semnul unei epoci noi, ce anunță răsturnări profunde: fascisme, războaie, revoluții. Se regăsesc în textul său accentele tradițional apocaliptice ale gîndirii leniniste, însoțite de mîntuirea finală prin revoluția proletară. Fascismul și războiul fac parte din logica lugubră a capitalismului, dar tot ele îi vestesc și sfîrșitul. Național-socialismul hitlerist nu face excepție de la regulă: o dată cu el, ca în primii ani ai Internaționalei a III-a, revine speranța în revoluția proletară germană! Ordinea de zi cheamă, așadar, mai mult ca oricînd la lupta împotriva burghezilor și a „social-fasciștilor"[26].

Trebuie așteptat pînă în iunie 1934 pentru a-i vedea pe „internaționalii" Moscovei schițînd o nouă orientare. În această perioadă, Stalin plănuiește un pas în direcția Occidentului: va fi, în septembrie, intrarea U.R.S.S. în Liga Națiunilor, după ce ani în șir o înfierase. Dimitrov a fost instalat, la un an după revenirea la Moscova, în fruntea secretariatului general al Internaționalei: semn că Șeful suprem, deși a păstrat tăcerea în acest episod, nu neglijează capitalul politic cîștigat în procesul de la Leipzig. Într-adevăr, în proiectul de raport în vederea Congresului al VII-lea al Kominternului, în iulie, Dimitrov propune abandonarea calificativului de „social-fascism", și modificarea strategiei și tacticii mișcării în direcția unui Front unit, care să înlocuiască lozinca „clasă contra clasă". Iată-ne astfel intrați în „cotitură".

Care e înlesnită de evenimente. În Germania, „Noaptea cuțitelor lungi"[27] (30 iunie) nu lasă nici o îndoială, dacă mai rămînea vreuna, în ce privește hotărîrea lui Hitler de a domni ca stăpîn absolut. În Franța, puțin mai devreme, între 6 și 12 februarie, partidul comunist a fost nevoit să se apropie de partidul socialist[28]: de-acum înainte, atenția și eforturile Kominternului se concentrează asupra Franței. A doua jumătate a anului 1934 este marcată de hotărîrea fermă de face cotitura, fără ca stadiul actual al cunoștințelor să

---

[25] Edward H. Carr, *The Twilight of Comintern 1930–1935*, MacMillan, Londra, 1982.

[26] Termenul face parte din vocabularul în vigoare al Kominternului, pentru a desemna partidele social-democrate.

[27] Expresia desemnează masacrarea, din ordinul lui Hitler, a lui Röhm și a șefilor detașamentelor de asalt naziste (S.A.), precum și a altor cîțiva zeci de „suspecți", ca generalul von Schleicher, care jucase un rol capital în venirea la putere a lui Hitler. Masacrul a început în noaptea de 29 spre 30 iunie 1934 și a continuat timp de patruzeci și opt de ore. *Cf. supra*, pp. 210, 218.

[28] Evenimentele se situează în contextul afacerii Stavisky. Pe 6, P.C.F. se alătură manifestației Ligilor contra noului președinte al Consiliului, Daladier, care tocmai l-a revocat pe prefectul de poliție Chiappe. Dar o face într-o coloană aparte. Pe 9, manifestează sub propriul drapel, atît împotriva fascismului, cît și contra guvernului. Manifestație dur reprimată. Pe 12, zi de grevă generală hotărîtă de C.G.T., cele două manifestații separate ale comuniștilor și socialiștilor se unesc spontan. Dar P.C.F. rămîne încă, timp de mai multe luni, ostil unității dintre cele două partide. *Cf. infra*, p. 245.

permită o cronologie mai precisă: pe 24 octombrie, Thorez, aflat sub tutela lui Fried, patronul său direct din Internațională, merge să propună partidului radical, întrunit în congres la Nantes, un „Front Popular" antifascist care astfel s-ar extinde pînă la S.F.I.O și chiar mai departe. Această formulă, menită unui mare viitor, ar fi fost inventată de Fried.[29] E drept că Ceretti povestește în *Memoriile*[30] sale că exact în dimineața acelui 24 octombrie Thorez a primit acasă, la Ivry, vizita unei delegații a Kominternului, compusă din Togliatti, Gottwald și el însuși. Fried este prezent, dar nu spune nimic. Togliatti ar fi încercat să-l facă pe secretarul general al P.C.F. să-și schimbe hotărîrea de a pleca la Nantes pentru a-și lansa inițiativa. E deci posibil ca în acel moment să mai coexiste două „linii". Trebuie așteptate zilele de 9–10 decembrie pînă ce noua politică este oficializată de Comitetul Executiv al Internaționalei, unde Thorez este invitat să prezinte un raport despre experiența model a P.C.F.

Semnul răsunător al cotiturii e dat în sfîrșit de semnarea pactului franco-sovietic, la 2 mai 1935: mai puțin prin pactul în sine, simplu instrument diplomatic, cît prin comunicatul smuls de Laval lui Stalin, echivalînd cu o directivă pentru mișcarea comunistă internațională. Partidele comuniste — P.C.F. în primul rînd — consideră noul front antihitlerist esențial în lupta lor, chiar dacă trebuie să accepte o colaborare provizorie cu propriile burghezii. Schimbare de direcție cu atît mai brutală cu cît în același timp trebuie reorientată lupta internațională — de data asta nu contra învingătorilor de la Versailles, ci contra învinșilor, printr-o nouă definire a național-socialismului hitlerist. Dimitrov tratează chestiunea sub toate aspectele, în raportul la al VII-lea Congres al Internaționalei Comuniste, la 2 august 1935.[31]

Problema, pentru noul secretar general al Internaționalei, e să furnizeze o teorie marxistă a fascismului care să-i permită să particularizeze nu numai genul „fascism" în cadrul speciei „dominație burgheză", ci și național-socialismul german în cadrul fascismului. Dificultate clasică pentru gîndirea marxistă — tipologia regimurilor politice: putem s-o constatăm la Marx însuși atunci cînd tratează bonapartismul. Orice putere din epoca burgheză ce nu îmbracă forma clasică — ar trebui să spunem engleză — a guvernării reprezentative rămîne greu de înțeles în termenii dominației de clasă. Analizînd primul și al doilea bonapartism francez, Marx oscilase între mai multe diagnostice: stat ce reconciliază fracțiuni adverse din sînul burgheziei; stat al maselor rurale scurtcircuitînd elitele politice; stat ipostaziat, devenit independent de societate.

---

[29] Philippe Robrieux, *Histoire intérieure du Parti communiste français*, Fayard, 1980, vol. I, cap. 7, p. 457.

[30] Giulio Ceretti, *Con Togliatti e Thorez. Quarantanni di lotte politiche*, Feltrinelli, Milano, 1973, pp. 168-172; trad.: *À l'ombre des deux T. Avec Palmiro Togliatti et Maurice Thorez*, Julliard, 1973. Din ediția franceză s-a scos capitolul privind relațiile P.C.I.–P.C.F.

[31] Georges Dimitrov, *Œuvres choisies*, prefață de Maurice Thorez, Éd. sociales, Paris, 1952, pp. 37-168.

Dimitrov în schimb asociază caracterul tiranic al regimului fascist cu ideea scindării de clasă: fascismul la putere este „dictatura deschis teroristă a celor mai reacționare, mai șovine, mai imperialiste elemente ale capitalului financiar". Definiția se situează în prelungirea directă a lucrării *Imperialismul, stadiu suprem al capitalismului*, biblie a leninismului. Ea permite chiar să se distingă, în interiorul acestui sector, elementele apăsat imperialiste, manipulatorii din umbră ai regimului. Urmează specificitatea național-socialismului german în cadrul varietății fascismelor, ferocitatea lui deosebită în viața internațională și internă. Această specificitate este mai mult afirmată decît analizată, printr-o comparație implicită cu cazul italian; dar important, în raport cu trecutul, e tocmai că este afirmată. Începînd cu raportul lui Dimitrov, „fascismul" încetează să fie, pentru gîndirea comunistă, doar o tendință politică activă în aproape toate democrațiile burgheze și partidele social-democrate: el s-a materializat ca regim politic dictatorial distinct în mai multe țări ale Europei, Italia mussoliniană, Polonia lui Pilsudski, Germania nazistă. Iar exemplul tip este Hitler, ca și cum național-socialismul ar fi servit în sfîrșit drept centru al politicii Internaționalei.

Cel puțin indirect. Căci adevăratul centru este apărarea Uniunii Sovietice, bastion al proletariatului mondial. Dar Hitler ia locul puterilor beneficiare ale Tratatului de la Versailles ca adversar principal al U.R.S.S. și al păcii. El este avangarda contrarevoluției, ceea ce-i permite lui Dimitrov să-l denunțe în același timp ca pe dușmanul comuniștilor din toate țările și ca pe omul hotărît să distrugă prin război statul sovietic.

Comunismul și fascismul sînt astfel puse față-n față în raportul revoluție/contrarevoluție, familiar culturii politice europene: nazismul a împins confruntarea la o tensiune maximă. Cele două regimuri antagoniste sînt strîns legate, de vreme ce fascismul este sub multe aspecte un răspuns la amenințarea revoluției proletare, și în definitiv duelul lor jalonează bătăliile veacului: în acest sens, antifascismul nu e altceva decît tabăra revoluției. Dar, văzut sub alt unghi, el cuprinde, cel puțin într-un prim stadiu, de la comuniști pînă la adepții democrației pluraliste: nu numai muncitorii socialiști, anarhiști, catolici sau neorganizați, ci și partidele burgheze sau țăranii iubitori de libertate. În jurul frontului unic al clasei muncitoare, coloană vertebrală a coaliției, să fie reunit Frontul Popular antifascist, în care comuniștii devin campionii provizorii ai moștenirii democratice burgheze: iată noua tactică propusă de al VII-lea Congres. Obiectivul final rămîne dictatura proletariatului, răsturnarea burgheziei pretutindeni în lume. Dar drumul este diferit. De-acum înainte, experiența franceză din 1934–1935, pe care Dimitrov o elogiază, servește Internaționalei drept referință. Frontul Popular a luat locul tacticii „clasă contra clasă".

Forța noului dispozitiv stă în extraordinara sa elasticitate. Pe de o parte, e menținut mai mult ca oricînd cursul spre revoluția muncitorească, văzută nu ca o perspectivă îndepărtată a acțiunii comuniste, ci ca deznodămînt firesc

al luptei antifasciste duse pînă la capăt. Căci, capitalul financiar fiind ultimul resort al regimurilor fasciste, înfrîngerea acestora va fi şi înfrîngerea capitalismului, în stadiul său „suprem", adică ultim. Dimitrov a regăsit o dialectică clasică în istoria marxismului: cu cît burghezia are mai mare nevoie de dictatură, cu atît se apropie de sfîrşit... Astfel, comuniştii sînt singurii care cunosc dinainte adevăratul sens al acţiunii antifasciste. Ei sînt în prima linie a acestei bătălii, dar nu-şi imaginează nici o clipă că trudesc pur şi simplu pentru restaurarea libertăţilor burgheze.

Dar, pe de altă parte, lupta lor şi-a schimbat numele. De-acum înainte, militantul comunist nu va mai agita drapelul Republicii Sovietelor, ci pe cel al antifascismului democratic. Nu că s-ar fi rupt, în vreun fel, de mitul originar. Dimpotrivă: pentru el, Uniunea Sovietică rămîne mai mult ca oricînd patria tuturor muncitorilor, oriunde s-ar afla ei. Iar apărarea fanatică a teritoriului sovietic — imperativul prin excelenţă al acţiunii sale. Totuşi, această solidaritate oarbă cu U.R.S.S. îşi schimbă întrucîtva natura atunci cînd este articulată pe lupta antifascistă. Îşi pierde o parte din bizarerie şi din brutalitate. Îşi consolidează raţiunea de a fi şi moralitatea politică. Militantul din „a treia perioadă" credea în Stalin din ură contra burgheziei şi din dorinţa de a vedea sosind mai repede „lupta cea mare". Comunistul antifascist se alătură armatei revoluţiei proletare în primul rînd pentru a apăra şi garanta libertatea contra lui Hitler. În ambele cazuri, lupta lui este aureolată de o demnitate filozofică, de vreme ce, într-o zi, va elibera întreaga umanitate de exploatarea omului de către om. Dar prioritatea acordată luptei împotriva lui Hitler conferă acestei abstracţiuni mize mai imediate, îmblînzind totodată caracterul aspru al luptei de clasă tip „a treia perioadă".

Într-adevăr, rasismul hitlerist pare să legitimeze *ipso facto* brevetul de universalism democratic pe care marxismul bolşevic n-a încetat să-l revendice, sub Stalin ca şi sub Lenin. Faptul că Stalin este duşmanul lui Hitler constituie o demonstraţie mai puternică şi mai tangibilă decît orice proclamaţie filozofică. De altfel, ea trece în planul secund chestiunea naturii regimului sovietic, fie pentru că politica antifascistă a U.R.S.S. şi a Kominternului e suficientă pentru a dovedi caracterul democratic al pomenitului regim, fie pentru că lupta împotriva lui Hitler creează în minţile oamenilor o ierarhie a urgenţelor ce relativizează sau înăbuşă întrebările privind statutul libertăţii în Uniunea Sovietică. Împins la extrem, argumentul constă în a incrimina nazismul pentru acea parte din teroarea stalinistă ce poate fi recunoscută — procesele în primul rînd: asemeni iacobinilor, bolşevicii nu lovesc decît în duşman, adică în agenţii lui Hitler în U.R.S.S.

În sfîrşit, antifascismul înlătură din mişcarea comunistă aspectele extrem de sectare ale luptei de clasă, aşa cum a fost ea concepută şi practicată, în chip rigid, în perioada 1929–1934. De acum înainte, „clasa muncitoare" şi-a deschis perspective cu adevărat naţionale. A recuperat în folosul ei tradiţiile şi virtuţile patriotismului. Şi-a făcut o mulţime de aliaţi la dreapta sa — şi mult la dreapta socialiştilor. În toată Europa (mai puţin în statele fasciste),

partidele comuniste și-au înmulțit aderenții sau deputații: Franța, patria „Frontului Popular", constituie exemplul cel mai remarcabil. Pretutindeni, voința de a-i bara calea lui Hitler a dus comunismul la apogeul strălucirii sale, iar militanților săi le-a oferit întreaga noblețe ce poate sălășlui și în iluzie.

Totuși, ponderea căpătată atunci de antifascism în cultura comunistă expune ansamblul mișcării unei anumite fragilități. Dacă survine o schimbare de direcție în politica externă a U.R.S.S., însăși identitatea militantă a acestor catecumeni ai bolșevismului va fi pusă sub semnul întrebării: o vom vedea în toamna lui 1939, cînd numai aparatele partidelor comuniste vor rezista furtunii dezlănțuite de pactul germano-sovietic. Căci mobilizarea antifascistă din mijlocul anilor treizeci n-a suprimat nimic din subordonarea comunismului internațional față de Stalin. Slăbiciunea mișcării internaționale, revers al forței sale, provine din faptul că e legată de un teritoriu și o istorie ce-i amenință neîncetat caracterul de universalitate. Într-adevăr, în 1935, cea mai amplă teroare de stat la care a fost vreodată supus un popor se abate peste Uniunea Sovietică. Stalin s-a folosit de pretextul asasinării lui Kirov[32] în decembrie 1934 pentru a declanșa o represiune fără precedent contra „dușmanilor poporului", arestați, uciși sau deportați cu milioanele[33]. În ierarhia terorismului de masă, Hitler nu e încă, la vremea aceea, decît un ucenic vrăjitor! Raportată la lichidarea partidului bolșevic între 1935 și 1938, „Noaptea cuțitelor lungi" e doar un incident minor!

Dar antifascismul abate privirile de la U.R.S.S. și le îndreaptă spre Germania nazistă, unde evenimentele de după ianuarie 1933 oferă amicilor libertății nenumărate subiecte de indignare. Observarea faptelor e totuși secundară, în această indignare, față de tradiția ideologică: Hitler își face un titlu de glorie din zdrobirea democrației, oferind astfel un drapel adversarilor săi. Iar Stalin are abilitatea de a-l înșfăca. Prin negativitatea sa abstractă, lipsită de conținut, „antifascismul", nou chip al democrației, permite asocierea dintre democrați și comuniști. Sub aparența unei alianțe între egali, comunismul încearcă să-și extindă influența, sprijinindu-se pe ceea ce Lenin a urît și a vrut să interzică pe veci în Octombrie 1917. Hitler perorează contra principiilor de la 1789, în timp ce Stalin promulgă cu mare tapaj noua Constituție sovietică din 1936. Prin antifascism, comuniștii și-au redobîndit galoanele democratice, fără ca în fond să renunțe la vreuna dintre convingerile lor. La

---

[32] Secretar al Partidului și „patron" al regiunii Leningrad, Serghei Kirov (1888–1934) preconiza o anumită moderație față de opozanți. El i s-a opus lui Stalin în afacerea „platformei lui Riutin". La Congresul al XVII-lea al P.C.U.S. (26 ianuarie-10 februarie 1934), foștii opozanți sînt reintegrați, iar Congresul îl ovaționează pe Kirov. Trei sute de delegați votează contra lui Stalin la alegerile pentru Comitetul Central. Kirov este asasinat la 1 decembrie 1934. Stalin se folosește de această crimă pentru a ordona primele represiuni masive în sînul Partidului. *Cf. supra*, p. 219, nota 85.

[33] Cartea clasică asupra acestui subiect rămîne pînă azi: Robert Conquest, *The Great Terror*, MacMillan, Londra, 1968.

ceasul Marii Terori, bolșevismul se reinventează ca libertate prin virtutea unei negații. În timp ce scoate noi puteri din idei pe care le detestă — omagiu adus virtuții de către viciu —, el își intimidează adversarii răspîndind bănuiala că antisovietismul este anticamera fascismului. Hitler servește nu numai pentru a reface credibilitatea ideii de comunism democratic, dar și pentru a incrimina anticomunismul democratic. Astfel, marea cotitură kominternistă din 1934–1935 nu face decît să orchestreze în registrul Kominternului reorientarea politicii externe a Uniunii Sovietice.

După douăsprezece sau optsprezece luni, Stalin l-a măsurat pe Hitler cu ochi de specialist. El nu-și va pierde timpul, ca liderii englezi, întrebîndu-se ce vrea „cu adevărat" dictatorul fascist. Stalin a înțeles ceea ce nimeni în Occident nu vrea să vadă: că *Mein Kampf* e un program de guvernare. Deci U.R.S.S. e în pericol. Deci trebuie evitat ca U.R.S.S. să se găsească singură în fața lui Hitler, sau să fie prima care să-i suporte asaltul. De aici intrarea în Liga Națiunilor, deschiderea către Vest, și în special către Franța. La rîndul lui, Kominternul cîntă aceeași melodie la un alt instrument, în care ideologia, prin definiție, amplifică și modifică rațiunile dictate de *Realpolitik*. Dacă ne limităm la accentul principal, comunismul antifascist urmează după comunismul antiburghez, comunismul Frontului Popular după comunismul „clasă contra clasă", atacurile contra lui Hitler după insultele la adresa lui Briand. Revoluția rusă a regăsit prin nazism mijlocul de a-și îmbogăți caracterul universal, exact în momentul cînd e mai „asiatică" decît oricînd. Stalin cîntă la amîndouă instrumentele: animînd, prin Dimitrov, propaganda comunismului democratic, și cîntărind împreună cu Litvinov voința și mijloacele marilor puteri europene.

În fapt, nu avem motive să credem că Stalin e preocupat doar de „marea" politică internațională și că ar disprețui sau neglija „prăvălia" Kominternului.[34] Evident, nu e prezent aici în persoană, dar Manuilski controlează Kominternul în numele lui. Deși începem să cunoaștem bine activitatea și funcționarea acestei vaste birocrații revoluționare internaționale, nu știm mare lucru despre articularea ei supremă, cea care îl subordonează pe Manuilski lui Stalin. La fel de prost cunoaștem modul în care sînt luate deciziile la vîrf în Uniunea Sovietică din acea epocă. Sigur e că Manuilski, ca și Litvinov în sectorul diplomatic, nu are nici o autonomie în raport cu atotputernicul secretar general, al cărui cult începe să fie celebrat în Uniunea Sovietică și în partidele frățești.

Ceea ce sugerează istoria „cotiturii" din 1934–1935 nu e începutul unei „hibernări" a Kominternului, ci tocmai contrariul: o viguroasă reacaparare a întregului aparat internațional, mai indispensabil ca niciodată. Doar militanții Kominternului pot da dictaturii sîngeroase a Kremlinului, în cea mai neagră epocă a sa, acest chip al antifascismului unitar ce va cuceri inimile democraților.

---

[34] Este ipoteza propusă de E.H. Carr, în cartea deja citată, *The Twilight of Comintern, 1930–1935*.

Nici vorbă însă ca Stalin să-și subordoneze politica bătăliei contra fascismului: se va vedea foarte clar în 1939. Dar noua perioadă începută în 1934 îi oferă un slogan popular și un spațiu politic, prin care să-și implanteze în toată Europa un vast aparat de subversiune revoluționară, ce-i este total devotat. În 1939, în 1940, deși a devenit aliatul lui Hitler, el nu-i va abandona pe kominterniștii „internaționali" ai anilor antifasciști.[35] Mulți dintre ei, după ce au petrecut în Rusia cele două epoci ale războiului, înainte și după 20 iunie 1941, vor lăsa să se vadă după 1945 secretele antifascismului stalinist, devenind la rîndul lor, în tot estul Europei, instrumentele în același timp servile și atotputernice ale totalitarismului sovietic.

Dar să nu anticipăm. Și să revenim la Paris, cu puțin înainte de mijlocul anilor treizeci, pentru a încerca să înțelegem, la vremea ei, influența acestui antifascism asupra imaginațiilor.

*

Parisul acestor ani este, sub toate aspectele, cel mai bun punct de observare pentru istoricul comunismului antifascist.

Începînd din 1917, comunismul sovietic s-a investit enorm în Germania. După ce a fost speranța lui supremă pînă în 1923, Germania a rămas terenul său de manevră preferat, și în același timp aliata cea mai utilă. Aflată din 1925 sub președinția lui Hindenburg, Republica de la Weimar n-a slăbit legăturile stabilite la Rapallo. Dar, lovită de criza economică, ea redevenise un regim cu viitor incert, posibilă pradă a unei revoluții, la zece sau doisprezece ani după eșecul tentativelor precedente. O iluzie tenace căreia Hitler îi pune cruce în 1933: Berlinul încetează să fie a doua capitală a lumii comuniste după Moscova.

Comuniștii germani se refugiază la Paris, unde își regăsesc tovarășii italieni. Mulți militanți goniți din Europa centrală sau danubiană de dictaturile de dreapta trăiesc tot aici. Franța acelei epoci este deschisă victimelor persecuției politice, iar Internaționala își reinstalează la Paris multe din activitățile sale europene. Am văzut-o în cazul lui Münzenberg, capabil din vara anului 1933 să solidarizeze proletariatul parizian cu nenorocirile comunismului german. Activitatea începută cu mișcarea Amsterdam-Pleyel se va prelungi pe o scară mai largă și cu noi eforturi, căci frontul principal al bătăliei s-a mutat.

Fiecăruia după merit: gazda, la Paris, este P.C.F., într-o perioadă crucială a istoriei sale. Secțiunea franceză a Internaționalei a vegetat mult timp după ce-și făcuse debutul cu surle și trîmbițe la Tours, în decembrie 1920. La început, în confuzia primelor momente de după război, ea integrase atîtea elemente total străine de spiritul leninist, încît repede s-a pomenit redusă la

[35] Cu condiția, bineînțeles, ca ei să rămînă credincioși momentului marcat de pactul din august 1939.

cîteva zeci de mii de militanţi, permanent puşi în gardă de Moscova împotriva tradiţiei oportuniste a socialismului francez, şi permanent obsedaţi de supralicitările interne privind caracterul muncitoresc al partidului sau „justeţea" liniei sale revoluţionare. Bazele electorale ale mişcării au rămas strict localizate şi pe ansamblu foarte reduse; ele s-au redus şi mai mult în 1932 în raport cu 1928. Totuşi, în această epocă, P.C.F. este pe cale să-şi contureze profilul istoric.

Mai întîi pe plan intern. Nu doresc să intru în labirintul intrigilor de aparat, de la Paris şi Moscova, ce duc în 1931–1932 la eliminarea „grupului Barbé-Célor" şi la selectarea oamenilor ce vor furniza nucleul conducător durabil al comunismului francez — Thorez, Duclos, Marty, Frachon.[36] Întreaga operaţiune este organizată şi realizată de Manuilski şi statul său major. Thorez e de altfel tutelat din 1931 de Eugen Fried, tînăr veteran slovac din vechea gardă, supravieţuitor al aventurii lui Béla Kun din 1919, intrat în aparatul Internaţionalei în 1924, membru în Politbiuroul Partidului Comunist Ceh în 1928, instalat de-acum înainte, cu puteri depline, la Paris.[37] În Franţa, el e omul a ceea ce Robrieux numeşte „glaciaţie", în sensul unei subordonări complete şi directe a P.C.F. de către Internaţională.

Or, această glaciaţie internă, din 1932–1933, are loc exact înaintea cotiturii externe a politicii de Front Popular: politică ce este comună întregii lumi comuniste, dar care în Franţa va căpăta valoare de exemplu, căci Franţa constituie prin excelenţă terenul elaborării şi succesului ei.

După cum am văzut, cronologia dezvăluie într-adevăr rolul jucat de situaţia din Franţa în cotitura operată de Komintern în 1934. Această cotitură nu s-a produs la începutul anului, cum vrea să ne convingă o vulgată thoreziană, pentru a demonstra, contra oricărei evidenţe, autonomia politică a P.C.F. Evenimentele din 6 februarie 1934 şi din zilele următoare dovedesc contrariul: comuniştii francezi manifestează pe 6 contra Ligilor de extremă dreaptă, dar nu în favoarea Republicii sau a democraţiei[38]; acelaşi lucru se întîmplă pe 9, cînd lozincile rămîn „Soviete pretutindeni", sau „guvern muncitoresc-ţărănesc" ; în sfîrşit, deşi pe 12 februarie P.C.F. se asociază în cele din urmă, după partidul socialist, la greva generală antifascistă iniţiată

---

[36] Dacă se ţine seama de eliminarea lui Doriot în 1934, de defecţiunea lui Vassart şi a lui Gitton în 1939. Asupra acestor probleme de istorie internă a P.C.F., cel mai bun ghid rămîne Philippe Robrieux, *Histoire intérieure du Parti communiste français*, cap. 6, pp. 311-406.

[37] *Cf. supra*, nota 10, p. 231.

[38] Acest punct nu mai este contestat în istoriografie. O mărturie foarte utilă în această poveste, văzută dinlăuntrul P.C.F., e adusă de Cilly Vassart, soţia unuia dintre conducătorii comunişti francezi din epocă, pe baza unor notiţe lăsate de soţul ei. Albert Vassart este secretar organizatoric pînă în aprilie 1934, dată la care devine reprezentantul P.C.F. la Moscova (post eliberat de Marty în decembrie 1933): deci bine plasat pentru a urmări afacerea Doriot-Thorez, apoi cotitura antifascistă a P.C.F.. *Cf.* C. Vassart, *Le Front populaire en France*, Paris, 1962 (amintiri inedite).

de C.G.T., el își continuă atacurile contra social-fascismului în lunile ce urmează. Politica de unitate cu social-democrația împotriva fascismului, apărată la acea vreme de Doriot și Barbé, este condamnată de Thorez ca „oportunistă" în mai multe articole din *L'Humanité* (martie și aprilie 1934). La sfîrșitul lui mai, Doriot este exclus din Partid, după ce a refuzat să meargă la Moscova pentru un arbitraj al Internaționalei, care îi dă cîștig de cauză lui Thorez împotriva rivalului său. Fidel, pînă atunci, tacticii „clasă contra clasă", Thorez face primul pas în direcția politicii preconizate de Doriot abia la sfîrșitul lui iunie, la Conferința națională a P.C.F. de la Ivry, pe baza directivelor venite de la Moscova.[39]

Din acest moment, totul se succedă rapid. Pe 15 iulie, mare miting de unitate socialistă-comunistă organizat în comun de conducerea P.C.F. din regiunea pariziană și de cele două federații (Seine și Seine-et-Oise) ale S.F.I.O. Mulțimea răspunde masiv, iar sala Bullier e neîncăpătoare pentru toți cei prezenți: mitingul este dublat la gimnaziul Huyghens. Urmează un pact de unitate de acțiune, semnat la 27 iulie între cele două partide, prin care se angajează să-și unească forțele împotriva fascismului și să se abțină reciproc de la critici în timpul „acțiunii comune", ce trebuie condusă de un comitet de coordonare format pe bază paritară. În primele zile ale lui octombrie, începe acțiunea de reunificare sindicală între C.G.T. și C.G.T.U. La 9 octombrie, la sala Bullier, Thorez lansează lozinca unui „Front Popular al muncii, libertății și păcii". O repetă la Nantes, pe 24 octombrie, deschizînd coaliția antifascistă și pentru radicali. Această extindere e cu atît mai naturală cu cît partidul radical a militat de mult pentru o apropiere franco-sovietică; cu cît Herriot a fost artizanul — în același timp lucid și orb — al acestei apropieri; cu cît, la stînga lui, oameni ca Anatole de Monzie și Pierre Cot sînt avocații regimului sovietic, angajați, și unul și celălalt, în mișcarea Amsterdam-Pleyel și în R.U.P. (Rassemblement universel pour la paix), inițiative manipulate de Moscova.[40]

Așadar, totul s-a petrecut ca și cum comunismul francez, departe de a scăpa logicii obligatorii a strategiei kominterniste, constituia dimpotrivă terenul predilect de aplicare a ei. Cum Hitler își consolidase puterea în Germania, Franța a căpătat și mai multă importanță în ochii lui Stalin decît avea atunci cînd nu întruchipa decît imperialismul învingător de la Versailles. Partidul Comunist Francez, permanent remodelat la Moscova, încă din primii săi ani, dar în mod special după 1931, și-a format în sfîrșit un stat-major puternic, învestit cu o sarcină capitală: aceea de a fi avangarda cotiturii antifasciste, după ce a devenit un adevărat partid stalinist. Dar deși P.C.F. rămîne subordonat Kominternului, nu-i mai puțin adevărat că el va da acestui rol o precocitate și o strălucire excepționale. Trimișii speciali care s-au

[39] *Cf.* Philippe Robrieux, *op. cit.*, cap. 6, pp. 456-457; C. Vassart, *op. cit.*, p. 34.

[40] Yves Santamaria, *Le Parti communiste dans la lutte pour la paix, op. cit.*, Thierry Wolton, *Le Grand Recrutement*, Grasset, Paris, 1993.

perindat în Franța în tot cursul anului 1934 — Manuilski însuși, Ana Pauker, Gottwald, Togliatti, fără să mai vorbesc de „permanentul" Fried — nu s-au ostenit degeaba. Ei n-au încetat să discute, să se consulte, să argumenteze, căci universul comunist combină gustul palavrelor „teoretice" cu securitatea servituții voluntare. De data asta însă, spre deosebire de cele petrecute în Germania, sămînța lor a căzut pe un teren fertil. Germania îi respinsese, dar Franța îi va asculta.

Începînd din 1918, Franța trăiește în umbra războiului. În fiecare casă, fiecare familie a pus la loc de cinste fotografia tatălui, fratelui sau soțului dispărut; în fiecare sat, pe monumentul ridicat în piața principală, s-a gravat lunga listă a morților locali, ce-l uimește pînă și astăzi pe trecător și continuă să-l emoționeze. Nimeni nu știe că această formidabilă victorie militară e prima și totodată ultima din veac, dar toți simt cît a costat, iar amintirile continuă să fie dominate de ea. Hecatomba a decimat tinerele generații. A ruinat țara învingătoare, care nu era cea mai puternică, precum și țara învinsă, tratată cu extremă duritate. Francezii, indiferent că sînt de dreapta sau de stînga, nu vor să mai audă de un nou măcel, ceea ce-i face fie să exalte forța pe care au pierdut-o, fie să declare război războiului, inclusiv împotriva propriului guvern.

Bănuiesc că atît în fanfaronadele patriotice, cît și în proclamațiile antimilitariste de după război există ceva din aceeași pasiune: ceva de genul „să nu se mai repete niciodată!". Francezii acestei epoci sînt poporul care a plătit atît de scump victoria, încît voința i-a fost paralizată. Teama retrospectivă de cele îndurate îl împinge, pe o cale ce-i este necunoscută, la un fel de abandon colectiv. De aici caracterul oarecum lugubru al perioadei interbelice franceze, și sfîrșitul ei lipsit de glorie.

Totuși, în anii douăzeci, ura împotriva războiului hrănise la stînga sentimente violente. Această pasiune fusese cum vreți, numai călduță nu. Căci era inseparabilă de revoluție. E suficient să recitim faimoasele texte ale Internaționalei a II-a, trădate în 1914; ele desemnaseră anticipat vinovații: interesele capitaliste, sistemul imperialist, burgheziile naționale. Crima acestora era cu atît mai gravă, patru ani mai tîrziu, după experiența trăită de supraviețuitorii tranșeelor. Drept urmare, înfierarea războiului imperialist fusese anatema predilectă a extremismului revoluționar, în care tînărul P.C.F. constituia centrul, dar care la periferia sa îngloba și alte nuclee: rămășițele sindicalismului revoluționar, pacifiștii sau antimilitariștii radicali, sau intelectualii din *Clarté*[41], bunăoară.

Dar pacifismul, încă de pe acum, are și un chip moderat. În tabăra învingătorilor, ideea de a menține pacea prin menținerea superiorității militare a justificat încă, în 1923, ocuparea Ruhrului de către armata franceză; dar ideea a murit atît din cauza contradicției sale interne, cît și din cauză că încă poartă

[41] Mișcare internațională de intelectuali, fondată în 1919 de Henri Barbusse.

masca războiului, în pacea regăsită. Dorința dominantă a opiniei publice franceze este de a păstra această pace cîștigată cu atîtea sacrificii prin constituirea unei rețele defensive de alianțe și stabilirea unui sistem internațional de obligații și de sancțiuni. Excluderea definitivă a armelor din reglementarea conflictelor dintre state nu depinde de revoluție, ci de acceptarea unanimă a procedurilor juridice ale democrației: Liga Națiunilor a fost concepută ca un tribunal de arbitraj. Acest pacifism este denunțat ca un produs al Tratatului de la Versailles, ca un pacifism al învingătorilor, ca un imperialism deghizat; dar, fiind democratic și național, el exprimă mai bine sentimentele ambigue ale majorității cetățenilor. Francezii ar vrea să fie notarii victoriei lor.

Între cele două tipuri de pacifism există o contradicție de principiu. Dacă luăm doar cazul acelui bastion al stîngii care e Liga drepturilor omului — Christian Jelen i-a schițat istoria[42] —, putem vedea cît de conflictuală este discuția asupra păcii, pornind de la un ideal comun și de la sentimente împărtășite. La începutul lui 1927, de pildă, începe discuția asupra legii Paul-Boncour privind „organizarea generală a națiunii pentru perioadele de război" : text ce prevede pe de o parte o organizare militară strict defensivă în fața Germaniei, iar pe de alta diverse dispoziții de guvernare și de mobilizare a țării pentru această eventualitate. Majoritatea membrilor Ligii îi aprobă spiritul democratic. Dar simpla ipoteză a războiului e suficientă pentru a declanșa indignarea pacifiștilor radicali: „Din 1914, tună Michel Alexandre, știm cum sînt ocolite legile și cum orice război aventurist poate fi botezat război de apărare."[43] Alexandre este filozof, discipol al lui Alain, căruia îi oferă o tribună în fiecare număr al foiței sale polemice *Libres Propos*, cu apariție mensuală. Alexandre aparține acelui mic grup de tineri intelectuali care s-au revoltat public împotriva războiului încă din 1916, și care și-au împletit existențele din această revoltă. Vehemenți contra mincinunilor propagandei beliciste, ostili Tratatului de la Versailles, imperialismului francez, Ligii Națiunilor, ridiculizînd patriotismul și armata, ei și-au pierdut de mult iluziile în partidul socialist, care continuă să pronunțe discursul antimilitarist deși i-a trădat spiritul.

Tendința lor îi împinge, pe unii mai mult, pe alții mai puțin, spre comunism, despre care adesea nu știu mare lucru, în afară de faptul că a eliminat capitalismul, deci pe negustorii de tunuri. Uniunea Sovietică, victimă, între 1918–1920, a războiului de intervenție, urîtă de marile puteri imperialiste, prezintă un obraz care-i seduce. Dar celălalt obraz îi atrage mai puțin: acești individualiști, acești libertari nu iubesc înregimentarea comunistă. Partidul nu are nici el încredere în intelectuali și n-a uitat nimic din criticile lui Lenin la adresa pacifismului mic-burghez, oricît ar fi de intransigent. Mai mult decît atît: în gama foarte largă de poziții politice oferite de pasiunea păcii, cele mai extremiste sînt și cele mai suspecte în ochii comuniștilor. Dacă ele

[42] Christian Jelen, *Hitler ou Staline. Le prix de la paix*, Flammarion, 1988.
[43] *Ibid.*, cap. 6, p. 79.

invocă revoluția, poate că-i vorba de altă revoluție decît cea comunistă, deci periculoasă pentru aceasta, una care urăște statul în loc să-l venereze; iar dacă se vor ostile oricărui fel de război, indiferent de circumstanțe și de participanți, ele vor putea face cîndva jocul dușmanului de clasă. Evenimentele o vor adeveri de altfel.

Căci, deși între luptele comuniste „lupta pentru pace" ocupă un loc central, deși e de asemeni expresia condamnării capitalismului, ea are în acest context o semnificație foarte specială, de vreme ce depinde exclusiv de evaluarea raporturilor dintre U.R.S.S. și lumea capitalistă. De aici dramatizarea imaginară a iminenței unui război antisovietic, agitată constant de Stalin ca justificare a vigilenței revoluționare, a unității partidului bolșevic și a disciplinei întregii mișcări. Elementul nou, pornind de la criza economică mondială și de la progresele național-socialismului german, a fost de a lega „agravarea contradicțiilor" dintre Uniunea Sovietică și imperialismul mondial de probabilitatea crescîndă a războaielor interimperialiste[44]: ipoteză perfect leninistă ce deschide Uniunii Sovietice un spațiu de manevră diplomatic între puterile capitaliste. Ea inspiră atît organizarea mișcării Amsterdam-Pleyel (și evoluția ei de la Amsterdam la Pleyel, între 1932 și 1933), cît și ideea unei apropieri de Franța, devenită puțin cîte puțin unul din obiectivele politicii externe sovietice.

Executată și oficializată în 1935, cotitura antifascistă e însoțită de declarația făcută de Stalin lui Pierre Laval, în momentul semnării pactului franco-sovietic[45]; în obișnuitul lui stil sobru, Stalin aprobă în ea „politica de apărare națională a Franței vizînd să-și mențină forța armată la nivelul impus de asigurarea securității sale". Scurta frază marchează o reorientare a „luptei pentru pace" din partea sovietică și provoacă proteste zgomotoase în viața publică franceză, mai ales în raporturile P.C.F. cu stînga. Prin latura ei anecdotică, afacerea are șarmul teatral al surprizelor și răsturnărilor totale de situație: vorbind despre afacerile militare, *L'Humanité* trece de la rubrica „de-ale căprarilor" la comentarii deferente despre „armata republicană". Dar, prin latura ei importantă, ea constituie o remaniere fundamentală a imaginii comunismului în opinia publică franceză.

Această remaniere este formată din două mișcări: ruptura definitivă cu pacifismul „dur" și promovarea unui pacifism unitar, chiar național, prin antifascism.

Începînd cu acest 15 mai 1935 și pînă în 1939, P.C.F. i-a atacat violent și direct pe militanții antimilitarismului și păcii cu orice preț, inclusiv prin concesii făcute lui Hitler. Cei ce rămîn obsedați în primul rînd de lupta contra Tratatului de la Versailles, de lupta contra propriei burghezii și a propriei armate ies din orbita P.C.F. și adesea îi sînt adversari. În pactul, totuși atît

---

[44] *Cf.* Stéphane Courtois, „Le système communiste international et la lutte pour la paix, 1917–1939", în *Relations internationales*, nr. 53, 1988, pp. 5-22.

[45] *Cf. supra*, pp. 230–231.

de vag, încheiat cu Stalin, ei văd renăscînd alianța rusă ce a precedat războiul din 1914; în renunțarea de a respinge bugetele militare ale Franței, întrezăresc revenirea „uniunii sacre".

Acești pacifiști se opun războiului împotriva lui Hitler, și se vor opune din ce în ce mai mult, fără să-și schimbe cu nimic pozițiile nici cînd se vor preciza ambițiile lui Hitler și posibilitatea războiului. Convinși că prin negocieri cancelarul german poate fi „liniștit", măcar pentru că și el luptă contra urmărilor Tratatului de la Versailles, ei exprimă un larg curent de opinie la stînga, mai ales printre institutori, al căror sindicat îl domină. De altfel — ceea ce din păcate spune mult despre epocă —, dacă devin mai lucizi în privința lui Stalin, nu-și fac mai puține iluzii asupra lui Hitler: căci iată-i ajunși, din amici ai comunismului sovietic, acuzatorii lui. Încep să-i denunțe tirania. Ei bănuiesc de asemeni că fatalitatea războiului cu Hitler, pe care-l resping cu atîta pasiune, face parte din calculele lui Stalin: și că adevăratul scop al secretarului general este să orienteze amenințarea nazistă înspre Occident. În bisericuțele antimilitariste ca și la Sindicatul institutorilor, printre rămășițele sindicalismului revoluționar ca și printre discipolii lui Alain, cuvintele atent cîntărite ale lui Stalin către Laval sînt semnul apropierii războiului. Toată această lume rămîne antihitleristă, dar pune pacea mai presus de o cruciadă împotriva fascismului.

În fața atacurilor de acest gen, forța partidului comunist e că-și apără noua sa linie tot *în numele păcii*, că nu disociază lupta antifascistă de lupta pentru pace, tactică ce fusese deja aplicată de mișcarea Amsterdam-Pleyel. Însă la vremea aceea fascismul nu era specific german; era o tendință a întregului imperialism, începînd cu puterile victorioase în 1918. În 1935, fascismul și-a găsit o țară: Germania, și un nume propriu: Hitler. Cum ar fi putut opinia publică franceză, oricît de sătulă ar fi fost de război, să ignore această germanizare flagrantă a fascismului? Oficializînd reînarmarea germană, sporind riscurile unui nou conflict, cucerirea puterii absolute de către Hitler a făcut mai necesară și lupta pentru menținerea păcii. În 1932, cînd Internaționala comunistă vorbea de iminența unui atac imperialist împotriva U.R.S.S.[46], doar cei convinși dinainte o credeau pe cuvînt. Nu pentru că situația de atunci n-ar fi putut inspira pesimismul; dar nici un francez nu se putea imagina în ajunul unei mobilizări armate contra U.R.S.S. În schimb, în 1935 Germania nazistă reînvie o imagine mai familiară a războiului: amintirile sînt atît de proaspete. Francezii sînt cu atît mai decișI să exorcizeze acest tragic reînceput, de care nu pot să nu se teamă, deși Hitler declară că nici el nu-l vrea.[47] În consecință,

---

[46] Yves Santamaria, *op. cit.*, vol. I, pp. 159–199. Analiza Internaționalei are drept fundal criza economică internațională, agresiunea japoneză în China și tensiunea din Europa în legătură cu despăgubirile germane. Ca de obicei, ea amestecă o meditație profundă asupra contradicțiilor crescînde dintre marile puteri cu un delir interpretativ privind iminența unui atac imperialist contra U.R.S.S.

[47] Hitler nu încetează să-și proclame dorința de pace în discursurile din 1934, 1935 și 1936.

noua situație din Germania conferă luptei pentru pace o credibilitate pe care invocarea imperialismului francez n-ar fi putut să i-o dea niciodată. De-acum înainte, aliniat Ligii Națiunilor, ca U.R.S.S., și plin de un nou respect pentru ordinea internațională și tratatele semnate de Franța, P.C.F. va face game pacifiste într-un registru mai burghez.

Noii săi adversari, cărora li se alătură curînd Doriot[48], cel exclus în 1934, îl acuză că, prin tratatul franco-sovietic, acceptă dinainte războiul. Temerea nu e absurdă, de vreme ce intuiește calculul lui Stalin și însăși originea cotiturii comuniste. Dar, pe de altă parte, Uniunea Sovietică s-a alăturat Ligii Națiunilor: a plătit prețul unei noi conduite internaționale și pare convertită la diplomația „securității colective", care formează fondul comun al lui Herriot și Blum în materie de politică externă. În sfîrșit, fascismul, ce bîntuie veșnic prin culisele capitalismului, și-a găsit incarnarea principală în dușmanul ereditar al Franței, Germania învinsă în 1918, dar redevenită Germania dintotdeauna. Sînt tot atîtea rațiuni pentru ca apărarea păcii să poată primi o substanță nu doar antifascistă, dar și națională: acest adjectiv atîta vreme proscris, și care rămîne suspect sau blestemat la extrema stîngă pacifistă, va fi o armă nouă în mîna comuniștilor francezi. Le va fi suficient s-o ajusteze la lupta de clasă, ca să evite reprosul că nu mai au dușmani interni; acești dușmani vor fi — contra oricărei evidențe, dar printr-un fel de necesitate în același timp retorică și „obiectivă" — „hitleriștii francezi".

Invenție comunistă, „hitlerismul" francez e de fapt aproape de negăsit în viața politică franceză de dinainte de 1939: cel mai aproape de el ar fi P.P.F.* al lui Doriot, în 1938–1939, după ce majoritatea personalităților sale — Drieu, Pucheu, Jouvenel — îl vor fi părăsit. Însăși existența unui adevărat fascism francez e cel mai adesea pusă la îndoială de istoricii perioadei. În schimb este evidentă, în politica franceză, existența unui „cîmp magnetic"[49] al ideologiei fasciste, în special sub forma mussoliniană: efectele ei pot fi înregistrate și măsurate la așa-numitele „Cruci de Foc" ale colonelului de La Rocque, la dreapta, cît și la neo-socialiștii lui Déat, la „frontiștii" lui Bergery, sau la transfugi ai comunismului ca Doriot. Viața intelectuală oferă și ea numeroase mărturii, dar în alt plan. În plan politic, admirația și imitarea

---

[48] Doriot scrie de pildă în „La France ne sera pas un pays d'esclaves" (*Les Œuvres françaises*, 1936): „Pentru Stalin, va trebui să servim de paratrăsnet acestui teribil uragan pe care Hitler l-a declanșat în țara sa. Trebuie să atragem acest ciclon înspre noi. Iată scopul lui Stalin... Alianța cu Sovietele înseamnă război. Cei care nu înțeleg asta nu înțeleg nimic din situația actuală."

* Parti populaire français — partid de orientare fascistă, fondat în 1936 de J. Doriot, fost membru marcant al P.C.F. (*N. t.*)

[49] Expresia e din Philippe Burrin, *La Dérive fasciste. Doriot, Déat, Bergery, 1933–1945*, Le Seuil, Paris, 1986. Vezi de asemeni, despre același subiect: Michel Winock, *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Le Seuil, „Points-Histoire", 1982, pp. 248-292; Antoine Prost, *Les Anciens Combattants et la société française, 1914–1939*, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 3 vol., 1977.

național-socialismului se lovesc de situația internă și internațională: francezii, învingători fragili în ultimul conflict, nu sînt înclinați spre belicismul naționalist; iar Hitler este dușmanul potențial al țării lor, într-un război revanșist căruia regimul național-socialist începe să-i atîțe pasiunile. Prin urmare, național-socialismul nu constituie un model veritabil pentru cei ce detestă laolaltă liberalismul, parlamentarismul sau comunismul. Ceea ce-i va aduce național-socialismului, dacă nu prieteni, cel puțin spectatori indulgenți, e mai ales ideea de a pactiza cu Hitler: dar tot ea îl împiedică să existe ca mișcare fascistă, căci îl privează de supralicitarea naționalistă.

În cealaltă tabără, comuniștii au îmbrăcat costumul național. Totuși, au nevoie de patalama în materie de democrație: care nu e chiar simplu de obținut, pentru un partid care este o secție a Internaționalei comuniste. Marile procese de la Moscova, ce încep în 1936, vor fi un fel de vitrină a Terorii. Existența unei largi represiuni, lovind personalități cunoscute, e mai greu de ascuns decît lichidarea „culacului" ucrainean, cîțiva ani mai devreme.

O primă serie de contraargumente invocă radicalizarea luptei: nici nazismul nu și-a tratat adversarii în mod diferențiat. Hitler a lichidat din aceeași mișcare și Partidul Comunist German și Republica de la Weimar. I-a pus în aceeași oală pe comuniști și pe democrați, toate partidele fără deosebire. Mai mult decît atît, zdrobindu-i mai întîi pe primii, el a arătat că persecuția anticomunistă deschide calea lichidării democrației. Dîndu-le această lugubră prioritate, în primele lagăre de concentrare, militanților comuniști germani, el a oferit Kominternului un atu strategic și ideologic, prin reducerea luptei la două tabere: fascismul și antifascismul. Identificarea democrației liberale cu marxismul, atît de familiară gîndirii germane, fundamentală în ideologia nazistă, a primit prin evenimentele din 1933 un fel de legitimare, chiar și în mintea celor ce o credeau incoerentă sau absurdă. Hitler a sfîrșit prin a o impune chiar și dușmanilor săi, unindu-i cu forța împotriva sa. Faptul că marxiștii și democrații liberali sînt persecutați împreună nu înseamnă oare că au în comun ceva mai important decît neînțelegerile lor? Sau nu înseamnă, cel puțin, că trebuie să se unească în fața unui adversar comun? În general, democrații nu insistă asupra aspectului filozofic al primei întrebări, ci, în lipsă de ceva mai bun, preferă comoditățile celei de-a doua: urgența circumstanțelor face să fie trecută cu vederea contradicția principiilor. Iar comuniștii sînt prea versați în manevrele politice ca să împingă mai departe decît e necesar discuția asupra ordinii constituționale sau a pluralismului democratic. E motivul pentru care coalizarea comuniștilor și democraților în fața lui Hitler și a presupușilor săi acoliți din Franța se realizează mai întîi în jurul unei negări: cauza antifascistă reunește partide și oameni cu idei contrare în privința democrației.

Totuși, această negare realizează deja o primă reintegrare a comunismului în ordinea democratică, de vreme ce postulează că el, comunismul, face parte din ea: ca să poți concepe așa ceva, e destul să separi liberalismul și democrația, conform unei tendințe familiare geniului național după Revoluția

franceză. Astfel, antifascismul poate conține de asemeni, într-o versiune mai elaborată decît simpla reacție de apărare, un început de răspuns în întrebarea filozofică privind democrația modernă. Reducînd universul politic la două tabere, el duce implicit la ideea că una din aceste tabere, cea care luptă contra lui Hitler, asociază nu aliați ocazionali și divizați în toate privințele, uniți numai de circumstanțe, ci oameni ce reprezintă două epoci ale aceleiași mișcări de emancipare: democrația burgheză și democrația proletară. Ideea acestei articulări cronologice face parte din patrimoniul socialist. E drept că Blum și adepții săi, în momentul Congresului de la Tours, au refuzat să-i extindă beneficiul asupra bolșevicilor, și că între libertate și unitate au preferat libertatea. Totuși, ei nu au pus capăt discuției despre raporturile regimului sovietic cu democrația. Chiar și în perioada cînd comuniștii francezi sînt separați de lumea capitalistă printr-o linie mai subțire ca niciodată, combătînd neîncetat stînga lumii burgheze, socialistă și radicală, multe elemente ale acestei stîngi au continuat să-i considere niște frați despărțiți, nu însă pierduți.

Să aruncăm o privire retrospectivă asupra Congresului național din 1927 al Ligii drepturilor omului, acest sanctuar al Republicii și al republicanilor. Ordinea de zi stabilește o discuție asupra „principiilor democrației"[50]: este un mod de a relua veșnica discuție franceză despre raporturile dintre libertate și egalitate, dintre drepturile formale și drepturile reale, sau dintre democrație și revoluție. Poate fi legalitatea republicană „suspendată", întreabă un delegat al secțiunii Courbevoie, în numele propășirii egalității sau socialismului? Întrebarea face să reapară spectrul „dictaturii proletariatului", față de care cei mai mulți republicani rămîn ostili, în numele libertății și drepturilor omului. Dar președintele Ligii, vechiul dreyfusard Victor Basch, nu se poate hotărî pentru o profesiune de credință atît de legalistă și încheie discuția deschizînd Republicii — chiar ei — un viitor revoluționar:

„Consider că plecînd, nu de la principii politice (e un teren pe care nu ne vom lăsa antrenați), ci de la principiile noastre de libertate și egalitate, de la principiile din 1789, insurecția poate deveni pentru noi cel mai sfînt dintre drepturi și cea mai imperativă dintre datorii.

Ah, tovarăși, să nu ne temem de cuvîntul revoluție! Și să ne dăm seama că orice revoluție este obligatoriu o suspendare a legalității. (*Aplauze.*)

Noi ne-am născut din Revoluție, Republica noastră s-a născut dintr-o revoluție. Credeți așadar că era revoluțiilor s-a încheiat pe vecie?... Dacă o clasă a dobîndit, grație acestei revoluții, locul pe care era îndreptățită să-l revendice, credeți că clasele ce nu au profitat de Revoluție se vor mulțumi veșnic cu locul umil pe care-l au în actuala organizare socială? Nu! Să nu credeți asta... "

[50] *Ligue des droits de l' homme. Le Congrès national de 1927.* Proces-verbal stenografiat, 15-17 iulie 1927, Éd. de la Ligue des droits de l'homme.

Revoluția. Este probabil cuvîntul-cheie ce-i leagă pe democrații din Liga drepturilor omului de experiența sovietică, deși îi cunosc (puțin) caracterul despotic și i-l critică. Într-adevăr, ei împărtășesc cu bolșevicii ruși amintirea originii revoluționare a democrației franceze. Nu contează că această origine este îndepărtată: ea n-a încetat să urce din trecut, readusă la suprafață de ocaziile de reincarnare pe care evenimentele le-au oferit mereu legendei sale. Astfel, politica revoluționară *à la française* a însoțit întreaga istorie a Franței și a Europei continentale în secolul al XIX-lea: evenimentele din 1848 au ilustrat-o prin excelență. Ea nu a lipsit nici la întîlnirea cu bolșevismul rus, și am văzut în ce măsură stînga franceză, imediat după război, și-a imaginat Revoluția din Octombrie prin prisma lui 1793.

Căci Revoluția franceză prezintă caracterul excepțional de a avea o desfășurare atît de bogată și de complexă, încît pot s-o fluture ca pe un model pînă și cei care au încercat să-i lichideze moștenirea. Pentru un marxist, și cu atît mai mult pentru un marxist-leninist, e cert că ea marchează venirea la putere a burgheziei și a cortegiului ei de iluzii politice. Cu toate astea, ea produce de asemeni iacobinismul, moment eroic, în timp ce pentru burghezie nu contează decît utilul; extrema tensiune a voinței, în timp ce burghezia preferă economicul politicului; aventura egalitară, în timp ce burghezia visează doar la bogăție; democrație fără libertate, în timp ce burghezia vrea să facă ce i se năzare. Un episod ce reabilitează ghilotina în numele salvării publice, și care o justifică anticipat în numele egalității: prin el, Revoluția franceză și-a creat elementele unei autodepășiri, și poate încă domina secolele care-i urmează.

Bolșevicii ruși din anii douăzeci, ca de altfel și comuniștii francezi, n-au renunțat niciodată să se raporteze la modelul iacobin: am putea s-o demonstrăm ușor prin frecvența acestei raportări în *L'Humanité*, chiar și în perioadele cele mai sectare din istoria P.C.F. Nici nu-i de mirare, dacă ne gîndim la iacobinism ca precedent al bolșevismului în șirul dictaturilor teroriste exercitate în numele poporului: înainte de a fi condamnată ca „democrație totalitară" de unii istorici din a doua jumătate a acestui secol[51], democrația iacobină a fost celebrată fie ca o dictatură a salvării publice[52], fie ca prefigurarea efemeră a puterii poporului unit contra dușmanilor săi externi și interni[53]. În ambele cazuri, și mai ales în al doilea, precedentul lui 1793 este esențial pentru legitimarea „dictaturii proletariatului", așa cum Lenin, veritabil Robespierre al proletariatului, o concepe și realizează prin teroare începînd din 1918.

---

[51] Mă gîndesc în primul rînd la Jacob Leib Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Secker and Warburg, 1952; *The Myth of the Nation and the Vision of Revolution (the Origins of Ideological Polarisation in the XXth Century)*, University of California Press, 1981.

[52] Este cazul cel mai frecvent, în istoriografia republicană franceză din secolul al XIX-lea, de la Michelet la Aulard, cu multiple nuanțe privind legitimitatea recurgerii, chiar provizorie, la Teroare.

[53] În această familie, autorul-sursă îmi pare a fi Buchez.

Dar momentul 1793 în versiune rusă nu încetează o dată cu războiul civil sau cu intervenţia străină. Dictatura teroristă a partidului bolşevic continuă şi după ce-şi învinge şi lichidează duşmanii. Ea se perpetuează ca putere absolută, fondată pe ideologie şi frică, din ce în ce mai monolitică şi în mîinile unui singur om; în acelaşi timp, ea se lansează în aventuri fără precedent, precum colectivizarea agriculturii. Nu mai luptă contra inamicilor săi, ci îi inventează pentru a-i lichida. Din această cauză, pe măsură ce timpul trece iar regimul sovietic devine atotputernic, el tinde să-şi piardă o parte din legitimitatea sa „iacobină", o dată cu sfîrşitul fragilităţii sale. Degeaba invocă Moscova, între 1927 şi 1932, „iminenţa" unui război antisovietic: efectul lozincii este mai mult de a mobiliza pretutindeni extrema stîngă revoluţionară contra propriei burghezii imperialiste, decît de a re-crea în folosul U.R.S.S. o situaţie de salvare publică.

Această situaţie îi va fi făcută cadou lui Stalin, o dată în plus, de Hitler, prin pericolul reprezentat pentru U.R.S.S. de venirea lui la putere. Nu că noul cancelar s-ar lansa de îndată în supralicitări agresive în politica externă; dimpotrivă. Dar procesul de la Leipzig îl desemnează în ochii lumii întregi drept personajul central al luptei contra comunismului internaţional. Stalin ia în consideraţie ceea ce conducătorii englezi şi francezi vor refuza multă vreme să vadă: că, de data aceasta, cu Hitler, vine războiul, în care se va juca destinul U.R.S.S., în funcţie de circumstanţele conflictului. Aşa se face că Stalin recurge aproape firesc la limbajul salvării publice, în care adversarii lui Hitler din vestul Europei, mai ales din Franţa, cred a recunoaşte accente familiare. Dacă lupta dintre Hitler şi Stalin este, din nou, lupta dintre revoluţie şi contrarevoluţie, cum ar putea ea să le fie străină?

Stalin vorbeşte de creşterea ameninţărilor externe, de ascuţirea luptei de clasă în interior, de epurarea trădătorilor, de mobilizarea generală pentru salvarea patriei socialiste: aceste teme „iacobine" ascund Teroarea de masă declanşată la ordinul lui în 1935, care n-are nimic de-a face cu apărarea ţării în faţa Germaniei naziste. Dar cum ar putea ele rămîne fără ecou printre militanţii stîngii franceze, obişnuită să justifice Teroarea iacobină prin comploturile contrarevoluţiei? Intrat în una din perioadele lui cele mai cumplite, totalitarismul stalinist găseşte în această „analogie" istorică o parte din sprijinul pe care-l primeşte sau din entuziasmul pe care-l provoacă. Începînd din 1918, scuza circumstanţelor servise la idealizarea caracterului Revoluţiei ruse. La mijlocul anilor treizeci rolul este reînnoit, pe o scenă mai vastă, prin ameninţarea nazismului. Demonizînd comunismul, desemnîndu-l drept duşmanul prin excelenţă, Hitler îi atrage simpatia democraţilor. Pentru comunism, ura pe care i-o poartă Hitler echivalează cu un certificat de garanţie democratică. La fel cum are pacifişti fascizanţi, Franţa va avea şi democraţi comunizanţi.

Sensul cel mai profund al ideologiei antifasciste elaborate de oamenii Kominternului este de a face din bipolarizarea lumii politice promovată de nazism o armă capitală împotriva lui. Hitler propulsează Uniunea Sovietică

în tabăra libertății. Nu e de-ajuns că ea a devenit prin forța împrejurărilor aliata naturală a democrațiilor. Logica ideologiei vrea pe deasupra ca ea să fie democratică: nu ca Franța, de vreme ce e comunistă, ci mai mult decît ea, de vreme ce a suprimat capitalismul. Stînga franceză nu trebuie să caute mult în tradiția sa pentru a boteza o națiune care încearcă să construiască o nouă ordine socială și trebuie să se apere de puterile reacționare: este o democrație revoluționară. Dacă sovieticii nu-și oferă întreg luxul libertății e tocmai din această cauză. Unei revoluții de mult cangrenată de teroarea birocratică, Hitler i-a redat inocența începuturilor.

Prin același mecanism, pînă și marile procese de la Moscova[54], ceva mai tîrziu, vor fi puse într-o lumină ce le face plauzibile, debarasîndu-le de aberanta și misterioasa lor noutate. Căci și ele au precedente în Revoluția franceză. Înaintea lui Stalin, Robespierre a trebuit și el să-i demaște pe dușmanii Revoluției ascunși înlăuntrul Revoluției. Să deschidem de pildă o cărticică publicată în 1937 de istoricul comunist Jean Bruhat, și intitulată *Le Châtiment des espions et des traîtres sous la Révolution française*[55]. Opul începe cu evocarea pericolului de război ce amenință Uniunea Sovietică, din cauza încercuirii capitaliste, și cu citate din Stalin comparînd comploturile antisovietice cu mașinațiile străine contra Franței revoluționare. În ambele cazuri, același fenomen: „conspirația străinătății" cumpără personalități revoluționare pentru a învinge mai ușor Revoluția. Procesul înscenat lui Danton de Robespierre tocmai a fost justificat din nou de Mathiez, care-l consideră nimic altceva decît pedepsirea unui ins corupt și a unui trădător de către justiția revoluționară. Protectorul trădătorului Dumouriez prefigurează un Zinoviev sau un Kamenev, iar Saint-Just un justițiar ca Vîșinski. Ca să arate limpede ce are în cap, Bruhat îi trece apoi în revistă pe generalii Revoluției franceze executați pentru „trădare": de aici la Tuhacevski și la complicitatea lui cu naziștii nu e decît un pas, pe care nu întîrzie să-l facă! „De ce, mă rog, ceea ce a fost adevărat în 1793 ar deveni o calomnie odioasă în 1937? Nu credeți că puterile fasciste au față de prima Republică a muncitorilor și țăranilor o ură la fel de feroce ca aceea a statelor feudale față de Revoluția franceză?"[56]

Astfel, antifascismul funcționează pe două registre: pe de o parte, e menit să coalizeze împotriva lui Hitler (și, secundar, împotriva lui Mussolini) nu numai stînga comunistă și socialistă, dar și pe democrați, ba chiar pe patrioți,

---

[54] La sfîrșitul primului proces de la Moscova (19–23 august 1936), cei șaisprezece acuzați (printre care G. Zinoviev și L. Kamenev) sînt condamnați la moarte și executați douăzeci și patru de ore mai tîrziu. La al doilea proces (23–30 ianuarie 1937), cincisprezece din cei șaptesprezece acuzați (între care G. Piatakov și K. Radek) sînt de asemeni condamnați și executați imediat. La al treilea proces (2–13 martie 1938), alți „vechi bolșevici" (Buharin este cel mai celebru) sînt lichidați, precum și Iagoda, fostul patron al poliției politice care a organizat procesele precedente. Cele trei procese prezintă aceleași caracteristici: acuzațiile fanteziste nu se sprijină decît pe mărturisirile smulse acuzaților.

[55] Bureau d'éditions, Paris, 1937.

[56] J. Bruhat, *op. cit.*, p. 56.

într-un cuvînt acea vastă şi vagă nebuloasă denumită „mase populare" în vocabularul Kominternului; pe de alta, antifascismul trebuie să aibă unitatea clasei muncitoare drept centru şi partidele comuniste drept călăuză. Căci fascismul nu e decît o formă tardivă a capitalismului: stîrpirea lui definitivă presupune abolirea dominaţiei capitalului. Tactica coaliţiei antifasciste face parte, aşadar, dintr-o strategie revoluţionară: asta se va vedea limpede după război, cînd ţările Europei centrale şi răsăritene vor deveni, sub acest drapel, „democraţii populare". Dar ea comportă de asemeni o primă perioadă defensivă, consacrată înfrîngerii fascismului cu ajutorul tuturor democraţilor. Astfel, ea poate adopta, într-o ambiguitate propice, şi după gradul de iniţiere al combatanţilor, toate variantele gamei „democratice", în sensul dat de marxişti: de la apărarea Republicii, a drepturilor omului şi a libertăţilor, pînă la lupta pentru modelul sovietic, unde aceste cuvinte sînt considerate golite de substanţă, de vreme ce aici lupta de clasă nu mai există. În manifestările de masă, sloganurile de apărare antifascistă înlocuiesc vechea lozincă a proletariatului parizian, „Soviete pretutindeni!". Dar obiectivul final nu e cîtuşi de puţin pierdut din vedere. Ideea de „democraţie revoluţionară", pe care comuniştii francezi o exhumează din istoria anului 1793, pică la ţanc pentru a ascunde ambiguităţile unui antifascism în acelaşi timp liberal şi antiliberal, defensiv şi cuceritor, republican şi comunist.

*

Istoria Frontului Popular din Franţa nu intră în subiectul acestei cărţi. Mai important mi se pare să înţeleg situaţia şi strategia ce l-au făcut posibil, şi ansamblul de reprezentări politice care au făcut din el cel mai însemnat moment al stîngii franceze dintre cele două războaie. Din exemplul francez, istoricul vede cel mai bine cum se materializează cotitura politicii Kominternului din 1934–1935, şi înţelege sensul antifascismului în complexitatea sa, atît ca ideologie-releu a comunismului, cît şi ca liant al unităţii regăsite a stîngii.

În acei ani, victoria naţional-socialismului în Germania şi-a adăugat efectele la criza franceză. Criză economică ce s-a declanşat mai tîrziu decît în America sau în Germania, dar care nu se mai termină. Criză politică latentă şi prolixă, ilustrată de evenimentele din februarie 1934; cel mai vizibil simptom al ei, la fel de răspîndit la dreapta ca şi la stînga, este antiparlamentarismul. Dar poate că şi el trimite la un rău încă mai răspîndit, şi care e de ordin naţional. Temîndu-se că poate pierde beneficiile victoriei sale, dar refuzînd să-i asume condiţiile, Franţa este o naţiune lipsită de voinţă, în faţa unei Germanii hotărîte să şi-o redobîndească pe-a sa. Această diferenţă de atitudine politică explică o bună parte din fascinaţia exercitată asupra politicii franceze de fascism — şi deci în egală măsură de antifascism.

Ideile fasciste — bunăoară disprețul faţă de regimul parlamentar, sau critica individualismului burghez, sau exaltarea comunităţii naţionale — plutesc

în aerul timpului. Ele întîlnesc vechi teme ale dreptei sau stîngii franceze. La dreapta — în cadrul Ligilor, de exemplu —, se lovesc de sentimentul antigerman, la stînga, de atașamentul față de Republică. Dar operează o lentă subminare în ambele tabere, fără să-i asigure nici uneia o bază ideologică stabilă. Pînă și antifascismul militant al unui Bergery, de exemplu, cedează, începînd din 1933–1934, unui soi de imitație inconștientă a metodelor de luptă și a propagandei fasciste. Plecat de la susținerea mișcării Amsterdam-Pleyel, omul politic radical va evolua puțin cîte puțin de la Frontul Popular către o simpatie pentru fascismul italian și menținerea păcii cu orice preț.[57] Christian Jelen a fost cronicarul pertinent al ambiguităților pacifismului francez din anii de dinainte de război, ce amestecă laolaltă extrema stîngă și extrema dreaptă![58] E suficient să te gîndești la partidul socialist al lui Léon Blum, sfîșiat după 1920 între intransigența doctrinală și participarea la guvernări burgheze: trebuie să rămînă marxist pentru a nu ceda prea mult teren la stînga rivalului comunist, dar astfel își interzice să guverneze împreună cu partidul radical, paralizînd stînga, de exemplu după alegerile din 1924 și 1932.[59] Începînd cu 1933, a cunoscut sciziunea așa-numiților „neo", ce conturează în sînul său o înfruntare caracteristică între un socialism de uniune națională și socialismul tradiției muncitorești. Dacă în 1936 guvernează Franța Frontului Popular, nu el a avut inițiativa mișcării. Léon Blum a găsit în antifascism o rațiune destul de urgentă pentru a guverna în sfîrșit, sau mai curînd pentru a „exercita" puterea[60], după propriile sale cuvinte. Dar se va separa de comuniști în chestiunea războiului din Spania. Iar partidul său rămîne fundamental pacifist, aprobînd fără prea mari emoții acordurile de la München.

În schimb, P.C.F. și-a făcut din antifascism un dublu al său. Strategia sa nu mai are decît acest unic obiectiv, într-atît antifascismul se confundă cu revoluția. Faptul că e legat printr-o complicitate strictă de apărarea Uniunii Sovietice nu-i de natură să-i șocheze pe militanți, dimpotrivă: antifascismul e un alt nume — internațional — al fidelității față de patria muncitorilor. Astfel, comuniștii sînt feriți de efectele contagioase ale fascismului, și puși în gardă contra oricărei slăbiciuni față de el. Ceea ce este valabil în critica

---

[57] Philippe Burrin, *op. cit.*, cap. 7, „Les ambiguïtés du frontisme".

[58] Christian Jelen, *L'Aveuglement*, prefață de Jean-François Revel, Flammarion, 1984; *Hitler ou Staline, op. cit.*

[59] Simplă alianță electorală între radicali și socialiști, Cartelul de stînga cîștigă alegerile din mai 1924. Édouard Herriot le propune socialiștilor să participe la guvernul său ori să-l susțină pe baza unui program în zece puncte. Din rațiuni doctrinale, Léon Blum alege susținerea fără participare. În 1932, Uniunea stîngii victorioasă în alegeri se regăsește în aceeași situație, dar socialiștii sînt divizați în chestiunea participării, în timp ce Herriot caută sprijin mai curînd la centru, deși aripa stîngă a partidului său refuză ruptura cu socialiștii.

[60] Distincția între „cucerirea" și „exercitarea" puterii a fost propusă de Léon Blum pentru a argumenta necesitatea unei guvernări socialiste după alegerile din 1936.

fascistă la adresa deputatului corupt sau a profitorului capitalist, ei o ştiu din lecţia leninistă. Comuniştii trăiesc de mult pe propriile picioare, imunizaţi contra acelei tulburi pasiuni a „comunităţii" care a răvăşit Germania şi care ameninţă, poate, Franţa; căci vor să fie ei, numai ei, manipulatorii acestei pasiuni. Fasciştii sînt principalii lor duşmani, pentru că le-au încălcat teritoriul, dar totodată ultimii duşmani, de vreme ce deschid calea revoluţiei finale. Bine ai săpat, cîrtiţă bătrînă! — spusese Marx în alte circumstanţe.[61] Cîrtiţa a săpat foarte bine şi în secolul XX. A oferit comunismului stalinist drapelul antifascismului. Ocazie exploatată cu brio de moştenitorii lui Lenin: victoria Frontului Popular în Franţa avea s-o ilustreze în chip memorabil.

Kominternul, de cînd există, a pierdut aproape toate bătăliile, atît în Europa, cît şi în Extremul Orient.[62] Revoluţia germană, care i-a fost întotdeauna obiectivul suprem, a eşuat de fiecare dată: în 1918, în 1923, atunci, în fine, cînd criza economică mondială i-a creat iarăşi condiţii. Hitler i-a pus cruce definitiv. Primăvara lui 1936 în Franţa inversează însă curentul. Electoratul dă o majoritate clară celor trei partide unite în Frontul Popular. Printre acestea, se disting în mod special comuniştii, care fac cele mai mari progrese faţă de rezultatele din 1932[63]: ceea ce într-un fel le face dreptate, de vreme ce Frontul Popular este iniţiativa lor. La cincisprezece ani după sciziunea de la Tours, după atîtea epurări interne şi atîta verbalism revoluţionar, P.C.F. a întîlnit în sfîrşit „masele". Lozincile comuniste s-au întîlnit cu aspiraţiile lor politice.

---

[61] *Cf.* Karl Marx, *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte, op. cit.*, p. 206: „Însă revoluţia acţionează temeinic. Ea mai parcurge încă purgatoriul. Îşi înfăptuieşte opera metodic. Pînă la 2 decembrie 1851 ea terminase prima jumătate a activităţii ei pregătitoare; acum [Marx scrie în ianuarie–martie 1852] o termină pe cea de-a doua. Ea a desăvîrşit întîi puterea parlamentară pentru a o putea răsturna. Acum, după ce a reuşit să facă aceasta, desăvîrşeşte *puterea executivă*, o reduce la expresia ei cea mai pură, o izolează şi-o contrapune ca obiectiv unic pentru a concentra împotriva ei toate forţele sale distructive. Şi cînd revoluţia îşi va fi îndeplinit această a doua jumătate a activităţii ei pregătitoare, Europa va sări din jilţul ei şi va exclama jubilînd: Bine ai săpat, cîrtiţă bătrînă!"

[62] Fondat în 1900 de Sun Yat-sen, dizolvat în 1913, Gomindanul (Partidul Naţional al Poporului) se reconstituie începînd din 1923 cu ajutorul emisarilor sovietici. Comuniştii chinezi, minoritari, se integrează în el. Începînd din 1926, data ofensivei Gomindanului spre China de Nord, rivalitatea dintre fracţiunea naţionalistă, condusă de Cian Kai-şi, şi fracţiunea comunistă se ascute. În unele regiuni, comuniştii îşi instalează propria guvernare. În 1927, Gomindanul îi zdrobeşte pe comunişti la Şanhai (în aprilie), apoi, din nou, la Wu-han (în noiembrie). În decembrie, răscoala comunistă din Canton e de asemeni reprimată sălbatic. În Rusia, Opoziţia de stînga îl declară pe Stalin vinovat de eşecul comuniştilor chinezi.

[63] La alegerile din aprilie-mai 1936, P.C.F. obţinea 72 de aleşi, respectiv un plus de 62 mandate. S.F.I.O., 146 de aleşi, respectiv un plus de 62 mandate. Radicalii, 115 aleşi, respectiv o pierdere de 43 mandate. Avantajul relativ al P.C.F. e şi mai clar în termeni de voturi, întrucît comuniştii obţin un număr aproape dublu de voturi, în timp ce socialiştii rămîn pe loc, iar radicalii dau înapoi.

Totuși, o victorie electorală constituie, conform ortodoxiei leniniste, un test prea burghez pentru a fi semnificativ. Forța Partidului se măsoară nu atît prin voturi, cît prin influența sa în rîndul clasei muncitoare și prin disciplina cadrelor sale. Cît privește al doilea punct, jocurile sînt făcute: aparatul este format, controlat, verificat, și nimeni nu va mai mișca în front. În ce privește primul punct, tot anul 1936 va fi decisiv. Dar nu prin alegerile din aprilie–mai, ci prin grevele din iunie.

În sine totuși, evenimentele nu decurg dintr-o inițiativă comunistă. Primele încetări ale lucrului, însoțite de ocuparea uzinelor, au avut loc înainte de jumătatea lui mai, în metalurgie, la Toulouse și Paris: declanșate din solidaritate cu muncitorii concediați pentru că nu au lucrat de 1 mai, ele sînt repede victorioase. Mișcarea se extinde în săptămînile următoare, mai ales începînd de luni 25 mai, a doua zi după o mare manifestație la zidul comunarzilor. Dacă omagiul tradițional adus împușcaților Comunei a reunit sute de mii de muncitori parizieni e pentru că a avut loc în atmosfera excepțională creată de victoria electorală a candidaților Frontului Popular pe 3 mai. Stînga franceză trăiește o stare de grație, iar clasa muncitoare formează centrul ei: cele două partide ce pretind că o reprezintă sînt în fruntea mișcării unitariste. Primul, P.C.F., pentru că a fost cu inițiativa, al doilea, Partidul Socialist, pentru că-i asigură marile detașamente. E pentru prima oară în istoria Franței cînd proletariatul industrial e astfel onorat, pus, prin votul francezilor, în fruntea națiunii: el nu mai este personajul tragic al unei insurecții efemere, ca în iunie 1848 sau în primăvara lui 1871, ci avangarda unei coaliții aduse la guvernarea Republicii prin sufragiu universal. Acest sentiment subtil și puternic al unei forțe în sfîrșit unite și eliberate joacă un rol important în extraordinara contagiune a mișcării greviste la sfîrșitul lui mai–începutul lui iunie 1936, exact în momentul cînd Léon Blum își formează guvernul. Clasa muncitoare, marea forță neglijată a celei de-a treia Republici, își face o intrare spectaculoasă în istoria Franței, în care aduce puțin din spiritul lui Februarie 1848.

Nu există analist mai profund al epocii, văzută sub acest unghi, decît o tînără filozoafă care a vrut să înțeleagă din interior nefericirea „condiției muncitorești".[64] Absolventă de la École Normale Supérieure, specializată în filozofie, Simone Weil cunoaște de foarte tînără două haruri ce o vor arde ca pe o lumînare: înțelegerea filozofică și compasiunea. De timpuriu, a cunoscut *La Révolution prolétarienne* a lui Monatte, și pe supraviețuitorii sindicalismului revoluționar. Este prietena lui Suvarin. Profesoară la liceul din Puy în 1931, intră curînd în legătură cu mediul local al sindicalismului muncitoresc, iar în 1934–1935 se angajează la o uzină de ajustaj. Ține un jurnal zilnic — „Journal d'usine" —, cel mai bun document asupra mizeriei materiale și morale a muncii manuale din Franța acelor ani: avîndu-l în coastă pe maistru, abrutizat de ritmul muncii, umilit de șefi, proletarul e

[64] Simone Weil, *La Condition ouvrière*, Œuvres complètes, vol. 2, Gallimard, 1991.

strivit de alienare. Rob al caracterului parcelar al producţiei, nici măcar nu vede ce face. Simone Weil descrie, în plin secol XX, condiţia proletarului din veacul al XIX-lea, agravată de taylorism. În termeni rousseauişti, ea vede aici negarea naturii umane a omului: „Nimic nu paralizează mai mult gîndirea decît sentimentul de inferioritate impus de agresiunea zilnică a sărăciei, a supunerii, a dependenţei. Primul lucru ce trebuie făcut pentru ei [muncitorii din uzinele moderne] este să fie ajutaţi să-şi regăsească ori, după caz, să-şi păstreze sentimentul demnităţii."[65]

Simone Weil nu este revoluţionară, nici vorbă: are o turnură a spiritului prea religioasă ca să investească în această lume speranţe deşarte. Compasiunea nu-i întunecă niciodată gîndirea, iar această sfîntă pornită în căutarea unei credinţe nu încetează să argumenteze ca un logician. Ea nu aşteaptă nimic bun de la comunism, căci i-a ghicit adevărata natură. Totuşi, spiritul de clasă i se pare un mijloc de progres, de vreme ce-l debarasează pe muncitor de supunerea consimţită şi-l duce înspre libertate. Simone Weil doreşte cu pasiune să fie utilă. În primele şase luni ale lui 1936, întreţine cu directorul uzinei, care nu e lipsit de simţ social, o extraordinară corespondenţă, vrînd să-şi convingă interlocutorul să-i încredinţeze educarea celor şase sute de muncitori din uzina sa, angajînd-o în acelaşi timp şi pe ea, în munca cea mai de jos.

Dar proiectul de ziar cultural al uzinei, din care Simone Weil voia să facă instrumentul mîndriei muncitoreşti, se spulberă în iunie 1936, confruntat cu realitatea luptei de clasă. La cîteva zile după „Acordurile Matignon"[66], Simone Weil îi scrie interlocutorului ei cît s-a bucurat urmărind desfăşurarea şi succesul grevei. Nu că s-ar aştepta la mare lucru în plan politic: „Cît despre viitor, nimeni nu ştie ce va aduce, nici dacă victoria muncitorească actuală va constitui pînă la urmă o etapă către un regim totalitar comunist, sau către un regim totalitar fascist, sau (ceea ce sper, vai, fără să pot crede) către un regim netotalitar."[67] Dar acest pesimism lucid este însoţit de o adevărată bucurie morală la vederea inversării de forţe provocată de greve:

„... Dacă această mişcare grevistă a provocat în mine o bucurie pură (bucurie destul de repede înlocuită, de altfel, de angoasa ce nu mă părăseşte din epoca deja îndepărtată cînd am înţeles spre ce catastrofe ne îndreptăm) e nu numai în interesul muncitorilor, dar şi în al patronilor. Nu mă gîndesc, în acest moment, la interesul material..., ci la interesul moral, la salvarea sufletului. Cred că e bine pentru cei oprimaţi că au putut timp de cîteva zile să-şi afirme existenţa, să ridice capul, să obţină avantaje ce nu se mai datorează

[65] *Ibid.*, p. 126.

[66] Pentru a pune capăt mişcării de ocupare a uzinelor, guvernul Blum, în postură de arbitru, organizează negocieri între C.G.T şi patronat. Semnate la 8 iunie 1936, „Acordurile Matignon" prevăd încheierea de contracte colective, reaşezarea salariilor şi alegerea în întreprinderi de delegaţi ai muncitorilor.

[67] Simone Weil, *op. cit.*, p. 158.

doar unei generozități condescendente. Și cred că e un lucru bun și pentru șefi — pentru salvarea sufletelor lor — că au trebuit la rîndu-le, o dată în viață, să cedeze în fața forței și să îndure o umilință. Sînt fericită pentru ei."[68]

Marea Simone Weil — cu siguranță vocea cea mai originală a acelei epoci — semnalează astfel ceea ce neîndoielnic e cea mai profundă emoție colectivă legată de victoria Frontului Popular: intrarea triumfală a muncitorilor în politica națională. Filozoful a recunoscut izvoarele în același timp creștine și democratice ale emoției sale: muncitorii și-au redobîndit demnitatea umană prin revoltă. Cînd nu cedează panicii de clasă, majoritatea contemporanilor încearcă sau exprimă aceleași sentimente, într-un mod mai puțin elaborat, dar la fel de sincer: este cînd modul istoriei, cînd al ideologiei.

A Treia Republică n-a fost blîndă cu muncitorii. Ea nu s-a născut, ca a doua, dintr-un elan de fraternitate socială, ci dimpotrivă, dintr-un calcul conservator, imediat după cumplita represiune ce a însîngerat străzile Parisului în numele ordinii burgheze. Cel care i-a împușcat pe comunarzi a fost și fondatorul Republicii. Succesorii săi n-au dat nici o atenție particularității chestiunii muncitorești: în ochii lor, francezii nu există decît definiți prin egalitatea cetățenească și patriotismul unanim. Cînd mișcarea muncitorească a înflorit iarăși în Franța, asta s-a întîmplat, în ciuda eforturilor lui Jaurès, mai puțin printr-o alianță cu stînga republicană, cît sub forma unui socialism sau a unui sindicalism de clasă, de tip guesdist sau anarho-sindicalist. De altfel, Clemenceau radicalul nu e mai blînd cu ea decît Jules Ferry oportunistul: în memoria muncitorească el este vinovat pentru represiunile de la Draveil și Villeneuve-Saint-Georges.[69] În sfîrșit, Uniunea sfîntă din 1914, fondată pe mormîntul încă proaspăt al lui Jaurès, n-a fost decît o raliere forțată a mișcării muncitorești la belicismul republican: adevăratul ei caracter s-a arătat pe parcursul anilor teribili, de vreme ce socialismul francez nu încetează, începînd din 1917, să lunece spre căutarea unei păci de compromis în timp ce politica opusă — victoria cu orice preț — își găsește adeptul în cel mai iacobin dintre republicani.

Republica a cîștigat războiul, dar victoria n-a atenuat exilul muncitoresc în interiorul națiunii. Dimpotrivă: după Congresul de la Tours, acest exil a găsit un purtător de cuvînt preferat în tînărul Partid Comunist Francez. Născut ca o reacție la Uniunea sfîntă, obsedat de deviația „de dreapta", suspicios față de intelectuali, și veghind cu strășnicie la puritatea sa proletară, Partidul nu încetează să sublinieze ceea ce-l desparte radical de partidele burgheze și de complicii lor socialiști. Într-o țară ca Franța, cu vastă și veche cultură democratică, el proclamă întîietatea revoluției muncitorești, ca total

---

[68] *Ibid.*, pp. 158–159.

[69] La 2 iunie 1908, o intervenție a poliției în cafeneaua unde se întîlnesc mai mulți pietrari greviști se soldează cu opt morți. C.G.T. cheamă la greva generală pentru 30 iulie; în ziua respectivă, manifestația de la Villeneuve-Saint-Georges e scena unor noi ciocniri (patru morți, sute de răniți). În 1911, s-a stabilit că poliția își infiltrase agenții provocatori printre agitatorii C.G.T. cei mai radicali.

diferită de democrația burgheză, și depinzînd exclusiv de propria-i acțiune. În acest sens, învățătura leninistă, predicată de Komintern, e supralicitarea unei tradiții uvrieriste preexistente. Prin marxismul bolșevic, el i-a oferit mai mult decît un model și o doctrină: o cultură și un partid, grație cărora mesianismul muncitoresc a căpătat chipul unei științe și al unui viitor. Socialiștii se vor și ei un partid proletar, și nu au intenția să cedeze fraților inamici monopolul acestui adjectiv. Dar deputații lor sînt cu toții burghezi, revoluția lor e din ce în ce mai problematică, și fără precedent cunoscut; în sfîrșit, nimeni nu-i întîlnește în fabrici.

E ceea ce se vede clar în iunie 1936. Comuniștii nu sînt direct la originea mișcării, mult prea largă ca să fi fost declanșată la instigația unui partid. Dar ei sînt singurii care o salută, o organizează, o preiau, ca și cum istoria venea în sfîrșit în întîmpinarea profeției lor. Alegerile din aprilie–mai tocmai le-au dat influența unui mare partid. Și mai important pentru ei, grevele îi legitimează în calitate de conducători ai lumii muncitorești, căreia pretind a-i fi singurii reprezentanți autentici. Astfel, ei sînt principalii beneficiari ai celor două evenimente ale Frontului Popular din Franța. Pe de o parte, intră în politica națională (chiar dacă refuză să participe la guvernul Blum), ca aripă activă și progresistă a coaliției antifasciste victorioase. Pe de alta, se erijează în organizatori ai sutelor de mii de greviști ce ocupă fabricile cu bucuria forței regăsite, dar nu în numele dictaturii proletariatului.

Căci paradoxul situației constă în aceea că comunismul stalinist prinde rădăcini în Franța prin evenimente străine repertoriului său: alegeri democratice și greve revendicative. În momentul cînd antifascismul îi aduce, în cele două tururi de scrutin, un larg electorat socialist și chiar burghez, succesele grevelor din iunie îi permit să-și lărgească vocația muncitorească în cadrul coaliției antifasciste. Astfel, pe eșichierul politic, comunismul cîștigă și cu albele, și cu negrele: și ca partid „democratic", și ca partid leninist. Credibilitatea revoluționară nu i-a lipsit niciodată, și nici nu și-o pierde în aventura din 1936, care îi estompează caracterul întrucîtva conspirativ fără a-i face mai puțin atrăgătoare promisiunea. Instalat de drept în cortegiul de amintiri, de sentimente și de pasiuni inseparabile de victoriile din 1936, el e mai mult ca oricînd garantul mesianismului muncitoresc, căruia îi dă o nouă substanță istorică.

Nu contează că Frontul Popular n-a fost, probabil, prin acțiunea sa, la înălțimea succesului său de public: într-adevăr, nici politica sa economică, nici cea militară, nici cea externă n-au răspuns cu adevărat necesităților momentului, și de altfel cele mai vii amintiri pe care le-a lăsat sînt de ordin social. Oricum, victoria unei stîngi unite în 1936 și primul guvern din istoria Franței condus de un socialist au contrastat cu rutina și mediocritatea politicii franceze, și nu e puțin lucru să fi schimbat situația morală și materială a clasei muncitoare în cadrul națiunii. Prin aceasta, anul 1936 constituie o dată crucială în istoria mentală a stîngii franceze, precum și în istoria P.C.F. în cadrul

stîngii. Acest prim cortegiu de amintiri fericite, inseparabil de unitatea muncitorească și de regruparea populară din jurul ei, va constitui pentru un sfert de secol un capital politic pe care comuniștii francezi nu vor înceta să-l cultive și de care vor profita din plin. Victoriile obținute în Franța înseamnă uitarea sau ignorarea ororilor din U.R.S.S. Mai mult decît atît: face aceste orori aproape inimaginabile. Militînd nu pentru revoluție în Franța, ci pentru săptămîna de muncă de patruzeci de ore și concedii plătite, Partidul a refăcut imaginea Revoluției sovietice. Aceeași mitologie muncitorească drapează progresul social și dictatura totalitară, acordeoanele Frontului Popular și asasinatele N.K.V.D.-ului.

*

În aceeași perioadă cu Frontul Popular francez, evenimentele din Spania vor constitui al doilea mare test pentru noua linie politică a Kominternului. În mod paradoxal, războiul civil provocat de insurecția militară din iulie 1936 va duce la primele dezacorduri publice în sînul Frontului Popular francez și totodată va permite antifascismului comunist să-și sporească ecoul internațional.

Afacerea spaniolă cristalizează o criză internațională, căreia îi dă o substanță ideologică aparent limpede, extrasă din înfruntarea partidelor pe scena locală. Stînga spaniolă a cîștigat — cu puține voturi, dar cu multe mandate — alegerile din februarie 1936. Deși e foarte fragmentată, și unită doar de interesul electoral (cu excepția anarho-sindicaliștilor), ea marchează primul succes al unui „Front Popular" în Europa. De aici, prin reacție, mobilizarea dreptei, cu falangiștii și militarii în frunte, sprijiniți pe forțele sociale reacționare, și declanșarea *pronunciamento*-ului franchist, la 17 iulie 1936. În acest tablou simplificat, dar conform cu evoluția evenimentelor, există tot ce trebuie pentru a anima marele teatru kominternist al fascismului și antifascismului.

De altfel, Hitler și Mussolini nu întîrzie să-l confirme, susținîndu-l public pe generalul Franco și trimițîndu-i aproape imediat, în august, un ajutor militar în oameni și material. Astfel, succesele lui Franco sînt legate de succesele lui Hitler, după cum insuccesele lui vor marca o victorie comună a democrației și comunismului reunite sub steagul antifascismului. Stalin își înscrie politica în cadrul ideologic ce-i este propriu după 1934: proclamă sprijinul U.R.S.S. pentru Republica spaniolă, deși așteaptă începutul toamnei ca să trimită consilieri politico-militari și material, în vreme ce Kominternul va lua inițiativa „Brigăzilor Internaționale". Anglia și Franța hotărăsc, dimpotrivă, să urmeze o politică de neintervenție, dublată de un embargo internațional asupra armelor cu destinația Spania.

Această diferență de atitudine, între U.R.S.S. pe de o parte, și democrațiile occidentale pe de alta, conferă Uniunii Sovietice un avantaj moral. Căci dă politicii sovietice aparența unei perfecte corespondențe între cuvinte și fapte.

Ba chiar o înscrie într-un spațiu de solidaritate democratică internațională ce-i dă un certificat de bună purtare în ochii stîngii europene: după ce atîta vreme a denunțat politica „securității colective" ca pe o minciună imperialistă, „patria muncitorilor" se achită de obligațiile sale, și chiar cu exces de zel! În schimb, bietul Léon Blum, șeful unui guvern de Front Popular, apare ca un politician infidel ideilor sale, cînd de fapt este prizonierul opiniei publice franceze, cît și al alianței cu Anglia. Prin politica numită de „neintervenție", el trebuie să se resemneze să abandoneze fără glorie Republica spaniolă și să țină ascuns puținul pe care-l face pentru ea. La stînga sa, P.C.F. îi dă lecții de democrație internațională! Absurdul acestei situații, pe care șeful stîngii franceze o trăiește ca pe un chin moral, ne face să înțelegem în ce măsură ideea antifascistă, în falsa ei simplitate, funcționează de asemeni ca o capcană.

Căci nici politica internațională, nici situația spaniolă nu constau exclusiv în opoziția fascism/antifascism. Prin Spania, al doilea război mondial își extinde amenințarea asupra întregii Europe, toți o înțeleg, mai mult sau mai puțin. Dar ea înaintează prin trei actori, și nu doi: Hitler, Stalin și democrațiile. Conducătorii englezi, ale căror opțiuni domină politica externă franceză, au motivele lor ca să refuze ajutorul pentru Republica spaniolă: fiind conservatori, nu le place larma revoluționară ce vine din Spania, și cu atît mai puțin ideea de a fi antrenați prematur într-un conflict cu Hitler. Cu cît Stalin, dînd exemplu în sprijinirea Spaniei, speră să creeze o situație care să-i facă să intervină, măcar indirect (prin ridicarea embargoului asupra armelor, de pildă), contribuind astfel, pe scena internațională, la un eșec al Germaniei, cu atîta englezii, care oricum nu speră în instaurarea unei Republici liberale la Madrid, n-au nici o grabă să intervină alături de Spania împotriva lui Hitler.

Pentru ei, înfrîngerea franchiștilor în Spania ar însemna un pas înainte al comunismului în Europa. Guvernul conservator crede (din motive prea evidente) că alternativa fascism/antifascism nu-l privește: ceea ce-l face să întrețină iluzii periculoase în ce privește noul regim german, dar de asemeni să-și mențină prejudecățile realiste în privința comunismului. Politica engleză de neintervenție se situează la hotarul acestor două stări de spirit, ca o constatare de neputință consimțită, în lipsa unei opțiuni care să corespundă sigur interesului național. Impusă și Franței, această politică vine în contradicție cu ideile și speranțele ce au constituit baza guvernului de Front Popular. Abia la cîteva luni după victoria sa, prin acordul dat neintervenției în Spania, Léon Blum sparge uniunea antifascistă ce l-a dus la victorie — sau cel puțin așa consideră comuniștii, care nu vor întîrzia să i-o reproșeze.

Din acest moment, ei nu vor înceta să contrapună atitudinea U.R.S.S. față de Republica spaniolă celei a democrațiilor occidentale: prima, de o solidaritate aparent impecabilă, atît a statului sovietic cît și a Kominternului, prin intermediul Brigăzilor Internaționale; a doua, dimpotrivă, caracterizată printr-o abandonare lașă a libertății în Spania, sub pretextul unui embargo

fictiv, și deschizînd calea unei victorii a lui Hitler și Mussolini, prin intermediul franchismului. Prin această interpretare, războiul din Spania a devenit prin excelență evenimentul-cheie al anilor treizeci, opunînd deja, într-un prim conflict, forțele internaționale ale fascismului și forțele libertății. Democrațiile occidentale nu răspund la apel, în timp ce Uniunea Sovietică aleargă cu oameni, cu arme și cu toată artileria propagandistică. Antifascismul comunist își făurește aici atît istoria, cît și legenda.

Să despărțim adevărul de mitologie. Neintervenția ar fi putut fi o politică nu numai înțeleaptă, dar și eficientă, cu condiția să fie impusă tuturor: altfel, n-a fost decît masca slăbiciunii sau a unei semicomplicități cu Franco și protectorii săi străini. Cu asta revenim la originea atitudinii engleze, fondată pe o pasiune anticomunistă mai puternică decît suspiciunea față de nazismul german. Nu vreau să spun că, în absolut, conservatorii englezi ar greși fiind anticomuniști: tristețea acestei istorii, al cărei gust amar îl simțim și acum, este că ei sînt lucizi în privința lui Stalin din motive meschine, în timp ce alții sînt orbi din rațiuni generoase. Dar greșeala lor, în fața lui Hitler, este că și-au lăsat politica externă dominată de acest anticomunism. Există democrați care sînt procomuniști pentru că sînt antifasciști. Conservatorii englezi comit eroarea inversă: ei înclină (mai mult sau mai puțin) spre puterile fasciste pentru că sînt anticomuniști. Mai exact (căci dezbaterile ideologice nu-i pasionează), vor să-i dea de înțeles lui Stalin că nu se vor lăsa antrenați într-un conflict cu Hitler, iar lui Hitler că adevăratul lui dușman e în Est. Neștiind să-și ierarhizeze dușmanii, ar vrea să-i vadă nimicindu-se reciproc. Sentiment prezent și la Paris, mai ales la dreapta, chiar dacă nu e și al lui Léon Blum: adoptînd linia Londrei prin neintervenția în Spania, șeful guvernului de Front Popular se sprijină — fără bucurie, dar fără multe ezitări — pe pacifismul stîngii. Oricum, e sigur că această politică în același timp ipocrită și riscantă a fost, timp de trei ani întregi, simbolul slăbiciunii morale a democrațiilor în fața fascismului: de unde, în bună parte, abandonul lor politic și militar.

Dar această tristă constatare nu epuizează chestiunea neintervenției. Ea nu-i explică decît motivele cele mai rele. Există și altele, mai bune, ce țin atît de natura războiului din Spania, cît și de ambiguitățile antifascismului comunist.

Spania acestei epoci se găsește de cîteva secole la periferia politică a Europei; închisă în trecutul ei, excentrică, violentă, ea a rămas o țară catolică, aristocratică și săracă, în care Vechiul Regim continuă să fie puternic, alimentînd împotriva sa pasiunile revoluționare. Monarhia a fost discreditată printr-o succesiune de regi slabi, armata e temută ca un instrument al dictaturii, iar democrația reprezentativă nu are o bază socială puternică. Însăși unitatea națională este problematică, iar peste diversitatea de partide naționale se suprapune cea a autonomismului catalan sau basc. Alegerile din februarie 1936 au dat acestui tablou în același timp arhaic și divers aparența

înşelătoare a simplităţii, prin decupajul în două tabere, pentru şi contra Frontului Popular (*Frente popular*), şi prin analogie cu situaţia franceză din aceeaşi perioadă. Începînd din iulie, războiul civil va consfinţi această diviziune prin sacrificiul combatanţilor şi sîngele vărsat, ca şi cum bătrîna Spanie ar fi revenit în centrul istoriei europene, după un atît de lung exil, doar pentru a fi simbolul şi cîmpul de luptă al ideologiilor secolului XX. Intervenţia dictaturilor fasciste alături de Franco va confirma această ciudată interferenţă a pasiunilor europene din secolul XX cu Spania secolului al XIX-lea.[70]

Căci Spania anului 1936 e una din ţările Europei cel mai puţin susceptibile de a fi înţelese prin grila fascism/antifascism. Insurecţia din iulie 1936 este o revoltă a armatei, sprijinită de Biserica catolică, de monarhişti, de proprietarii funciari, de toate forţele tradiţionaliste ale Spaniei. Printre ele, propriu-zis „fasciste" sînt doar rămăşiţele Falangei lui Primo de Rivera şi ale programului său social[71]; dar această „stîngă" a franchismului va fi repede privată de influenţă, ca de altfel şi dreapta legitimistă. Noua Falangă, născută din succesul insurecţiei, mai mult îi va însoţi victoria decît îi va fi vîrful de lance. Cît despre Franco, e greu de imaginat un şef mai puţin carismatic, mai puţin comparabil cu Ducele sau cu Führerul decît acest general ca oricare altul dintre colegii săi, oligarh viclean, un Ludovic al XI-lea al contrarevoluţiei, atît de puţin înzestrat pentru a impresiona mulţimile. Hitler şi Mussolini nu s-au recunoscut în el, dar n-au scăpat ocazia de a-şi extinde influenţa în sudul Europei şi de a testa prin intermediul Spaniei voinţa franco-engleză. De altfel Franco însuşi, cîţiva ani mai tîrziu, nu va simţi vreo obligaţie de solidaritate cu ei. El va rămîne în afara războiului mondial: un mod de a relativiza atît ceea ce l-a legat de fascism, cît şi importanţa internaţională a victoriei sale.

Dacă trecem în cealaltă tabără, cîte idei şi cîte partide opuse sub semnul antifascismului! La început, vasta mişcare anarhistă spaniolă, reprezentată de F.A.I. (Federaţia Anarhistă Iberică), atît de influentă în interiorul C.N.M. (Confederaţia Naţională a Muncii), a respins programul Frontului Popular considerîndu-l conservator, lăsîndu-le totuşi adepţilor ei libertatea de a-l vota. Din acest motiv, guvernul rezultat din alegeri, şi în care domină republicanii de centru şi de stînga, nu are influenţă asupra mişcării sociale ce urmează, ca şi în Franţa, succesului electoral. Mai mult chiar decît în Franţa, poporul

---

[70] Mă folosesc în aceste pagini de lucrarea clasică a lui G. Brenan, *The Spanish Labyrinth*, Cambridge University Press, 1943.

[71] Avocatul José Antonio Primo de Rivera (1903–1936) este fiul lui Miguel Primo de Rivera, care instaurează în Spania un regim militar între 1923–1925. José Antonio fondează Falanga spaniolă în octombrie 1933. Ales deputat în acelaşi an, combate neobosit Republica. Arestat în martie 1936, este executat de republicani în noiembrie. Falanga propovăduia un „naţional-sindicalism" combinînd proprietatea individuală şi familială cu proprietatea sindicală, naţionalizarea băncilor, o reformă agrară, precum şi crearea unui stat autoritar capabil să lupte contra autonomismelor regionale. În aprilie 1937, Falanga devine partidul unic al Spaniei naţionaliste.

de rînd, muncitori și țărani, are atîtea revanșe de luat! Teribila represiune ce a urmat insurecției muncitorești din Asturias e atît de apropiată! Dar, spre deosebire de Franța, puterea nu e în stare să pună capăt grevelor muncitorești și ocupării pămîntului de către țărani: este o revoluție socialistă libertară și vag milenaristă, adaptată la spiritul anarhismului spaniol, spre care îndeamnă și puternicul sindicat condus de socialiștii de stînga, U.G.M. (Uniunea Generală a Muncitorilor), ostil alianței între mișcarea muncitorească și republicanii liberali. Micul partid comunist, abia ieșit din perioada „clasă contra clasă", navighează cum poate între revoluție și guvernul Frontului Popular, fără mare influență în desfășurarea evenimentelor.

Insurecția militară din iulie, fidelă vocației dreptei europene, s-a justificat totuși prin necesitatea de a salva Spania de comunism: în cazul spaniol, pericolul comunist (inexistent) este pretextul unei contrarevoluții de tip clasic. Dar ea servește de asemeni pentru a desemna o adevărată revoluție populară, căreia revolta armatei îi dă un nou avînt. Spania oferă spectacolul unui conflict mai vechi decît cel dintre fascism și antifascism: pe pămîntul ei se înfruntă revoluția și contrarevoluția.

Într-adevăr, revolta militară radicalizează în sens invers mișcarea socială și îi accentuează caracterul revoluționar, în chiar momentul cînd noul guvern republican, oricît de moderat ar fi, nu are altă soluție decît să se sprijine pe organizațiile populare, sindicate și partide. Într-adevăr, îi lipsesc mijloacele de orice fel: armata, majoritatea forțelor de poliție, o mare parte a administrației, trecute la rebeli. În locul acestui stat părăsit, guvernul se vede nevoit să lase mînă liberă unui personal improvizat, definit mai mult de voința de a-i combate pe Franco și adepții săi decît de competență sau disciplină. Este momentul cînd milițiile înarmate ale anarhismului sau sindicalismului revoluționar spaniol mențin ordinea în marile orașe rămase credincioase regimului; perioada cînd nenumărate comitete populare accelerează realizarea unei autogestiuni țărănești pe domeniile smulse marilor proprietari. Spania aristocratică și burgheză se ascunde, cînd nu fraternizează cu insurgenții. Cam peste tot, Biserica catolică plătește prețul complicității sale cu Vechiul Regim. Guvernul profesorului José Giral are puterea numai cu numele. Comitetele și milițiile aparținînd C.N.M. sau U.G.M. își asumă salvarea Republicii în numele revoluției.

Dar această revoluție, pe care revolta armatei o aduce la incandescență, are multiple chipuri. Anarhiștii, fiii lui Bakunin și ai sindicalismului revoluționar, puternici mai ales în Catalonia și Andaluzia, vor să facă din ea preludiul violent al unei societăți de mici comunități autogestionate și autonome, libere să se asocieze în federații la scară regională sau națională pentru a face schimb de produse. Bisericile vor fi închise, ca simboluri ale obscurantismului. Vor fi înlocuite cu un învățămînt universal, menit să-i regenereze pe oameni prin libertate și fraternitate. Această utopie resuscitată din secolul al XIX-lea nu e de natură să-i ralieze pe socialiști, ca să nu mai vorbim de comuniști. Primii sînt de altfel sfîșiați între o dreaptă ce privește spre

centru și o stîngă ce privește spre bolșevism: bătrînul reformator Largo Caballero se crede un Lenin spaniol, iar organizația de tineret socialistă și cea comunistă au intrat în angrenajul fuziunii. Partidul Comunist Spaniol, încă slab — nu are nici militanți, nici electorat —, tocmai a fost reluat sub control de trimișii Moscovei, ca toate secțiile Internaționalei; a avut, și el, inițiativa Frontului Popular spaniol, învingător în februarie. În efervescența revoluționară, afișează o politică de apărător al republicii. La această diversitate centrifugă de forțe politice să mai adăugăm statutul de autonomie acordat unor provincii catolice și reacționare, ca Țara bascilor sau Navarra, și imprevizibilitatea mișcării catalane: căci în Catalonia burghezia mijlocie și mică, urbană și rurală, se găsește prinsă între supralicitarea anarhistă și centralizarea madrilenă.

Astfel, considerînd lucrurile din perspectiva acestor săptămîni din iulie 1936, eșichierul politic spaniol nu pare să ofere altă ieșire revoluției spaniole, în caz de victorie republicană, decît un al doilea război civil, menit să-i aleagă pe adevărații învingători ai celui dintîi: anarhiștii, trotkiștii, comuniștii sau feluriții autonomiști? În momentul cînd unitatea Republicii se sparge pe față, prin revolta armatei, criza națională scoate la iveală diferite Spanii născute din conflictele acumulate vreme de generații. În spatele aparentei simplități a celor două tabere — militarii și oamenii bisericii de o parte, muncitorii și țăranii de alta —, aproape peste tot e ceasul fărîmițării și autorității improvizate, impusă cu baioneta, cu cortegiul său de violențe și asasinate. Acestei multitudini de republici revoluționare și contrarevoluționare, raportarea la fascism și la antifascism îi dă cel puțin un sens ideologic unitar.

Drapelul „fascismului" îi aduce contrarevoluției spaniole o notă de modernitate și o speranță de victorie. Drapelul antifascismului îi dă revoluției spaniole întreaga unitate pe care o poate avea. Prima totuși reunește înainte de orice o armată și o Biserică tradiționaliste. A doua, forțe heteroclite și chiar ostile unele altora, dar aproape toate revoluționare, deci iremediabil divizate prin ambiția lor comună. În timpul verii, ajutorul italian și german pentru Franco, urmat de mobilizarea Kominternului în sens invers, circumscriu războiul civil celor două limbaje totalitare. Din acel moment Spania devine miza centrală a politicii sovietice și a acțiunii Kominternului. E cel mai bun post de observare pentru a analiza natura noii strategii antifasciste.

Ce a vrut Stalin? În această perioadă, îl obsedează izolarea țării sale: Uniunea Sovietică nu trebuie să se găsească singură în fața unei agresiuni a Germaniei hitleriste, iată ce trebuie evitat înainte de orice. Tratatul semnat cu Franța în anul precedent nu e decît o slabă garanție, de vreme ce nu conține clauze militare. Manevră de politică internă de partea franceză, tratatul este, de partea sovietică, atît un semn în direcția lui Hitler, cît și un angajament alături de Franța. Stalin a ghicit jocul conservatorilor englezi și al unei părți a dreptei franceze cu atît mai ușor cu cît el însuși are aceleași intenții, dar în sens invers: vrea să îndrepte spre Vest furtuna hitleristă. Războiul civil spaniol îi oferă ocazia: dacă se internaționalizează, va fixa puterile fasciste

în Occidentul extrem, cu bune șanse de a implica și Franța, unde stînga este la putere. Pentru asta însă e nevoie să dureze, motiv pentru care trebuie să primească ajutor militar. Dacă pînă la urmă cîștigă Franco, el va fi oferit bătăliei dintre fascism și antifascism un focar îndepărtat, fără risc major pentru U.R.S.S. Dacă pierde, va lăsa o Republică spaniolă secătuită, devenită satelit al Uniunii Sovietice, monedă de schimb bună pentru orice. În ambele cazuri, fără mari cheltuieli, Spania este vitrina antifascistă a propagandei sovietice și în același timp un mesaj cifrat pentru Hitler.

Pe de o parte, la sfîrșitul lui august Stalin aderă la pactul de neintervenție, pentru a nu se rupe de comunitatea internațională, și mai ales de puterile occidentale. Dar, pe de alta, el nu-i respectă prevederile mai mult decît germanii sau italienii, ale căror prime livrări de arme și avioane, la începutul lui august, au fost probabil decisive pentru succesele inițiale ale insurecției. Stalin semnează pactul, dar în același timp, invocînd caracterul lui fictiv, intervine trimițînd, înaintea armelor, oameni — și mai mulți activiști politici decît militari. Exact în momentul cînd la Moscova are loc primul proces al vechilor bolșevici, în care Kamenev și Zinoviev sînt condamnați la moarte, Republica spaniolă este invadată de o numeroasă misiune sovietică, la Barcelona și la Madrid.

Din acel moment, intervenția sovietică în Spania urmărește un dublu obiectiv, militar și politic. Pe plan militar, trebuie să oprească înaintarea armatei insurgente, stăpînă deja pe jumătatea de nord-vest a Spaniei și pe Andaluzia. Uniunea Sovietică a furnizat — sau mai curînd a vîndut, căci a fost plătită cu aurul din Tezaurul spaniol — arme, avioane, tancuri, operaționale din octombrie. Kominternul a desfășurat Brigăzile Internaționale. În noiembrie, coloanele franchiste sînt oprite la porțile Madridului. Luptele înverșunate din jurul Madridului, în iarna 1936–1937, dovedesc un echilibru de forțe ce promite un război îndelungat.

Iese acum la iveală și prețul cerut de Stalin drept recunoștință din partea spaniolilor: un soi de privilegiu în conducerea națiunii acordat oamenilor săi de Spania republicană. Acest aspect al afacerii spaniole a fost multă vreme tabu, și încă rămîne într-o anumită măsură, deși a fost obiectul a numeroase mărturii și al mai multor studii, mai mult sau mai puțin trecute sub tăcere[72]: întina imaginea idealizată a comunismului antifascist. În realitate,

---

[72] De exemplu, lucrarea lui Burnett Bolloten, *The Grand Camouflage (The Spanish Civil War and Revolution, 1936–1939)*, prima ediție, 1961, Hollis and Carter, Londra; a doua ediție, însoțită de o introducere a lui H.R. Trevor-Roper, 1968. Trad. fr., *La Révolution espagnole. La gauche et la lutte pour le pouvoir*, ed. Rudo Iberico, 1977. Ultima mare carte a lui Burnett Bolloten este postumă. A fost publicată în 1991, la patru ani după moartea autorului: *The Spanish Civil War. Revolution and Counter-Revolution*, University of North Carolina Press Chapel Hill,. Lucrarea clasică despre acest subiect îi aparține lui Hugh Thomas: *La Guerre d'Espagne, juillet 1936–mars 1939*, Robert Laffont, col. „Bouquins", 1985. Vezi de asemeni studiul foarte recent al lui Pierre Broué: *Staline et la révolution. Le cas espagnol 1936–1939*, Fayard, 1993.

asistența acordată Spaniei de Stalin și Komintern este însoțită de o subordonare crescîndă a politicii guvernului spaniol. În teren, începînd cu octombrie 1936, personalul sovietic s-a instalat peste tot și sub formele obișnuite, pe jumătate publice, pe jumătate clandestine: ambasadă, N.K.V.D., consilieri militari și civili, tovarăși de drum teleghidați. Sovieticii conduc Brigăzile Internaționale, ce se găsesc sub comanda unor kominterniști notorii; tot ei conduc Partidul Comunist Spaniol, care, din minuscul, a devenit important, întărit de sprijinul Moscovei pentru Republică. La presiunile lor, în septembrie 1936, neputinciosul Giral, purtat de colo colo de toate vînturile revoluției spaniole, își cedează fotoliul de șef de guvern bătrînului socialist Largo Caballero, a cărui retorică e gustată de publicul spaniol. Acesta însă, deși izbutește să restabilească un minimum de unitate în conducerea țării, nu e destul de docil în opinia comuniștilor; el se opune mai ales fuzionării partidului socialist cu cel comunist, tehnică kominternistă ce va avea un mare viitor dar care, în această primă încercare, dă greș. Din acest moment, destinul lui Caballero este pecetluit.

Strategia comunistă e compusă din două mișcări în aparență contradictorii, în realitate complementare. Ea celebrează unitatea antifascistă și regruparea cît mai largă a tuturor republicanilor, de la muncitorii revoluționari la burghezii liberali. De aici, apeluri la un guvern central puternic, stăpîn pe efortul de război, și la o politică socială moderată, condiție a unității claselor: ceea ce permite să măsurăm distanța ce-i separă pe comuniști de anarhiști — de toate nuanțele —, și în primul rînd de partizanii intransigenți ai autogestiunii muncitorești și țărănești sau ai predării marilor domenii comunităților sătești, ca să nu mai vorbim de incendiatorii de biserici. Dar P.C.S. detestă și mai mult (dacă se poate mai mult) supralicitarea revoluționară a militanților trecuți prin comunism și care l-au părăsit decepționați, dar fără să-și piardă defel ardoarea subversivă: e cazul oamenilor din P.M.U.M. (Partidul Muncitoresc de Unificare Marxistă), născut în septembrie 1935 din fuzionarea celor două grupuri disidente ale comunismului, și unde pot fi găsiți pînă și foști adepți ai lui Troțki.[73] O întîlnire dură, pentru trimișii lui Stalin, la ceasul primului proces de la Moscova.

Dar cel puțin nu le vine greu să justifice condamnarea stîngismului prin necesitatea unității republicanilor. Urgența momentului pare suficientă pentru

---

[73] P.M.U.M. este produsul fuzionării, realizată în septembrie 1935, între Stînga Comunistă a lui Andrés Nin și Blocul Muncitoresc-Țărănesc al lui Joaquin Maurin. Grosul militanților provine din expulzarea, în 1929, a secției catalane a P.C.S., în momentul cînd Kominternul impune tactica de extremă stînga. Joaquin Maurin (cumnat al lui Suvarin) e șeful grupării, dar el va petrece în închisoare toată perioada războiului civil. Andrés Nin a fost trotkist, dar a rupt cu Troțki cinci ani mai devreme, în același timp cu un alt lider al P.M.U.M., Andrade. P.M.U.M. n-are așadar nimic dintr-o organizație „trotkistă", în sensul exact al termenului. Dar așa îl califică acuzatorii săi staliniști, și într-o anume măsură așa a rămas. Adevărul e că, fără a fi trotkist, P.M.U.M. e foarte ostil stalinismului, pe care-l denunță ca regim birocratic „termidorian".

a le da dreptate. În realitate, politica lor comportă o a doua mișcare, mascată sub salvarea publică: controlul acestei Republici pe care au venit s-o apere. Trebuie să citești cele două cărți ale lui Burnett Bolloten ca să-ți faci o idee despre infiltrarea comunistă în aparatul de stat republican spaniol, și despre subordonarea lui crescîndă față de ucazurile reprezentanților U.R.S.S. începînd din toamna lui 1936. În Spania există un guvern sovietic în miniatură, condus de omul N.K.V.D.-ului, Orlov[74], care primește ordine direct de la Ejov și de la Stalin, și care le execută prin intermediul unei vaste rețele de instituții-releu și de asociați sau complici resemnați: prin neintervenția franco-engleză, Stalin are monopolul ajutorului militar, și deci posibilitatea de șantaj. Ajutoarele oferite Spaniei îi servesc drept camuflaj pentru satelizarea ei.

Totul în această operațiune, amestecul de brutalitate și prudență, poartă amprenta lui Stalin. El nu și-a asumat, ca Mussolini, riscul unei intervenții pe față. Și-a însărcinat serviciile secrete să cumpere și să îndrume arme către Spania, pe bani lichizi sau pe aur. Brigăzile Internaționale sînt de resortul Kominternului. O mulțime de consilieri ruși pleacă în Spania, dar nu vor fi văzuți pe front; trebuie să rămînă în umbră. În sfîrșit, Stalin își impune condițiile unui partener slab, încolțit de trimișii săi și de acoliții lor locali. Trebuie numit, în noiembrie, comandantul suprem al armatei republicane? Generalul Berzin, unul din șefii misiunii sovietice, propune numele generalului José Miaja, slab, vanitos și puțin înclinat spre stînga, dar cu atît mai ușor de manipulat. Trebuie numită o juntă de apărare a Madridului, în momentul cînd se duc lupte în jurul Universității? Kolțov, corespondentul *Pravdei*, se ocupă de toate, spijinindu-se pe tinerii social-comuniști. Mai mult decît atît, înlocuirea lui Caballero, în mai 1937, cu Juan Negrin la conducerea guvernului este în bună măsură rezultatul unei intrigi sovietice: bătrînului lider al stîngii socialiste, nu totdeauna docil, rușii i-au preferat un strălucit universitar provenit din dreapta socialistă, mai ușor de manipulat, și mai puțin anticomunist decît liderul grupului său, Indalecio Prieto, candidat firesc pentru acest post.

Obiectivul lui Stalin nu e nici să salveze libertatea, nici să ajute revoluția din Spania. Poate nici măcar acela de a învinge insurecția franchistă: îi ajunge probabil s-o împiedice să fie victorioasă, pentru a întreține un focar al războiului european ce i-ar permite să capete o garanție fără a se expune prea mult, și să fixeze atenția germanilor în Vest. Scopul lui e să aducă

---

[74] Bolșevic din 1917, Aleksandr Orlov (1895–1973) intră în serviciile speciale în 1921. Sosit în Spania în 1931 ca om al G.P.U., va organiza asasinarea lui Andrés Nin în 1937. Rechemat la Moscova în iulie 1938, dezertează și îl avertizează pe Trotki de prezența unui agent N.K.V.D. în anturajul fiului său, Lev Sedov. Despre acest personaj, vezi John Costello și Oleg Tsarev, *Deadly Illusions. The KGB Orlov Dossier Reveals Stalin's Master Spy*, Crown Publishers, New York, 1993. Înainte de a fi patronul serviciilor sovietice din Spania, Orlov fusese în 1934, în Anglia, un personaj central în recrutarea faimoasei rețele de la Cambridge (Philby, MacLean, Burgess, Blunt). În 1938 va rămîne în Occident, temîndu-se că va fi lichidat de Stalin, ca atîția alți spanioli.

Spania republicană sub influența sovietică și să facă din ea o țară „amică a U.R.S.S.", formula lăsînd burgheziei întregul ei rol, cu condiția să fie prosovietică. Este „Frontul Popular" în versiunea sa kominternistă la scară internațională. Strategie care nu e nici defensivă, nici ofensivă, ci amîndouă în același timp, de vreme ce, în funcție de situație, poate oferi o bază de negocieri în caz de retragere sau ocazia de a înainta către o „revoluție" în stil sovietic, de tipul celor ce vor avea loc imediat după război, în alte circumstanțe, în Europa central-răsăriteană. În 1936 e vorba mai degrabă de defensivă. Oricum, chiar și atît de departe de Kremlin, Stalin a dovedit ce poate.

Evenimentul cel mai caracteristic pentru acapararea de către el a Republicii spaniole este represiunea pe care o teleghidează de la Moscova contra stîngii revoluționare necomuniste din Catalonia în primăvara lui 1937, cu puțin înainte de venirea lui Negrin la conducerea guvernului. Aceste faimoase „zile de mai" de la Barcelona au fost povestite de G. Orwell în *Homage to Catalonia*[75]: declanșate de o tentativă a comuniștilor de a pune mîna pe Centrala telefonică (controlată de anarhiști), ele sapă mormîntul revoluției spaniole. Începînd din 3 mai, marele oraș muncitoresc înalță baricade, în timp ce guvernul catalan, susținut de stînga republicană și de comuniști, controlează mai mult sau mai puțin cartierele burgheze. C.N.M. și F.A.I., care caută o soluție politică a situației, sînt depășite de insurecția libertară. Tineretul anarhist, P.M.U.M., trotkiștii, „Prietenii lui Durruti"[76] o organizează cum pot, chemînd la dizolvarea puterii legale și la formarea unei Constituante catalane pornind de la comitetele de bază. Criza slăbește puțin începînd din 5 mai, prin formarea unui nou guvern catalan (din care este exclus ministrul de Interne ce acoperise atacul contra Centralei telefonice), dar al cărui dozaj politic nu diferă deloc de cel vechi. Pe 6 și 7, sosirea trupelor trimise la Barcelona de guvernul din Valencia pune capăt luptelor: victoria burgheziei republicane și a comuniștilor catalani e astfel plătită printr-un eșec al autonomismului provincial.

Problema nerezolvată după victoria Frontului Popular spaniol din februarie 1936 e, așadar, tranșată în mai 1937 la Barcelona, prin victoria lui Marx asupra lui Bakunin, și a „socialismului", în sensul cel mai larg al cuvîntului, asupra anarhismului. Diferența dintre februarie '36 și mai '37 este că între timp acest „socialism" a căpătat culori din ce în ce mai comuniste. Micul P.C.S. a devenit mare și puternic, întărit de conjunctura născută din războiul civil, intervenția italiană și germană, pasivitatea occidentală, ajutorul sovietic: de aici cîteva trăsături particulare ale situației create prin victoria sa, la acel început de mai 1937.

---

[75] Martin Secher & Warburg, Londra, 1938.

[76] Luîndu-și numele de la prestigiosul militant Buenaventura Durruti (1896–1936), „Prietenii lui Durruti" îi regrupează în cadrul Federației Anarhiste Iberice pe militanții cei mai radicali, pentru care alternativa politică se rezumă la „revoluție socială sau fascism". La Barcelona, în mai 1937, „Prietenii lui Durruti" participă la insurecția declanșată ca ripostă la tentativa comunistă de a lua sub control Centrala telefonică.

Forța sa crescîndă în opinia publică, mai ales în cea moderată, provine din faptul că se prezintă ca partidul ce subordonează totul victoriei asupra lui Franco, în timp ce antifascismul anarhist, punînd mai presus de orice răsturnarea autorității publice, face incertă și existența unui stat, și conducerea războiului. Totuși, acest argument al salvării publice, de care P.C.S. face atîta caz, privește doar partea oficială a acțiunii sale, nu și resorturile sale ascunse. Căci, deși comuniștii spanioli beneficiază în propaganda lor de asistența sovietică acordată Republicii, ei sînt de asemeni intermediarii prin care consilierii sovietici acaparează statul spaniol. Ajutorul rus este în funcție de zelul cu care guvernanții spanioli urmează „sfaturile" Moscovei. Astfel, Republica spaniolă a devenit progresiv o țară subordonată marelui său aliat, deschizîndu-i aparatul militar, diplomatic și de poliție al statului, cu o garanție de impunitate pentru mașinațiile supușilor sovietici.

Toate istoriile războiului din Spania, de dreapta ca și de stînga, confirmă că aceasta e situația Republicii în primăvara lui 1937. Aspectul cel mai extraordinar este poate constituirea unui aparat de represiune condus direct de serviciile sovietice, și care-și are agenții săi, procedurile și închisorile sale, independent de statul spaniol. Într-adevăr, totul în represiunea ce lichidează P.M.U.M. după zilele din mai de la Barcelona poartă „marca de fabricație": acuzațiile de „hitlero-trotkism", canalizarea urii asupra extremei stîngi, fabricarea de falsuri, smulgerea de mărturii prin tortură, asasinatele. Exact cînd are loc procesul lui Tuhacevski, Orlov procedează în Spania la fel ca Ejov în U.R.S.S., de vreme ce posedă aici închisorile sale particulare. Dovadă, asasinarea în iunie '37 a lui Andrés Nin, vechi bolșevic, apoi secretar al lui Trotki, apoi fondator al Stîngii Comuniste în Spania, în sfîrșit unul din liderii P.M.U.M.: toate acestea l-au desemnat ca victimă prioritară a torționarilor și ucigașilor lui Stalin. La capitolul atrocităților războiului civil spaniol, ceea ce distinge contribuția sovietică este voința deliberată de a-și înscrie victimele în aceeași serie cu cele din procesele moscovite: P.M.U.M. este botezat trotkist, deci hitlerist, deci franchist.

Sub multe aspecte, experiența spaniolă este pentru Stalin mai mult politică decît militară. S-a scris mult că războiul din Spania a constituit primul laborator al conflictului mondial ce avea să urmeze: s-au experimentat și comparat, de către ambele părți, arme, tancuri, avioane. Este adevărat. Totuși, invenția militară decisivă a lui Hitler, așa-numitul *Blitzkrieg*, nu apare decît în septembrie 1939, cînd irezistibilele *Panzerdivisionen* s-au năpustit pe cîmpia poloneză. În schimb, ceea ce se încearcă încă din Spania este tehnica politică a „democrației populare", așa cum va izbuti în Europa central-răsăriteană după 1945.[77] E gata pînă și teoria acestei tehnici, conform căreia

[77] Preiau ideea din mărturia unuia din foștii lideri ai P.M.U.M., Julian Gorkin, „Spain: First Test of a People's Democracy", în Jeanne J. Kirkpatrick (ed.), *The Strategy of Deception*, Strauss & Co, 1963, Farrar. *Cf.* de asemeni, de același autor: *Les Communistes contre la révolution espagnole*, Belfond, 1978.

Republica democratică spaniolă, pe care comuniștii pretind că o apără în numele antifascismului, este în realitate o Republică „de tip nou", cu un conținut social original, nu încă pe de-a-ntregul proletară, dar în care rădăcinile ordinii burgheze sînt deja distruse sau pe cale să fie distruse.[78] Teorie ipocrită, de vreme ce susține două lucruri contradictorii: că în fond comunismul antifascist apără democrația burgheză, și că tinde s-o lichideze. Dar, cum se întîmplă adesea cu limbajul comunist, ea urmărește să spună ceea ce pe de altă parte ascunde: că antifascismul „consecvent" trebuie să ducă la predominanța politică a comuniștilor. În acest sens, mi se pare inexact să afirmi, ca Hugh Thomas[79], că începînd de la înfrîngerea anarhistă din mai 1937 și o dată cu formarea guvernului Negrin două „contrarevoluții" sînt față în față — a lui Franco, și cea pe care o animă Partidul Comunist Spaniol, din umbra noului prim-ministru. Definiția i se potrivește lui Franco, nu însă și celeilalte tabere. Comuniștii au nimicit o revoluție la Barcelona, e adevărat, dar au făcut-o pentru a o înlocui cu a lor.

Ei nu au sprijinul hotărîtor de care omologii lor români, polonezi, unguri sau cehi vor beneficia în anii de după război: prezența Armatei Roșii. Motiv în plus pentru a infiltra poliția și serviciile de securitate militare, pentru a lua sub control Ministerul de Război și majoritatea punctelor de comandă militare din teren. Este adevărat că ei au fost în fruntea luptei „antifasciste". Dar tocmai prin asta o divizează și o slăbesc, suprapunîndu-i țelul lor particular, urmărit constant prin discreditarea politică sau eliminarea fizică a adversarilor din propria tabără. Cînd comuniștii ajung la apogeul influenței lor, în primăvara lui 1938, în momentul formării celui de-al doilea cabinet Negrin, situația militară nu e încă prea rea, căci armatele republicane au apărat cu succes Valencia și vor trece la ofensiva de pe Ebru. Dar presiunea comunistă — eficace, poate, pentru a unifica organizarea militară — a sfîrșit prin a sfărîma resortul politic al antifascismului spaniol. În momentul cînd izbutesc să-l gonească pe vechiul lor adversar Prieto din Ministerul Apărării, comuniștii nu mai domină decît un teatru politic plin cu fantome: au ucis revoluția populară, au nimicit P.M.U.M., au lichidat autonomia catalană, au înregimentat anarhismul, au dezbinat stînga și dreapta partidului socialist,

---

[78] *Cf.* declarația secretarului general al P.C.S., José Diaz, în martie 1937: „Noi luptăm pentru Republica democratică, pentru o Republică democratică și parlamentară de un tip nou și cu un conținut social profund. Lupta actuală din Spania nu are drept țel instaurarea unei Republici democratice de felul celei din Franța sau din oricare altă țară capitalistă. Nu. Republica democratică pentru care luptăm noi este diferită. Noi luptăm pentru a distruge baza materială a reacțiunii și a fascismului; căci fără distrugerea ei nu poate exista nici o democrație politică adevărată..." (citat în B. Bolloten, *op. cit.*, partea a III-a, cap. 23, p. 232).

[79] Hugh Thomas, *op. cit.*, p. 517, cartea a IV-a: *La Guerre de deux contre-révolutions.* Regăsim aceeași idee în cartea fostului conducător al P.C.S., Fernando Claudin, *La Crise du mouvement communiste*, Maspero, 1970: cu mult înainte ca trupele fasciste să cucerească Barcelona și Madrid, contrarevoluția triumfase tacit în Spania republicană.

pe Caballero și Prieto, i-au silit pe Azaña[80] și pe Negrin să-i urmeze; Republica spaniolă și-a pierdut entuziasmul. Autoritatea pe care, în cele din urmă, a reușit s-o constituie pentru a-l înfrînge pe Franco e mai mult pretotalitară decît republicană. „Afirm mai de mult — îi scrie atunci fiicei sale liderul socialist Luis Araquistain — că, fie că Republica este înfrîntă, fie că învinge, socialiștii independenți vor fi siliți să ia drumul exilului. În primul caz, vom fi asasinați de Franco, în al doilea, de comuniști."[81]

Această constatare nu scuză cu nimic greșeala care a fost, din partea Angliei și a Franței, politica zisă de „neintervenție" — în realitate pură pasivitate. Dimpotrivă: tolerînd sprijinul italian și german, lăsînd Spania republicană aproape singură cu Stalin în materie militară, democrațiile occidentale au agravat condițiile șantajului sovietic asupra lui Caballero și Negrin. Nu cred că judecățile severe formulate în ce privește pasivitatea anglo-franceză în fața lui Hitler ar trebui îmblînzite, chiar dacă partea de vină a opiniei publice pentru această pasivitate mi se pare în general subevaluată. „Neintervenția" în Spania, așa cum a fost practicată de Londra și Paris, urmează lașei resemnări din 7 martie 1936 și prefigurează spiritul de la München.

Totuși, condamnarea politicii anglo-franceze nu înseamnă că aceasta, în loc să accepte ori să-i sugereze lui Hitler cuceriri teritoriale în Est (ceea ce pentru Franța era deosebit de delicat, ținînd seama de sistemul ei de alianțe), ar fi trebuit să îmbrățișeze logica antifascistă propusă de Moscova. Una e să știi să ierarhizezi pericolele, și alta să cedezi mirajelor ideologiei. Guvernele de la Londra și Paris sînt vinovate pentru că și-au asumat riscul de a-l manipula pe Hitler împotriva lui Stalin, nu pentru că l-au privit cu neîncredere pe Stalin: căci gruzinul, ca și ei, joacă un joc dublu. S-ar putea discuta la nesfîrșit în legătură cu ce urăște el mai mult în forul lui lăuntric: național-socialismul sau democrațiile occidentale. Sigur e că nu se lasă amăgit de balivernele pacifiste. E tot mai conștient că războiul se apropie. E obsedat de izolarea U.R.S.S. Or, ipoteza unui război între puterile imperialiste face parte de mult din abc-ul comunismului.

Kremlinul privește și el spre Berlin. În *Memoriile*[82] sale, agentul sovietic Kriviţki, trecut în Vest în 1937, după ce a fost „rezidentul" N.K.V.D. în Olanda cu misiunea de a supraveghea Europa occidentală, afirmă că Stalin, după 1934, caută în realitate un acord cu Hitler: apropierea sa de Franța, apoi de statele din Europa răsăriteană, n-ar fi fost decît o stratagemă pentru a-și atinge mai bine acest obiectiv. Într-adevăr, un trimis sovietic la Berlin a tatonat terenul în februarie 1937, dar s-a întors cu mîinile goale.[83] Pe scurt, se poate spune

---

[80] Azaña este președintele Republicii, Negrin — șeful guvernului.

[81] Citat în B. Bolloten, *op. cit.*, cartea IX-a, p. 630.

[82] În ce privește valoarea *Memoriilor* lui W. B. Krivitsky (*In Stalin's Secret-Service*, Harper and Brothers, New York, 1939), vezi discutarea lor de către B. Bolloten, *op. cit.*, cartea I, pp. 105–106, precum și notele 43–53, pp. 780–782.

[83] B. Bolloten, *op. cit.*, cartea I, p. 106.

că Stalin păstrează cel puţin două atuuri; de altfel lasă să se înţeleagă acest lucru începînd cu 1934, şi o va spune clar după München. El ştie bine că viaţa internaţională a Europei are trei poli, şi nu doi, conform logicii antifascismului. Problema e că aceşti trei poli formează, doi cîte doi, trei perechi antagoniste, şi că din acest motiv nici o alianţă adevărată nu e posibilă.

Războiul din Spania nu face excepţie de la această regulă. Anglia, urmată de Franţa, n-a vrut să se lase prinsă în acest angrenaj revoluţionar, şi cu atît mai puţin să facă din el materia unui risc de război cu Hitler. Cît despre Stalin, şi el a fost foarte atent să nu fie antrenat într-un conflict major cu dictatorul german. În opinia lui Krivitki, Stalin vrea mai ales să-i dea de înţeles lui Hitler că are în el cel mai potrivit partener de discuţii. În cealaltă ipoteză, vrea să atragă Anglia şi Franţa pe un cîmp de luptă care, printr-un război prelungit, poate „fixa" — la un cost acceptabil pentru U.R.S.S., şi departe de frontierele ei — ceea ce este explozibil în situaţia internaţională. Hugh Thomas o spune în trei fraze: „... El [Stalin] n-ar lăsa Republica să fie învinsă, chiar dacă n-ar ajuta-o neapărat să cîştige. Desfăşurarea războiului i-ar da libertatea să acţioneze într-un sens sau în altul. Nici măcar nu era imposibil să conducă la un război mondial în care Franţa, Marea Britanie, Germania şi Italia s-ar distruge reciproc, şi în care Rusia, rămasă în picioare, ar juca rol de arbitru."[84] Astfel, în oricare din aceste scenarii, controlul politic asupra Spaniei este o garanţie în mîinile sovieticilor.

Totuşi, istoria se petrece altfel; mai curînd decît se prevedea, ea împinge războiul civil spaniol în planul doi al situaţiei internaţionale. În 1938, criza europeană s-a deplasat din Spania spre Austria, apoi, în timpul verii, în regiunea sudeţilor. Hitler are în cap manevre mai importante decît ajutorul militar pentru Franco; se gîndeşte chiar să recheme în patrie legiunea Condor (ceea ce, pînă la urmă, nu va face). Englezii vorbesc cu italienii. Francezii, de asemeni, căci alianţa cu Italia, pusă în dificultate de intervenţia masivă a lui Mussolini în Spania, este o veche idee a Ministerului de Externe francez. Stalin este preocupat de ameninţarea lui Hitler în Europa centrală, şi se gîndeşte să-şi reducă angajamentul spaniol. Negrin însuşi, la faţa locului, i-a făcut avansuri lui Franco — rămase fără rezultat — pentru o pace de compromis: nereuşind, armata republicană declanşează teribila bătălie de pe Ebru, care face ravagii în momentul crizei sudeţilor, în septembrie 1938. Capitularea franco-engleză de la München îl împinge pe Stalin spre un acord

---

[84] Hugh Thomas, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. 20, p. 266.

Aceeaşi idee se regăseşte la Jesús Hernández, fost ministru comunist al lui Negrin, care scrie în *Memoriile* sale: „Pentru omul care a încarnat cea mai mare minciună socialistă, problema spaniolă era clară: sacrificînd poporul spaniol, îl împing pe Hitler spre Occident, departe de frontierele mele. Iar teama guvernelor francez şi englez le obligă să fie conciliante cu U.R.S.S. Pe de altă parte, tensiunea crescîndă dintre grupul franco-englez şi puterile nazisto-fasciste le împinge spre războiul ce ar face din U.R.S.S. arbitrul situaţiei" (Jesús Hernández, *Yo fui un ministro de Stalin*, Mexico, 1952).

cu Hitler, acord pe care nu l-a exclus niciodată din jocul său: motiv în plus pentru un abandon în Spania, simbolizat de retragerea Brigăzilor Internaționale, toamna.

Începînd din acel moment, Spania nu mai este, în tragedia europeană, decît o scenă secundară, sortită unei lichidări apropiate. Lipsită de resortul revoluționar, incapabilă să aibă un limbaj propriu, secătuită de violențele comise și de ea, și de dușmanii ei, Republica lui Azaña și Negrin nu-și mai imaginează decît o șansă de supraviețuire: un război mondial care s-o readucă în sfîrșit alături de Anglia și Franța. Pe care însă nu-l va mai apuca.[85] Dar această Republică înfrîntă e totodată o Republică legendară.

Amintirea ei rămîne comoara celor ce au pierdut totul, în afară de onoarea unei lupte drepte: căci, în timp ce Republica spaniolă a incarnat din iulie 1936 valorile democrației, insurecția franchistă n-a putut niciodată s-o egaleze în domeniul simbolic. Cum am văzut, în tabăra republicană găsim, decalat în timp, tot repertoriul romantismului revoluționar european, de la Bakunin și Marx, la Sorel și Lenin: ceva provenit din regăsirea tardivă a imaginației sociale de la 1848 aureolează retorica stîngii spaniole. Un univers strălucitor, dar fracționat de emulația ideilor și rivalitatea oamenilor, căruia Franco, prin lovitura lui de stat, îi aduce aparența unității: căci îi cedează tot spațiul democrației, plasat sub amenințarea unei dictaturi militare.

Generalul naționalist nu are nimic din ceea ce constituie în epocă fascinația fascismului, și nu reprezintă decît o versiune oligarhică și paseistă a dictaturii. José Primo de Rivera fusese un conducător carismatic, iar Falanga în prima versiune o miliție ideologică.[86] Franco în schimb este un militar de tradiție, iar a doua Falangă, un partid al ordinii. Dictatura ce iese victorioasă din războiul civil se înrudește mai mult cu o autocrație reacționară bazată pe Biserică și proprietari decît cu o putere totalitară cucerită în numele maselor populare sub drapelul unui naționalism social. Este motivul pentru care, fiind în aceeași măsură predemocratică și antidemocratică, ea oferă adversarilor săi largi posibilități de atac.

Le oferă un repertoriu prea cunoscut pentru a putea fi crezută atunci cînd spune că nu vrea să lichideze decît comunismul. Readucînd în scenă dreapta contrarevoluționară, ostilă lumii moderne, ea nu poate fi decît o amenințare pentru toți liberalii, fără să aibă capacitatea de a-i atrage în tabăra sa, ca mișcările fasciste, pe cei dezamăgiți de egalitatea democratică sau de socialism. Franchismul datorează natura particulară a ferocității sale faptului de a fi mai mult o ordine morală decît speranța unei comunități. Desigur, nici una

---

[85] La 26 ianuarie 1939, naționaliștii cuceresc Barcelona; guvernul Negrin, ce continuă să fie susținut de comuniști, se refugiază la Valencia. La 5 martie, generalul Miaja îl răstoarnă, apoi zdrobește rezistența comunistă. Junta militară se pregătește să negocieze predarea Madridului, care este ocupat fără luptă la 28 martie. E sfîrșitul războiului civil. Franța și Anglia au recunoscut guvernul generalului Franco încă din februarie.

[86] *Cf. supra*, p. 267.

din părți n-a fost îndurătoare, iar anarhiștii, sau comuniștii, au vărsat și ei mult sînge „nevinovat", ori au făcut-o în chip inutil. Dar trupele franchiste bombardează și asasinează în numele lui Dumnezeu; pe drapelele lor, alături de Spania eternă, au înscris religia și proprietatea. Ele readuc în secolul XX un Ev Mediu catolic asociat cu panica socială a burghezilor din secolul al XIX-lea. Astfel, masacrele lor fac să revină adesea sentimente de ostilitate mai vechi decît antifascismul: opiniile publice de tradiție protestantă, cu Anglia și Statele Unite în frunte, recunosc în ele fantoma Inchiziției. În Franța, o parte din inteligheția catolică — cu Mauriac și Bernanos drept figuri emblematice — privește cu groază această înregimentare a credinței lor în serviciul franchismului.

Rămîne de stabilit care a fost contribuția Kominternului în orchestrarea ideologică ce însoțește războiul civil: contribuție capitală, dacă ne gîndim că Münzenberg este acum la apogeul artei sale[87], iar evenimentul îi oferă o materie aproape providențială. Unde mai bine decît în Spania s-ar putea demonstra echivalența dintre antifascism și democrație? Mussolini și Hitler au alergat în ajutorul lui Franco pentru a instala dictatura în locul Republicii: intervenția sovietică se găsește înnobilată cu o învestitură democratică aproape de la sine înțeleasă. La 26 aprilie 1937, orășelul Guernica, vatră imemorială a libertăților basce, e distrus de avioanele germane din legiunea Condor: ce poate ilustra mai bine caracterul conflictului? Această mare premieră a bombardamentului aerian modern dovedește barbaria unei Internaționale fasciste, și prin urmare necesitatea unei solidarități antifasciste internaționale. Prin războiul din Spania, Uniunea Sovietică a părut să dea internaționalismului o adevărată substanță.

În realitate, cum am văzut, ea n-a intervenit în Spania nici ca putere frățească, și nici măcar în numele intereselor și calculelor sale, ci urmîndu-și înainte de toate vocația de partid-stat totalitar: scopul ei nu era să ajute Republica, ci să și-o subordoneze printr-un control politic și militar. I-a vîndut Spaniei avioane și arme, dar de asemeni a lichidat P.M.U.M., l-a asasinat pe Nin, a infiltrat tabăra republicană cu polițiști aflați în solda sa. Prin urmare, antifascismul comunist a avut două chipuri, nici unul democratic. Căci primul, cel al solidarității, care a înnobilat atîția combatanți, n-a încetat să fie masca sub care se opera cucerirea puterii și confiscarea libertății.

Iată de ce legenda războiului din Spania, așa cum a fost transmisă generațiilor, e formată în părți egale din adevăr și minciună. Antifascismul a fost drapelul revoluției spaniole în iulie 1936, pentru ca după mai puțin de un an să fie giulgiul ei. Jerbă de pasiuni democratice și libertare, el s-a veștejit devenind dogmă cu țeluri ascunse și practică polițienească. Astfel, a ucis energia republicană sub pretextul că o organizează, la fel cum a compromis cauza republicană pe motiv că o apără. Dar nimic din această istorie nu poate

[87] La apogeul artei, dar nu și al influenței sale, căci necazurile cu Moscova au început, marcate mai ales de arestarea protectorului și prietenului său Radek, în septembrie 1936.

fi mărturisit, căci ar trebui desemnați vinovații, cu riscul de a slăbi și mai mult revoluția. Abia revenit în Anglia, după ce a luptat în trupele P.M.U.M., Orwell scrie într-un hebdomadar englez că războiul din Spania a produs „cea mai bogată recoltă de minciuni după primul război mondial"[88]. Orwell știe ce vorbește. Este unul din foarte puținii intelectuali angajați ai secolului capabil să vadă, și care pune realitatea înaintea abstracțiunii.[89] S-a alăturat miliților P.M.U.M. la recomandarea micului partid libertar englez în care e membru, Independent Labour Party; la fel de bine ar fi putut — și poate chiar, în epocă, ar fi preferat— să se înroleze într-o unitate comunistă. Ceea ce-i deschide ochii, înainte de a fi rănit pe frontul din Aragon, a fost teroarea comunistă contra anarhiștilor și militanților P.M.U.M. la care a fost martor la Barcelona, în primăvara lui 1937. El însuși va trebui să se ascundă, după ieșirea din spital, pînă ce va putea ajunge în Franța. Singur sau aproape singur printre luptătorii străini, și în tăcerea generală a presei de stînga, Orwell se hotărăște să spună ce a văzut. La șase luni după articolul din iulie 1937, el precizează: „Mulți oameni mi-au spus, mai mult sau puțin direct, că nu trebuie dezvăluit adevărul despre ceea ce se petrece în Spania și despre rolul partidului comunist, pe motiv că s-ar crea în opinia publică o prejudecată contra guvernului spaniol, ajutîndu-l astfel pe Franco."[90]

Începînd din această perioadă, cade vălul greu de tăcere și minciună ce va acoperi de-a lungul veacului istoria războiului din Spania.

Asta nu înseamnă că antifascismul, chiar și sub forma lui comunistă, și chiar printre militanții comuniști din aparatul de conducere, n-a putut mobiliza o veritabilă pasiune pentru libertate. Adevărat e contrariul, neîndoielnic, iar Brigăzile Internaționale, strict controlate de Moscova, n-au fluturat lozinci ale servituții, și nici combatanții, în mintea lor, n-au avut sentimente duplicitare. Cine vrea să vadă entuziasmul suscitat de revoluția spaniolă pînă și în aparatul Kominternului n-are decît să citească memoriile lăsate de acești combatanți, după ce s-au emancipat de comunism.[91] De pildă, scriitorul german Gustav Regler, care se înrolează în Brigăzile Internaționale pentru a fugi de Moscova ce trăia în umbra pușcăriei Lubianka și a procesului Kamenev.[92] „Cît timp vor fi fasciști, proclamă el, vom fi cu toții spanioli."

Entuziasmul „spaniol" al militanților nu modifică defel realitatea politicii comuniste, căreia războiul din Spania nu-i schimbă natura. Dar războiul a oferit iluziei un nou spațiu, iar antifascismului un prim cîmp de luptă internațional.

---

[88] *New English Weekly*, 29 iulie 1937: „Spilling the Spanish Beans", citat de H. Thomas, *op. cit.*, p. 885, nota 46.

[89] Lionel Trilling, „George Orwell and the Politics of Truth", în Lionel Trilling, *The Opposing Self*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1978, pp. 132–151.

[90] Scrisoare adresată redactorului-șef de la *Time and Tide*, 5 februarie 1938. Citat în H. Thomas, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. 45, pp. 626–627.

[91] Căci ceilalți, prin definiție, n-au avut libertatea intelectuală de a scrie adevărul.

[92] Gustav Regler, *Le Glaive et le fourreau*, Plon, 1960. *Cf.* cap. 11 și 12, pp. 261–330.

Chiar şi celor dezamăgiţi de comunism le rămîne gloria unei lupte drepte împotriva lui Franco. Mulţi dintre ei, fericiţi că au slujit măcar jumătatea unei cauze nobile, nu vor dori să ştie prea multe despre cealaltă jumătate. Astfel, tabuul războiului din Spania, întreţinut deliberat de istoricii staliniştii, a putut avea complicităţi în amintirile combatanţilor. Cît despre cei ce se vor hotărî să rupă tăcerea, fie că e vorba de anarhişti, de vechi disidenţi ai bolşevismului, de victime ale represiunii din 1937–1938, ori de kominternişti care s-au dezmeticit în Spania, spunînd adevărul despre acţiunea Moscovei ei nu-şi asumă doar riscul de a-şi compromite propria istorie. Ei dau apă la moară duşmanului. Antifascismul comunist beneficiază de logica războiului, ce-şi adaugă povara lui de sînge la aceea a luptei de clasă.

Malraux, ca întotdeauna, a exprimat laolaltă adevărul şi mitologia afacerii spaniole, fără a încerca să le separe. Încă de la prima împuşcătură, el a înţeles importanţa pe care istoria o rezerva acestui conflict local, situat la periferia lumii europene. La aproape douăzeci de ani după Sovietele ruse, născute în extremitatea orientală a Europei, mişcarea muncitorească spaniolă a aprins iarăşi flacăra revoluţiei în extremitatea ei occidentală. Dar bolşevicilor le-a fost de-ajuns să facă saltul din război în dictatura comunistă pentru a şterge înapoierea rusă din imaginaţia popoarelor: pentru Republica spaniolă, nu e suficient să reincarneze revoluţia, cîtă vreme imaginea ei nu e conformă cu modelul sovietic. Or, iat-o, această revoluţie, pradă agresiunii unui general reacţionar, susţinut de Mussolini şi Hitler: fixînd fascismul în contrarevoluţie, ea devine universală măcar prin ceea ce combate.

Se înscrie astfel — cel puţin provizoriu — în centrul afacerilor mondiale. Războiul din iulie 1936 concentrează şi simplifică pasiunile politice ale veacului. Prin acţiunea armată, le face eroice, prin antifascism le extinde la scara Europei şi a lumii. În sfîrşit, le reduce complexitatea la două tabere — fasciştii şi antifasciştii. Malraux bănuieşte puţin caracterul interesat al dicotomiei, atît de dragă Sovietelor, dar îl justifică, în numele imperativelor războiului. În momentul cînd participă, la începutul războiului din Spania, la comanda unei escadrile de voluntari, Malraux încă nu a ieşit din perioada sa comunizantă; dar temperamentul său profund îl împinge să exalte voinţa umană ridicată împotriva tragediei istoriei. Din acest echilibru provizoriu va scoate una din cărţile caracteristice ale epocii: *Speranţa*, roman antifascist scris în tonalitate pesimistă.

Farmecul cărţii constă în aceea că reuneşte servitutea armelor şi libertatea democraţiei. Acţiunea se situează la începutul războiului, între 19 iulie şi apărarea victorioasă a Madridului, la sfîrşitul anului: perioadă memorabilă prin excelenţă, de vreme ce regăsim aici efervescenţa revoluţionară ce a urmat insurecţiei militare, dezordinea eroică a începutului, formarea armatei de cetăţeni, şi chiar şansa efemeră a victoriei. Revoluţia franceză nu intrase în campania contra Europei regilor decît la trei ani după ce se născuse. Revoluţia spaniolă se naşte aproape în acelaşi timp cu războiul, căci lunile care separă succesul electoral de insurecţia franchistă nu formează decît un

scurt preambul, între februarie și iulie. Va trăi prin urmare ca o armată, deși spiritul ce o animă detestă autoritatea. Ea este marele personaj sfîșiat din *Speranța*, întrupat de acea escadrilă cosmopolită sau de acele detașamente improvizate ce luptă între Toledo și Madrid.

Principala îndreptățire a revoluției spaniole la solidaritatea popoarelor nu e faptul de a fi revoluționară: prea multe gînduri contradictorii se agită sub casca sa! Acestor viitoruri ce se confruntă anticipat în interiorul războiului antifascist, Malraux le împrumută vioiciunea sa de spirit, prin intermediul unei galerii de combatanți ce au mania argumentării și pe care-i ascultă ca pe purtătorii de cuvînt ai talentului său: prin el, veacul mesianismului politic și-a găsit eroii. Totuși, singura înțelepciune pe care romancierul o culege din dialogurile lor este mai veche: este cea, pe de-a întregul practică, a acțiunii. „Comuniștii [îi spune Garcia lui Hernandez în fața Alcazarului asediat] vor *să făptuiască* ceva. Voi și anarhiștii, din motive deosebite, vreți *să fiți* ceva... E drama oricărei revoluții ca aceasta. Miturile din care trăim sînt contradictorii: pacifism și necesitate de apărare, organizare și mituri creștine, eficacitate și dreptate, și așa mai departe. Trebuie să le ordonăm, să transformăm Apocalipsul nostru în armată, sau să crăpăm. Asta-i tot."[93] Sau, ceva mai departe: „Acțiunea nu poate fi gîndită decît în termeni de acțiune."

Totuși, Malraux știe bine că în secolul XX această rețetă machiavelică nu înseamnă nimic dacă nu e însoțită de un nume în planul ideilor și de o cauză în registrul emoțiilor. Simplă negare, antifascismul este oare, poate el să fie această idee, această cauză? Întrebarea dă romanului un vibrato pesimist, ce nu e doar un efect literar. Căci Malraux nu-i aduce nici un răspuns filozofic sau politic. Pentru el, e suficient chiar și faptul că războiul republicanilor comportă această nevoie de fraternitate între combatanți. E suficient că-i ridică mai presus de ei înșiși, prin exercițiul pasiunilor nobile și al unui curaj gratuit. Malraux creează eroi ce vorbesc pe un ton puțin cam „elevat", dar dă tot ce are mai bun în ceea ce s-ar putea numi „reportajul psihologic", cînd descrie atîția oameni simpli, spanioli sau voluntari străini, ce regăsesc în războiul civil sentimente uitate sau interzise. Unei stîngi europene care rămîne profund rănită de amintirile din 1914–1918, Spania republicană din *Speranța* îi redă un război moral și un eroism democratic.

Antifascismul nu e la Malraux o filozofie revoluționară. Ci drapelul reconcilierii popoarelor cu războiul, această divinitate a veacului. În Brigăzile Internaționale, pe care le imortalizează ca un pictor de război, Malraux a ales miliția Kominternului; scriitorul celebrează avangarda unei armate frățești, pe cale să șteargă din memorie masacrul fratricid din 1914:

„Magnin se duse la fereastră: încă în civil, dar încălțați cu bocanci militari, cu fețele lor încăpățînate de comuniști, sau cu părul lor de intelectuali, polonezi bătrîni cu mustăți nietzscheene și tineri cu mutre ca într-un film

[93] André Malraux, *Speranța*, trad. de Ion Mihăileanu, Editura Minerva, București, 1972, vol. I, p. 274.

sovietic, nemți cu capul ras, algerieni, italieni care păreau spanioli rătăciți printre internaționali, englezi mai pitorești decît ceilalți, francezi care semănau cu Maurice Thorez sau cu Maurice Chevalier; țepeni cu toții, nu din sîrguință, ca adolescenții din Madrid, ci pentru că își aminteau de armata sau de războiul pe care îl făcuseră unii împotriva altora, oamenii brigăzilor tropăiau în strada strîmtă, sonoră ca un coridor. Se apropiau de cazărmi, și începură să cînte; și, pentru întîia dată în lume, oameni de toate națiile, amestecați în formație de luptă, cîntau *Internaționala*." [94]

Astfel, Malraux dă expresie pasiunii spaniole de stînga, în momentul cînd deja Orwell îi denunță minciuna.[95] Cine vrea să înțeleagă ambiguitățile războiului antifascist trebuie să-i citească pe amîndoi, ca pe doi profeți a ceea ce Spania oferise, deocamdată, doar în miniatură. Sfîrșitul celui de-al doilea război mondial îi va găsi de altfel pe fiecare la postul lui, în roluri noi, dar asemănătoare. Primul își va vedea antifascismul din 1936 spulberat de pactul germano-sovietic din 1939; prin gaullismul său tardiv, îl va reinventa într-o versiune mai puțin fragilă. Celălalt, santinelă melancolică a adevărului, pe al cărui altar sacrificase chiar și acțiunea, va rămîne acuzatorul solitar al minciunilor războiului, acoperite acum sub florile victoriei.

[94] *Ibid.*, vol. II, partea a II-a, cap. 2, pp. 25–26.

[95] Orwell scrie *Homage to Catalonia* în a doua jumătate a lui 1937, anul cînd apare *Speranța*.

8
Cultura antifascistă

Venirea la putere a lui Hitler în Germania și cotitura antifascistă a Kominternului au modificat profund, așadar, structura forțelor politice în Europa. Violența naziștilor și strategia Frontului Popular hotărîtă la Moscova au polarizat raportul dreapta/stînga în jurul fascismului și comunismului: perioadă capitală în istoria politică contemporană, căci cristalizează pentru multă vreme sentimentele și ideile. Franța este încă o dată cel mai bun punct de observare, motivele ținînd deopotrivă de tradiția și de slăbiciunea sa. Laborator al politicii democratice în secolul al XIX-lea, ca și în secolul XX, prizonieră a propriilor amintiri, reactivate de bolșevici, ea nu pierde această ocazie tardivă de a-și retrăi istoria prin intermediul unor corpusuri de doctrine care se definesc încă prin raportare la anul 1789 sau 1793. Ea nu mai este însă cel mai puternic stat din Europa, chiar dacă a nutrit această iluzie în 1918, o dată cu victoria armatelor sale. Are un popor obosit, o burghezie lipsită de curaj, o viață politică îngustă, o diplomație dependentă. De aceea, fără îndoială, se poate observa în Franța cu o limpezime aparte acea tendință către internaționalizarea politicii interne ce caracterizează vremea respectivă. Nu că ar fi decăzut într-atît încît să devină teren de înfruntare între comuniști și fasciști: stînga e departe de a fi în Franța majoritar comunistă, iar dreapta nu cuprinde decît un număr foarte mic de adevărați fasciști. Oricum, stînga se află regrupată în Frontul Popular, de inițiativă comunistă, iar dreapta manifestă în ansamblu simpatie, dacă nu pentru fascism, măcar pentru anticomunismul regimurilor fasciste. Lupta democratică pentru putere dusă de partide s-a apropiat astfel de două surse de inspirație antidemocratică ce se consolidează prin opoziție reciprocă.

Ocolul acesta prin situația din Franța e însoțit în mintea mea de o altă alegere deliberată: privilegierea aspectelor intelectuale ale dezbaterilor politice. Nu fiindcă această carte ar fi în mod special consacrată propagării comunismului printre gînditori sau scriitori.[1] Obiectul său este mai vast: el constă

[1] Chestiunea a făcut deja obiectul mai multor lucrări, de pildă: W. Drabovitch, *Les Intellectuels français et le bolchevisme. La Ligue des droits de l'homme. Le néo-marxisme universitaire*, Les Libertés françaises, Paris, 1937; David Caute, *Le Communisme et les intellectuels français, 1914–1966*, Gallimard, 1967 (în orig.: *Communism and the French Intellectuals*, 1964); de același autor, *Les Compagnons de route 1917–1968*, Robert Laffont, 1979.

în identificarea mitologiei U.R.S.S. și a comunismului în cadrul opiniei publice în general. Totuși, ajunși în acest punct al istoriei în care bolșevismul își află o a doua tinerețe și dobîndește totodată primele sale mari succese în exterior, atenția specială acordată intelectualilor prezintă avantaje. Doar astfel se poate analiza în detaliu încropeala de reprezentări și de idei din care se alimentează noua structură a forțelor politice. Aceasta nu înseamnă că intelectualii, în măsura în care formează un grup social distinct, scapă de orbire și văd în viitor mai bine decît contemporanii lor: istoria secolului XX pare chiar să demonstreze contrariul, într-atît de masiv și de entuziast a fost angajamentul lor pentru cauze deplorabile. Dar cel puțin ei se văd obligați să-și expună motivele și, prin urmare, să arate care le sînt originile și alcătuirea, înlănțuirile și rupturile, logica și contradicțiile.

În cazul altor epoci, mai cu seamă al celor care au precedat democrația modernă, acest avantaj este inexistent. Politica se află în acele epoci în mîinile unui mic număr de oameni și nu face obiectul credinței pătimașe pe care o stîrnește religia. Lucrurile se petrec exact invers în secolul nostru, cînd, chiar reduse la sclavie de un partid atotputernic, popoarele trebuie să fie mereu îndopate cu lozinci prin care „Big Brother" își reafirmă, în fiecare clipă și în fiecare cetățean, dreptul la dominație absolută. Iar dacă au rămas libere să-și aleagă conducătorii și legea le apără de abuzurile puterii, tot trebuie să păstreze această libertate și să-i definească împreună căile și limitele: oamenii și partidele propun popoarelor ideile și rețetele lor. Această înstăpînire a ideologiei asupra politicii atinge un prim apogeu la mijlocul anilor '30. De aici interesul pentru îmbinarea ideilor, așteptărilor și pasiunilor privite prin prisma intelectualilor.

Cărările ocolite pe care-l îmbii pe cititor — politica franceză, intelectualii francezi — se întretaie mereu: căci Franța este, începînd din secolul al XVIII-lea, națiunea europeană în care scriitorii, filozofii, artiștii joacă rolul politic cel mai important. Lucru mai adevărat ca oricînd între cele două războaie, din motive adăugate ponderii pe care o deține tradiția. Apariția comunismului și fascismului, critica democrației parlamentare pe care o flutură victorios împreună, înfruntarea lor spectaculoasă pentru a-i acapara rămășițele oferă acestor specialiști ai universalului care sînt intelectualii francezi o nouă scenă. Scenă vastă pe care se joacă piesa decisivă: e vorba nici mai mult, nici mai puțin decît de schimbarea condiției omului. La o sută douăzeci și opt de ani de la Revoluția franceză, bolșevicii au preluat proiectul ei eliberator pentru a-l duce mai departe: scăpați de limitele burgheze în care oamenii din 1789 se închiseseră fără s-o știe, ei s-au angajat în emanciparea proletariatului, deci a umanității.

Linia continuă și totodată frîntă care unește cele două evenimente are asupra stîngii franceze o forță magică deosebit de puternică. Evidențiind Octombrie 1917 în raport cu 1789, linia unește în aceeași măsură cele două date într-o viziune a progresului istoric prin care o versiune săracă a marxismului

preia ștafeta filozofiei Luminilor. Ea așază ferm Uniunea Sovietică pe drumul deschis de Franța; îi conferă statutul unei a doua națiuni de avangardă, la mai bine de un secol după cea dintîi: multor francezi le e de ajuns să transfere asupra patriei proletariatului un pic din mîndria pe care le-o inspiră universalitatea istoriei lor revoluționare pentru a intra în comuniune cu acest nou deschizător de drumuri ivit pe urmele lor. Și, pe deasupra, este și o consolare pentru jalnicul lor prezent.

La toate aceste motive ale stîngii de a se reîntîlni, prin intermediul comunismului rusesc, cu zilele sale de glorie, fascismul și-a adus și el contribuția; el a făcut să renască în toată amenințătoarea ei splendoare ideea contrarevoluției. La drept vorbind, bolșevicii n-au așteptat această renaștere pentru a se compara cu iacobinii — am văzut că, încă din 1918, războiul de intervenție antisovietic a fost de ajuns pentru a le reaminti francezilor momentele eroice din 1793. Fascismul însă — sau mai degrabă, în cazul de față, național-socialismul — reprezintă un dușman de o forță mult superioară celei a coaliției pestrițe de armate neputincioase, reunită sau finanțată de învingătorii din primul război mondial. Hitler conferă antisovietismului strălucirea unei ideologii și fascinația forței. Și cade cum nu se poate mai bine pentru a juca rolul adversarului formidabil, necesar spiritului revoluționar pentru a conferi plenitudine la tot ce întreprinde. În lipsa acestei iminente amenințări, Stalin o inventase, justificîndu-și diplomația din „a treia perioadă" prin existența unei vaste conspirații imperialiste, aflată pe punctul de a ataca U.R.S.S. Începînd din 1933, pericolul hitlerist — mai mult decît real — îi oferă o îndreptățire suplimentară pentru a drapa dezlănțuirea Terorii în tradiția iacobină — și Dumnezeu e martor că n-a pierdut prilejul. De partea francezilor, referirea la acest ilustru precedent al Primei Republici poate fi cu atît mai familiar receptată cu cît dușmanul ce trebuie învins nu e doar contrarevoluția, ci Germania, eterna Germanie, abia învinsă și iarăși amenințătoare.

Astfel, totul conspiră pentru a face din arena politico-intelectuală franceză scena privilegiată pe care să fie observat modul cum funcționează în cugete antifascismul comunist. Națiune cu tradiție revoluționară, adică democratică și antiliberală, spre deosebire de Germania care nu e nici democratică, nici liberală, sau de Anglia, mai mult liberală decît democratică, Franța are, sau mai degrabă crede că are — ceea ce pentru scopul meu înseamnă același lucru — legături speciale cu regimul născut în Octombrie 1917.

Împingînd însă analiza prea departe, am risca să nesocotim o trăsătură caracteristică a comunismului din această perioadă, anume tocmai aceea a extraordinarei sale răspîndiri universale. Căci această răspîndire este vizibilă pretutindeni, chiar în țările în care, ca în Anglia, nu există moștenirea democratică revoluționară de tip francez. E adevărat că aici el nu pătrunde în adîncime clasele de jos, ca în Franța, deși micul Partid Comunist Englez depune același zel în ascultarea acelorași directive ca și omologul său

francez. Intelectualii în schimb, poate mai puțin apăsați de povara solidarităților, mai indignați apoi de propriul guvern, mai sensibili cu siguranță la amenințările pe care nazismul le face să plutească asupra culturii, ca și la seducțiile universalului, primesc cu brațele deschise antifascismul comunist. Am văzut că, încă înainte de cotitura din 1934–1935, experiența sovietică beneficia de simpatia mai multor nume mari ale literaturii engleze. Dar unui autor ca Bernard Shaw nu-i poate fi pus în seamă un filosovietism „antifascist", de vreme ce-i admiră pe Mussolini și pe Hitler alături de Stalin, deopotrivă din fidelitate față de anticapitalismul marxist și apoi fabian al tinereții sale și din dorința de „a-i epata pe burghezi". Generația următoare, dimpotrivă, n-a crescut în umbra luptei duse de stînga socialistă. Trezirea ei la viața politică e legată de ostilitatea față de nazismul victorios, pe care membrii Partidului Conservator îl privesc și-l tratează cu indulgență.[2]

Mare parte din acești tineri intelectuali antifasciști provin din familii aristocratice, iar unii și-au făcut ucenicia în aerul rarefiat de la Bloomsbury Group, în preajma Virginiei Woolf. Cel mai bun martor dintre ei este, poate, Stephen Spender, care și-a scris memoriile[3]: un tînăr englez inteligent și sensibil, poet dotat, prea puțin înclinat către pasiunile politice ale secolului, ba chiar, pînă la Hitler, indiferent la glasul lor. În măsura în care-l poartă de la un estetism al turnului de fildeș la o investire pătimașă într-un nou început al istoriei, evoluția sa intelectuală duce întrucîtva cu gîndul la cea a unui Lukács, petrecută cu zece–cincisprezece ani înainte. O dată cu apariția lui Hitler, din fondul de disperare al epocii s-a ivit pentru el șansa unei împliniri în ordinea lumii, ca și, poate, licărirea unei făgăduințe: aidoma fascismului, comunismul se hrănește, în sens invers, din sentimentul de *tabula rasa* și din sfîrșitul lumii burgheze. Totuși, în cazul lui Spender, convertirea la comunism ascunde și continuitatea unei tradiții: „Sînt comunist fiindcă sînt liberal"[4], scrie el în perioada angajării sale politice, revendicîndu-se de la ceea ce s-ar putea numi mai potrivit „radicalismul" englez, de la Thomas Paine la ultimul Mill, trecînd prin Godwin și Bentham.

Într-adevăr, termenul „liberal" trebuie înțeles în sensul politic pe care l-a dobîndit cuvîntul englezesc, ba chiar în accepțiunea sa cea mai libertară: liberal, adică iubitor de libertate, partizan al libertății maxime a fiecărui individ, deopotrivă în sens civil și în sens politic. Comunismul este astfel alcătuit încît a putut capta, cel puțin provizoriu, atît pasiunile liberale, cît și pasiunile antiliberale; atît pe adversarii statului, cît și pe închinătorii lui. Este miracolul dublei sale naturi, potrivit unghiului sub care-l privim: ca realitate istorică — regimul sovietic, sau ca profeție filozofică — omul dezalienat. Căci a

---

[2] Neal Wood, *Communism and British Intellectuals*, Columbia University Press, New York, 1959.

[3] Stephen Spender, *World within World*, Harold Matson & Co., Londra, 1951.

[4] Stephen Spender, *Forward from Liberalism*, Victor Gollancz, Londra, 1937, p. 202: „I am a communist because I am a liberal."

vegheat să rămînă o utopie devenind în același timp un stat. De aici necesitatea de a-și ascunde realitatea pentru a rămîne o „idee"; de aici rolul jucat de ideologie în funcționarea și în propaganda sa. Hitler adaugă din afară un plus de verosimilitate iluziei, legînd sub aceeași anatemă democrația burgheză și comunismul: Spender nu trebuie decît să întoarcă împotriva dictatorului nazist dubla condamnare, tradițională în cultura germană; ridicînd în slăvi ceea ce anatemiza Hitler, el fabrică o vitrină „liberală" pentru U.R.S.S.[5]

Filosovietismul occidental își atinge chiar apogeul în Anglia o dată cu înrolarea faimosului „grup de la Cambridge"[6]: Philby, Burgess, MacLean, Blunt[7], și poate alți cîțiva, ale căror nume nu le cunoaștem încă, nu mai sînt pur și simplu admiratori ai Uniunii Sovietice și nici militanți ai Partidului Comunist Englez. Ei intră în serviciul sistemului de informații sovietic, trecînd dintr-o dată, în ciuda tinereții, la angajamentul cel mai fanatic și mai ireversibil. Cazul lor ilustrează deopotrivă natura conspirativă a mișcării comuniste internaționale și puterea devotamentului pe care aceasta e capabilă să-l inspire. Primul punct nu intră în preocupările mele, căci face parte din istoria comunismului. Al doilea, dimpotrivă, ține de aceste preocupări, în măsura în care oferă exemplul cel mai radical al pasiunii comuniste la niște intelectuali occidentali.

În Anglia, Revoluția rusă a avut mai mult succes în universități decît în uzine. Istoria „grupului de la Cambridge" e ca o lecție a realității privitoare la izolarea socială a acestor tineri studenți revoluționari englezi la începutul anilor treizeci și la natura deosebit de abstractă a angajamentului lor. Ceea ce-i face comparabili cu toți aceia care, în aceeași perioadă, vor să se afle în primele rînduri ale luptei împotriva fascismului este convingerea că doar mișcarea comunistă, înțeleasă ca o „călăuză" a clasei muncitoare, le oferă strategia și mijloacele pentru această luptă. Dar, pentru a-și lega viața de proletariat, ei aleg sau acceptă o cale extrem de simplificată și totodată foarte aristocratică, de vreme ce este cea mai nobilă: servirea directă a patriei sus-numitului proletariat. În împletirea de abstracții care alcătuiește fondul intelectual al credinței comuniste, ei se situează deliberat la nivelul celei mai generale dintre ele: identitatea dintre statul sovietic și revoluția muncitorească internațională. Au sărit peste etapele intermediare ale activității militante, i-au suprimat medierile. Se află la nivelul istoriei universale.

---

[5] Stephen Spender a explicat el însuși, într-un text ulterior, cum i s-au deschis ochii, curînd după aderarea la Partidul Comunist Englez, față de realitatea comunismului internațional, și cum a revenit de la asimilarea „liberalismului" și comunismului la ideea incompatibilității lor. Observațiile sale asupra războiului din Spania au jucat un rol însemnat în această revenire. *Cf.* contribuția lui Spender în *Le Dieu des ténèbres*, Calmann-Lévy, 1950, pp. 247–286.

[6] Youri I. Modine, *Mes camarades de Cambridge*, Robert Laffont, 1994; Philip Knightley Philby, *The Life and Views of the K.G.B. Masterspy*, André Deutsch, 1988; Hugh Trevor-Roper, *The Philby Affair*, William Kimber, 1968.

[7] Al cincilea, John Cairncross, nu aparține aceluiași mediu.

Motivațiile lor nu au, așadar, nimic de-a face cu baza afacerilor de spionaj, în care e vorba de agenți ce lucrează pentru o țară străină: corupția, șantajul, banii. De altfel, nici unul din tinerii recrutați nu are pe moment nimic substanțial de dezvăluit serviciilor sovietice. E vorba, din partea N.K.V.D.-ului, de o investiție, și din partea lor, de o pasiune politică: ceea ce nu le reduce orbirea, dar impune o cîntărire a motivelor. Cazul lor e interesant prin extremismul său deliberat.

Numeroasele portrete ce le-au fost făcute conturează schița unui mediu. Provin din familii bune dar nu prea bogate, au crescut în școli selecte înainte de a se întîlni la Cambridge, între zidurile venerabile de la Trinity College, în perioada marii depresiuni din Anglia. Aici învață istoria și economia, ale căror secrete le sînt dezvăluite, în lumina *Capitalului*, de omul pe care l-au ales mentor, Maurice Dobb. Spre deosebire de viața studențească de astăzi, cea de atunci favoriza micile aristocrații elective, iar Cambridge nu ducea lipsă de așa ceva. Grupul despre care vorbim se formează în jurul convingerilor comuniste, amestecate cu grandiosul stil excentric al claselor sus-puse din Anglia. Căci acești copii pierduți ai Angliei imperiale nu au aparent nimic dintr-un militant kominternist. Le lipsește atît conformismul moral, cît și pasiunea democratică a anonimatului. Sînt și ei devotați, dar niște devotați veniți de aiurea, aducînd în lumea în care vor să intre manierele celei pe care vor s-o răstoarne. Acesta este fără îndoială unul din motivele pentru care s-au alăturat nu modestului Partid Comunist Englez, ci Uniunii Sovietice înseși, aflată în vîrful piramidei: modalitate aristocratică de a sluji proletariatul, prin care viața boemă, snobismul, homosexualitatea, whisky-ul și nefericirea existenței regăsesc în conspirație ceva din sensul cavalerismului. Una din maximele preferate ale lui Burgess nu era oare că e mai bine să-ți trădezi țara decît prietenii?[8]

Simți că acești tineri englezi sînt orfani de o Anglie care dispare sub ochii lor, Anglia pe care părinții lor au iubit-o și au slujit-o. Ei alcătuiesc, fără îndoială, prima generație care, după mai multe secole, resimte atît de acut sfîrșitul unei tradiții. Războiul din 1914 a smuls Europa din rosturile ei. Aidoma intelectualilor de la Weimar, dar ceva mai tîrziu, studenții de la Cambridge au pierdut legătura cu istoria lor. Marea depresiune a ruinat economia britanică, pînă ieri dominantă în lume. Hitler cucerește puterea la Berlin. La Londra, Partidul Laburist s-a prăbușit nu tocmai onorabil în 1931, iar Partidul Conservator la putere face în curînd ochi dulci noului stăpîn al Germaniei. Sub Stalin, Uniunea Sovietică își îndreaptă, după eșecul german, eforturile către Paris și Londra, găsind aici printre intelectuali un ecou pe care sub Lenin nu l-a avut. Prin planul cincinal, ea reprezintă un contrast izbitor cu lumea capitalistă decrepită. Prin antifascism, ea face de rușine

[8] Andrew Boyle, *The Fourth Man. The Definitive Account of Kim Philby, Guy Burgess and Donald MacLean and Who Recruited them to Spy for Russia*, The Dial Press, 1979, cap. 9, p. 283.

slăbiciunea conservatorilor englezi față de Hitler. Substituindu-se în închipuire măreției engleze a secolului precedent, ea pare să deschidă o nouă epocă a istoriei. O Romă a proletariatului după aceea a afacerilor.

Astfel, acești tineri studenți găsesc în ștafeta făgăduită de istorie o contrapondere a dezgustului pe care li-l inspiră propria clasă și o sursă care să le alimenteze certitudinea privind agonia capitalistă. Ura lor față de burghezi este o caracteristică a epocii, comună intelectualilor din Europa. Dar, spre deosebire de emulii lor francezi, ca să nu mai vorbim de cei germani, acești tineri englezi n-au fost încercați de ispita fascistă. Tradiția liberală engleză nu-i ferește de iluzia stalinistă, dar îi face imuni în fața mitologiei național-socialiste. Revoluția mondială nu este pentru ei reconstituirea unei comunități, ci etapa superioară a emancipării indivizilor: așa se face că se potrivește mănușă cu versiunea antifascistă a comunismului din acei ani.

Cît despre caracterul special al angajării lor, care-i condamnă atît de devreme la o viață dublă, el nu este excepțional pînă într-atît încît să nu poată fi explicat prin natura internațională a mișcării, centralizată la Moscova începînd cu anul 1917. A existat întotdeauna o modalitate secretă de a sluji revoluția proletară, alături de modalitatea publică. Tinerii de la Cambridge sînt recrutați ca militanți la o vîrstă cînd n-au acces la nici un secret de stat: celebritatea lor mondială în istoria spionajului din secolul XX se datorează succesului lor, datorat el însuși unor întîmplări, cum ar fi amatorismul serviciilor de informații britanice în împrejurări atît de importante cum erau cele ale războiului și ale perioadei de după război. Dacă ar fi fost mai puțin eficienți, ne-am fi adus aminte de ei mai puțin ca spioni și mai mult ca militanți. Căci angajamentul lor — oricît de extraordinar ar părea încă, aureolat de ceea ce aveau să devină — exprimă în fond idei și pasiuni comune atîtor intelectuali europeni condamnați la prozaismul vieții militante sau la condiția de tovarăși de drum. Ca și ei, Philby, MacLean, Burgess sau Blunt cred în victoria inevitabilă a Uniunii Sovietice și a comunismului. La care înțeleg să contribuie. Întărită de război, această certitudine va supraviețui înfrîngerii lui Hitler; în cazul lor, ea va continua să se hrănească, după căderea lui Hitler, din ura față de America. Faptul că una din primele universități din Europa, în care au luat naștere atîtea idei, i-a furnizat Uniunii Sovietice agenții cei mai devotați și mai eficienți va rămîne ca un simbol al locului ocupat în acest secol de ideea comunistă.

Dacă mai trebuie aici o dovadă, ea poate fi găsită, în sfîrșit, în seducția pe care această idee o exercită, în aceeași perioadă, în Statele Unite, unde libertățile și drepturile individului se bucură de un respect aproape sacru, apartenența națională trăgîndu-și seva din pămîntul democrației. Și aici există, în lipsa unei tradiții socialiste dominante în rîndul clasei muncitoare, un mic partid comunist birocratizat, care cunoaște istoria zbuciumată a tuturor filialelor Kominternului. El a exclus la sfîrșitul anilor douăzeci o opoziție de dreapta și una de stînga, căreia legătura cu Troțki îi dă un relief intelectual pe care nu-l are în Europa. Radicalismul formulei „clasă contra

clasă", propovăduit de Moscova în timpul „celei de-a treia perioade", nu-i îngăduie să mobilizeze teama extrem de puternică a salariaților americani în fața crizei economice: el înseamnă pentru militanții partidului sporirea violenței în pedagogia lor anticapitalistă și repurtarea cîtorva succese în infiltrarea sindicatelor. Dar mai cu seamă strategia „Frontului Popular" le va oferi, în 1935, un climat mai conform spiritului public american. S-a terminat cu vremea cînd nu doar președintele Roosevelt, ci și candidatul socialist din 1932 la Casa Albă, Norman Thomas, erau tratați drept „social-fasciști". De acum înainte, comuniștii se plasează la stînga New Deal-ului, beneficiind de o audiență crescîndă pînă în 1939.

Această perioadă fericită a comunismului american e însoțită, ca și în Franța, ba poate chiar mai mult ca în Franța — în măsura în care influența populară sau electorală a Partidului Comunist American rămîne incomparabil mai slabă decît cea a P.C.F. —, de rolul însemnat jucat în anumite universități, precum cea din New York, și în rîndul gînditorilor și scriitorilor. Istoria acestui rol e prea bogată ca să încerc s-o abordez; de altfel, ea a fost deja relatată de martori iluștri sau de istorici care au urmat perioadei.[9] Lucrul cel mai semnificativ pentru studiul meu este acela că ea ilustrează încă o dată forța legăturii subiective pe care atîția intelectuali, mînați de ura împotriva fascismului, o stabilesc între comunism și libertate. Statele Unite prezintă poate, în această epocă, iluzia comunistă în forma sa cea mai paradoxală. Iată națiunea cea mai democratică din lume, în care, spre deosebire de Franța, instituțiile politice sînt înconjurate de un soi de cult național; care a ales și reales un guvern orientat către reformă și progres, în frunte cu un conducător popular; cu toate acestea, mulți dintre intelectualii săi își îndreaptă speranțele către U.R.S.S. cînd se pune problema apărării libertății împotriva fascismului, de parcă antifascismul ar fi inseparabil de o înclinație către comunism.

O parte a acestei atracții secrete ține, ca pretutindeni, de simplitatea mesajului, îmbinată cu excepționala capacitate de organizare a comuniștilor; înmulțirea ligilor și asociațiilor manipulate de ei le permite să exercite un maximum de influență fără să-și dilueze propaganda, avînd practic drept unic articol prosovietismul. Dar conținutul real al acestui prosovietism este independent de natura regimului în cauză. Seducția sa e alcătuită din două elemente total exterioare: ostilitatea față de fascism și critica adusă capitalismului. Nu e vorba deloc de instaurarea comunismului în Statele Unite, ci de apărarea democrației în lume: rol american prin excelență, căruia nenorocirea evreilor germani îi conferă o moralitate evidentă și un caracter de urgență mai bine resimțit la New York decît la Paris sau la Londra. De

[9] Eugene Lyons, *The Red Decade*, Arlington House, New York, 1970; Daniel Aaron, *Writers on the Left: Episodes in American Literary Communism*, 1961; Sidney Hook, *Out of Step. An Unquiet Life in the XXth Century*, Carroll and Graf Publishers, New York, 1988; Stephen Koch, *Double Lives*, Free Press, New York, 1994; Theodore Draper, *American Communism Revisited, in A Present of Things Past*, Hill and Wang, 1990, pp. 117–153 și *American Communism and Soviet Russia*, New York, 1960.

vreme ce Stalin e împotriva lui Hitler, cum și de ce ar mai trebui să fie combătut regimul său? Inventarul american al răului în politică este calchiat după legea morală. Nu are complexitatea necesară pentru a putea concepe două tiranii antagoniste. De altfel, Uniunea Sovietică a distrus capitalismul pe care Roosevelt se mulțumește să-l amelioreze: un motiv în plus pentru a așeza comunismul la stînga New Deal-ului, în loc de a face din el încă un dușman al democrației. Comuniștii au dat ei înșiși exemplul, raliindu-se în chip spectaculos uniunii antifasciste. Iar războiul din Spania oferă curînd lumii spectacolul celor două tabere aflate față în față: democrația și dictatura. Peste trei mii de americani, comuniști și „liberali" deopotrivă, în majoritate tineri învățători, vor merge să lupte împotriva lui Franco în batalionul Abraham Lincoln din Brigăzile Internaționale.

Astfel, în raport cu comunismul, stînga intelectuală americană va avea în acei ani un comportament comparabil cu cel al stîngii intelectuale din Europa occidentală: ea nu va agrea ideea de a examina îndeaproape situația internă a U.R.S.S., nici pe aceea de a cîntări veridicitatea mărturiilor depuse de acuzații marilor procese de la Moscova. Va avea propriii ei marxiști disidenți, propriii comuniști excluși, propriii trotkiști (mai hotărîți și mai întreprinzători poate decît oriunde în lume[10]). Citind textele epocii, de pildă memoriile lui Sidney Hook[11] — unul din personajele cele mai lucide din acel mediu, chiar dacă uneori se arată prea mulțumit că a avut dreptate —, un istoric francez identifică lesne toate personajele micii scene newyorkeze: militantul neobosit și fanatic, tovarășul de drum aflat uneori în legătură directă cu Moscova, marxistul neîncrezător față de Komintern, trotkistul nefericit că e antisovietic, liberalul uimit de întîlnirea cu „clasa muncitoare", pacifistul nesigur de relația dintre antifascism și război etc. Și cum să nu recunoască toate aceste roluri, de vreme ce sînt aceleași cu cele din istoria propriei lui țări?

Revin astfel la cazul Franței, încredințat de generalitatea lui.

*

Iată-ne deci în epoca în care, în cadrul stîngii, se statornicește o cultură antifascistă de masă care prezintă acest dublu caracter: de a fi independentă și totuși inseparabilă de comunism. Noutatea ei constă în această ambiguitate voită. Căci antifascismul de stînga este desigur anterior anului 1934 sau 1935 și a înflorit, imediat după război, împotriva lui Mussolini și a altora, sub forma sa comunistă, socialistă sau liberală, fiecare luptînd cel mai adesea sub steagul său propriu. Kominternul „celei de-a treia perioade" și-a făcut

[10] Mă gîndesc la Jay Lovestone, Sidney Hook, Irving Howe, Edmund Wilson, James Burnham, Dwight MacDonald etc., ca și la procesul-replică pe care neînsemnata stîngă americană a reușit să-l organizeze în 1938 cu ajutorul prestigiosului John Dewey. Revista *Partisan Review* din anii treizeci nu are echivalent în Europa occidentală.

[11] Sidney Hook, *Out of Step*, *op. cit.*

o specialitate din utilizarea acuzației de fascism împotriva tuturor adversarilor, de dreapta sau de stînga. Începînd cu anul 1934, noutatea constă în faptul că comuniștii renunță să extindă acuza de fascism la toți aceia care sînt diferiți de ei — socialiști, de exemplu, sau liberali —, cu condiția ca acești socialiști și acești liberali să se alieze cu ei pentru a lupta împotriva amenințării fascismului. Comuniștii acceptă să cedeze ceva din monopolul antifascismului în schimbul abandonării oricărui anticomunism de către noii lor aliați. Tîrg avantajos, fiindcă ei renunță la o pretenție lipsită de substanță pentru a dobîndi un privilegiu neprețuit. De acum înainte, antifascismul este incompatibil cu anticomunismul, iar ura față de Hitler e doar o mască dacă e însoțită de ostilitate față de Stalin. În zilele de glorie ale „celei de-a treia perioade", oamenii Kominternului nu acceptau că ar exista vreo forță politică între revoluția proletară și fascism, de vreme ce chiar socialiștii erau de partea fascismului. După 1935, ei au redat în aparență un pic de autonomie tuturor acestor forțe intermediare, nu numai socialiștilor, ci și democraților, liberalilor, „republicanilor"; dar este o libertate supravegheată, căci ei controlează spațiul antifascismului și eliberează certificatele de apartenență. Universul politic este mai mult ca niciodată un univers cu două dimensiuni.

Prin aceasta, Uniunea Sovietică dobîndește un statut nou: nu doar patrie a proletariatului, ci și bastion al antifasciștilor. Internaționalismul muncitoresc trebuie să se extindă, devenind internațională a democrației! Pariu anevoie de cîștigat, dacă ne gîndim la tot ce se petrece la Moscova și pe toată întinderea Rusiei, unde Teroarea e în toi. Și totuși pariul a fost cîștigat: bolșevicii sînt maeștri în organizarea de călătorii menite să atragă de partea cauzei cîțiva oaspeți aleși pe sprînceană.[12] În 1933, ei l-au făcut pe Herriot, revenit din Ucraina, să depună mărturie că nimic anormal nu se petrecea acolo. Și după Herriot, Pierre Cot. În 1935 e rîndul lui Romain Rolland.

Autorul cărții *Au-dessus de la mêlée* nu este, ca Barbusse, un prieten necondiționat al U.R.S.S., chiar dacă a fost unul din cei dintîi scriitori care au salutat Revoluția din Octombrie 1917. După război, în primii ani ai regimului sovietic, el a rămas unul din marile nume ale stîngii intelectuale europene, pacifist, internaționalist, devotat marilor cauze, dar mai înclinat către nonviolența de tip Gandhi decît către leninism. Cît despre regimul sovietic, îi place proiectul acestuia, dar detestă mijloacele sale. În iunie 1927 îi scrie, de pildă, unuia dintre cititorii săi: „Asupra bolșevismului nu mi-am schimbat părerea. Însuflețit de idei nobile (sau mai degrabă, gîndirea nefiind partea lui tare, reprezentant al unei cauze nobile), bolșevismul a ruinat și cauza, și ideile prin sectarismul său îngust, prin intransigența sa prostească și prin cultul violenței. El a dat naștere fascismului, care e un bolșevism de-a-ndoaselea."[13] Cu toate acestea, în același an acceptă, la insistențele lui

---

[12] Fred Kupferman, *Au pays des Soviets. Le voyage français en Union soviétique 1917–1939, op. cit.*

[13] Romain Rolland, *Voyage à Moscou. Juin-juillet 1935.* Introducere și note de Bernard Duchatelet, A. Michel, 1992, p. 48.

Barbusse, să semneze un apel împotriva „valului de barbarie fascistă", renunțînd la pretenția sa inițială de a-i alătura o condamnare a tuturor regimurilor bazate pe Teroare.[14] În anul următor, reînnoadă prietenia cu Gorki, exact în momentul în care acesta s-a lăsat convins să revină în U.R.S.S. de către Buharin și Stalin, care se va folosi de el fără milă. Se informează, citește, U.R.S.S. revine în orizontul preocupărilor sale. În 1929, îl sfătuiește pe Panait Istrati să nu-și publice cartea[15], ca să nu ofere arme reacțiunii: simptom al unui pas hotărîtor în direcția bolșevismului[16].

Curînd, iată-l tovarăș de drum, scos în față de către Partid, masiv editat în U.R.S.S., cel mai ilustru — alături de Barbusse, apoi de Gide și, în sfîrșit, de Malraux — din acea pleiadă de intelectuali care va alcătui, începînd cu anii 1932–1933, Asociația Scriitorilor și Artiștilor Revoluționari, revista *Commune*, mișcarea Amsterdam-Pleyel și rețeaua oficinelor Münzenberg. În ciuda vîrstei, este destul de reprezentativ pentru întreaga pleiadă. Scriitorii aceștia, atît de diferiți prin vîrstă și prin inspirație — Gide, Guéhenno, Jean-Richard Bloch, Vildrac, Malraux, Aragon, Nizan — n-au fost, precum Suvarin sau Silone înaintea lor, militanți ai mișcării comuniste. Criza partidului bolșevic a fost depășită, Troțki se află în exil, iar ei au cu totul alte preocupări: lumea occidentală e în ruine, Hitler cîștigă teren în Germania și ajunge la putere. Înaintea lor se înalță Uniunea Sovietică și planul ei cincinal, vast șantier al omului nou. Criza capitalismului scoate în relief ideea construcției socialismului care, la rîndul ei, așterne uitarea peste deportarea țăranilor. Teroarea nazistă a lovit mai întîi în comuniști în 1933; cum să crezi că, altundeva, primele victime ale nazismului pot aparține, ca și călăii lor din Germania, unui sistem bazat pe teroare și poliție? De altfel, naziștii aparțin lumii vechi, pe care încearcă s-o salveze; comuniștii aparțin lumii noi, pe care o construiesc. Imaginea vechiului și noului servește la operarea distincției radicale între cele două voințe aflate în acțiune, servește la condamnarea violenței aici pentru a o justifica dincolo.[17] Combaterea fascismului e, așadar, inseparabilă de o slăvire a U.R.S.S.: modalitate de a exprima ideea, atît de răspîndită în epocă, potrivit căreia fascismul avea vocația de a absorbi întreaga lume burgheză și nu avea alt adversar ireductibil afară de patria revoluției proletare.

---

[14] *Ibid.*, pp. 45–46.

[15] Panait Istrati, *Vers l'autre flamme. Après seize mois dans l'U.R.S.S. Cf. supra*, p. 152.

[16] Istoria de alcov spune că în această perioadă (vara 1929) o întîlnește pe „prințesa" Maria Kudașeva, după un lung schimb de scrisori. Maria Kudașeva, raliată cauzei bolșevice la începutul anilor douăzeci, va deveni soția sa.

[17] Gide explică limpede aceasta într-o alocuțiune inaugurală la o manifestație antifascistă a Asociației Scriitorilor și Artiștilor Revoluționari, la 21 martie 1933: „Cum se face că am ajuns să aprob aici ceea ce dezaprob dincolo? Se întîmplă așa fiindcă văd în terorismul german o reluare, o reasumare a celui mai deplorabil, a celui mai detestabil trecut. Iar în instaurarea societății sovietice, o făgăduință nelimitată de viitor" (A. Gide, *Littérature engagée*, Gallimard, 1950, p. 24). Romain Rolland gîndește în exact aceiași termeni.

Mult timp amînată din motive de sănătate, călătoria lui Romain Rolland la Moscova are în sfîrșit loc în iulie 1935. Perioadă fastă pentru relațiile franco-sovietice, de vreme ce pactul Laval-Stalin tocmai a fost semnat; perioadă cumplită pentru cetățenii U.R.S.S., de vreme ce acțiunea de lichidare a zeci de mii de vechi cadre bolșevice a început. Scriitorul a avut parte de o primire regească, a fost copleșit de atenții, asaltat de delegații venite să-i aducă omagii, abia reușind să facă față elogiilor nemăsurate, care-i ating totuși vanitatea. Punctul culminant al vizitei îl reprezintă întrevederea particulară de două ore cu Stalin, care nu-și drămuiește nici el efectele, de vreme ce-și întîmpină vizitatorul cu aceste cuvinte: „Sînt fericit să stau de vorbă cu cel mai mare scriitor mondial."[18] Cu toate acestea, conversația e interesantă tocmai prin ceea ce e regizat în ea, ca și prin faptul că reunește două imagini populare ale panteonului antifascist: intelectualul umanist și dictatorul care ascultă de rațiune.

Fiecare din cei doi își joacă rolul. Romain Rolland și-l asumă cu naturalețe, căci este rolul pe care-l joacă-n viață. A luptat pentru Dreyfus, împotriva războiului din 1914, iar astăzi face un pas mai departe: este martorul comunismului la tribunalul istoriei, omul universal prin intermediul căruia evenimentul din Octombrie 1917 dobîndește, la distanță de o generație, o reînnoire a legitimității. Barbusse prea fusese dintotdeauna prietenul regimului sovietic pentru a fi util în acest rol. Gide nu-și dobîndise încă celebritatea pentru dragostea pe care o purta marilor cauze. Stalin nu se înșelase asupra omului. Istoricul se întreabă cu acest prilej, ca și cu multe altele, de unde și-a luat rusticul gruzin pătrunderea psihologică în stare să-i permită anticiparea reacțiilor și sentimentelor unui star al literaturii europene. Stalin a primit o educație precară, n-a părăsit niciodată Rusia, nu știe nici o limbă străină, și-a petrecut viața printre intrigile partidului bolșevic; s-ar spune totuși că cunoaște Occidentul, îi cunoaște oamenii de litere, politicienii, manevrele și eschivele. Puțini sînt oamenii secolului XX la care geniul politic — în versiunea sa cea mai rea, e adevărat — este un dar la fel de evident.

Romain Rolland a avut grijă să presare dialogul cu întrebări critice menite să dea mai multă greutate personajului și să-i manifeste independența: cazul Victor Serge[19] (care face vîlvă la Paris), problema pedepsei capitale aplicată copiilor sub doisprezece ani, recent instaurată după asasinarea lui Kirov, sau problema alianței U.R.S.S. cu Franța burgheză. Tot atîtea întrebări care-l deosebesc pe tovarășul de drum de militant. Stalin le răspunde cu un bun-simț grav în numele luptei de clasă, ascuțită de fascism. Își oferă chiar luxul de

[18] Textul oficial al convorbirii dintre Stalin și Romain Rolland, revăzut de cei doi autori, se găsește în anexă la *Voyage à Moscou, op. cit.*, pp. 237–247.

[19] Victor Serge, *cf. supra*, p. 152. Cazul Victor Serge alimenta o campanie de presă în Franța, și Romain Rolland se angajează să-i pledeze cauza pe lîngă Iagoda și Stalin. Serge va fi expulzat din Uniunea Sovietică în aprilie 1936.

a poza în moderat față de opinia publică sovietică ce-i cere capul lui Zinoviev și al lui Kamenev, răspunzători, chipurile, de moartea lui Kirov. Cei doi bărbați se despart făcînd o profesiune de credință umanistă. Scriitorul a recunoscut că există o viață nouă.

Oricum, *Voyage à Moscou* rămîne una din cele mai bune relatări ale acestui gen cam monoton, căci este, în chip destul de straniu, străbătut de sclipiri de luciditate. Bătrînul cam îngîmfat, sensibil la aroma tămîiei sovietice, simte totuși că a ajuns într-o lume mică, perturbată de o criză politică profundă, pradă fricii și aflată sub supraveghere polițienească. Nu înțelege filmul ce i se derulează înaintea ochilor, dar bănuiește că-i vorba de un film. Și-a petrecut jumătate din sejur în *dacea* lui Gorki și notează că marele său prieten sovietic, „recîștigat" de putere în 1928[20], este lipsit de orice libertate; îmbătrînește trist într-o temniță aurită; secretarul lui e stăpîn pe toate legăturile sale cu lumea exterioară[21].

Dacă aceste observații primejdioase nu pun în pericol credința călătorului, motivul este că el a intrat deja sub imperiul unui început de cult al lui Stalin, această nouă caracteristică a epocii în istoria comunismului. Nu-l încearcă nici o îndoială cu privire la greșelile lui Trotki, la crimele lui Zinoviev sau la faptele abominabile ale fasciștilor; nici una, în fine, cu privire la înțelepciunea Conducătorului. Nu un conducător de tip carismatic, antrenînd masele prin magia emoțiilor colective, ca la fasciști; ci un *primus inter pares*, înțelept și temeinic, stăpîn pe pasiunile sale, pe scurt, o întruchipare a rațiunii. Romain Rolland îl încununează pe Stalin cu aureola unei puteri raționale: reprezentare tradițională a gîndirii europene, ambiguă prin definiție, de vreme ce poate adăposti dragostea pentru rațiune, ca și fascinația pentru putere. În orice caz, reprezentarea aceasta a fost de atunci nelipsită din bagajul amicilor U.R.S.S. Și chiar Romain Rolland, la cîțiva ani distanță, cînd își va fi pierdut iluziile și cînd prietenul său Buharin va fi fost judecat și condamnat, nu va îndrăzni să înfrunte printr-o declarație publică forța brută a regimului lui Stalin.

Călătoria din 1935 oferă astfel Uniunii Sovietice, prin intermediul său, binecuvîntarea universalismului democratic. Prin el, patria comunismului încetează să mai fie acea țară îndepărtată și violentă în care intelectuali revoluționari își dispută aprig puterea folosindu-se de termeni obscuri. Este o țară imensă în care, sub conducerea unei călăuze luminate, un regim a reaprins flacăra Revoluției franceze: regenerarea omului. Este adică o ordine postrevoluționară care a rămas fidelă proiectului revoluționar — cumul providențial a cărui rețetă francezii din secolul al XVIII-lea n-au găsit-o și care permite sporirea numărului celor care cred în ea, prin reunirea tradițiilor stîngii europene în jurul unei concepții minimale împărtășite: democrația fără capitalism.

---

[20] *Cf. supra*, p. 153.

[21] Romain Rolland, *op. cit.*, pp. 229–232.

Imaginea aceasta e alimentată, prin contrast, de intenția proclamată de către fasciști de a pune capăt principiilor de la 1789. Mussolini și apoi Hitler nu și-au ascuns niciodată ostilitatea față de Revoluția franceză și de pretenția de a reconstrui societatea pe baza drepturilor individului. Ei au amestecat critica de dreapta și critica de stînga adusă individualismului burghez ascuns sub masca drepturilor omului: confuzie foarte firească, de vreme ce critica în cauză este în fondul ei aceeași, de la Burke la Marx, și opune realitatea socială abstracției egalitare. Dar Burke scoate în evidență doar contra-modelul societății tradiționale, în vreme ce Marx inventează o societate post-individualistă; el supralicitează condamnarea lumii burgheze, dar o face prin prisma a ceea ce se presupune că-i va urma. El o neagă, dar o și legitimează ca prefață indispensabilă, întărind în numele istoriei respingerea radicală a lumii care a precedat-o. În același fel, fasciștii și comuniștii îi pot detesta deopotrivă pe burghezi. Dar această pasiune împărtășită nu schimbă cu nimic ideile lor contradictorii privind obiectivele acțiunii politice. „Comunitatea" fascistă, sprijinindu-se pe negarea lui 1789, evocă negreșit, indiferent ce crede despre ea, ideea contrarevoluționară. Comunismul, dimpotrivă, se prezintă într-o continuitate dialectică (celebra „negare-depășire") cu Declarația drepturilor omului și cu democrația burgheză. El vrea să realizeze în sfîrșit făgăduințele acesteia. Rolland și Gide nu spun altceva atunci cînd preamăresc Uniunea Sovietică, văzînd în ea un șantier al viitorului.

Această viziune lineară a istoriei contemporane, sfîșiată între forțe reacționare, avîndu-i ca detașament de șoc pe fasciști, și o tabără democratică, avînd U.R.S.S. drept figură emblematică, se alimentează de altfel mai puțin din marxism cît dintr-un sentiment al progresului uman, a cărui articulație principală este Revoluția franceză. Marxismul propriu-zis, în sensul în care este o filozofie, nu va avea o adevărată influență, în universitățile europene de pildă, decît după al doilea război mondial.[22] Politica sovietică și partidele comuniste ce urmează calea trasată de ea nu prezintă decît un rudiment al acestei filozofii, dar însuși caracterul acesta grosolan permite anexarea în propriul beneficiu a oricărei concepții optimiste asupra istoriei, adică întreaga tradiție democratică. Așa se face că pînă și la națiunile în care democrația s-a născut și s-a dezvoltat independent de Revoluția franceză, cum sînt Anglia și Statele Unite, influența unei Uniuni Sovietice antifasciste se poate răspîndi tocmai în numele optimismului istoric: cine luptă împotriva lui Hitler luptă prin chiar acest fapt pentru drepturi și pentru libertăți, în sensul emancipării oamenilor.

În acest sens, antifascismul elimină din comunismul sovietic o bună parte din agresivitatea antiburgheză în care Lenin îi drapase originile pentru a separa bolșevismul de social-democrație. Fațada comunismului devine astfel

[22] Așa cum am văzut, situația de la Cambridge e diferită. În Franța însă, de pildă, marxismul nu va pătrunde masiv în universități decît după 1945. Între cele două războaie, el este mai răspîndit în rîndul scriitorilor decît al profesorilor.

mai puțin respingătoare pentru Occident: Lenin dizolvase Constituanta abia aleasă, Stalin promulgă în 1936 o Constituție aparent conformă bunelor principii. Cu cît puterea lui e mai asiatică, cu atît afișează un aer mai occidental. Uniunea Sovietică își atenuează propriul caracter singular în raport cu democrațiile pentru a-l sublinia pe cel al lui Hitler. Din restul de singularitate care-i mai rămîne ea își creează un avantaj în cursa pe drumul libertății, explicînd prin aceasta ostilitatea deosebită pe care i-o poartă dictatorul german. Asemenea unui judoka, Stalin întoarce în propriul său folos ura pe care naziștii o poartă democrației.

În sfîrșit, înscriind Uniunea Sovietică în prima linie a națiunilor democratice aflate în luptă împotriva fascismului, Stalin cîștigă un avantaj capital: un dușman feroce, lipsit de politeturi liberale, identificabil și totuși omniprezent. Din Octombrie 1917, revoluția proletară se află față-n față cu burghezia internațională, monstru abstract pe care-l oferă, spre a fi detestat, tuturor muncitorilor din lume. Într-un sens, monstrul chiar trebuie să fie abstract: căci revoluției îi trebuie un adversar general ca și ea, gata pretutindeni de încăierare, conferind grandoare și demnitate luptei dintre trecut și viitor. Francezii de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea caracterizaseră drept „aristocratic" tot ce părea sau era ostil revoluției lor, de la fostul nobil emigrat la țăranul din Vandeea, trecînd prin negustorul „hrăpăreț". Ei trăiseră cu spaima „complotului aristocratic". Bolșevicii ruși, în schimb, au înălțat sperietoarea burgheză, și mai puțin circumscrisă: căci burghezia este prezentă peste tot acolo unde se îmbogățește un om. Sub forma sa internațională, ea este universală precum capitalismul: atît de abstractă încît amenințările ei contrarevoluționare își pierd din realitate. Francezii din 1793 se războiau cu Europa aristocratică. Revoluția rusă, îndată după N.E.P., își sparge pieptul evocînd agresiunea iminentă a „imperialismului": acest imperialism însă n-are nume, de vreme ce are mai multe, și între ele propaganda nu alege. Mișcarea comunistă se bate cu o amenințare fără chip.

Totul se schimbă o dată cu venirea lui Hitler la putere: amenințarea a căpătat chip. Nu fiindcă nazismul ar conține întreg imperialismul. Dar el dă o nouă actualitate ideii de război interimperialist și-i permite lui Stalin să-l izoleze ca dușman principal. Pînă la victoria sa, fascismul nu era decît o versiune antiliberală a dominației burgheze în secolul XX; aceasta din urmă, prezentă pretutindeni, nu scotea în evidență nici o țară. Exista desigur Mussolini, dar Italia fascistă nu amenința pacea lumii, și de altfel Uniunea Sovietică întreținea relații bune cu ea. Hitler, dimpotrivă, are înscris războiul în programul său, iar Stalin e primul care înțelege asta, de vreme ce acesta e motivul cotiturii din 1934. Dar asta nu e tot. Operațiunea comportă beneficii suplimentare. Instaurînd teroarea în Germania, Hitler oferă în sfîrșit Revoluției sovietice un dușman pe măsură. Dictatura burgheziei își află aici caracteristicile adevărate și în același timp concrete. În Germania ea nu se mai poate ascunde sub deghizări liberale, așa cum face în democrația americană, în parlamentarismul englez sau în Republica franceză. Nazismul o

dezvăluie așa cum este, adică incapabilă să-și mai asume propria legalitate și recurgînd la violența fățișă.

Cu puțin înainte ca Stalin să declanșeze în Uniunea Sovietică o teroare mult mai vastă, teroarea hitleristă are mai întîi o valoare profilactică: polarizînd indignarea lumii democratice asupra Berlinului, ea deturnează cu anticipație atenția de la ceea ce se va întîmpla la Moscova peste doi ani. Este una din semnificațiile agitației în favoarea lui Dimitrov și ale contra-procesului Reichstagului din 1933. Din activist al Kominternului, Dimitrov devine un erou al antifascismului. Prin el, comunismul își schimbă chipul. El nu se mai definește prin ceea ce este, ci prin ceea ce-l opune lui Hitler, și prin aceasta fascismului în general.[23]

Așa se explică, începînd cu această perioadă, folosirea fără nici un discernămînt, în limba rituală, a termenului „fascist". Fasciștii trebuie să se afle pretutindeni, de vreme ce pretutindeni trebuie definiți comuniștii. Teama geopolitică pe care Stalin a nutrit-o față de Hitler este transpusă în ideologia bolșevismului de tip nou: revoluția proletară devenită avangardă a democrației împotriva fascismului. Dușmanul este teribil, concret și totodată ascuns; încarnat în persoana lui Hitler, și totuși omniprezent în țările burgheze, ba chiar în Uniunea Sovietică; complotînd fără încetare pentru a îngenunchea țara socialismului, adversarul său cel mai redutabil. Această bipolarizare a lumii politice, tipică pentru crezul revoluționar, explică de ce nu mai există adversari ai U.R.S.S. staliniste care să nu fie „fasciști"; începînd cu Trotki și partizanii săi care ocupă locul de onoare în împărțirea rolurilor contrarevoluționare: „hitlero-trotkistul" se află în capul listei de dușmani ai poporului și de vinovați de crima de antisovietism.

Pentru a o înțelege, denumirea trebuie curățată de tot ce are absurd în ea și înțeleasă prin prisma funcției pe care o deține în cadrul antifascismului stalinist; ea înseamnă că orice adversar sau orice om care critică U.R.S.S. se pune în slujba cauzei lui Hitler. Cei mai nocivi dintre acești adversari sau dintre acești critici sînt cei care luptă în interior sau care, din exil, se adresează încă foștilor lor partizani rămași în țară. Neîmblînzitul Trotki este cel mai ilustru dintre ei; în plus, el a rămas fidel bolșevismului de tip vechi și agită împotriva lui Stalin drapelul lui Lenin. În politică, și cu deosebire în politica revoluționară, unde legitimitatea ideologică joacă un rol așa de însemnat, dușmanul cel mai detestat este adversarul din imediata apropiere: una din menirile proceselor de la Moscova dintre 1936 și 1938 va fi aceea de a stabili în fața lumii complicitatea lui Trotki cu Germania pe de o parte și cu Japonia pe de alta, într-un vast complot urmărind distrugerea Uniunii Sovietice.

Extraordinara credulitate a opiniei publice mondiale față de această fabulație nu se datorează pur și simplu mărturiilor publice ale acuzaților. Știm

[23] Aspectul este bine analizat de David Caute, *Le Communisme et les intellectuels français, 1914–1966, op. cit.*, partea a II-a, cap. 2, p. 127.

astăzi că aceștia din urmă repetau un rol învățat sub amenințare și sub tortură. Autoacuzațiile lor puteau fi respinse demonstrîndu-se că făceau referire la fapte sau întîlniri care nu puteau avea loc: așa le-a respins și Trotki în contra-procesul organizat de stînga americană sub egida lui John Dewey.[24] Dar această respingere empirică, cea mai incontestabilă din toate, deschidea totodată calea unor întrebări mai vaste. Căci dacă faptele mărturisite erau false, iar mărturiile, în consecință, lipsite de valoare, cum trebuia privit un regim care făcea din ele instrumente de propagandă și justificări pentru lupta sa? Dacă Trotki era nevinovat, morala înceta să se mai afle la stînga. Astfel încît acceptarea veridicității acestei avalanșe de mărturii corespundea mai puțin unei convingeri raționale bazate pe examinarea conținutului lor, cît pe voința mai mult sau mai puțin conștientă de a nu incrimina Revoluția sovietică. Sau: costul psihologic era mai mic dacă se acorda credit mărturiilor, oricît de neverosimile, decît dacă erau puse la îndoială, în ciuda spectacolului dat de acuzați. În primul caz, trebuia să închizi ochii asupra „detaliilor" pentru a salva arhitectura generală. În cel de-al doilea, te declarai convins de micile fapte demonstrabile, fără a mai putea adera la ansamblu. Slăbiciunea, conjugată cu patima, i-a împins pe mulți către prima soluție: pe unii fiindcă erau deja comuniști sau simpatizanți ai comunismului; pe alții, cei mai numeroși desigur, fiindcă aveau nevoie de o „bună" imagine a Uniunii Sovietice pentru ca lupta antifascistă să mai aibă un sens; pe alții, apoi, din teama de a cădea într-un antisovietism reacționar; pe alții, în sfîrșit, pur și simplu fiindcă U.R.S.S. devenise în vremea lui Stalin o mare putere, și chiar aliată a Franței; adevărul este că U.R.S.S. posedă de acum înainte o mare putere de intimidare și se folosește de ea.

În această privință, drama nu este că în sînul coaliției antifasciste, socotită de stînga politică din întreaga lume drept propria rațiune de a fi, se află un mare stat totalitar. La urma urmei, se poate foarte bine închipui o coaliție de acest tip fără alt liant decît ostilitatea față de Germania nazistă, teama față de Hitler putînd fi o rațiune suficientă pentru a se uni. Dar nu așa au stat lucrurile. Înainte de a fi geopolitic, antifascismul este ideologic; el și-a înscris democrația pe stindarde. Care democrație? Statul sovietic, socotit a întruchipa proletariatul aflat la putere, îi constituie avangarda; succesor al revoluțiilor burgheze, el îi poartă mai departe mesajul de egalitate și libertate. Dovada este că Stalin își înveșmîntează și politica internă în antifascismul democratic: Zinoviev, Kamenev, Radek sau Buharin nu sînt vinovați doar de slăbirea coeziunii politice a poporului în fața lui Hitler, ci de complotare secretă cu Gestapoul. Prin urmare, cei care pun la îndoială crimele lor mărturisite nu mai sînt antifasciști, ci aliați ai lui Hitler. Cumplita logică a războiului — care, sub forma sa patriotică, indignase atît de tare extrema stîngă europeană în 1914–1918 — funcționează din nou, sub forma sa ideologică, dar de data aceasta în beneficiul bolșevismului și în timp de pace. Cine-l critică pe Stalin

[24] *Cf.* nota 10, p. 292.

este de partea lui Hitler. Geniul gruzinului constă în aceea că a prins atîția oameni rezonabili în această capcană, simplistă și redutabilă totodată.

*

Întîmplarea face că exact în momentul în care Romain Rolland se hotărăște în sfîrșit să întreprindă pelerinajul la Moscova, în 1935, Suvarin publică la Paris marea sa carte despre Stalin subintitulată: „Privire istorică asupra bolșevismului". Este încununarea unei îndelungate munci de elaborare începute în 1930, care a cunoscut numeroase obstacole. Contractul semnat în vremea aceea cu un mare editor american este curînd anulat sub pretextul întîrzierilor lui Suvarin, care se ocupă simultan de compilarea documentației pentru carte și de conducerea și redactarea revistei *Critique sociale*.[25] Încheiat la mijlocul anului 1934, manuscrisul acesta de peste o mie de pagini cade ca un trăsnet în atmosfera timpului. Apropierea diplomatică franco-sovietică e în curs, orchestrată de mărturiile entuziaste ale „amicilor U.R.S.S.", elocvente în special în cazul radicalilor. Uniunea antifascistă prinde chip în Franța începînd de la mijlocul anului. Suvarin are dificultăți în găsirea unui editor francez. Respins de Gallimard, în ciuda susținerii sale de către Alain (el însuși mobilizat de Simone Weil), este acceptat în cele din urmă de Plon, în ciuda opoziției lui Gabriel Marcel.[26] Cartea apare, așadar, în iunie 1935, luna în care se ține la Paris Congresul scriitorilor pentru apărarea culturii, mare demonstrație antifascistă pusă în scenă de Münzenberg. Încă o coincidență simbolică.

Staline a lui Suvarin constituie prima istorie a Uniunii Sovietice, inclusiv a Revoluției din Octombrie. Va rămîne multă vreme singura. Autorul era încă din 1930 un spirit extrem de liber. Vechi militant al mișcării comuniste, el avea avantajul inestimabil de a cunoaște din interior realitatea sovietică. Aidoma exclușilor sau transfugilor, dobîndise prin destrămarea iluziei acea privire dezamăgită care reprezintă una din condițiile analizei. Făcuse din studiu, mai mult decît majoritatea dintre ei, un centru al vieții sale: ceea ce caracterizează neînsemnatele sale acțiuni militante în urma marii rupturi este, alături de modestia ambițiilor, pasiunea pentru adevăr, în care și-a reinvestit ardoarea tinereții. Convertire radicală de la un gen la altul, dar care mobilizează aceeași energie, aceeași agresivitate — ieri împotriva burghezilor, de azi înainte împotriva mistificatorilor comunismului. Scriindu-și cartea, Suvarin și-a descoperit vocația.

Înțelegi mai bine, citindu-l, ce l-a despărțit pe dată de disidența trotkistă.[27] Deși bolșevic întîrziat, fostul conducător al Armatei Roșii întruchipează împreună cu Lenin bolșevismul învingător din Octombrie. Chiar învins, chiar

[25] J.-L. Panné, *Souvarine, op. cit.*, cap. 16, pp. 222–226.
[26] *Ibid.*, p. 224.
[27] *Cf. supra*, p. 128–129.

exilat, el face caz de această moștenire ca de sensul propriei sale vieți. Din Turcia, din Norvegia sau din Mexic, el este mereu, în propriii săi ochi, răspunzător de Uniunea Sovietică, de vreme ce el, și numai el, este tovarășul lui Lenin. Revoluția proletară l-a urmat în exil. De aici măreția lui, eroismul, puterea pe care o exercită asupra imaginației. Și tot de aici orbirile: denunțînd cu încrîncenare ceea ce-i desparte pe Stalin și pe Lenin, el nu vede deloc ceea ce-i unește. Incapabil să critice fundamentele statului sovietic, n-a oferit niciodată împotriva lui Stalin altceva decît o polemică leninistă, aptă doar, cum se și cuvine, să-i dezbine pe puținii săi partizani.[28]

Pe lîngă acest profet fără auditoriu, Suvarin întruchipează rațiunea analitică. El formulează asupra veacului un diagnostic în chip mai radical pesimist: speranța revoluționară a tinereții sale își află sfîrșitul aici și, în plus, țara în care ea s-a întrupat a devenit prin excelență patria minciunii de stat. Prin urmare, ceea ce se impune acum nu e a face, cu noi eforturi, o nouă revoluție, cît a înțelege ce s-a petrecut în Rusia. Între 1925 și 1930, Suvarin mai era „comunist", în felul său; cel puțin așa pretindea, ca pentru a-și atenua singurătatea și a păstra o ultimă legătură cu trecutul. Cartea sa însă, scrisă între 1930 și 1934, nu mai are nimic dintr-un manifest politic. Rod al unor răbdătoare cercetări și al unei vaste documentări, cartea ar putea fi o lucrare aproape universitară, dacă n-ar fi curajul mobilizat pentru tratarea unui asemenea subiect, cu totul excepțional. Căci Suvarin nu este un maestru în *understatement*. Înaintînd de la un fapt la altul, înlănțuind cauzele și rațiunile, motivele și justificările, el scrie o istorie politică în mare măsură clasică, o istorie care acordă importanță atît constrîngerilor situaționale, cît și deciziilor și responsabilității oamenilor. Ceea ce-i dă o valoare deosebită ține de judecata dreaptă și cutezătoare și de exercitarea fără rezerve a demnității morale a istoricului. Tînărul veteran al bolșevismului a regăsit tradiția clasică.

Nu vreau să merg mai departe în discutarea acestei cărți, mai degrabă celebră decît citită cu adevărat, dacă e să judecăm după soarta sa editorială.[29] Pentru argumentarea mea e suficient faptul că ea fixează coordo-

---

[28] Partea cea mai lucidă a scrierilor lui Trotki din exil este cea consacrată criticii politice germane a Kominternului între 1930 și 1933. El vede limpede dezastrul către care conduce denunțarea social-democraților ca „social-fasciști", ca și concesiile tactice făcute naziștilor. *Cf.* Léon Trotski, *Comment vaincre le fascisme. Écrits sur l'Allemagne, 1930–1933*, trad. din rusește, Éditions de la Passion, 1993.

[29] Boris Souvarine, *Staline. Aperçu historique du bolchevisme*, Plon, 1935; reed. 1937 și 1940 (adăugită cu un capitol: „La contre-révolution" și cu un post-scriptum). *Ibid., Stalin. A Critical Survey of Bolshevism* (trad. C.R.L. James), Seker and Warburg, Londra, 1939; Querido, Amsterdam, 1940. Reeditare a ediției din 1940, Champ libre, 1977 și 1985 (în plus cu o prefață și o postfață); reed. Ivrea, 1993.

În aprilie 1937, vînzările atinseseră 6 800 exemplare. Ediția din 1940 poartă mențiunea „8 000". Nu se cunosc vînzările ediției în limba engleză. *Cf.* Jean-Louis Panné, *Boris Souvarine, op. cit.*, p. 225.

natele istoriei politice a bolșevismului și că pune marile probleme ale acestuia: raportul dintre comunismul lui Lenin și tradiția rusească, adevăratul caracter al Revoluției din Octombrie, degenerarea teroristă și birocratică a revoluției încă din vremea lui Lenin, natura și cauzele victoriei lui Stalin în luptele pentru succesiunea la conducere, misterul caracterului și patimilor sale, costul nemăsurat al oricărei acțiuni din punct de vedere economic și moral. Enigma din jurul publicării acestei cărți nu ține de conținutul său, ci de slabul ei ecou. Om încă tînăr, Suvarin aparține totuși, prin întreaga sa viață, unei perioade a comunismului pe care cotitura antifascistă a șters-o mai mult sau mai puțin din amintire. El l-a cunoscut pe Lenin, cele douăzeci și una de condiții, nașterea Kominternului și a Partidului Comunist Francez, precum și începuturile luptei pentru succesiune, în care n-a putut sau n-a știut să joace nici un rol: povești de demult, căci Stalin a ieșit victorios și a întors activitatea Kominternului împotriva lui Hitler. Gide e mai bătrîn decît Suvarin, dar aderînd tîrziu la comunism apare într-o postură nouă — și de altfel provizorie — la tribunele antifasciste. Suvarin, în schimb, și-a petrecut singurătatea rebelă în micile grupuri marginale — prea slabe ca să-i ofere protecție și prea vizibile ca să nu-l expună. Veche țintă a insultelor Partidului Comunist Francez, care simte în el pe drept cuvînt un adversar ireductibil, Suvarin și-a epuizat creditul în ochii opiniei publice. Dreapta îl privește cu neîncredere, fiindcă a fost comunist, stînga la fel, fiindcă nu mai este. În ceasul sacrei uniuni împotriva lui Hitler, anticomunismul nu trebuie tolerat: comuniștii au făcut totul pentru a denunța cea dintîi mare carte despre istoria lor drept o răfuială sordidă aparținînd unui renegat.

Astfel, tot ce se referă la Uniunea Sovietică se transformă într-un tabu din ce în ce mai strict pentru opinia democratică. Am văzut că tendința este veche și ține de un privilegiu și un scrupul: U.R.S.S. este pe de o parte depozitara etichetei de revoluționar și, pe de alta, este neîncetat expusă calomniilor reacțiunii. Un dublu motiv de a frîna criticile, chiar și pe cele amicale, cu atît mai mult pe cele ostile. Situația politică din 1934–1936 a transformat acest soi de piedică interioară în regulă morală, iar comuniștii sînt păzitorii ei. Cine vrea să-și facă o idee mai exactă se poate transpune cu gîndul la marele Congres al scriitorilor pentru apărarea culturii despre care am vorbit mai sus. Este sfîrșit de iunie 1935, și floarea inteligheției antifasciste franceze și europene a fost mobilizată pentru a celebra, împotriva lui Hitler dar alături de comuniști, valorile culturii întruchipate de umanismul sovietic. Sînt de față, din partea Franței, Alain, Rolland, Barbusse, Aragon, Malraux, Gide, Guilloux, Vildrac; germanii Heinrich Mann, Bertolt Brecht, Johannes Becher; rușii Ehrenburg și Alexei Tolstoi, ca și Aldous Huxley și E.M. Forster din partea Angliei.

Ca la orice congres, există tribuna și, în paralel, culoarele. La tribună, oratorii zilei, îmbrățișările, marile discursuri umaniste. Pe culoare, în ascuns, o singură problemă, dar foarte încurcată: cazul Victor Serge. Fiu al unor

exilați ruși stabiliți în Belgia[30], tînărul Victor Serge militase înainte de 1914 în mișcarea anarhistă; amestecat în afacerea „banda lui Bonnot", făcuse cinci ani de pușcărie în Franța înainte de a trece în 1919 de partea Revoluției sovietice și a Kominternului. Exclus din Partid pentru „trotkism" în 1928 și în curînd arestat, este rapid eliberat fără să-și fi schimbat totuși ideile. Iată-l deci scriitor pe cont propriu, instalat la Leningrad, autor al uneia din cele trei cărți ale seriei Istrati[31], lecuit de toate iluziile asupra universului stalinist. Este din nou arestat în martie 1933 și deportat la Orenburg, în Urali. Socrii săi, familia Rusakov (Serge se căsătorise, ca și Pierre Pascal, cu una din fetele Rusakov), sînt expulzați din Leningrad. Soția sa, Anita, este și ea arestată.

Victor Serge este un personaj în zona marginală a stîngii franceze, și ea îi sare în ajutor. Cine poate înțelege mai bine ce i se întîmplă decît Rosmer, Pascal sau Suvarin? Cel dintîi apel pentru eliberarea sa apare în numărul 8 al revistei *Critique sociale*, încă în aprilie 1933, în vreme ce presa de orientare comunistă tace sau încearcă să-l discrediteze pe Victor Serge. Tace Barbusse, la publicația *Monde*; tace Aragon, la *Commune*. Romain Rolland și Gide se simt stingheriți și încearcă să intervină discret la nivel înalt, fără a critica fățiș Uniunea Sovietică. Cazul Serge este exemplar în măsura în care e una din primele ilustrări ale manipulării colective a intelectualilor antifasciști prin șantajul anticomunismului. La Congresul Reciprocității din iunie 1935, organizatorii au fost nevoiți să accepte dintru început că se poate vorbi de la tribună despre Victor Serge, dar au făcut totul ca, prin împărțirea rolurilor și discursurilor, intervențiile să fie reduse la minimum. Totuși, un mic grup — în care se află André Breton, Magdeleine Paz, Charles Plisnier, Henri Poulaille — reușește să-l împingă la tribună pe marele profesor italian exilat de Mussolini, Gaetano Salvemini: „Nu m-aș simți îndreptățit să protestez împotriva Gestapoului și împotriva O.V.R.A.* fascistă dacă m-aș sili să uit că există o poliție politică sovietică. În Germania există lagăre de concentrare, în Italia există insule penitenciare și în Rusia sovietică există Siberia... Victor Serge e prizonier în Rusia."[32] Temă reluată a doua zi de alți conjurați, dar care nu are parte de o primire mai bună: Congresul n-a fost organizat pentru a critica U.R.S.S., ci pentru a-i aduce laude! În cele din urmă, Serge va fi autorizat, la ceva mai puțin de un an de la aceste evenimente, să părăsească teritoriul sovietic și să plece în Belgia — gest care reprezintă o excepție în comportamentul lui Stalin, menit fără îndoială mai puțin să-i combată pe adversarii săi, cît să-i mulțumească pe prieteni, în frunte cu Romain Rolland, întinzîndu-le o ultimă momeală.

---

[30] *Cf.* J.-L. Panné, „L'affaire Victor Serge", *Communisme*, nr. 5, 1984, P.U.F., pp. 89–104; Victor Serge, *Mémoires d'un révolutionnaire, 1901–1941*, *op. cit.*

[31] *Cf. supra*, p. 152.

* Opera Vigilanza Repressione Antifascismo — organizație secretă înființată în 1928 cu scopul de a reprima orice manifestație împotriva fascismului italian. (*N. t.*)

[32] Declarația lui Gaetano Salvemini este reprodusă în caietul nr. 7 (iulie 1935) al revistei *Les Humbles* (pp. 5–9) sub titlul: „Pour la liberté de l'esprit".

Printre participanții la Congresul Reciprocității care au păstrat tăcerea asupra afacerii Victor Serge, cel mai celebru este André Gide, aflat în culmea gloriei literare. N-a spus cine știe ce, în schimb a ascultat. Nu e comunist, dar ilustrează destul de bine, începînd cu primii ani ai deceniului patru, figura tovarășului de drum. Mai întîi prin ceea ce simplul său nume aduce cauzei. Apoi prin felul în care și-a făcut intrarea pe scena politică: intrare mai curînd estetică decît filozofică, mai curînd sentimentală decît politică. Gide este prin excelență autorul burghez antiburghez. Arta sa a răscolit atît de adînc această rană sau acest filon, încît, dintr-o condiție generală a scriitorului modern, a făcut o literatură în chip burghez subversivă. Născut într-o mare familie protestantă, Gide se rușinează de acest privilegiu. Homosexual fiind, a detestat ipocrizia morală a convențiilor. Călător filozof, un al doilea Montaigne, a denunțat violențele colonizării franceze în Africa. Deși a împrumutat accente literare de la Nietzsche, adîncul spiritului său este alcătuit din Evanghelii și din credința în Cristos — amestec instabil de revoltă și vinovăție, drumul clasic către utopiile revoluționare. Acestui individualist, acestui estet, acestui patrician, comunismul îi va aduce nu numai o adevărată cauțiune antiburgheză, ci și inestimabila binefacere a reîntîlnirii cu comunitatea. În sfîrșit, dacă ținem seama de fărîma de naivitate prezentă la mai toți scriitorii, chiar la cei mai mari, el va extinde gloria sa la dimensiunile umanității. Cînd nu este un militant ascuns, o „cîrtiță", adevăratul tovarăș de drum este adesea despărțit de ceea ce crede că slujește printr-o neînțelegere radicală: motiv pentru care asocierea este atît de instabilă. Oamenii Kominternului, care au aici o concepție strict instrumentală, o știu de altfel prea bine.

Mai rămîn circumstanțele. Aidoma atîtor contemporani de-ai săi, Gide a văzut în primul plan cincinal antiteza perfectă a dezordinii capitaliste: emergența rațiunii în istorie. Pornind de aici, și-a construit încetul cu încetul o imagine a U.R.S.S. privită ca patrie a dezvoltării, a învățămîntului și a culturii. Îl frecventează pe Vaillant-Couturier, veteranul intelectualilor comuniști francezi; are legături de prietenie cu Jef Last și Eugène Dabit, amîndoi comuniști. În 1932 refuză încă să se înscrie în Asociația Scriitorilor și Artiștilor Revoluționari; în 1933 însă, acceptă să figureze în comitetul director al revistei *Commune* aparținînd asociației. Venirea lui Hitler la putere la Berlin îl împinge pe scena publică. Participă la toate mitingurile în favoarea lui Dimitrov, la toate comitetele intelectualilor antifasciști, apoi la tribunele Frontului Popular, străduindu-se să vorbească limbajul politic al stîngii unite: cu toate acestea, nu e niciodată greu de regăsit artistul înapoia catecumenului.[33]

[33] În 1932, André Gide publică *Pages de Journal (1929–1932)* la *N.R.F.* El dezvăluie aici (sub data 27 iulie 1931) simpatia sa pentru Uniunea Sovietică. Entuziasmul său este uneori temperat de informațiile pe care i le comunică Pierre Naville, dar, de-a lungul anilor, adeziunea sa la comunism — urmare a respingerii lumii capitaliste — se adîncește. Se ține totuși departe de organizațiile comuniste precum A.S.A.R. pînă la venirea la putere a lui Hitler. Apoi se angajează fățiș de partea partidului comunist, publicînd *Les Caves*

Comuniștii îl cred mai trainic înhămat la carul lor decît este el în realitate. Ei nu manifestă suficientă neîncredere față de spiritul său independent. Dacă nu cumva așteaptă prea mult de la vanitatea sau de la slăbiciunea sa. Oricum, se dau peste cap ca să-l convingă să facă o vizită în Uniunea Sovietică. Pelerinajul la Moscova este la modă, iar sovieticii au devenit maeștri în primirea oaspeților de seamă. În vara anului 1934, Malraux, Aragon, Jean-Richard Bloch au venit să asiste la Congresul scriitorilor sovietici, iar Malraux și-a înmulțit declarațiile de solidaritate cu U.R.S.S.[34] Călătoria lui Romain Rolland a fost un triumf, atît prin felul cum s-a desfășurat, cît și prin efectele ei propagandistice. Ideea este de a repeta operațiunea cu cea de-a doua stea literară din orbita comunismului francez. Îmbrobodit, stîrnit, flatat din toate părțile, Gide cedează: guvernul sovietic anunță că a tipărit trei sute de mii de cărți poștale cu portretul său![35] Scriitorul ajunge la Moscova cu prietenul său Pierre Herbart, exact la un an după vizita lui Romain Rolland, la sfîrșitul lui iunie 1936, întîlnindu-se la Leningrad cu patru prieteni apropiați care vor participa și ei la călătorie: Jef Last și Eugène Dabit, dar și Louis Guilloux și editorul Schiffrin.

Primire regească, stil de viață fastuos, grijă pentru cele mai mărunte lucruri: nici o șansă nu este acordată întîlnirii neprevăzute între estetul francez și realitatea dură a Uniunii Sovietice. Gide și prietenii săi consimt la acest ceremonial și joacă rolurile ce le-au fost repartizate. Gorki a murit puțin înainte de sosirea lor, și Gide rostește un discurs funebru absolut pe linie, retușat de altfel de către Aragon. Se simte însă curînd supravegheat, și ceea ce Romain Rolland acceptase ca pe un fapt inevitabil îl șochează de parcă ar fi o sclavie. Buharin, pateticul Buharin, pe care Rolland îl putuse vedea cu numai un an înainte (dar care deja nu mai poate vorbi), nu mai reușește să treacă de poliția secretă care-l izolează de lumea exterioară. Citind relatarea călătoriei făcută de Pierre Herbart[36], e limpede că Gide reacționează la primirea ce-i este făcută

---

du Vatican (trad. rom. Iulia Soare: *Pivnițele Vaticanului*, Editura pentru literatură universală, București, 1966 — *n. t.*) în foileton în *L'Humanité*, participînd la campaniile pentru eliberarea lui G. Dimitrov și E. Thälmann. Antifascismul său este o componentă esențială a adeziunii sale la comunism ce culminează la Congresul scriitorilor pentru apărarea culturii (Paris, 21–25 iunie 1935), unde ia apărarea Uniunii Sovietice împotriva acuzațiilor de uniformizare și de negare a drepturilor individuale.

[34] F. Kupferman, *Au pays des Soviets, op. cit.*, cap. 3, p. 103. Jean Lacouture, *André Malraux. Une vie dans le siècle*, Le Seuil, 1973, cap. 21, pp. 170–174.

[35] P. Daix, „Les Voyages à Moscou. Un demi-siècle d'illusions", în *Le Figaro*, luni, 15 iunie 1992.

[36] Pierre Herbart, *En U.R.S.S. 1936*, Gallimard, 1937. La întoarcerea din călătoria în China și Indochina ca reporter al ziarului lui Barbusse, *Monde*, Pierre Herbart (1904–1974) aderă la partidul comunist. Intră în redacția ziarului *L'Humanité*, apoi, în noiembrie 1935, pleacă la Moscova pentru a conduce ediția franceză a revistei *Littérature internationale*. Descoperirea societății sovietice, călătoria pe care o face împreună cu Gide îl determină să-și reconsidere angajamentul politic, dar războiul din Spania îl împiedică să ia public poziție împotriva comunismului sovietic. În 1958, revine asupra șederii lui la Moscova în *La Ligne de force* (Gallimard, „Folio", 1980), care constituie o mărturie foarte puternică.

cu un soi de neîncredere instinctivă și că, sub sărbătoarea aparentă a fiecărei zile și a fiecărei vizite, deziluzia a pus stăpînire pe acești turiști bănuitori.

Înțelegem și mai bine toate acestea citind acel *Retour de l'U.R.S.S.* pe care Gide îl publică la Gallimard încă de la sfîrșitul lui octombrie, de parcă s-ar grăbi să se elibereze de o impostură în care își jucase și el rolul. Lucrarea nu e deloc scrisă pe un ton ostil Uniunii Sovietice; ea nu poate fi în nici un caz comparată cu literatura reacționară asupra acestui subiect. Dimpotrivă. Tratînd o problemă arzătoare, Gide n-a pierdut nimic din delicatețea cu care abordează lucrurile. În anumite privințe reportajul său păstrează chiar urme de naivitate, de pildă în descrierea instituțiilor model prin care a fost purtat. E adevărat că el consemnează deopotrivă monotonia tristă a vieții sociale, urîțenia obiectelor produse, restaurarea inegalității, lipsa de valoare a artei. Dar fondul decepției sale nu e de ordin economic, social sau estetic. El ține de dispariția libertății.

În saluturile stahanoviștilor, în plecăciunile academicienilor și în complimentele „pionierilor", Gide a simțit pretutindeni îndoctrinarea, tirania și frica. Plecase cu speranța de a întîlni o societate revoluționară și a găsit pretutindeni sclavi obligați să-l adore pe Stalin. Aspectul cel mai izbitor al cărțuliei sale, mascat pe jumătate de urbanitatea desăvîrșită a stilului, ține de constatarea faptului că U.R.S.S., nefiind — sau nemaifiind — ceea ce pretinde a fi, o putere absolută, îi obligă pe toți cetățenii să repete și chiar să creadă contrariul: că este ceea ce pretinde a fi. „Ceea ce se cere acum e acceptarea, conformismul. Se dorește și se pretinde o aprobare a tot ce se face în U.R.S.S.; se încearcă obținerea unei aprobări — dar nu resemnate, ci sincere, chiar entuziaste. Lucrul cel mai surprinzător este că se și reușește. Pe de altă parte, cel mai mărunt protest, cea mai măruntă critică e pasibilă de cele mai grave pedepse, fiind de altfel de îndată înăbușită."

Și aici urmează fraza cea mai cumplită din carte: „Și mă îndoiesc că există astăzi o țară, fie ea chiar Germania lui Hitler, în care spiritul să fie mai puțin liber, mai îngenuncheat, mai temător (terorizat), mai vasalizat."[37]

Plecat ca tovarăș de drum, Gide se întoarce acasă cu comparația Stalin–Hitler și cu un diagnostic care-l prefigurează pe al lui Ciliga[38], formulat

---

[37] A. Gide, *Retour de l'U.R.S.S.*, Gallimard, 1936, p. 67.

[38] Ante Ciliga, *Au pays du grand mensonge*, Gallimard, 1938; reed. Champ libre, 1977. Născut la Istria, Ante Ciliga (1898–1992) militează în mișcarea naționalistă croată. Aderă la comunism după război, participă la crearea Partidului Comunist Iugoslav, apoi își continuă studiile la Praga, Viena și Zagreb. În 1922 devine secretar al partidului pentru Croația. Promovat membru al Biroului politic, este arestat și expulzat. La Viena lucrează în biroul balcanic al Kominternului și este trimis la Moscova în toamna anului 1926. Locuind trei ani la Moscova și unul la Leningrad, începe să critice regimul. Închis timp de trei ani la Verkne-Uralsk, apoi exilat doi ani în Siberia, Ciliga reușește să părăsească Uniunea Sovietică în decembrie 1935, folosindu-se de naționalitatea sa italiană. Instalat la Paris, scrie și publică importanta sa lucrare: *Au pays du grand mensonge*. Din 1941, întreprinde o călătorie în Europa, este arestat de ustași și întemnițat șase luni în lagărul de la Jasenovac. Eliberat, merge la Berlin și asistă la prăbușirea celui de-al treilea Reich. După război, se stabilește în Franța, apoi în Italia unde conduce o revistă consacrată problemelor Iugoslaviei.

la doi ani distanță, sau, mai aproape de noi, pe ale lui Orwell sau Soljeniţîn: Uniunea Sovietică — țară a minciunii generalizate și obligatorii. A prevăzut oare autorul scandalul pe care cartea sa îl va provoca în rîndul stîngii? Desigur. Prea multă lume îl sfătuise să n-o publice ca să fi nutrit vreo iluzie în acest sens. În fapt, comuniștii îl așteaptă, împreună cu prietenii lor și cu artileria grea. De altfel nici nu au de ales: prea mare e succesul cărții, vîndută ca pîinea caldă[39], mai puțin din cauza subiectului cît datorită numelui autorului și a curiozității stîrnite de convertirea sa. *Retour de l'U.R.S.S.* reprezintă acel tip de eveniment politico-literar după care se dau în vînt francezii și mai cu seamă parizienii. Iată că unul din cele mai mari nume ale literaturii franceze, unul din cei mai mari intelectuali ai Frontului Popular înfruntă comunismul, în vreme ce euforia din primăvară încă nu s-a sfîrșit.

Dacă mai trebuia o dovadă că atitudinea față de Uniunea Sovietică e considerată piatra de încercare a uniunii forțelor de stînga, comuniștii francezi o oferă în legătură cu cartea lui Gide, așa cum comuniștii spanioli o vor oferi ceva mai tîrziu, *manu militari*, la Barcelona. Spania, tocmai despre ea e vorba: războiul civil de acolo constituie o circumstanță agravantă pentru scriitor, care n-a ezitat să dezbine tabăra democratică în fața dușmanului. Dar Partidul Comunist Francez atacă și problemele de fond ale dosarului, pe toate fronturile, atît prin intermediul tovarășilor de drum, cît și al militanților. Georges Friedmann invocă povara trecutului Rusiei și-i reproșează lui Gide ușurătatea; Fernand Grenier, conducătorul asociației „Amicii Uniunii Sovietice", formulează bănuiala unor influențe trotkiste; niște muncitori înfierează prejudecățile burgheze ale autorului, în vreme ce burghezi care au făcut și ei aceeași călătorie, îmbrobodiți cu ceva mai puțin lux, dar cu aceeași grijă, aduc mărturie despre un alt U.R.S.S.

Așadar, Gide se hotărăște să scrie un post-scriptum la *Retour*, pe care-l va publica în iunie 1937: *Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.* Vrea să răspundă adversarilor săi și scrisorilor ce i-au fost trimise. A citit între timp literatura critică despre U.R.S.S., pe care o neglijase în perioada cît a crezut în puterea sovietică, de pildă cartea atît de documentată a lui Sir Walter Citrine[40]. S-a întîlnit cu ereticii, atrași de nonconformismul său: cu Victor Serge, desigur, dar și cu muncitorul Yvon, fost comunist care a trăit unsprezece ani în U.R.S.S., autor al unei broșuri foarte critice la adresa patriei muncitorilor sub Stalin, publicată de revista *La Révolution prolétarienne*[41]; cu sindicalistul Legay, care a fost la fața locului în cadrul unei delegații de

---

[39] Potrivit lui Fred Kupferman, *op. cit.*, p. 182, *Retour de l'U.R.S.S.* a cunoscut nouă tiraje între 30 octombrie 1936 și 9 septembrie 1937, adică 146 300 exemplare. *Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.*, publicată în iunie 1937, va avea doar două tiraje, adică 48 500 exemplare. Vînzarea celor două titluri va înceta curînd.

[40] Sir Walter Citrine, *I Search for Truth in U.R.S.S.*

[41] M. Yvon, *Ce qu'est devenue la révolution russe*, 1937, Cannes, broșurile revistei *La Révolution prolétarienne*. În anul următor, Yvon va publica la Gallimard *L'U.R.S.S. telle qu'elle est*, cu o prefață de André Gide.

„Amici", revenind totuși indignat de condițiile de viață ale minerilor sovietici.[42] Prin aceasta, *Retouches* accentuează ruptura cu progresismul filocomunist. Gide insistă și semnează. Și, ca să dea măsura lucrurilor, adaugă la tablou procesele de la Moscova și miile de deportați: „Văd aceste victime, le aud, le simt în jurul meu. Strigătele lor înăbușite de căluș m-au trezit astă-noapte; tăcerea lor îmi dictează astăzi aceste rînduri... În sprijinul lor nu intervine nimeni. Ziarele de dreapta se slujesc de ei cel mult pentru a înfrunta un regim pe care-l detestă; cei cărora le e dragă ideea de dreptate și de libertate, cei care luptă pentru Thälmann, cei ca Barbusse și ca Romain Rolland au tăcut[43]; tac și acum; iar în jurul lor se află imensa mulțime proletară orbită."[44] Cîteva săptămîni mai tîrziu, în august 1937, autorul lui *Retouches* se întreabă în *Jurnalul* său cînd și cum a încetat spiritul comunist să se deosebească de spiritul fascist.[45]

Interesant în cazul Gide este faptul că ilustrează prin exemplul francez cît de fragil rămîne, în ciuda succeselor sale spectaculoase în ochii opiniei publice, comunismul antifascist. Pe de o parte, voința de a combate teroarea hitleristă, asociată cu cotitura politică a Kominternului, realizată în chip remarcabil de Thorez și de tovarășii săi, i-a apropiat de comuniști pe mulți democrați și liberali. Pe de alta, există Uniunea Sovietică, aliată potențială împotriva lui Hitler, luptînd de partea republicanilor spanioli, dar în același timp un univers rupt de lumea civilizată, regim nou și misterios, obiect al unor mărturii contradictorii și pătimașe. Dualitate cu care toți adversarii fascismului s-ar putea împăca, dacă opinia lor despre Uniunea Sovietică n-ar fi o condiție prealabilă a angajamentului lor. Or, tocmai că este, din mai multe motive, și mai ales din cauza comuniștilor. Strategia fronturilor populare antifasciste este creația lor, și nu au de gînd să abandoneze această orientare. Pe cît se feresc să-și asume vreo responsabilitate guvernamentală (au refuzat s-o facă în Franța), pe atît sînt de puțin liberi să critice Uniunea Sovietică: deopotrivă fiindcă mișcarea e centralizată la Moscova, fiindcă motorul ei rezidă în proslăvirea patriei muncitorilor eliberată de exploatarea capitalistă și fiindcă, la urma urmelor, această patrie trebuie apărată în primul rînd de un atac al lui Hitler. Pe de altă parte însă, acest U.R.S.S. pe care-l slăvesc e acuzat de criticii săi — cei mai percutanți provenind chiar din sînul său — că nu e mai puțin totalitar decît Germania nazistă și că, prin urmare, dacă lupta antihitleristă trebuie neapărat să fie însoțită de evlavie și de naivitate prosovietică, ea se golește de sens. Astfel, cotitura antifascistă a

---

[42] Kléber Legay, *Un mineur français chez les Russes*, prefață de Georges Dumoulin, 1938, Pierre Tisné. Paginile „tari" ale acestei cărți au fost publicate în *Le Populaire* din 1937: semn că Blum, prizonier al unității de acțiune, e mai puțin ca oricînd victimă a iluziilor privind U.R.S.S.

[43] Barbusse a murit la Moscova la 30 august 1935.

[44] A. Gide, *Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.*, Gallimard, 1937, p. 66.

[45] A. Gide, *Journal III, 1889–1939*, Gallimard, „Pléiade", 1939, p. 1268. Citat în D. Caute, *op. cit.*, p. 292.

Kominternului n-a rezolvat deloc în fond — ci doar a deplasat-o — contradicția care apasă asupra istoriei comunismului încă de la începuturile sale: aceea de a fi o idee și totodată un teritoriu.

În anii instaurării regimului sovietic apăruse o primă generație de dezamăgiți: Angelica Balabanova, Pascal, Suvarin, Monatte, Rosmer, cărora li s-au adăugat, ceva mai tîrziu, în epoca virajului la stînga din „cea de-a treia perioadă", Silone, Tasca, Maurin, Marion. Gide aparține însă dezamăgiților mai tîrzii ai comunismului antifascist. Dezamăgirea lor provine mai puțin dintr-o experiență a luptelor interne între fracțiuni (deși este totuși cazul lui Doriot), cît din întîlnirea cu realitatea Uniunii Sovietice sub Stalin. Ei sînt mai puțin oameni ai aparatului de conducere legați de luptele de tendință — nu mai există tendințe —, cît militanți sau tovarăși de drum din ce în ce mai puțin convinși că se poate lupta pentru democrație sub același drapel cu Stalin: Gide deschide o cale pe care se vor angaja, fățiș sau pe ascuns, în perioada dintre Frontul Popular și pactul germano-sovietic, Manès Sperber, Louis Fischer, Koestler, Malraux, Friedmann, Nizan și mulți alții. Obligația de filosovietism impusă de comuniști antifasciștilor își află prin intermediul lor propriile limite.

*

Ar fi greșit totuși să considerăm dezbaterea privind natura regimului sovietic drept singurul subiect important în jurul căruia se înfruntă adversarii fascismului. Căci există un altul, generator de tot atîtea patimi, legat și el, de altfel, de Uniunea Sovietică: pacea și războiul.

Pactul franco-sovietic din mai 1935, urmat de aprobarea publică de către Stalin a cheltuielilor franceze de apărare națională, a bulversat spiritele și forțele stîngii franceze. Comuniștii nu fuseseră niciodată, în cadrul stîngii, niște pacifiști, dar făcuseră casă bună cu pacifiștii, atît de numeroși și atît de puternici după sfîrșitul războiului: la urma urmei, anticapitalismul și antimilitarismul erau pasiuni comune tuturor celor care luptau împotriva războiului. Iar obsesia unui atac concertat asupra U.R.S.S. din partea puterilor imperialiste, obsesie ce-și pusese amprenta asupra propagandei comuniste în timpul „celei de-a treia perioade", transpusese din nou spiritele în epoca uniunii împotriva războiului de intervenție din 1918 și 1919. Iată însă că în mai 1935 comuniștii francezi îl aplaudă, ca întotdeauna, pe Stalin, cu riscul de a-și anula de la o zi la alta proclamațiile antimilitariste și antipatriotice. Se va despărți oare lupta împotriva lui Hitler de lupta împotriva războiului? Va permite ea oare lupta armată în numele revoluției și al păcii?

Comuniștii neagă aceasta vehement. Totuși, semnalînd caracterul particular al pacifismului lor, cotitura pe care o înfăptuiesc antrenează o largă dezbatere privind antifascismul, prea importantă ca să nu ne oprim puțin asupra ei. Primul meu exemplu va fi cel al istoriei „Comitetului de vigilență

al intelectualilor antifasciști"[46], întemeiat la Paris imediat după revolta din 6 februarie 1934. Fenomen tipic franțuzesc: e vorba de a-i regrupa, în afara partidelor, pe acei faimoși „intelectuali" care joacă un rol atît de specific în istoria națională a Franței — deopotrivă militanți și purtători de cuvînt ai marilor cauze. Cea de față — antifascismul — restabilește legătura cu toate luptele purtate în numele democrației, pe care Hitler a distrus-o în Germania și pe care ligile antirepublicane o amenință în Franța. Această cauză reînvie afacerea Dreyfus, cu atît mai mult cu cît evreii germani sînt persecutați, iar antisemitismul e puternic în rîndul dreptei franceze. Comitetul se alcătuiește deci în același elan colectiv care va da naștere Frontului Popular, și ca o anticipare a alianței partidelor.

Trei sînt numele ce-i servesc drept drapel, la întretăierea dintre științe și literatură, dintre universitate și viața intelectuală: Alain, Paul Rivet, Paul Langevin. Alain[47], luptătorul antimilitarist din timpul războiului din 1914, devenit, ca scriitor și profesor, un monument național, inițiază în filozofie, la liceul Henri IV, generații de viitori studenți la École Normale Supérieure. A rămas cu o ostilitate radicală față de armată și război, dar totodată, în aceeași linie de gîndire, foarte individualist, suspicios față de înregimentările militante, fie ele și pentru cauze drepte. De fapt, va fi reprezentat în cadrul comitetului de prietenul său — am spune aproape dublul său —, coleg de catedră la liceul Henri IV, filozoful Michel Alexandre, vechi pacifist evreu de extremă stîngă, partizan al dezarmării unilaterale, care și-a făcut ucenicia luptînd împotriva războiului din 1914, apoi împotriva ordinii internaționale instaurate de învingători și împotriva Ligii Națiunilor; gata să scuze anumite ambiții teritoriale ale lui Hitler prin nedreptățile Tratatului de la Versailles.

Paul Rivet, în schimb, e socialist. Trecînd de la Muzeul de istorie naturală la etnografie, știință care-și cîștigă în epocă demnitatea universitară, el este animatorul muzeului de la Trocadero, care va deveni în 1936 Musée de l'Homme, în fruntea unei echipe (cuprinzîndu-i pe Griaule, Leiris, Métraux) care deschide domeniul științelor umaniste către societățile neeuropene. Relativ marginal în comparație cu Alain, prin chiar specialitatea sa, și mult mai puțin cunoscut, el este de asemenea mai sensibil decît acesta față de primejdiile deosebite cuprinse în ideologia nazistă. În fapt, el se situează în centrul de gravitate politică al comitetului, căci ultimul membru al triumviratului este un simpatizant comunist, fizicianul Paul Langevin.

---

[46] Primul nume al comitetului a fost „Comitetul de acțiune antifascistă și de vigilență", înainte de a deveni „Comitetul de vigilență al intelectualilor antifasciști". *Cf.* Nicole Furlaud-Racine, „Le Comité de vigilance des intellectuels antifascistes", în *La France sous le gouvernement Daladier d'avril 1938 à septembre 1939*, Colocviul Fundației naționale de științe politice, 4–6 decembrie 1975.

[47] Alain își publică cartea despre război, *Mars ou la guerre jugée*, în 1935. Între 1921 și 1935, publică aproape fără întrerupere, prin intermediul prietenilor săi Michel și Jeanne Alexandre, „Discursurile libere". Începînd din 1935, „discursurile" sale apar în *Feuilles libres de la quinzaine*.

Acesta din urmă s-a ilustrat multă vreme în campaniile pacifiste de după război, sprijinind cu autoritatea sa științifică denunțarea caracterului exterminator și nelimitat al războiului modern. Prin intermediul „Frontului comun împotriva fascismului" condus de Bergery, a participat la mișcarea Amsterdam-Pleyel, iar de aici a trecut la poziții apropiate de cele comuniste. Unde va și rămîne.

Alcătuirea comitetului e conformă cu triunghiul format de nașii săi: cîteva mii de intelectuali formează aici un tablou complet al familiilor stîngii. Există, așadar, o puternică minoritate comunistă sau cu simpatii comuniste: Aragon, Nizan, Wurmser dintre primii; Langevin, Joliot-Curie, Romain Rolland, Jean-Richard Bloch dintre ceilalți. Alături de ei, socialiști de toate nuanțele (André Philip, Colette Audry, André Delmas, Victor Basch...), radicali (Albert Bayet), independenți, profesori, scriitori, artiști (André Breton, Guéhenno, Ramón Fernández, Lucien Febvre, Marcel Bataillon)... Aceste nume acoperă o suprafață mai mare decît cea a partidelor; de altfel, anumiți militanți se bucură de o recunoaștere mai largă decît cea a partidelor din care fac parte. Victor Basch e președinte al Ligii drepturilor omului, Albert Bayet are o influență fără egal în mediile profesorale, în vreme ce André Delmas este secretarul general al puternicului sindicat național al învățătorilor. Astfel, toată această stîngă intelectuală a precedat cu cîteva luni pactul uniunii antifasciste dintre partide. Edificată de evenimentele din 1933 din Germania, ea s-a ridicat pentru apărarea libertăților în Franța imediat după februarie 1934. De altfel, ea oferă propriul său exemplu organizațiilor muncitorești, înrolîndu-se dinainte sub drapelul lor comun: e ceea ce va face în 1935.

Cu toate acestea, exemplul lor se va dovedi repede ambiguu. După ce a arătat cea dintîi care sînt avantajele unirii, stînga intelectuală va dezvălui cea dintîi fatalitatea dezbinării. Mărul discordiei nu este definirea sau evaluarea pericolului fascist, ci legătura între acțiunea antifascistă și lupta pentru pace. În ce privește primele puncte, într-adevăr, toată lumea e de acord să considere fascismul, după exemplul german, drept un produs al crizei capitalismului și, totodată, drept sfîrșit al democrației. Toți se tem că Franța se va molipsi și ea, ba chiar supraestimează riscurile acestei molipsiri: 6 februarie a provocat un șoc în opinia republicană și i-a determinat pe mulți să vadă în silueta colonelului de La Rocque umbra lui Hitler. Este epoca în care termenul „fascist" capătă, prin antifascism, o extensie din ce în ce mai largă.

Rămîne de determinat care trebuie să fie consecințele luptei împotriva fascismului asupra acțiunii împotriva războiului. La început, membrii Comitetului de vigilență sînt cu toții de acord că fascismul nu trebuie să fie pretextul — sau justificarea — nici unui război. La începutul anului 1934, într-adevăr, comuniștii sînt încă fideli lozincilor „celei de-a treia perioade" și își axează propaganda și activitatea „împotriva fascismului *și* a războiului". De vreme ce fascismul e un rău care bîntuie în toate țările capitaliste și din moment ce forma sa triumfătoare este prin excelență războiul imperialist, nu există o diferență de natură între cele două catastrofe: cine îl ocolește pe

unul îl evită pe celălalt. Antifascistul e un pacifist, și viceversa. Mulți dintre membrii cei mai influenți ai Comitetului de vigilență s-au cunoscut în mișcarea Amsterdam-Pleyel, unde au avut ocazia să pună la punct acest repertoriu comun, cu prețul unui echivoc.

Cotitura politicii comuniste din 1934–1935 se sprijină într-adevăr pe ipoteza nouă a unui război care n-ar urma să fie nici coalizarea națiunilor imperialiste împotriva U.R.S.S., nici un simplu conflict interimperialist, ci o înfruntare în care U.R.S.S. s-ar putea alătura democrațiilor, împotriva Germaniei naziste — război care, prin urmare, n-ar mai putea fi caracterizat drept imperialist. Așadar, datoria antifasciștilor nu e neapărat parte a datoriei de a evita războiul prin lupta fiecăruia împotriva propriului imperialism sau prin negocierea cu adversarul eventual; dispare și obligația ca, războiul o dată declanșat, să se încerce oprirea lui. Dacă de acum înainte pericolul fascist este întruchipat de naziști, antifascismul, chiar și în Franța, se manifestă prioritar prin rezistența la acțiunile lui Hitler, așadar trecînd peste cerințele clasice ale pacifismului. Acesta e fondul dezordinii provocate în stînga franceză de declarația lui Stalin din 15 mai 1935.

În momentul în care U.R.S.S. se hotărăște să intre în Liga Națiunilor, pacifiștii continuă să vadă în mecanismul de la Geneva doar un instrument în mîna învingătorilor din 1918. Atunci cînd Hitler tună și fulgeră împotriva sistemului de la Versailles, ei îi dau pe jumătate dreptate, de vreme ce ei înșiși au condamnat Tratatul de la Versailles și continuă să lupte împotriva acestui tratat, care după părerea lor l-a produs pe Hitler. Atunci cînd comuniștii francezi devin patrioți, pacifiștii le reproșează că abandonează lupta împotriva propriei lor burghezii pentru a se întoarce la vechiul șovinism antigerman. A accepta dinainte războiul împotriva lui Hitler, spun ei, înseamnă nu numai întoarcerea la vechiul făgaș al alianței franco-ruse, ci și o mînă de ajutor dată fascismului în numele antifascismului, căci războiul realizează prin excelență condițiile unei puteri fasciste. Experiența din 1914–1918 subîntinde astfel toate pasiunile pacifismului radical.

Primele dezbateri ale Comitetului privind problemele internaționale au făcut să apară acordul tradițional asupra revizuirii necesare a Tratatului de la Versailles și a celor asimilate lui, ca și asupra dezarmării. În momentul invadării Abisiniei de către trupele italiene, în octombrie 1935, există încă unanimitate cu privire la exercitarea de presiuni asupra lui Mussolini prin sancțiuni economice. Dezbinarea se instalează încă de la sfîrșitul anului între partizanii negocierilor cu Hitler privitoare la clauzele Tratatului de la Versailles și cei care se opun acestor negocieri. Alain le scrie lui Rivet și Langevin, într-o scrisoare deschisă din 5 ianuarie 1936: „... În privința războiului și a păcii, nu mi se pare că oamenii liberi au o doctrină comună. Unii înclină, fără să-și dea întotdeauna seama, către războiul preventiv care va aboli dictaturile militare. Alții caută cu încăpățînare mijloacele de a evita orice război, chiar și războiul juridic." Problema pe care o ridică filozoful este problema

revizuirii Tratatului de la Versailles, în vreme ce diplomația sovietică nu mai vorbește de ea, fiind imitată pretutindeni de comuniști. Poziția este reafirmată în martie, în momentul reocupării Renaniei de către trupele lui Hitler: dovadă, în ochii pacifiștilor, că trebuie reinstaurată o ordine internațională justă, pentru a-l priva pe Hitler de rolul avantajos de om care îndreaptă nedreptățile făcute poporului german.

Forța argumentației pacifiste ține de ceea ce trece sub tăcere: de exactitatea bănuielii privind adevăratele motive ale schimbării de direcție comuniste, subordonată cotiturii diplomatice a lui Stalin. Slăbiciunea sa vine din faptul că-l tratează pe Hitler ca pe un vulgar Mussolini, ca pe un dictator naționalist oarecare, fără a înțelege adevărata esență a nazismului. Comuniștii, dimpotrivă, își asigură un rol avantajos din supunerea lor față de Moscova. Ei își trag forța din ceea ce fusese pînă atunci punctul lor slab, căci Uniunea Sovietică pare să se orienteze către o înțelegere cu Franța: patriotismul revoluționar este un sentiment mai firesc decît defetismul revoluționar. Dar tensiunea între cele două concepții asupra antifascismului este ireductibilă. Ea se îndreaptă inevitabil către dispută, și unii și ceilalți acuzîndu-se în curînd reciproc că sînt slugile Moscovei sau că sînt profasciști camuflați. Ruptura e consfințită încă din iunie 1936, la Congresul comitetelor de vigilență, în plin triumf electoral al Frontului Popular.

Așa cum se întîmplă adesea, ea se produce în jurul unui vot de procedură, care ascunde dezacordul politic. Înfrînți, Paul Langevin și prietenii săi părăsesc biroul comitetului, fiind înlocuiți de bărbați și de femei precum Francis Delaisi, Jules Isaac, Magdeleine Paz, Jean Guéhenno, Maurice Lacroix, Marcel Bataillon, mai apropiați de pacifiști decît de comuniști, chiar dacă nu la fel de pacifiști ca Alain sau Alexandre. Căci cei mai mulți dintre ei doresc înainte de toate o revizuire negociată a Tratatului de la Versailles, pentru a evita să alimenteze propaganda nazistă. Paul Rivet, care n-a reușit să evite sciziunea, demisionează din funcția de președinte devenind simplu membru — provizoriu, căci va relua funcția în ianuarie 1937.

Îndepărtarea comuniștilor nu rezolvă problemele. Războiul din Spania le ridică din nou, readucînd pe tapet ruptura între cei care cer ridicarea embargoului asupra armelor, după ce-au înțeles că nonintervenția e o păcăleală, și pacifiștii radicali, care se opun cu înverșunare oricărei curse a înarmărilor. Primii fac distincție între refuzul unei cruciade militare antifasciste și situația spaniolă, în care lipsa ajutorului, fie el și indirect, înseamnă abandonarea Republicii în mîna fasciștilor. Preocuparea de a salva unitatea Frontului Popular îi avantajează însă pe ceilalți. Influența pacifismului asupra stîngii necomuniste la vremea de care vorbim a cam fost uitată de la război încoace: refuzul pătimaș al războiului întrunește majoritatea în partidul socialist, aflat sub conducerea lui Paul Faure. Refuzul este larg împărtășit în C.G.T. și domină în Sindicatul național al învățătorilor, care are o mare influență în formarea spiritului public. După plecarea intelectualilor comuniști, Comitetul de vigilență înclină în mod inevitabil către acest pol politic, în forma sa cea

mai intransigentă: astfel încît, întemeiat în vederea luptei împotriva fascismului, el sfîrșește prin a lupta pentru negocieri cu fascismul. În vara anului 1938 el va fi unul din focarele activismului militant în favoarea acordurilor de la München. În acea perioadă, Paul Rivet și prietenii săi părăsesc comitetul, alcătuit începînd de atunci numai din „pacifiști integrali" care vor pierde ultima lor bătălie — cea din vara anului 1939.

Pentru istoria pe care încerc s-o reconstitui, interesant este faptul că extrema stîngă pacifistă, care se înșală asupra lui Hitler, vede limpede în cazul lui Stalin, de parcă scena politică a epocii ar fi populată cu hemiplegici. Tovarășii de drum ai partidului comunist sînt lucizi cu privire la Hitler, dar orbi în privința lui Stalin; pacifiștii extremiști sînt orbi în privința lui Hitler, dar lucizi în privința lui Stalin. Îl consideră pe dictatorul nazist un nou Wilhelm al II-lea pe care l-ar putea domoli restituindu-i cîteva fragmente din fostul său imperiu colonial.[48] În ce-l privește pe Stalin, i-au ghicit calculele încă din 1935, din momentul pactului cu Laval: dacă războiul a devenit inevitabil, măcar să fie declanșat întîi în Vest. Frontul Popular a amestecat aceste două tendințe ale stîngii — ar trebui spus, poate, ale „extremei stîngi" — în aceeași luptă și în aceeași victorie a forțelor progresului social asupra reacțiunii. În momentul în care a reunit aceste forțe, în 1934–1935, el n-a făcut din acordul lor explicit asupra politicii internaționale condiția unității: de altfel, așa cum arată istoria Comitetului de vigilență, în acea perioadă înfruntarea este doar virtuală, consecințele cotiturii comuniste apărînd abia după aprobarea de către Stalin a cheltuielilor militare franceze. Aceste consecințe nu sînt resimțite la fel: reocuparea Renaniei de către Hitler, la 7 martie 1936, nu suscită în Partidul Comunist Francez o reacție comparabilă cu campania pe care o va lansa în iulie pentru Spania republicană. Uniunea Sovietică e implicată în Spania, dar nu și în ocuparea Renaniei.

Dacă a reușit să fie instrumentul memorabil al unei emancipări a claselor populare, Frontul Popular a devenit curînd prea divizat pentru a fi capabil să pregătească națiunea în vederea încercării care o aștepta. Așa cum am văzut, acest eșec nu i se datorează în exclusivitate: și diplomația engleză, și starea opiniei publice franceze, și încrederea limitată ce se putea avea în Stalin constituiau tot atîtea obstacole în calea unei politici coerente de fermitate în fața lui Hitler. Ceea ce ține aici cu adevărat de Frontul Popular este sfîșierea internă a coaliției, acoperită de vorbele frumoase despre arbitrajul internațional. Sfîșiere pe care Léon Blum o resimte în sinea sa ca pe o fatalitate indusă de tot ce l-a îndemnat la acțiune politică. Pacifist cu inima și cu mintea, socialist atașat de Liga Națiunilor, anglofil prin tradiție,

[48] În fapt, a avut loc o dezbatere în cadrul Comitetului de vigilență (în 1937) cu privire la efectul pe care o asemenea restituire l-ar fi putut avea asupra situației din Germania, ca factor de liniștire a agresivității naziste.

antibolșevic de la bun început, antinazist dincolo de orice bănuială, șeful guvernului format de Frontul Popular are numai convingeri ferme — atîta doar că fiecare o contrazice pe cealaltă. Nu-l mulțumește nici un acord dat dinainte războiului, nici o politică de evitare cu orice preț a acestuia. Nici intervenția în Spania, dar nici neintervenția. Nici reînarmarea accelerată, nici acordurile de la München. El este martorul care înțelege cel mai bine impasul în care s-a afundat puțin cîte puțin Franța victorioasă din 1918.

Trebuie abandonată deci imaginea naivă potrivit căreia, în acești ani, o tabără antifascistă consecventă, a cărei avangardă o formează comuniștii, s-a izbit de o dreaptă mai mult sau mai puțin prohitleristă, hotărîtă să ducă țara la dezastru din ură împotriva comuniștilor și sprijinită cu argumente de o inteligheție pacifistă gata să devină „colaboraționistă". Realitatea epocii a fost mai complexă pe toate planurile. Mai întîi, fiindcă nu există ideologie „hitleristă" influentă, dacă nu definim astfel atracția foarte generală exercitată de fascism în Franța începînd cu Mussolini. Apoi, fiindcă problema fundamentală este cea a menținerii păcii, și ea trebuie deosebită de opțiunea fascizantă. E drept că pacifismul extrem va reuși să atragă un anumit număr de intelectuali către Germania: Ramón Fernández, unul dintre membrii fondatori ai Comitetului de vigilență al intelectualilor antifasciști, va sfîrși prin a deveni în timpul războiului „colaboraționist". Dar el nu reprezintă cazul general, și apoi evenimentele acestea au avut loc mai tîrziu. Pînă la război, pacifismul francez, chiar cel münchenez, rămîne în mare măsură ancorat la stînga.

Rămîne, în sfîrșit, chestiunea comunist/anticomunist. Ea comportă numeroase aspecte. Aspectul cel mai clasic este cel al reacțiilor de mînie sau de neîncredere pe care le trezește la dreapta, și în opinia burgheză în general, politica comunistă, oricare i-ar fi orientarea. În ochii anticomuniștilor, cotitura din 1934–1935 amenință și mai grav ordinea socială, extinzînd influența Partidului Comunist Francez asupra unei stîngi victorioase și chiar asupra guvernului. Degeaba își înmulțește partidul făgăduielile „republicane", degeaba aruncă oprobriul asupra tuturor soiurilor de stîngism, degeaba întinde mîna catolicilor și patrioților: rămîne bănuiala că și-a schimbat doar mijloacele, nu și țelul. Chiar precipitarea cu care s-a raliat unei politici de apărare națională, la o simplă vorbă a lui Stalin, a ilustrat inexistența autonomiei sale. Aceiași militanți care insultau patria în numele luptei împotriva Tratatului de la Versailles slăvesc de la o zi la alta mobilizarea tuturor bunilor francezi împotriva lui Hitler. În cauză nu este spiritul lor de sacrificiu, ci mai degrabă versatilitatea lor, independența în judecată, așadar durata noii lor strategii.

Astfel, forța și slăbiciunea comunismului rezidă mai mult ca niciodată în realitatea sa ultimă: Uniunea Sovietică. Forța: Revoluția bolșevică are în spate o imensă țară organizată potrivit unor principii noi, care oferă antifasciștilor o bază ideologică, politică și militară împotriva ideilor și acțiunilor lui Hitler. Dînd însă un rol atît de mare Uniunii Sovietice, mișcarea antifascistă

își dezvăluie punctele slabe. Căci acceptarea prealabilă a unui război cu Germania alături de U.R.S.S. comportă riscul de a oferi țările mici ale Europei de Est, în frunte cu Polonia, Armatei Roșii; ea constituie în cel mai fericit caz un pariu riscant privitor la soliditatea unei alianțe între democrațiile capitaliste și Uniunea Sovietică a lui Stalin; oricum, această acceptare le interzice multor diplomați occidentali să-și facă un calcul preferat: să-l îndrepte pe Hitler către est, cu riscul de a-i oferi țările care-l separă de U.R.S.S.

În sfîrșit, mai este natura regimului sovietic, de care la urma urmei, pentru mulți intelectuali, depinde totul. Dacă Uniunea Sovietică poate fi definită prin antifascism, ba chiar printr-un antifascism radical (prin faptul că e socialistă), cum poți șovăi să te sprijini pe ea? Dar dacă e „totalitară", sau doar dictatorială, ostilă ca și Hitler libertății? Dreapta franceză sau engleză n-au nevoie să se întrebe prea mult care este natura regimului sovietic ca să-l deteste: le e de ajuns să-și urmeze înclinația. Un întreg segment al opiniei publice reacționează însă mai puțin simplist, mai cu seamă la stînga și la centru: dacă Uniunea Sovietică pretinde că deține rolul de avangardă în lupta contra fascismului, și dacă, așa cum vor comuniștii, trebuie să fii prosovietic ca să fii antifascist, atunci nu este suficient să privești alianța cu U.R.S.S. prin prisma diplomației, ca pe o utilitate de circumstanță, ci trebuie să verifici îndreptățirea pe care o are țara ce candidează la titlul de întruchipare a ideii antifasciste. Spre cinstea ei, stînga a făcut această verificare, în vreme ce dreapta s-a mulțumit cel mai adesea să arunce anatema.

Or, în anii de care ne apropiem, U.R.S.S. trece printr-una din cele mai rele perioade din istoria ei: Marea Teroare. Gide n-a simțit din ea decît ce se putea vedea. De la celebrul său *Retour*, marile procese publice de la Moscova au dezvăluit dimensiunea epurărilor aflate în curs între 1936 și 1939, o dată cu procedeul inedit al confesiunilor-mărturii prin care acuzații demonstrează deopotrivă vinovăția lor și clarviziunea puterii care îi ucide. Funcția lor este în special aceea de a pune în scenă bipolarizarea radicală a politicii, cuprinsă integral în lupta dintre fascism și antifascism: Trotki nu mai e un bolșevic disident sau înfrînt, ci un complice al naziștilor. Caracterul neverosimil al celor spuse înaintea completelor de judecată trucate, în fața cărora se înfățișează oameni zdrobiți, nu-i influențează pe fideli. Dar introduce în zarva făcută în jurul „omului nou" și al fericirii vieții de colhoznic o disonanță slabă și totodată penetrantă pe care n-o va mai atenua nici o justificare, oricîte eforturi s-au făcut pentru a o stinge. Majoritatea celebrităților lumii intelectuale nu vor să asculte această disonanță. Pentru descendenții lui Pascal, ai lui Suvarin, Rosmer, sau ai lui Silone, procesele de la Moscova aruncă însă o lumină lugubră asupra țării pe care au iubit-o. Victor Serge, expulzat în cele din urmă, se află din nou pe baricade și-și înmulțește analizele și avertismentele. El e unul dintre primii care au vorbit despre universul închisorilor și al lagărelor ca despre un sistem: „Nici statisticile optimiste,

nici relatările turiștilor ce au parcurs Eurasia în vagon de dormit nu pot acoperi, pentru noi, cumplitul murmur care se înalță din închisori și din maghernițe."[49] Un alt militant scăpat din ocnele sovietice, croatul Ante Ciliga, publică în 1938, la Gallimard, *Au pays du grand mensonge*[50]: vast reportaj despre universul concentraționar sovietic, ascuns sub limbajul utopiei. Cartea nu are deloc succes, dar marchează deja terenul pe care se vor ilustra Kravcenko după război și marii disidenți ai anilor șaizeci și șaptezeci. Noua „deziluzie" comunistă din anii 1937–1939 pornește de la procese și de la lagăre, și istoria sa va fi încununată de pactul germano-sovietic.[51]

Astfel, realitatea sovietică bîntuie ici și colo, ca o întoarcere a refulatului, scena antifascismului comunist, căreia tinde să-i rupă coerența: dacă Uniunea Sovietică ascunde sub masca puterii proletare o dictatură polițienească absolută și atît de crudă, încît nu acceptă în public decît aprobarea solemnă a victimelor, cum poate ea deveni portdrapelul luptei împotriva fascismului? Inatacabilă, reapărînd mereu, întrebarea aceasta bîntuie ca o amenințare în jurul încredințării abstracte că Stalin, întruchipare a socialismului, se află la antipodul lui Hitler, produs al capitalismului. Să ne mai întoarcem o dată, pentru a sesiza profunzimea întrebării, la Liga drepturilor omului, forumul cel mai demn de crezare din cîte sînt în Franța antifascistă.[52]

Liga s-a născut din lupta împotriva unei erori judiciare. Ea este rodul afacerii Dreyfus. Grupează în jurul ei o burghezie intelectuală alcătuită din profesori și din avocați, deosebit de sensibili, prin tradiție și meserie, la apărarea drepturilor omului în lume: mai apropiată de 1789 decît de 1917 și de ideologia masonică decît de marxism-leninism. Primul proces de la Moscova cade ca un trăsnet, în 1936, asupra acestui areopag al antifascismului francez, într-un moment în care gîndurile sînt îndreptate către Spania. Execuții în numele salvării publice, precedate de o procedură judiciară secretă, i-ar fi deconcertat fără îndoială mai puțin pe acești democrați decît tribunalul sovietic care-i condamna pe tovarășii lui Lenin în formele unei justiții publice, dar pe baza unor mărturii neverosimile. Președintele Ligii, Victor Basch, a avut spontan ideea să formuleze un protest[53]; la mijloc se află însă U.R.S.S.: soluția reținută a fost aceea a unei comisii de anchetă.

Primele concluzii ale acestei comisii[54] sînt prezentate încă de la 18 octombrie 1936 de raportorul său, avocatul Rosenmark, consilierul juridic al Ligii. În chip de prolog, avocatul se debarasează mai întîi de iregularitățile procesului de la Moscova în raport cu dreptul francez: civili judecați de un

---

[49] Victor Serge, *Seize fusillés à Moscou*, Spartacus, Paris, 1936; reed. 1972, p. 93.

[50] Ante Ciliga, *Au pays du grand mensonge, op. cit., cf. supra*, p. 307.

[51] *Cf. infra*, pp. 338–339.

[52] *Cf.* Christian Jelen, *Hitler ou Staline. Le prix de la paix, op. cit.*

[53] *Cf.* Congresul național al Ligii drepturilor omului, 17–19 iulie 1937, „Les procès de Moscou", intervenție a lui Victor Basch, p. 169.

[54] *Les Cahiers des droits de l'homme*, nr. 31, 15 noiembrie 1936, „Le procès de Moscou", raport prezentat în numele comisiei de către Raymond Rosenmark, pp. 743–750.

tribunal militar, instrucție secretă, lipsa apărătorilor și martorilor, violențele de limbaj ale procurorului Vîșinski. Aproape întregul raport se învîrte însă în jurul problemei centrale a mărturiilor, tratată ca o problemă de drept. Ceea ce permite acceptarea acestor mărturii, făcîndu-le credibile în ciuda caracterului lor extraordinar, este faptul că n-au fost niciodată retractate în cursul întregii perioade a instrucției și procesului, și că au fost făcute de toți cei șaisprezece acuzați: „Este împotriva tuturor datelor de istorie a dreptului penal să se presupună că șaisprezece oameni nevinovați pot fi făcuți, prin tortură sau prin amenințarea cu tortura, să-și recunoască, pînă la unul, vinovăția."[55] Totuși, raportul conchide că e necesară o informare mai amplă, în măsura în care procesul de la Moscova a dezvăluit existența unui complot nazist extins la terțe țări; U.R.S.S. n-ar fi decît victima predilectă a acestui complot, așa cum, la timpul său, fusese Franța din timpul Revoluției (din partea altor conspiratori): „A refuza unui popor dreptul de a-i pedepsi cu asprime pe instigatorii la război civil, pe conspiratorii aflați în legătură cu străinătatea înseamnă a nega Revoluția franceză, care, potrivit unei celebre expresii, este un « bloc »."[56]

Comisia își continuă, așadar, activitatea. Celor trei membri inițiali — Victor Basch, Mirkin-Ghețevici, președinte al Ligii ruse a drepturilor omului, și Rosenmark — li se adaugă istoricul socialist radical Albert Bayet și avocatul Maurice Paz. Tocmai atunci are loc și al doilea proces la Moscova, început în ianuarie 1937 și îndreptat împotriva unui nou lot de vechi bolșevici în fruntea cărora figurează Radek și Piatakov, iar comisia examinează și aceste dosare. Cu prilejul congresului din iulie din același an, în sînul Ligii se instaurează o largă dezbatere publică, chiar după ținerea celui de-al treilea mare proces la Moscova, cel în care au fost condamnați — de data asta cu ușile închise — marii comandanți ai Armatei Roșii, vinovați și ei de complicitate la intriga hitleristo-trotkistă.

Ofensiva împotriva raportului Rosenmark este condusă de bătrînul pacifist Félicien Challaye, devenit în 1935 foarte ostil față de U.R.S.S., după ce fusese comunist sau tovarăș de drum din 1920. El denunță mărturiile stoarse prin teroare, caracterul aberant al acuzațiilor și indulgența Ligii față de călăi în dauna victimelor, sub pretextul imparțialității. *Caietele* Ligii au mers pînă acolo încît au refuzat să publice o respingere a raportului Rosenmark făcută de Magdeleine Paz! Din partea literaților, Challaye a primit sprijinul lui Alain, André Breton, Jean Giono, Georges Bataille. În timpul ședinței a primit de asemenea sprijinul lui Georges Pioch, altă figură a stîngii anticomuniste, care a fost și el lider al tînărului Partid Comunist Francez la începutul anilor douăzeci. El îi pune în gardă pe prietenii săi din cadrul Ligii asupra mecanismelor mentale ce riscă să le întunece judecata privitoare la procesele sovietice: analogia cu Revoluția franceză și șantajul unității antifasciste.

---

[55] *Les Cahiers des droits de l'homme*, p. 748.
[56] *Ibid.*, p. 750.

La toate acestea, Rosenmark contraatacă, susținînd din nou că mărturiile au fost date în deplină libertate, potrivit relatărilor presei, și că sînt valide, potrivit jurisprudenței franceze și engleze!

Președintelui îi revine rolul de a trage concluziile în această dezbatere dificilă, presărată de întreruperi mai mult sau mai puțin amabile. Victor Basch[57] dispune de o mare autoritate morală asupra publicului său. Nici vorbă, membrii Ligii nu sînt ușor de condus și cu atît mai puțin de unit: suportînd greu orice formă de disciplină impusă, cei mai mulți dintre ei sînt și sfîșiați lăuntric, pradă contradicțiilor unui antifascism învingător și totodată atît de fragil. Președintele lor vine dintr-o epocă aflată departe de vremurile tulburi pe care le trăiesc. Născut la Bratislava, într-o familie de evrei unguri, sub domnia lui Franz Josef, cu jumătate de secol înainte de primul război mondial, a devenit cetățean francez la școala Republicii și a afacerii Dreyfus. Profesor agregat de germană la Sorbona în 1906, a militat în umbra lui Jaurès pentru socialism și pentru pace, devenind din 1907 membru al Comitetului Central al Ligii drepturilor omului. Războiul din 1914 nu-l tulbură prea mult, căci consideră dreaptă cauza Franței, dar nici nu va fi un extremist al războiului. Adevărata sa patrie morală și politică a fost întotdeauna universalitatea republicană de tip francez, pe care Jaurès știuse s-o integreze în viitorul socialist conceput ca redesfășurare pașnică a idealurilor Revoluției franceze de către proletariat. Acest spirit de sinteză îl aduce în chip firesc la președinția Ligii în 1926, iar de aici, începînd mai ales cu anul 1933, în avangarda luptei antifasciste. Avocatul reconcilierii cu Germania de după 1918 este din nou prins de istorie într-o cruciadă a democrației împotriva țării pe ai cărei mari autori îi predă de atîta vreme. Prin urmare, Hitler devine principalul său dușman, iar el luptă în primele rînduri pentru formarea Frontului Popular și pentru sprijinirea Spaniei, dispunînd de o majoritate în cadrul Ligii, unde însă, de acum înainte, se izbește de pacifiști.

Dezbaterea din 1937 exprimă atît convingerea cît și dilema sa. Nu are simpatie pentru comunism și pentru intoleranța crezului bolșevic. Dar pentru înțelegerea acestuia din urmă, experiența și viziunea sa politică nu-i oferă nici un element; astfel încît are tendința de a percepe acest univers îndepărtat prin prisma ideilor care i-l fac familiar și de a-i scuza încălcările cele mai flagrante ale drepturilor omului sub cuvînt că sînt greșeli provizorii ale unei revoluții amenințate. De altfel, cei care denunță cu cea mai mare vehemență procesele de la Moscova n-au fost oare partizanii cei mai înflăcărați ai lui Lenin? Victor Basch, care a protestat cîndva împotriva terorii exercitate de Lenin și de Troțki, face din acest fapt un argument în favoarea prudenței în privința proceselor de la Moscova: ca și cum prioritatea în critica regimului sovietic abia apărut ar justifica o mai mare circumspecție în judecarea terorii staliniste. În cazul de față, e mai curînd vorba de procedeul clasic,

[57] Despre Victor Basch, vezi Françoise Basch, *Victor Basch. De l'affaire Dreyfus au crime de la Milice*, Plon, 1994.

reluat de altfel de către comuniști, care vizează să elimine de la dezbaterile asupra comunismului pe cei care-l combat după ce l-au slujit, pentru exces de partialitate.

În realitate, oamenii din stînga franceză care se înfruntă în iulie1937 în privința proceselor de la Moscova discută în același timp despre situația antifascismului în Franța. Potrivit regulii care a domnit în tot acest secol, și pretutindeni în Europa, dezacordurile de opinii asupra regimului sovietic ascund și dezvăluie înfruntările politice mai concrete din politica internă. În Franța anului 1937, unde coaliția antifascistă victorioasă din 1936 este deja adînc fisurată, problema terorii din U.R.S.S. amenință întreg spiritul Frontului Popular. Félicien Challaye, veteranul pacifismului absolut, este cu atît mai mult împins să pună această problemă cu cît detestă aerul de cruciadă militară pe care comuniștii vor să-l dea antifascismului. Victor Basch reacționează în sens contrar, ascunzînd sub deviza luptei împotriva lui Hitler informațiile pe care se teme să le afle despre Stalin.[58] El face parte, prin originea și prin meseria sa, din rîndul celor cîteva zeci de mii de oameni care au înțeles imediat totul despre acțiunile lui Hitler: evreii germani se află în linia întîi încă din 1933. Fiu adoptiv al democrației franceze și devenit una din figurile morale ale acesteia, el poate vorbi cu glas tare, spre deosebire de atîția dintre refugiații alungați din Germania și din Austria de către Hitler, condamnați la tăcere într-o Franță căreia nu-i plac profeții care anunță nenorociri, cu atît mai mult atunci cînd sînt evrei.

Iată de ce lui Victor Basch îi vine greu să spargă unitatea Frontului Popular, căreia i s-a dedicat în așa măsură. Chiar dacă are, cum o spune tuturor, destule îndoieli asupra proceselor de la Moscova, nu-i place ca această dezbatere să se pună în calea unității antihitlerismului. Dar nici nu poate împiedica aceasta: raportul Rosenmark, căruia îi dă binecuvîntarea sa, este produsul acestei semiorbiri voluntare, care exprimă cu adevărat spiritul majoritar al Ligii.[59] Cîteva luni după această victorie, el se autoliniștește încă, folosindu-se de referința sa preferată: „Și Revoluția noastră a vărsat sîngele a milioane de nevinovați; și totuși, dacă ni s-ar pune nouă, democraților, întrebarea: dacă ați avea de ales, ce ați prefera: Revoluția, cu crimele ei, sau nici crime, nici Revoluție — cine dintre noi ar alege a doua soluție?"[60]

---

[58] Același tip de reacție, de pildă, la Julien Benda. Într-un text puțin cunoscut, aflat într-o efemeră publicație antifascistă și antimüncheneză, *Les Volontaires* (nr. 1, decembrie 1938), Benda acceptă calificativul de „totalitar" pentru a caracteriza comunismul în opoziție cu democrația, dar numai pentru a-l asocia cu un sens favorabil, în opoziție cu fascismul. Fascismul și comunismul sînt, în ochii săi, două tipuri diferite de totalitarism: comparabile în aceea că subordonează total individul față de stat și suprimă libertățile, ele sînt diferite prin perspectiva transformării sociale care aparține doar comuniștilor. Există astfel un totalitarism bun și unul rău. *Cf. Les Volontaires*, nr. 5, aprilie 1939, număr special, *Le fascisme contre l'esprit*, Julien Benda, „Démocratie et communisme".

[59] Raportul Rosenmark culege 1088 de voturi, contra 258 obținute de moțiunea Challaye.

[60] V. Basch, „Mise au point", în *Les Cahiers des droits de l'homme*, nr. 21, 1 noiembrie 1937.

Între timp, conducătorii fracțiunii minoritare au părăsit Liga: Challaye, Pioch, Bergery, Michel Alexandre, Magdeleine Paz și alții. Cei mai mulți dintre ei sînt lucizi în ce privește procesele de la Moscova, dar preferă să ignore înclinația spre război a lui Hitler.[61] Victor Basch și majoritatea lui, lucizi în ce-l privește pe Hitler, nu agreează ideea de a condamna regimul stalinist.

*

Rămîne de examinat, pentru a definitiva acest inventar ideologico-politic, o ultimă familie spirituală, pe care am uitat-o aproape cu desăvîrșire, deși era numeroasă în acea perioadă în sînul intelectualității franceze: acea familie care, în grade diferite, privește cu simpatie atît comunismul cît și fascismul. Ea nu intră în analiza mea decît tangențial, căci nu se simte în apele ei în coaliția antifascistă, deși nu iubește burghezia conservatoare. Cu toate acestea, nefiind nici de stînga, nici de dreapta, ea contribuie la clarificarea subiectului pe care mi l-am propus prin aceea că oferă o perspectivă nouă asupra ambiguităților comunismului sovietic așa cum e văzut de către Occident.

Definită prin ceea ce spune despre sine însăși, U.R.S.S. este paradisul libertății „reale" în sfîrșit cucerite. Considerată prin ceea ce face, ea oferă imaginea unei societăți în care individul este în întregime supus statului. Această constatare elementară, și de altfel relativ neutră, poate fi înțeleasă în sens negativ sau pozitiv: în ambele cazuri, ea tinde să apropie comunismul și fascismul, fie pentru a le execra împreună, fie, dimpotrivă, pentru a face din ele exemple diferite ale aceluiași fenomen de depășire a individualismului modern. La „tiraniile" contemporane, sub dublul lor chip — pentru a împrumuta vocabularul lui Élie Halévy —, liberalii urăsc atotputernicia partidului, sfîrșitul libertăților, nesepararea puterilor, cultul conducătorului. Dar dușmanii liberalismului pot la fel de bine să aprecieze în cele două tipuri de regim totalitar sfîrșitul anarhiei individualiste, restaurarea unei puteri sigure, strîngerea laolaltă a poporului în jurul unui măreț țel colectiv: în anii treizeci, această familie spirituală era mai numeroasă, mai puternică, cu un condei mai activ decît înainte. Și chiar dacă ea se mai află printre noi, ne-a devenit aproape cu neputință să ne-o închipuim sub forma pe care a avut-o atunci: după 1945, fascismul a fost pus la stîlpul infamiei pentru crimele sale. Istoria ne obligă totuși să ni-l reprezentăm, înainte de a fi fost învins ca blestem al istoriei, în ipostaza sa de speranță pentru mulți intelectuali europeni, avînd aceeași îndreptățire ca și comunismul.

---

[61] În vara anului 1938, în plină criză a Sudeților, Félicien Challaye va face, la invitația „Frontului german al muncii", o vizită în Germania organizată aidoma călătoriilor în U.R.S.S. Impresiile sale asupra regimului nazist vor fi la fel de complezente ca și cele ale tovarășilor de drum comuniști față de regimul sovietic. Fostul dreyfussard, fostul colaborator al revistei *Cahiers de la Quinzaine*, fostul adept al lui Jaurès, fostul tovarăș de drum al P.C.F., ajunge la capătul călătoriei sale la concluzia cu care plecase: Germania lui Hitler nu merită un război.

Ambiguitatea fascismului rezidă în faptul că s-a născut ca frate și dușman al comunismului, printr-o serie de împrumuturi menite să neutralizeze cu atît mai eficient rivalul. Sub Stalin, comunismul prezintă trăsături inedite care alimentează ispita analogiei: accentul național, construirea unei noi ordini, cultul conducătorului. Am văzut fascinația pe care a exercitat-o asupra unei părți a dreptei germane în cazul „național-bolșevismului". Franța însă nu e nici ea în urmă la acest capitol, critica societății burgheze fiind aici universală, atît la dreapta, cît și la stînga vieții intelectuale. „Acțiunea Franceză" este în această privință cea dintîi pepinieră politică, ea făcînd educația majorității scriitorilor dintre cele două războaie. Unul din fiii săi, Georges Valois, adept al unui Maurras amestecat cu Sorel, admirator al lui Mussolini, pesemne cel dintîi fascist francez, definește astfel, încă din 1925, fraternitatea dintre fascism și comunism: „Oricine ar fi învingător și oricine ar fi cel care-l înghite pe celălalt, comunismul din Rusia și fascismul din Italia vor avea rezultate identice. Nici parlament, nici democrație, ci dictatură, o națiune care se creează pe sine. Atunci cînd burghezia va fi fost înlăturată, alianța dintre stat și popor va obliga pe fiecare să mărșăluiască într-o disciplină națională... Fascismul a luat de la « Acțiunea Franceză » și de la socialism tot ce aveau mai bun. În Europa, el e pe cale să devină sinteza tuturor mișcărilor antidemocratice pozitive."[62]

Text premonitoriu: căci ne-ar veni foarte lesne să alcătuim un florilegiu de scrieri franțuzești de aceeași speță urmîndu-i celei de mai sus și predicînd îmbinarea revoluției cu națiunea. Aceste scrieri nu vor ajunge niciodată să dea naștere unei forțe politice autonome, și mai puțin ca oricînd în acei ani 1934–1936, cînd comuniștii au reușit să preia inițiativa fronturilor populare antifasciste. Interesul pe care-l prezintă în contextul Franței este de a arăta că, în chiar această perioadă de înfruntare dreapta/stînga în jurul fascismului, persistă un spațiu politic antiliberal înlăuntrul căruia experiența sovietică rămîne un exemplu pozitiv chiar în ochii celor ispitiți de fascism. Dovadă Drieu La Rochelle, purtat de colo colo de istoria veacului, incapabil să găsească în ea un sprijin pentru acțiune și totuși stăpînit de patima de a-i descifra sensul și de a juca un rol în cadrul ei.

Dacă lăsăm deoparte înzestrarea, mai modestă în cazul său, el nu e prea departe de Malraux, care de altfel îi este prieten. Ca și acestuia, îi plac tumultul istoriei, oamenii de acțiune, fidelitățile contradictorii, ideile vagi. Malraux însă simte marile ocazii ale veacului și le prinde din zbor pentru a-și croi din ele personajul și cărțile. Drieu La Rochelle nu le vede, le ratează, și de aici i se trage moartea. Ceea ce l-a pierdut este faptul că, sub dandysmul său literar, nutrește pasiuni fasciste, precum ura împotriva evreilor, a francmasonilor sau a deputaților. Un talent mai strălucitor decît al său — sau o fire mai puternică — ar fi supraviețuit mai bine parfumului

[62] *Popolo d'Italia*, 18 octombrie 1926. Citat în Alastair Hamilton, *L'Illusion fasciste, les intellectuels et le fascisme 1919–1945*, Gallimard, 1971.

de epocă al acestor sentimente: în lipsa lor, Drieu rămîne totuși unul din cei mai buni martori ai stării de spirit ideologice pe care încerc s-o zugrăvesc.

Devenit matur o dată cu războiul din 1914, el a trecut prin „Acțiunea Franceză" și a cochetat și cu suprarealismul. Tînăr fost combatant, deopotrivă patriot și pacifist, a fost prieten cu Raymond Lefebvre, unul dintre fondatorii comunismului francez.[63] Scrierile sale politice din anii douăzeci pledează pentru o Europă federală, singura capabilă să salveze de război și decădere cele mai vechi națiuni din lume, prinse între U.R.S.S. și Statele Unite. Toate sînt îmbibate de ostilitate față de capitalism și de anarhia liberală. La începutul anilor treizeci, Drieu se află încă de partea stîngii, aproape de Bergery și de „Frontul comun" antifascist al acestuia, dar aparține acum mai mult ca oricînd acelei orientări a opiniei intelectuale nesigure cu privire la ceea ce desparte stînga de dreapta, acea orientare ce formează un du-te-vino constant de opinii și de oameni: antiburgheză, antiliberală, cerînd în gura mare planificare și renaștere națională, dar sfîșiată între cei doi poli, comunist și fascist. Atunci cînd se formează Frontul Popular, Drieu înclină către cel de-al doilea pol, dar în numele idealului propriu celui dintîi: „Am dobîndit convingerea că fascismul este o etapă necesară în distrugerea capitalismului. Căci fascismul nu ajută capitalismul; contrar celor crezute de antifasciști, contrar celor crezute de majoritatea oamenilor care se alătură fascismului... Fascismul creează o civilizație de tranziție, în care capitalismul, așa cum a existat în perioada sa de mare prosperitate, ajunge la o decădere rapidă."[64]

Tot în 1934, cu acel infailibil simț al contratimpului ce nu l-a părăsit niciodată, Drieu publică o cărțulie intitulată *Socialisme fasciste*[65]. Este un nou „eseu asupra revoluțiilor", înțelese ca modalități necesare ale schimbării. Europa nu și-a dobîndit chipul istoric decît în urma unui prim val de revoluții „democratice și parlamentare", al căror semnal l-a dat Anglia în secolul al XVII-lea. Octombrie 1917 a inaugurat o a doua serie de revoluții, în care se înscriu și Mussolini, și Hitler: căci marșul asupra Romei și luarea puterii de către naziști sînt în raport cu bolșevismul nu atît contracurente, cît derivații. Așa cum Revoluția din Octombrie n-a fost „proletară", ci autoritară, n-a fost marxistă, ci leninistă, n-a instaurat dictatura unei clase, ci pe cea a unui partid, tot așa revoluțiile fasciste, necesare datorită crizei economiei capitaliste și a democrației parlamentare, sînt „socializante și autoritare", menite să aducă la putere o aristocrație politică grupată în jurul unui conducător. Stalin, Mussolini, Hitler duc aceeași luptă, revoluționară și totodată națională: „Interesele națiunii și ale revoluției se confundă în ochii tineretului rus ca și în cei ai tineretului italian sau german."[66]

---

[63] Pierre Andreu și Frédéric J. Grover, *Pierre Drieu La Rochelle*, 1979, reed. La Table Ronde, 1989. Frédéric J. Grover, *Drieu La Rochelle (1893–1945)*, Gallimard, 1979, col. „Idées".

[64] *La Grande Revue*, martie 1934, citat în A. Hamilton, *op. cit.*, pp. 235–236.

[65] Pierre Drieu La Rochelle, *Socialisme fasciste*, Gallimard, 1934.

[66] *Ibid.*, p. 149.

Astfel, Drieu exprimă în felul său înstăpînirea atotputernică a ideii revoluționare asupra spiritelor. El acordă revoluțiilor, aidoma stîngii, cinstea de a fi evenimente necesare, drapate într-o demnitate istorică deosebită. Pentru nevoile comparației sale însă, el trebuie să schimbe forța clasei cu cea a partidului, noua divinitate a epocii. Bolșevismul și fascismul nu mai sînt despărțite, în ochii săi, de categoriile marxiste ale proletariatului și burgheziei. Sînt dimpotrivă unite de căutarea comună a unei soluții pentru „guvernabilitatea" națiunilor moderne. Burghezia nu este decît o clasă economică, incapabilă prin definiție să formeze o elită politică. La fel se întîmplă cu clasa muncitoare; nu există alte clase guvernante decît clasele revoluționare. Revoluțiile din secolul XX încearcă să substituie acestui vid Partidul unic, alcătuit prin alegere deliberată, pepinieră de conducători în jurul marelui conducător. Drieu cel leneș, Drieu abulicul sondează mereu enigma voinței politice, care este și obsesia propriei sale epoci.[67]

Înrudirea dintre regimurile antidemocratice apărute după 1917 nu le va împiedica totuși să se războiască unele cu altele. Dimpotrivă, căci au suprapus peste certurile de ieri ambițiile ideologice de care revoluțiile sînt inseparabile: „Germania (hitleristă sau nu) este în continuare pentru Rusia marele vecin a cărui superioritate tehnică n-a fost lichidată. Și apoi, între semisocialismul fasciștilor germani și semifascismul comuniștilor ruși există aceeași ură familială mocnită ca și între imperialismul Romanovilor și cel al Hohenzollernilor și Habsburgilor. De ambele părți, aceeași temelie puternic națională și, pe deasupra, aceeași tendință de evanghelizare mondială. Asta duce la război."[68] Astfel, în viitorul apropiat nu se întrevede decît decăderea sau ruinarea democrațiilor capitaliste din Occident. Moștenirea lor va fi preluată de Europa lui Hitler sau de cea a lui Stalin.

Atunci cînd a scris rîndurile de mai sus, Drieu nu era fascist, chiar dacă-l putem ghici de ja printre rînduri pe omul înfrînt ce va nota zece ani mai tîrziu, la 10 iunie 1944, în *Jurnalul* său: „Privirea îndreptată spre Moscova. Ea îmi leagă ultimele gînduri de comunism, acum la prăbușirea fascismului."[69] Dar interesul mărturiei lui Drieu din 1934 nu rezidă în această predicție prea facilă — și, de altfel, traiectoria scriitorului către angajarea național-socialistă e prea singulară ca să fie tipică. Tipică este în schimb, către 1934–1936, existența dublei fascinații exercitate asupra multor intelectuali deopotrivă de către fascism și de către comunism, în care ei își investesc ura față de societatea burgheză în care trăiesc.

Spre deosebire de Drieu, cei mai mulți dintre acești intelectuali se vor simți cu atît mai puțin înclinați sau constrînși la un angajament partizan de

---

[67] Succesul cărții lui Malaparte, *Technique du coup d'État*, care a apărut la Grasset în 1931, este o bună dovadă a acestei obsesii.

[68] Pierre Drieu La Rochelle, *op. cit.*, p. 163.

[69] Pierre Drieu La Rochelle, *Journal 1939–1945*, col. „Témoins", Gallimard, 1992, p. 386.

partea fascismului cu cît cursul evenimentelor de dinainte de război și apoi cursul războiului vor face din Franța un adversar, și apoi o victimă a Germaniei hitleriste. Iar după război, nici unul dintre ei nu-și va mai aminti că a considerat național-socialismul drept o experiență socială sau politică demnă de interes! Toată lumea se va alinia retrospectiv în interiorul unui spațiu bipolar sacralizat de acum prin sîngele vărsat — și bineînțeles se va alinia de partea cea bună. Cealaltă parte nu va mai exista decît în calitate de crimă. În realitate, lucrurile s-au petrecut altfel, și e suficient să parcurgi literatura politică a perioadei, cea de stînga și cea de dreapta deopotrivă, pentru a vedea în ce măsură dictatura mussoliniană și național-socialismul german ocupă un rol important în ea. Dacă cel mai adesea interesul prezentat de această literatură nu este prea mare, aceasta nu e din cauză că literatura respectivă ar fi prea polemică; ci pentru că urmărește mai degrabă să critice parlamentarismul francez decît să analizeze aceste regimuri străine. În loc să le dea cuvîntul evreilor germani care sosesc în valuri, francezii discută — precum Drieu, în această privință — despre dezastrele și avantajele liberalismului. Dezbaterea privitoare la fascism nu e mai bine informată decît cea privitoare la comunism, iar motivele sînt aceleași: observarea faptelor joacă un rol foarte puțin însemnat în cazul lor.

Cred că în această lumină trebuie privită interminabila polemică asupra pozițiilor politice ale intelectualilor catolici de stînga și ale revistei lor, *Esprit*, din acea vreme, polemică ce se lungește de cincisprezece sau douăzeci de ani. Curentul de opinie este vechi și-și întinde rădăcinile cel puțin pînă la *Sillon* de Marc Sangnier, la începutul secolului. El contrazice violent caracterul radical antimodern al pozițiilor filozofice și politice ale Bisericii catolice, așa cum făcuseră deja catolicii liberali din secolul al XIX-lea. Dar merge mai departe decît ei. Încearcă să angajeze o dezbatere cu stînga marxistă, inclusiv cu comuniștii.

Cum bine a văzut Daniel Lindenberg[70], conceptul prin intermediul căruia această stîngă catolică își extinde curiozitatea pînă la Marx este conceptul de „comunitate". Vehiculat de tradiția creștină, termenul trimite la un univers social în care activitățile indivizilor sînt organizate în funcție de binele comun dedus din voința divină și din sacrificiul lui Cristos. El întîlnește în secolul al XIX-lea critica romantică a societății moderne: alcătuită din indivizi separați unii de alții, fiecare urmărindu-și propriul interes, această societate este contrariul unei comunități. Critică romantică, îndreptată către trecut, avînd nostalgia unui Ev Mediu organic, dar care nu e în fond diferită de critica socialistă, îndreptată către viitor: căci ambele consideră că societatea modernă de piață e prea subminată de individualismul burghez pentru a putea fi vreodată întemeietoarea unei adevărate ordini sociale. Ambiția gînditorilor socialiști deplasează doar soluția problemei către viitor. Ea urmărește

[70] Daniel Lindenberg, *Les Années souterraines, 1937–1947*, La Découverte, 1991, cap. 5, pp. 165–245, „L'Homme communautaire".

să alcătuiască din nou, din resturile acestui individualism, o lume a frăției, o lume a oamenilor asociați în jurul unui proiect comun. De altfel, încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, o anumită interpretare mesianică a făgăduielii evanghelice s-a întîlnit în Franța și în Europa cu credința revoluționară în regenerarea omului: ostil burghezilor de la 1789, neocatolicul Buchez a văzut în revoluția iacobină din 1793 prefigurarea franceză a reîntîlnirii dintre umanitate și comunitate.[71]

Un secol mai tîrziu, ceea ce-l interesează mai mult pe Mounier în marxism este voința de a regăsi comunitatea. Totuși, directorul revistei *Esprit* nu este înclinat, ca Buchez, să amestece spiritualul și pămîntescul. Și nici nu vrea, ca Le Play, să refacă o societate cu statute, după modelul familiei, al întreprinderii sau al breslei. Comunitatea sa nu este nici produsul unei istorii providențiale, nici resurecția unei ordini precapitaliste dispărute. Ea corespunde nevoii celei mai fundamentale a persoanei umane, creatură a Domnului: deschiderea către Celălalt, căutarea perpetuă a depășirii de sine. Societății capitaliste, agregat mecanic de indivizi izolați, Mounier îi opune o comunitate vie și liberă a asociaților, spiritualmente activă, polarizată de o emulație creatoare spre binele comun. Nouă întruchipare „personalistă" a inventarului inepuizabil al utopiilor asociative antiburgheze, Cetatea lui Mounier și a colegilor săi înclină către stînga. Incompatibilă cu comunismul din punct de vedere filozofic, ea împărtășește cu comuniștii ostilitatea față de capitalism și spiritul militant: ceea ce alimentează dialogul și face cu putință acțiunile comune.

Revista *Esprit* nu este totuși declarat „antifascistă". Căci și fascismul face parte din ceea ce Mounier numește „imensul val comunitar ce se revarsă asupra Europei"[72]. Și el are drept temei denunțarea individualismului burghez, iar drept mijloc exaltarea voinței colective. Departe de a constitui o revenire la vechile societăți moarte ale Europei aristocratice, el este dimpotrivă o remodelare comunitară a democrațiilor vlăguite de dominarea intereselor private. Specia de subnietzscheanism care circulă în epocă atribuie fascismului același privilegiu ca și comunismului: privilegiul asociat aventurilor gratuite ale voinței împotriva fatalităților economiei.

Această privire — dacă nu întotdeauna favorabilă, măcar binevoitoare adesea — aruncată în epocă asupra experiențelor fasciste, cea italiană și cea germană, nu poate fi considerată drept o convertire la hitlerism. Ea este răspîndită în aproape toate familiile politice — exceptîndu-i pe comuniști — care sînt ostile liberalismului economic sau democrației parlamentare. Se oprește asupra unor regimuri aflate în faza izbînzilor: Mussolini este în culmea popularității sale în Italia și în culmea reputației internaționale; economia germană renaște rapid sub Hitler și contrastează cu stagnarea franceză. Astfel, elemente de circumstanță își adaugă ponderea la motivele

[71] *Cf. supra*, p. 117.
[72] Citat de Daniel Lindenberg, *op. cit.*, cap. 5, p. 209.

și pasiunile stîrnite de ideologie. Dictaturile italiană și germană apar ca motoare ale politicii europene. Tristețea acestor vremi este că, dacă antisemiții pot simți pretutindeni o slăbiciune pentru Hitler, nu trebuie să fii antisemit ca să fii ispitit să cauți rețete în fascism. E de ajuns să fii deopotrivă necomunist și antiliberal — ceea ce definește o vastă zonă a opiniei publice intelectuale, de la dreapta la stînga politică. Căci anume spun „necomunist", și nu „anticomunist": pasiunea antiliberală, respingerea minciunii burgheze, alăturate nihilismului ce dă culoare epocii, pot fi suficient de puternice pentru a-și ajunge lor înșeși și a amesteca în mințile multora atracția pentru fascism cu slăbiciunea pentru comunism.

Pentru a lumina fenomenul în complexitatea sa, ar trebui să dispunem de o istorie paralelă a lui Marx și a lui Nietzsche în contextul francez din secolul XX. Această istorie ar permite o înțelegere a Franței intelectuale și morale a secolului XX mai profundă decît înțelegerea prin prisma opoziției dintre fascism și antifascism. Ea însă nu e scrisă. Ceea ce se poate vedea la inteligheția franceză în perioada Frontului Popular este suficient pentru a arăta în ce măsură coalițiile antifascismului politic ascund mai mult decît dezvăluie realitatea epocii. Acesta e marele secret al fragilității lor.

Dacă vrea să sesizeze în adîncime ceea ce un autor recent a numit „confuzia franceză din 1938"[73], cititorul trebuie să se îndrepte mai degrabă spre critica literară și filozofică decît spre politică. Acolo se vede cel mai bine adevărata destrămare a pozitivismului republican consecutivă primului război mondial, ca și fragmentele eteroclite ale nihilismului estetic cu care această destrămare a presărat spațiul cultural. Cel mai frumos dintre aceste fragmente, suprarealismul, s-a dezintegrat din interior sub efectul propriului său eclectism, iar din exterior sub efectul concurenței comunismului. L-a împins pe Aragon în campaniile Kominternului și a făcut repede din Breton un profet fără mesaj, un „revoluționar fără revoluție"[74], un mare glas care foarte curînd nu mai are prea multe de spus. Semn al veacului, scriitorul francez al cărui tip spiritual era cel mai potrivit pentru a exercita acea magistratură morală pe care tradiția națională o încredințează literaturii, acest scriitor deci trebuie să tacă, sau aproape, la treizeci și cinci de ani. Refuz al minciunii care-l onorează, dar care dezvăluie totodată îngustimea, fragilitatea filozofiei sale: îndată după stingerea flăcării revoluționare în estul Europei, el este aproape timorat de faptul că istoria l-a trădat. Iar cînd vrea să reînvie această flacără prin propriile sale mijloace, cît de slab se vădește, și cît de singur! André Breton va rămîne un martor extraordinar al veacului, un martor a cărui statură crește chiar prin retragerea sa și prin acceptarea prematură a uitării. Epoca l-a condamnat foarte

---

[73] Vincent Descombes, *Philosophie par gros temps*, Éd. de Minuit, Paris, 1985.

[74] Împrumut expresia din minunata carte a lui André Thirion, *Révolutionnaires sans révolution*, Robert Laffont, Paris, 1972.

curînd să măsoare cu stoicism eșecul magistraturii ideilor sale: mai realist, în acest sens, decît prietenul său Troțki — alt exilat, alt neîmblînzit, dar care se înverșunează să dezmintă dezmințirile istoriei.

Mișcarea suprarealistă a murit prematur din cauză că n-a mai avut nimic de spus despre revoluție, din care-și făcuse lozincă. Șantajul comunist a distrus-o. Confiscîndu-i talismanul, istoria a redat fidelilor suprarealismului libertatea aristocratică firească pentru scriitori și artiști. Libertate la care Aragon a renunțat, alegînd o servitute mult mai aspră decît cea a condiției burgheze; dar el măcar regăsește în ea atît roluri politice, cît și marile genuri literare. Cît despre Breton, rege fără regat, Troțki al literaturii, el a devenit un geniu de prisos. Ceea ce mai rămîne din suprarealism nu mai ascultă de autoritatea sa și nu păstrează de altfel nimic din majestatea clasică a stilului său: e anatema antiburgheză, mai violentă ca niciodată, dar lipsită de orice utilitate politică, și totodată emancipată de formele canonice. Cîte ceva din Nietzsche și din Freud, mai degrabă decît din Marx, totul învăluit într-o literatură a izbucnirilor.

La Bataille, ca și la atîția alții, ura față de burghez constituie pasiunea primordială, izvor de scrieri peremptorii și scurte, denunțînd mizeria psihologică a acelui om al utilului și al omogenului, pierdut în prozaismul universal al calculului economic. Burghezul a eliminat din schimb tot ce acesta a avut orgiac, festiv, purtător de sens sacru, în societățile descrise în *Essai sur le don*[75]. El nu mai consimte să „cheltuiască" decît pentru sine, așadar pe ascuns, constrîns de propria sa condiție la ipocrizie. Abjecția sa este o rușine pentru om. Societatea modernă asupra căreia domnește a devenit în chip tragic omogenă, alcătuită din indivizi aserviți cu toții măsurii banului, aflați de acum în afara cîmpului diferenței, deci în afara pasiunilor, și în primul rînd a celei dintîi dintre ele, pasiunea sexuală. Tot atîtea teme familiare, care-și au izvorul în Hegel, interpretat în epocă la Paris de Kojève, și care dobîndesc o radicalitate nouă prin Nietzsche și prin Freud. Este începutul unei noi obsesii germane în gîndirea franceză, apărută pe ruinele încă majestuoase ale pozitivismului universitar. Pe autorii de dincolo de Rin, Bataille nu-i valorifică în chipul cel mai coerent[76], dar împrumută de la ei atît cît să alimenteze un nihilism al disperării.

Căci el are în vedere doar tradiția Luminilor, prelungită de optimismul revoluționar al secolului al XIX-lea, pe Condorcet și pe Marx deopotrivă. El vrea să substituie „concepției geometrice a viitorului" forța dinamică a disperării: „Viitorul nu se sprijină pe eforturile mărunte ale cîtorva lideri de un optimism incorigibil ce mobilizează mulțimile; el depinde în întregime

---

[75] Din lucrarea lui Marcel Mauss, *Essai sur le don*, 1926, reed. în *Sociologie et Anthropologie*, P.U.F., 1983, col. „Quadrige", Bataille extrage ideea unui schimb nelegat de utilitatea economică și a unei legături sociale întemeiate pe „cheltuiala" pură.

[76] Vincent Descombes, *op. cit.*, cap. 4, „La crise française des Lumières", pp. 69–95.

de dezorientarea generală."[77] În ochii săi, epoca e cufundată în nefericire: nefericire iremediabilă a democrațiilor burgheze incapabile să existe, nefericire, de asemenea, a celor ce se revoltă împotriva lor în numele vieții opuse inertului: „Orice forță vie a luat astăzi forma statului totalitar... Stalin, umbra, frigul proiectate de acest simplu nume peste orice speranță revoluționară — acesta este, împreună cu oroarea polițiilor germană și italiană, chipul unei omeniri în care strigătele de revoltă au devenit politic neglijabile, în care ele nu mai sînt decît sfîșiere și nefericire."[78] Scrise în septembrie 1933, după venirea la putere a lui Hitler, rîndurile de mai sus arată în suficientă măsură că unica speranță e absolutul disperării.

Totul îl desparte, așadar, pe Bataille de antifascism, pe care-l consideră o întreprindere zadarnică și lipsită de substanță istorică, legată de o filozofie găunoasă a progresului. Antifasciștii sînt „vrăjitori în luptă cu furtunile"[79], în vreme ce numai „furtunile" pot face să se clatine piedestalul mort al societății burgheze. Fascismul ca și comunismul sînt furtuni ce nu duc nicăieri, căci pînă la urmă alcătuiesc societăți servile, care trebuie combătute în numele urii față de stat. Dar apariția lor, ceea ce le-a dat naștere, ba chiar și eșecul lor total aduc deopotrivă mărturie despre nefericirea patetică a omului în secolul XX. Comunismul a fost la origine revolta proletariatului, singura clasă eterogenă a societății, întrucît este neburgheză. Cît despre fascism, căruia Bataille îi consacră un studiu special în același an[80], acesta întruchipează, în opoziție cu statul burghez — agent al societății de masă și supus ei —, eterogenitatea puterii, revenirea elementului său sacru. Societatea fascistă restaurează într-adevăr autoritatea inseparabil religioasă

---

[77] „Le problème de l'État", în *La Critique sociale*, septembrie 1933, nr. 9. *La Critique sociale* este o revistă bilunară fondată de Boris Suvarin în martie 1931 și care regrupează în jurul lui și al prietenei sale de atunci, Colette Peignot, membrii sau simpatizanții Cercului comunist democratic. Orientarea revistei este cea a unei critici marxiste nedogmatice a actualității politice și literare. Simone Weil participă intermitent la activitatea cercului și a revistei începînd din 1932. La fel și Georges Bataille, mai heterodox chiar (sau mai puțin marxist). El publică în 1933, în revista lui Suvarin, trei articole care mi se par a fi cele mai interesante articole scrise de el în materie de gîndire politică: „La notion de dépense", în ianuarie, „Le problème de l'État", în septembrie, și „La structure psychologique du fascisme", în noiembrie. *La Critique sociale* își va înceta apariția o dată cu falimentul editurii Marcel Rivière în 1934. Numerele sale succesive au fost republicate de editura La Différence în 1983.

Cf. J.-L. Panné, *op. cit.*, cap. 15, „Un cercle sans quadrature", pp. 196–219.

Cf. C. Ronsac, *Trois noms pour une vie*, Robert Laffont, 1988.

[78] Georges Bataille, „Le problème de l'État", în *La Critique sociale*, nr. 9, septembrie 1933, reed., p. 105.

[79] *Id.*, „La structure psychologique du fascisme", în *La Critique sociale*, nr. 11, martie 1934, p. 211.

[80] „La structure psychologique du fascisme", în *La Critique sociale*, nr. 10, noiembrie 1933, pp. 159–165, și nr. 11, martie 1934, pp. 205–211.

și politică a „societății regale", instanță psihologică colectivă indispensabilă eterogenității indivizilor. Această restaurare este însă și o negare a societății burgheze, oferind claselor disociate ale societății omogene altă soluție decît revoluția proletară, și totodată o bază populară fascismului. „Din această dualitate posibilă a efervescenței rezultă o situație fără precedent. Una și aceeași societate asistă la apariția concomitentă, în aceeași perioadă, a două revoluții ostile deopotrivă una alteia și ordinii existente."[81] Marea convulsie modernă este alcătuită din două mișcări, adversare și complice, de smulgere din condiția burgheză. Ele se alimentează una pe alta, una din cealaltă, mobilizînd forțe afective ce se conjugă și se neutralizează totodată: martori și actori ai nesfîrșitei subversiuni din care se țese istoria emancipării umane fără a se încheia vreodată.

Înainte de război, Bataille nu se va mai exprima niciodată atît de bine ca în aceste texte din 1933 asupra marilor probleme politice ale epocii. După o scurtă apropiere de Breton în 1935, cînd formulează un apel la revoluția mondială[82], el se închide în mici grupuri de extremă stînga[83], minuscule comunități de aleși menite să descopere tainele existenței sociale. Ultimul dintre acestea, Colegiul de sociologie, frecventat în 1938–1939, după împrejurări, de Benda și de Drieu, de Benjamin și de Adorno, și-a fixat drept obiectiv „studiul existenței sociale în toate acele manifestări în care se face simțită prezența activă a sacrului"[84]. Fapt destul de straniu, Bataille se revendică de la Durkheim în încercarea de a face din descoperirea „socialului", înțeles ca sediu al religiosului, cîmpul de investigații al unui nihilism postnietzschean.

Dar valoarea scrierilor sale rezidă mai puțin în rigoarea lor, inexistentă, sau în talentul lor, mediocru, cît în acea rece violență a morții care le însuflețește și în acel sfîrșit al universului Luminilor pe care-l proclamă. Antifascismul republican are drept divinități pe Jean-Jacques Rousseau și pe Victor Hugo, părinte și respectiv fiu al anului 1789. El așază comunismul sovietic în această filiație liniștitoare: identitatea revoluționară împiedică

---

[81] *Ibid.*, p. 211.

[82] Breton și Bataille scriu împreună, în toamna anului 1935, declarația grupului „Contraatac", a cărui viață nu va fi mai lungă de un an. Acest manifest încearcă să dea o nouă definiție revoluției, o definiție care să nu fie legată doar de socializarea mijloacelor de producție și care să se elibereze de cadrul național. El conține o triplă critică implicită a modelului sovietic, prin revendicarea unei „dictaturi intransigente a poporului înarmat", prin exigența unei revoluții universale, și mai ales prin accentul pus pe subminarea necesară a „suprastructurilor"; se recunoaște aici gîndirea lui Bataille. *Cf.* A. Thirion, *op. cit.*, pp. 430–431. Textul apelului de constituire a grupului „Contraatac" e reprodus în *Tracts surréalistes et déclarations collectives (1922–1939)*, E. Losfeld (ed.), pp. 281–284.

[83] *Acéphale*, apoi *Le Collège de sociologie*.

[84] Denis Hollier, *Le Collège de sociologie*, Gallimard, col. „Idées", 1979, p. 24.

delimitarea între democrație și totalitarism. Or, Bataille dărîmă acest castel de cărți de joc. Nici secolul Luminilor, nici Revoluția franceză nu mai permit înțelegerea convulsiilor secolului XX.

Această falie în patrimoniul democratic al Franței și al Europei a fost simțită și analizată foarte devreme de un tînăr filozof care n-a amestecat aici deloc acel soi de absolvire disperată a regimurilor totalitare întîlnită ici și colo la Bataille și prietenii săi. E vorba de Raymond Aron, care-și începe acum lunga cursă solitară în sînul inteligheției franceze. La început, ca tînăr student la École Normale Supérieure, a fost socialist de nuanță pacifistă.[85] Apoi, de abia intrat în viața profesională, e detașat în Germania la începutul anilor treizeci și revine din lunga sa ședere acolo cu o viziune lucidă asupra acțiunilor hitleriste, pe de o parte, și asupra criticii rațiunii istorice, pe de alta.[86] Două lucruri care aparțin unor domenii diferite ale realității, dar care, foarte curînd, dau naștere în mintea lui la întrebări inedite adresate facultății pe care o absolvise. Cum să luptăm împotriva lui Hitler? Cum să interpretăm istoria și care este raportul între această interpretare și adevăr? Cît de puțin academică este această a doua întrebare, în ciuda caracterului său abstract, se poate vedea din teza de doctorat a lui Aron, susținută la Sorbona în 1938. Candidatul nu aparține doar unei alte generații decît cea a examinatorilor săi; el vine dintr-o altă lume filozofică și morală: nutrindu-se cu Max Weber și Dilthey, cercetînd statutul incert al cunoașterii pe care o avem despre trecut, el este înghițit de tragedia istoriei, o tragedie pe care a înțeles-o înaintea tuturor. Comisia vede în el, cu teamă, spectrul îngrijorării nihiliste pătruns în inima certitudinilor dreptului și progresului.[87]

Cu toate astea, acest om sfîșiat, acest filozof critic oferă celei dintîi întrebări pe care a adus-o de la Berlin, care e cea mai urgentă, un răspuns categoric: lupta împotriva lui Hitler este prioritatea absolută a momentului. Dar el nu înțelege această luptă în maniera „antifascistă" în care o înțelege stînga acelei epoci. Trăind în anturajul profesional al lui Bouglé, admirator al lui Élie Halévy, e lipsit de iluzii cu privire la Uniunea Sovietică și critică și Frontul Popular.[88] În plus, antifascismul, ambiguu prin alianțele și prin obiectivele sale, se revendică, în optica sa, dintr-o tradiție moartă: cea a optimismului istoric al Revoluției franceze și al secolului al XIX-lea preluat de pozitivismul universitar. Textul cel mai interesant scris de Raymond Aron

---

[85] Jean-François Sirinelli, *Génération intellectuelle. Khâgneux et normaliens dans l'entre-deux-guerres*, P.U.F., col. „Quadrige", 1944, cap. 13. „Les élèves d'Alain", pp. 484–494.

[86] Nicolas Baverez, *Raymond Aron*, Flammarion, 1993.

Raymond Aron, *Mémoires*, Julliard, 1983, cap. 3: „Découverte de l'Allemagne", pp. 50–80.

[87] Raymond Aron, *Mémoires, op. cit.*, cap. 5, pp. 105–106.

[88] *Ibid.*, pp. 143–145 și „Raymond Aron 1905–1983. Histoire et politique", *Commentaire*, februarie 1985, pp. 311–326.

în tinerețe este în această privință o comunicare ținută la Societatea franceză de filozofie în 17 iunie 1939, în ajunul ultimei veri fără război din Europa.[89]

Oratorul și-a ales drept subiect: „State democratice și state totalitare" și prin al doilea adjectiv nu desemnează în această expunere decît Germania lui Hitler și Italia lui Mussolini. Dar nu înseamnă, evident, că ar situa U.R.S.S. în prima categorie, căci una din tezele pe care le dezvoltă este următoarea: „Regimurile totalitare se opun în primul rînd democrațiilor, nu comunismului." Într-adevăr, fascismele vor să distrugă, dincolo chiar de moștenirea politică a secolului al XIX-lea, ceea ce constituie spiritul tradiției occidentale. În acest sens ele sînt „autentic revoluționare", și nimic nu e mai „straniu" decît favoarea de care s-au bucurat în opinia conservatoare engleză și franceză. În fața lor, democrațiile se află în poziție defensivă, conservatoare: riscul este ca ele să se agațe de un patrimoniu mort, incapabil să le mai insufle viață. „Azi nu este vorba să salvăm iluziile burgheze, umanitare sau pacifiste. Excesele iraționalismului nu discreditează, ba chiar dimpotrivă, efortul necesar pentru repunerea în cauză a progresismului, a moralismului abstract sau a ideilor de la 1789. Conservatorismul democratic, ca și raționalismul, nu se poate salva decît înnoindu-se."[90] Acesta este, pentru Raymond Aron, singurul mod de a evita alternativa catastrofală fascism/comunism.

Printre cei care-l ascultă pe tînărul filozof în ziua aceea se află Victor Basch, pe care l-am mai întîlnit.[91] Președintele Ligii drepturilor omului întruchipează destul de bine ceea ce critică oratorul — progresism, pacifism, tradiție revoluționară de tip francez: se naște de aici un amabil dialog al surzilor. Victor Basch se indignează că Hitler și Mussolini pot fi onorați cu titlul de revoluționari și că se poate vorbi despre democrații ca despre regimuri conservatoare: nimic mai coerent, căci în ochii săi democrația are o esență revoluționară. Dar ceea ce-l indignează cel mai tare în discursul conferențiarului ține de incriminarea principiilor de la 1789, considerate „abstracte" și incapabile să înnoiască elanul democratic: bătrînul membru al Ligii își reafirmă profesiunea de credință care i-a călăuzit întreaga existență.

Aron n-a urmărit să atace ideile de la 1789 ca idei; el a vrut să discute critic posibilitatea oferită de universalismul revoluționar francez de a gîndi lumea secolului XX și de a determina schimbarea ei. Nu numai că acest universalism nu permite înțelegerea revoluțiilor contemporane, fie ele fasciste sau comuniste, dar le și maschează în loc să le clarifice. În plan practic, el

---

[89] Textul va fi publicat în *Bulletin de la Société française de philosophie* abia în primăvara lui 1946. Cf. *Bulletin de la S.F.P.*, an 40, nr. 2, aprilie–mai 1946, pp. 41–92. Raymond Aron, „États démocratiques et États totalitaires", reluat în *Machiavel et les tyrannies modernes*, Éditions de Fallois, 1993, pp. 165–183.

[90] Raymond Aron, *Machiavel et les tyrannies modernes, op. cit.*, p. 166.

[91] *Cf. supra*, pp. 312–322.

îi dezarmează pe adepții democrației în loc să-i pregătească de luptă. Îi împinge către retorică și moralism, îi abate de la realitățile economice și militare, împiedică reforma instituțiilor, conduce la pacifism: acesta este, în filigran, bilanțul negativ al Frontului Popular și al „antifascismului". Încă de la prima sa mare confruntare cu stînga intelectuală franceză, care a fost mediul său de origine, Raymond Aron a indicat cu precizie amploarea dezacordului său o dată cu originalitatea poziției sale critice: în ordine intelectuală, el e atent la noutatea radicală a revoluțiilor din secolul XX și posedă o „comprehensiune" a istoriei care-i datorează mai mult lui Weber decît vulgatei democratice revoluționare franceze; în ordine politică, e mai degrabă democrat decît republican, prea reformator în opinia dreptei, prea ostil discursului antifascist în cea a stîngii și, pentru ambele, prea lucid în fața războiului care se anunță.

9
Al doilea război mondial

În raport cu ambiguitățile antifascismului comunist, al doilea război mondial este aidoma unei experiențe de laborator, căci este alcătuit din două perioade deopotrivă înlănțuite și contradictorii. Din septembrie 1939 pînă în iunie 1941 Stalin este principalul aliat al lui Hitler. Din iunie 1941 pînă în mai 1945, dușmanul cel mai înverșunat. Memoria selectivă a popoarelor n-a reținut, cel mai adesea, din interminabilul conflict decît cea de-a doua perioadă, legitimată de victorie. Istoria însă trebuie să dea seamă și de cea dintîi, căci altfel ea nu e decît o versiune a trecutului oferită de învingători.

Trebuie să plecăm, așadar, de la pactul semnat la Moscova de Ribbentrop și Molotov la 23 august 1939; el inaugurează perioada alianței dintre U.R.S.S. și Germania nazistă. Alianță, și nu simplă convenție de neagresiune, așa cum a fost prezentată mai întîi, pe moment, în plină criză poloneză. Căci partea publică a pactului e însoțită de un protocol secret[1], a cărui existență va fi multă vreme negată de sovietici, fiindcă textul dezvăluie tocmai amploarea acordului teritorial între cei doi parteneri în ajunul trecerii trupelor germane peste granița poloneză. Hitler și-a rezervat dinainte Lituania și Polonia occidentală, dar a recunoscut ca aparținînd sferei de influență sovietice Estonia, Letonia, partea din Polonia aflată la răsărit de rîurile Narev, Vistula și San, Basarabia. Importanța acestei acceptări anticipate a sporirii teritoriului U.R.S.S. indică interesul dictatorului nazist față de cotitura operată de Stalin: iată-l acum liber să acționeze nu doar în Polonia, ci și, mai cu seamă, în Occident.

În fapt, el intră în Polonia la 1 septembrie și se află în război cu Anglia și Franța de la 3 septembrie. Timp de încă două săptămîni, suficient pentru o avansare rapidă a blindatelor germane în cîmpia poloneză, ideea unei continuări a politicii antifasciste prin alte mijloace mai poate fi — și de altfel chiar este — susținută mai ales de către P.C.F.[2]: acordul germano-rus din

---

[1] Iată de ce ar fi mai nimerit să se vorbească de pactele germano-sovietice, la plural, așa cum sugerează Stéphane Courtois.

[2] După semnarea pactului Ribbentrop-Molotov (23 august 1939), comuniștii francezi votează la 25 august o rezoluție cu rezonanță patriotică („Dacă Hitler declanșează totuși războiul, atunci trebuie să știe că va avea împotriva sa poporul Franței, cu comuniștii în

23 august, singurul făcut public, fiind analizat ca o ripostă a lui Stalin la tentativele conducătorilor anglo-francezi de a-l izola, un mijloc de a cîștiga timp ținîndu-se departe de conflict. Chiar și intrarea trupelor sovietice în Polonia la 17 septembrie poate fi interpretată, la rigoare, drept o măsură de prevedere. Opinia publică nu știe că în estul țării oamenii N.K.V.D.-ului dinapoia Armatei Roșii fac cam același lucru pe care-l fac trupele SS înapoia Wehrmachtului: lichidează sau deportează elitele poloneze și tot ce aduce a adversar potențial. În opt zile, Stalin pune mîna pe Bielorusia occidentală și pe teritoriile polono-ucrainene.

La 28 septembrie, Ribbentrop se deplasează din nou la Moscova. Îndoiala asupra politicii sovietice nu mai e cu putință, chiar dacă nu sînt cunoscute protocoalele secrete privind linia de împărțire a Poloniei și redistribuirea populațiilor după apartenența lor etnică.[3] Căci ministrul nazist semnează cu Molotov un adevărat tratat de cooperare și prietenie, încununat de faimosul comunicat: „Guvernul Reichului și guvernul Uniunii Sovietice, reglînd definitiv, prin aranjamentul semnat astăzi, problemele ce decurg din destrămarea statului polonez și creînd astfel o bază pentru o pace durabilă în Europa răsăriteană, exprimă împreună opinia că ar corespunde adevăratelor interese ale tuturor națiunilor să se pună capăt stării de război existente între Germania pe de o parte și Franța și Anglia pe de altă parte. Cele două guverne vor întreprinde deci eforturi comune, dacă va fi nevoie, în acord cu alte puteri prietene, pentru a atinge cît mai grabnic posibil acest țel. Dacă totuși eforturile celor două guverne ar rămîne fără succes, ar fi atunci un fapt de netăgăduit că Anglia și Franța sînt răspunzătoare de continuarea războiului."[4] E limpede deci că Hitler va face război în Vest beneficiind de neutralitatea binevoitoare a Uniunii Sovietice.

De altfel, evoluția politicii sovietice nu lasă loc nici unei îndoieli. Stalin satelizează cît ai bate din palme cele trei mici state baltice, cu binecuvîntarea Germaniei, înainte de a le anexa în anul următor. În toamna anului 1939, iarăși, vrea să supună Finlanda și inaugurează un procedeu de care se va folosi din plin apoi: în ziua în care Armata Roșie atacă fără preaviz la

---

frunte..."), apoi, la 2 septembrie, votează creditele de război și răspund la ordinele de mobilizare. La 19 septembrie, într-o scrisoare către Léon Blum, Marcel Cachin confirmă, în numele parlamentarilor, această orientare. Simultan însă, alți comuniști susțin o linie politică diferită, făcînd răspunzătoare democrațiile de agresiunea hitleristă împotriva Poloniei. În cele din urmă denunțarea „atițătorilor la război imperialiști" anglo-francezi devine preponderentă începînd cu 1 octombrie (partidul comunist a fost dizolvat la 26 septembrie), cînd deputații A. Ramette și F. Bonte îi trimit o scrisoare lui Édouard Herriot, avertizîndu-l de viitoarele propuneri de pace ale U.R.S.S. care a invadat Polonia la 17 septembrie. Singurele „propuneri" făcute sînt cele ale lui Hitler, la 6 octombrie; el cheamă democrațiile să depună armele.

[3] Se prevedea ca germanii sau polono-germanii care trăiau în teritoriul ce revenea sovieticilor să treacă înapoi în Polonia germană, iar ucrainenii și bielorușii din zona germană să facă mișcarea inversă.

[4] Stéphane Courtois, *Le P.C.F. dans la guerre*, Ramsay, 1980, cap. 2, p. 50.

frontiera finlandeză, Radio Moscova anunță crearea, pe mica porțiune de teritoriu invadată, a unui „guvern democratic" al Finlandei condus de Otto Kuusinen, veteran al Kominternului. Războiul din Finlanda nu va avea o desfășurare la fel de fericită ca acela al lui Hitler în Polonia. El face să apară însă limpede, ba chiar într-un chip spectaculos, voința lui Stalin de a-și dobîndi partea din prada unui război mondial pe care l-a prevăzut de mult și pe care-l începe sub auspicii atît de favorabile.

Acest activism prudent, dar deliberat, invalidează justificarea ce s-a dat atît de multă vreme pactului germano-sovietic din 23 august, potrivit căreia cotitura lui Stalin nu era decît un răspuns de circumstanță și o modalitate de a dejuca intrigile occidentale ce urmăreau să-l împingă pe Hitler către Ucraina spre a-l îndepărta de Meuse sau de Rin. Nu că aceste intrigi n-ar fi existat, sau că n-ar fi contat în politica Angliei și a Franței. Au fost chiar încununate de succes, într-un sens, o dată cu acordurile de la München din septembrie 1938, deși nici vorbă să fi fost singura cauză a acestora: pacifismul opiniei publice din Occident a acționat mereu împotriva cehilor, și în mintea conducătorilor englezi și francezi orbirea a cîntărit desigur mai greu decît calculul. E de înțeles însă că, ținut departe de masa tratativelor, în ciuda angajamentelor sovietice față de Cehoslovacia, Stalin a considerat acordurile drept schiță a unui complot panimperialist împotriva U.R.S.S. Din Octombrie 1917, ideea face parte prin excelență din repertoriul bolșevic. Cu toate acestea, discursul lui Stalin la Congresul al XVIII-lea al partidului bolșevic, ținut la 10 martie 1939, a constituit un avertisment dat democrațiilor occidentale și totodată o deschidere către Germania. E vorba de *prima* deschidere? Am văzut că nu.[5] Dar e clar că politica „alergării după doi iepuri", pe care Stalin n-a încetat s-o aibă în minte din 1934, a primit după München o orientare decisivă în direcția Germaniei. Curînd Molotov îl va înlocui pe Litvinov, omul „securității colective", la Ministerul Afacerilor Externe. Ironia face că această alegere pare operată chiar în momentul în care conservatorii englezi și-au pierdut în sfîrșit toate iluziile asupra lui Hitler, după invadarea Cehoslovaciei la 15 martie 1939: războiul dintre Germania și statele democratice pare aproape inevitabil, chiar și în ochii lor. Poziția sovietică dobîndește de aici un surplus de forță.

În primăvara anului 1939, Stalin a avut de ales între reafirmarea politicii antifasciste de securitate colectivă și întoarcerea alianțelor. A explorat ambele căi deodată. În ce privește prima cale, suspiciunile s-au ținut lanț. Propunerea rusească privind un acord militar tripartit (U.R.S.S., Anglia, Franța) care să acopere toate țările limitrofe U.R.S.S., de la țările baltice la România, trecînd prin Polonia, se lovește de refuzul Poloniei și al României de a accepta trecerea eventuală a Armatei Roșii pe teritoriul lor, de teamă că aceasta nu-l va mai părăsi niciodată. Istoria care a urmat avea să arate cît de întemeiate erau aceste temeri. În fapt, Stalin înaintează mai degrabă pe cealaltă cale,

[5] *Cf. supra*, pp. 276–277.

așa cum o arată numirea lui Molotov, la 4 mai. Negocierea e mai ușoară de partea aceasta, în măsura în care Hitler înțelege din aluzii ambițiile celeilalte părți, complementare propriilor sale ambiții; lui nu-i vine greu deloc să șteargă de pe harta Europei Estonia sau Polonia, dacă acesta-i prețul ce trebuie plătit pentru creșterea teritorială a Germaniei la est și pentru libertatea de acțiune la vest. Problema poloneză, care diviza tabăra „antifascistă"[6], îi unește, dimpotrivă, pe comuniști și pe naziști.

Astfel, deși e evident că politica de „împăciuire" dusă de conservatorii englezi, și de conducătorii francezi pe urmele lor, față de Hitler a jucat un rol în cotitura diplomatică a U.R.S.S. înspre Hitler în 1939, n-ar fi exact să facem din ea explicația esențială a acestei „cotituri". Mai întîi, fiindcă însăși folosirea acestui termen sugerează că între 1934 și 1939 politica externă sovietică a fost pur și simplu un decalc al antifascismului ideologic, ceea ce n-a fost cazul. Apoi, fiindcă problema poloneză, principala piedică în calea unui acord franco-anglo-rusesc, n-a fost inventată de către occidentali obsedați de antisovietism. Polonia are toate motivele să se simtă amenințată atît de către Stalin, cît și de către Hitler, iar Franța, de pildă, cu care se află legată printr-un tratat, nu e în măsură să-i apere independența în ipoteza că trupele rusești și-ar stabili tabăra pe teritoriul ei. Pentru a o apăra împotriva lui Hitler, trebuiau oare conducătorii anglo-francezi să accepte ca ea să fie ocupată de Stalin? Întrebarea merită măcar să fie pusă. Politica externă antifascistă de securitate colectivă s-a lovit de contradicții mai grave chiar decît politica internă dusă în numele antifascismului, de pildă din Franța: cea din urmă unea la suprafață partide aflate în opoziție cu privire la aspectele esențiale; cea dintîi se prefăcea că ia adversarii drept parteneri. Remarca aceasta nu privează de valoare critica adusă politicii de „împăciuire", care a reunit prostia cu lașitatea. Dar îi relativizează importanța, în măsura în care arată impasurile politicii inverse. Stalin nu era omul care să asocieze Uniunea Sovietică unui front antinazist din pasiune ideologică, din dragoste de libertate și nici chiar din preocupare pentru echilibrul european. El trebuia mai întîi să se apere de un atac german și, dacă era posibil, să spele țara de amintirea păcii de la Brest-Litovsk. Or, Hitler, la momentul oportun, avea în ambele privințe mai multe să-i ofere decît Chamberlain sau Daladier.

---

[6] Cu prilejul negocierilor purtate de Franța și Anglia cu U.R.S.S. începînd din mai 1939, sovieticii subordonează semnarea unui acord politic celei a unui acord militar. Încă de la începutul negocierilor (12 august), sovieticii vor ca anglo-francezii să obțină de la Polonia (și de la România) autorizația ca trupele sovietice să-i traverseze teritoriul. Mareșalul Voroșilov face din asta o condiție prealabilă, pe care anglo-francezii, care respectau suveranitatea statelor, încearcă s-o ocolească propunînd continuarea negocierilor în așteptarea răspunsurilor de la guvernele interesate. La 17 august, sovieticii și germanii semnează un acord economic ce prefigurează pactul din 23 august. În aceeași zi polonezii refuză să se supună cerințelor sovietice.

Împărțirea Poloniei se înscrie într-o veche tradiție germano-rusă de dominare comună în Europa răsăriteană. În secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, partea germană cuprindea deopotrivă Prusia și Austria, sau Imperiul german și Austro-Ungaria. În secolul XX, Hitler joacă singur acest rol, față în față cu Stalin, succesor al țarilor. Ceea ce ambii dictatori fac acum împreună ține și de originea lor comună, mai recentă decît împărțirea Poloniei. Căci amîndoi deopotrivă au moștenit voința de a distruge Europa Tratatului de la Versailles, care fusese concepută pentru a asigura dominația imperialismului francez asupra centurii de mici state situate între Germania învinsă și Rusia de după Octombrie 1917.

Strîngîndu-i mîna lui Hitler, Stalin restabilește — în caz că a abandonat-o vreodată complet — legătura cu politica externă bolșevică de dinainte de 1933: alianța cu extrema dreaptă germană în numele luptei împotriva sistemului de la Versailles. Situația îi e cu atît mai favorabilă cu cît, călcînd pe aceste urme care nu sînt așa de vechi, lasă cale liberă războiului interimperialist dintre Germania pe de o parte, Anglia și Franța pe de alta. Război pe care totul în acea vreme îl anunță ca urmînd să fie lung, epuizant pentru beligeranți, deci propice în orice caz consolidării puterii sovietice și sporirii sale teritoriale. Și apoi, un cîștig e și acela de a șterge amintirea păcii de la Brest-Litovsk cu ajutorul aceleiași Germanii care-i dictase lui Lenin umilitoarele condiții!

Chestiunea de a ști dacă Stalin îl prefera pe Hitler democrațiilor occidentale, sau invers, nu prezintă prea mult interes în cazul de față. Cel mai probabil e că punea ambele tipuri de regim în aceeași oală — cea a Capitalului; alegerea făcută în august–septembrie 1939 i-a fost sugerată de considerente de circumstanță, nu de doctrină. Celui care în interiorul U.R.S.S. învinsese totul, oamenii ca și lucrurile, situația îi oferea un rol nou prin intervenția neașteptată a dictatorului nazist: cel de creator de imperiu, cu o parte a Poloniei ca primă de încurajare. În acest sens, pactul germano-sovietic marchează în biografia sa trecerea la o ambiție mai largă decît Uniunea Sovietică; ea îi va umple restul vieții. Chiar dacă între timp a schimbat aliații, nu există nici o diferență între Stalin cel din 1939, care ocupă partea orientală a Poloniei, și Stalin cel din 1944, care a „eliberat" partea sa occidentală. Anul 1944 îl continuă pe 1939: împărțirea Poloniei între naziști și ruși e urmată de dominarea exclusivă a Moscovei asupra unei națiuni deplasate spre vest cu populațiile sale cu tot. Toamna anului 1939 dezvăluie opiniei publice faptul că Stalin concepe expansiunea comunismului în Europa în forma exportului armat al regimului sovietic, sub controlul agenților săi.

De altfel, dacă ar fi nevoie de o dovadă suplimentară a adevăratului caracter al pactului germano-sovietic, ea s-ar găsi în modul în care acesta a fost prezentat și justificat în terminologia marxist-leninistă. Natura ideologică a universului comunist e o adevărată binecuvîntare pentru istoric, căci îl obligă să explice totul în acest straniu idiom universalist în care se plăsmuiește infailibilitatea partidului și a conducătorului său. Pentru că, dacă îi descifrezi

codul, dispui în fiecare moment de un inestimabil instrument de interpretare, de vreme ce actorul principal, individual și colectiv, își consemnează în acest idiom motivele. Izvor capital, dar repetitiv și monoton în vremuri liniștite, limba de lemn marxist-leninistă devine deosebit de prețioasă pe vreme de furtună; s-ar spune aproape că se însuflețește și capătă culoare în momentele importante, cînd trebuie să se întoarcă asupra ei înseși și să modifice economia internă a diferitelor sale elemente. Este prin excelență cazul în acea toamnă a anului 1939, după șase ani de bombardament ideologic „antifascist".

Pactul germano-sovietic este într-adevăr, la prima vedere, evenimentul politic cel mai anevoie de inclus într-o raționalizare leninistă. El n-a fost dictat de o primejdie extremă, așa cum a fost pacea de la Brest-Litovsk, sau impus de un eveniment nou (dictatura lui Hitler), așa cum a fost cotitura din 1934–1935. S-a datorat în întregime circumstanțelor: nevoia lui Hitler de a-l neutraliza pe Stalin înainte de declanșarea războiului, avantajul obținut de Stalin dintr-o primă împărțire a Europei răsăritene. Iar dacă circumstanțelor trebuie să li se adauge motive mai substanțiale, întreaga afacere din august–septembrie 1939 dintre Germania și U.R.S.S. poate fi descrisă în termeni de rațiune de stat. Cele două mari dictaturi ideocratice ale secolului s-au înțeles în cele din urmă pe un teren situat în afara ideologiilor lor. Hitler n-are de dat socoteală pentru asta, în măsura în care invocarea naționalismului, unită cu cinismul învingătorului, sînt suficiente pentru discursul său. Stalin însă nu se poate drapa în rațiunea de stat fără a pune sub semnul întrebării vocația mondială a comunismului. El nu poate justifica acordul său cu Hitler fără a submina tot ce au făcut și tot ce au gîndit militanții comuniști din întreaga lume după procesul de la Leipzig. Și totuși trebuie s-o facă, de vreme ce rămîne conducătorul lor, înzestrat cu o dublă natură, națională și universală. Tocmai în acest exercițiu impus își află istoricul materialul său.

Primirea de care s-a bucurat pactul din 23 august din partea partidelor comuniste a încercat mai întîi să atenueze noutatea brutală a evenimentului: tendință naturală, analoagă celei de care e animat oricine află o veste proastă. Conducătorii comuniști din străinătate n-au fost puși la curent cu ceea ce se pregătea la Moscova. Au înregistrat și au retransmis avertismentul dat de Stalin la 10 martie Londrei și Parisului, dar n-au modificat totuși axa antifascistă a propagandei și a acțiunii lor, considerată intangibilă. În zilele ce urmează știrii privind încheierea pactului, îl aprobă pe Stalin ca artizan al unei ultime manevre de evitare a războiului (ceea ce ține deja de acrobație), dar rămîn hotărîți să se afle în primele rînduri ca soldați împotriva lui Hitler dacă războiul izbucnește.[7] Acest tip de declarație nu potolește indignarea populară stîrnită împotriva Uniunii Sovietice de pactul din 23 august; ea

[7] Asupra reacțiilor P.C.F. față de pactul germano-sovietic, și confirmarea reiterată a uniunii naționale împotriva lui Hitler, în timpul ultimei săptămîni din august și al primei jumătăți a lui septembrie, vezi S. Courtois, *op. cit.*, cap. 2.

prezintă cel puțin avantajul de a-i liniști pe militanți, garantînd un minimum de continuitate în linia politică a partidelor Kominternului. De altfel, în acele zile, la Moscova, oamenii Internaționalei nu gîndesc altfel. La 27 august, într-o scrisoare a cărei existență a fost dezvăluită recent[8], cei doi înalți responsabili, Dimitrov și Manuilski, îi scriu lui Stalin pentru a-i cere instrucțiuni cu privire la situația P.C.F. de la Paris:

„Credem că poziția partidului trebuie să rămînă aceeași: rezistența în fața agresiunii Germaniei fasciste. El trebuie să sprijine eforturile îndreptate către întărirea potențialului defensiv al Franței, cerînd în schimb ca partidul să aibă posibilitatea de a-și exprima deschis opinia și să-și poată desfășura activitățile." Scrisoare rămasă fără răspuns imediat: în aceste ultime zile de august, Stalin încă ezită cu privire la înțelesul public pe care trebuie să-l dea pactului pe care l-a încheiat. La 31 august, la cea de-a patra sesiune a Sovietului Suprem, Molotov dă încă o interpretare minimalistă a „pactului": devenit necesar prin politica münchineză a occidentalilor, acesta nu reprezintă o răsturnare a alianțelor; el semnează doar sfîrșitul ostilității între Germania și U.R.S.S. în interesul celor două țări, subliniind în același timp rolul internațional hotărîtor al celei de-a doua, cu deosebire în tot ce privește Europa răsăriteană. Cu această incidentă, Molotov vrea fără îndoială să pregătească opinia publică în privința celor scrise negru pe alb în protocolul secret.

A doua zi are loc invadarea Poloniei, iar rapiditatea înaintării germane, care urgentează intervenția sovietică, îl obligă pe Stalin să ia măsuri. La 7 septembrie îl primește pe Dimitrov în prezența lui Molotov și a lui Jdanov: după știința mea, e pentru prima oară cînd desprinde implicațiile filozofico-politice ale pactului pentru mișcarea comunistă. Relatarea spuselor sale, recent scoasă la iveală din arhivele Kominternului, este atît de interesantă că trebuie s-o citez pe larg[9]: „În această convorbire, Stalin declară că războiul are loc între două grupuri de țări capitaliste — sărace și bogate din punctul de vedere al coloniilor, al materiilor prime etc. — pentru reîmpărțirea lumii, pentru dominație. Nu avem nimic împotriva faptului că se bat între ele, cum e normal, și că se slăbesc reciproc, spune Stalin. N-ar fi rău ca situația țărilor capitaliste celor mai bogate (în special a Angliei) să fie șubrezită prin intermediul Germaniei. Hitler, fără să înțeleagă și fără să dorească aceasta, slăbește și subminează sistemul capitalist."

Stalin mai declară că înainte de război distincția între fascism și regim democratic era justă. „În timp de război între puterile imperialiste, ea este eronată. Împărțirea țărilor capitaliste în țări fasciste și democratice și-a pierdut înțelesul." Apoi adoptă o poziție net ostilă Poloniei, caracterizînd-o drept stat fascist care-i oprimă pe ucraineni, pe bielorușii etc.

---

[2] Mikhaïl Narinski, „Le Komintern et le Parti Communiste Français, 1939–1942", *Communisme*, nr. 32–34, 1993, p. 12.

[9] *Ibid*, p. 13.

„În actualele condiții, desființarea acestui stat ar însemna să existe un stat fascist mai puțin. N-ar fi rău ca Polonia să sufere o înfrîngere și ca astfel să putem îngloba în sistemul socialist noi teritorii și noi populații.

... Cît despre mișcarea comunistă, Stalin își propune să renunțe la lozinca frontului popular unificat. Comuniștii din țările capitaliste trebuie să se ridice cu hotărîre împotriva propriului lor guvern, împotriva războiului..."

În aceste instrucțiuni orale, se află spus aproape tot ce va alcătui noua politică comunistă. Stalin se arată aici, de altfel, a fi patronul Kominternului, așa cum este al Uniunii Sovietice: stăpîn absolut. A disocia cele două roluri ar însemna a nu cunoaște natura universului leninist. Chiar atunci cînd afirmă caracterul primordial al intereselor statului sovietic asupra tuturor celorlalte, secretarul general nu abandonează nici una din prerogativele sale prin care conduce aceste interese în numele marxism-leninismului. Iar prețul acestei învățături e ridicat: e vorba — nici mai mult, nici mai puțin — de a spune și de a face contrariul a ceea ce s-a spus și s-a făcut începînd din 1934.

Din 1934, sau 1935, potrivit punctului de referință ales, războiul imperialist, devenit inevitabil din cauza rivalităților între puterile capitaliste, nu mai e pur și simplu „imperialist", ca în 1914, sau ca în acuzațiile pe care i le aducea Kominternul în „cea de-a treia perioadă". El urma să opună, dimpotrivă, un grup de state fasciste, căruia Germania îi servea drept vîrf de lance, și o alianță de state democratice, în frunte cu Anglia și Franța, care, deși capitaliste, se aflau pe o poziție defensivă, în consecință mai puțin agresivă. Unul din aceste state — Franța — încheiase în 1935 un tratat de alianță cu U.R.S.S.: statutul politicii sale externe era de aceea cu atît mai important. Or, la 7 septembrie 1939, Stalin nu dă cîștig de cauză nici uneia din părți, în egală măsură imperialiste: între ele nu se mai cere operată nici o distincție. Nu este o reîntoarcere totală la situația „celei de-a treia perioade", căci în acea vreme puterile imperialiste amenințau împreună Uniunea Sovietică. În septembrie 1939, acestea se războiesc între ele, ca în 1914, cu riscul de a se slăbi reciproc în beneficiul U.R.S.S.: ceea ce explică aprecierea acordată lui Hitler, care subminează imperialismul cel mai bogat, adică Anglia. Revine astfel, în discursul lui Stalin din toamna anului 1939, acea idee care nu e niciodată prea departe, chiar refulată fiind, în analizele comuniste ale Germaniei fasciste în toate epocile, anume că, privit sub toate aspectele, nazismul este un aliat obiectiv al Revoluției sovietice.

Analiza de mai sus are inconsecvențe logice: Stalin nu explică de ce optează tabăra imperialistă să se slăbească pe sine în loc să lupte împotriva dușmanului comun, care e și dușmanul de moarte. Scopul său nu este însă să fie coerent. El vrea să înjghebeze, cu elementele tradiției leniniste, o nouă interpretare universală a situației create de acordurile, publice și secrete, din 23 august. Cel mai urgent este să se pună capăt strategiei antifasciste, devenită pecetea mișcării comuniste internaționale și principiul său de iradiere: căci partidele comuniste din întreaga lume continuă să se revendice de la

această strategie, aprobînd totodată pactul. Pe termen scurt, situația aceasta nu poate fi menținută, căci, văzînd rapiditatea înaintării germane înspre Varșovia, Stalin știe că va trebui să dea în curînd ordin Armatei Roșii să parcurgă cealaltă jumătate de drum în Polonia, spre a se întîlni în chip pașnic cu naziștii. Cum să poată comuniștii francezi să-și cheme compatrioții la arme împotriva lui Hitler la Rin, cînd frații lor mai mari — sovieticii — se înțeleg cu el la est de Vistula? Răspunsul trece prin reactivarea ideii de „război imperialist", care reînvie la rîndul ei lozinca luptei împotriva războiului: în loc să lupte împotriva lui Hitler și a fascismului, militanții națiunilor „democratice" trebuie de acum înainte să ia drept țintă unică propria lor burghezie, propriul lor guvern.

Întoarcere la strategia leninistă din 1914? În aparență, da, în chip de ecou. Cuvîntul de ordine al lui Lenin fusese, în acea vreme, transformarea războiului imperialist în război civil, astfel încît să devină pîrghia revoluției proletare. Stalin nu merge și nu va merge pînă acolo. Căci revoluția are acum o patrie, și în loc de a dispersa eforturile partidelor comuniste în lupta pentru răsturnarea propriilor lor burghezii, potrivit perspectivei lui Lenin din vremea primului război mondial, eforturile trebuie dimpotrivă unite în apărarea acestei patrii comune a muncitorilor. E vorba deci mai puțin de „defetism revoluționar" — formula leninistă nu este pronunțată în 1939–1940 în contextul cotiturii politice —, cît de lupta pentru o pace imediată: paradoxal, noua strategie comunistă regăsește lozinca pacifistă pe care a combătut-o cu atîta vehemență în anii precedenți, și care o pune de acord cu adversarii săi de ieri.[10] Motivele adînci ale acestei lozinci a mișcării comuniste din toamna anului 1939 nu au însă nimic pacifist. Ele țin de solidaritatea necondiționată a tuturor partidelor cu Uniunea Sovietică. Nu exprimă revoltă, ci supunere.

Ultima idee-forță cuprinsă în această convorbire capitală dintre Stalin și Dimitrov de la 7 septembrie este într-adevăr aceea a priorității absolute a Uniunii Sovietice în dispozitivul comunist internațional. Idee care nu e nouă, de vreme ce ea este schițată o dată cu Kominternul, dar mai degrabă sub forma unei dominații politice rusești asupra mișcării decît printr-o concepție asupra revoluției internaționale. Ea capătă o confirmare în plus o dată cu venirea la putere a lui Stalin, sub flamura „socialismului într-o singură țară", și prin supunerea Kominternului față de voința unei singure persoane; dar cotitura antifascistă din 1934–1935 a mascat, cu universalitatea sa, această tendință naționalistă a dictaturii staliniste. În septembrie 1939, cînd Stalin se află în ajunul cuceririi unei treimi din Polonia mai întîi, și apoi a țărilor baltice, o dată cu antifascismul cade și masca. De aici o nouă raționalizare a progreselor socialismului, asimilate creșterilor teritoriale ale U.R.S.S.

[10] S. Courtois, *Le P.C.F. dans la guerre. De Gaulle, la Résistance, Staline...*, *op. cit.*, cap. 3, pp. 100–101, notele 8 și 9.

Într-adevăr, Stalin nu vorbește despre Polonia orientală ca despre teritorii pierdute la Brest-Litovsk și care trebuie reintegrate în Ucraina sau în Bielorusia sovietică. El atacă statul polonez în calitate de stat „fascist", și prin chiar acest fapt nedemn să existe: atac incoerent, căci urmează afirmației că deosebirea dintre „fascist" și „democratic" nu mai are sens, fiind însoțit de un acord cu Hitler asupra împărțirii teritoriului polonez. Atacul este însă interesant prin faptul că arată la ce grad extrem de simplificare a ajuns Stalin în faimoasa „problemă națională": „N-ar fi rău ca Polonia să sufere o înfrîngere și ca astfel să putem îngloba în sistemul socialist noi teritorii și noi populații." Viitorul „sistemului socialist" se află de acum înainte în întregime în U.R.S.S. În 1944–1945, Stalin va pune de acord această teorie cu pulsul zilei fără a-i modifica substanța. E fără îndoială semnificativ că, încă din 1939, în perioada cînd renunță la „antifascism", el se mai revendică totuși de la acesta într-un singur scop: absorbirea de către Uniunea Sovietică a unei părți dintr-un stat independent. În acest sens, discursul din 7 septembrie rămîne memorabil. După naționalismul ascuns sub lozinca „socialismului într-o singură țară", el inaugurează naționalismul semideschis al „progresului sistemului socialist" prin expansiunea U.R.S.S.

Astfel, noua linie politică a mișcării comuniste este explicată foarte curînd, la abia două săptămîni de la pactul din 23 august și la cîteva zile doar de la declanșarea celui de-al doilea război mondial. Nu este o simplă ajustare de circumstanță a luptei antifasciste, datorată duplicității democrațiilor capitaliste, așa cum ar vrea să creadă mai pretutindeni militanții și chiar conducătorii de partide. Este o răsturnare totală a strategiei, a cărei amploare e indicată de Stalin: trăsătura cea mai spectaculoasă este renunțarea la antifascism și cu deosebire la prioritatea acordată luptei împotriva lui Hitler. Prin aceasta, Stalin regăsește anumite elemente ale politicii bolșevice anterioare anului 1934: asimilarea democrației burgheze cu fascismul, denunțarea social-democrației ca social-fascism, lupta înverșunată împotriva războiului imperialist. Dar situația din toamna anului 1939 e inedită prin aceea că războiul imperialist nu mai este un pericol ce trebuie evitat. El a și început, fiind pentru statul sovietic ocazia de a dobîndi, o dată cu lichidarea statului polonez realizată în acord cu Germania, un prim cîștig: astfel încît lozinca luptei împotriva războiului imperialist, deși e adresată cu precădere, ca și în timpul „celei de-a treia perioade", englezilor și francezilor, duce mai puțin la gesticulația revoluționară[11] a partidelor comuniste cît la un test fundamental al subordonării lor față de patria internațională a proletariatului. Izolate sau chiar aflate în ilegalitate, ca în Franța, aceste partide sînt somate să confirme că revoluția proletară internațională are de acum înainte drept axă creșterea teritorială a U.R.S.S.

[11] Totuși, ici și colo, adoptarea noii linii definite de Stalin la 7 septembrie a atras lozinci „defetist revoluționare": de pildă, în P.C.F., sub pana lui André Marty, un expert în materie. *Cf.* Philippe Buton, „Le parti, la guerre et la révolution, 1939–1940", în *Communisme*, nr. 32–34, 1993, p. 44.

Conținutul progerman al acestei înjghebări ideologice va fi de altfel mărturisit mai direct după mijlocul lui septembrie, cînd Stalin verificase deja măsura în care Hitler își ținuse făgăduielile. Afacerea poloneză a fost rezolvată într-un mod foarte simplu și a permis comunicatul comun germano-sovietic din 28 septembrie. Între sfîrșitul lui septembrie și mijlocul lui octombrie, cele trei state baltice sînt constrînse să se supună noii supraputeri din Europa răsăriteană, de vreme ce Germania, „protectoarea" lor tradițională, a consimțit dinainte la aceasta. La 31 octombrie, Molotov conturează cu un anumit triumfalism trăsăturile și evoluția politicii externe sovietice, în care noua prietenie cu Germania deține un loc important, împreună cu necesitatea de a reinstaura pacea: „Dacă se vorbește astăzi de marile puteri europene, Germania se află în situația unui stat care aspiră la încetarea cît mai grabnică a războiului și la pace, în vreme ce Anglia și Franța, care ieri încă se mai declarau potrivnice agresiunii, sînt pentru continuarea războiului și împotriva încheierii păcii. După cum vedeți, rolurile se schimbă..." Și continuarea, de un inegalabil cinism: „Nu poate fi vorba, înțelege oricine, de a restaura fosta Polonie. De aceea este lipsit de sens să se continue actualul război sub pretextul restabilirii fostului stat polonez."[12] Ca întotdeauna, Molotov repetă în clar spusele învăluite ale lui Stalin. Pactul de neagresiune din 23 august a fost desigur începutul unei alianțe.

Cu toate acestea, cea mai clară idee asupra extraordinarei discipline — cu adevărat unică în istoria umanității — a unei mișcări politice cuprinzînd atîtea națiuni precum comunismul este oferită de felul în care, în cîteva săptămîni, spusele lui Stalin către Dimitrov din 7 septembrie au devenit breviarul universal al mișcării. Există, în această aliniere subită a unei armate atît de vaste de militanți la o politică contrară celei de pînă ieri, ceva care umple imaginația cu un sentiment de măreție și de spaimă. Pretutindeni în lume, partidele comuniste înregistrează directiva Kominternului din 9 septembrie împotriva războiului imperialist și trec la acțiune. Comuniștii americani se consacră de acum înainte împiedicării Statelor Unite de a se alia cu democrațiile occidentale. Comuniștii sirieni și libanezi, care acceptaseră mandatul francez o dată cu apariția Frontului Popular, se întorc împotriva imperialismului francez. Comuniștii malaiezieni redevin antienglezi. Comuniștii belgieni cultivă iarăși neutralitatea țării lor. Comuniștii englezi, susținători energici ai războiului la începutul lui septembrie, pornesc să-și facă autocritica înainte de sfîrșitul lunii, ca și cei americani, cei belgieni, cei francezi etc.

Acest eveniment atît de ciudat a căpătat cel mai puternic relief în Europa, căci aici intersecta pasiunile cele mai violente. În afara Europei, în puzderia

[12] Citat de S. Courtois, *op. cit.*, cap 3, p. 88. Textul integral al acestui discurs a fost publicat în franceză de *Cahiers du bolchevisme* clandestine în ianuarie 1940. *Cf. Les Cahiers du bolchevisme pendant la campagne de 1939–1940, Molotov–Dimitrov–Thorez–Marty*, prefață de A. Rossi, Ed. Dominique Wapler, Paris, 1951.

de națiuni colonizate, Hitler și Stalin puteau fi priviți fără prea multă greutate ca dictatori asociați în ura față de cele două mari democrații coloniale ale Occidentului. Europa era însă leagănul comunismului și al fascismului, teatrul istoriei lor și al manevrelor lor, locul din lume unde cele două regimuri își exercitau la concurență puterea de fascinație. Ea trăise pînă de curînd o perioadă în care ambele ideologii umpluseră viața politică a națiunilor democratice cu rivalitatea și cu insultele lor reciproce, uneori chiar cu înfruntarea lor sîngeroasă, ca în Spania. Antifascismul oferise un lustru occidental comunismului, iar anticomunismul un certificat de civilizație nazismului. Cele două regimuri monstruoase ale secolului îmblînziseră opinia publică democratică prin antagonismul lor. Chiar și în război împărțirea rolurilor se făcuse dinainte.

Or, iată că războiul a început prin răsturnarea acestei distribuții. Popoarele europene stupefiate văd cum Uniunea Sovietică și Germania își împart Polonia și cer într-un glas Angliei și Franței să-și înceteze „agresiunea". Anticomunismul nu mai poate servi drept motiv simpatiilor fasciste, care nu mai au de acum înainte drept scuză decît revenirea necondiționată la pace. Dar și antifascismul încetează să mai ofere comunismului garanția sa democratică. Din această dublă mișcare de pierdere a legitimității, cea de-a doua este mai radicală decît prima. Căci, înainte și după acordurile germano-sovietice din august–septembrie 1939, Hitler păstrează încă în arsenalul său propagandistic posibilitatea unei păci de circumstanță la vest, idee atît de dragă pacifiștilor occidentali. Începînd din 1933, el a fost mereu dușmanul potențial, astfel încît, devenind la 3 septembrie dușmanul real, dar pasiv, nu i-a discreditat încă de tot pe partizanii unui nou München.

Stalin în schimb a trecut de la rolul de aliat potențial la cel de dușman declarat, deși nu se află în război nici cu Anglia, nici cu Franța. Trecerea sa dintr-o tabără în alta a stîrnit indignarea tuturor familiilor politice ale democrației occidentale. Toți anticomuniștii desigur, care nu trebuie decît să-și asculte chemarea inimii. Dreapta patriotică, de vreme ce Stalin îl ajută pe Hitler. Pacifiștii, de vreme ce a deschis calea războiului. Stînga antifascistă, mîhnită că a fost trasă pe sfoară și lipsită de convingerile sale unitare și de amintirile sale. Nu e nevoie să apelezi la ipoteza unei conjurații a Capitalului pentru a explica discreditarea comunismului, înțeles ca idee și ca stat, în zilele și săptămînile ce au urmat datei de 23 august 1939; ajunge să citești textele Kominternului și discursurile lui Molotov! Nimic nu se poate compara în istoria mișcării comuniste cu această pierdere totală a influenței. Totuși, numai Dumnezeu știe ce vremuri dificile a străbătut această istorie, deșertăciunea sectară a „celei de-a treia perioade", deruta Partidului Comunist German, procesele de la Moscova: nimic nu i-a știrbit însă vreodată legitimitatea în opinia publică europeană ca acordul dintre Stalin și Hitler.

Și aici cel mai potrivit punct de observare a fenomenului este pesemne Franța, ale cărei pasiuni politice s-au hrănit în perioada dintre cele două războaie din întîlnirea și conflictul între democrație, comunism și fascism. Există în Franța, înainte de august–septembrie 1939, un partid comunist puternic, mîndru că a fost „artizanul" Frontului Popular înainte de a fi

principalul său beneficiar în materie de voturi și influență. Adunarea Națională rezultată din victoria electorală a stîngii în 1936 se află încă în funcțiune, chiar dacă unitatea partidelor de stînga s-a destrămat. Ea se străduiește să regăsească o formulă stabilă de guvernare la centru, sub presiunea radicalilor. Dacă mediocritatea vieții publice contrastează cu agitația pasiunilor ideologice, faptul se datorează alimentării acestora din urmă mai degrabă din exterior decît din interior, ceea ce învesmîntează conflictele domestice într-o haină prea largă; ca și cum viața politică națională, lipsită de energie internă, trebuia să-și găsească resortul în afara frontierelor. Prin antifascism, comunismul constituie reperul dur al stîngii; prin anticomunism, fascismul alcătuiește „cîmpul magnetic"[13] al ideologiilor de dreapta; în vreme ce menținerea păcii este gîndul comun al națiunii.

Pasiunile politice din Franța de dinainte de război — pasiuni intense așa cum cere tradiția națională — au datorită acestui fapt un caracter de *împrumut*. Ele trăiesc prin procură pe baza situației internaționale și a monștrilor care o animă. De aici faptul că pactul germano-sovietic le golește de substanță, luîndu-le pe toate în răspăr. Antifascismul nu se mai află la Moscova. Anticomunismul nu mai este la Berlin. Stalin și Hitler sînt împreună răspunzători de război. Înlănțuirea acestor trei propoziții dezvăluie originea lor: răsturnarea operată de Stalin. Dacă războiul care a început este un război imperialist, ca și cel din 1914, atunci „Să mori pentru Danzig?" nu mai este doar o întrebare pusă de Marcel Déat[14], ci un refuz de a lupta rostit de proletariatul internațional prin glasul reprezentanților săi autorizați. Proclamarea minciunii antifascismului de către Komintern îi lipsește pe mulți dintre francezii care fuseseră deosebit de activi în lupta împotriva nazismului de motivele ce i-ar fi făcut să lupte împotriva lui Hitler. Iar Franța, în ce o privește, semnatară a acordului de la München, interzice partidul comunist, în numele unui război pe care și ea încearcă să-l evite prin toate mijloacele, mergînd pînă la abandonarea propriilor angajamente internaționale. Ea acționează ca și cum situația din septembrie 1939 ar repeta-o pe cea din august 1914: refuză însă sacrificiile cerute de un război pur și simplu național, de un război aidoma celui precedent, sacrificii pentru care nu mai are mijloace, nici materiale, nici morale. Și, de cînd Stalin i-a întins mîna lui Hitler, din războiul antifascist n-a mai rămas nici măcar ideea.

Cazul Franței ne arată cu maximă claritate în ce măsură comunismul din acea epocă, în toate variantele sale, de la militant la tovarășul de drum, se înrădăcinase în antifascism. P.C.F. intrase în viața politică franceză, în 1920, promițîndu-i lui Lenin să pună capăt erorilor „oportuniste" ale predecesorilor săi socialiști, oricare ar fi fost curentul căruia aceștia i-ar fi aparținut: acesta era sensul condițiilor puse de noua Internațională oricărui solicitant.

---

[13] *Cf. supra*, p. 251.

[14] Titlu al unui celebru articol al lui Marcel Déat publicat în ziarul său *L'Œuvre*, la 4 mai 1939.

Condiții impuse tuturor — de vreme ce toți, sau aproape toți, erau vinovați de prăbușirea din 1914 —, dar pe care Lenin le considera necesare mai ales în Franța: comunismul trebuia să rupă aici în chip absolut cu tradiția democratică burgheză, cu retorica republicană, cu parlamentarismul; trebuia să prevadă un sector de activități clandestine; să renunțe la conducătorii săi mic-burghezi, avocați și profesori, pentru a urma muncitori însuflețiți de ura de clasă; să sublinieze tot ce-i separa de toate celelalte partide, inclusiv socialiste, mai ales socialiste. Astfel, tînărul partid comunist își petrecuse vremea cu cultura uvrieristă și cu supralicitarea revoluției, al căror apogeu fusese „cea de-a treia perioadă".

Antifascismul a pus capăt acestei îngustimi de vedere, fără a pierde ceea ce dobîndise prin intermediul ei: a oferit un spațiu mai vast învățăturii comuniste fără a lăsa să se piardă nici unul din privilegiile dobîndite asupra clasei muncitoare. Căci, așa cum am văzut, el reprezintă o strategie și un discurs cu dublu sens. Sub aspectul său cel mai evident, el reunește comunismul și democrația într-o luptă îndreptată împotriva dușmanului comun — Hitler. Repunînd în valoare filiația democratică a comunismului, ce trece prin Revoluția franceză, antifascismul îi redă deopotrivă un conținut universal și național. Hitler vrea să distrugă valorile de la 1789 și totodată să îngenuncheze Franța. După crearea Frontului Popular, comuniștii au scos în față un front al francezilor.[15] Dar antifascismul lor nu înseamnă renunțarea la vocația revoluționară a „partidului clasei muncitoare". El îi plasează, dimpotrivă, în linia întîi a unei bătălii în care au găsit aliați, dar de pe urma căreia se așteaptă pînă la urmă a fi singurii beneficiari: lichidarea fascismului nu are în ochii lor alt scop veritabil în afară de sfîrșitul capitalismului, adică de victoria proletariatului. Astfel, această perspectivă conferă un plus de demnitate tuturor eforturilor lor de a sfîrși cu exilul muncitorilor în interiorul națiunii. Cu apariția antifascismului, proletariatul revoluționar a făcut din lupta sa de clasă șansa libertății și salvgardarea interesului național.

Amintiri ale luptelor de ieri — glorioase ca niște bătălii cîștigate —, care permit istoricului să evalueze mai bine lovitura de trăsnet pe care a repre-

[15] În ianuarie 1936, M. Thorez lansează lozinca „Unitatea națiunii franceze", întinzînd mîna catolicilor și militanților Crucilor de Foc. La 25 august 1936, la un miting la velodromul Buffalo, el preconizează un „Front Francez" pentru respectarea legilor sociale, lupta antifascistă în interior prin unirea muncitorilor și republicanilor în jurul Frontului Popular, o adevărată politică de pace incluzînd ajutorarea Spaniei republicane. Apoi, în octombrie 1937, P.C.F. adoptă lozinca „Franța pentru francezi" (*cf.* Philippe Robrieux, *Maurice Thorez. Vie secrète et vie publique*, Fayard, 1975, p. 216). După semnarea acordurilor de la München (29–30 septembrie 1938), Thorez reiterează, în fața Comitetului Central reunit la 21 noiembrie, lozinca „Unitatea națiunii franceze" și, simultan, cheamă la formarea unui „Front al francezilor", conceput tot ca o lărgire a Frontului Popular, aflat de altfel pe cale de dispariție. Dar, cînd s-a pus problema votului asupra acordului de la München, P.C.F. a fost singurul partid care a votat împotriva ratificării.

zentat-o pentru opinia publică democratică cotitura sovietică din august, agravată de interpretarea impusă partidelor din Komintern în septembrie. De fapt, P.C.F. este forțat în cîteva săptămîni să adopte o politică antinațională, care-l lasă fără apărători în fața măsurilor represive ale guvernului.[16] El pierde orice sprijin din partea opiniei publice, pierde cea mai mare parte a militanților săi, mare parte dintre aleșii săi: succesele înseși pe care le-a repurtat în perioada precedentă în numele antifascismului îi agravează căderea și ușurează cvasilichidarea sa, căci nimeni nu-l mai recunoaște sub o identitate contrară celei precedente. Situația se prezintă ca un soi de august 1914 răsturnat. În august 1914, partidul socialist se lepădase de angajamentele sale pacifiste pentru a se alătura guvernului națiunii aflate în război. În septembrie 1939, partidul comunist se leapădă de acțiunea patriotică pentru a fi supus oprobriului națiunii aflate în război.

Singurii care-i înțeleg motivele sînt cei care cunosc adevărata natură a mișcării, caracterul primordial al factorului internațional asupra celui național și, în cadrul celui dintîi, principiul numărul unu, cel al solidarității necondiționate cu Uniunea Sovietică. De aici faptul că dacă opinia publică respinge „trădarea" comunistă, dacă militanții părăsesc partidele Kominternului, aparatul mișcării, în schimb, rămîne pe poziții, cum se poate vedea în Franța și aiurea. Nu fiindcă ar fi fost prevenit sau ținut la curent cu ceea ce se urzea; nu avea la dispoziție pentru a se pregăti decît literatura de la Moscova, ceea ce nu era suficient. În momentul schimbării, cadrele sale sînt deopotrivă uluite și supuse, cîntărind tragismul pe care situația îl conferă existenței lor și lumii, fără a da înapoi totuși din fața prețului ce trebuie plătit, de vreme ce acesta reprezintă în ochii lor prețul revoluției. Mai întîi au justificat pactul din 23 august; apoi urmează sfîr-

[16] Se știe că P.C.F. a justificat, într-o primă fază, pactul germano-sovietic din 23 august, reiterîndu-și în același timp profesiunile de credință antihitleriste. La 2 septembrie deputații comuniști au votat creditele militare. La 6 septembrie, persoanele mobilizabile s-au prezentat la unitățile lor, cu Maurice Thorez în frunte. Informat către mijlocul lui septembrie de noile directive ale Kominternului privind caracterul „imperialist" al războiului aflat în curs, partidul întreprinde schimbarea ce-i este impusă la sfîrșitul lui septembrie, în momentul în care este interzis de către guvern (26 septembrie). Această schimbare va face obiectul a numeroase texte între octombrie și decembrie, și al unei autocritici a conducerii în ianuarie 1940. Perioada aceasta din istoria P.C.F. a fost obiectul a numeroase lucrări; iată-le pe cele care mi-au fost cele mai utile: A. Rossi, *Les Communistes français pendant la drôle de guerre 1939–1940*, Paris, 1951, reed. Albatros, 1972 și *Les Cahiers du bolchevisme pendant la campagne 1939–1940*, prefață de A. Rossi, Ed. Dominique Wapler, Paris, 1951; S. Courtois, *Le P.C.F. dans la guerre, op. cit.*; J.-P. Azema, A. Prost, J.-P. Rioux, ed., *Le Parti communiste français des années sombres (1938–1941)*, Seuil, Paris, 1986 și *Les Communistes français de Munich à Châteaubriant (1938–1941)*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1987; Ph. Buton, „Le parti, la guerre et la révolution, 1939–1940", în *Communisme*, nr. 32–34, 1993.

șitul antifascismului, împărțirea Poloniei, alianța deschisă Stalin–Hitler, discursurile lui Molotov; totul încununat de autocritica lor, urmare a faptului că nu au înțeles totul de la început, încă din august!

În toamna anului 1939 totul s-a petrecut ca și cum aparatul Kominternului ar fi fost la înălțimea regulilor fixate de Lenin oricărei mișcări revoluționare. Prăbușirea influenței sale politice, distrugerea multora din organizațiile sale, descumpănirea militanților n-au atacat credința și disciplina cadrelor. La acest nivel de responsabilitate, disidenții au fost puțin numeroși, repede marginalizați sau chiar lichidați, fără a dispune vreodată de o masă de oameni, de un spațiu sau de o libertate suficiente pentru a pune bazele unei organizații rivale. Încercarea dovedește că Stalin a fost în acest domeniu un discipol fidel al lui Lenin: Kominternul său, atît la Moscova cît și în „țările de misiune", alcătuiește într-adevăr acel nucleu dur de militanți fideli în chip necondiționat cărora, în numele revoluției mondiale, le poate cere orice, inclusiv să se lepede de ei înșiși. Este o lume mică — o aristocrație dacă vreți —, însă mai numeroasă, mai internațională și totuși mai omogenă și mai supusă chiar decît în vremea lui Lenin: efect al terorii sau urmare a duratei? Ambii factori acționează în același sens. Ei oferă împreună celui de-al doilea bolșevism acele contraforturi durabile ale pasiunii revoluționare care sînt securitatea unei credințe și atracția forței.

*

Din complice involuntar al comunismului, războiul mondial a devenit astfel, înainte de mijlocul secolului, arma deliberată a dezvoltării sale. Primul război mondial îl adusese la putere. Cel de-al doilea, abia început, anulează prețul pe care Rusia îl plătise pentru nașterea sa; el readuce Uniunii Sovietice teritorii și populații pierdute prin forță la Brest-Litovsk, adăugîndu-i chiar o parte a Poloniei. Lenin schițase deja în 1920, în momentul ofensivei Armatei Roșii asupra Varșoviei, concepția militară a progreselor socialismului. Stalin o reia în 1939–1940, în stilul său propriu, încă și mai schematic. În vreme ce Gestapoul își instaurează regimul polițienesc în vestul Poloniei, Stalin întreprinde epurarea politică a zonei ocupate de el. Hitler regrupează și pune să fie asasinați nu doar numeroasa minoritate evreiască, ci și zeci de mii de polonezi, în numele rasismului antisemit și antislav; Stalin deportează și ucide în numele socialismului.

Masacrul de la Katyn, care a avut loc în această perioadă, este tipic pentru metoda în cauză. Încă din septembrie 1939, detașamentele N.K.V.D. au deportat cu meticulozitate din Polonia orientală toate cadrele existente în zonă susceptibile de a organiza o rezistență națională prezentă sau viitoare: ofițerii activi și de rezervă, aproximativ cincisprezece mii de oameni, jumătate din ei aflați sub arme, cealaltă jumătate alcătuită din învățători, profesori, jurnaliști, avocați, medici, preoți. Ei au fost repartizați în trei lagăre de concen-

trare sovietice: Ostașkov, Kozielsk și Starobielsk. Toți cei de la Kozielsk — aproape cinci mii de oameni — au fost asasinați cu un glonț în ceafă în aprilie 1940 în pădurea Katyn.[17] Nimeni n-a știut niciodată nimic despre ceilalți zece mii de nefericiți ale căror oase zac fără îndoială undeva în pământul Rusiei sau al Bielorusiei. Șansa unui polonez aparținînd elitei din țara sa era atunci aceea de a fi deportat la întîmplare în Gulag, în Siberia sau în Asia centrală: sute de mii dintre ei au reapărut în 1941, la cererea guvernului polonez de la Londra, atunci cînd Stalin, forțat de împrejurări, a trecut în tabăra cealaltă.

Însă anul cuprins între septembrie 1939 și vara lui 1940 e consacrat de el alipirii de noi teritorii la Uniunea Sovietică; lichidării acelei centuri de state prooccidentale pe care învingătorii de la Versailles au vrut s-o stabilească în chip de garanție de securitate la est de Germania și la vest de

---

[17] Autoritățile naziste din Polonia ocupată au dezvăluit masacrul de la Katyn la începutul lui aprilie 1943, îndată ce au descoperit groapa comună; cumplitul eveniment a devenit un motiv central al propagandei antisovietice pînă la sfîrșitul războiului. Trei comisii de anchetă — una internațională (organizată la inițiativa Dr. Conti, șeful serviciilor de sănătate germane), una poloneză (convocată de autoritățile naziste din Polonia, dar care, sub acoperirea Crucii Roșii poloneze, informa rezistența), în sfîrșit una propriu-zis germană — au examinat separat în primăvară groapa comună și au ajuns la aceleași concluzii: victimele fuseseră ucise cu trei ani înainte, în aprilie sau mai 1940, dată care excludea culpabilitatea nazistă. O anchetă sovietică organizată de N.K.V.D. în ianuarie 1944 a ajuns la concluzia inversă.

Înaintea descoperirii masacrului și formulării acestor concluzii, guvernul polonez de la Londra a constatat, încercînd să reconstituie o armată, în iulie 1941, cu cetățenii polonezi aflați în U.R.S.S., că nu știe nimic despre un număr de cincisprezece mii de ofițeri lipsă la apel. Între 1941 și 1943, sovieticii dau răspunsuri evazive la întrebările adresate de polonezi. Stalin sugerează ambasadorului polonez la 14 noiembrie 1941 că ofițerii lipsă „s-au refugiat cu siguranță în străinătate". Dezvăluirea masacrului de la Katyn în aprilie 1943 pune capăt într-un chip sinistru incertitudinilor poloneze, cel puțin în ce-i privește pe cei cinci mii de ofițeri. Ea agravează contenciosul polono-sovietic.

La procesul de la Nürnberg, procurorul sovietic Rudenko a încercat să determine înscrierea Katyn-ului pe lista crimelor germane fără să reușească, în ciuda grijii manifestate de tribunal pentru a-i îndepărta pe martorii polonezi scăpați teferi din armata lui Anders, din cea a lui Berling sau din rezistența internă. Capul de acuzare privitor la Katyn a fost retras din verdictul pronunțat la 30 septembrie 1946.

În 1948 a fost publicată o Carte albă poloneză asupra masacrului de la Katyn, prefațată de generalul Anders, care relua toate acuzațiile împotriva U.R.S.S. Cartea se găsește în engleză: *The Crime of Katyn. Facts and Documents*, Polish Cultural Foundation, Londra, 1965.

La 14 octombrie 1992, președintele Elțîn a făcut public textul hotărîrii Biroului Politic al P.C.U.S., semnat de Stalin la 5 martie 1940, care ordona împușcarea unui număr de aproape 26 000 de polonezi internați în lagăre în U.R.S.S. în urma agresiunii sovietice împotriva Poloniei din septembrie 1939. *Cf. Le Monde*, 16 octombrie 1992.

Asupra ansamblului afacerii Katyn: Alexandra Kwiatkowska-Viatteau, *Katyn, l'armée polonaise assassinée*, Ed. Complexe, col. „La mémoire du siècle", 1982.

U.R.S.S., și care au devenit dimpotrivă zone de influență germană sau rusească. După semieșecul său finlandez din iarna '39–'40[18], Stalin se grăbește cu atît mai tare în primăvară să pună în aplicare celelalte dispoziții ale protocolului secret din 1939 cu cît naziștii își sporesc forța și prestigiul prin ocuparea Danemarcei și invadarea Norvegiei, și în special prin zdrobirea Franței în iunie. În aceeași lună, pretextînd o „activitate antisovietică" în țările baltice, deja vasalizate din toamna precedentă, el își trimite trupele și le anexează în iulie–august sub forma a trei noi republici sovietice.[19] În același timp impune să-i fie cedată Basarabia, pe care România și-o apropriase în 1918, iar pe deasupra ocupă Bucovina de Nord care nu aparținuse niciodată Imperiului rus și nu era cuprinsă în protocolul secret din anul precedent; lucru care îi nemulțumește pe germani, foarte atenți la tot ce se întîmplă în apropierea surselor lor de petrol.

Pînă atunci, relațiile dintre cele două state totalitare fuseseră caracterizate de o mare cordialitate aparentă, inseparabilă de un cinism reciproc. Stalin a mers chiar pînă acolo că a expulzat în Germania nazistă mai multe sute de antifasciști germani și austrieci, mulți dintre ei, foști comuniști, fiind fie suspecți în ochii săi, fie deja deținuți în arhipelagul Gulag. Margarete Buber-Neumann, văduva fostului conducător al Partidului Comunist German, a povestit după război această odisee lugubră ce a purtat-o dintr-un lagăr într-altul și trecerea peste podul de cale ferată de la Brest-Litovsk, graniță

---

[18] Confruntat cu rezistența finlandezilor la ultimatumul său, Stalin a trebuit să atace Finlanda la sfîrșitul lui noiembrie 1939. Planul său, dezvăluit de formarea unui guvern fantomă, viza formarea unei republici carelo-finlandeze, în care Finlanda să fie unită cu Carelia sovietică. Războiul a fost greu și cu multe pierderi pentru Armata Roșie datorită rezistenței înverșunate și abile a armatei finlandeze pe linia Mannerheim. Finlanda a obținut în martie 1940 o pace care limita pierderile prin cesiuni teritoriale, dar își salva independența. Agresiunea lui Stalin împotriva Finlandei a stîrnit un antisovietism foarte puternic în Occident. U.R.S.S. a fost exclusă din Liga Națiunilor în decembrie 1939 — ultimă șansă de a asigura „securitatea colectivă" într-o perioadă revolută.

[19] Jean Cathala, director al Institutului francez din Tallin (Estonia) din 1929, a relatat intrarea trupelor sovietice în Tallin, în iunie 1940, și integrarea țării în U.R.S.S. petrecută în vară, în urma alegerilor falsificate din iulie. El pomenește de un enorm val de arestări (aproape un milion) operate de N.K.V.D. în țările baltice. *Cf.* Jean Cathala, *Sans fleur ni fusil*, Albin Michel, 1981. Privitor la preluarea controlului de către U.R.S.S., autorul scrie: „Sovietizarea constituie... un fenomen al cărui echivalent trebuie căutat foarte departe în istorie. Căci nu e vorba numai de o schimbare sau de o pierdere a suveranității. E vorba despre o încorporare într-un alt univers: într-o lume de instituții, de practici și de moduri de a gîndi care trebuie acceptate în bloc, fiindcă spiritualul și lumescul, doctrina și statul, regimul și metodele de guvernare, patria și partidul aflat la putere se confundă în el" (pp. 79–80). Și ceva mai departe: „Nu mai sînt atît de sigur astăzi că comparația cu SS-ul e exactă: aceștia din urmă n-ar fi reușit atît de bine. Ceea ce i-a lipsit fascismului este spațiul geografic pe care-l reclamă un sistem concentraționar la scară mare, o putere structurată în care societatea civilă, regimul politic, economia și represiunea sînt totuna, și mai cu seamă înrădăcinarea într-o stare de spirit și în moravuri izvorînd din adîncul vremilor. Național-socialismul n-a putut umple acest hiat decît prin atrocitate" (p. 79).

a celor două Imperii, unde a fost predată de un ofițer N.K.V.D. unui ofițer SS.[20] În domeniul economic și comercial, relațiile sînt excelente și fac obiectul mai multor acorduri. Cele două țări se ajută reciproc în materie de industrie militară. În politică, interesele lor sînt convergente. O dată reglată problema poloneză, Hitler vrea să aibă mînă liberă în vest, iar Stalin vrea să rămînă în afara conflictului, sporind în același timp teritoriile „socialismului într-o singură țară". Cei doi dictatori au devenit vecini la est, pe o foarte mare distanță, fără ca motivele ce i-au împins la alianță să se schimbe.

Înfrîngerea zdrobitoare a Franței modifică însă echilibrul Europei. Asemenea multora dintre contemporanii săi, Stalin a fost înclinat să prevadă durata celui de-al doilea război imperialist pornind de la durata primului. El e mînat aici de interes: cu cît va fi mai lung războiul, cu atît poziția sa va fi mai favorabilă, căci beligeranții vor fi vlăguiți, în vreme ce U.R.S.S. va veghea să fie din ce în ce mai puternică, fie pentru a interveni direct, fie pentru a determina burghezia europeană să nu se opună revoluției comuniste. O Germanie prea puternică și dominînd Europa nu se potrivește cu calculele sale. Ea îl obligă în orice caz pe partenerul din august 1939 să joace din ce în ce mai strîns. La rîndul său, Hitler a îngenuncheat Franța, nu însă și Anglia, care refuză să cedeze. Or, el a crezut dintotdeauna, încă de la *Mein Kampf*, că pentru a ataca Rusia trebuia să termine mai întîi cu Vestul. De aici și ezitările sale din vara anului 1940. Încă din iulie, Hitler se gîndește deopotrivă la debarcarea în Anglia și la invadarea Rusiei, aidoma lui Napoleon în 1805.[21] Keitel însă îl convinge să nu se lanseze în cea de-a doua acțiune din toamnă, căci îi lipsește timpul necesar spre a o pregăti; cît despre prima acțiune, ea eșuează la mijlocul lui septembrie, cînd aviația germană se dovedește incapabilă să cucerească supremația aeriană deasupra Angliei. Hitler rămîne, așadar, cu ambele proiecte nerealizate. Debarcarea în Anglia este curînd abandonată din lipsă de mijloace tehnice. Dar invadarea Rusiei este doar amînată. Acțiunile rusești din vară în România o fac și mai probabilă. Neputînd să zdrobească U.R.S.S. în Anglia, Hitler va zdrobi Anglia în U.R.S.S. Va împușca doi iepuri dintr-o lovitură: îi va supune pe slavi voinței naziste și va văduvi Anglia de ultimul său aliat potențial în Europa.[22] Deși familiarizat cu istoria europeană, el va comite totuși aceeași greșeală ca și Napoleon în 1812, deschizînd el însuși calea catastrofei finale.

---

[20] Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators*, tr. de Fitzgerald (ed.), New York; *Déportée en Sibérie*, Le Seuil, 1949 (reed. 1986); *Déportée à Ravensbrück, id.*, 1988. Scena traversării podului de la Brest-Litovsk se află în *Déportée en Sibérie*, p. 213.

[21] Analogie semnalată de Alan Bullock, *Hitler, a Study in Tyranny*, Penguin Books, 1990 (ed. întîi, Odhams, 1952), p. 597, nota 1.

[22] Hitler crede că distrugerea U.R.S.S. va întări puterea Japoniei în Extremul Orient, ceea ce va avea drept efect fixarea neliniștilor americane în această regiune și îndepărtarea S.U.A. de solidaritatea cu Anglia și Europa. *Cf. General Halder's Diary*, sub data de 31 iulie 1940, citat de A. Bullock, *Hitler and Stalin, op. cit.*, p. 682.

Hotărîrea de a ataca U.R.S.S. este aproape luată în timpul verii, de vreme ce statul-major lucrează la proiectul atacului. Formal ea este luată la 18 decembrie 1940. Operațiunea „Barbarossa" e programată pentru luna mai. Ea constituie logica secretă a politicii germane cu opt sau zece luni înainte de a avea loc. Dar dacă hotărîrea lui Hitler apare ca nefiind înconjurată de nici un mister, avîndu-și temeiul în programul din *Mein Kampf* și în dinamica de putere încununată de victoria din Franța, ceea ce Stalin a crezut sau a vrut să facă este mult mai obscur. În spatele bunelor maniere pe care se întrec să și le arate cei doi aliați, el știe că se află într-o situație dificilă: a trecut vremea cînd îi era suficient să cumuleze teritorii pe socoteala armatei naziste, îndreptată în întregime către vest, și să-și negocieze alianța în schimbul acelor generoase bacșișuri rapid cîștigate. Hitler este stăpîn peste un foarte vast spațiu european; el și-a dobîndit libertatea în est. Îi oferă garanții României, arbitrează între Ungaria și România în problema Transilvaniei, își face simțită prezența în Finlanda. Stalin joacă strîns, fără a ieși din cadrul acordurilor din 1939. Îl trimite la Berlin la 12 noiembrie pe cel mai bun notar al său, Molotov, pentru a pleda în favoarea respectării textelor, adică a zonelor de influență. Gîndul lui Ribbentrop, inițiator al întîlnirii, este de a incita U.R.S.S. să se alăture membrilor pactului tripartit (Germania, Italia, Japonia) recent semnat, astfel încît să-l cointereseze la o dezmembrare a Imperiului britanic din Asia. Dar, față în față cu Hitler însuși, Molotov își etalează deja resursele de cinică încăpățînare care-l vor face celebru. Tiradele spengleriene ale Führerului privind politica mondială nu-l opresc pe Molotov să invoce acordul — în speță acordurile secrete germano-ruse asupra Europei răsăritene. Cîteva zile mai tîrziu, Stalin își va manifesta cu adevărat interesul pentru o împărțire a lumii între cei patru (cu un privilegiu sovietic în Iranul de Nord, Irak și Turcia orientală); dar nu s-a putut ajunge la nici o înțelegere în diferendul asupra Finlandei sau Balcanilor.

În momentul în care Hitler fixează data începerii operațiunii „Barbarossa", Stalin are deci motive să fie neîncrezător, iar comportamentul lui Molotov la Berlin arată că este efectiv neîncrezător încă din noiembrie 1940. A încetat el însă, din acest motiv, să joace totul pe o carte? A început oare, după dobîndirea beneficiilor unei politici, să schițeze o politică contrară? Textele Kominternului din această perioadă sînt, ca întotdeauna, cele mai revelatoare privind politica comunistă. Or, directivele date de Moscova Partidului Comunist Francez atestă o schimbare încă din vara anului 1940. În Franța prăbușită, ocupată de naziști, comuniștii au inițiat mai întîi negocieri cu autoritățile germane pentru a-și publica din nou ziarele și a organiza masele împotriva guvernului de la Vichy și a burgheziei, sub privirea tolerantă a ocupantului: strategie conformă liniei din septembrie 1939, al cărei risc este însă de a apărea, în noile circumstanțe ale triumfului german, prea favorabilă naziștilor. De aici corectarea cerută de Internațională în sensul unei complezențe mai mici față de ocupanți. Textul Moscovei, redactat la 5 august, nu este înverșunat antinazist, dar interzice orice manifestare de

colaborare.[23] El condamnă, fără a le cita, demersurile întreprinse pe lîngă Abetz pentru a face să apară din nou *L'Humanité* și recomandă ca activitatea indispensabilă a partidului, legală — căci se pune și această problemă — și ilegală, să se desfășoare într-o stare de independență față de germani, fără a ajunge să preconizeze o rezistență activă împotriva lor. Prioritate acordată luptei sociale, denunțare a politicii burgheze de la Vichy, neîncredere ostilă față de ocupanți. Întreaga iarnă '40–'41 va trece în această atmosferă de ambiguitate, la care a participat și Stalin, de vreme ce a fost consultat asupra documentului din 5 august. În fond, tonul nu va fi deloc altul la sfîrșitul anului, cînd îi va spune lui Dimitrov, după vizita lui Molotov la Berlin: „Relațiile noastre cu germanii sînt politicoase în aparență, dar există serioase fricțiuni între noi."[24]

Dacă aceasta era situația la sfîrșitul anului 1940, devine anevoie de înțeles de ce n-a anticipat Stalin întoarcerea lui Hitler împotriva sa din iunie '41, de ce nu i-a crezut pe toți cei care i-o anunțau și de ce atacul german din 22 iunie '41 a căzut ca o lovitură de trăsnet peste Armata Roșie, incapabilă să-i facă față. Doar se știe că avertismentele, venite din partea evenimentelor și a oamenilor, nu au lipsit. Înaintarea lui Hitler în Balcani a fost încununată de supunerea Bulgariei, cucerirea Iugoslaviei și a Greciei în aprilie. La granița germano-rusă chiar, zborurile avioanelor germane deasupra teritoriului sovietic s-au înmulțit în 1941. Concentrările de blindate n-au scăpat de sub observația serviciilor sovietice. De la Tokio, agentul de informații Sorge îl anunța pe Stalin la începutul anului despre intenția lui Hitler de a ataca U.R.S.S.; în căutarea disperată a unui aliat, Churchill transmite aceeași informație prin ambasadorul său la Moscova în aprilie; guvernul american a făcut același gest în martie. Or, Stalin a neglijat toate aceste elemente. El nu acordă încredere nici uneia din aceste puneri în gardă. În lunile care precedă data de 22 iunie 1941, el pare, dimpotrivă, să manifeste o grijă extremă de a nu ține seama de ele, de parcă i-ar fi frică să stîrnească ostilitatea germană. Livrarea de materii prime și de alimente sovietice către Germania s-a intensificat începînd din ianuarie[25], iar Hitler veghează la respectarea reciprocității de ochii lumii. Cînd, la 13 aprilie, ministrul japonez al Afacerilor Externe, Matsuoka, părăsește Moscova după semnarea unui tratat de neagresiune, Stalin își face pe neașteptate apariția la gară pentru a-l saluta. Îi întinde mîna ambasadorului german, declarîndu-i: „Trebuie să rămînem prieteni și trebuie să faceți totul pentru aceasta." Cu zece săptămîni înainte

---

[23] Asupra acestui episod și asupra textului documentului destinat P.C.F. ratificat de secretariatul Comitetului Executiv al Kominternului la 5 august, vezi M. Narinski, *art. cit.*, în *Communisme*, nr. 32–34, 1993, p. 22.

Vezi în același număr și articolul lui S. Courtois: „Un été 1940. Les négociations entre le P.C.F. et l'occupant allemand à la lumière des archives de l'Internationale Communiste", pp. 85–110.

[24] M. Narinski, *art. cit.*, p. 25.

[25] Un nou tratat comercial germano-rus a fost semnat în ianuarie 1941.

de operațiunea „Barbarossa", fraza sună aproape ca o încercare de exorcizare a destinului! Ea poate fi însă tot atît de bine o mască... Puțin timp după aceea, la începutul lui mai, secretarul general al partidului îl înlocuiește pe Molotov în fruntea guvernului sovietic: altă dificultate de interpretare, căci această „promovare" deliberată, chiar dacă răspunde probabil prefigurării unor mari evenimente și anticipează o înfruntare cu Hitler, nu indică natura acestei înfruntări — pașnice sau războinice...

Cea mai bună dovadă, și la drept vorbind singura, că Stalin n-a crezut în iminența unui atac german, în ciuda informațiilor și avertismentelor, rezidă în nepregătirea Armatei Roșii înaintea asaltului din 22 iunie 1941, în încetineala reacției militare sovietice și în comportamentul straniu al lui Stalin însuși: Molotov e acela care anunță invazia la radio, în 22 iunie la prînz, în vreme ce el se refugiază, buimăcit, la *dacea* sa de la Kunțevo și nu-și face din nou apariția decît la 3 iulie pentru a se adresa țării. Tot atîtea fapte care, în relatarea lui Hrușciov din faimosul său raport la cel de-al XX-lea Congres al P.C.U.S. din 1956, sînt interpretate în lumina nepriceperii predecesorului său și a izolării patologice în care s-a refugiat. Mai puțin severi față de capacitățile lui Stalin, istoricii au incriminat în general neîncrederea pe care o manifesta față de toți și de toate: cei mai mulți dintre ei vorbesc de încredințarea secretarului general că e vorba de o campanie de intoxicare organizată cu scopul de a strica relațiile cu Hitler, de unde și nesocotirea pînă la capăt a informațiilor în care bănuia că se ascund provocări. Acest tip de explicație nu se potrivește însă cu degradarea (relativă) a raporturilor ruso-germane începînd cu vara anului 1940; nu permite înțelegerea motivelor pentru care Stalin se încredea în 1941 mai mult în cuvîntul lui Hitler decît în cel al lui Churchill.

O carte recentă scrisă de un ofițer din G.R.U. refugiat în Occident, Victor Suvorov[26], a propus o nouă cheie pentru acest mister. Pornind de la izvoare sovietice, în principal militare, autorul încearcă să demonstreze că, în momentul declanșării atacului german, Stalin tocmai pregătește operațiunea inversă: invadarea teritoriilor germane de către Armata Roșie.[27] Teza sa se sprijină mai cu seamă pe un studiu al pregătirilor militare sovietice consecutive ocupării Poloniei orientale în septembrie 1939: Suvorov descrie un Stalin încrîncenat să distrugă dispozitivul defensiv construit în anii 1930 de-a lungul vechilor frontiere orientale ale U.R.S.S. și să-l înlocuiască cu o strategie „în întregime ofensivă", bazată pe drumuri carosabile și tancuri ușoare și numeroase. Pactul din 23 august 1939 n-ar fi reprezentat decît o etapă a acestei politici care viza să-l folosească pe Hitler ca pe un spărgător de gheață deschizînd drumul revoluției mondiale: unificînd Europa sub

---

[26] Victor Suvorov, *Le Brise-Glace*, Olivier Orban, 1989, trad. din rusă de Madeleine și Wladimir Berelovitch.

[27] Este de altfel una din „justificările" avansate de Hitler pentru a legitima calendarul operațiunii „Barbarossa".

cizma fascistă, spre a face din ea o pradă mai ușoară pentru Armata Roșie. Dictatorul nazist ar fi netezit astfel drumul dictatorului roșu, devansîndu-l cu cîteva săptămîni sau cu cîteva luni; și ar fi beneficiat din această cauză de inexistența unui sistem de apărare sovietic. Nu totul este absurd în această teza[28], în care autorul regăsește vechea obsesie comunistă a fascismului ca „stadiu suprem" al capitalismului, adică instrument al lichidării sale. Totuși, e greu să ne închipuim un Stalin atît de puțin realist încît să plănuiască a-l ataca pe Hitler în culmea puterii sale, fie asta în 1941 sau în 1942. Gîndul că o dată cu pactul din 1939 dobîndise nu doar teritorii și putere, ci și timp, era desigur mai firesc pentru el.

În acest caz, într-adevăr, nu există pînă azi o explicație convingătoare a ciudatei sale încrederi în trăinicia alianței cu Hitler și a năucelii din zilele ce au urmat datei de 22 iunie 1941. Poate că ea va fi descoperită cîndva în documentele sovietice. Un lucru însă este limpede: marea ruptură survenită la 22 iunie 1941 în cursul celui de-al doilea război mondial, și care avea să sfîrșească prin a-i conferi acestuia semnificația în ochii opiniei publice, i se datorează în întregime lui Hitler și deloc lui Stalin. Privite dinspre partea germană, motivele acestei rupturi sînt într-adevăr tot atît de clare pe cît sînt de obscure sau ambigue privite dinspre partea sovietică. Deși a fost o greșeală politică fundamentală, invadarea U.R.S.S. a fost voită și organizată ca executare a unui program expus cu aproape douăzeci de ani înainte în *Mein Kampf*. Ocuparea teritoriului dintre Vistula și Urali în numele spațiului vital german constituie unul dintre obiectivele originare și fundamentale ale nazismului. Singura surpriză oferită de agresiunea din iunie '41 este aceea de a fi fost întreprinsă înainte ca Hitler să fi reușit să determine Anglia să capituleze; restul nu este decît punerea în aplicare a unei ideologii, asociată cu subestimarea forțelor adversarului. Astfel încît, mărșăluind către Urali sub semnul fascismului, Wehrmachtul va conferi războiului sensul său universal: antifascismul. Sens prin care comunismul redobîndește drapelul pe care l-a trădat, fără a fi măcar obligat să-și propună acest lucru. Hitler a avut grijă de toate.

Desigur, într-un sens, războiul împotriva fascismului a început nu la 22 iunie 1941, ci la 3 septembrie 1939, cînd Anglia și Franța au declarat război Germaniei lui Hitler care invadase Polonia cu două zile mai înainte. Căci conflictul are, încă din această perioadă, un caracter ideologic. Ura față de plutocrațiile occidentale, declinul unei Franțe decadente, reîmpărțirea cel puțin parțială a Imperiului britanic sînt titluri de capitole din *Mein Kampf* în egală măsură cu spațiul vital german ce trebuie cucerit de la slavi. Războiul se înscrie, așadar, în chip evident în programul și în calendarul nazist, ca înfruntarea între democrații și inamicul lor, căruia i se va asocia Italia mussoliniană.

Cu toate acestea, modul de a percepe războiul mai cuprinde multe alte elemente. Războiul din 1914, a cărui amintire e încă vie, înrîurește cugetele

[28] *Communisme*, nr. 35–37, 1994, scrisoare a lui René L'Hermite trimisă revistei, pp. 287–290.

în 1939: reînceperea conflictului franco-german, sau chiar anglo-german, capătă caracterul unei interminabile dispute între națiuni, mai degrabă decît sensul nou al unei lupte de idei. De altfel, guvernele occidentale care declară război Germaniei la 3 septembrie sînt conduse de aceiași oameni care au semnat cu un an în urmă acordurile de la München. Ei fac pentru Polonia ceea ce n-au făcut pentru Cehoslovacia, însă „războiul ciudat" arată că n-au abandonat cu totul speranța unui nou compromis cu Hitler, după înfrîngerea Poloniei.[29] Chiar dincolo de calculele lor, opinia publică, mai cu seamă în Franța, a acceptat războiul mai mult ca pe o fatalitate națională decît ca pe o misiune ideologică: am văzut măsura în care chiar stînga antifascistă refuza înainte de 1939 ideea unei cruciade antifasciste.[30] În vremea aceea, doar comuniștii propovăduiau această cruciadă; cotitura din 23 august 1939 i-a transformat și pe ei — mai ales pe ei — în combatanți pentru o pace bazată pe compromis, împotriva „războiului imperialist": termenul „antifascist", sau „antinazist", dispare complet din literatura lor.[31] Astfel încît toți soldații democrațiilor, de dreapta și de stînga deopotrivă, care au plecat să lupte cu armatele lui Hitler în septembrie, au îmbrăcat uniforma mai degrabă pentru a apăra națiunea decît pentru a învinge fascismul.

De fapt, victoria lui Hitler asupra Franței nu are nimic specific fascist: nici în desfășurarea și nici în obiectivele sale. Desfășurarea sa nu are ca element nou, în afara rapidității sale, decît utilizarea preponderentă a blindatelor și a aviației: luptele s-au purtat în conformitate cu legile războiului. Cît despre obiective, Hitler s-a aflat în război cu Franța din cauza Poloniei; față de „dușmanul ereditar" resentimentele sale sînt mai degrabă tradiționale decît ideologice: vrea să răzbune armistițiul de la Rethondes, să redobîndească Alsacia și Lorena, să supună vechea țară prea „civilizată" Reichului renăscut. În plus, dorința ca Anglia să i se supună îl împiedică să ia totul Franței învinse: căci condiții de armistițiu prea dure ar putea-o împinge să continue războiul de la Casablanca sau Alger, întărind astfel hotărîrea Angliei de a continua lupta. În ciuda presiunilor lui Mussolini, nordul Africii și flota vor rămîne astfel în mîinile guvernului de la Vichy. Franța dăinuie ca stat pe două cincimi din teritoriul său; în cele trei cincimi ocupate de învingător, soldații germani primesc consemnul să aibă o comportare decentă.

---

[29] Asupra acestei permanențe a pacifismului francez după 3 septembrie 1939 și înclinația antisovietică a acestui pacifism în timpul desfășurării acelui „război ciudat" [perioada septembrie 1939–mai 1940, în care armatele statelor europene au rămas în expectativă, mulțumindu-se cu acțiuni limitate, de tatonare — *n. t.*], vezi lucrarea recentă a lui Jean-Louis Crémieux-Brilhac, *Les Français de l'an 40*, 2 vol., Gallimard, 1990. *Cf.* vol. 1, *La Guerre oui ou non?*, cap. 2.

[30] *Cf. supra*, p. 242.

[31] Chiar din vara anului 1940, cînd această literatură devine, dacă nu de-a dreptul antigermană, cel puțin înclinată către recucerirea independenței naționale, nu e vorba decît de unirea împotriva străinului, sau a ocupantului. Înainte de iunie 1941 nu se pune problema nazismului, a fascismului sau, invers, a democrației. *Cf.* M. Narinski, *art. cit.*, în *Communisme*, nr. 32–34, 1993, p. 26.

Pînă în 1941, o singură națiune a fost în Europa victimă a terorii naziste, pradă unei acțiuni sistematice de distrugere: Polonia în partea sa occidentală. Nimeni însă n-a știut-o, sau n-a vrut s-o știe; nimeni n-a spus-o, sau n-a spus-o cu destulă tărie, pentru a scoate în evidență caracterul aproape sălbatic al acelui început. De altfel, bolșevicii acționau într-un mod asemănător în partea orientală, ceea ce nu era de natură să contribuie la scoaterea în evidență a comportamentului nazist. În schimb, invadarea Rusiei de către Hitler a întrunit toate condițiile pentru reluarea discursului antifascist: ea readuce regimul lui Stalin în tabăra democrației, alături de Anglia, iar apoi de Statele Unite, transformînd în același timp teritoriul sovietic în teatrul privilegiat al barbariei naziste.

Ce contrast, într-adevăr, între directivele date de Hitler Wehrmachtului privitor la comportamentul din Rusia ocupată și instrucțiunile date în 1940 în ce privește vestul Europei! El se datorează faptului că în Franța Hitler nu are intenția să instaureze Reichul milenar, care se va afla, dimpotrivă, la el acasă în imensele cîmpii de la est de Vistula. E suficient să-i citești „conversațiile la masă"[32] (primele datînd tocmai din vara anului 1941) pentru a înțelege în ce măsură îl preocupă viitoarea colonizare agricolă germană a ceea ce el numește „deșertul rusesc": utopie productivistă ce-și are izvorul într-un dispreț absolut față de slavi, într-un rasism atît de radical încît justifică orice violență, masacru sau înfometare îndreptate împotriva „pieilor roșii"[33] nou apărute. De fapt, ordinele pe care le dă trupelor sale invadatoare — să-i ucidă de pildă pe toți comisarii politici făcuți prizonieri — sînt atît de departe de dreptul obișnuit al războiului încît nu îndrăznește să încredințeze executarea lor ofițerilor Wehrmachtului. Unele dintre ele — cele mai criminale — sînt încredințate lui Himmler și SS-ului, sub controlul direct al Führerului. În „directiva sa specială" din 13 martie, Hitler justifică atît caracterul total al războiului împotriva U.R.S.S., cît și afectarea specială a trupelor SS cu „anumite sarcini" prin opoziția radicală a celor două sisteme politice[34], conferind astfel sălbăticiei în luptă un temei și o importanță ideologice. La 30 martie, în fața a două sute cincizeci de ofițeri, el face din asasinarea dușmanului o datorie militară, națională și politică: „A lupta împotriva veninului dezintegrării. Comandanții trebuie să fie conștienți de miza aflată în joc. Ei trebuie să fie călăuze în această luptă... Comisarii și oamenii G.P.U. sînt toți niște criminali și trebuie să fie tratați în consecință... Luptele vor fi foarte diferite de cele din vest. În est, duritatea va fi chezășia generozității viitoare. Comandanții trebuie să fie suficient de puternici pentru a-și domina scrupulele."[35]

---

[32] *Hitler's Table Talk, 1941–1944, op. cit.*

[33] *Ibid.*, pp. 68–69, 17 octombrie 1941.

[34] Alan Bullock, *Hitler et Staline. Vies parallèles, op. cit.* (cartea a III-a, cap. 11, p. 641 — directivă specială din 13 martie 1941 privitoare la războiul împotriva U.R.S.S.).

[35] Raport al generalului Halder, șeful statului-major general al armatei, citat de Joachim Fest, *Hitler*, vol. II, Gallimard, Paris, 1973, cartea a VII-a, cap. 2, pp. 329–330 (ed. germ., Verlag Ullstein Gmbh, 1973).

Înapoia acestor îndemnuri de a-i supune pe slavi și a lichida cadrele comuniste, există o a treia categorie de dușmani ai Reichului despre care Hitler vorbește mai puțin deschis în această perioadă, deși i-a considerat dintotdeauna cei mai înverșunați adversari: evreii. Fără îndoială, aceștia sînt desemnați implicit în formula „venin al dezintegrării"; fără îndoială, în ochii lui Hitler, ei alcătuiesc mulțimea de comisari politici[36] ce trebuie lichidați. Faptul că Führerul nu-i așază în primele rînduri ale dușmanului cînd le vorbește soldaților este o nouă reținere ce are, cred, mai multe motive. Evreii nu au nici teritoriu național, nici armată: aceste milioane de oameni lipsiți de apărare și răspîndiți în orașele din est nu au nimic care să-i desemneze drept dușmani potrivit tradiției militare. Persecutarea lor, în sensul etimologic al termenului, nu constituie pentru onoarea soldatului un obiectiv glorios, precum victoria asupra Armatei Roșii sau lichidarea U.R.S.S.. De altfel, această persecutare face ravagii deja din septembrie 1939 în fosta Polonie ocupată de trupele germane. Condusă de SS și de Gestapo — căci armata regulată e prea puțin înclinată să participe la ea —, persecuția a condus la o masivă deportare către est și la o reghetoizare forțată a comunităților evreiești[37]: unică soluție în fața necesității de a-i izgoni pe evrei nu doar din Germania, din Austria și din Boemia, ci și din teritoriile poloneze direct încorporate Reichului. De aici o tragică concentrare evreiască în zona „Guvernămîntului General"[38], unde se află și zeci de mii de polonezi expulzați din partea occidentală a patriei lor, devenită germană. Guvernatorul general Frank protestează fără încetare împotriva acestei suprapopulații de indezirabili pe care trebuie s-o administreze, căci el nu este decît o rotiță administrativă în sistemul de violență care-i împinge pe evrei către ingratul său principat, în tovărășia nefericiților țigani. Dar sîntem încă în perioada — 1940 — în care conducătorii naziști plănuiesc să-i expulzeze definitiv pe evreii europeni afară din Europa, în Madagascar de pildă. Formarea ghetourilor și înregistrarea birocratică a populației evreiești — un milion și jumătate pînă la două milioane de indivizi deja — pot facilita emigrarea lor forțată de mîine.

Ideea refugiului african e moartă atunci cînd, la sfîrșitul iernii și începutul primăverii anului 1941, Hitler își plănuiește campania din Rusia și le

---

[36] Chiar dacă Hitler, în alte momente, a putut crede că Stalin a lichidat influența evreiască asupra bolșevismului. *Cf.* Hermann Rauschning, *La Révolution du nihilisme*, Gallimard, 1980, p. 328: „În primăvara lui 1937, înaintea executării anumitor comandanți ai armatei ruse, mai multe ziare provinciale germane au consacrat articole stranii evenimentelor din Rusia. Potrivit lor, statul bolșevic tindea către un nou naționalism. Se insista asupra epurării ce-i îndepărta din guvern pe evrei și pe doctrinarii revoluției. Era studiat pe larg antisemitismul lui Stalin și se scotea în evidență ideea autoritară a unui nou țarism și teoria unui nou naționalism."

[37] *Cf.* Raul Hilbert, *La Destruction des Juifs d'Europe*, Fayard, 1988 (*The Destruction of the European Jews*, Holmes and Meier, New York, 1985), cap. 6, pp. 138–235.

[38] „Guvernămîntul General" la est de teritoriile poloneze „încorporate" forma un triunghi al cărui vîrf se situa în jurul Varșoviei și a cărui bază se întindea din sudul Cracoviei pînă în sudul Lvovului.

comunică ofițerilor ce așteaptă de la ei. Așadar, el nu putea să nu știe că înaintînd către est armata sa va găsi o problemă evreiască de trei sau patru ori mai mare. Evreii ucraineni, evreii bielorușii, evreii ruși, cele mai mari concentrări demografice ale iudaismului european, alături de evreii polonezi. Și dacă politica ghetourilor nu mai este preambulul unei expulzări generale în afara granițelor Europei, unde poate ea duce decît la încetinirea înaintării soldaților, condamnați să execute această sarcină suplimentară de regrupare și control? Iată de ce masacrarea evreilor se află printre „sarcinile speciale" trasate de Hitler unor trupe nu mai puțin speciale, însărcinate să curețe terenul cucerit de armată de acești dușmani declarați ai Reichului. Încă de la 3 martie, în urma unei întîlniri de lucru între Hitler și generalul Jodl, misiunea specială a acestui al doilea val de invadatori — ce calcă pe urmele trupelor din linia întîi și e format din criminali de elită — a fost definită, prin răsturnarea virtuților militare, în următorii termeni: „Extirparea intelighenției iudeo-bolșevice, de preferință chiar pe teatrul de operații."[39] Litotă abstractă destinată să atenueze grozăvia faptelor pe care le ordonă, dar care spune totuși ceea ce e de spus. Gata cu perspectiva emigrării. Gata cu vremea controlului și regrupărilor; a venit vremea masacrelor. Constituirea celor patru *Einsatzgruppen* (forțe operaționale de intervenție), unități speciale însărcinate cu lichidarea evreilor imediat în spatele frontului, anunță execuțiile în masă din vara și toamna anului 1941.

Referindu-ne doar la intențiile germane, 22 iunie 1941 a marcat o ruptură în caracterul războiului, care capătă o turnură exterminatoare în numele unei ideologii rasiale. Desigur, trăsătura aceasta era deja prezentă în 1939–1940 în deportarea către est de către naziști a polonezilor și a evreilor polonezi. Dar, pe de o parte, oricît de atroce ar fi fost, persecutarea nu avea drept țel mărturisit masacrul; pe de altă parte, războiul avusese loc în principal în vestul Europei, unde victoria lui Hitler îmbrăcase un aer mai tradițional. Războiul nazist, în sensul deplin al cuvîntului, nu-și dezvăluie adevărata natură decît o dată cu instrucțiunile lui Hitler din primăvara anului 1941. El nu mai este acel soi de fatalitate care împinge periodic națiunile să se lupte și care îi supune pe cetățenii lor aflați sub arme la nesfîrșite suferințe, oferindu-le în același timp glorioasa scenă pe care să-și ilustreze patriotismul. Înscris într-o ideologie mai vastă decît națiunea, produs al unei ambiții deliberate de dominare universală, luptînd cu un adversar mai general decît soldatul sau țara din fața sa, urmărind victoria cu o sălbăticie cu atît mai mare cu cît conținutul său e mai abstract, războiul nazist — prezent în voința lui Hitler încă înainte să fi avut loc — va fi în chip tragic fidel intențiilor

[39] J. Fest, *Hitler, op. cit.*, vol. VII, cap. 2, p. 329. Vezi și R. Hilbert, *op. cit.*, cap. 7, p. 243. G. Fleming, *Hitler et la solution finale*, prefață de A. Grosser, postfață de S. Friedlander, Julliard, Paris, 1988, cap. 3, p. 65 (ed. germ., *Hitler und die Endlösung*, 1982; ed. engl., *Hitler and the Final Solution*, 1985).

Vezi și Christopher R. Browning, *Ordinary Men*, Harper Collins, 1992 (*Des hommes ordinaires*, prefață de Pierre Vidal-Naquet, Les Belles Lettres, 1994).

promotorului său, căci poporul german va acționa ca și cum aceste intenții ar fi fost ale sale. Crimă colectivă atît de vastă și săvîrșită cu atîta minuțiozitate și de atîția indivizi încît spiritul nu-i poate pătrunde întregul mister.

Uniunea Sovietică va fi primul teatru al acestui război nazist, ținta sa cea mai vizibilă și adversarul său cel mai eroic. Țara lui Stalin a fost detestată în Europa, începînd din august 1939, de aproape toată lumea: de vechii dușmani ca și de vechii prieteni — cei dintîi văzîndu-și sentimentele legitimate, ceilalți trădați în speranțele lor. A luat parte la atrocitățile antipoloneze și n-a avut nevoie de nici un complice pentru a supune, în a doua jumătate a anului 1940, țările baltice, prin execuții și deportări masive. Iată însă că invazia din 22 iunie 1941 transformă călăul în victimă. De la o zi la alta, Uniunea Sovietică trece în tabăra Angliei, deci de partea democrațiilor, îndatorată în curînd Statelor Unite. Peste cîteva luni, anvergura mijloacelor puse în joc de Hitler, sălbăticia ofensivei naziste, înverșunarea rezistenței rusești fac din Uniunea Sovietică martirul și șansa libertății în Europa.

E suficient să privim atitudinea lui Churchill. Bătrînul lider, izolat de atîta vreme în sînul conservatorilor englezi datorită neîncrederii sale față de Hitler, este și un veteran al antisovietismului. Ostilitatea sa față de comunism e tot atît de veche ca și regimul sovietic. Dar, în primăvara anului 1941, a suferit înfrîngere după înfrîngere: în Orientul Apropiat, în Grecia, în Creta. Situația sa este prea grea pentru a-i permite să-și cîntărească aliatul, oricare ar fi acesta. Informat de serviciile sale de pregătirile germane la est, îl previne pe Stalin, care nu-l crede. Dar, imediat după anunțarea atacului, la 22 iunie, își proclamă solidaritatea cu guvernul pe care-l detestă, de vreme ce acesta a devenit dușman al naziștilor. Consilierii săi militari sînt înclinați să creadă, ca și Hitler, că Uniunea Sovietică va fi îngenuncheată în cîteva săptămîni; dar geniul său a priceput mai degrabă cotitura decisivă a unui război în care Anglia e singură de aproape doi ani. La 12 iulie, în plină derută a Armatei Roșii, guvernul englez semnează la Moscova cu guvernul sovietic un acord care leagă cele două țări pînă la sfîrșitul războiului: nimeni nu va accepta să semneze o pace separată cu Germania. La 2 august, Statele Unite se angajează să ajute U.R.S.S. din punct de vedere militar și economic. În octombrie, acord anglo-americano-sovietic în același sens. Uniunea Sovietică a devenit aliata sau prietena celor două mari democrații liberale ale lumii, înainte chiar ca cea mai puternică dintre ele să intre în război. Cum să nu uite opinia publică alianța dintre Stalin și Hitler, cînd, la 6 decembrie, contraatacul Armatei Roșii în fața Moscovei marchează prima oprire a puternicei ofensive naziste?

Trecutul nu este însă departe. Aceeași graniță pe care blindatele germane au trecut-o la 22 iunie 1941 pentru a se năpusti spre est fusese cucerită în septembrie 1939 de către Stalin cu complicitatea lui Hitler, peste cadavrul Poloniei. Iar de acum înainte, prin forța lucrurilor, el avea drept aliat guvernul polonez în exil, care găsise refugiu la Londra! Căci războaiele în general, și

mai cu seamă acest război — cel mai universal din istorie —, simplifică radical alegerea. Ele pun pe aceeași linie trecutul și prezentul. Nu cunosc decît două tabere, sub stindardele cărora vin să se așeze nu doar combatanții și patimile, ci și ideile și chiar amintirile. În cazul războiului germano-rus din 1941, caracterul gigantic al înfruntării — milioanele de oameni, desfășurarea de forțe mecanice, asprimea climei — duce acest efect pînă la extrem. Iar intrarea în război a Statelor Unite și a Japoniei, la 8 decembrie, în momentul crucial al primului contraatac rusesc, pune o ultimă amprentă asupra bătăliei pentru Moscova, universalizîndu-i miza.

Stalin înțelege cu ușurință care e influența războiului asupra politicii sovietice, și asupra dictaturii sale în mod special. Cînd acesta izbucnește, fără ca el să fi dat crezare celor ce-l preveniseră, Stalin este deja, în felul său despotic și crud, omul puterii rusești. A realizat doctrina „socialismului într-o singură țară", planurile cincinale, industrializarea forțată, modernizarea armamentului. Deși a ucis mai mulți ruși decît oricare dușman al Rusiei și a lichidat mai cu seamă o bună parte a cadrelor Armatei Roșii în perioada Marii Terori, a fost în 1939–1940 omul extinderii teritoriale și a călcat pe urmele țarilor în numele „socialismului". Cînd, la 3 iulie 1941, se adresează „fraților și surorilor" pentru a trasa un prim plan de rezistență în fața dușmanului, discursul său este împînzit de apeluri la patriotism: știe mai bine ca oricine că, dacă mai are puterea să se ridice, poporul va merge împotriva invadatorului pentru a apăra pămîntul patriei, și nu colhozurile sau Politbiuroul.

Hitler contribuie și el la acest elan național. Chiar acolo unde, ca în multe colhozuri ucrainene, trupele sale sînt primite cu flori — căci țăranii așteaptă sfîrșitul colectivizării —, comportamentul soldaților, care ascultă de ordinele primite, descurajează îndată această fraternizare lipsită de obiect: țelul războiului nazist este într-adevăr acela de a distruge statul sovietic în toate teritoriile cucerite, dar aceasta numai cu intenția de a transforma populația locală în mînă de lucru gratuită în folosul Germaniei. Cînd, la 30 iunie 1941, se constituie o organizație naționalistă ucraineană care vrea să întemeieze la Lvov un stat separat de Moscova, Wehrmachtul îi arestează pe inițiatorii și pe partizanii săi.[40] Germania nu va încerca niciodată în mod serios să sprijine o politică de secesiune din partea republicilor sovietice, politică ce ar fi fost oricum lipsită de viitor datorită concepțiilor rasiste, invazia însăși fiind o simplă aplicare a lor. Război ideologic, războiul nazist în Rusia plătește prețul ideologiei.

Așadar, această perioadă este și singura, în toată istoria Uniunii Sovietice, în care puterea totalitară dobîndește un soi de asentiment profund, chiar dacă limitat, din partea patriotismului popular. Deși este în întregime răspunzătoare de dezastrul militar și de înfrîngerile succesive din primele luni ale invaziei, această putere a distrus dinainte toate resursele la care ar fi putut

[40] M. Heller, A. Nekrich, *op. cit.*, cap. 8, p. 335.

recurge populația aflată în nenorocire. Oameni, instituții, Biserici, tradiții, nimic nu i se mai poate opune. Cu cît lipsa ei de prevedere e mai vizibilă, cu atît e mai atotputernică, sursa caracterului său național aflîndu-se chiar în adîncurile înfrîngerii. Dacă slăbește puțin chingile în care ținea Biserica, pentru a face din ea un mijloc mai bun de propagandă patriotică, nu cedează în schimb nimic din prerogativele N.K.V.D. Robert Conquest[41] relatează că, în timpul retragerii armatei sovietice, Stalin n-a reușit să evacueze miile de deținuți suficient de repede și că a hotărît să-i împuște mai degrabă decît să-i lase ca martori ai acuzării în mîinile germanilor.

La răsărit de front, în adîncurile țării, industria de masă a muncii forțate capătă datorită războiului un caracter și mai imperativ. Gulagul va crește în anii următori cu întregi populații deportate, maladiv suspectate de trădare, precum germanii de pe Volga, kalmucii sau cecenii. E adevărat că Stalin recrutează dintre aceștia ofițerii de care are nevoie, precum generalul Rokosovski, și că alcătuiește din deportați un anumit număr de regimente de zeki*. Nimic nu exprimă mai bine acest patriotism al servituții și strania senzație de eliberare colectivă generată de un război atroce cum o fac vorbele de mai jos puse de Pasternak în gura unuia dintre eroii săi: „Voluntarii din regimentele de pedeapsă erau eliberați dacă supraviețuiau acelor lupte fără capăt. Iar apoi, atacuri fără sfîrșit, kilometri întregi de sîrmă ghimpată aflată sub tensiune, mine, mortiere, luni și luni petrecute într-o ploaie de foc. Nu degeaba eram numiți condamnați la moarte — moartea ne pîndea pe toți. Cum am supraviețuit? Cum oare am reușit să supraviețuiesc? Și totuși, amintește-ți că acest infern de sînge era un paradis față de grozăviile din lagărele de concentrare. Nu-i vorba de asprimea condițiilor. Nu, e altceva... Ocnașii n-au fost singurii care au respirat deodată mai liber, din adîncul plămînilor. Toți, fără excepție, pe front ca și în spatele lui, au simțit o adevărată bucurie aruncîndu-se cu entuziasm în flăcările cumplitei lupte, aducătoare de moarte și de mîntuire..."[42] A lupta împotriva invadatorilor naziști reprezintă, în condițiile cumplite la care sînt supuse regimentele de pedeapsă, un privilegiu pe care și-l dispută nenumărați zeki din cuprinsul Gulagului. Căci războiul oferă măcar un sens prezentului; și prin chiar acest fapt, cine știe, anunță poate un viitor.

Opinia democratică internațională, în schimb, nu are prudența acestui „poate", prudență dobîndită în chip atît de tragic de către cetățenii sovietici. Ea nu are, prin definiție, experiența vieții din U.R.S.S. Universul comunist îi rămîne mai străin ca niciodată. Dar lupta comună îi conferă un nou sentiment de fraternitate, care n-a fost niciodată atît de cuprinzător. Fraternitate mai puțin abstractă decît cea a ideologiei, și totuși o fraternitate depărtată, în măsura în care popoarele din Occident, cotropite sau angrenate în luptă,

---

[41] R. Conquest, *op. cit.*, epilog, p. 458.

* *Zek* — deținut politic (prescurtare a cuvîntului rusesc *zakliucionîi*). (*N. t.*)

[42] Boris Pasternak, *Le Docteur Jivago*, Gallimard, 1958, p. 602.

nu-și închipuie cumplita noutate a războiului desfășurat în est. Tendința lor este să și-l închipuie pornind de la războiul din 1914, ale cărui grozăvii li se par de nedepășit. Ele nu observă caracterul absolut inuman pe care nazismul l-a dat pentru întîia oară războiului în epoca democrației. Totuși, cetățenii acestor țări încep să desfășoare în bucătăriile lor înghețate hărți ale imensei U.R.S.S. pentru a trasa pe ele linia frontului și a urmări rezistența și progresele Armatei Roșii.

Indiferența lor față de exterminarea evreilor are mai multe motive, printre care, în grade diferite, antisemitismul, necunoașterea faptelor, incapacitatea de a-și imagina spiritul sistematic și geniul răului asociate într-o acțiune atît de diabolică. Și apoi, evreii reprezintă milioane de nefericiți dispersați pe întinderea Europei, iar soarta lor nu influențează sfîrșitul războiului. Dimpotrivă, în spatele Uniunii Sovietice, popoarele din Occident văd un alt popor — rușii — care se luptă cu eroism împotriva invadatorului ce i-a cotropit teritoriul, slăbind prin chiar acest fapt Germania nazistă în întreaga Europă. Pe hărți ce capătă cu fiecare comunicat un aer straniu de familiaritate, nume de orașe pînă mai ieri necunoscute — Stalingrad, Kursk, Orel, Vitebsk, Minsk — devin simboluri ale unei națiuni care luptă pentru libertate. Bătălia împotriva Germaniei naziste readuce patria lui Octombrie 1917 în avangarda umanității.

Această mutație trece mai întîi prin imaginea națiunii aflate în război cu Hitler; ea reprezintă însă și o confirmare a universalismului revoluționar. Uniunea Sovietică păruse să-și fi trădat misiunea prin pactul din august 1939. Dar războiul din iunie 1941 transformă această trădare aparentă în parantează tactică, interpretare retrospectivă facilitată de caracterul secret al împărțirilor teritoriale negociate între Stalin și Hitler. Teribilele sacrificii făcute de Armata Roșie în lupta dusă împotriva Germaniei fac ca o alianță între nazism și comunism, oricît de scurtă, să devină de neconceput. De altfel, pentru a uita trecutul apropiat ajunge să ți-l amintești pe cel nu cu mult mai îndepărtat. Războiul restabilește legătura cu marea epocă, atît de recentă, în care comuniștii se aflau în prima linie a luptei împotriva lui Hitler: iată-i pe aceeași baricadă, cu arma în mînă, ca în Spania, dar la o altă scară. Antifascismul european își regăsește baza politică prin cenzura operată asupra celor petrecute între căderea Madridului și invazia germană din Rusia. Grație acestei ajustări, el extrage din situația dată forțe proaspete, căci își adaugă dimensiunile patriotismului și ale luptei împotriva ocupantului. Unul din efectele acestei refulări colective este acela că acreditează mitul unui Stalin și al unui Komintern capabili să descifreze mișcarea istoriei.

În realitate, Stalin trage foloase de pe urma celei mai grave dintre greșelile sale. A crezut că înșală pe toată lumea prin pactul din 1939, lăsîndu-i pe beligeranți să se vlăguiască în folosul U.R.S.S.. A fost însă înșelat de Hitler și adus în pragul pieirii. Dar, chiar înainte de a fi salvat de iubirea poporului pentru pămîntul patriei, el reclădește limbajul dictaturii sale privitor la antifascism, pe care-l trecuse pe linie moartă în 1939. Termenul „antifascist",

dispărut din limbajul sovietic după 23 august 1939, își face glorios reapariția după iunie 1941, asociat celui de patriotism. Toate partidele comuniste din Europa își revin ca la un semn, bucuroase să se supună acum unei cotituri care le împrospătează forțele, oferindu-le mijloacele de a duce o politică democratică și națională. Prea puțin contează faptul că această cotitură a fost la urma urmelor inevitabilă datorită lui Hitler, iar nu hotărîtă liber de către Stalin: e o veche cunoștință a marxiștilor această viclenie a rațiunii, care îl utilizează pe Hitler în folosul a ceea ce el însuși combate.

Există totuși, în această a doua versiune a antifascismului comunist, privită din punctul de vedere al Moscovei, contradicții atît de profunde, încît politica sovietică le va putea trece sub tăcere, le va putea ocoli, interzice, întemnița, dar niciodată rezolva. Toate au aceeași cauză. Războiul a făcut în cele din urmă din U.R.S.S., alături de democrațiile anglo-saxone, un refugiu al libertății: libertate a indivizilor și a națiunilor. El se dovedește însă incapabil să-și modifice natura regimului. Dimpotrivă, totul se petrece ca și cum noul rol și noua imagine a U.R.S.S. n-ar constitui decît mijloace suplimentare puse în slujba unui despot și a unui regim ce nu s-au schimbat.

Războiul modern este un joc în care cîștigi sau pierzi totul. El tinde să dea o putere totală guvernelor care-l poartă, afară de cazul că sînt dezonorate prin înfrîngere. Stalin se sustrage acestei reguli atît de frecvent enunțate din 1918, căci a dobîndit o dominație absolută asupra U.R.S.S. fără să fi avut nevoie să-și angajeze țara într-un conflict extern. I-a fost de ajuns să invoce fără încetare iminența războiului, comploturile imperialiste, intrigile „hitlero-trotkiste". Iată însă că în iunie 1941 aceste avertismente repetate par să-și afle confirmarea; iar istoria îi oferă în plus lui Stalin șansa de a trece printr-o situație reală de primejdie națională, urmată de redresare militară în fața Moscovei și, în iarna următoare, de o formidabilă victorie în orașul care-i poartă numele. De acum înainte războiul este aliatul cel mai prețios al puterii sale absolute. El se potrivește mai bine decît pacea, de altfel, cu organizarea etatistă a economiei. Îi permite să beneficieze de un ajutor american masiv. Legitimează relațiile elementare de autoritate și oferă un cadru rațional pentru supunerea necondiționată a poporului și pentru idolatria conducătorului. Semizeu încă dinainte de război, Stalin a dobîndit cealaltă jumătate a caracterului său divin la Stalingrad.

Elanul patriotic care a ridicat atîția soldați ai Armatei Roșii împotriva invadatorului nu a aflat libertatea în lupta contra lui Hitler. El a salvat teritoriul național, făurindu-i noi lanțuri. L-a zdrobit pe Führerul nazist, glorificîndu-l însă pe Tătucul de la Moscova. „Între cei doi sîngeroși dușmani, scrie Soljenițîn, poporul nostru l-a ales pe acela care vorbea rusește."[43] Formula lasă prea mult loc ideii că ar fi existat măcar posibilitatea unei alegeri, dacă ne gîndim la violențele pe care invadatorul le-a abătut asupra

[43] Alexandre Soljenitsyne, *L'Erreur de l'Occident*, Grasset, 1980, trad. din rusă de Nikita Struve, Geneviève și José Johannet, p. 84.

popoarelor rus și ucrainean. Ea prezintă însă interes prin faptul că arată tot ce se ascunde în echivocul național care învăluie războiul purtat de Uniunea Sovietică împotriva Germaniei. Stalin speră să obțină de aici un nou pact de dominare totalitară, victoria oferind comunismului o minimă acceptare din partea sentimentului național. Dimpotrivă, cei care s-au bătut cu cel mai mare curaj împotriva lui Hitler au privit imensa bătălie ca o șansă de renaștere civilă, un prilej și o speranță de libertate. Învingători în război, ei vor fi prin chiar acest fapt cei mai mari învinși ai războiului, căci au perpetuat la ei acasă tipul de putere pe care l-au zdrobit la Berlin.

Astfel, războiul germano-rus constituie o ruptură în linia politică a Kremlinului, ascunzînd totodată continuitatea unui regim totalitar, disimulată mai bine ca oricînd prin antifascism. Lucru ce poate fi verificat și în cazul politicii externe sovietice, fidelă ei înseși înainte și după 22 iunie 1941. În aparență totul s-a schimbat. În 1939–1940, Uniunea Sovietică și-a alipit, cu complicitatea germană, o parte din Bielorusia, cele trei țări baltice, o treime din Polonia, fîșia orientală a Finlandei, Basarabia, Bucovina de Nord. E de mică importanță aici faptul că anumite teritorii din cele de mai sus sînt recuperări ale unor foste posesiuni ale imperiului rus. Căci aceste anexiuni s-au săvîrșit după modelul hitlerist, adică prin forța superioară a marilor puteri față de cele mici. După 22 iunie 1941, aflîndu-se în război cu Hitler, Uniunea Sovietică devine dimpotrivă, în mod cvasinatural, apărătoare a națiunilor mici împotriva abuzurilor săvîrșite de cele mari. Germania nazistă pretinde să ocupe și să exploateze în propriul său beneficiu întreaga Europă slavă, în numele superiorității ariene. Împotriva ei, U.R.S.S. devine campioană a egalității și independenței tuturor națiunilor, consecință firească a antifascismului. Prin geografie și prin istorie, ea are vocația specială de a pune în aplicare acest plan în Europa slavă, tocmai acolo unde Hitler a călcat în picioare ideea națională în beneficiul ideii rasiste.

Recuperarea independenței naționale este deci inseparabilă de războiul antifascist. Lozinca mobilizează nu numai armatele care se luptă cu Wehrmachtul, ci și pe combatanții clandestini ai mișcărilor de rezistență din Europa ocupată. Stalin a inclus această lozincă printre țelurile războiului și în textele mișcării comuniste internaționale. Pentru a-i da mai multă forță, el merge pînă acolo încît dizolvă, la 15 mai 1943, Kominternul: ce dovadă mai spectaculoasă poate să dea pentru faptul că, de acum înainte, chiar și diversele partide comuniste naționale sînt emancipate de sub tutela Moscovei? Ca întotdeauna, nu i-a trebuit mult pentru a sesiza consecințele politice ale noii situații. Nu mai e, ca în 1939–1940, vremea acaparării brutale de teritorii. Așa cum își copiase propriul stil după stilul lui Hitler, Stalin vorbește de acum înainte limbajul noilor săi aliați: limbajul libertății.

Nu are însă nici cea mai vagă intenție să aplice principiile acesteia. Și-a schimbat tactica și limbajul, nu însă metodele și ambițiile. Datorită războiului, este mai mult ca oricînd omul imperiului sovietic, hotărît să înfigă drapelul comunismului cît mai departe posibil în Vest. Însă nici extinderea

teritorială pe care o plănuiește (și pe care armatele sale o configurează treptat), nici logica războiului antihitlerist nu-i mai permit anexarea pur și simplu de noi unități naționale la Uniunea Sovietică. De altfel, agresiunea din 22 iunie a arătat inconvenientele unei frontiere comune cu Germania, iar ideea unui front de republici, nu integrate ci satelite, oferă o mai mare securitate Republicii ruse. De aceea Stalin are mai multă nevoie ca niciodată de partide comuniste locale aflat la cheremul său, iar dizolvarea Kominternului este o amăgire destinată aliaților din vest. El păstrează oricum, și pentru orice eventualitate, pe teritoriul U.R.S.S. fostele și viitoarele state-majore ale tuturor partidelor comuniste europene: poate alcătui din acești oameni nenumărate birouri politice — român, polonez, ungar, bulgar, ceh, german, și chiar italian sau francez. Wolfgang Leonhard a povestit în memoriile sale cum s-a schimbat trista lui viață de tînăr comunist german refugiat în U.R.S.S. împreună cu mama sa, după 22 iunie 1941; cum a fost înregimentat, la capătul lumii, în Republica bașkiră, într-o școală de cadre pentru comuniști străini pregătiți pentru ziua Z; și cum s-a întîlnit, la 30 aprilie 1945, cu Grotewohl, Ulbricht și alți cîțiva, în primul avion civil care a aterizat în Prusia Orientală, pe urmele Armatei Roșii, pentru a forma acolo noua administrație germană.[44]

Cazul polonez este într-un chip mai trist simbolic, căci e vorba de țara care a stat la originea celui de-al doilea război mondial, înainte de a fi una din marile sale victime. Cauză a conflictului în septembrie 1939 și prim teatru de operații militare, Polonia n-a încetat să fie în epicentrul seismului european: mai întîi împărțită, jefuită, zdrobită de Germania și de U.R.S.S., apoi obiect de dezacorduri între U.R.S.S. și democrațiile anglo-saxone, pierzîndu-și în definitiv independența la capătul unui război pornit pentru a i-o garanta. Ea ilustrează prin excelență ce a rămas neschimbat în voința lui Stalin, înainte și după 22 iunie 1941, trecînd printr-o succesiune de alianțe contradictorii. În 1939 și 1940, secretarul general obținuse prin negocierea cu Hitler un vast ansamblu de teritorii în Europa răsăriteană. Mai voia cîteva lucruri pe care Molotov se dusese să le ceară la Berlin în noiembrie 1940: un soi de protectorat asupra României, Bulgariei, Finlandei și Turciei, controlul Balcanilor, statutul de supraputere mondială alături de Germania nazistă. Nimic din toate acestea nu s-a schimbat cu adevărat o dată cu noua orientare a alianțelor. Există totuși două deosebiri: Stalin și-a mai sporit ambițiile către vest, o dată cu înaintarea armatei sale. Și de acum înainte trebuie să le negocieze nu cu Hitler, ci cu Churchill și cu Roosevelt.

Problema poloneză arată că nu are deloc mai multe greutăți cu conducătorii democrațiilor decît a avut cu dictatorul nazist. Deși a recunoscut imediat după 22 iunie guvernul polonez de la Londra — preludiu al formării unei

[44] Wolfgang Leonhard, *Child of the Revolution* (trad. de C.M. Woodhouse), Chicago, 1958 (ed. germ., 1955).

armate poloneze în teritoriul sovietic —, el refuză să includă în acord vreo mențiune cu privire la granița polono-sovietică. Și, încă din toamna anului 1941, le arată clar englezilor voința de a păstra teritoriile pe care le deține, totuși, de la germani. Churchill și Roosevelt încearcă să cîștige timp, amînînd trasarea granițelor pînă la semnarea păcii. Neputînd să deschidă repede un al doilea front european, cerut cu tărie de Stalin, ei trebuie să-i dea totuși ceva aliatului lor, temîndu-se — conform precedentului din 1939 — că acesta va semna o pace separată cu Hitler. Democrațiile plătesc starea de nepregătire militară în care i-a surprins războiul prin cedări premature în fața voinței de expansiune sovietică. Trebuie însă luate în considerare și iluziile: Churchill nu are nici una, Roosevelt însă, da. Președintele american este deopotrivă ignorant și naiv cu privire la Uniunea Sovietică și la conducătorul ei. El are despre Stalin idei atît de straniu optimiste, încît ni le închipuim cu greu la un om de stat atît de strălucitor la el acasă. Epoca, e adevărat, se pretează la așa ceva. Amintirea pactului germano-sovietic se estompează cu timpul, iar Armata Roșie a plătit prin sacrificiile ei prețul ridicat al răscumpărării. Stalingradul a spălat schimbul de amabilități dintre Ribbentrop și Molotov. Războiul își impune logica maniheistă, care devine treptat opinie obligatorie.

În 1943, descoperirea de către naziști a masacrului de la Katyn complică încurcata problemă poloneză, provocînd pe de o parte ruptura dintre U.R.S.S. și guvernul polonez de la Londra, pe de alta alcătuirea la Moscova a unei alte echipe poloneze, schiță a viitoarei puteri comuniste. De partea sovietică zarurile sînt deja aruncate în momentul (sfîrșitul anului 1943) în care restabilirea independenței națiunilor și libera alegere de către fiecare a propriului guvern sînt proclamate drept țeluri ale războiului purtat de U.R.S.S. În aceeași perioadă, „linia Curzon“[45] este acceptată de Churchill și de Roosevelt la Teheran drept graniță orientală a Poloniei. Hotărîre inseparabilă de o vastă

[45] Problema granițelor poloneze a fost una din marile probleme ale aliaților victorioși în primul război mondial, dornici să restabilească independența Poloniei, dar nesiguri cu privire la teritoriile pe care se cuvenea să le includă în ea — ținînd seama de populația amestecată de germani în vest, ucraineni și bieloruși în est. Așa-zisa „linie Curzon“ — după numele ministrului englez al Afacerilor Externe din acea vreme — a fost trasată cu acordul francezilor și americanilor în 1919 la Versailles, fără ca rușii să fie cîtuși de puțin consultați. Ea plasează granița orientală a noii Polonii de-a lungul fluviului Bug. Devine însă caducă aproape imediat din cauza războiului polono-sovietic din 1920. Victoria finală a lui Pilsudski, după zdrobirea Armatei Roșii pe Vistula, a permis polonezilor să-și extindă granița spre răsărit, încorporînd populații rurale ucrainene și bieloruse.

Dar „linia Curzon“ a reapărut în august-septembrie 1939, cu oarecare aproximație, în acordul secret dintre Hitler și Stalin și în împărțirea *de facto* care i-a urmat. Ea va fi în timpul războiului, începînd din 1941, în centrul contenciosului dintre guvernul polonez de la Londra și Uniunea Sovietică. Stalin va refuza cu încăpățînare orice alt traseu al frontierei polono-sovietice afară de cel din septembrie 1939. La Ialta, în fața lui Churchill și Roosevelt care pledează pentru includerea în teritoriul polonez a orașului Lvov și a anumitor cîmpuri petrolifere situate la est de linia Curzon, el va avea acest răspuns semnificativ: „Se dorește ca noi să fim mai puțin ruși decît Curzon sau Clemenceau!“

deplasare spre vest a teritoriului polonez, în detrimentul milioanelor de germani care vor trebui să fie expulzați — ceea ce implică strînsa dependență a viitoarei Polonii de U.R.S.S.

De acum încolo, restul istoriei este ca și scris dinainte. Înaintarea militară sovietică spre vest face să fie inevitabilă chiar și acea parte a istoriei asupra căreia nu se căzuse de acord în prealabil. Disputa insolubilă dintre Stalin și guvernul Mikolajczyk[46] este tranșată pe teren în august 1944. La capătul unei înaintări rapide, Armata Roșie ajunge pînă la Praga, cartier periferic al Varșoviei aflat pe malul drept al Vistulei. În același moment, guvernul polonez de la Londra hotărăște să-și afirme drepturile: el declanșează, prin unitățile sale militare clandestine, insurecția din Varșovia. Drama sa constă în faptul că pentru a-i învinge pe germani are nevoie de o mînă de ajutor din partea armatei sovietice, a cărei tabără se află de cealaltă parte a fluviului. Aceasta nu mișcă un deget. Asistă de la depărtare, la 2 octombrie, la capitularea „Armatei naționale" poloneze și la distrugerea orașului. În decembrie, „Comitetul de eliberare națională a Poloniei", format la Lublin la inițiativa rușilor, se transformă în guvern provizoriu al țării, recunoscut imediat de Moscova. La Ialta, în februarie 1945, Churchill și Roosevelt nu reușesc să obțină de la Stalin decît participarea polonezilor de la Londra la acest guvern provizoriu: „uniune națională" factice, care nu va rezista prea mult în fața situației de pe teren.

Nimeni în acea vreme nu se preocupă însă de acest triumf al forței asupra dreptului, ce încununează un război făcut în numele dreptului opus forței. Căci ideea comunistă se află atunci la apogeul său în acest veac: triumfătoare deopotrivă asupra faptelor și asupra spiritelor.

*

Într-un minunat roman al secolului nostru[47], autorul, Vasili Grossman, scriitor sovietic, îl introduce ca personaj pe Stalin în momentul Stalingradului. La sfîrșitul lui noiembrie 1942, secretarul general află de încercuirea armatelor a VI-a și a IV-a germane de către trupele sale. Cu ochii închiși, savurează cel dintîi acest moment. Și Grossman îi citește gîndurile: „Era ceasul triumfului. Nu-l învinsese doar pe dușmanul său prezent, își învinsese propriul trecut. Iarba va crește mai deasă pe mormintele din 1930 de prin sate. Zăpezile și ghețurile de dincolo de cercul polar vor rămîne tăcute. Știa mai bine ca oricine pe lume că învingătorii nu sînt judecați."

În primăvara lui 1945, victoria e pe măsura Stalingradului. Ea amalgamează cele două divinități care fac și desfac epocile istoriei: forța și ideile. În ce privește forța, este o victorie absolută, conformă angajamentelor luate imediat de aliați de a nu face pace separată și de a nu părăsi cîmpul de luptă

[46] După numele conducătorului guvernului polonez aflat în exil la Londra.

[47] V. Grossman, *Vie et Destin*, Julliard-L'Âge d'homme, 1983, p. 618.

înaintea capitulării necondiționate a dușmanului. În registrul ideilor, triumful nu este mai mic, fiind marcat de punerea fascismului la stîlpul infamiei. Ideea de a pretinde dușmanului o capitulare fără condiții putuse să pară discutabilă în primul război mondial — și chiar era. Nu însă și în al doilea: ideea unei păci de compromis putea fi susținută în cazul lui Wilhelm al II-lea, nu și în cazul lui Hitler.[48]

Poate că niciodată în decursul istoriei forța armelor n-a părut mai legitimă decît în cazul coaliției antinaziste în clipa victoriei, învăluită cum era în triumful libertății. Abia dacă se putea nota atunci că această legitimitate păruse mult mai îndoielnică popoarelor europene, cu excepția englezilor, patru sau cinci ani mai înainte, în momentul triumfului german în Europa, cînd forța înclinase provizoriu balanța în sensul celălalt. O dată cu victoria, conflictul militar și înfruntarea de idei își pierduseră caracterul problematic pe care-l avuseseră atunci în mintea oamenilor. Pentru a vorbi în limbajul timpului, războiul tranșase chestiunea. Verdictul său însemna anularea îndoielilor care îl precedaseră.

Pentru acest triumf nemaiîntîlnit al democrației, Uniunea Sovietică își plătise partea cu vîrf și îndesat. Tîrziu, e drept, de vreme ce patria comunismului nu intrase în război decît la mijlocul anului 1941, și atunci forțată, ca urmare a agresiunii naziste. Ba chiar, între vara lui 1939 și vara lui 1941, Stalin făcuse o bucată de drum alături de Hitler, și nimic nu arăta cu claritate că nu i-ar fi plăcut să continue o politică ce-i permisese să anexeze succesiv Polonia orientală, statele baltice, Basarabia românească. Dar în fine, o dată alipită taberei democratice prin invazia germană, Uniunea Sovietică plătise pentru victoria din 1945 cel mai greu tribut de suferință și de sînge. Făcuse dovada puterii sale militare, a coeziunii sale sociale, a patriotismului popoarelor sale. Armata Roșie intrase prima în Berlin; ocupa Varșovia, Bucureștiul, Praga, Budapesta. Ea îi oferea lui Stalin o poziție inexpugnabilă pentru negocierile de după război.

Șansa era însă deopotrivă politică și ideologică: comunismul era cel care cîștigase războiul și care-și oferea astfel un nou contract cu istoria. Nu că ar fi fost amenințat în interior în perioada care a precedat războiul: Marea Teroare din anii treizeci din U.R.S.S. arătase îndeajuns dimensiunea puterii absolute exercitate de Stalin asupra P.C.U.S. și a Uniunii înseși. Dar fidelitatea partidelor frățești și, în orice caz, puterea lor de influență fuseseră puse la încercare de părăsirea liniei antifasciste între 1939 și 1941. Victoria din 1945 ștergea acest episod din memoria popoarelor, tot așa cum izgonea amintirile sale neplăcute în rîndul militanților; cît despre cele cîteva rămășițe din mintea unora sau altora, partidele comuniste aveau să depună un efort susținut pentru a le exorciza prin argumentul autorității.

---

[48] George Kennan, *La Russie soviétique et l'Occident. Quarante années d'histoire*, trad. de C.E. Romain, Calmann-Lévy, 1962, pp. 333–334 (*Russia and the West under Lenin and Stalin*, Little Brown and Co., Boston, 1960).

Așa se face că imaginea Uniunii Sovietice n-a exercitat niciodată o fascinație mai puternică decît în această perioadă în care e împodobită cu toate seducțiile forței și ale ideii. În anii care urmaseră lui Octombrie 1917, Revoluția rusă dăduse din nou viață uneia din cele mai puternice reprezentări politice ale culturii europene; dar ideea revoluționară pe care o reînvia în puritatea sa inițială, neîntinată încă de istorie, nu avusese o atractivitate cît de cît durabilă decît pentru elitele muncitorești și cercurile de intelectuali. Începînd din anii treizeci, Uniunea Sovietică își sporise prestigiul în ciuda calamităților istoriei sale interne, deopotrivă ca sistem economic invulnerabil față de criză și, în curînd, ca putere aliată cu democrațiile împotriva lui Hitler. Pactul germano-sovietic din august 1939 readusese regimul instalat în Octombrie 1917 la izolare morală și politică în Europa: Stalin cîștiga teritorii, e adevărat, comunismul însă își pierdea puterea de atracție. Războiul și victoria, dimpotrivă, îi dădeau din nou în 1945 o strălucire pe care n-o avusese încă niciodată (și pe care de altfel n-o va mai afla nicicînd). Armata Roșie își amesteca steagurile pe Elba cu cele ale trupelor americane, după ce eliberase întreaga Europă centrală și răsăriteană de asuprirea nazistă. Ea nu era doar întruchiparea forței, ci întrupa și libertatea.

Totodată, crimele regimului împotriva popoarelor și a cetățenilor Uniunii Sovietice erau șterse nu doar prin faptul victoriei, ci prin *această* victorie asupra lui Hitler. Totuși, războiul nu îmblînzise cine știe ce arbitrarul sau violența regimului. Dacă fusése nevoit să alcătuiască regimente de zeki, Stalin nu încetase să realimenteze Gulagul pe cealaltă parte, deportînd de pildă în masă minorități alogene sau locuitori din teritoriile anexate. Nu era departe vremea cînd avea să trimită în lagăre, pentru a-i lichida, sute de mii de cetățeni sovietici făcuți prizonieri de germani sau refugiați din U.R.S.S. în timpul războiului. Aidoma strămoșilor lor din 1812, soldații săi se luptaseră cu acel patriotism pe care nici măcar sclavia nu-l stîrbește; în rest, luptînd împotriva trupelor naziste, ei descopereau un chip al Europei mai rău chiar decît propriul lor regim. Astfel că Stalin beneficia deopotrivă de patriotismul servituții și de cel al rezistenței. Învingîndu-i pe naziști, armata și poporul său cetluiau pe veci lanțurile care-i țineau legați, sub drapelul abstract al libertății.

Drapel ce are o inestimabilă valoare și în națiunile din Europa centrală și răsăriteană „eliberate" de sub ocupația trupelor naziste, o dată cu înaintarea rusească. Și într-un sens ele chiar sînt „eliberate". Dar cu ce preț și cu ce intenții? Armata Roșie și-a înmulțit jafurile și violurile, fără să facă prea mare deosebire între țările socotite a fi aliate, precum Polonia, sau inamice, precum Ungaria: la acest capitol, polonezele din Gdansk sau unguroaicele din Budapesta au amintiri asemănătoare. Aceste violențe pot fi puse totuși pe seama suferințelor acumulate și a exasperării datorate luptelor. Dar dacă nu sînt decît primele semne ale unei ocupări durabile? Popoarele din estul Europei au destule motive să se teamă, în grade diferite, și chiar dacă n-au fost aliate cu Hitler — să ne gîndim la polonezi —, că Stalin vrea să continue

în 1945 ceea ce a început în 1939–1940: constituirea unui front protector, alcătuit din națiuni absorbite sau satelizate, împins cît mai departe spre vest, pe urmele Armatei Roșii. Deosebirea este că în 1939–1940 Stalin înaintase în afara granițelor sale grație complicității lui Hitler. În 1945, el îl izgonește pe Hitler din aceste țări slave[49], luînd chipul unui eliberator înainte de a-l lua pe cel de ocupant: istoria a oferit ambițiilor sale teritoriale o legitimitate democratică. Dacă armatele sale staționează în Polonia sau în Cehoslovacia, aceasta se întîmplă în numele independenței poloneze sau cehe.

Hitler a fost astfel autorul involuntar al formidabilei creșteri a puterii materiale și a forței imaginare a comunismului. Și aceasta mai întîi lăsînd moștenire lumii de după război o Europă comunistă în chip absurd extinsă către vest, mult dincolo chiar de ceea ce îi permiteau în mod durabil mijloacele de care dispunea, și mai puternică în aparență decît în realitate: mai înclinată către intimidare decît către încercarea forțelor, așa cum o va arăta diplomația de după război. Dar Hitler a făcut mult mai mult pentru Stalin. După ce l-a făcut de rușine prin pactul din 1939, antrenîndu-l în intriga sa de dominație, i-a dat ocazia să se răscumpere prin invazia din 22 iunie 1941, pretext de regăsire a patriotismului rusesc și mai cu seamă mijloc de a da comunismului un lustru de democrație.

Prin emoțiile pe care le stîrnește și prin sîngele pe care-l varsă, războiul închide opiniile și amintirile în adîncul inimii. Faptul că Uniunea Sovietică a ieșit din ultimul război mondial ca o mare putere democratică nu a avut nimic de-a face cu natura regimului său, ci doar cu conjunctura istorică. Aliată cu marile democrații-matcă, Anglia și America, și pierzînd numai ea în lupta împotriva naziștilor douăsprezece sau cincisprezece milioane dintre fiii săi, Uniunea Sovietică își plătise scump noua etichetă națională — *antifascismul*.

Antifascismul: cu acest cuvînt spunem totul despre ceea ce avea să constituie forța de iradiere a comunismului în perioada de după război. De altfel, comuniștii, care n-au încetat să militeze sub acest drapel, preferat tuturor celorlalte, nu s-au înșelat. Ei nu și-au dorit niciodată pentru acțiunea lor alt teritoriu politic decît acest spațiu cu două dimensiuni, sau mai degrabă cu doi poli, unul fiind reprezentat de „fascism", celălalt de ei înșiși. În jurul unuia și al celuilalt se regrupează, într-un chip mai mult sau mai puțin strîns, alte forțe — sau mai bine zis alte slăbiciuni. Avantajele politice ale acestei orientări sînt de așa natură încît ar fi suficiente prin ele însele ca să explice încrîncenarea comunistă de a face să supraviețuiască, prin multipli imitatori, fascismul, chiar după zdrobirea regimurilor care l-au întrupat. Prin aceasta se poate perpetua identificarea dintre comunism și democrație, o dată cu bănuiala proiectată asupra tuturor guvernelor „burgheze" că ar deschide calea emulilor lui Mussolini sau Hitler. De la dispariția fascismului, nu mai există politică comunistă fără „pericol fascist". Profilaxie postumă de care

[49] Și din Ungaria.

n-am avea a ne plînge dacă n-ar fi destinată să mascheze natura regimului sovietic și să inventeze „fasciști" improbabili, precum Adenauer, De Gaulle sau Eisenhower.

Ideea antifascistă a avut o rezonanță atît de largă în Europa postbelică, chiar și după ce și-a pierdut punctul de sprijin, fiindcă ea prelungește cumplita experiență a celui de-al doilea război mondial, conferind un sens și un nume nefericirii popoarelor. Ea are forța unei amintiri universale, și poate și pe cea a unei remușcări colective, împărtășită în grade diferite, dar prezentă aproape pretutindeni: aceea de a nu-i fi combătut la timp pe Mussolini, pe Hitler și ideile lor. Înclinația firească a oamenilor de a purta astăzi bătăliile ce trebuiau purtate ieri a fost prin aceasta întărită. Mai cu seamă însă, al doilea război mondial nu s-a sfîrșit, așa cum s-a sfîrșit primul, cu o incertitudine în ce privește vinovățiile. Învingîndu-l pe Hitler, Aliații au dezvăluit extraordinarele crime care au putut fi cunoscute tocmai prin înfrîngerea sa.

De altfel, regimul nazist este considerat criminal de către opinia publică și va fi considerat la fel și de către un tribunal internațional reunit în mod solemn la Nürnberg pentru a-i judeca și condamna pe cei răspunzători: din noiembrie 1945 pînă în octombrie 1946, va fi nevoie de aproape un an pentru a examina caz cu caz sinistra enumerare a actului de acuzare.[50] Uniunea Sovietică a pregătit cu grijă acest proces inedit cu procedură anglo-saxonă, în care întreaga umanitate este parte civilă. Ea atribuie o importanță cu atît mai mare obținerii actului ce atestă juridic crimele lui Hitler cu cît așteaptă ca acest act să demonstreze, prin contrast, meritele democratice ale principalei lui victime, care-i este și principal învingător. Faptul că a încercat să adauge Katynul pe lista ororilor comise de naziști[51] arată limpede ce a așteptat ea de la Nürnberg. Înfrîntă la acest punct, ea a obținut totuși de la verdictul final confirmarea solemnă a sensului democratic al victoriei sale. În această privință, dreptatea a fost într-adevăr la Nürnberg, așa cum au acuzat-o adversarii săi, o dreptate a învingătorilor. Formula nu exprimă însă decît o parte a adevărului. Ea nu înseamnă că învingătorii nu au făcut dreptate.

Căci enormitatea crimelor naziste a devenit notorie, fiind inseparabilă de războiul provocat în chip deliberat de către Hitler. Ea putea fi prevăzută înainte de 1939, dar atunci crimele ar fi fost restrînse la teritoriul german,

---

[50] În ianuarie 1941, Aliații fac o primă declarație privind crimele de război. În octombrie 1942, anglo-americanii propun sovieticilor să formeze o comisie de anchetă internațională privind crimele de război. La 30 octombrie 1943 are loc la Moscova o conferință în cursul căreia este semnat actul de înființare a tribunalului. La început, Stalin voise să se limiteze la o represiune asemănătoare celei pe care o aplicase în anii 1936–1938. Ideea procesului a fost relansată la conferința de la Potsdam (iulie–august 1945) de președintele Truman și de judecătorul Robert Jackson: tribunalul internațional era menit să judece crimele împotriva păcii, crimele de război, crimele împotriva umanității. Procesul de la Nürnberg a început la 20 noiembrie următor și s-a încheiat la 1 octombrie 1946. Vezi Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials, A Personal Memoir*, Little Brown, 1992.

[51] *Cf. supra*, pp. 350–351.

rămînînd de altfel departe de amploarea represiunii sovietice din acei ani împotriva popoarelor ucrainean și rus. Masacrele naziste, cunoscute măcar în parte de către Aliați în timpul războiului[52], nu devin cunoscute opiniei publice decît după prăbușirea militară și descoperirea lagărelor de exterminare, în momentul revenirii supraviețuitorilor, în primăvara anului 1945. Iar Occidentul încă nu cunoaște în acel moment latura cea mai cumplit specifică a crimelor naziste: exterminarea evreilor.[53] Cînd nu se mai întorc, aceștia sînt contabilizați în rîndul morților din națiunile ai căror cetățeni erau. Cînd se întorc, le vine cu atît mai greu să facă publică tragedia poporului lor, cu cît statelor europene nu le place să le evidențieze soarta în rîndul victimelor nazismului. Și în primul rînd Uniunea Sovietică: ea va merge pînă la interzicerea oricărei pomeniri a masacrelor de evrei ruși, bielorusi sau ucraineni pe monumentele ce comemorează crimele naziste săvîrșite pe teritoriul său. În același timp în care se înverșunează să pună în seama lui Hitler toate crimele războiului, inclusiv cele săvîrșite de ea, U.R.S.S. renunță la singurul argument care dă posibilitatea singularizării lui Hitler în raport cu Stalin în privința masacrului deliberat: genocidul rasial. Evreii au pierdut astfel totul, chiar și propria lor nefericire. Semn că zilele negre nu s-au sfîrșit.

Antifascismul tip 1945 își extrage forța mai puțin dintr-o analiză a războiului cît din sensul pe care i-l dă acestuia. La sfîrșitul primului război mondial, națiunile europene își alimentaseră luptele, interne și externe, din enigma semnificației sale. După cel de-al doilea, interpretarea victoriei nu e contestată de nimeni, nici măcar de către învinși. Germania e pusă de toate națiunile la stîlpul infamiei. Atrocitățile comise de trupele sovietice pe teritoriul ei, exodul forțat a douăsprezece pînă la cincisprezece milioane[54] de germani spre vest, moartea unui mare număr dintre aceștia nu sînt nici măcar comentate în presă. Abia dacă sînt percepute de opinia publică. Crimele naziste, pedepsite în mod public, alcătuiesc vitrina acestui acord universal. De aceea acesta din urmă este învestit cu o semnificație infinit mai largă decît tradiționalul *vae victis!*; el exprimă mai mult decît conștiința vinovată de a fi amînat prea mult lupta împotriva lui Hitler; și dă unei condamnări politice intransigența sentimentului moral, care împinge fascismul în domeniul răului absolut. Antifascismul este, așadar, mai puțin o opinie politică, chiar dacă este și asta, cît sentimentul general al popoarelor care au scăpat din al doilea război mondial și judecata morală pe care au extras-o din acest război.

Sentiment și judecată ce se întîlnesc acum cu ideologia antifascistă propriu-zisă: cea pe care luptele stîngii europene o făuriseră pas cu pas

---

[52] *Cf. infra*, p. 387.

[53] Annette Wieviorka, *Déportation et génocide. Entre la mémoire et l'oubli*, Plon, 1992.

[54] Șase–șapte milioane izgoniți din Silezia, Pomerania, Prusia Orientală, două–trei milioane din Cehoslovacia, aproape două milioane din Polonia și U.R.S.S., între două și trei milioane din Ungaria, Iugoslavia și România.

opunîndu-se lui Mussolini și lui Hitler și care-și găsise terenul privilegiat în apărarea Republicii spaniole între 1936 și 1939. Într-adevăr, războiul civil din Spania cristalizase pasiunile politice la scară europeană. În ciuda înfrîngerii finale, în ciuda sîngeroaselor lupte interne, apărarea Republicii spaniole constituise pentru antifascismul de dinainte de război un tezaur de amintiri și o tradiție politică: amintiri și tradiție care, mai mult sau mai puțin înfrumusețate și aranjate, aveau să slujească drept titluri de proprietate beneficiarilor interesați ai antifascismului de după război.

Astfel, războiul a sfîrșit prin a împlini în mare măsură profeția antifascistă în versiunea sa comunistă. Nu că s-ar încheia prin dispariția democrației, de vreme ce americanii și englezii se află în prima linie a învingătorilor, iar o mare parte din Europa — cea eliberată de către ei — și-a regăsit, o dată cu libertatea, instituțiile democratice. Cealaltă parte a Europei însă se află în mîinile Armatei Roșii care va impune regimuri și protectorate sovietice pînă la Budapesta și Praga. Și asta încă n-ar fi nimic, în măsura în care această expansiune teritorială ar ține, cu toată întinderea sa excepțională, de puterea pură: ideea unui imperiu constituit de Moscova nu e nouă pentru cancelarii și pentru opinia publică europeană, căci datează de cel puțin două secole. Ceea ce e cu totul nou în 1945 ține însă de formele și de ideologia în care se drapează această tendință imperială: ea exportă și instalează societăți și regimuri de tip sovietic în numele antifascismului.

Lucrul poate fi verificat după modul în care treptat, între 1945 și 1948, guvernele de coaliție cedează locul, în țările Europei centrale și răsăritene, unei dominații totale a partidelor comuniste locale, sub stindardul luptei împotriva fascismului. Pentru cel interesat însă nu atît de utilizarea instrumentală a antifascismului ca justificare a luării puterii, cît de extraordinara forță de iradiere socială a ideii puse, atît în vestul cît și în estul Europei, în slujba comunismului, natura fenomenului necesită mai degrabă o analiză de alt ordin.

Pentru aceasta trebuie să revenim mereu la război.

Acest război nu are echivalent în istorie în ce privește caracterul conflictului și forțele pe care le-a adus față în față. Cele două elemente se potențează reciproc. Înfruntarea a mobilizat, pînă la capitularea necondiționată a Germaniei naziste și a Japoniei imperiale, toate forțele marilor puteri economice ale lumii, tocmai fiindcă a luat un caracter din ce în ce mai ideologic. Ea începuse în 1939 ca un război european între Hitler și democrațiile occidentale, dar America rămînea în afara conflictului, iar pactul de neagresiune ruso-german, urmat de împărțirea Poloniei și de dezvăluirea, în fapt, a unei alianțe secrete, învăluia evenimentele într-o anumită ambiguitate politică. Din iunie 1941, această ambiguitate e risipită de invazia germană în Rusia, fapt prin care comunismul redevine antifascist, deci democratic. Atacul japonez de la Pearl Harbor și intrarea în război a americanilor completează dispozitivul. Acesta o dată constituit, opinia publică uită ce datorează el

circumstanțelor, adică celor două agresiuni, a căror iminență, ca să nu mai vorbim de inevitabilitate, victimele n-o prevăzuseră. Războiul, devenit mondial, capătă caracter de necesitate. Tot ce a fost ambiguu în el la început nu face decît să sublinieze o dată mai mult lucrarea unei rațiuni istorice care a distribuit în cele din urmă forțele și rolurile: libertatea contra dictaturii, democrația contra fascismului.

Astfel, războiul a căpătat pentru popoare chipul unui tribunal al istoriei. A întipărit în mințile oamenilor scena ideologică. Și a privilegiat elementele extreme ale acestei scene pentru aceleași motive: fiindcă asta e logica recurgerii fățișe la forță. Totodată, el a conferit un soi de evidență celor două filozofii ale violenței istorice care se înfruntau prin intermediul său: nazismul și marxism-leninismul. Între acestea două, democrația nu mai oferă, în împrejurările date, aceeași bază certitudinilor simple, afară doar de Statele Unite, unde democrația e un crez național. Fapt este că în întreaga Europă, unde cauza democrației este amalgamată cu cauza aliatului comunist, adjectivul „democratic" a trecut în mare măsură de partea leninismului în momentul încetării luptelor.

În fapt, în această Europă, democrația n-a fost niciodată obiectul unui cult fără rezerve și fără temeri. Și mai puțin ca oricînd în anii care au precedat războiul. Să lăsăm iarăși deoparte Anglia, singura între marile democrații europene care a figurat într-adevăr de partea învingătorilor și singura de asemeni în care o societate modernă și un guvern modern, întemeiate pe libertatea indivizilor, s-au înscris de-a lungul secolelor drept cîștiguri imprescriptibile ale tradiției: întărită de propria ei istorie, Anglia ar fi putut oferi Europei pe care o salvase în 1940 atracția unei idei comune. Ea se află însă în rîndul al doilea al învingătorilor și, de altfel, stindardul său purta, ca întotdeauna, mai mult tiparul său specific decît valoarea sa exemplară. În Europa continentală, anii de dinainte de război fuseseră ani ai fascismului și antifascismului, iar sfîrșitul războiului marca mai degrabă victoria antifascismului decît a democrației.

Avantajele acestei formule politice pot fi înțelese pornind de la exemplul Franței, patria tumultuoasă a ideii democratice în versiunea ei revoluționară. Franța de dinainte de război a adăpostit mai multe familii de inamici ai democrației, care nu trebuie confundate, dar care, la o adică, își pot la fel de bine uni forțele. Cea dintîi e alcătuită din adversarii tradiționali ai principiilor de la 1789, pîndind mereu un prilej de a scăpa de Republică. Dar ei nu mai formează decît mici batalioane, mai puternice — grație lui Maurras — în lupta de idei decît pe scena publică. Cealaltă familie este mult mai largă, mai modernă, dar și mai vagă, amestecînd în cantități variabile antiparlamentarism, naționalism, sau chiar revoluție fascizantă prin imitarea Italiei ori Germaniei. Ea ține de cultura antidemocratică de dreapta, în măsura în care nu iubește Revoluția franceză, fără a o urî cît o urăsc regaliștii. Împărtășește însă cu stînga ura față de capitalism; aidoma socialiștilor sau comuniștilor, îi detestă pe burghezi; visează, ca și ei, la o adevărată comunitate a oamenilor,

dincolo de interesele indivizilor. Căci între cele două războaie, stînga franceză este alcătuită mai mult ca niciodată din această pasiune, favorizată de rivalitatea dintre cele două partide, socialist și comunist, și de dezacordul lor privind natura U.R.S.S. Este și motivul pentru care ține cu atîta patimă să facă din adversarul fascist, împotriva evidenței, o marionetă a capitalismului.

Minciuna aceasta are un preț. Ascunzînd tot ce în chip secret unește sentimentele politice ale dreptei antiparlamentare și ale stîngii revoluționare, minciuna slăbește cultura democratică sub forma sa instituțională și juridică în beneficiul ideii revoluționare, a cărei revenire e cu atît mai victorioasă cu cît se nutrește din marile amintiri ale istoriei naționale. Dar, înlocuind democrația cu antifascismul ca temă de unire a forțelor de stînga și de centru, aceeași minciună prezintă și o extraordinară utilitate: păstrează de partea stîngii toate șansele unei subminări ulterioare a democrației, atunci cînd va fi triumfat asupra fascismului. Socialiștii intră în această strategie din slăbiciune, fiindcă nu îndrăznesc să renunțe la ideea răsturnării revoluționare a democrației burgheze. Comuniștii au inventat-o din calcul, fiindcă așteaptă această răsturnare.

Sfîrșitul celui de-al doilea război mondial oferă antifascismului a doua sa viață politică, debarasîndu-l pentru totdeauna de dușmanul său fascist. De acum înainte, antifascismul nu mai are rival în critica democrației burgheze: întreg spațiul este al lui. Acesta e sensul în care sfîrșitul celui de-al doilea război mondial reprezintă o victorie politică a ideii comuniste, mai mult chiar decît a ideii democratice.

Trebuie să mergem chiar mai departe. Victoria din 1945 a avut drept rezultat politic esențial faptul că a dat antifascismului monopolul unei pasiuni dominante pe scena politică europeană de dinainte de război: ura față de ban și de capitalism. Pasiune împărtășită, între cele două războaie, de stînga și de dreapta revoluționară, de orientarea socialistă sau comunistă și de orientarea fascistă, prima în numele egalității, a doua sub semnul națiunii, ambele înscriind pe stindardele lor regăsirea comunității dintre oameni. După 1945 însă, pasiunea nu mai e împărțită: ea este intactă, fiind inseparabilă, în Europa, și de condiția democratică, și de întreg veacul, numai că se află în întregime la stînga. Cealaltă cale îi este interzisă.

Interzisă spune oare destul? Există puține exemple în istorie, de la războaiele religioase încoace, de idei politice înfrînte pe calea armelor care să fi fost obiect al unei interdicții radicale în măsura în care a fost ideea fascistă. Ea își avusese totuși leagănul și triumfase în două dintre cele mai civilizate țări ale Europei, Italia și Germania. Înainte să devină o anatemă, fusese o speranță pentru mulți intelectuali, dintre cei mai distinși. Or, la sfîrșitul războiului, ea nu mai există decît sub forma demonizată, care-i asigură firește o lungă supraviețuire, dar menită doar să-i eternizeze pe învingătorii săi.

Nici înfrîngerea, nici caracterul ideologic al războiului nu sînt suficiente pentru a explica acest destin: războaiele nu distrug totdeauna ideile pe care

le învinge, ba se întîmplă chiar să le exacerbeze forța. Dacă fascismul a devenit ideologia ai cărei interpreți sînt exclusiv cei care-l afurisesc, faptul se datorează unor motive mai complexe, care sînt de altfel de ordin diferit. Unele țin de natura doctrinei, care slăvește naționalul și rasialul subminînd astfel, prin exaltarea particularului, universalismul democratic din care modernii au făcut un sentiment atît de puternic. A existat cu siguranță în exclusivismul rasial al naziștilor ceva care contrazice atît de puternic acest sentiment, încît fie și numai exprimarea sa șochează convingerea cea mai răspîndită a oamenilor acestui veac. Ce se poate spune atunci despre crimele săvîrșite în numele său între 1941 și 1945? Ele confirmă prin grozăvie bănuiala stîrnită de ideea de superioritate rasială. Cunoscute treptat de către popoare în anii ce au urmat prăbușirii celui de-al Treilea Reich, crimele în cauză reprezintă legitimarea morală *a contrario* a victoriei militare. Ideea fascistă este supusă oprobriului nu doar datorită înfrîngerii — în acest caz ea și-ar fi revenit —, ci datorită ultimilor ani ai nazismului, care de acum înainte o definesc.

Are mică importanță faptul că, în Italia de pildă, ea n-a servit drept justificare unor crime comparabile. După cum n-are importanță că în Germania de pînă în anul 1941 arestările și asasinatele avînd drept pretext ideea de superioritate rasială sînt incomparabil mai puțin numeroase decît cele săvîrșite în numele revoluției proletare în Uniunea Sovietică. Ultimii patru ani ai nazismului conțin de acum înainte adevărul asupra fascismului. Ei stîrnesc o asemenea oroare încît absorb întreaga indignare a lumii civilizate; cît despre lumea necivilizată, cum ar fi U.R.S.S., ea figurează deopotrivă în rîndul întîi al victimelor și în rîndul întîi al învingătorilor, ceea ce este suficient pentru a-i face uitată natura. Germania plătește pentru toată lumea — și pentru toate crimele secolului.

Nimic din toate acestea nu explică însă de ce ideea comunistă este marea beneficiară a apocalipsei naziste: la urma urmei, contramodelul american era și el la îndemînă și avea să recupereze, progresiv dar lent, în jumătatea de secol ce a urmat, terenul pierdut. Problema care se pune este, așadar, de a ști de ce este el atît de slab din punct de vedere intelectual în 1945, în raport cu marxism-leninismul, la cei mai mulți dintre intelectualii țărilor europene, chiar și ai celor occidentale, excepție făcînd desigur Germania, care prezintă, cum e și firesc, un caz particular.

Unul din elementele răspunsului a fost schițat mai sus: în Europa continentală, unde cultura politică de dreapta și de stînga a fost mereu inseparabilă de o critică a capitalismului, marxism-leninismul prezintă, în versiunea 1945, avantajul esențial de a recupera întreg spațiul anticapitalismului, în chiar momentul cînd strategia și ideea antifascistă — al căror instigator interesat, chiar dacă intermitent, a fost — îi redau prin victorie întreaga demnitate democratică. Astfel, ideea comunistă întîlnește acea conjunctură providențială prin care a acaparat monopolul criticii capitalismului, reintrînd în

același timp, cu prețul sîngelui vărsat, la doar cinci ani de la pactul germano-sovietic, în prima linie a luptei democratice împotriva fascismului. Privit în mare, sfîrșitul războiului pare să confirme definiția marxistă a antifascismului, potrivit căreia victoria definitivă asupra lui Hitler și a eventualilor săi emuli nu va fi obținută decît prin distrugerea radicală a economiei capitaliste. Teză absurdă, așa cum s-a văzut mai tîrziu și cum putea fi înțeles încă din epocă. Atunci însă ea își extrăgea forța cu care acționa asupra opiniei publice — acea forță pe care o va păstra atîta vreme, mai cu seamă asupra intelectualilor — din două ordine de realități diferite. Pe de o parte, comuniștii au apărut din 1941 drept combatanții antifasciști cei mai radicali, prin sacrificiile la care au consimțit și prin arta propagandei lor. Ei au reluat astfel legătura, dincolo de perioada 1939–1941, cu strategia de la mijlocul anilor treizeci, ceea ce favorizează, în ce-i privește, iluzia continuității antihitleriste: iluzie atît de puternică încît este în cele din urmă împărtășită în 1945 de majoritatea celor care denunțaseră pactul din august 1939 ca o trădare. Există atunci un soi de nouă recompensă a antifascismului, în favoarea Uniunii Sovietice și a partidelor comuniste, recompensă cu atît mai puternică cu cît enormitatea crimelor hitleriste de după 1941 conferă o veracitate retrospectivă denunțurilor rostite în anii de dinaintea războiului.

Pe de altă parte, prăbușirea nazismului n-a pus capăt marilor religii laice ale secolului XX. Dimpotrivă. Și aici dispariția radicală a fascismului lasă marxism-leninismul unic stăpîn, sau unic beneficiar, al investirii religioase în luptele cetății. Departe de a fi redus componenta teologico-politică, războiul a extins dominația ei asupra popoarelor europene. Departe de a marca o ruptură cu mesianismele laicizate de dinainte de război, el se încheie cu dominarea filozofiei marxist-leniniste a istoriei, sub o multiplicitate de forme mai mult sau mai puțin degradate. A existat într-adevăr o simplificare a tabloului, nu însă și o transformare a naturii sale: perspectiva unei împliniri revoluționare a omului social nu mai are decît o singură sursă, dar este mai obsedantă ca niciodată. Democrația liberală nu are nimic de oferit în materie de interpretare a războiului care să fie atît de simplu și atît de puternic ca secvența de identități capitalism–fascism pe de o parte, antifascism–comunism pe de alta, înscrise pe stindardele Kominternului și apoi ale Kominformului. În fața cataclismului care a avut loc și a cărui dimensiune dezminte optimismul atîtor gînditori, cum ar putea democrația liberală să se înalțe pînă la a gîndi acest secol înspăimîntător? „Mîna invizibilă" a lui Adam Smith îi lăsase deja pe oamenii acestui secol fără nici un sprijin în fața catastrofei economice din 1929. Ea apare încă mai zadarnică după sîngeroasa apocalipsă care a fost războiul. Marxismul și mai cu seamă leninismul oferă un loc de prim ordin tragediei, căci este locul capitalismului în agonie, avîndu-l pe Hitler în rolul principal. Cascada de abstracții care constituie sensul istoriei în marxism-leninism a găsit întrupări care-i dau aparența adevărului.

Așa se explică extraordinara plasticitate a discursului comunist despre război, discurs apt să placă oricărui public. Demonizarea dușmanului nu este

de fapt compatibilă cu marxismul și cu ideea că oamenii ascultă de legile istoriei. Ea corespunde însă, în cazul de față, cu suferințele cumplite provocate de război și cu indignarea universală stîrnită de crimele hitleriste. Morții, torturații, deportații, cei cărora le-a fost pur și simplu frig și foame, pe scurt întreaga Europă în ruine îl desemnează pe cel răspunzător de nenorocirile sale înt-un limbaj adaptat propriei sale stări morale: adică printr-un discurs despre rău și despre responsabilitatea răului, ascuns însă de acum înainte într-o teologie a istoriei. La un alt nivel, această teologie place intelectualilor ca o confirmare a profeției leniniste privind cruzimile inseparabile de „stadiul suprem" al capitalismului. Ea le oferă un cîmp infinit de speculații filozofice asupra dialecticii istoriei și a libertății, în care cea de a doua nu are drept ultimă alegere, e drept complexă, decît să asculte de cea dintîi.

În acest sens, războiul din 1939 desăvîrșește ceea ce a început războiul din 1914: înstăpînirea marilor religii politice asupra opiniei publice europene. Dintre aceste religii însă, el nimicește una, încununînd-o pe cealaltă; așadar, îi înzecește forța. Învingător, antifascismul nu răscolește terenul moral și politic în care a crescut. El adîncește criza ideii democratice sub aparența de a o fi rezolvat. Este marea iluzie a epocii. O iluzie din care abia am ieșit — mai mult prin forța lucrurilor decît prin virtuțile intelectului.

10

Stalinismul, stadiul suprem al comunismului

Sfîrșitul celui de-al doilea război mondial deschide, așadar, scurta perioadă — circa zece ani — în timpul căreia comunismul sovietic va exercita maximum de fascinație asupra imaginației politice a oamenilor din secolul XX. După cum am văzut, legenda sa vine de demult. Vlăguită, ea va supraviețui morții lui Stalin, ca un ecou al anilor glorioși. Cu toate acestea, în istoria sa, nimic nu este pe potriva extinderii pe care a luat-o după război, în ultimii ani ai dictatorului. Denunțarea „cultului personalității" de către Hrușciov, în 1956, n-ar fi avut caracterul de formidabilă lovitură de teatru dacă acest cult ar fi fost doar o trăsătură specifică regimului. Dacă denunțarea în cauză a fost și rămîne un moment esențial al perioadei de după război, faptul se datorează împrejurării că ea n-a rupt doar continuitatea dictaturii sovietice, ci a distrus trecutul unei utopii universaliste.

În acest sens, influența U.R.S.S. după 1945 poate fi comparată cu cea a comunismului antifascist din anii 1935–1939, față de care reprezintă o extindere. Constatare ce stîrnește de altfel aceeași amărăciune retrospectivă, căci ambele epoci sînt marcate de o represiune sălbatică în interiorul U.R.S.S. Dacă anii de după război reprezintă însă, pentru ideea comunistă, ani atît de fertili, aceasta se întîmplă mai întîi fiindcă sînt însoțiți de cea mai proeminentă dintre divinitățile istoriei: victoria. Așa cum primul război mondial fusese leagănul Revoluției sovietice, al doilea i-a purtat steagurile pînă în inima Europei. Iar izbînda militară învăluie Uniunea Sovietică într-o glorie mai apropiată de filozofia sa decît pacifismul. Antifascismul comunist din 1935 era mai cu seamă defensiv, cel din 1945 este triumfător.

În plus, acest triumf este extrem de vizibil pentru toate popoarele europene, și chiar pentru popoarele din întreaga lume: căci răvășește harta Europei, transformînd echilibrul politic al lumii în ceea ce are el mai universal perceptibil. Un echilibru ce este iarăși modificat, e adevărat, în vara anului 1945, prin bombardamentul atomic de la Hiroșima și Nagasaki, care a introdus o capitală inegalitate de putere între învingători; dar care, pe moment, n-a fost percepută de către opinia publică în adevărata ei semnificație. În clipa producerii sale, învingătorii au rezolvat deja marile probleme ale perioadei de după război. De altfel, chiar după începutul războiului rece, în cei cîțiva ani în care deține monopolul armei atomice, America lui Truman va da înapoi în fața brutalității șantajului atomic. În realitate, capitularea puterilor Axei,

după un atît de cumplit război purtat în numele valorilor democratice, nu inspiră opiniei publice bănuiala că puterile victorioase se află pe punctul de a se încăiera între ele; mai degrabă îi oferă, în grade diferite, spectacolul unei încheieri fericite și al unei eliberări pentru care Armata Roșie a plătit prețul cel mai mare, încasînd cîștigurile cele mai spectaculoase.

Creînd un vid în centrul Europei, prăbușirea germană pune în evidență, mai mult decît orice altceva, formidabila creștere a puterii rusești. Ea este rezultatul luptei armate, care i-a purtat pe soldații lui Stalin pînă dincolo de Berlin și pînă la Praga. Dar este și produsul fizionomiei morale și politice pe care războiul a dat-o Europei. Franța a fost eliminată din acordul marilor puteri prin înfrîngerea sa din 1940 și n-a pătruns aici decît pe ușa din dos, regăsind mai degrabă aparențele „rangului" său decît realitatea influenței sale: generalul de Gaulle a simțit-o prea bine în anii războiului. Anglia, în schimb, stă cu depline drepturi în rîndul națiunilor victorioase, dar victoria îi dezvăluie declinul, pe care Roosevelt n-a făcut nimic pentru a-l încetini. Singura țară mare aflată în război cu Germania nazistă din septembrie 1939, singura putere care s-a luptat cu Hitler între jumătatea anului 1940 și jumătatea anului 1941, Anglia iese din conflict glorioasă dar slăbită, eroică dar vlăguită, din ce în ce mai puțin sigură de stăpînirea pe care o are asupra Commonwealth-ului și pierzîndu-și capacitatea tradițională de arbitraj în Europa. În momentul în care centrul Europei formează un spațiu aflat în gestație, occidentul Europei nu mai are nici mijloacele, nici resortul moral de a ridica glasul.

Rămîne Extremul Occident: America — cealaltă mare putere învingătoare, alături de U.R.S.S., și de departe cea dintîi în ordinea economică. Ea a organizat și a reușit să execute pe plajele Normandiei una din cele mai spectaculoase operațiuni militare din istorie. După ce a ocupat Italia, ea a eliberat Franța, Belgia și Olanda de asuprirea nazistă și a cucerit Germania pînă la Elba, unde s-au întîlnit armatele celor doi mari învingători. Numai că, fiică a Europei, America se află departe de Europa, și tradiția ei refuză înglodarea propriilor soldați în tragediile europene mai mult decît e strict necesar. De altfel, Roosevelt crede cu toată convingerea că tragedia a luat sfîrșit o dată cu zdrobirea lui Hitler. Pînă la moartea sa, în primăvara anului 1945, a întreținut în ultimele zile ale războiului relații destul de bune cu Stalin, relații care exprimă iluziile sale privind o evoluție democratică a U.R.S.S. după război. Împărțirea zonelor de influență în Europa, care, în ciuda ostilității sale, capătă treptat formă între Teheran și Ialta, este din partea sa mai puțin un calcul cît o acceptare a inevitabilului, îndulcită de un pariu prea optimist privind existența unui minimum de idei comune între puterile „antifasciste". Astfel, chiar și Statele Unite, care aveau să devină ceva mai tîrziu un adversar hotărît al comunismului sovietic, au început prin a fi complicii influenței sale, dincolo chiar de ceea ce împrejurările impuneau ca inevitabil.

Al doilea război mondial a consacrat ceea ce anunțase primul: declinul Europei. Criza din care s-a născut acest război e atît de profundă, încît face imposibilă orice ascundere în umbra vechiului „echilibru european": spiritul Tratatului de la Versailles a dispărut pentru totdeauna în falimentul Europei

de la Versailles. Ceea ce se substituie acesteia nu este, cum voise Hitler, reversul preponderenței anglo-franceze, adică dominația germană; ci un condominium precar asupra Europei al celor două puteri aflate atît de aproape și, totodată, atît de departe de ea.

Cea mai îndepărtată în spațiu este și cea mai apropiată de ea prin înclinație politică, în total acord cu spiritul celui de-al doilea război mondial: pentru a se lupta cu Hitler, democrația americană n-a avut nevoie de alt stindard decît fidelitatea față de filiația sa engleză și încrederea în ideile liberale și democratice ale Luminilor. O dată ce și-a depășit reticența față de însăși ideea de război, rațiunile acestuia i-au apărut ca un soi de evidență. De altfel, opinia publică americană nici nu înțelege alt gen de rațiuni. Ceea ce, pe de altă parte, înseamnă că, o dată cu înfrîngerea lui Hitler și cu triumful libertății, soldații săi se vor putea întoarce acasă reluîndu-și activitățile din timp de pace. Dimpotrivă, Rusia, aflată în Europa din punct de vedere geografic, îi este atît de străină prin moravuri și prin tradiții politice, încît a făcut din această apartenență europeană cel mai mare semn de întrebare al istoriei sale moderne. Ideea comunistă a înlăturat însă, începînd cu 1917, această angoasă a excentricității. Ea a unit sentimentul unei misiuni speciale a Rusiei cu cel al filiației europene. A permis noilor stăpîni ai națiunii să-și însușească moștenirea despotică a istoriei sale, prezentîndu-și în același timp regimul drept forma cea mai avansată a democrației.

În această privință, stilul în care Churchill și mai cu seamă Roosevelt au practicat marea alianță de război cu Stalin și cauțiunea democratică pe care i-au dat-o aliatului lor au jucat un rol important. Era necesară oare această căldură în celebrarea ideilor împărtășite pentru a cîștiga războiul? Tehnic vorbind, nu: se poate închipui o alianță militară strînsă și același ajutor material din partea Statelor Unite către U.R.S.S., fără acel potop de proclamații privind „țelurile comune" ale celor trei puteri aliate, de vreme ce aceste țeluri comune n-au existat niciodată. Încă de la sfîrșitul anului 1941, Stalin a cerut să-i fie recunoscute anticipat granițele din iunie 1941, care cuprind estul fostei Polonii și țările baltice, ca și cum schimbînd aliatul era de la sine înțeles să păstreze cîștigurile dobîndite cu ajutorul aliatului precedent. Ideea țelurilor comune era oare indispensabilă opiniei publice? Nu e sigur. La urma urmei, francezii și englezii din 1914 au știut întotdeauna că nu luptă pentru aceeași cauză ca Rusia țaristă. În cazul celui de-al doilea război mondial, care începuse printr-o demonstrație spectaculoasă a cinismului politic sovietic, opinia publică, chiar și cea din Statele Unite, ar fi acceptat poate o definire mai precisă a cauzelor apărate și a obiectivelor urmărite: cel puțin așa se poate presupune pe baza sondajelor din toamna anului 1941, ce resping deopotrivă, privindu-le cu egală neîncredere, atît Germania nazistă, cît și Rusia sovietică, aflate atunci în război din luna iunie.[1]

[1] L. K. Adler și T. G. Paterson, „Red Fascism: the Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the Image of Totalitarianism, 1930's–1950's", în *American Historical Review*, vol. LXXV, 4, aprilie 1970.

Invers, se poate pune problema dacă o distincție tranșantă a scopurilor războiului ar fi putut supraviețui spectacolului victoriilor sovietice, admirației pe care acestea o suscitau și presiunii pe care o exercitau asupra opiniei publice. Al doilea război mondial are un caracter ideologic fără precedent în istorie (afară de cazul războaielor civile), provenit din faptul că e un război purtat împotriva lui Hitler, care vrea să distrugă democrația și comunismul deopotrivă, și că reprezintă un eveniment de prea mare amploare și prea universal pentru a nu avea și el un sens simplu, universal. Aceasta constituie forța antifascismului patriotic agitat de Stalin începînd din iunie 1941. Roosevelt însă, de partea sa, a trebuit să invoce democrația pentru a-i convinge pe americani să intre în războiul împotriva lui Hitler; prin urmare, critica comunismului stalinist nu mai e oportună. Churchill l-a primit cu brațele deschise încă din iunie 1941 pe noul aliat sovietic, aliat prin forța împrejurărilor. Aflați singuri în război după capitularea Franței, englezii nu-și precupețesc promisiunile adresate Kremlinului. Președintele american, în schimb, pesemne mai mult decît primul-ministru englez, a crezut sau a vrut să creadă într-o posibilă comunitate de obiective cu Stalin. Politician genial pe plan intern, el are un caracter suficient de aristocrat ca să poată spera într-o înțelegere cu Stalin, în cadrul Clubului celor Trei, privitor la problemele lumii; și o înclinație a spiritului destul de democratică pentru a nutri speranța într-un regim comunist îmblînzit de victorie, apropiat de ideea pe care și-o făcuse despre el stînga liberală a New Deal-ului.[2]

---

[2] R. Dallek (ed.), *The Roosevelt Diplomacy and World War II*, Holt, Rinehard and Winston, New York, 1970. Cea mai bună critică a ignoranței americane în materie de raporturi cu U.R.S.S. se află în primul volum al *Memoriilor* lui George Kennan, publicat în 1967. G. Kennan se afla în misiune, pentru a doua oară, la Moscova între 1944 și 1946, ca ministru consilier la ambasada Statelor Unite. Avea să devină acolo avocatul politicii de *containment*. El a adăugat acestui volum de *Memorii* un număr de rapoarte din acea perioadă, în special faimoasa „disertație telegrafică" pe care o reprezintă foarte lunga telegramă din 22 februarie 1946 privitoare la natura politicii externe sovietice. *Cf.* G. Kennan, *Memoirs, 1925–1950*, Little Brown and Co., Boston, 1967. În ceea ce privește atitudinea lui Roosevelt față de Stalin în timpul războiului, Henry Kissinger o descompune foarte bine în elementele sale componente, în ultima sa carte. Președintele american a avut dificultăți în antrenarea țării sale în războiul împotriva Germaniei în numele democrației, ceea ce nu-i mai lasă apoi libertatea unei definiții mai nuanțate a coaliției antinaziste. Pe de altă parte, aidoma predecesorului său Wilson, el împărtășește dorința concetățenilor săi de a-i repatria pe *boys* îndată după încheierea războiului, ca și refuzul viziunii tradiționale a diplomației europene, întemeiată pe echilibrul forțelor. În ochii săi, războiul trebuie să se încheie prin rezultatul unei păci garantate de un directorat format din cele patru puteri învingătoare, Statele Unite, U.R.S.S., Anglia, China. În fine, Roosevelt supraestimează puterea englezilor, la a cărei slăbire a contribuit, și vrea să mențină Franța într-un rol minor. Astfel, concepția sa, amestec de idealism wilsonian și de realism churchillian, depindea în mare măsură, pentru a fi pusă în aplicare, de cooperarea sovietică. *Cf.* Henry Kissinger, *Diplomacy, op. cit.*, cap. 16, „Three Approaches to Peace", pp. 394–397.

Astfel, pașaportul democratic al U.R.S.S., vizat atît de timpuriu, atît de des și sub atît de multe forme de către autoritățile Occidentului, n-a fost niciodată atît de cauționat, și chiar atît de proslăvit, ca în perioada începută în 1941; și n-a fost niciodată atît de prețios ca în acei ani 1944 și 1945 în care se joacă viitorul configurației europene. Căci el permite U.R.S.S. să învesmînteze expansiunea sa teritorială în straiele ideii democratice. Admirabilă plasticitate a arsenalului ideologic sovietic: Stalin a făcut războiul canalizînd pasiunea naționalistă a rușilor în beneficiul dictaturii sale. Face pace reinventînd pentru trupele sale victorioase o vocație internaționalistă: Armata Roșie nu mai este decît purtătoarea misiunii dezinteresate a antifascismului în țările pe care le ocupă. Pacea nu e decît continuarea războiului într-un nou context. Secretul strategiei staliniste de după război a constat în sprijinirea pe ideile, pasiunile și forțele eliberate de război pentru a face din victoria militară trambulina unor noi succese, nu numai teritoriale, ci și politice.

În ceasul cel mai tragic al istoriei sale, în vîrtejul cel mai adînc al războiului, Europa a avut nevoie de America pentru a doua oară în decursul veacului; iar America și-a făcut din nou, cu bravură, datoria de soldat al democrației. Dar dacă, în ceasul victoriei, are mai mult ca niciodată nevoie de America, Europa își păstrează vechiul obicei de a nu lua în considerare regimul din Statele Unite. Istoricii viitorului se vor mira, fără îndoială, că perioada de după război a fost atît de săracă în reflecții și lucrări asupra democrației americane; ca și cum, în momentul în care forța Statelor Unite strălucește peste tot în lume, s-ar perpetua necunoașterea de care a avut parte în Europa experiența lor istorică din vremea în care nu erau decît o națiune îndepărtată. Nici măcar războiul din 1914–1918 nu afectase condescendența bătrînei Europe față de ea. În 1945, învingători într-un mod strălucit, ei aduc Constituția americană o dată cu darul libertății. Cu toate acestea, la ordinea zilei după victorie se află problema comunismului, mai degrabă decît cea a democrației.

Lucru ce poate fi explicat în mai multe feluri. Într-un mod general, de două secole, europenii sînt obișnuiți să-și gîndească istoria în termeni de discontinuitate. Sînt înclinați să interpreteze succesiunea regimurilor lor prin prisma unor mari evenimente, Revoluția franceză furnizînd aici cel mai faimos model. Democrația americană este o *stare* socială, în vreme ce în Europa ea este o forță de subversiune mereu activă în trama istoriei. Transformînd viața celui mai umil cetățean, al doilea război mondial a demonstrat cu putere istoricitatea specifică a societăților europene. Mai mult încă decît primul, el a alimentat credința în atotputernicia voinței și a forței. Națiunile care au scăpat din el tind să-și măsoare speranțele după tragedia pe care au traversat-o. Sînt mai dornice de programe revoluționare decît de rețete constituționale.

Anul 1945 reproduce situația din 1918, într-un alt context și la o scară mai mare. Fascismul (ar fi mai nimerit să scriem: nazismul) a fost o chestiune europeană, nu numai fiindcă Germania i-a fost leagăn și focar, ci

fiindcă a cucerit Europa și i-a constrîns pe toți cetățenii ei să se definească în raport cu acțiunea sa de dominație. În acest sens, el a reprezentat — cel puțin în raport cu Europa — o experiență mai vastă decît comunismul, de vreme ce acesta n-a existat decît la est de Elba, putînd astfel păstra, sau păstra mai multă vreme, la vest de ea, un chip mai puțin alterat de propria sa realitate. Fascismul însă n-a avut acest destin, sau această șansă. În momentul înfrîngerii, sîngele pe care l-a vărsat în numele forței pure cheamă din partea tuturor popoarelor ce i-au fost victime o reacție de contraviolență analoagă violenței suferite: exercițiu pentru care comunismul are mai multe disponibilități firești decît are democrația. Aidoma celei din 1918, Germania învinsă din 1945 atrage asupră-i pasiunile de revanșă stîrnite de aroganța națiunii. Însă Germania lui Hitler trebuie să plătească mult mai mult decît acest preț tradițional al înfrîngerii. Ea trebuie să ispășească pentru ideea de superioritate rasială pe care a întrupat-o cu o barbarie fără precedent.

Oroarea nazismului a crescut în timpul războiului. Ea explodează în momentul în care regimul e învins, nu doar fiindcă acesta e învins, ci fiindcă înfrîngerea o expune în sfîrșit cunoașterii tuturor. Cele două elemente sînt legate: „descoperirea" lagărelor de concentrare de către marele public e inseparabilă de intrarea armatelor aliate în Germania și de redobîndirea libertății presei. Și nu sînt atît de optimist în ce privește natura umană pentru a nu-mi da seama că factorul înfrîngere a jucat un rol mai decisiv chiar decît factorul „cunoaștere". Dovada este că informația era disponibilă în timpul războiului și că n-a fost utilizată și nici măcar răspîndită în mod sistematic de către Aliați. De altfel, în 1945 dimensiunea specific evreiască a masacrelor naziste este încă în mare măsură ignorată sau trecută sub tăcere.

Cu toate acestea, îmi aduc aminte de surprinderea oripilată a opiniei publice la începutul acestei ultime primăveri a războiului, cînd au apărut primele reportaje despre lagăre și primele fotografii ale acelor mase de supraviețuitori scheletici în pijamale vărgate, lîngă imensele gropi comune pline de cadavre. Abia în ultima jumătate a lunii aprilie 1945 a devenit nazismul acea acțiune criminală pe care judecătorii de la Nürnberg aveau s-o condamne ca atare în anul următor, în persoana conducătorilor ei. Înainte de 1939, fascismul fusese un regim ale cărui violențe, dar și merite, făcuseră obiectul unor pasionate dezbateri. Avusese în Occident adversari și admiratori fără rezerve, dar și martori și observatori nesiguri de propria lor judecată, care cîntăreau riscurile și avantajele, greșelile și reușitele. În timpul războiului, forța i-a permis să acopere urmele crimelor sale. În clipa înfrîngerii însă, se află pus la stîlpul infamiei: obiect al unei reprobări publice fără precedent în istorie și lipsit de scuza derivată din împrejurările militare. Evoluția militară n-a oferit decît ocazia pentru barbaria sa.

Pînă într-atît încît popoarele europene sînt în chip firesc înclinate să-și reimagineze trecutul pornind de la ce le-a dezvăluit războiul: antifascismul a devenit patrimoniul lor obligatoriu. Mai mult decît voința de a construi sau a reconstrui în Europa state democratice, ceea ce unește estul și vestul este

această negare, căci numai ea oferă războiului sensul său cel mai cuprinzător, făcînd totodată să stăruie în mintea oamenilor încercările specifice la care i-a supus războiul. Această negație este deopotrivă traducerea cea mai abstractă și expresia cea mai concretă a cumplitei experiențe care tocmai a avut loc și a victoriei totale care i-a pus capăt. Atrocitățile săvîrșite de naziști, chiar dacă au pretutindeni o natură comparabilă, sînt departe de a fi avut o amplitudine identică în estul și în vestul Europei. Dar războiul, ocupația armatei germane, umilirea națională, deportarea patrioților, persecutarea evreilor au alcătuit cadrul unei nenorociri împărtășite, avînd drept numitor comun, drept unic răspunzător nazismul. Prețul păcii nu mai este, ca la Versailles, supunerea Germaniei, ci stîrpirea nazismului. Germanii din 1918, condamnați ca națiune, reacționaseră ca națiune. Cei din 1945, condamnați ca naziști, sînt obiectul unui oprobriu mult mai radical și mai durabil, căci trebuie să subscrie ei înșiși la el: singurul viitor ce le este lăsat este acela de a deveni antinaziști. Forma ideologică pe care Hitler a dat-o pasiunilor lor naționaliste a distrus substanța acestora; ea le interzice altă ieșire din război în afara ispășirii ideologice.

Or, tocmai în acest spațiu politic ocupat din nou în întregime de antifascism își regăsește și își extinde comunismul mijloacele de influență și chiar de fascinare. Căci victoria Armatei Roșii și ocuparea de către ea a unei mari părți din Europa n-ar fi fost de ajuns dacă nu s-ar fi însoțit de această regăsire a ideii comuniste în forma în care sedusese Occidentul înaintea cotiturii din vara anului 1939. E suficientă o răsturnare semantică pentru a înțelege acest lucru: în 1939, Uniunea Sovietică „invadase" Polonia; în 1944, a „eliberat-o". Cu toate că în ambele cazuri o „ocupă" — și în al doilea mai temeinic decît în primul —, vocabularul arată în suficientă măsură abisul care desparte în opinia publică cele două episoade.

În antifascism, U.R.S.S., ca și comunismul, se află acasă. E o veche cunoștință care a mai adus mari servicii în anii de dinainte de război. Avantajul său cel mai mare e acela că nu există decît printr-o negare, ascunzînd astfel, sub pretextul urgenței, problema democrației politice. În 1945, această urgență a încetat să mai existe, căci fascismul este la pămînt. Ea supraviețuiește însă împrejurărilor care o făceau atît de presantă, purtată fiind de victorie, care exacerbează pasiunile războiului în momentul în care le face mai puțin necesare. Uniunea Sovietică încetase să mai fie antifascistă în august 1939, în clipa celei mai mari urgențe. În ceasul victoriei însă, ea face uitată această dezertare printr-o întețire a propagandei și a proclamațiilor, pînă într-atît că pericolul fascist nu apare niciînd atît de iminent ca acum cînd a trecut.

Antifascismul e un stindard cu atît mai prețios cu cît oferă cel mai mare prestigiu ideii revoluționare. Ca și primul război mondial, al doilea a adus revoluția la ordinea zilei. Însă primul război fusese purtat în numele națiunii; cînd s-a încheiat, în sfîrșeala ce-i cuprinsese pe combatanți, revoluționarii au trebuit să se ridice împotriva pasiunilor naționale pentru a da un trup proiectului lor; iar aici și-au frînt gîtul, chiar și în Germania învinsă. Dimpotrivă,

al doilea război mondial a învăluit înfruntarea națiunilor într-o luptă de idei; el a avut în chip explicit drept obiectiv lichidarea fascismului; popoarele care ies din război nu au o cale prea lungă de făcut pentru a ajunge la revoluție.

Într-adevăr, dacă războiul a fost un produs al fascismului, fascismul, în schimb, este un produs al capitalismului și al burgheziei. Vechea convingere a mișcării socialiste, potrivit căreia capitalismul poartă războiul în pîntec, își află o verificare suplimentară prin această înlănțuire de raționamente. Încă de la mijlocul anilor treizeci, Kominternul definise fascismul drept forma cea mai reacționară a capitalismului monopolist, dominat de capitalul financiar[3]: mod de a-l situa, în clasificarea regimurilor, la polul opus față de „socialism" și ca adversarul său cel mai înverșunat. În 1945, această interpretare simplistă pare să fi primit confirmarea evenimentelor. Deși nu le explică defel, la drept vorbind, ea pare să prezinte în abstracția ei dispunerea forțelor militare și politice în momentul victoriei; și are avantajul de a face din această victorie o etapă către revoluție, adică spre abolirea completă a capitalismului. Istoria războiului își află de acum înainte sensul, în întreaga stîngă europeană, în faimoasa formulă a lui Horkheimer: „Cel care n-are nimic de spus despre capitalism nu trebuie să spună nimic nici despre fascism." Marxiștii Școlii de la Frankfurt au repetat întruna această idee falsă, care a alimentat totuși o parte atît de însemnată a gîndirii politice europene de după război.[4]

Trebuie, așadar, să încercăm să înțelegem extraordinara ei influență, și nu doar asupra gînditorilor, care mai mult urmează aici opinia comună decît o luminează. Forța sa vine înainte de toate din întîlnirea, în această epocă, dintre experiența istorică de anvergură ce tocmai a avut loc și cultura politică revoluționară. E o veche convingere a stîngii socialiste aceea că războiul e inseparabil de dominația burgheză și că trebuie să-i fie imputat ei. Or, războiul de care e vorba a fost declanșat de către un dictator venit la putere cu complicitatea partidelor burgheze din Germania: în contextul din 1945, nu trebuie mai mult pentru a face să treacă asupra „burgheziei" oroarea suscitată de nazism — nu doar asupra burgheziei germane, ci și asupra celei europene. Căci dacă politicienii germani sînt acuzați că l-au creat pe Hitler, englezii și francezii au semnat acordurile de la München. În acest fel a luat naștere o raționalizare „marxistă" a celui de-al doilea război mondial, infinit mai puternică decît raționalizarea primului, apărută în 1917–1918, căci își trage forța din faptul că implică o întrupare monstruoasă a burghezului. Ceea ce este simplist nu scade cu nimic ceea ce e convingător în ea, dimpotrivă.

---

[3] *Cf. supra*, pp. 240–241.

[4] De pildă Herbert Marcuse, și chiar în 1967: „Transformarea statului liberal în stat « autoritar total » se petrece pe baza unei ordini sociale neschimbate. În raport cu această bază economică neschimbată, se poate spune că liberalismul produce statul autoritar total, ca pe desăvîrșirea sa într-un stadiu mai avansat al dezvoltării sale. Statul autoritar total aduce cu el organizarea și teoria despre societate corespunzătoare epocii monopoliste a capitalismului" (*Kultur und Gesellschaft*, Frankfurt, 1967, vol. I, p. 37).

E puțin important că, în realitate, Hitler a distrus în mare măsură ordinea tradițională a societății germane, că a fost adversarul cel mai înverșunat al Occidentului și aliat o vreme cu Stalin, dacă înfrîngerea sa poate încă sluji pentru discreditarea a ceea ce a combătut fără succes: democrația burgheză.

Astfel, paradoxul perioadei de după război este acela că antifascismul victorios se hrănește cu aceleași reprezentări și pasiuni ca și dușmanul detestat și învins. Pe de o parte, el este integral democratic, definit de lupta împotriva lui Hitler, a soldaților și a ideilor sale. De cealaltă însă, este antiburghez și anticapitalist, orientat către o democrație de tip nou. Această caracterizare nu transformă neapărat regimul sovietic într-un model, dar tinde să-i dea o preferință în raport cu Occidentul. În orice caz face uitată asemuirea sa atît de frecventă cu nazismul înainte de război. De altfel, mișcarea comunistă joacă strălucit pe ambele planuri. Așa cum U.R.S.S. este aliata Angliei și Statelor Unite, partidele Kominternului au reînviat în fiecare țară, începînd cu anul 1941, politica unității antifasciste în cadrul „fronturilor naționale". Nu uită însă niciodată să sublinieze că sînt singurele purtătoare ale unui antifascism radical, adică anticapitalist: litotă negativă, suficientă pentru a privilegia Uniunea Sovietică între puterile aliate împotriva lui Hitler.

Războiul conferă astfel în exclusivitate patriei socialismului rolul cel mai important al repertoriului democratic: critica democrației în numele democrației. Englezii, americanii, bravi soldați antinaziști, au rămas închiși în orizontul capitalist. Antifascismul comunist beneficiază deopotrivă de pe urma alianței cu America și de pe urma pretenției de a deschide calea unei democrații eliberate de puterea banului. Ceea ce este suficient pentru a face uitat, în beneficiul lui Stalin, faptul că cei mai consecvenți antifasciști europeni n-au fost comuniști, și nici măcar oameni de stînga, ci conservatori: Churchill, de Gaulle.[5]

La sfîrșitul primului război mondial, Uniunea Sovietică își începuse cariera în politica Europei ca întruchipare a ideii revoluționare opuse războiului imperialist. Dar nu avea pe atunci influență decît asupra opiniei, nefiind capabilă să inspire în chip durabil nici măcar națiunile umilite. În 1945, devenită mare stat victorios, ea unește forța materială cu mesianismul omului nou. Primul război mondial i-a dat naștere. Al doilea o instalează în prim-planul istoriei, prin dublul efect al puterii militare și al revenirii ideii revoluționare. Uniunea Sovietică a lui Stalin — dacă acceptăm s-o considerăm drept rusificarea adîncită a modelului leninist-sovietic (el însuși grefat deja pe autocrația țaristă) — n-a fost niciodată mai „rusească", iar la scară europeană mai „slavă", ca în 1945. Or, aceasta este tocmai epoca în care deține cea mai largă forță de iradiere universalistă. Așa arată darul pe care istoria i-l face lui Stalin, care prinde ocazia din zbor.

[5] Este un alt semn al destinului lor comun și al relativei lor singurătăți: faptul că trebuie amîndoi, aproape în același timp, să renunțe la conducerea țării lor imediat după înfrîngerea fascismului.

Șansa care-i surîde se întinde de altfel dincolo de limitele Europei, iar pentru a-i surprinde amploarea ar trebui să luăm în considerare consecințele ei în întreaga lume. Căci tot așa cum pune pasiunile democratice în slujba tiraniei, ideea sovietică deține și capacitatea de a mobiliza o tradiție europeană împotriva Europei. La mijlocul secolului XX, universalizarea lumii înaintează de multă vreme prin intermediul cuceririi de către Europa a piețelor și teritoriilor. Imperiile construite de Occident au răspîndit astfel prin forță ideile democratice moderne, pe care politica lor de dominație colonială le dezminte: iată de ce popoarele colonizate au reținut din aceste idei mai degrabă mesajul revoluționar decît promisiunea liberală. Or, războiul oferă posibilități noi pentru emanciparea lor, căci slăbește, cel puțin relativ, Europa de Vest și reafirmă împotriva lui Hitler valorile universale ale democrației. De altfel, Roosevelt și Stalin nu și-au ascuns anticolonialismul. Numai că președintele Statelor Unite conduce una dintre cele mai mari puteri capitaliste din lume, pe care totul o indică drept succesoare a Occidentului european. Stalin, în schimb, agită stindardul marxism-leninismului împotriva Capitalului.

Doctrina are tot ce-i trebuie ca să placă. Are respectabilitatea unei mari filiații filozofice, pecetea democratică, demnitatea „științei". Prin succesul din Octombrie 1917, ea și-a dat măsura la marginile Europei: U.R.S.S. a oferit exemplul unui scurtcircuit istoric care făgăduiește lumii noneuropene o rapidă „ajungere din urmă". Marxism-leninismul poate seduce mințile sofisticate, care pun accentul pe primul termen, dar și pe cele rudimentare, care pun accentul pe cel de-al doilea. El oferă și unora și altora un corpus de idei occidentale capabile să unifice pasiunile antiburgheze în Europa și în afara ei. În rîndul diferitelor naționalisme ale lumii colonizate, nazismul german se bucurase adesea de o bună reputație înainte și după război, în măsura în care ataca imperiile francez și englez. Dar, la sfîrșitul războiului, Uniunea Sovietică nu mai are concurent antioccidental în Europa. Există oare mijloc mai bun de a canaliza resentimentul elitelor din țările sărace, colonizate sau dependente ale planetei? El oferă deopotrivă filozofia și strategia emancipării, înainte să propună mijloacele ei. Nici un corpus de doctrine european n-a fost vreodată adoptat în afara Europei cu aviditatea cu care a fost adoptat în secolul nostru marxism-leninismul — această filozofie post-hegeliană aranjată în chip de ideologie totalitară.

Acest succes spectaculos pe piața ideilor ține într-adevăr de faptul că oferă justificarea universalistă a puterii absolute. Înarmat cu precedentul sovietic, tiranul celei de-a doua jumătăți a secolului XX își extrage legitimitatea inedită dintr-o ambiție de emancipare: el își conduce țara către socialism printr-o versiune nouă a democrației moderne, liberă de ipotecarea capitalistă. Formula e destul de largă pentru a cuprinde tot soiul de situații sociale, de la Vietnam sau Yemen pînă la Polonia sau Cehoslovacia. Ea comportă însă în toate cazurile concentrarea întregii puteri în mîna unui singur partid (chiar dacă altele există în chip nominal) și în mica oligarhie care, în frunte cu secretarul general, conduce acest partid în numele legilor istoriei. Astfel, minciuna pe care s-a clădit regimul sovietic tinde să se universalizeze sub

stindardul revoluției. Fenomenul poate lua înfățișarea unei simple expansiuni teritoriale a U.R.S.S., ca în țările baltice; sau a creării de republici frățești dominate de partidele comuniste locale aservite Moscovei, ca în estul Europei. Dar sistemul ideologico-politic are o dinamică ce merge dincolo de organizarea cuceririlor militare sau de efectele vecinătății. El poate fi de asemenea exportat într-un cerc mai larg, ba chiar aproape pretutindeni, dacă e să judecăm după atracția pe care o exercită atît în Europa bogată, cît și în lumea săracă. Iar admirația pe care o stîrnește la popoarele de peste mări reprezintă în Europa o confirmare a caracterului său universal.

*

Căci Europa rămîne și va rămîne acea parte a globului unde se joacă destinul comunismului. Produs al culturii europene, regimul marxist-leninist va reuși, într-adevăr, după război, în perioada sa cea mai fastă, să se extindă la alte continente, ca Africa și Asia, ba chiar la imense națiuni, precum China. Aceste succese vor face dovada, pe de o parte, a universalității limbajului său, pe de alta, a eficacității rețetelor sale în materie de putere absolută; și, fără nici o îndoială, a capacității sale de a reuni cele două avantaje și de a învesmînta necesitatea partidului unic în necesitatea istoriei. Cu toate acestea, Europa e locul în care opinia publică va judeca tipul de regim instaurat de Lenin și continuat de Stalin în numele marxism-leninismului: adică mai întîi acel loc în care a luat naștere, dar și locul în care s-a extins, și, în sfîrșit, locul în care, fără a domni vreodată, a căpătat asentimentul atîtor alegători și al atîtor minți luminate. Atracția universală a revoluțiilor comuniste în perioada de după război în afara Europei a provenit din exemplul sovietic, fie că-l imită, fie că-l „întineresc". Dar, chiar sub a doua formă, maoismul și castrismul n-au supraviețuit multă vreme, ca mituri de substituție, crizei de care a fost cuprins modelul.

În realitate, viitorul comunismului se hotărăște în anii imediat postbelici, și în Europa — leagăn al regimului sovietic și scenă a isprăvilor sale. Momentul său de maximă forță este pentru el și momentul în care trebuie să-și dovedească adevărul: ca sistem de guvernare, ca putere, ca idee.

Istoria internă a U.R.S.S. după război nu intră decît indirect în cadrul acestui eseu; pentru scopul meu e suficient să notăm că războiul nu i-a schimbat natura, dimpotrivă: victoria i-a agravat caracterul, prin plusul de prestigiu și prin aura de infailibilitate pe care i le-a conferit lui Stalin. Secretarul general cumula deja dubla binecuvîntare, internațională și rusească, inseparabilă de „socialismul într-o singură țară". Mareșalul i-a adăugat-o pe aceea de soldat învingător. Resemnați cu dictatura, combatanții cumplitului război și-au fabricat o nouă justificare pentru sclavia lor colectivă. Există obiceiul de a atribui formidabila lor rezistență, spiritul lor de sacrificiu, eroismul lor sentimentului patriotic, comparîndu-i cu strămoșii din 1812, și ei învingători ai unui invadator străin venit să-și așeze tabăra pe pămîntul lor. Această comparație spune în felul ei că soldații Armatei Roșii și-au apărat

patria, nu regimul. Cu toate acestea, regimul iese triumfător din bătălie nu doar fiindcă a reușit să mobilizeze patriotismul rusesc în fața cruzimii naziștilor, ci și fiindcă a purtat războiul și a organizat victoria în spiritul său propriu. Sclavia în care sînt ținute popoarele U.R.S.S. și-a suprapus efectele peste constrîngerile obligațiilor militare: într-o asemenea măsură încît, chiar patriotic, chiar „antifascist", războiul va fi fost în istoria lor urmarea experienței totalitare, înainte de a constitui o agravare a ei.

Pacea reinstaurată nu este, așadar, în U.R.S.S.-ul lui Stalin decît continuarea războiului prin alte mijloace. Nimic nu demonstrează acest fapt mai bine decît condițiile în care se efectuează „repatrierea" cetățenilor sovietici aflați în străinătate în momentul amuțirii armelor. Nu-i vorba de o mînă de oameni. Sînt în jur de cinci milioane, smulși din condiția lor nefericită de dinainte de război de nefericirea și mai mare a războiului; unii alcătuiesc imensa cohortă a soldaților făcuți prizonieri de către Wehrmacht, mai cu seamă în 1941–1942, și au îndurat condiții de captivitate foarte aspre; alții au fost mobilizați de către dușman pentru a merge să lucreze în Germania; alții, iarăși, constrînși sau de bunăvoie, au colaborat cu germanii, sau chiar au servit în „armata lui Vlasov"[6]. În sfîrșit, sînt cei care au părăsit U.R.S.S. ajutați de împrejurări pentru a se refugia în Occident.

---

[6] Problema „colaborării" militare sovietice cu naziștii nu e bine cunoscută. Ea a fost prin excelență un subiect tabu al istoriografiei regimului. De partea germană, ideea n-a primit decît un sprijin intermitent și fragil, venit fie de la elementele antinaziste ale Wehrmachtului, fie, în cazul naziștilor, de la partizanii unei politici de fărîmițare națională a U.R.S.S., precum Rosenberg, sau de la politicieni realiști care încercau să slăbească adversarul, precum Goebbels. În orice caz, atrocitățile comise în teritoriul sovietic de către armatele naziste în numele rasismului antislav n-au oferit prea mult spațiu de dezvoltare acestei politici.

Primele formațiuni militare sovietice care au servit sub uniforma germană au fost recrutate, încă din vara anului 1941, printre sutele de mii de oameni făcuți prizonieri în primele luni de război. Ele au sporit treptat, din motive multiple pesemne, mergînd de la ostilitatea față de regimul lui Stalin la simpla dorință de a supraviețui: căci condițiile de viață ale prizonierilor din Armata Roșie au fost cel mai adesea cumplite în lagărele germane. Aceste formațiuni, utilizate mai întîi pe teren pentru combaterea „partizanilor" sovietici în spatele frontului, au fost ceva mai tîrziu regrupate pe naționalități pentru a servi în Vest, în special în Franța, împotriva rezistenței interne.

Efortul cel mai serios de a unifica forțele militare „sovietice" aflate în serviciul Germaniei a fost depus în septembrie 1942 de către generalul Vlasov, făcut prizonier în iulie al aceluiași an, și întemeietor în decembrie, la Smolensk, al „Comitetului național rus". Dar multă vreme Vlasov n-a reușit altceva decît să îmbrace într-o autoritate iluzorie — în numele unui program național rusesc dezmințit de către situația de dependență, și în orice caz cam impropriu pentru seducerea minorităților naționale ale U.R.S.S. — diferitele detașamente militare de origine sovietică formate după naționalități. El n-a obținut niciodată readucerea lor pe frontul răsăritean. Strict supuse unităților Wehrmachtului, aceste detașamente au rămas afectate în special unor misiuni de represiune în Vest.

Misiunea lui Vlasov n-a căpătat ceva mai multă importanță în politica nazistă decît în toamna anului 1944, în momentul în care se conturează dezastrul final. Himmler acceptă să mai slăbească chingile în care-l ținea pe generalul rus, care întemeiază la Praga, la 14 noiembrie, „Comitetul pentru eliberarea popoarelor Rusiei": lungul „Manifest" care

Acordurile de la Ialta au prevăzut repatrierea tuturor cetățenilor sovietici care manifestă dorința s-o facă și trimiterea forțată a tuturor acelora care au purtat uniforma germană sau au colaborat cu inamicul. Pentru Stalin însă, problema depășește aspectul pedepsirii vinovaților. Interdicția de a ieși din U.R.S.S. a constituit încă de la înființarea statului o dogmă a politicii interne sovietice, iar autorizația de a părăsi țara a fost unul din privilegiile cele mai mari. Necunoașterea absolută a ceea ce se petrece în străinătate este esențială pentru „socialismul într-o singură țară". Iată însă că imensa și sîngeroasa harababură a războiului face ca, în ceasul victoriei, să apară milioane de cetățeni sovietici în afara triumfătoarei Uniuni: situație cu atît mai intolerabilă cu cît o mare parte dintre ei riscă să primenească trupele emigrației rusești în Occident și să contracareze aici avantajele spectaculoase pe care războiul antifascist le-a oferit propagandei sovietice. Lucru atît de adevărat încît în opinia lui Stalin orice cetățean sovietic în afara frontierelor, cu atît mai mult în Occident, este un suspect, cel mai adesea un „fascist", chiar dacă a fost dus doar ca prizonier în Germania în urma luptelor. Sărmanii prizonieri de război sovietici, tratați deja cu atîta cruzime în lagărele germane, și care se pomenesc în lagăre sovietice la întoarcerea în țara natală: căci Stalin nu face nici o deosebire între prizonieratul în mîinile inamicului, deportare, emigrație voluntară și trădare. El înțelege să-i recupereze pe toți, pentru a-i lichida pe toți, pînă și pe emigranții „albi" de după primul război mondial care nu fuseseră niciodată, prin definiție, supuși „sovietici".

Drama este că englezii, urmați de americani și de francezi, merg în întîmpinarea cererilor sale, adică mult dincolo de acordurile de la Ialta. În mulțimea de bărbați și femei pe care o încredințează, adesea cu forța, agenților N.K.V.D. veniți să le supravegheze întoarcerea, se află mulți care n-au servit Germania. Și chiar pe cei care au servit-o, americanii îi vor privi cu alți ochi

---

încununează această zi prezintă caracterul straniu de a fi un program antibolșevic „liberal" sub patronajul naziștilor! Cu toate acestea, Vlasov este în stare în acele zile, folosind avantajul unui larg reflux de populații izgonite spre vest de înaintarea Armatei Roșii, să alcătuiască două armate numărînd împreună circa cincizeci de mii de oameni. Una dintre ele se va ilustra în primele zile ale lui mai 1945 schimbînd tabăra și eliberînd Praga în luptă cu regimentele SS.

La sfîrșitul războiului, la un total de circa cinci milioane de „persoane strămutate" de origine sovietică, se poate estima că numărul cetățenilor sovietici de diferite naționalități care au servit în Wehrmacht se ridică la cinci sute de mii sau ceva mai mult, număr la care trebuie adăugate cele două armate ale lui Vlasov de la sfîrșitul anului 1944. Restul este alcătuit din prizonieri de război, din deportați la muncă, din deportați pur și simplu, în sfîrșit din cei care s-au refugiat spre vest, dintr-un motiv sau altul, în momentul revenirii Armatei Roșii în ofensivă. Din aceste cinci milioane de oameni, dintre care jumătate se găsește pe teritoriul ocupat de Armata Roșie, trei milioane două sute de mii vor fi repatriați în vara anului 1945. Ceilalți, respectiv aproape două milioane, vor fi luați în grijă de puterile aliate și trimiși aproape toți în U.R.S.S. între 1945 și 1947, de bunăvoie sau cu forța. *Cf.* George Fischer, *Soviet Opposition to Stalin. A Case Study in World War II*, Harvard University Press, 1952. *Cf.* Nicolas Bethell, *Le Dernier Secret, 1945: Comment les Alliés livrèrent deux millions de Russes à Staline*, Le Seuil, 1975.

peste mai puțin de cinci ani: nu fiindcă și-ar fi schimbat părerea despre hitlerism, așa cum îi va acuza propaganda sovietică; dar au descoperit că soldații pierduți ai armatelor lui Vlasov puteau avea circumstanțe atenuante în dubla lor condiție de supuși ai lui Stalin și de prizonieri ai lui Hitler. Soljenițîn, căruia îi plac lucrurile aflate pe muchie de cuțit, o va spune în modul său delicat și plin de forță într-un capitol din *Arhipelagul Gulag*.[7]

Nikolai Tolstoi[8] a zugrăvit scenele sfîșietoare ce au avut loc, în special în Anglia, cu prilejul acestei repatrieri forțate. Și de asemenea Heller și Nekrich, cînd evocă bucuria întoarcerii soldaților sovietici demobilizați, adăugînd: „Erau însă și alte convoaie, cu vagoane închise, ferestre zăbrelite, care și ele aduceau acasă soldați sovietici; din aceste vagoane pentru vite nu se înălța nici muzică, nici cîntec. Nimeni nu venea să-i aștepte în gări. Călătoreau zi și noapte, vapoarele acostau la cheiuri pustii, și militari sovietici, sub puternice escorte, puneau piciorul pe pămîntul natal: erau foștii prizonieri din lagărele de concentrare naziste, cei care, siliți sau de bunăvoie, îi ajutaseră, îi slujiseră pe germani; în fine, cei care, fără să fi trăit în Rusia postrevoluționară, fuseseră socotiți drept cetățeni sovietici de către aliații americani, britanici și francezi, și predați autorităților sovietice, adică la cheremul arbitrarului, nu justiției."[9] În fapt, aceste două milioane de prizonieri, aproape toți acuzați de trădare și judecați sumar pe grupuri întregi, vor popula lagărele Gulagului, cînd nu sînt condamnați la moarte și executați.

Această lichidare colectivă nu este întru nimic comparabilă cu procesele de epurare ce au loc în Occident pentru colaborarea cu inamicul. Ea cuprinde fără deosebire cetățeni vinovați de a fi servit în formațiile lui Vlasov și în altele, prizonieri de război, muncitori recrutați cu forța, fugari de ocazie sau cu intenție, emigranți. Nimănui — vinovat sau nevinovat — nu i se face dreptate. Episodul arată că înfrîngerea hitlerismului a lăsat celălalt totalitarism, cel victorios, nu doar neatins, ci atotputernic. Atotputernic, în dublul sens că n-a atenuat deloc, ba dimpotrivă, violența arbitrară exercitată împotriva propriilor săi cetățeni; și că a reușit să facă din statele democratice complici ai acestei violențe. Faptul că Anglia, America și Franța au respins deschis tradiționalul drept de azil în beneficiul lui Stalin ilustrează mai bine ca orice alt eveniment formidabila putere de persuasiune cîștigată de Uniunea Sovietică după 1941 și încununată de victoria armatelor sale. Al doilea război mondial n-a produs state totalitare, așa cum a făcut-o primul; le-a găsit, dimpotrivă, încă de la începutul său. Numai că, distrugîndu-l pe unul, l-a întărit pe celălalt. Lichidîndu-i pe Hitler și pe Mussolini, l-a ridicat pe Stalin pe culmi. Acesta din urmă n-a avut, fără îndoială, niciodată nevoie de binecuvîntarea guvernelor occidentale pentru a-și umple Gulagul. Sprijinul public dat de ele

---

[7] A. Soljenitsyne, *L'Archipel du Goulag, 1918–1956. Essai d'investigation littéraire*, 3 vol., Le Seuil, 1974–1976. *Cf.* partea a V-a, cap. 1 (vol. 3, pp. 27–31).

[8] N. Tolstoi, *Victims of Yalta*, Hodder and Stoughton, Londra, 1977, trad.: *Les Victimes de Yalta*, France-Empire, 1980.

[9] M. Heller și A. Nekrich, *op. cit.*, cap. 9, p. 375.

acestei acțiuni sinistre reprezintă însă un extraordinar surplus de legitimitate oferit dictaturii victorioase. Căci Occidentul nu se limitează la a da trup mitologiei regimului; el îi favorizează în chip direct crimele.

Așadar, ceea ce-i dă Uniunii Sovietice această extraordinară forță în opinia publică nu este totuși ideea democratică însăși, ci sensul pe care-l dă victoriei asupra Germaniei hitleriste. Faptul că U.R.S.S. a plătit prețul cel mai greu în această victorie, în alianță cu Anglia și cu Statele Unite — națiuni-matcă pentru libertate — face uitate în ochii popoarelor și procesele de la Moscova, și toasturile schimbate în 1940 între Molotov și Hitler. Sofiștii și credulii pot chiar, deopotrivă, să învăluie retrospectiv acele episoade tenebroase în lumina triumfului final: executarea lui Tuhacevski și împărțirea Poloniei nemaifiind atunci decît mijloace deplorabile, dar necesare pentru victoria asupra lui Hitler. Dar chiar această afabulație trădează sursa de la care emană puterea de influență a U.R.S.S.: judecata „istoriei" mai degrabă decît dragostea pentru democrație și pentru libertate.

În această privință, adjectivul „antifascist" servește încă, precum în anii treizeci, la mascarea naturii comunismului sovietic. El definește doar un dușman, nu un regim. În 1945, simplificările politice inseparabile de război par să-i fi dat un sens univoc, în vreme ce de fapt nu i-au suspendat niciodată ambiguitățile. I-au alcătuit însă un cortegiu sîngeros. Rămîne faptul că, foarte adesea fără îndoială, înfrîngerea nazismului este înainte de toate înfrîngerea Germaniei. Această Germanie învinsă este cea a lui Hitler, dar Germania nu l-a așteptat pe Hitler pentru a fi invadatoare în Europa în secolul XX; fie că popoarele îi sînt mai degrabă favorabile, ca ungurii, fie că-i sînt hotărît ostile, ca polonezii. Ideologia nazistă n-a răsturnat în mințile oamenilor aceste date mai vechi: dominația lui Hitler asupra Europei în 1941–1942 a fost percepută ca dominare a Germaniei. La fel, în 1945, înfrîngerea nazismului semnifică în experiența popoarelor înfrîngerea Germaniei. Victoria Uniunii Sovietice, așa antifascistă cum este, canalizează pasiunile naționale antigermane, în estul ca și în vestul Europei.

Sovieticii înțeleg perfect aceasta. În toate discuțiile Aliaților privitoare la perioada de după război, din 1943, ei au fost cei mai înverșunați în dorința de a zdrobi pentru totdeauna resorturile puterii germane, luînd în sarcina lor dosarul susținut de Clemenceau în 1918–1919. Și-au luat drept zălog teritorii mult mai întinse decît francezii la acea epocă. Nu numai că ocupă întreg estul Germaniei, Pomerania, Prusia, Brandenburg, Saxonia, Silezia, Thuringia, dar sînt hotărîți să impună o masivă translație spre vest a granițelor Poloniei, astfel încît să păstreze ce au dobîndit în 1919 și să-i despăgubească pe polonezi cu teritorii germane. Cererile lor sînt, în privința reparațiilor materiale, atît de exorbitante încît Churchill însuși le-a socotit aberante.[10] În

[10] J. P. Nettl, *The Eastern Zone and Soviet Policy in Germany, 1940–1950*, Oxford University Press, 1951, cap. 2, pp. 43–45. Dennis L. Bark și David R. Gress, *Histoire de l'Allemagne depuis 1945*, Robert Laffont, col. „Bouquins", 1992 (ed. engl.: Basil Blackwell, 1989), I, partea I, pp. 3–87.

hotărîrile de la Ialta și de la Potsdam privind punerea sub tutelă a Germaniei învinse o dată cu divizarea ei, Uniunea Sovietică a jucat mereu rolul principal, la care îi dădeau dreptul milioanele sale de morți și ravagiile făcute pe teritoriul său. În plus, ea își adaugă la capital avantajul pe care-l are asupra anglo-saxonilor de a oferi popoarelor ieșite din război o interpretare sistematică a fărădelegilor comise de germani în secolul XX. Căci înfrîngerea lui Hitler îndeamnă opinia publică să incrimineze și ceea ce l-a precedat pe Hitler, nemaivăzînd în toate acestea decît preistoria lui Hitler.

Militarismul german, vinovat deja de primul război mondial, a prădat întreaga Europă sub uniforma nazistă un sfert de secol mai tîrziu. Această propoziție care rezumă fidel sentimentul națiunilor nu este în mod special marxistă. Ea comportă totuși în a doua sa parte o definiție a nazismului care poate fi cu adevărat marxistă și care conferă prin asta un plus de forță antinazismului sovietic. Într-adevăr, Hitler n-a fost decît întruparea cea mai sălbatică a militarismului german tocmai fiindcă a „reprezentat" aceleași forțe economice și sociale care domină istoria națiunii de la Bismarck încoace: alianța dintre iuncherii prusaci și marea industrie renană.[11] Astfel încît, pentru a stinge definitiv acest focar de incendiu, nu trebuie decît să fie zdrobite pentru totdeauna respectivele forțe, naționale și sociale deopotrivă; prin aceasta antifascismul conduce firesc la exportul de revoluție, aproape înscris în misiunea Armatei Roșii.

Comunismul sovietic rămîne cu adevărat fidel, într-un sens, vechii condamnări socialiste a războiului ca fatalitate a capitalismului, ca masacru dorit de negustorii de tunuri. De data aceasta însă, spre deosebire de situația din 1914–1918, și-a adus și el contribuția și figurează printre învingători. Prin urmare, responsabilitatea celui de-al doilea război mondial a încetat, din 1941, să mai fie împărțită între puterile imperialiste, rămînînd în întregime pe umerii Germaniei lui Hitler, ca fiică a capitalismului germanic. Această nouă versiune a luptei împotriva războiului prin război are o imensă superioritate asupra celei vechi. Ea conferă un sens sacrificiilor făcute de soldați, în vreme ce defetismul revoluționar îi îndemna să-și ascundă pînă și amintirile eroice. Conferă un loc de onoare sentimentelor patriotice ale popoarelor, în vreme ce abstracția internaționalistă de ieri tindea să le discrediteze. Unul din marile secrete ale ideologiei sovietice în Europa anului 1945 este de a asocia pasiunile naționale universalismului revoluționar, de data aceasta pe calea victoriei asupra militarismului german. De cînd a devenit, sub Bismarck, principala putere din Europa, Germania și-a atras resentimente și dușmănii, din întîmplare răzbunate de Stalin.

Acest secret al influenței nu este utilizabil decît în măsură variabilă, potrivit cu țara și împrejurările. Foarte puternic asupra opiniei publice rusești, este lipsit de priză în imediat asupra germanilor învinși, supuși la o ocupație

[11] În realitate, rolul politic al acestor forțe economice și sociale a fost anihilat de Hitler. Despre „democratizarea" societății germane de către nazism, vezi David Schoenbaum, *La Révolution brune, la société allemande sous le Troisième Reich*, Robert Laffont, 1979.

dură și la enorme rechiziții de utilaje și de materii prime. Același lucru, într-un grad mai scăzut, în Ungaria, care a fost aliata lui Hitler. În cea mai mare parte a Europei centrale și central-răsăritene însă, Uniunea Sovietică, chiar cînd e temută ca mare putere, apare și drept marele frate slav, în momentul marii răfuieli cu asupritorul german: pînă într-atît încît sentimentele de revanșă care i-au animat pe ruși pot fi împărtășite de pildă de bulgari, de cehi sau de sîrbi. Chiar dacă a fost un satelit al Germaniei, Bulgaria păstrează un fond de rusofilie. Cehoslovacia își amintește că a fost abandonată la München de către Occident, iar partidul său comunist își trage o mare parte din forța sa în momentul victoriei din faptul că amestecă în chip aproape firesc patriotismul și atașamentul față de U.R.S.S. Cît despre popoarele Iugoslaviei, care s-au înfruntat în chip tragic în timpul războiului, Tito, susținut de Churchill, a reușit să le unească într-o armată de partizani care eliberează Belgradul umăr la umăr cu armata generalului sovietic Jdanov. Există oare o ilustrare mai bună a osmozei aproape providențiale pe care epoca o operează între regimul sovietic și eliberarea națiunilor aservite?

Cazul cel mai interesant este din acest punct de vedere cazul Poloniei, cel mai complex dintre toate. Războiul a început aici, în septembrie 1939, și polonezii au găsit în el cu ce să-și alimenteze, în tragedia lor, cele două pasiuni politice: dușmănia față de Germania și dușmănia față de Rusia, puterile care le-au dezmembrat mereu teritoriul. Împărțirea din 1939 a trezit amintirile rele și totodată sentimentul excepției naționale: Polonia a fost într-adevăr singura națiune din lume care a suferit și de pe urma Gestapoului, și de pe urma N.K.V.D.-ului, fiecare opresor acționînd pe propria sa parte de teritoriu cucerită printr-o înțelegere dinainte convenită. Înflăcărarea patriotismului polonez provine din sentimentul fragilității patriei, atunci cînd nu cultivă credința melancolică într-o elecție aparte a națiunii, fie ea și prin nenorocire. Celelalte popoare europene vor putea „uita" anii 1939–1940 în folosul anilor 1944–1945; polonezii însă nu, căci și-au pierdut atunci, din nou și pentru multă vreme, patria. Istoria tragediei lor, în care figurează deopotrivă masacrele naziste și deportările sovietice, îi obsedează mai mult decît erorile comise de guvernul lor înainte de război. Căci ea confirmă într-un mod cu neputință de uitat ura pe care o poartă celor două națiuni vecine. Ura față de naziști e de la sine înțeleasă. Iar teama de Rusia rămîne și după invadarea ei de către Hitler.

Polonezii n-au avut nevoie să aștepte ca germanii să facă public masacrul de la Katyn pentru a ști că zeci de mii dintre ei, majoritatea din elita națiunii, au dispărut între toamna anului 1939 și primăvara anului 1940 în adîncurile Rusiei. Ostili prin tradiție Imperiului rus, ei au găsit în comunismul sovietic un motiv suplimentar de temere. Pînă și micul Partid Comunist Polonez, produs birocratizat al Rosei Luxemburg, rămas unul din rarele locuri de simbioză iudeo-poloneză, și-a avut conflictul său cu Moscova și la Moscova: a fost dizolvat în 1938 de către Komintern după

ce majoritatea membrilor Comitetului său Central din exil au fost împușcați.[12] În orice caz ar fi fost excluși în anul următor de la consensul național format în jurul guvernului polonez în exil.

---

[12] Istoria comunismului polonez e tumultuoasă și tristă. Istoria raporturilor sale cu Kominternul este, în plus, tragică. Întemeiat încă din 1918, partidul este la început, potrivit ortodoxiei luxemburgiste, ostil independenței Poloniei, fiind partizan al alipirii sale la tînăra Republică sovietică: poziție care-și atinge paroxismul în 1920, cînd sprijină ofensiva Armatei Roșii asupra Varșoviei. Prizonier al unei rivalități antinaționaliste, pradă disputelor interne, condus de militanți evrei internaționaliști, are un foarte slab ecou în Polonia și stîrnește încă din 1924 ura lui Stalin din pricina înclinațiilor sale trotkiste: cea dintîi epurare a conducerii sale are loc la Moscova în acel an. Ceea ce nu împiedică o altă echipă, doi ani mai tîrziu, să primească o nouă admonestare din partea lui Stalin, pentru susținerea loviturii de stat militare a lui Pilsudski împotriva regimului parlamentar: eroare tactică ce avea să alimenteze timp de treizeci de ani la Moscova acuzația îndreptată împotriva partidului polonez de a fi infiltrat de agenți „fasciști".

Apoi însă, pînă la venirea la putere a lui Hitler, partidul nu mai este pentru Komintern decît un instrument accesoriu în slujba politicii germane; este pus, de pildă, să susțină, împotriva interesului național, ideea unei revizuiri a frontierelor de la Versailles în Silezia superioară și la Danzig. Continuă să fie obiectul unui control strict și al prigonirii trotkiștilor (între care Isaac Deutscher, exclus în 1932) dirijate periodic de Moscova.

Nici măcar cotitura din 1934–1935 nu-i redă un spațiu interior de manevră sau un minimum de considerație la Moscova. Deși își încetează propaganda absurdă în favoarea revizionismului german, partidul polonez e prea marcat de subordonarea sa spectaculoasă față de Komintern, și de asemenea prea slab (între cinci mii și zece mii de membri), pentru a convinge partidul socialist sau Bund-ul de sinceritatea noului său patriotism sau de necesitatea sprijinului său. De altfel, Stalin se teme de efervescența facțiunilor sale mai mult decît se încrede în utilitatea sa: dovada este că începe să lichideze, din 1934, mai mulți conducători polonezi prezenți la Moscova. În 1937–1938, are loc marea epurare: toți comuniștii polonezi aflați în Rusia sînt deportați sau uciși, începînd cu membrii Comitetului Central al partidului. Partidul însuși e dizolvat de Komintern în 1938, la o dată care nu este cunoscută cu exactitate. Rarii supraviețuitori ai comunismului polonez nu și-au datorat salvarea decît hazardului unei arestări anterioare în țara lor și adăpostului oferit de închisorile lui Pilsudski.

Motivele acestei lichidări de partea sovietică n-au fost complet elucidate. Partidul Comunist Polonez a fost întotdeauna suspect la Moscova, fiindcă era prea evreiesc, prea înclinat către trotkism și către disidența ideologică și, totodată, fiindcă era pur și simplu prea polonez: această din urmă trăsătură favorizată de linia antifascistă de la mijlocul anilor treizeci. În orice caz, proximitatea geografică între Polonia și U.R.S.S. face ca Stalin să trebuiască să se bazeze mai mult, în caz de nevoie, pe Armata Roșie decît pe un mic partid fără influență, susceptibil de a fi antrenat de sentimente naționaliste. În fine, s-ar putea ca în 1938 să-și pregătească virajul în direcția lui Hitler. În acest caz, partidul polonez va fi fost prima victimă a pactului germano-sovietic.

Vezi cu privire la această problemă: N. Bethell, *Le Communisme polonais 1918–1971. Gomulka et sa succession.* Prefață și postfață de G. Mond, trad. din engl. de A. Mond, Le Seuil, 1979; M. K. Dziewanowski, *The Communist Party of Poland, an Outline of History*, Harvard University Press, 1976; Jan B. de Weydenthal, *The Communists of Poland, an Historical Outline*, Hoover Institution Press, 1978. În sfîrșit, cu privire la raporturile nefericite dintre intelectualii polonezi și comunism există admirabila autobiografie a lui Alexandre Wat: *Mon siècle, confession d'un intellectuel européen*, prefață de Czeslaw Milosz, ed. de Fallois-L'Âge d'Homme, 1989.

Căci invazia germanilor, apoi a rușilor, n-a întrerupt continuitatea statului. Originalitatea cazului polonez ține de faptul că țara are un guvern legal alcătuit în Franța la 30 septembrie 1939, în jurul marilor partide ale fostei opoziții, căci regimul zis „al coloneilor“[13] s-a prăbușit. Acest guvern are o armată care a luptat întîi de partea Franței, apoi a Angliei; a condus de la Londra rezistența internă poloneză, timpurie, puternică prin număr, extraordinară prin curaj și eficacitate. Izgonindu-i pe germani dinaintea sa în 1944, Armata Roșie a găsit, așadar, la intrarea în țară, o Polonie națională, ba chiar naționalistă, ca partener de dialog. „Abandonarea“ insurecției din Varșovia a fost primul său avertisment.

Problema poloneză reprezintă domeniul celui mai mare dezacord dintre Aliați privitor la perioada de după război. Simbolică în cel mai înalt grad, ea ilustrează istoria contradictorie a războiului și totodată imposibilitatea unei păci durabile în Europa. Noua graniță orientală a Poloniei este cea trasată prin pactul germano-sovietic din august 1939 și consfințită de invazia rusească de la mijlocul lui septembrie: cum să fie ea acceptată de guvernul polonez în exil, născut tocmai pentru a se opune dezmembrării patriei? De partea sa, U.R.S.S. nu poate concepe că trebuie să accepte, drept preț al sacrificiilor făcute din 1941 de soldații săi, abandonarea cîștigurilor teritoriale din 1939 și renașterea unei Polonii naționaliste; la urma urmelor, granița din 1939 reproduce aproape perfect linia Curzon[14], ceea ce îi conferă un soi de legitimitate istorică. În orice caz, cum am văzut, situația militară a tranșat chestiunea. Această constatare nu epuizează însă sensul eșecului suferit de guvernul Mikolajczyk; căci eșecul acesta este politic și totodată militar. Stalin se sprijină pe forța armatei sale, dar nu doar pe această forță. Opinia publică a popoarelor democratice, care l-a detestat în 1939–1940, a trecut în tabăra sa în același timp în care el însuși schimba tabără. Pentru polonezii de la Londra lucrurile s-au întîmplat invers: eroic în 1939, guvernul în exil a rămas o himeră în 1944. Și asta fiindcă a concentrat două războaie într-unul singur și fiindcă îl mai poartă încă pe primul în vreme ce al doilea se termină. Este în continuare antinazist și antisovietic, în vreme ce forța de influențare a opiniei regăsită de Uniunea Sovietică a dezarmat antisovietismul prin antinazism.

Iată de ce istoria polono-rusă nu se reduce la o simplă capitulare a guvernului polonez de la Londra în fața Comitetului de la Lublin, venit în furgoanele rusești. Căci pînă și antisovietismul polonez, probabil cel mai violent din Europa alături de cel al țărilor baltice, cedează o parte din vigoarea sa spiritului vremii, într-atît de mare e ura stîrnită de Germania nazistă. Polonia a fost devastată metodic. A pierdut trei milioane de oameni — fără a-i include aici pe evrei; națiunea a trecut printr-o încercare cumplită, comparabilă doar

[13] Începînd din anii treizeci, Polonia este guvernată, sub autoritatea mareșalului Pilsudski (mort la 12 mai 1935), de colonei care ocupă posturile-cheie în stat, de pildă Josef Beck la Externe.

[14] *Cf. supra*, pp. 368–369.

cu cea a Ucrainei sau a Rusiei. În vreme ce-și închipuie că e avanpostul Occidentului la răsărit, Hitler a considerat-o doar ca un Occident al slavilor: devastată și asasinată atît pentru ceea ce pretinde că este, cît și pentru ceea ce este. Numai evreii, poporul universal, se află deasupra ei pe scara nazistă a disprețului și urii. Dar dacă spectacolul exterminării evreilor nu este suficient pentru a stinge antisemitismul polonez, cel puțin nenorocirea trăită împreună de națiunile slave și desfășurarea victorioasă a Armatei Roșii fac ca în opinia publică, în cea poloneză chiar, ura față de Germania să treacă înaintea temerii față de Rusia. Cînd trupele sovietice determină retragerea Wehrmachtului pe teritoriul polonez, în a doua jumătate a anului 1944, ele sînt primite, fără îndoială, cu sentimente amestecate și cu suspiciuni întărite de inactivitatea lor calculată din momentul insurecției din Varșovia.[15] Rămîne însă faptul că ele au eliberat Polonia de sub ocupația nazistă și că pun capăt uneia dintre cele mai cumplite epoci din istoria națiunii.

Așa cum s-a desfășurat în cele din urmă, războiul interzice așezarea pe picior de egalitate a celor doi inamici tradiționali ai independenței poloneze. Observația, evidentă în 1944, rămîne valabilă și în anii ce au urmat, chiar dacă comportamentul sovietic confirmă avertismentele pesimiste ale membrilor guvernului de la Londra sau ale naționaliștilor din Armata din interior. Căci obținerea din partea Aliaților a recunoașterii liniei Curzon și a preponderenței oamenilor săi de încredere asupra polonezilor de la Londra în Comitetul de la Lublin nu este suficientă pentru U.R.S.S. Ea a întreprins, încă din octombrie 1944, imediat după înfrîngerea insurgenților la Varșovia, o supunere generală a țării, eliberată și cucerită deopotrivă. În vreme ce Stalin își manifestă printr-o spectaculoasă recepție la Moscova sprijinul acordat Comitetului polonez de eliberare națională, acesta, ajutat de N.K.V.D., s-a angajat de îndată în lupta contra detașamentelor Armatei clandestine, care rămîne fidelă Londrei. Politica faptului împlinit e în plină desfășurare și va merge pînă la capăt.[16] Churchill și Roosevelt au crezut că Stalin s-ar putea mulțumi cu linia Curzon mărginind o Polonie prietenă, dar liberă. S-au înșelat. „Unchiul Joe" nu concepe această Polonie prietenă decît condusă de la Moscova, prin intermediul oamenilor săi de încredere, crescuți în serai.

Cu toate acestea, noua confiscare a independenței poloneze extrage din evenimentele ce au precedat-o circumstanțe favorabile, care au acționat în același sens cu raporturile de forță. În exterior, opinia publică internațională, izbită de caracterul și amploarea crimelor naziste, tinde să înscrie politica sovietică din Polonia în capitolul precauțiilor împotriva eventualei renașteri a militarismului german. În Polonia chiar, argumentul are o pertinență deosebită datorită noilor frontiere ale națiunii. În schimbul a tot ce a trebuit

---

[15] Extrag această remarcă din numeroasele convorbiri pe care le-am avut asupra acestui subiect cu prieteni polonezi ce au fost martori sau actori ai acelei perioade din istoria lor.

[16] Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948*, trad. americană, University of California Press, 1991.

să cedeze Uniunii Sovietice la est, țara a obținut[17] compensații la vest, cuprinzînd o sută de mii de kilometri pătrați de teritorii germane. Această translație a întregii Polonii către vest, translație care atrage expulzarea forțată a milioane de germani, implică în viitor un contencios germano-polonez ce oferă U.R.S.S., garantă a noilor frontiere, situația de aliat indispensabil al Poloniei. Astfel, comuniștii locali, dispunînd în propria lor țară doar de o slabă minoritate din cauza dependenței față de Moscova, pot cel puțin, în compensație, să urmeze înclinația antigermană a naționalismului polonez.

Distrugînd progresiv numeroasele nuclee ale rezistenței militare față de regimul instalat de ei — acest război cu rezistenții va dura pînă în 1947 —, comuniștii pot în plus să-și revendice apartenența la rezistența antinazistă, în care au jucat doar un rol foarte palid, și ale cărei ultime batalioane le distrug acum. Continuînd lupta clandestină în întinsele păduri poloneze după înfrîngerea Germaniei, resturile armatei secrete pot fi denunțate ca nemaiascultînd decît de motive partizane sau, mai rău, de îndemnuri venite de la Londra sau de la Washington. Mare parte a opiniei publice care, în grade diferite, privește cu simpatie lupta împotriva stăpînirii sovietice a țării se află supusă acestui puternic șantaj: încă de la începutul anului 1946, Mikolajczyk, polonez de la Londra în guvernul dominat de oamenii de la Lublin, este acuzat de Gomulka că e agent al Occidentului[18], pentru că se opune unirii partidului său cu blocul socialisto-comunist. Sub această formă, însușirea temei naționale de către comuniști nu oferă privirii decît aspectul său instrumental și mincinos. Ea comportă însă și o parte de realitate, în măsura în care acceptăm să luăm în considerare mai puțin luptele pentru putere și mai mult epoca în general.

Germania a fost înfrîntă. Popoarele însă își trăiesc istoria potrivit unui ritm decalat în raport cu evenimentele. Învinsă, ocupată, discreditată, Germania este încă și mai detestată decît în zilele dominației sale. Amintirile atrocităților comise de armata sa sînt proaspete de tot, iar teama stîrnită de forța ei a dispărut; capitularea germană a conferit temei pericolului german întreaga sa rezonanță: formidabil sprijin oferit imaginii Uniunii Sovietice în Europa, exemplul polonez constituind aici cea mai bună ilustrare. Căci în chiar momentul în care fosta „armată din interior" a schimbat adversarul, comuniștii polonezi întorc împotriva ei înțelesul luptei sale anterioare. Ea s-a bătut împotriva asupririi naziste. Ei continuă aceeași luptă împotriva pericolului german.[19]

---

[17] Cu titlu provizoriu, la Conferința de la Potsdam. Se știe că acest provizorat nu va fi niciodată oficializat printr-un tratat de pace definitiv între Aliați.

[18] K. Kersten, *op. cit.*, cap. 6, p. 245.

[19] Privitor la ambiguitățile raportului sovieto-polonez după război și condițiile în care s-a efectuat supunerea Poloniei, nimic nu e mai interesant decît cele două cărți ale lui Czeslaw Milosz: *La Prise du pouvoir*, trad. fr., Gallimard, 1953, și *La Pensée captive*, trad. fr., Gallimard, 1953.

Dovadă: faptul că extind frontierele patriei, expulzînd din casele lor milioane de germani, pînă și de pe pămînturile din Pomerania și din Prusia Orientală care au fost tocmai leagănul iuncherilor și al militarismului germanic. Riscul unei posibile revanșe apare înscris în această vastă expropriere, care dă noii Polonii un rol de avanpost al păcii mondiale. Motiv în plus pentru a descotorosi patria de răii săi păstori tradiționali, toată acea lume, alcătuită din mica nobilime, lideri „țărani" și catolici din alte vremi, care n-a reușit să apere țara împotriva Germaniei și care refuză s-o reconstruiască în înțelegere cu Rusia. În ciuda Katynului — culpabilitatea sovietică este încă îndoielnică, în epocă, în mintea multora —, lista argumentelor comuniste din 1945 în Polonia este astfel departe de a fi lipsită de substanță, și am greși dacă i-am nesocoti, retrospectiv, forța: căci ar însemna să nesocotim de asemenea tot ce a alcătuit prestigiul U.R.S.S. în acea epocă, chiar și la popoarele din Europa care-i sînt cel mai puțin favorabile. De altfel, luînd în considerare urmarea istoriei, dominația sovietică asupra Poloniei nu va îmbrăca niciodată caracterul sălbatic al asupririi naziste, chiar dacă a fost mult mai durabilă. Spre deosebire de nazism, care a martirizat de preferință popoarele europene din afara Germaniei, victima cea mai de plîns a bolșevismului a fost poporul rus, leagănul său.

În afara frontierelor sale, mișcarea comunistă dovedește în ceasul victoriei o extraordinară capacitate de adaptare la noua situație hegemonică a U.R.S.S. în Europa centrală și răsăriteană. Pe de o parte, ea posedă în patrimoniul său ideologic datele prin intermediul cărora să prezinte o interpretare universalistă a acestei hegemonii; e suficient să impute nazismul marelui capital german și celor robiți lui pentru a face din fiecare regim instalat sub egida sa în țările „eliberate" de Armata Roșie un succes al democrației și al păcii. Doctrina schițată de Komintern încă din anii treizeci[20] își atinge forma desăvîrșită în 1945: victoria forțelor progresiste, și mîine a socialismului, trece prin extinderea lumii sovietice.

Pe de altă parte, victoria militară îi permite U.R.S.S. să întoarcă în favoarea sa ideea națională, batjocorită pretutindeni de ocupația nazistă, chiar și la popoarele care au fost aliate cu Germania, ca România și Ungaria. În momentul în care Stalin poate realiza cu succes, și pe scară mare, politica de satelizare a statelor străine pe care o schițase, înaintea războiului, în Spania, el găsește de asemenea în starea de spirit a popoarelor scăpate de război destule sentimente antigermane pentru a da viață iluziei unei adevărate reînnoiri naționale. Este moștenirea postumă a hitlerismului: aceea de a da partidelor comuniste din atîtea țări ale Europei rolul de campioni ai independenței regăsite.

Punînd astfel stăpînire pe ideea națională, mișcarea unește în folosul său cele două mari pasiuni politice ale democrației din secolul XX, națiunea și

[20] *Cf. supra*, pp. 272–273.

revoluția. După primul război mondial, pasiunea națională fusese mobilizată de fascism și întoarsă împotriva pasiunii revoluționare întruchipate de bolșevism. La sfîrșitul celui de-al doilea, înfrîngerea Germaniei naziste eliberează sentimentele naționale ale popoarelor europene în folosul comuniștilor: fie că aceștia și-au asigurat, ca în Iugoslavia, hegemonia în rezistența armată opusă ocupantului; fie că sînt, ca în Polonia, reprezentanții inevitabili ai noului contract dintre națiune și istorie. Între aceste două extreme, o întreagă serie de cazuri intermediare. Pretutindeni însă, în grade diferite, șocul războiului, dinamica victoriei, sentimentul inevitabilului, discreditarea vechilor elite, în sfîrșit ura față de Germania asigură Rusiei sovietice sprijinul unei speranțe naționale în țările pe care se pregătește să le supună.[21] Dispozitivul de la Versailles s-a prăbușit fără glorie, iar Occidentul și-a pierdut în această prăbușire întreg creditul. Dominarea germană care a urmat a unit aroganța cu sălbăticia. Acum e ceasul rușilor, drapați în ideea revoluționară. Nimeni nu-și închipuie că, după ei, singura care să merite a fi regretată va fi Austro-Ungaria.

În această resurecție, chiar efemeră, a popoarelor supuse, oprimate sau martirizate de Germania nazistă, există un mare absent: poporul evreu, numeros pe aceste pămînturi încă de secole, nu de mult risipit în acest mozaic nesigur de naționalități, iar din 1941 obiect al celei mai vaste tentative de exterminare care a avut loc în istorie. Totuși, nenorocirea sa nu are încă un nume. Ar însemna să fim părtinitori dacă am acuza de această lipsă doar Uniunea Sovietică, de vreme ce Churchill și Roosevelt, care cunoșteau din 1943 dimensiunea tragediei, nu au vorbit nici ei despre ea și n-au făcut nimic deosebit pentru a-i pune capăt.[22] Rămîne faptul că, de la începutul hitlerismului, Stalin n-a manifestat niciodată nici cea mai mică compasiune pentru evrei. Ba are chiar o opinie fundamental ostilă evreilor. Înainte de război, a închis în mod deliberat teritoriul sovietic victimelor germane ale persecuției antisemite.

De la începutul războiului, a privit întotdeauna cu suspiciune sutele de mii de evrei polonezi care au fugit de Hitler în U.R.S.S., mai întîi în toamna anului 1939, apoi în lunile care au urmat atacului din iunie 1941: se temea de ei pentru că erau de două ori străini, ca evrei și ca polonezi. Mai multe

---

[21] Nu uit că Ungaria a fost aliata Germaniei, și de asemenea România pînă la lovitura de stat a regelui Mihai la 23 august 1944. Dar chiar și în aceste țări, ideea unei renașteri naționale conduse sau susținute de partidele comuniste locale nu este pur și simplu produsul ocupării lor de către Armata Roșie (*cf.* François Fejtö, *Histoire des démocraties populaires*, Le Seuil, col. „Points", 1972, partea I, cap. 5, „Le sort des trois satellites de l'Allemagne").

[22] M. Marrus, *The Holocaust in History*, University Press of New England, 1987. *Cf.* și: B. Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945*, Oxford University Press, 1979; W. Laqueur, *The Terrible Secret: An Investigation into Suppression of Information about Hitler's „Final Solution"*, Weidenfeld P. Nicholson, 1980. D.S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–1945*, Pantheon Books, 1984.

zeci de mii din rîndul acestor nefericiți vor încheia acest exod în Gulag.[23] Ceva mai tîrziu, în 1944–1945, Armata Roșie eliberează clase și națiuni. Nu găsește însă nici un cuvînt, în vocabularul său, pentru tragedia evreiască. Cînd intră în Auschwitz, în ianuarie 1945, nimic din ceea ce a găsit acolo nu răzbate în Occident. Trebuie așteptată luna mai, și o cerere engleză, pentru a obține un raport oficial, a cărui versiune difuzată la radio nu conține cuvîntul „evreu".[24]

La națiunile est-europene eliberate și ocupate de armata sa, Stalin găsește un motiv suplimentar de a nu ține deloc seama de evrei în victoria asupra nazismului. Căci aceste națiuni păstrează adesea prejudecăți antisemite care au supraviețuit masacrului organizat împotriva evreilor.[25] Sentimentul lor național este inseparabil de aceste prejudecăți. Ajunge faptul că îi este indirect opusă marea proporție de evrei refugiați în „nomenklatura" micilor partide comuniste locale: printr-un soi de rivalitate compensatorie, acești conducători vor trebui să-și facă uitate de două ori originile — fiind cei mai patrioți între patrioți, în țările lor respective, și cei mai fideli Moscovei între fidelii Moscovei, în mișcarea comunistă internațională. Astfel, martiriul evreilor va ajunge să se piardă în cel al națiunilor, iar ponderea nefericirii sale va ajunge să fie înscrisă în contul creditor al Armatei Roșii, în fiecare dintre aceste națiuni. După Auschwitz și Treblinka, evreii supraviețuitori mai plătesc și prețul ridicat al faptului că nu au patrie.

*

În Occident, popoarele au fost eliberate de sub ocupația germană de către armata americană. Ele nu cunosc Armata Roșie decît de la radio, prin prisma relatărilor privind faptele sale, de la Stalingrad la Berlin. Ignoră nu numai abuzurile comise de soldații săi, chiar și în cazul națiunilor prietene, dar și climatul politic de intimidare pe care-l transportă în furgoanele sale. Sînt cu atît mai înclinate s-o slăvească cu cît regăsesc în succesele sale o Uniune Sovietică împodobită cu multe din propriile lor amintiri și speranțe.

Statele Unite, copilul emancipat al Europei, au revenit aici pentru a doua oară în acest secol, în ajutorul Occidentului. E multă vreme însă de cînd ele nu mai fac parte din amintirile Europei. Au inventat o societate atît de originală și atît de puternică, încît constituie în ea însăși o specie de democrație modernă, deosebită, prin definiție și prin voință, de tot ce există în Europa, și ținîndu-se de altfel deliberat departe de politica de pe vechiul continent, cît mai mult timp cu putință. Americanii au fost mereu fideli hotărîrii care

[23] M. Marrus, *op. cit.*, cap. 8, pp. 172–176. *Cf.* de același autor: *The Unwanted: European Refugees in the XXth century*, Oxford University Press, 1985, pp. 194–200, 241–252.

[24] M. Marrus, *op. cit.*, cap. 8, pp. 175–176.

[25] Pogromuri antisemite mai au încă loc în Polonia de după război. De exemplu la Cracovia, în august 1945, la Kielce, în iulie 1946. *Cf.* K. Kersten, *op. cit.*, partea a II-a, cap. 5, pp. 214–220.

i-a definit ca națiune: au părăsit țărmurile Europei pentru a întemeia un contract social nou de cealaltă parte a oceanului. Această hotărîre, luată de milioane de oameni în cursul ultimelor secole, comportă și o renunțare la rolul de model revoluționar în Europa: virtualitățile utopice ale societății americane presupun părăsirea Europei de către europeni. De altfel, în realitatea ei, ea este deopotrivă prea amestecată cu credința creștină și prea încrezătoare în spiritul de liberă inițiativă pentru a-i seduce pe toți aceia care nu pot gîndi viitorul democrației decît separat și de creștinism, și de capitalism: copiii nenumărați ai Revoluției franceze.

U.R.S.S., dimpotrivă, s-a instalat în această filiație. Ea a devenit mai mult ca niciodată depozitara acestei moșteniri. Pentru a o regăsi în acest rol, stînga europeană nu trebuie să caute prea adînc în propria ei memorie. Ajunge să se gîndească la glorioșii ani ai antifascismului. Alianța Uniunii Sovietice cu democrațiile anglo-saxone a confirmat pe plan internațional strategia fronturilor populare și totodată dubla natură a comunismului, care unește apărarea democrației și lupta pentru revoluție. Războiul și-a adus tributul de sînge în susținerea acestui argument, căruia îi oferă și validarea forței. A discreditat pacifismul, atît de influent în opinia publică franceză și engleză înainte de 1939: acesta s-a dovedit în cel mai bun caz neputincios, în cel mai rău — complice cu Hitler. Discreditare ce atinge deopotrivă stînga necomunistă și dreapta în general, vinovate împreună de politica de *appeasement* față de Germania nazistă între 1936 și 1938. Căci paradoxul situației morale de după război ține de faptul că opinia publică din Occident pare să fi uitat pactul germano-sovietic, amintindu-și doar de acordurile de la München care l-au precedat. Neputînd să mai acuze o Uniune Sovietică martiră și victorioasă, ea întoarce împotriva Occidentului însuși, sau mai degrabă împotriva conducătorilor săi din acea perioadă, acuzația de a fi vrut să scape de un război inevitabil și drept. Victoria sovietică își întinde, după producerea evenimentelor, pînza de semnificații peste tot ce s-a întîmplat înaintea ei. Grație acestei victorii, U.R.S.S. nu mai întrupează sensul istoriei doar ca urmare a unei ideologii, ci ca urmare a sacrificiului soldaților săi și a triumfului armatelor sale. Întărită de experiența universală pe care a reprezentat-o războiul împotriva lui Hitler, imaginea sa e destul de puternică pentru a remodela nu numai ideile, ci și amintirile.

În această privință, estul și vestul Europei se află începînd din 1945 în situații diferite. Nazismul a fost o tragedie europeană, fiindcă supusese aproape întreaga Europă, de ambele părți ale Germaniei; toate popoarele cucerite i-au îndurat asuprirea, în mod inegal fără îndoială, dar toate își amintesc de ea ca de un dezastru trăit pe propria lor piele. În schimb, comunismul învingător se va instala doar în țările eliberate de Armata Roșie. El nu va fi o experiență reală în Europa decît pînă la Varșovia și Praga. În Vest, el își urmează calea imaginară, idealizată de conjunctura din 1945, independentă de realitatea istorică. În Europa centrală și răsăriteană, înfrîngerea lui Hitler dezvăluie realitatea comunismului. În Europa occidentală, întărește

iluzia acestuia. Universalitatea aparentă a mișcării se află de fapt la originea unei falii în conștiința europeană, ale cărei efecte se mai fac încă simțite.

În acea epocă, în Occident, comunismul nu mai are dușmani fățiși. Aceștia din urmă se ascund — sau tac. Limba de lemn „antifascistă" a invadat toată scena politică, trăgînd după ea minciunile, litotele și omisiunile sale. Orice critică la adresa Uniunii Sovietice este prin definiție proscrisă: a te angaja pe această cale ar însemna o concesie făcută fascismului, dacă nu cumva un pas către reabilitarea sa. Încă o dată, nu cunosc martor mai veridic al acestei stări provizorii de năuceală a opiniei publice decît George Orwell, scriitorul cel mai răzvrătit împotriva înclinației totalitare a secolului. Imediat după război, vorbind despre o reuniune a PEN-Clubului destinată sărbătoririi tricentenarului pamfletului lui Milton *Areopagitica*, Orwell se indignează de faptul că există mai puțină libertate intelectuală în epoca sa decît în cea a lui Milton.[26] De ce? Motivele acestei stări de lucruri provin mai puțin din persecuție cît din evoluția societăților moderne: puterea banului, a statului, pasivitatea crescîndă a mulțimii, în sfîrșit războiul, instrumentul prin excelență al cretinizării mulțimii. Alături de acești adversari ascunși, libertatea are și dușmanii săi declarați, forțele totalitare, al căror spirit e departe de a se fi stins: dimpotrivă, el este mai puternic ca niciodată, purtat pe aripile comunismului victorios. Scriitorul, care n-a scris încă *1984*[27], cunoaște deja, din timpul războiului din Spania, ponderea minciunii în propaganda sovietică. Și o resimte mai mult ca niciodată. În ciuda slăbiciunii micului partid comunist, „mitologia sovietică" este într-adevăr omniprezentă în viața publică engleză; devenită total independentă față de sprijinul acordat de extrema stîngă, această mitologie explică modul în care a fost posibil ca Anglia să repatrieze în U.R.S.S. atîția prizonieri de război și atîtea „persoane strămutate" de naționalitate sovietică, împotriva voinței lor și fără ca nimeni să spună ceva în presă. „Ceața de minciuni și de false informații, mai scrie Orwell, ce învăluie subiecte precum foametea din Ucraina, războiul din Spania, politica rusească în Polonia etc. nu este în întregime rezultatul unei incorectitudini conștiente; dar orice scriitor sau ziarist care este simpatizant al U.R.S.S. — simpatizant în sensul dorit chiar de ruși — trebuie să accepte falsificarea deliberată a chestiunilor esențiale."[28]

Această minciună nu este un fenomen tranzitoriu, așa cum cred sau spun comuniștii așa-zis mai subtili decît alții, dornici să regăsească — doar că mai tîrziu — preocuparea burgheză pentru adevăr. Căci pentru acest tip de putere

---

[26] G. Orwell, „The Prevention of Literature", *Shooting an Elephant and other Essays*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1950; trad.: „Où meurt la littérature", *Essais choisis*, Gallimard, 1950, p. 207.

[27] George Orwell concepe *1984* încă din februarie 1943, dar se dedică mai întîi cărții *Ferma animalelor* publicată la 17 august 1945. Moartea soției sale Eilen și alte lucrări amînă terminarea cărții pînă în octombrie 1948 și publicarea ei pînă la începutul lui iunie 1949. Orwell moare la 21 ianuarie 1950.

[28] G. Orwell, „Où meurt la littérature", *op. cit.*, p. 207.

„istoria este ceva care trebuie mai degrabă creat decît învățat. Un stat totalitar este de fapt o teocrație, iar casta sa conducătoare, dacă vrea să rămînă la conducere, trebuie să fie considerată infailibilă"[29]. De aici faptul că ortodoxia pe care o răspîndește, chiar și în afara granițelor sale, prin tirania acceptată a autocenzurii reprezintă o primejdie mai mare chiar decît puterea banului sau a birocrației. Ea corupe de la rădăcină viața artei și a ideilor pe care le degradează făcînd din ele deghizări ale experienței. Ea face imposibilă literatura: omenirea își pierde în ea de bunăvoie libertatea.

Orwell a zugrăvit situația ideologică de după război așa cum se vedea ea de la Londra. Cum se vedea ea însă de la Paris?

Soarta francezilor în secolul XX este de a suporta greu și victoria, și înfrîngerea. Învingătoare în 1918, Franța n-a avut nici resortul moral, nici viziunea istorică, nici talentul diplomatic, nici creșterea demografică, nici forța militară care să-i dea posibilitatea de a administra durabil o situație de preponderență în Europa continentală. Înfrîntă în 1940, n-a evitat nici autoflagelarea, nici revanșa dreptei împotriva stîngii sub privirile dușmanului, nici inițiativa lipsită de glorie, dar manifestată de timpuriu și în chip deliberat, de persecutare a evreilor. În 1945, se află într-o situație inedită: nici învingătoare, nici învinsă, sau mai degrabă deopotrivă victorioasă și învinsă. Grație lui de Gaulle, grație armatelor pe care acesta le-a putut mobiliza, grație rezistenței din interior, ea a reușit să obțină — cu greu și *in extremis* — un loc marginal la masa învingătorilor, în momentul capitulării. N-a fost însă prezentă nici la Ialta, nici la Potsdam. Nimeni nu uită cu adevărat că a capitulat în iunie 1940 și că n-a contribuit decît în chip marginal la victoria finală.

Francezii o știu mai bine ca oricine. Ce popor e oare mai obișnuit cu fragilitatea grandorii naționale, și, de altfel, ce popor e mai sensibil la ea? De la 1815, istoria i-a fost apăsată de un deficit de glorie militară: dezastrul de la Sedan a agravat frustrarea, însă Joffre și Foch aveau să-l răzbune. Înfrîngerea din primăvara anului 1940 readuce sentimentul de umilire națională ducîndu-l la extrem, într-atît a fost de rapidă și de totală. Regimul de la Vichy consfințește acest sentiment, sub pretext că-l alină. Căci existența unui guvern francez sub protectorat german mai mult sau mai puțin mascat, larg susținut, cel puțin la început, de opinia publică, limitează răsunetul apelului din 18 iunie, atît în imediat cît și în istorie. De Gaulle a vrut să exorcizeze înfrîngerea provizorie prin participarea Franței la victoria finală. Această înfrîngere însă, oficializată la Vichy, a fost în cele din urmă anulată de americani și de englezi — fără a vorbi de ruși în cealaltă parte a Europei — mai degrabă decît de armatele franceze. Opinia publică națională este gaullistă în 1944, după ce în 1940 fusese pentru Vichy: semn că a *urmat* războiul, mai mult decît l-a cîștigat. Prăbușirea din 1940 nu este ștearsă din memoria colectivă prin victoria din 1944–1945, așa cum Sedan fusese răzbunat la

[29] *Ibid.*, p. 209.

Marna. De Gaulle le dă francezilor posibilitatea de a nu se mai gîndi la ea, dar nu de a o uita, și cu atît mai puțin de a o anula. Căci tocmai nevoia de a uita împiedică uitarea. Francezii și-au sărbătorit eliberarea, în august 1944, dar victoria de la 8 mai 1945 nu scoate pe nimeni în stradă.[30] Franța iese din război ca o națiune rănită, condusă de vindecătorul său.

Există însă, e adevărat, și o altă posibilitate, cu condiția să fii de stînga. Nucleul dur al acesteia este partidul comunist, înconjurat de o constelație de sateliți. El a jucat un rol important în rezistență, fiind principalul său pol în cadrul stîngii, mai întîi izolat, apoi printr-o alianță cu celelalte forțe, sub autoritatea mai mult nominală decît reală a generalului de Gaulle. Mulți dintre cei care-l părăsiseră în 1939 au revenit începînd cu anul 1941. Și mai mulți încă ajung, pe măsură ce se desfășoară războiul, să admire acțiunile sale împotriva ocupantului, curajul militanților săi. Simțul organizatoric, talentul manipulării, puncte forte ale repertoriului bolșevic, rezolvă restul: în momentul eliberării teritoriului, P.C.F. apare atît de puternic și de „național" încît timp de cîteva săptămîni, la sfîrșitul verii lui 1944, autoritatea sa pare să amenințe autoritățile numite de către de Gaulle.[31]

Și în Occident comunismul iese din război învești mîntat în culorile naționale. În raport cu Estul, absența Armatei Roșii îl dezavantajează în privința puterii, dar îi servește propaganda; tot ce este sovietic păstrează, prin ea, o forță pur imaginară, cu neputință de raportat la realitate. Referință puternică și totodată îndepărtată, U.R.S.S. este eliberatoare fără a fi prezentă: situație ideală pentru imaginea patriotică a comunismului francez.

Această imagine este și ea o iluzie, căci partidul din 1944–1945 rămîne cel din 1939–1940 prin concepțiile sale strategice, prin dependența față de Moscova și prin cadrele sale de bază. Schimbîndu-și orientarea în 1941, el nu și-a schimbat natura mai mult decît a făcut-o regimul intern al U.R.S.S. sau politica internațională a lui Stalin. Dacă francezii nu reușesc să uite anul 1940, iar partidul comunist nu reușește nici el să și-l șteargă din amintire, e pentru motive diferite: acest episod din istoria sa pune sub semnul îndoielii atît tradiția sa antifascistă, cît și continuitatea politicii sale naționale îndrep-

---

[30] Vezi de pildă contrastul, descris de Raymond Aron, dintre 11 noiembrie 1918 și 8 mai 1945: „Noiembrie 1918... Cum era Parisul în ziua armistițiului, a doua zi după armistițiu — nimeni nu-și poate închipui, e un lucru ce trebuia văzut. Oamenii se îmbrățișau pe stradă. Toți: burghezi, muncitori, funcționari, tineri, bătrîni; era o nebunie populară, dar o nebunie veselă... În mai 1945, dimpotrivă, Parisul era cuprins de o tristețe de moarte. Așa am simțit-o eu. Îmi amintesc de o discuție cu Jules Roy în acea zi. Era ca și mine frapat de această tristețe, de lipsa de speranță. Era victoria Aliaților mai mult decît a Franței. Nimic nu semăna cu manifestările de entuziasm din noiembrie 1918" (Raymond Aron, *Le Spectateur engagé*, Julliard, 1981, p. 110).

Despre soiul acesta de tristețe de fanfaron care a marcat Parisul în acea vreme, vezi amintirile scriitorului englez Malcolm Muggeridge, *Chronicles of Wasted Time*, Collins, Londra, 1973, vol. II, „The Infernal Grove", cap. 4, „The Victor's Camp".

[31] Philippe Buton, *Les Lendemains qui déchantent. Le Parti communiste français à la Libération*, Presses de la Fondation des sciences politiques, 1993.

tate împotriva Germaniei. E și motivul pentru care anul în cauză rămîne secretul cel mai bine ascuns, și cel mai aprig păzit, din acea perioadă: e de ajuns să-l evoci pentru a-ți atrage excomunicarea unui partid devenit prea naționalist pentru cîtă obedienţă arătase, cu patru ani înainte, în raport cu apropierea germano-sovietică, stăruind însă mai mult ca oricînd în anatemizarea adversarilor săi. Din lungul șir de amintiri refulate pe care anul 1940 l-a lăsat francezilor, politica comunistă din acea epocă nu e decît un element secundar în comparație cu dimensiunea crizei naționale pe care a declanșat-o prăbușirea țării. Episodul capătă însă în 1944 un relief ascuns, cu atît mai semnificativ cu cît partidul comunist pretinde că întrupează prin excelență continuitatea națională, în raport cu guvernul de la Vichy, desigur, dar și, într-un mod mai subtil, în raport cu de Gaulle.

Exemplul francez permite, mai bine ca oricare altul poate, să se înțeleagă forța și slăbiciunea liniei patriotice, cu rezonanțe aproape șovine, adoptată de mișcarea comunistă internațională. Într-o Europă scăpată de asuprirea nazistă, exaltarea independențelor naționale și a sentimentelor antigermane și antinaziste inseparabile de acestea permite capitalizarea sensului războiului în favoarea Uniunii Sovietice și a partidelor comuniste locale. Ideea e cu atît mai profitabilă cu cît victoriile spectaculoase ale Germaniei între 1939 și 1941 au lipsit țările cucerite de baza lor politică și morală; smulse din trecutul lor, nesigure de viitor, nenorocite în prezent, aceste țări au avut destule motive de a nutri resentimente față de conducătorii lor de dinainte de război, ajungînd, la sfîrșitul războiului, să-i deteste pe aceia dintre ei care au simpatizat, sau au pactizat, cu germanii. Acest soi de vid lasă loc unor partide comuniste ce anunță programe de renaștere națională. Tradiția iacobină le oferă mijloacele prin care să unească universalismul antinazist cu un șovinism antigerman. Dar, pe de altă parte, neputința acestor trîmbițări patriotice ține de faptul că se fac auzite prin două tipuri conflictuale de amintiri: amintirile rezistenței și cele din 1939–1940. Cele mai recente le-au acoperit pe cele mai vechi, deși nici una nu e cu adevărat veche; amintirile plăcute le alungă însă pe cele neplăcute. Iar tentativa de coexistență pașnică cu ocupantul schițată de P.C.F. în vara anului 1940 beneficiază de refularea colectivă care învăluie tot ce privește acel an blestemat. Restul e opera intimidării.

Într-o țară ca Franța, comunismul are totuși rădăcini prea diverse și prea adînci ca să se sprijine în întregime pe acest mariaj fragil între ideea națională și realitatea internațională a mișcării. El posedă aici, ca și în Italia, și spre deosebire de Anglia, o puternică bază socială în clasa muncitoare, constituită de-a lungul anilor printr-o acțiune militantă sistematică purtată în numele tradiției revoluționare. Încă înainte de 1936, P.C.F. a cucerit, mai ales în periferia pariziană, bastioane muncitorești în care a început să construiască ceea ce Annie Kriegel a numit „contra-societatea“[32] sa. În '36, cei care conduc și organizează marea mișcare grevistă sînt în primul rînd militanții P.C.F.

[32] Annie Kriegel, *Les Communistes français dans leur premier demi-siècle, 1920–1970*, Le Seuil, 1985.

Acesta nu participă la guvernare, dar constituie totuși o putere paraguvernamentală, prin propria sa forță și prin influența pe care o exercită prin persoane interpuse. Oricum, a cîștigat deja extraordinarul privilegiu, într-o republică ce nu și-a tratat niciodată proletariatul cu o atenție specială, de a întrupa în cadrul națiunii clasa muncitoare: i-a redat acesteia demnitatea istorică, făcînd din ea în același timp chipul viitorului. Reprezintă o originalitate a Franței în istoria comunismului faptul că și-a împodobit partidul comunist, încă din acea epocă, cu un soi de respectabilitate revoluționară: rolul conducător al partidului în rîndul clasei muncitoare, al clasei muncitoare în cadrul Frontului Popular, al Frontului Popular în progresul socialismului fiind ipostaziate ca o serie de înlănțuiri necesare. Într-o conjunctură socială și politică, stînga a citit mersul istoriei potrivit înclinației universaliste a specificului național.

De fapt, dacă acceptăm s-o privim în linii mari, situația din 1936 se regăsește în 1945, la o scară mai mare și glorificată de victoria totală: Europa e plină de partide comuniste, de fronturi populare, de proclamații anticapitaliste și de angajamente revoluționare. Imaginea U.R.S.S. se află la zenit. Stînga franceză și-a regăsit reperele. Antifascismul triumfător servește mai mult ca niciodată pentru a defini ceea ce-i unește pe comuniști cu aliații lor. El prezintă într-adevăr un dublu avantaj, tactic și strategic. Primul este că cine nu s-a alăturat alianței e suspectat de a nu fi antifascist, sau în suficientă măsură antifascist. Al doilea avantaj privește țelurile acțiunii: deși fascismul a murit, mai trebuie ca antifascismul să-i distrugă și rădăcinile, care, așa cum pare s-o demonstreze exemplul german, sînt înfipte în capitalismul însuși.

Fascismul își supraviețuiește astfel ca o amenințare latentă, pînă în ziua revoluției socialiste, singura care-i distruge condițiile de posibilitate. Uniunea antifascistă din 1945 are astfel, față de Frontul Popular din 1936, avantajul de a deschide calea unei democrații anticapitaliste, concepută ca o etapă pe drumul socialismului. Această construcție ideologică, ce va da loc atîtor dispute bizantine, are drept obiect tocmai provocarea acestora din urmă pentru a scăpa de trista analiză a realității. Dînd acțiunii politice un obiect negativ — antifascism, anticapitalism —, ea evită deopotrivă o dezbatere asupra democrației și o dezbatere asupra socialismului. Ea face să pară că antifascismul conduce în chip necesar la proprietatea colectivă asupra mijloacelor de producție; că anticapitalismul este în chip fundamental democratic. Ea urmărește să mascheze și ideea revoluționară, și ideea democratică.

Nicicînd n-a fost obsesia „revoluționară" atît de vizibilă în politica franceză cum a fost la Eliberare. Ea este omniprezentă acum, nemaifiind legată, ca în 1918, de o reacție împotriva războiului, ci dimpotrivă, legată de voința de a realiza sensul acestuia în ordinea civilă. Războaiele din secolul XX au înscris această obsesie în ideile și în afectele lor. Primul război mondial a determinat dezvoltarea pasiunii revoluționare opuse războiului, în tabere dușmane, la extrema dreaptă și la extrema stîngă. Al doilea război mondial mobilizează aparent această pasiune la toți cei implicați, ca o consecință a

propriului său curs. E de mică importanță aici faptul că francezii au îndurat-o mai degrabă decît s-o dirijeze. Nenorocirile istoriei lor începînd cu anul 1940 fac și mai necesare ruptura cu trecutul și ideea unui nou început, menit să șteargă amintirea guvernului de la Vichy.

Ești izbit, citind textele epocii, de caracterul universal al invocării revoluționare. Prin extindere ea n-a pierdut nimic din violența retoricii sale: vocabularul anului II, „pedepsirea trădătorilor", apelurile la energia națiunii, strigătele îndreptate împotriva intereselor egoiste sînt la ordinea zilei. Împrejurările fac să se manifeste, în versiune de stînga, voința de ruptură cu a Treia Republică — ruptură pe care guvernul Pétain o utilizase, în versiune de dreapta, în 1940. La drept vorbind, această voință are origini mai vechi: ea s-a manifestat între cele două războaie în aproape toate familiile politice, cu deosebire în anii treizeci; dar cum nimeni n-a știut să-i dea o formă, ea n-a reușit decît să oscileze în cadrul unui repertoriu împrumutat de la fascism și de la comunism, uneori de la ambele. În 1940, această voință e mai nesigură ca oricînd, deși exprimă un adevărat sentiment popular de ostilitate față de regimul căzut: numai că această revoluție așa-zis „națională" este contrariul unei voințe, de vreme ce este urmarea victoriei germane și a ocupării îndelungate a două treimi din țară. Cu toate acestea, nici persecuția la care a supus-o guvernul de la Vichy nu apropie a Treia Republică de Rezistența franceză, oricare ar fi orientarea acesteia. Și Rezistența dorește revoluția în momentul eliberării țării. Independența recucerită nu-i ajunge, după cum nu-i ajunge participarea Franței la victoria finală. Ea vrea să rupă cu un trecut mai vechi decît trecutul apropiat al regimului de la Vichy și vrea să imagineze din nou, pe ruinele lăsate de ultima republică, nu doar o republică nouă, ci o societate eliberată de tirania banului. Partea proastă e că pentru asta nu are alte idei decît cele ale antifascismului comunist sau de orientare comunistă.[33] Și prin urmare ține mai mult de trecut decît de viitor.

Într-adevăr, imediat după terminarea războiului, a Patra Republică a călcat pe urmele celei de-a treia. Din rîndul forțelor politice noi, ieșite din mișcarea de rezistență, de Gaulle s-a retras fiindcă n-a putut să-și impună concepțiile constituționale; democrat-creștinii, nou-veniți îmburgheziți rapid în palatele guvernamentale, n-au adus nimic cu adevărat nou în repertoriul republican căruia au visat totuși să-i înnoiască orizontul social. Cît privește stînga, partidul socialist nu mai știe de multă vreme ce înțelege prin revoluție, în vreme ce comuniștii știu mult prea bine. De aici fragilul compromis din

[33] Lectura programului Consiliului Național al Rezistenței, adoptat la 15 martie 1944, determină o bună înțelegere retrospectivă a măsurii în care retorica revoluționară a Rezistenței interioare a împrumutat aproape întreg stocul său de idei din repertoriul comunist. Nu găsim în acest text, la articolul doi, care enumeră măsurile ce trebuie luate îndată după eliberarea teritoriului, decît abstracțiile clasice ale antifascismului, însoțite de voința de etatizare a economiei și a societății. Nu se spune nimic privitor la noua organizare a puterilor în stat, care stîrnise atîtea proiecte la începutul anilor treizeci și care avea să fie subiectul rupturii cu de Gaulle.

1946 în privința instituțiilor. Revendicarea „revoluționară" manifestată cu atîta patimă de Rezistență, ca fiind inseparabilă de eliberarea națională, n-a reușit mai mult decît reușise în anii treizeci, în ciuda faptului că a părut să beneficieze în a doua sa versiune de un larg acord de opinie. Pentru acest eșec, generalul de Gaulle acuză partidele, partidele îl acuză pe generalul de Gaulle, partidul comunist acuză partidele burgheze, partidul socialist acuză partidul comunist și așa mai departe. Dar aceste reproșuri contradictorii exprimă în felul lor un fenomen mai larg răspîndit: anume că, în ciuda impactului său aparent, ideea revoluționară nu iese din război mai bogată decît intrase. Înainte de război ea este prinsă în ambiguitățile raportului dintre fascism și comunism. După prăbușirea nazismului, ea se sprijină pe un bolșevism întîrziat, constînd dintr-o acceptare pasivă mai degrabă decît dintr-un efort de voință sau de imaginație.

Francezii de atunci s-au eliberat de germani, nu însă și de fatalitatea istoriei. Dimpotrivă, ei întrețin mai mult ca niciodată sentimentul și ideea acestei fatalități care alimentează cu deosebire marxismul elementar al epocii. Victoria Aliaților asupra lui Hitler a căpătat caracterul unui destin. Cele două tabere s-au luptat pe viață și pe moarte în numele unei religii a viitorului. Forța învingătorilor constă astfel în faptul că pare susținută de necesitate. Din cele două credințe care fac fascinantă ideea revoluției — necesitatea și voința —, cea dintîi a absorbit-o aproape pe cea de-a doua. De aici caracterul adesea nihilist, lipsit în orice caz de conștiință morală, al atîtor discursuri din epocă privitoare la revoluție; caracter care l-a scandalizat cu atît mai mult pe ultimul istoric al acestei epoci, Tony Judt, cu cît îl întîlnește aproape pretutindeni la intelectualii francezi, pînă și la scriitori catolici.[34] Și asta fiindcă izvoarele acestui nihilism se află în istoria trăită, în spiritul vremii, mai puternice pe moment decît rațiunea și chiar decît religia.[35]

Căci o dată alcătuit inventarul, rămîn de analizat circumstanțele și motivele. Iar prin aceasta revenim la istoria comunismului în Franța, garant, mai mult ca niciodată, al ideii revoluționare: răspunzător de ceea ce o face deopotrivă atît de puternică și atît de slabă.

Într-adevăr, ce rămîne din familiile stîngii franceze în 1944? Războiul a discreditat în cele din urmă pacifismul, atît de puternic în 1939, și a redus influența partidului socialist, vinovat și el de acordurile de la München. Cît despre partidul radical și vechile valori republicane aflate în custodia sa, n-au scăpat de discreditarea generală în care a căzut a Treia Republică după înfrîngere. De altfel, nici socialiștii, nici radicalii nu au jucat, ca partide, un rol spectaculos în Rezistență. În momentul eliberării teritoriului, în vara

[34] Tony Judt, *Past Imperfect. French Intellectuals 1944–1956*, University of California Press, 1992, pp. 39–41.

[35] Cel mai bun comentator al acestui deșert politic francez este Albert Camus, în articolele publicate în *Combat* între 1944 și 1947 și republicate în *Actuelles, chroniques 1944–1948*, Gallimard, 1950.

anului 1944, opinia publică franceză înclină „către stînga" mai mult ca oricînd în istoria ei, neavînd la stînga decît un singur punct important de raliere: partidul comunist.

Acesta din urmă e întărit de victoriile Armatei Roșii și de acțiunea sa în cadrul Rezistenței. Împărtășește cu poporul amintirile fericite din 1936. A fost împotriva acordurilor de la München. Împrejurările îi înlesnesc calitatea de adevărată întrupare a stîngii franceze în versiunea sa ecumenică, amestecînd în cantități variabile pasiunea democratică și pasiunea revoluționară, spiritul republican și „iacobinismul" bolșevic, gustul pentru libertate și cultul statului. Trăgîndu-și o parte din forță din antigermanismul tradițional, antifascismul victorios îi permite de asemenea să dea o aparență de unitate și un maximum de iradiere tuturor acestor sentimente politice deodată. Francezilor le place acest amestec al genurilor, prin care aduc un omagiu tradiției lor folosind chiar cuvîntul ce pretinde c-o subminează: iar asta îi conferă propagandei revoluționare temeiul său istoric.

Uniunea Sovietică nu mai e suspectă, fiindcă este prin excelență marea putere învingătoare a naziștilor. Prea renumitele procese de la Moscova nu mai sînt decît dovada unei vigilențe premonitorii împotriva coloanei a cincea a lui Hitler. De altfel, victoria va permite regimului lui Stalin să-și tempereze caracterul constrîngător și dictatorial, după exemplul terorii revoluționare din 1793: cum să nu crezi acest lucru, de vreme ce însuși Roosevelt, celălalt mare învingător, l-a crezut sau măcar l-a sperat[36]? Imaginea Uniunii Sovietice capătă în urma războiului un surplus de universalitate, iar Revoluția din Octombrie o nouă consfințire democratică. Extrema stîngă poate să mai admire la ea, prin prisma bătăliilor cîștigate de Armata Roșie, violența revoluționară în marș și făgăduiala unei societăți radical noi. Dar victoriile sovietice aduc și o restaurare a democrației, ba chiar anunță o ordine socială mai democratică. Polemicile dinainte de război privitoare la natura regimului sovietic nu mai sînt la ordinea zilei, și cu atît mai puțin comparațiile cu dictaturile fasciste, ca urmare a sporului de elasticitate pe care conjunctura l-a conferit spațiului iluziei sale.

Comunismul francez își desfășoară în acest spațiu dubla sa natură, regăsind totodată în el, la scară mare, farmecul epocii Frontului Popular: acela de-a fi deopotrivă guvernamental și revoluționar, respectabil și subversiv, național și stalinist. Plăcerea nu este rezervată intelectualilor, fericiți de regăsirea identificării între națiune, democrație și revoluție. Ea răsplătește cu anticipație eforturile militanților, fără a aștepta dobîndirea puterii. În cazul conducătorilor, ea le răsplătește imediat aservirea ascunsă. Cît despre francezi, cei care sînt de stînga apreciază tocmai latura revoluționară a imaginii comunismului, fără a înceta să prețuiască latura sa liniștitoare. De la Revoluția franceză încoace, ei au obiceiul să îmbine pasiunea reînnoirii cu grija pentru continuitatea statului. E de ajuns să vezi mulțimea de idei constituționale susținute de partidul comunist în 1945–1946 pentru a înțelege faptul

[36] *Cf. supra*, pp. 384–386.

că alegătorii săi se simt din nou acasă: spiritul instituțiilor rămîne cel din vremea celei de-a Treia Republici, întinerit de o revenire la modelul originar — cel al Convenției.

Totuși, această raportare la democrația burgheză nu e decît un decor. Acest spectacol al amintirilor nu este decît o tranziție. Căci țelul nu e niciodată pierdut din vedere: una dintre trăsăturile istoriei comunismului constă în această stabilitate în împrejurări schimbătoare. Kominternul nu mai există, iar independența națională se află pe primul loc în programele partidelor comuniste. Mișcarea n-a pierdut însă nimic din caracterul său ultracentralizat, nici din natura obiectivelor sale revoluționare. Stalin, în schimb, a devenit infailibil rămînîndu-și fidel sie însuși, iar cultul ce-i este dedicat în universul comunist simbolizează în suficientă măsură limitele înguste în care e ținută autonomia partidelor membre ale fostului Komintern. Aproape toți conducătorii acestor partide aflați în funcție în țările lor în 1944–1945 au petrecut anii războiului în U.R.S.S., fiind *missi dominici* ai Conducătorului suprem. Franța nu face excepție de la regulă.

Rămîne faptul că, obiectiv, speranța revoluționară pare să-și primească semnificația concretă potrivit condițiilor în care s-a făcut eliberarea Europei de sub jugul nazist: adică potrivit înaintării Armatei Roșii. Nu în sensul că respectiva armată impune dictatura proletariatului în țările din care a izgonit trupele naziste. Ea impune însă măcar prietenia cu U.R.S.S. ca primă condiție a regimurilor interne, garantînd totodată rolul privilegiat al partidelor comuniste locale care-și dețin autoritatea din împuternicirea sa. Nimic asemănător în vestul Europei. Împrejurările din august-septembrie 1944 au arătat P.C.F. limitele acțiunii sale, nu numai din cauza lui de Gaulle, ci și fiindcă Franța a fost eliberată de americani. Deși comunismul — exceptînd Iugoslavia — are cele mai puternice bastioane europene în Franța și Italia, el este incapabil să desfășoare aici o acțiune revoluționară. Astfel, el e slab unde e puternic, și puternic unde este slab: căci, în ambele cazuri, „revoluția proletară" își potrivește pașii după urmele Armatei Roșii mai degrabă decît după cele ale forțelor proletariatului. În alte locuri, ea întîlnește mai mult decît burghezia: întîlnește America.

Așa arată consecința paradoxală, și totuși logică, a „socialismului într-o singură țară". La vremea potrivită, victoria militară face din această țară aleasă între toate instrumentul și beneficiarul „socialismului" la vecinii săi, unde exportă pînă și cadrele politice și ale aparatului polițienesc. Dar prin chiar acest fapt se izbește de limitele puterii sale, care încetează acolo unde vine în contact cu celălalt mare învingător al războiului. Prezența trupelor americane în vestul Europei, unde societatea burgheză își avea temeiurile istorice, nu explică prin ea însăși faptul că partidele comuniste francez sau italian nu au acaparat puterea în momentul eliberării. Ea a constituit însă cel puțin garanția minimală că Armata Roșie nu-și va impune aici clienții, înainte să întruchipeze, ceva mai tîrziu, asigurarea supremă a fidelității Occidentului față de democrația liberală. Astfel, ideea de revoluție și-a pierdut relația

directă cu raporturile de clasă existente în interiorul națiunilor. Ea capătă de acum înainte o accepțiune care nu mai are nimic de-a face cu internaționalismul muncitoresc originar. Nu mai exprimă solidaritatea proletariatelor în lupta lor. Se mulează pe geografia internațională a puterii militare. Soarta finală a clasei muncitoare europene nu mai este legată, ca în anii ce au urmat Revoluției din Octombrie, de preluarea ștafetei bolșevismului de către revoluții proletare în marile țări capitaliste europene, începînd cu Germania. Ea atîrnă de faptul că Armata Roșie și-a stabilit tabăra la Praga. Ceea ce poate fi înțeles deopotrivă ca o înaintare formidabilă și ca un echilibru provizoriu.

Așadar, niciodată n-a fost pasiunea revoluționară mai confuză în Occident ca în perioada în care pare să domnească pe scena publică: lucrul se vede bine în Franța și în Italia. Ea are aici cuprinderea universală a antinazismului victorios, care înscrie propaganda comunistă în descendența democrației. Italia a fost fascistă, aliată a Germaniei; Franța învinsă a dat naștere guvernului de la Vichy. Războiul, chiar antinazist fiind, nu reprezintă o experiență de natură să reconcilieze cele două popoare cu democrația burgheză; întrucît n-a lăsat în picioare decît o singură critică a liberalismului, lichidînd-o pe cealaltă, el face opinia publică din cele două țări să basculeze către ideea unei noi democrații, în care puterea burgheziei și a banului va fi redusă, în numele poporului.

O asemenea speranță nu este în sine neapărat revoluționară, cel puțin cît privește mijloacele luate în considerare pentru realizarea ei. Ceea ce îi conferă în acest caz un caracter auroral este faptul că-și extrage propria forță din forța retroactivă a războiului, dîndu-i sens: cum să nu crezi despre un asemenea eveniment gigantic că deschide o epocă? Cum să nu citești în prăbușirea wagneriană a lui Hitler prevestirea răsturnată a unei noi ordini? A cărei ordini însă? Dozajul nesigur între democrație și revoluție, ce caracteriza deja antifascismul în 1936, constituie în și mai mare măsură în 1945 un amestec instabil și un program ambiguu, prea leninist pentru cît pluralism păstrează, și prea pluralist pentru cît leninism anunță. E ceasul „căilor naționale" către socialism[37]; formula însă, de altfel absolut provizorie, e mai degrabă o incantație decît o descoperire. De altminteri, noua ordine a lumii, adusă de armatele victorioase, neagă prin însăși existența sa confuzia între democratic și revoluționar, privînd formula de realitate.

Acesta este tristul revers al perioadei Eliberării în vestul Europei continentale. Întoarcerea libertății, datorată înainte de toate acțiunii armatelor

[37] Potrivit lui Philippe Buton (*Les Lendemains qui déchantent, op. cit.*, pp. 251–256), declarația lui Maurice Thorez din 1946 („Progresele democrației în lume... permit luarea în considerare a altor căi spre socialism decît calea urmată de comuniștii ruși... Am crezut întotdeauna... că poporul francez... își va găsi singur calea către mai multă democrație, mai mult progres și justiție socială...") nu modifică întru nimic obiectivul strategic al comuniștilor, adică instaurarea unei „democrații populare". Ea trebuie corelată cu politicile elaborate încă de la mijlocul anilor treizeci în momentul războiului din Spania și puse în aplicare în țările baltice începînd din anul 1939.

străine, este sărbătorită printr-un cor de gînduri nevolnice și de programe false. Cele dintîi se aliniază la cultul istoriei, fiindcă nu analizează cele două figuri ale ordinii sociale pe care istoria le-a împins în prim-plan — Revoluția sovietică în stadiul său stalinist și democrația de tip american. Celelalte, prizoniere ale ambiguităților antifascismului, tind în cele din urmă, fără s-o spună, și cel mai adesea fără s-o știe, să se alinieze la ordinea de putere din lume. Rostit la Londra, diagnosticul lui Orwell acoperă întreg occidentul Europei.

Antinazismul acestei epoci împiedică pînă și analizarea nazismului. Exemplul genocidului evreilor poate fi reluat sub acest unghi. S-a văzut în ce măsură, în numele renașterii naționale, a fost obliterată de către partidele comuniste din țările eliberate de Armata Roșie cea mai mare crimă a nazismului. Evreii polonezi exterminați erau polonezi evrei. Evreii ucraineni masacrați la Babi Yar, cetățeni sovietici. În Franța, lucrurile nu merg pînă la o asemenea obliterare oficială. Cu toate acestea, libertatea conduce aici la rezultate comparabile în suficientă măsură, la scară mică, cu cele obținute de ortodoxia ideologică. Evreii sînt și aici marii uitați ai istoriei.[38] Cînd are o dominantă comunistă, antifascismul nu acordă un loc special masacrării evreilor: comuniștii nu sînt dispuși să cedeze primul loc în ura față de Hitler. E un loc cucerit prin luptă aprigă. De altminteri, în rîndurile lor se numără mulți militanți evrei. Cît despre antifascismul definit prin cel mai mic numitor comun — sentimentul democratic —, el accentuează, ca reacție, universalismul abstract al tradiției franceze, insensibilă la existența evreilor în chip de colectivitate specifică, în momentul în care această specificitate a căpătat faima unei persecuții fără precedent. Această tradiție i-a făcut pe francezi să fie deosebit de indiferenți la soarta evreilor străini de pe teritoriul lor; și nu devin defel mai interesați în această problemă o dată cu apariția dimensiunilor hecatombei evreiești din lagăre.[39] În general, tradiția în cauză le servește drept pretext pentru a uita legile antisemite adoptate în toamna anului 1940 de guvernul Pétain, și pentru a înscrie vina pentru deportările de evrei de pe teritoriul Franței în rîndul crimelor de „colaborare". Astfel, transformarea imaginară a națiunii în popor de rezistenți antinaziști contribuie la învăluirea în ceață a mizei filozofice și morale a războiului.

---

[38] Annette Wiewiorka, *Déportation et génocide. Entre la mémoire et l'oubli, op. cit.* Annie Kriegel, „Les intermittences de la mémoire: de l'histoire immédiate à l'Histoire", *Pardès*, nr. 9–10, 1989.

[39] Evreii străini refugiați în Franța au alcătuit marea majoritate a evreilor deportați de pe teritoriul francez și decedați în lagărele naziste.

11
Comunismul de război rece

Ideea comunistă nu păstrează prea multă vreme această aură largă de considerație sau admirație pe care a dobîndit-o în urma victoriei Armatei Roșii asupra trupelor lui Hitler și care a încununat-o în perioada imediat de după război. Momentul său de respectabilitate confuză, atît de străină naturii sale, n-a reprezentat decît un capital efemer, ale cărui beneficii nu sînt asigurate. Foarte repede, istoria sa a intrat într-o nouă fază.

De data aceasta, ea se află prinsă în raporturile mondiale de putere. Chiar și în Europa, Stalin nu întîlnește încă decît puterea americană. Întărit de antifascismul universal, el a împînzit, prin intermediul „fronturilor naționale" și al partidelor comuniste locale, toate țările în care armata sa a avut ultimul cuvînt. Refuzul general și silit pe care acestea îl opun planului Marshall în iulie 1947[1], supunerea Poloniei[2] și lovitura de stat cehă din februarie 1948[3] încununează formarea unui imperiu teritorial învecinat cu un Occident pustiit, în care trupele americane stau de pază într-o Germanie culpabilă.

---

[1] La 5 iunie 1947, generalul George Marshall, secretar de stat american, propune statelor europene — inclusiv U.R.S.S. — să beneficieze de un plan de reconstrucție și de restaurare a Europei. După Conferința de la Paris, U.R.S.S. respinge la 12 iulie oferta americană temîndu-se de introducerea unui control asupra economiei națiunilor pe care le domină și care ar repune în cauză propria sa strategie în țările Europei centrale și răsăritene. În vreme ce Cehoslovacia și Polonia erau gata să accepte planul Marshall, U.R.S.S. le impune respingerea acestuia.

[2] La Conferința de la Ialta (februarie 1945), U.R.S.S. a acceptat principiul alegerilor „libere și fără obstacole" întemnițînd în același timp șaisprezece lideri ai Rezistenței poloneze. La 19 ianuarie 1947, alegerile trucate oferă majoritatea coaliției supuse comuniștilor.

[3] În Cehoslovacia, comuniștii, care controlează sindicatele și și-au infiltrat agenții în partidele necomuniste, încep să infiltreze sistematic poliția de la începutul anului 1947. La 13 februarie 1948, numirea la Praga în înalte funcții polițienești a opt comuniști provoacă o criză între moderați și comuniști în sînul guvernului de coaliție. După demisia miniștrilor liberali minoritari, comuniștii organizează mari adunări în toată țara, chemînd la epurări. La 22 februarie, partidul slovac ia puterea la Bratislava. La 23 februarie, descoperirea oportună a unui complot chipurile urzit de socialiști-naționali le permite comuniștilor să preia controlul total al Frontului Național. A doua zi, ziarele și sediile partidelor sînt ocupate. La 25 februarie, președintele Beneš, acceptînd demisia miniștrilor liberali, se supune exigențelor comuniștilor deveniți deținători incontestabili ai puterii.

Istoria formării acestui imperiu privește mai puțin subiectul dezbătut aici cît modul în care ea reproduce, pe o arie mai vastă, sistemul cu dublă comandă atît de tipic sovietismului. Pe de o parte, U.R.S.S., armata sa, diplomația, „serviciile" sale, care ar reproduce structura oricărui stat polițienesc dacă n-ar fi înveșmîntată cu privilegiul ideologic de a întrupa socialismul. Pe de altă parte, partidele comuniste, ai căror conducători sînt toți fii ai Kominternului dizolvat, dar înlocuit în 1947 de Kominform, în principiu mai suplu, dar în fapt atotputernic și el în raport cu „partidele frățești".[4] Mișcarea își păstrează caracterul de Biserică ultracentralizată, menținînd mai mult ca niciodată ficțiunea autonomiei elementelor sale. O singură mînă conduce deopotrivă statul sovietic și partidele comuniste, în numele ortodoxiei ideologice. Organizînd dominația statului sovietic asupra micilor națiuni unde staționează Armata Roșie, ea lasă totodată partidelor comuniste, cu condiția să se afle în mîinile oamenilor care au petrecut perioada războiului la Moscova, aparența unei puteri politice locale, sub stindardul independenței naționale și al antifascismului. Este și motivul pentru care e puțin important dacă partidele au fost puternice, ca în Cehoslovacia, sau aproape inexistente, ca în România: principiul preponderenței lor se află în afara lor. Posedă însă semnul acestui principiu: limbajul ideologiei. Astfel, Uniunea Sovietică a alcătuit un imperiu european inedit prin mărimea și prin natura sa. Niciodată în istorie n-a fost atît de adîncă înaintarea Rusiei către Vest. Niciodată n-a luat forma unei idei sociale născute în Occident și întoarse împotriva Occidentului. Niciodată n-au fost supuse atîtea națiuni, și atît de diverse, prin intermediul uniformității tiranice a unei ideologii. Ele vor forma chiar un „lagăr": al „socialismului și păcii".

Ideea comunistă a întîlnit, așadar, puterea imperială fără a abandona nimic din esența sa. Împletită încă de la origine cu cultul forței, restrînsă apoi la servirea unei singure țări, ea găsește în chip aproape natural o bază mai largă în împrejurările de după război. Tot ce are de făcut este să opereze o ajustare a scalei. Iat-o stăpînă nu doar peste un teritoriu mai vast, ci, mai mult încă, pe o parte a Europei unde își are dinainte propriii săi militanți, formați de multă vreme. Încă din primăvara anului 1947, o graniță lungă, ce merge de la Lübeck la Triest trecînd prin Praga, a separat de lumea capitalistă această parte a Europei care dă un chip comun revoluției internaționale. Realitate ce posedă o pondere istorică pe care o pot măsura, fără îndoială, doar cei care, în epocă, au simțit-o sau îndurat-o.

Puterea pe care o are asupra imaginației îi vine și din altă sursă: gîndul războiului, reapărut atît de repede și cu atîta tărie. Oamenii acestei epoci au

[4] Dizolvarea Kominternului în mai 1943 n-a însemnat și încetarea legăturilor între partidele comuniste și puterea sovietică. Considerînd necesară reorganizarea dispozitivului său în Europa, sovieticii hotărăsc să înființeze un Birou de informare și de legătură, sau Kominform, ceea ce se realizează la conferința internațională care a reunit partidele comuniste în Polonia (22–27 septembrie 1947). Înființarea Kominformului este anunțată la 5 octombrie 1947.

crescut cu amintirile sau relatările din 1914, și ies din al doilea război mondial care le-a tăiat existența în două. Sfîrșitul primului război mondial alimentase măcar speranța într-o pace durabilă, vreme de un deceniu. După terminarea celui de-al doilea se înalță imediat amenințarea celui de-al treilea: nu o amenințare vagă sau îndepărtată, ci, dimpotrivă, o înfruntare cvasiinevitabilă, căci este proclamată și resimțită ca atare, cu surle și cu trîmbițe, în ambele tabere.[5] Atmosfera generală din Europa nu este înclinată spre optimism. Nu mai lasă loc defel idealismului pacifist de la sfîrșitul primului război, idealism mort și îngropat în 1939. Saturată de violență și de tragedii, cinică și sentimentală totodată, opinia publică s-a obișnuit oarecum cu nenorocirea. În rest, Europa e mai degrabă o miză importantă decît un actor principal. Cuvîntul pe care-l are de spus în raportul mondial de forțe nu face decît să scoată în evidență cu mai multă claritate slăbirea voinței sale politice. Acceptarea istoriei a devenit morala sa.

Nu intru aici în cîntărirea cauzelor sau responsabilităților războiului rece[6], situată în afara subiectului meu. Ceea ce mă interesează e mai curînd rapiditatea acceptării acestui nou conflict, aproape pretutindeni și de către aproape toți, la așa scurt timp după sfîrșitul celuilalt. I se pot vedea prolegomenele înaintea căderii lui Hitler în disputele și dezacordurile dintre Aliați cu privire la Polonia, în special la Ialta.[7] Chiar dacă Roosevelt a crezut că o evită, sau a vrut s-o evite, lupta deschisă pentru zonele de influență în Europa a început în ultimele luni de război, fiind ilustrată, de pildă, de intervenția armată a englezilor în Grecia sau voința lui Stalin, oricare i-ar fi fost motivele, de a

---

[5] Ca punct de reper, faimosul discurs al lui Churchill la Fulton, care denunța „cortina de fier" ce se abătuse asupra Europei, datează din 5 martie 1946. Întemeierea Kominformului și definirea celor două tabere, a imperialismului și a socialismului, din septembrie 1947.

[6] Această problemă a făcut obiectul unei largi dezbateri în istoriografia americană, atunci cînd, începînd cu mijlocul anilor șaizeci și în contextul războiului din Vietnam, o școală de istorici zișI „revizioniști" a subliniat rolul Statelor Unite în declanșarea războiului rece: rol obiectiv, dedus dintr-o analiză economică și din fatalitatea expansionistă a unui capitalism al cărui aparat productiv duce lipsă de debușee; și totodată subiectiv, în măsura în care moartea lui Roosevelt lasă incontestabil locul unor echipe mai puțin înclinate spre compromis pentru a face să dureze alianța de război. De pildă, hotărîrea de a lansa bomba atomică asupra Hiroșimei poate fi interpretată în două feluri: este ea oare mai ales un mijloc de a încheia repede războiul cu Japonia, sau mai ales un avertisment dat lui Stalin? Slăbiciunea acestei istoriografii este însă de a fi unilaterală în pasiunea sa revizionistă și de a uita, de pildă, nu altceva decît natura specifică a regimului sovietic și caracterul unic al diplomației sale. Pentru un rezumat nuanțat al celor două puncte de vedere: B. J. Bernstein, „American Foreign Policy and the Origins of the Cold War"; A. Schlesinger Jr., „Origins of the Cold War", în B.J. Bernstein și A.J. Matuson, *Twentieth Century America, Recent Interpretations*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1972, pp. 344–394 și 409–435. Vezi de asemenea: J. L. Gassis, „The Tragedy of Cold War History, Reflections on Revisionism", în *Foreign Affairs*, ianuarie-februarie 1994.

[7] *Cf. supra*, pp. 398–403.

„betona" terenul ocupat de armata sa. Această luptă conferă capitulării naziste caracterul straniu de a inaugura o epocă de neliniște încheind totodată o vreme de nenorociri.

Există puține conflicte în istorie care să fi fost însoțite de un asemenea sentiment de fatalitate precum conflictul numit războiul rece. De ambele părți, conducătorii nu numai că îl acceptă, dar fac și filozofia lui. Stalin nu are de căutat prea mult în arsenalul său de idei pentru a condamna imperialismul, a cărui figură centrală au devenit Statele Unite. Cît despre Truman, el oferă o „doctrină"[8] a luptei împotriva comunismului: semn că și talentul său politic, de simplu executant, se adaptează exigențelor situației și spiritului vremii. Popoarelor europene, care ies dintr-un lung război ideologic, nu le vine greu să intre în justificările unui nou război ideologic, care se înscrie pe urmele celui precedent, căruia fiecare tabără pretinde a-i fi moștenitorul fidel. Stalin agită amenințarea unui nou fascism, vlăstar al imperialismului american; el întoarce împotriva aliatului său de ieri marele repertoriu al bătăliei împotriva lui Hitler. Truman, dimpotrivă, denunță în Uniunea Sovietică puterea care a preluat ștafeta Germaniei naziste. Împotriva acestei puteri nu mai trebuie reluate erorile politicii müncheneze. A trecut vremea iluziilor rooseveltiene privind „buna" evoluție a comunismului: acum e ceasul luptei. Astfel, al treilea război mondial se înscrie în urma lăsată de cel de-al doilea printr-o înjghebare de analogii contradictorii și o reutilizare de amintiri opuse. Acesta e prețul ambiguității marii coaliții antihitleriste. E fără îndoială și unul din secretele resemnării popoarelor, istovite de cruzimea ideologiilor dar incapabile să se elibereze de ele, sau doar cu prețul pierderii sensului propriei lor istorii. Războiul antifascist dezbină după ce a unit.

Nimic nu ilustrează mai bine această ambiguitate decît tratarea problemei germane de către sovietici. Înfrîntă, zdrobită, criminală, Germania din 1945 nu mai există în chip de colectivitate politică: nici prăbușirea militară n-a ridicat o parte a poporului împotriva răilor cîrmuitori, ca în octombrie-noiembrie 1918. De aceea ea rămîne mai ales o miză în jocul de putere al învingătorilor săi, o miză atît de mare încît Comisia militară cvadripartită[9] însărcinată s-o administreze n-a putut să lucreze decît cîteva luni împreună. Dintre toți învingătorii, Uniunea Sovietică este cea mai interesată să fie răsplătită în natură: între 1946 și 1948 ea începe o adevărată mutare a infrastructurii industriale germane în zona sa, demontînd clădiri, mașini-unelte și chiar șine de cale ferată. Dar această înverșunare poate fi considerată pur

---

[8] Într-un discurs ținut în fața Congresului american la 12 martie 1947, menit să obțină finanțarea împrumuturilor militare către Grecia și Turcia, președintele american a definit o „doctrină" de ajutorare a guvernelor și popoarelor care luptă pentru a-și menține „instituțiile libere" împotriva comunismului. Doctrina aceasta are două fețe, una externă, îndreptată mai ales spre Europa, cealaltă internă, privind Statele Unite.

[9] Franța a obținut o zonă de ocupație germană la Potsdam. Administrația militară franceză se va singulariza în raport cu americanii și cu englezii prin reticența manifestată față de favorizarea reinstalării autorității politice germane.

și simplu ca o compensație de circumstanță pentru imensele distrugeri comise de Wehrmacht în Rusia și în Ucraina. În schimb, ideea antifascistă, așa cum este ea manevrată de autoritatea militară sovietică, conferă imediat trăsături particulare acestei zone răsăritene a Germaniei.

Nu că „denazificarea" prevăzută de acordurile de la Potsdam e luată aici mai puțin în serios decît în Vest, unde stăpînesc armatele americană, engleză și franceză. Dimpotrivă, ea flutură pe toate buzele. Dar este concepută și practicată aici mai puțin ca o înflorire a anchetelor privind activitatea trecută a indivizilor și mai mult ca ispășire colectivă a unei crime naționale. Politica devine preponderentă în raport cu justiția: a venit în sfîrșit ziua Partidului Comunist German, consfințit ca o chintesență a antifascismului, ai cărui conducători au venit de la Moscova pe urmele Armatei Roșii.[10] Este lipsit de importanță faptul că diversele încercări de a-l răsturna pe Hitler din interior n-au fost opera sa. Beneficiază mai puțin de faptul că a fost primul lovit de persecuțiile lui Hitler în martie 1933, cît de faptul de a fi ales de către învingătorul sovietic drept simbol al rezistenței clasei muncitoare germane față de dictatura nazistă dorită de burghezie; este o imagine a ortodoxiei și în același timp un instrument al puterii. Abia dacă-ți mai poți închipui, ascultîndu-l, că au mai fost și alți prizonieri în lagărele de concentrare ale lui Hitler în afară de militanții comuniști și de muncitori! Iată-i din nou pe evrei exilați din propria lor nenorocire de ideologie.[11]

Deopotrivă luptători exemplari ai rezistenței și principale victime, comuniștii germani sînt chiar mai mult victime decît luptători în rezistență. Ei au reapărut pe scena politică a țării lor nu în chip de revoluționari

---

[10] *Cf. supra*, p. 415.

[11] Foarte semnificativă pentru „uitarea" genocidului împotriva evreilor de către comuniștii est-germani este soarta rezervată ceva mai tîrziu, în 1951, unuia dintre conducătorii partidului, Paul Merker. Merker este un vechi militant kominternist, care a trecut prin exilul în Franța și lagărul din Vernet, pentru a ajunge în cele din urmă în Mexic în 1942. Revenit la Berlin în 1946, el este unul din cei doi mari lideri comuniști est-germani (celălalt fiind Franz Dahlen) care n-au petrecut războiul în U.R.S.S. Neevreu, el este și singurul care subliniază caracterul central al antisemitismului în cadrul nazismului (erezie ideologică din perspectiva luptei de clasă), ca și atrocitatea deosebită a masacrării evreilor, în vreme ce discursul oficial așază „clasa muncitoare" în prima linie a victimelor nazismului. În 1948, scrie un eseu în care salută crearea statului Israel. Este expulzat din Comitetul Central al S.E.D. în august 1950, suspectat că a avut contacte cu „agentul american" Noel Field: acuzație ce va constitui și unul din temeiurile procesului Slánský, la Praga, în noiembrie 1952. În fapt, Merker este arestat imediat după aceea drept complice al imperialismului american și al sionismului internațional. Va fi judecat în secret și condamnat la opt ani de închisoare. Eliberat în ianuarie 1956, nu va obține niciodată reabilitarea pe care o cere în zadar pînă la moartea sa, în 1969. *Cf.* Jeffrey Herf, „East German Communists and the Jewish Question", în *Journal of Contemporary History*, vol. 29, nr. 4, octombrie 1994. Asupra problemei evreiești în Polonia, vezi și: Jean-Charles Szurek, „Le camp-musée d'Auschwitz", *À l'Est la mémoire retrouvée*, La Découverte, 1990.

învingători, împlinind în sfîrșit marele proiect al anilor douăzeci, ci în chip de militanți eliberați sau aduși de Armata Roșie — singură stăpînă a acestei zone răsăritene unde unica lor forță constă în faptul că sînt glorioșii martori ai antifascismului. Martori glorioși dar nu unici, de vreme ce această „victimizare" include celelalte partide autorizate[12], începînd cu socialiștii: important e faptul ca această victimizare să constituie singurul orizont al dezbaterii publice, astfel încît actorii să fie prizonierii unei interpretări unice. De altfel, cele două partide „muncitorești" vor fuziona în aprilie 1946, cu binecuvîntarea administrației rusești. Denazificarea de tip sovietic constă mai puțin în pedepsirea și excluderea vinovaților, cît în înscrierea politicii germane, al cărei control îl deține, în cercul strîmt al sovietismului: între nazism și comunism nu există nimic. Cine nu e aliat al comuniștilor este prin chiar acest fapt suspect de nostalgie sau de complezență față de nazism. Și încă nu e vorba de orice fel de comuniști, ci în mod prioritar de aceia care s-au refugiat la Moscova de la venirea la putere a lui Hitler: doar ei se bucură de încrederea sovietică.

Diaspora comunistă germană care a ales sau a fost nevoită să se exileze în Vest (în Franța, în Anglia, în Statele Unite, în Mexic) va rămîne subordonată celei exilate în U.R.S.S.; iar istoria ei va rămîne aproape la fel de puțin cunoscută ca și aceea a rezistenței burgheze sau aristocratice împotriva lui Hitler sau aceea a complotului de la 20 iulie 1944. Singurul „antifascism" e cel care a crescut la umbra lui Stalin: de altfel, acesta se va întoarce repede împotriva imperialismului american și a satelitului său german din Vest. Republica lui Adenauer va fi denunțată ca neonazistă în momentul în care înscrie istoria germană în constituționalismul occidental. Cea a lui Ulbricht se va înscrie în antifascismul ideologic în momentul în care instaurează dictatura partidului unic sub protectorat sovietic.

Această dictatură creează situația politică cea mai absurdă cu putință, de vreme ce nu lasă altă alegere germanilor decît de a-și adora nu numai învingătorul, ci și regimul pe care acesta îl aduce în furgoanele sale. Cea dintîi exigență ține deja de domeniul imposibilului: Armata Roșie și-a înmulțit atrocitățile în Prusia Orientală și în Pomerania, împingînd în plus în înaintarea sa sute de mii de fugari terorizați. În timpul întregului an ce va urma, traseul noilor frontiere germano-poloneze adaugă înfrîngerii un aer de formidabil exod. Acestui popor dezrădăcinat, căruia nu-i mai rămîne decît grija zilei de mîine, învingătorul îi impune un catehism politic al penitenței care constituie matricea ideologică a regimului ce va urma. Comuniștii germani, singurii care cunosc bine limbajul și care sînt de multă vreme pregătiți

[12] La sfîrșitul anului 1945, patru partide au primit autorizația din partea autorităților militare să-și exercite activitatea în cele patru zone: comuniștii, socialiștii și două partide „burgheze", Uniunea Creștin-Democrată și Partidul Democrat-Liberal. Acestea din urmă sînt foarte slabe în zona sovietică, unde domină dimpotrivă partidele „muncitorești". *Cf.* J.P. Nettl, *The Eastern Zone and Soviet Policy in Germany 1945–1950*, Oxford University Press, 1951.

pentru acest rol, se instalează în fruntea unei părți a țării lor ca o mică aristocrație nepătată de crima națională, de vreme ce este formată din victimele ei; dar domnind ca o putere derivată, de vreme ce este impusă de Uniunea Sovietică. Acești moștenitori ai unei mari tradiții muncitorești o prostituează în aventura străină a unui antifascism postum, transformat curînd în ideologie a unei puteri polițienești.

Revoluția pentru care au murit asasinați Rosa Luxemburg și Liebknecht este realizată prin forța unei armate de ocupație, pe fondul tăcerii și culpabilității poporului. Naționalizarea industriei și chiar reforma agrară, sărbătorite ca victorii ale maselor populare, capătă astfel o tonalitate punitivă și birocratică. De parcă spiritul comunismului german, după ce a fost zdrobit de nazism, n-ar supraviețui mult mai bine nici zdrobirii nazismului. Miracolul este că o dată cu trecerea anilor el va ajunge totuși să mențină în viață o cultură marxistă endogenă în mijlocul unei societăți sovietizate. Nici măcar regimul polițienesc cel mai meticulos din sfera de influență sovietică nu va reuși să discrediteze marxism-leninismul în țara în care s-a născut Marx și a murit Liebknecht.

Înainte de a deveni două state distincte, cele două Germanii sînt, așadar, separate de două interpretări și două moduri de a practica antifascismul. În Vest, renașterea vieții politice dezvăluie preponderența masivă a partidelor anticomuniste, inclusiv social-democrate, căci ele au rămas aici ceea ce erau fiecare. Se poate de altfel măsura lipsa de popularitate a comunismului în rîndul opiniei publice, între 1946 și 1948, pentru a nu mai spune nimic despre perioada următoare[13], luînd în considerare destinația finală a milioanelor de germani „strămutați". În Est, noul partid socialist unificat, înconjurat de rețeaua lui de organizații „antifasciste", izolează cele două partide „burgheze" în „Blocul Democratic". Acesta nu e decît o organizație releu a administrației militare sovietice, însărcinată cu proslăvirea noii frontiere poloneze, binecuvîntarea jefuirii economice a teritoriului de către ruși și justificarea arestărilor operate cel mai adesea de către poliția sovietică însăși. Este încă de la început ceea ce va rămîne pînă la capăt — partidul cel mai strîns dependent de Moscova, de vreme ce, în numele antifascismului, este și avanpostul, destinat aproape sacrificiului, al bolșevismului victorios în mijlocul poporului învins.

Criza Berlinului, care reprezintă prima mare alarmă a războiului rece, cristalizează aceste contradicții. Fosta capitală germană, prinsă în teritoriul sovietic, a căpătat un statut special, care o plasează sub administrație militară cvadripartită. Ea a păstrat un partid socialist independent — același ca în Vest — și majoritar în consiliul municipal după alegerile din octombrie 1946. În momentul în care cortina de fier cade asupra Europei, la mai puțin de un an, Berlinul alcătuiește astfel o enclavă occidentală în teritoriul sovietizat: o vitrină a Vestului, deci o invitație constantă la comparație sau

[13] *Cf.* Albert O. Hirschman, „Exit, Voice and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History", în *World Politics*, vol. XLV, ianuarie 1993.

la fugă, și totodată un factor de izolare suplimentară pentru comunismul german, care atinge recorduri de impopularitate.[14] Blocada Berlinului de către sovietici în iarna 1948–1949 încearcă să opereze acest abces ca o prefață a întemeierii unui stat german în zona răsăriteană. Poate că este și o primă încercare, în maniera caracteristică lui Stalin, de a sonda hotărîrea adversarului. Iar răspunsul e categoric și este dat în termeni de performanță tehnică: aviația americană asigură un pod aerian spre Berlin. Extraordinar reviriment al situației și al forțelor, subliniat de faptul că incidentul se petrece pe aceleași locuri. Oamenii din acel timp n-au nevoie de o memorie prea vastă pentru a-și aminti că Berlinul fusese ținta avioanelor americane înainte de a deveni obiectul ajutorului lor. El fusese capitala unui imperiu totalitar, înainte de a întruchipa simbolul libertății. Berlinezii și-au schimbat rolul o dată cu sovieticii: semn că un al treilea război mondial amenință să aibă loc exact acolo unde s-a încheiat al doilea, și în legătură cu el, căci foștii Aliați își dispută sensul acestui război.

Acest ocol prin situația germană ne permite să pătrundem mai adînc în natura ideii comuniste de după război și în devierea pe care o suferă între 1946 și 1948. În 1946, ea este deja însoțită de formidabila creștere a puterii Uniunii Sovietice, dar rămîne legată de politica uniunii democratice antifasciste de tipul celei ilustrate în război pe plan internațional. În 1948, ea se află din nou pe calea războiului și a revoluției, întărindu-și pretutindeni pozițiile în fața imperialismului, construind fortărețe mai degrabă decît punți. În acest sens, ea îl readuce pe observator la o oscilație permanentă a istoriei sale: urmînd comunismului de război, N.E.P.-ul a fost înlocuit de politica sectară a „celei de-a treia perioade"[15], apoi strategia fronturilor populare de cotitura pactului germano-sovietic; și iată că, la doi ani după încheierea războiului împotriva lui Hitler purtat împreună cu democrațiile, Uniunea Sovietică strînge rîndurile împotriva imperialismului... S-a sfîrșit cu idilele confuze din timpul războiului împotriva lui Hitler. Gata cu perioada „căilor naționale spre socialism". Lumea comunistă e un bloc, sau altfel spus un „lagăr".

Semnalul a fost dat de înființarea Kominformului, în septembrie 1947. Raportul lui Jdanov, locotenent al lui Stalin, a aliniat întreg „lagărul socialist" la stînga, sub conducerea mai autoritară ca niciodată a Uniunii Sovietice, amenințată de o agresiune imperialistă.[16] Nu este suficient ca partidele

---

[14] *Cf.* J.P. Nettl, *op. cit.*, cap. 4, p. 107.

[15] *Cf. supra*, capitolul 5, pp. 139–169.

[16] Secretar al Comitetului Central, Andrei Jdanov (1896–1948) îi urmează lui Kirov la Leningrad. Uns ideolog al realismului socialist, susține la Congresul literar pansovietic (august 1934) ideea mobilizării artei și literaturii în folosul regimului. Stalinist de șoc, intră în Politbiuro în 1939. În timpul războiului, conduce apărarea Leningradului. Promovat la rangul de al treilea secretar al partidului în martie 1946, duce o mare campanie pentru îndreptarea „liniei ideologice" a partidului în domeniul artei și literaturii, atacîndu-i pe B. Pasternak, Anna Ahmatova, D. Șostakovici, preludiu al unui nou val de epurări. În septembrie 1947, Stalin îl trimite în Polonia pentru a conduce înființarea Kominformului.

comuniste să participe la formarea guvernelor pentru ca acestea să poată fi considerate cu adevărat „democratice". Trebuie de asemenea ca prin intermediul lor „clasa muncitoare", aliată cu „masele de truditori", să exercite în cadrul lor o acțiune conducătoare: cu alte cuvinte, singura diferență față de regimul sovietic „pur" constă în menținerea partidelor satelite în interiorul unor coaliții a căror cheie e deținută numai de comuniști. Pentru ca totul să fie foarte limpede atît în vest cît și în est, delegația iugoslavă a fost însărcinată să facă un proces partidelor francez și italian, acuzate de a fi colaborat prea multă vreme cu guverne burgheze, ceea ce a făcut să fie trase pe sfoară. Cel mai dur partid din „lagărul" socialist aduce mustrări lui Thorez și Togliatti, prinși în mrejele oportunismului. Nici unul, nici celălalt nu sînt de față, poate fiindcă au prevăzut un moment dezagreabil. Din partea francezilor, potopul de invective iugoslav este primit de Jacques Duclos, care mulțumește promițînd o schimbare, potrivit ritualului mișcării. Asupra întîlnirii de la Szklarska Porba, orășel polonez în apropiere de Wroclaw, există o relatare aproape stenografică a lui Eugenio Reale[17], care ar merita să devină un clasic al istoriei comunismului, într-atît dezvăluie de bine raporturile de violență și de servilism care domină conclavul partidelor frățești.

Este oare o revenire la „a treia perioadă"? Într-un sens, da. Textul lui Jdanov pare familiar. E dominat de amenințarea imperialismului și de pericolul iminent al unui război împotriva Uniunii Sovietice. A trecut deci momentul rafinamentelor teoretice privind conflictele interimperialiste și marja de manevră pe care acestea o lasă patriei socialismului: deosebire ce servise drept bază strategiei fronturilor populare și care fusese declarată caducă în septembrie 1939, pentru a-și recăpăta întreaga forță începînd cu iunie 1941. Iat-o din nou scoasă din uz, de vreme ce cei doi mari învingători din 1945 se înfruntă pretutindeni în lume; nu mai există decît un singur imperialism, care e dominat de aici înainte de puterea economică și militară americană și a cărui influență se reduce cu fiecare zi, în Europa și în afara ei. De aici vin agresivitatea sa și voința de a distruge U.R.S.S., avangardă a popoarelor. Ca și în perioada 1927–1932, lupta pentru pace se află deci la ordinea zilei, căci se confundă cu apărarea U.R.S.S. Și, ca și atunci, fascismul nu e limitat la una sau mai multe țări deosebit de agresive. El bîntuie acolo unde se pregătește războiul antisovietic, adică aproape pretutindeni în lumea capitalistă, în Statele Unite mai întîi, dar și în Europa occidentală, mai ales în Germania de Vest unde mișună încă naziști nepedepsiți... Datoria partidelor din Kominform este, așadar, de a lua conducerea acestei lupte maniheiste în care fidelitatea absolută

[17] Eugenio Reale, *Avec Jacques Duclos au banc des accusés, à la réunion constitutive du Kominform à Szklarska Porba (22–27 septembre 1947)*, trad. din italiană de Pierre Bonuzzi, Plon, 1958. Eugenio Reale era unul dintre conducătorii P.C.I. prezenți la reuniunea de înființare a Kominformului. În anul următor, 1948, el părăsea conducerea P.C.I.; în 1952 a demisionat din Comitetul Central; ostil lui Togliatti și subordonării față de U.R.S.S., a fost exclus la 31 decembrie 1956.

față de U.R.S.S. trebuie proclamată *urbi et orbi*. Social-democrații, cînd rămîn ostili comuniștilor, redevin marii suspecți de cîrdășie cu imperialismul.

Totuși, această reorientare a luptei internaționale se face într-un alt cadru decît cel din „a treia perioadă". Războiul cel mai pustiitor din istorie abia s-a încheiat atunci cînd Jdanov evocă spectrul unui al treilea conflict mondial, bîntuit de ultimul chip al celui de-al doilea: ciuperca atomică deasupra Hiroșimei nimicite. Anticiparea ororilor de mîine depășește cele mai cumplite amintiri ale celor de ieri, iar imaginația aleargă mai repede decît memoria, alimentîndu-se mereu din ea. Mai mult chiar decît după marele masacru din 1914–1918, teama de război se sprijină pe un fond universal de emoții, comun populațiilor civile și foștilor combatanți: al doilea război mondial a lovit în toată lumea, iar al treilea nu va mai face deosebire între victimele sale. Triumf tehnologic absolut, el nu va mai oferi nici măcar ocazia de a-ți dovedi curajul sau patriotismul. Prin urmare, lupta pentru pace stîrnește vocații mai puțin înflăcărate, dar sentimente mai blînde și mai universale. Ea nu mai atacă frontal, ca în Europa de după Versailles, pasiunile naționale sau virtuțile militare. Oferă adăpost larg unor direcții politice foarte diverse, mergînd de la solidaritatea necondiționată cu Uniunea Sovietică pînă la atitudinea inocentă din cadrul pacifismului, trecînd prin toate nuanțele de ostilitate față de Statele Unite. Ea învăluie activismul revoluționar în sentimente bune.

În raport cu „a treia perioadă", Uniunea Sovietică e puternică; în raport cu America, este slabă. Din această ambiguitate, ideea comunistă extrage multe avantaje în ce privește persuasiunea. Țara în care s-a întruchipat, devenită cea mai mare putere europeană și a doua putere a lumii, se bucură de influența politică pe care i-o conferă forța, sprijinită de autoritatea morală dobîndită în războiul împotriva lui Hitler. Dar ea și-a plătit scump victoria, în oameni și în pagube materiale. Trebuie să-și reclădească întreaga economie. Nu are bomba atomică. Astfel încît chiar și cei care nu cred în iminența unui război dorit de Statele Unite pot înțelege motivele ce l-au convins pe Stalin de aceasta și pot fi înclinați să echilibreze printr-o semnătură sau printr-un vot această inegalitate de forțe, socotită periculoasă pentru pace. Comunismul este iubit deopotrivă fiindcă este puternic și fiindcă este slab. Acest cumul de imagini și această confuzie a sentimentelor, atît de vizibile la elitele țărilor colonizate, nu sînt străine nici opiniei publice din Europa occidentală. În politica democratică, teama și compasiunea fac casă bună împreună, mai bună decît se crede.

Astfel, condițiile în care se operează cotitura din 1947 o împiedică să reprezinte o simplă întoarcere la comunismul de la începutul epocii staliniste. E vorba mai degrabă de o reafirmare a spiritului „bolșevismului într-o singură țară" extins la bolșevismul în mai multe țări: caracter deopotrivă internațional și ultracentralizat al mișcării, clădită mai mult ca oricînd în jurul bastionului sovietic, și dependență strînsă a noilor țări de „democrație populară"; întărirea luptei de clasă în interior și în exterior, apel la vigilența

revoluționară în fața „comploturilor" imperialismului și prioritate acordată luptei împotriva războiului antisovietic. Toate aceste lozinci, care aveau în 1930 un aer de fortăreață asediată, exprimă în 1947 un optimism cuceritor, ca și cum și-ar fi pierdut caracterul extremist, înscriindu-se în linia democrației. După acest semn recunoaștem că bolșevismul și-a atins, pentru a-l parafraza pe Lenin, stadiul *suprem.* Ceea ce nu înseamnă ultimul, căci vor mai fi și altele. Adjectivul vrea să spună că sistemul sovietic a atins ceea ce s-ar putea numi „maturitatea totalitară": avînd asupra cetățenilor U.R.S.S. un control de o perfecțiune fără precedent în istoria omenirii; întinzîndu-se la mai multe țări europene, iar în viitor și la China; întruchipat fiind de un conducător unic, adulat ca soldat, ca filozof și ca om de stat; și fiind aproape pretutindeni în lume întărit de o forță de iradiere ideologică comparabilă cu puterea de influență a unei religii. Raportul lui Jdanov din 1947 constituie apoteoza acestui univers sinistru, ce reprezintă totuși obiect de admirație și invidie, reunind într-un buchet final toate marile arii ale repertoriului.

Numai că direcția pe care raportul crede că o inaugurează intră în criză încă din anul următor, o dată cu secesiunea iugoslavă.

*

Importanța rupturii dintre Iugoslavia și U.R.S.S. din 1948 provine mai puțin din faptul că modifică raportul mondial de forțe cît din ceea ce exprimă simbolic. Luată în sine, ruptura nu are consecințe militare: Iugoslavia, mozaic de națiuni mici, nu este un stat foarte întins. Dar, despărțindu-se de ordinea stalinistă, Tito inaugurează un nou gen în istoria comunismului: schisma comunismului național. Mișcarea avusese pînă atunci eretici, și nu puțini, ba chiar le sporise numărul, generație după generație: lucrul e în conformitate cu rolul pe care-l joacă în cadrul ei ideologia. Cu Tito însă, erezia a cuprins nu doar un întreg partid, ci un stat. Un partid ar fi putut fi distrus prin exterminarea cadrelor, cum a fost micul partid polonez în 1938. Pentru a distruge un stat ar fi fost nevoie de un război. Acesta e prețul plătit de U.R.S.S. pentru ambiția de a fi un imperiu.

Stalin s-a înșelat asupra capacității partidului iugoslav de a rezista la presiunile sale. Conflictul s-a înnodat în jurul încercărilor sale de a infiltra nu doar partidul, ci și armata, administrația, serviciile de securitate. Tehnică veche pe care o pune în aplicare pretutindeni în țările satelizate și pe care o încununează prin instalarea consilierilor sovietici la fața locului. Tito a protestat, a refuzat să cedeze, și-a asumat riscul unei rupturi publice, a cărei formă ideologică se află în „Rezoluția" Kominformului din iunie 1948.

Omul condamnat pentru „deviere națională" — înainte de a fi tratat drept agent imperialist sau criminal fascist — se întîmplă să fie conducătorul comunist cel mai celebru în Europa după Stalin. A comandat gherila antigermană în fruntea unei adevărate armate. Vechi kominternist devenit una din marile figuri ale celui de-al doilea război mondial, el a apărut de

asemenea drept cel mai feroce locotenent al lui Stalin, în avangarda prezenței sovietice în Europa. Uniunea Sovietică a susținut și apărat cu înverșunare revendicările sale asupra Carintiei și Triestului. Poate chiar că această acumulare de faimă l-a umbrit pe Stalin. Poate că, invers, l-a încurajat pe beneficiar să îndrăznească. Fapt este că circulara Kominformului îi dă lui Tito o glorie suplimentară pe scena internațională. Celebru ca diriguitor comunist, conducătorul militar și apoi civil al noii Iugoslavii adaugă gloriei sale trecute pe aceea a unui comunism independent, trăgîndu-și pe mai departe un crîmpei din forța sa de la organizația de care s-a rupt.

Începe aici o fază nouă în istoria comunismului. Imperiul sovietic de abia constituit trece prin prima sa sciziune, foarte limitată în spațiu, dar fundamentală în ordine politică, de vreme ce e însoțită inevitabil de o înfruntare ideologică. Excomunicat, Tito trebuie să respingă termenii acestei excomunicări și totodată să întoarcă acuzația de erezie împotriva acuzatorilor săi. El extinde la dimensiunea unui stat schema rupturii cu comunismul pe care atîția militanți au ilustrat-o la scară individuală de mai bine de un sfert de secol: trecînd de la supralicitarea fidelității la o ostilitate din ce în ce mai categorică față de Biserica-mamă, dar tot în *lingua communis*. Îl constrînge la aceasta violența aproape isterică a acuzatorilor săi și totodată presiunea difuză a noilor săi admiratori, fără a mai vorbi de necesitatea de a găsi aliați. Astfel se formează un nou pol teritorial al comunismului, mai mult prin forța împrejurărilor decît prin invenția oamenilor: destul de aproape de cel vechi prin discurs și idei pentru a-i servi de substitut, și destul de departe pentru a-i atrage pe toți cei ce și-au pierdut încrederea în revoluția comunistă.

Tito va avea mai mulți imitatori, dovadă că discursul antisovietic în limbaj sovietic va alcătui după el un întreg *gen* în repertoriul pasiunii revoluționare: Mao Zedong va fi cel mai celebru, dar nu singurul, și chiar minuscula Albanie a lui Enver Hodja se va ridica împotriva Moscovei, în anii următori, ca un pol al marxism-leninismului european. Astfel, ideea comunistă încetează, începînd din 1948, să mai aibă o patrie unică. Ea se teritorializează altundeva decît în Uniunea Sovietică. Acolo unde o fixează istoria, întîi de toate în Iugoslavia, ea este condamnată dinainte să aibă aceeași soartă cu făgăduielile mesianice întrupate într-un teritoriu sau într-un regim; durata sa e chiar prin forța lucrurilor mai efemeră decît aceea a mitologiei sovietice din care purcede, căci n-are nici vechimea, nici strălucirea puterii, nici mijloacele de propagandă ale acesteia.

Are însă, pentru un timp destul de scurt, avantajul prospețimii. Iugoslavia lui Tito nu trage după sine cortegiul dramatic de amintiri care învăluie istoria Uniunii Sovietice pînă în 1941. Ea s-a ivit din războiul antifascist, s-a născut din rezistența eroică opusă de partizani Wehrmachtului, produs al uniunii dintre ideea națională și ideea revoluției: simbol perfect al unui comunism regenerat prin antinazism, ceea ce-i permite să beneficieze de tradiție fără să-i poarte povara. Schisma iugoslavă oferă astfel un punct de sprijin pentru

pasiunea revoluționară a renegaților stalinismului. Nostalgicii leninismului, mulți dintre foștii partizani ai lui Troțki, dezamăgiții de Uniunea Sovietică găsesc în ea un teritoriu care le lipsea, într-atît e epoca de înclinată către întruparea ideii revoluționare. Acest teritoriu regăsește exotismul indispensabil pentru activitatea imaginației: după Rusia lui Octombrie, iată că nefericiții Balcani sînt rebotezați ca avangardă a societății europene.

Totuși, schisma își află limitele în ceea ce pretinde că înlocuiește mai degrabă decît în fragilitatea substanței sale. Căci Biserica-mamă amenințată se apără cu dinții și cu ghearele. E greu de închipuit astăzi violența extremă cu care partidele Kominformului au combătut acel curent la construirea căruia au contribuit prin chiar lupta lor: „titoismul". Kominformul și partidele comuniste reactivează împotriva lui Tito acuzațiile nebunești cu care Kominternul îl copleșise pe Troțki, înainte ca Stalin să pună să fie asasinat vechiul său rival la Mexico în 1940. Ca și Tito, Troțki sfidase nu atît regimul sovietic cît pe conducătorul său, afectînd prin aceasta mai mult decît regimul sovietic: afectînd legitimitatea acestuia în istorie și în lume, în persoana unicului său interpret autorizat. Prin urmare, a fost denunțat drept contrarevoluționar, complice al naziștilor, veșnic complotist împotriva U.R.S.S. Tito nu are nici una din calitățile intelectuale ale lui Troțki, deși beneficiază ca și el de o mare reputație militară. Dar antrenează un întreg stat, ceea ce conferă sfidării sale o altă rezonanță. Marele exilat al bolșevismului nu reușise să regrupeze decît mici facțiuni risipite prin lume. Mareșalul croat aduce în dispută mijloace și tribune mai vaste.

Faptul că nu reușește nici să știrbească unitatea lumii comuniste și a imperiului său, nici să amenințe serios legitimitatea ideologică a lui Stalin reprezintă un semn caracteristic al vremii. În zadar supralicitează fidelitatea față de marxism-leninism-stalinism, în zadar accelerează ritmul colectivizării agriculturii în interior, în zadar se ține departe de orice apropiere cu Vestul[18], U.R.S.S. și națiunile satelite îl consideră ciumat, în asemenea măsură încît persoana sa slujește în curînd drept focar pentru procesele intentate „trădătorilor" infiltrați în partidele comuniste din estul Europei, așa cum persoana lui Troțki fusese ținta proceselor de la Moscova înainte de război. La mai puțin de un an după condamnarea Kominformului, procesul Rajk de la Budapesta nu reprezintă, cum a scris François Fejtö, decît „un *ersatz* al procesului de la Belgrad care nu putuse avea loc. Mai degrabă decît acuzat, Rajk era un martor, principalul martor al acuzării împotriva lui Tito"[19]. Iată-l pe schismaticul de la Belgrad devenit criminal, dovedit ca atare de „complicii" săi din țările vecine.

---

[18] Vorbesc aici de cei doi sau trei ani ce au urmat condamnării.

[19] F. Fejtö, *Histoire des démocraties populaires*, vol. I, *op. cit.*, p. 265.

Ministru al Afacerilor Externe al Ungariei, după ce fusese pînă în toamna anului 1948 ministru de Interne, Rajk a fost arestat în mai 1949, judecat în septembrie, condamnat la moarte și executat. *Cf.* F. Fejtö, „L'affaire Rajk quarante ans plus tard", în *Vingtième Siècle*, ianuarie-martie 1990; Roger Stéphane, *Rue Laszlo-Rajk: une tragédie hongroise*, Odile Jacob, 1991.

Rămîne faptul că, dacă nu-l poate învinge pe Stalin în domeniul marxism-leninismului, în care se bate pe terenul adversarului, într-o epocă în care acest adversar pare atotputernic, Tito îi pune o problemă imposibil de rezolvat prin represiune sau prin teroare: cea a revoltei statelor-națiuni în interiorul imperiului sovietic. La sfîrșitul războiului, U.R.S.S. a apărut ca prietenă a micilor națiuni pe care le elibera de asuprire. Imaginea n-a fost niciodată mai frapantă ca la Belgrad, în inima acelei Serbii avînd prin tradiție privirea întoarsă către marele frate rus, și în acea capitală căreia i-au redat libertatea armatele unite ale lui Tito și ale generalului sovietic Jdanov. Or, acesta e locul în care, la mai puțin de patru ani, izbucnește prima dispută între asociații de ieri; aici își asumă noul conducător al Iugoslaviei, vechi militant stalinist, întemeietor al unui regim extrem de represiv, riscul rupturii cu Moscova în numele independenței naționale. Are mică importanță faptul că, în cazul său, rațiunea de stat pe care o susține împotriva rușilor este cea a unui stat federal, grupînd mai multe națiuni mici. Căci ideea care răzbate din acțiunea sa inedită nu este aceea de a pune capăt comunismului în favoarea unei mai mari democrații plurinaționale, ci de a afirma autonomia statului iugoslav așa cum este el, în raport cu Uniunea Sovietică.

Problema pusă de Tito încă din 1948 ține, așadar, de o revendicare a independenței naționale doar printr-o latură a sa. Ea ascunde mai cu seamă o cerere de autonomie politică față de Moscova din partea noilor state comuniste din Europa de Est formate în anii imediat postbelici. E aproape de la sine înțeles că această cerere de autonomie e însoțită de un semn complice adresat sentimentului național: lucrul va fi mai limpede cîțiva ani mai tîrziu, în Polonia sau în Ungaria, națiuni unitare, decît în Iugoslavia, construcție federală. Disputa lui Tito cu Moscova arată însă că fondul dezacordului privește mai puțin libertatea națiunilor cît rațiunea de stat în interiorul fiecărei națiuni, privește adică puterea partidelor comuniste locale în raport cu marele partid frățesc din U.R.S.S. În acest sens, schisma iugoslavă confirmă *a contrario* natura internațională a sistemului comunist, strict centralizat la Moscova. Dar ea nu antrenează modificări în natura dictaturii comuniste din Iugoslavia: în felul său, Tito face „socialism într-o singură țară", închistat în marxism-leninism mai mult ca oricînd. Imperiul sovietic a avut o durată scurtă în dimensiunile sale din 1946–1948; dar, separîndu-se de el, fiii infideli continuă să-i vorbească limba. Constrîngerea ideologică este atît de mare încît elementele centrifuge invocă în sprijinul lor unitatea.

De aici procesele menite să înlăture ambiguitatea. O dată mai mult, scopul lor este mai puțin de a pune în scenă comploturile imperialismului american cît de a-i demasca pe aceia dintre comuniști care le-au dat o mînă de ajutor. Extinsă la națiuni din afara spațiului rusesc, înconjurată de republici vasale, devenită imperiu, Revoluția din Octombrie ascultă încă de legea care i-a guvernat dezvoltarea: își devorează propriii copii. E adevărat că depășește cu mult acest cadru și că, exportîndu-și spiritul și procedeele expeditive la națiunile vecine, ea a început prin a lovi în „dușmanii de clasă". Aceste

națiuni nu sînt încă, așa-zicînd, decît democrații eliberate de fascism în momentul în care trebuie deja să-i exproprieze, să-i intimideze sau să-i întemnițeze pe partizanii vechiului regim social sau politic, rămași în afara „fronturilor naționale". Procesul și execuția liderului țărănist bulgar Nicola Petkov (septembrie 1947) au reprezentat încununarea persecuțiilor. Dar, o dată trecute sub controlul direct și vizibil al partidelor comuniste locale, în 1947–1948, aceste „democrații populare" nu fac decît să prezinte mai multe primejdii potențiale pentru firea suspicioasă a lui Stalin: exemplul iugoslav le invită la independență. La fel ca în cazul asasinării lui Kirov de la sfîrșitul anului 1934, el declanșează terorismul organizat al „vigilenței revoluționare".

La drept vorbind, Stalin n-are nevoie de acest pretext pentru a continua să țină Uniunea Sovietică cu mînă de fier: potrivit datelor celor mai recente de care putem dispune[20], populația Gulagului, după ce a scăzut între 1941 și 1946, începe din nou să crească după război, pentru a atinge în 1952–1953 niveluri superioare celor din 1939–1940. Dar dacă represiunea continuă cu și mai multă înverșunare, ea nu mai are acel aspect teatral pe care i l-au dat înainte de război procesele de la Moscova: ea nu mai există decît prin aspectul ei cumplit de cotidian, ascuns cu grijă de ochii străinilor, zidit într-o tăcere de cimitir. În schimb, teatrul Terorii s-a mutat mai la vest, ca și cum pedagogia sa ar fi indispensabilă grefelor încă fragile ale sovietismului în inima Europei: acesta este obiectivul procesului Rajk, copiat exact, pînă la replici, după precedentele de la Moscova. Deosebirea față de perioada de dinainte de război ține de înnoirea distribuției. Rolul Gestapoului este jucat de C.I.A.; cel al lui Trotki de către Tito; cel al vechilor bolșevici de Rajk și „complicii" săi.

Denunțare a conducătorului iugoslav, procesul semnalează cu egal răsunet sovietizarea națiunilor satelizate. Epurînd partidele comuniste, după ce a zdrobit opozițiile „burgheze", Stalin purcede la ceea ce se numește încă din perioada Kominternului „bolșevizarea" acestor partide, adică aservirea lor completă față de propria sa voință. Nu există nici un lider de partid care să nu se mai simtă de acum înainte amenințat; nici unul care să-și mai poată permite să măgulească vreun pic sentimentul național al poporului său. Născută din rezistența față de presiunile sovietice, ruptura asumată de Tito atrage după sine o mai rapidă sovietizare a „lagărului socialist". Stalin nu rezolvă problema pe care a ridicat-o această ruptură; îi este de ajuns s-o înece în ortodoxia „bolșevică".

Prin aceasta, el se condamnă s-o agraveze. Uniunea Sovietică, atît de des proslăvită pentru rezolvarea problemei naționale în interiorul granițelor sale, se izbește de ea în exterior. A reușit fără prea mare osteneală să aducă sub stăpînirea totalitarismului comunist întregul fost imperiu al țarilor. În Europa

---

[20] J. Arceh Getty, Gabor T. Rittersporn și Victor N. Zemskov, „Les victimes de la répression pénale dans L'U.R.S.S. d'avant-guerre", *Revue d'études slaves*, vol. 65, fascicula 4, pp. 631–670. Nicolas Werth, „Goulag: les ciffres?", *L'Histoire*, septembrie 1993.

central-răsăriteană, ea se izbește de alte societăți, mîndre de apartenența lor la Europa și care n-au moștenit supunerea față de funcționarii Moscovei: la Budapesta sau la Varșovia, Rusia nu întruchipează chiar civilizația! Acestor națiuni, atît de adesea nefericite, eliberate, apoi din nou supuse, avînd deci o nostalgie cu atît mai mare pentru trecutul lor, ea nu are altceva să le ofere, pentru a le păstra sub jugul său, decît ideea comunistă. Idee care, învăluită în tinerețea pe care i-o restituise războiul și în incertitudinea pe care i-o păstra viitorul, putuse să mai aibă un aer seducător în momentul redobîndirii libertății: o dată mai mult, ea-și extrăgea chintesența puterii sale efemere din faptul că apărea ca negare a fascismului. Cîțiva ani mai tîrziu însă, ea se încadrează în logica lugubră a sovietizării: înăbușire polițienească a societății civile și subordonare a țării față de Moscova.

Este prima întîlnire în afara hotarelor Rusiei între comunism și putere, primul test la scară naturală după Octombrie 1917, prima punere la încercare a universalității sovietismului. Or, acesta nu se dovedește în stare decît să-și reproducă trăsăturile opresive pînă și în manifestările sale spectaculoase, ca și cum n-ar avea altă universalitate decît cea a forței, ascunsă în ideologie. Națiunile din Europa de Est au știut întotdeauna că Rusia a intrat ultima în istoria „civilizației": iată că acum fac experiența faptului că, departe de a fi mai înaintat pe această cale, așa cum proclamă, comunismul sovietic nu are nimic să le ofere decît o supunere uniformă, împodobită cu minciuni obligatorii. În lipsa unei societăți multinaționale, el nu știe să producă decît un imperiu polițienesc. În Occident, se poate trăi în continuare în cultul sau cu speranța unui comunism democratic, sau chiar cu incertitudinea privind ceea ce se săvîrșește în numele său. La est de Praga însă, ideea se stinge ca urmare a experimentării ei de către popoare.

Neputînd să se asocieze niciodată cu libertatea, ea n-a avut altă șansă de a dăinui decît aceea de a face casă bună cu sentimentul național. Dar, începînd din 1948–1950, creditul obținut din ura comună față de Germania este epuizat. Propaganda sovietică denunță în zadar pe toate vocile revanșarzii ce ar umple chipurile Germania de Vest: a trecut vremea cînd antigermanismul reușea să determine acceptarea sau dragostea față de armata sovietică pe teritoriile patriilor eliberate. Pe de o parte, evocarea unei Germanii neonaziste îndemnate la războiul antisovietic de către Pentagon nu are o prea mare verosimilitate. Mai cu seamă, a devenit limpede că Armata Roșie s-a instalat în micile națiuni ale Europei de Est mai puțin pentru a le proteja cît pentru a face din ele un scut de state comuniste strict supuse U.R.S.S. Nu este suficient ca aceste state să fie „prietene ale Uniunii Sovietice". Nu e suficient nici măcar ca ele să-i fie supuse. Trebuie să aibă același regim, aceleași instituții și să utilizeze aceleași cuvinte ca să mascheze aceeași realitate. „Comunismul într-o singură țară" nu e capabil să exporte în străinătate altceva decît pe sine însuși. Înfigîndu-și steagurile în mozaicul de națiuni europene care-l despart de Occident, el nu are ce face cu diversitatea tradițiilor lor. Le constrînge să se organizeze în chip uniform,

una cîte una[21], potrivit exemplului dat de el, adăugînd asupririi naționale obligația de a-l adula pe asupritor ca pe un model. Situația reproduce fenomenul colonial inversîndu-l, căci este circumscrisă Europei: puterea „orientală" a Moscovei ajunge să supună pînă și vechile teritorii ale venerabilului Imperiu austro-ungar. Se poate măsura cu această răsturnare tot ce a distrus noua împărțire a Europei.

Astfel, mișcarea comunistă regăsește sub o formă nouă, după atîtea peripeții, cel mai vechi adversar al său din spiritul popoarelor: sentimentul național. Confruntarea dintre pasiunea revoluționară și fidelitatea națională a inaugurat secolul, constituind mult timp după primul război mondial licoarea cea mai tare a luptelor politice în Europa. Stalinismul și nazismul însă i-au alterat substanța. Cel dintîi a supus internaționalismul proletar exigenței de a apăra necondiționat regimul sovietic. Cel de-al doilea a discreditat pasiunea națională amestecînd-o cu supremația rasială. Al doilea război mondial a părut să înflorească la început deasupra acestor ruine, înainte de a-și afla în sinteza antifascistă rațiunea de a fi. Numai că, devenit învingător, acest mariaj de circumstanță între idei contradictorii și-a dezvăluit minciuna: asocierea dintre stalinism și independența națională n-a supraviețuit intrării Uniunii Sovietice în rîndul supraputerilor mondiale. Aceasta tratează țările căzute sub dominația sa militară așa cum Kominternul trata partidele aflate sub ascultarea sa. Și încă, acestea din urmă se supuneau de bunăvoie. Polonia sau România de după război nu și-au putut alege destinul național.

Acesta e fundalul pe care se profilează toate „afacerile"[22], politice sau judiciare, care duc la ciocnirea — secretă sau publică — dintre democrațiile populare și „protectorul" lor sovietic. Tristețea ce se degajă din aceste afaceri ține de faptul că adversarii sînt inegali, de vreme ce unul este ca și învins dinainte: Tito este excepția care confirmă regula.[23] Pretutindeni în alte

---

[21] Dobîndirea puterii de către comuniști în Europa centrală și răsăriteană s-a făcut mai mult sau mai puțin potrivit aceluiași curs: sprijiniți de Armata Roșie, comuniștii conduc o coaliție din sînul căreia își înlătură adversarii unul cîte unul. În octombrie 1944, Armata Roșie ajunge în Iugoslavia; la 11 noiembrie 1945, Frontul Național ia puterea, republica e proclamată la 29 noiembrie următor. În Bulgaria, guvernul de coaliție e înlocuit de cel al „Frontului Patriei", prezidat de kominternistul Gheorghi Dimitrov; republica populară e proclamată la 15 septembrie 1946. În România, la 27 februarie 1945, Andrei Vîșinski impune un guvern alcătuit din partidele Frontului Național Democrat; acesta cîștigă alegerile din 19 noiembrie 1946; regele Mihai abdică la 30 decembrie 1947. În Ungaria, Uniunea forțelor de stînga cîștigă alegerile din august 1947 (60% din sufragii), apoi pe cele din 1949 (95,6% !). La 20 august 1949, este proclamată republica populară.

[22] Mă gîndesc, de pildă, la excluderea lui Gomulka din Partidul Comunist Polonez și la închiderea lui, între 1949–1950; sau la cea a lui Clementis, ministrul de Externe cehoslovac, în aceiași ani; sau la procesul Slánský de la Praga, în noiembrie 1952; sau, în fine, la evicțiunea Anei Pauker în România, în aceeași perioadă.

[23] Trebuie privit separat și cazul lui Kostov, vechi militant bulgar al Kominternului; judecat pentru „trădare" la Sofia în decembrie 1949, și-a retractat mărturiile și s-a ridicat împotriva actului de acuzare.

locuri, regula de aur a solidarității necondiționate cu U.R.S.S. se aplică așa cum se aplica înainte militanților deveniți șefi de guvern, după ce au petrecut anii războiului la Moscova. Și e puțin spus că „se aplică". E atît de fundamentală și de interiorizată încît slujește drept criteriu universal acceptat pentru toate epurările și totodată drept cap de acuzare în toate procesele. În această perioadă se poate vedea în ce măsură oamenii de aparat formați de Komintern se dovedesc, zece sau douăzeci de ani mai tîrziu, indispensabili politicii Kominformului. Împrejurările exacte în care au avut loc aceste crize interne sînt încă în mare parte necunoscute; dar este limpede măcar faptul că toate țin, într-un fel sau altul, de rațiunea de stat sovietică, adică de politica externă a U.R.S.S. La procesul Slánský, în ultimii ani ai lui Stalin[24], pînă și antisemitismul a fost mobilizat în slujba acestei politici, sub forma acuzațiilor vizînd un complot sionist internațional: ca și cum dictatorul nu s-ar teme să reia în ton minor, înainte de a muri, muzica celei mai mari tragedii a veacului.

Cu toate acestea, nici violențele, nici garanțiile, nici epurările, nici procesele nu pot face uitată afacerea Tito. Extinzîndu-se la mai multe națiuni, mișcarea comunistă s-a izbit de iluzia pe care o nutrește asupra universalității sale. A pus oglinzi în fața propriei minciuni. Nu este suficient ca ideologia să slujească și să ascundă dominația unui nou imperialism rusesc; această dominație însăși nu aduce, pe ruinele vechilor regimuri, decît o sclavie în plus. Internaționalismul este masca forței; democrația „populară", masca totalitarismului. Fragilitatea sistemului ține de aceste două constatări distincte și totuși complementare; prima duce la a doua.

Răzvrătit împotriva lui Stalin, Tito e nevoit curînd să conceapă un comunism propriu. Căci aceasta e logica revoltei naționale, atunci cînd este rezultatul acțiunii unui vechi kominternist — să ia neapărat o formă ideologică și să devină „revizionistă". Ea tinde să acorde o pondere deosebită la ceea ce fusese pînă atunci în istoria comunismului doar ruptură individuală. Suvarin sau Ruth Fischer n-au fost decît militanți ai partidelor lor condamnați și excluși de Komintern. Într-un sens, Tito e victimă a aceluiași destin: la urma urmei, atît înainte cît și după război, militanții străini au rupt cu Moscova mai puțin din cauza libertății, cît din aceea a marjei de independență în strategia sau tactica aplicată în propria lor țară. Numai că, în persoana lor, mișcarea comunistă găsise opozanți slabi, compromiși, divizați, ușor de

[24] Procesul lui Slánský are loc la Praga între 20 și 27 noiembrie 1952. Rudolf Slánský, fost secretar general al Partidului Comunist Ceh, arestat în anul precedent, e judecat drept căpetenie a unei conspirații împotriva statului. Dintre cei paisprezece inculpați, unsprezece sînt evrei, desemnați ca atare în actul de acuzare care consideră că e vorba de un complot în care „sionismul internațional" joacă un rol central. Slánský e condamnat la moarte și spînzurat împreună cu zece dintre coacuzați. Ceilalți trei sînt condamnați la închisoare pe viață. Doi dintre ei au scris istoria procesului: Artur London, *L'Aveu. Dans l'engrenage du procès de Prague*, Gallimard, col. „Témoins", 1968; Eugen Loebl, *Stalinism in Prague. The Loebl Story*, Grove Press, New York, 1969; și *Le Procès de l'Aveu. Prague 1952*, Éditions France-Empire, Paris, 1977.

învins sau măcar de izolat. Tito afirmă în fond același lucru, dar, prin ideea națională, demască minciuna universalității revoluției. Rău ireparabil, căruia reconcilierea ulterioară nu-i va atenua răsunetul; dimpotrivă, i-l va spori.

*

Atunci cînd Tito rupe vălul universalității comunismului, confruntarea celor doi foști aliați transformă moștenirea ideologică a războiului. O dată ce Hitler și Mussolini au fost zdrobiți, o dată ce au dispărut de pe scenă, pacea dezvăluie o Europă divizată în două tabere. A spus-o Jdanov, după Churchill și Truman.

Dispariția fascismului a avut drept efect cvasimecanic simplificarea scenei politice. În curînd nu mai subzistă decît cuplul antagonist capitalism și socialism, democrație liberală și democrație „populară", în întruchipările lor vii care sînt Statele Unite și Uniunea Sovietică. Căci ideologiile politice moderne — religii ale imanenței — își au teritoriile de elecție. Acestea corespund de acum înainte strict împărțirii puterii, care se suprapune peste cea a ideilor.

E adevărat că antifascismul supraviețuiește morții lui Hitler și sfîrșitului Germaniei naziste. U.R.S.S. — și după ea Kominformul — a făcut din el centrul propagandei sale, și oarecum o continuare a războiului cu alte mijloace. Dar evocarea constantă a acestei primejdii după dispariția ei nu e întru nimic comparabilă cu adevăratul pașaport democratic reprezentat de sacrificiile și victoriile Armatei Roșii. Chiar termenul „antifascism" se devalorizează, supus fiind atît de repede la prea multe întrebuințări. Forța lui constă în faptul că este asociat cu amintiri foarte recente; are încă prea multe legături cu modelul său originar pentru a putea fi extins prea departe de el păstrîndu-și totodată șansele de a convinge. Drept urmare, demonizarea dușmanului este mai dificilă. Naziștii și colaboratorii lor au fost împușcați sau întemnițați. Ideea comunistă, mai mult sau mai puțin lipsită de argumentele ei tradiționale, trebuie de acum înainte să-și pledeze mai ales propria cauză: nu doar regimul sovietic însuși, ce iese din război întărit de victorie, ci și istoria națiunilor europene din Est de după această victorie. Uniunea Sovietică s-a extins spre vest și s-a înconjurat cu o centură de țări „protejate" care pune societățile comuniste în contact cu societățile occidentale ale Europei. E mai puternică, mai vizibilă, mai apropiată. Dar, prin chiar acest fapt, și mai vulnerabilă.

Nu înțeleg acest termen în sensul în care definește un raport de forțe ce i-ar fi defavorabil: legat, de pildă, de faptul că înainte de 1951 nu posedă bomba atomică. Aceasta fiindcă las în chip deliberat deoparte istoria începuturilor războiului rece, pentru a o privilegia pe aceea a repercusiunilor sale asupra ideii comuniste, mai mult ca oricînd agitată ca stindard de U.R.S.S. Faptul că simpla putere, și caracterul vizibil al acestei puteri, reprezintă unul din marile atuuri ale ideii într-un secol care se prosternează înaintea istoriei

e arătat cum nu se poate mai bine de această epocă. Faptul, în schimb, că ideea suferă — mai devreme sau mai tîrziu, însă întotdeauna — consecințele acestei asocieri reprezintă de asemenea prețul inevitabil plătit pentru caracterul său îngust instrumental. Universalizată prin puterea armelor, cum ar putea oare să-și păstreze universalitatea de idee? Schisma lui Tito a ilustrat, în interiorul „lagărului socialist", pertinența acestei întrebări. Dar în exterior, adică în Occident?

Aici ideea n-a suferit experiența sovietismului. Să exceptăm din această judecată Germania occidentală, devenită în 1949 republică federală: țară de azil pentru milioane de germani care au fugit dinaintea înaintării sovietice, sau care au fost izgoniți mai apoi de pe pămînturile lor de către polonezi, cehi și unguri, ea n-are nimic de învățat nici cu privire la cruzimea Armatei Roșii, nici cu privire la germanofobia extremă care dă tonul în noile state de „democrație populară". Națiune înfrîntă, națiune dezrădăcinată, națiune vinovată, ea nu-și poate manifesta de acum înainte ostilitatea față de comunismul slav decît prin voturi periodice și în tăcerea cabinei de vot. Dar spectacolul dictaturii polițienești instalate în fosta zonă sovietică e de ajuns pentru a-i întări zi de zi aceste sentimente.

În restul Europei occidentale, dimpotrivă, Armata Roșie e renumită doar prin răsunetul victoriilor sale îndepărtate. Lumea comunistă a devenit apropiată în spațiu, dar rămîne obiect al unei cunoașteri indirecte, înrîurită de sentimentele pe care victoria asupra lui Hitler le-a lăsat în opinia publică. În realitate, Churchill și de Gaulle i s-au opus foarte devreme, fiecare în felul său, în funcție de situație. Încă din toamna anului 1944, Churchill a înțeles, o dată cu afacerea poloneză, atît incapacitatea sa de a influența situația, cît și voința lui Stalin de a sechestra Estul european[25]. El știe că al treilea război mondial a început, înainte ca al doilea să ia sfîrșit. În aceeași perioadă, în dispozitivul francez, de Gaulle a fost nevoit să supună P.C.F. pentru a reinstaura un regim democratic; comuniștii își vor lua revanșa în ianuarie 1946 îndepărtîndu-l de la putere, dar momentul lor trecuse atunci. În anii următori, cei doi mari antifasciști ai Europei se vor afla și în fruntea luptei împotriva amenințării sovietice de după război.

Ei dau astfel semnalul pentru ceea ce va constitui substanța politicii Europei de Vest pentru aproape o jumătate de secol: nu e vorba, așadar, de o cotitură ocazională, ci de o reacție profundă, aproape organică, a societății occidentale orientate spre păstrarea independenței sale și a modului său de viață într-o lume politică internațională cu două dimensiuni. Reacție ce nu e lipsită de amărăciune, de vreme ce este însoțită și de constatarea unei dependențe față de Statele Unite ale Americii; dar care este și facilitată prin asta, de vreme ce nu presupune decît o contribuție financiară sau militară

[25] Momentul în care Churchill s-a simțit înșelat de Stalin în afacerea poloneză poate fi situat între convorbirile pe care le-a avut cu mareșalul sovietic la Moscova la începutul lui octombrie 1944 și discuțiile de la Ialta din februarie 1945. R. Douglas, *From War to Cold War*, St. Martin's Press, New York, 1981, cap. 4–7, pp. 37–82.

limitată. Anglia a ieșit slăbită dintr-un război în care a fost cel mai vechi combatant; Franța și Italia de după război nu au armate capabile să se măsoare cu cele ale U.R.S.S. Garanția echilibrului de forțe de o parte și de alta a granițelor stabilite la Potsdam rămîne prezența trupelor americane în Germania.

Rămîne faptul că, dacă Europa occidentală se află în „tabăra americană" prin situația sa obiectivă, ea îi aparține mai cu seamă ca urmare a unei alegeri. Chiar și în țări precum Franța și Italia, unde există partide comuniste puternice, alegerile n-au lăsat niciodată vreo îndoială în această privință. Partidele conservatoare primesc ajutorul socialiștilor, sau invers, pentru a alcătui majorități confortabile în chestiunea „atlantismului". Attlee l-a înlocuit pe Churchill la Potsdam[26], urmîndu-l cu fidelitate în ostilitatea față de U.R.S.S. Și în aceeași epocă Léon Blum inventează, referindu-se la Partidul Comunist Francez, formula de „partid naționalist străin"[27]. Vechile democrații din Occident rămîn vii, chiar dacă o parte din tristețea epocii rezultă în cazul lor din sentimentul propriului lor declin. Urmînd eliberării Italiei și Franței, prezența americană în Europa conferă, ca efect, un caracter inedit luptei ideologice a acelor timpuri: în vreme ce înainte de război denunțarea lumii capitaliste de către comuniști avea drept țintă fie democrațiile parlamentare de la Paris sau de la Londra, fie statele fasciste, de acum înainte în centrul lor se află Statele Unite ale Americii. Europa burgheză și-a pierdut rangul pînă și în ochii adversarilor săi.

Celui care vrea să surprindă caracterul specific al dezbaterii în această perioadă, Franța îi oferă cel mai bun cîmp de observație. Occidentul e locul în care, cu zece sau cincisprezece ani înainte, a apărut prima oară comunismul într-o versiune victorioasă, inițiator și parte componentă a Frontului Popular. Și tot aici a făcut uitată cumplita perioadă de douăzeci de luni a pactului germano-sovietic prin angajarea sa în rezistența internă — în așa măsură încît se poate erija timp de cîteva săptămîni, în momentul eliberării, în rival al lui de Gaulle, înainte de a-i deveni în chip forțat aliat pentru cîteva luni. Pe scurt, Partidul Comunist Francez, partid stalinizat cum nu e altul, nu are doar o puternică realitate de clasă. Are o relație aparent reușită cu libertatea și a luptat pentru națiune. 1936 și 1945–1946 sînt anii săi de referință, și totodată marii săi ani electorali.

Or, din 1947 se află într-o nouă situație. Eliminat din guvern[28] de către socialiști, somat de Kominform cîteva luni după aceea să-și înăsprească

---

[26] Rezultatele alegerilor legislative engleze din 5 iulie 1945 nu sînt cunoscute decît trei săptămîni mai tîrziu, atunci cînd Churchill se află deja la conferința de la Potsdam.

[27] Léon Blum, *À l'échelle humaine*, Gallimard, 1945 (citat p. 105), reed. col. „Idées".

[28] În urma grevei declanșate la uzinele Renault de militanți trotkiști, miniștrii comuniști hotărăsc să ceară sistarea înghețării salariilor și prețurilor. La 2 mai 1947, Paul Ramadier cere Adunării Naționale un vot de încredere în guvern. La 4 mai, Adunarea adoptă ordinea de zi favorabilă guvernului, comuniștii votînd împotrivă. Pentru a evita demisia colectivă a guvernului, Ramadier îi eliberează din funcție în aceeași seară pe miniștrii comuniști.

opoziția, el se află prins în logica războiului rece: constrîns să-și evoce din nou vocația revoluționară exact în momentul în care situația condamnă dinainte orice „revoluție" în sensul sovietic al cuvîntului. Stalin mistuie — cu greu — ce-a cucerit, iar Europa occidentală este legată de America. În rest, chiar în Franța, situația este inversă celei din 1936: radicalii și socialiștii, mai puțin numeroși, e adevărat, decît atunci, sprijină centrul, ba chiar centrul dreapta, în numele unei politici externe de apărare a libertății. Unit cu întreaga stîngă în Frontul Popular, P.C.F. înlăturase amenințarea fascismului și deschisese totodată calea unei coaliții a progresului social. Începînd din 1947, izolat pe scena politică, el nu mai luptă decît împotriva guvernelor democratice, alcătuite în principal din foști luptători în rezistență, acuzați că pregătesc, în înțelegere cu un de Gaulle devenit „neofascist", războiul american. Nu propune nici o idee de înlocuire a guvernului, mulțumindu-se să blocheze prin simpla sa prezență protestatară funcționarea normală a alternanței dreapta-stînga la putere. Este revenirea unui comunism anterior „antifascismului", dar a cărui forță e sporită de victoria asupra fascismului: forță însemnată dar inutilă, pe care am fi putut-o crede prea îmburghezită de propriile succese pentru a relua calea gesticulației revoluționare, dar care este, dimpotrivă, fidelă originilor sale, fiind condusă de altminteri de aceiași oameni formați în timpul „celei de-a treia perioade"; demonstrînd încă o dată caracterul extraordinar al unei mișcări alcătuite din partide ce continuă să asculte neabătut de o strategie internațională, deși au devenit atît de greoaie.

Căci dacă pentru partidele comuniste din Occident, izolate în ochii adversarului de apartenența lor la cealaltă tabără, începe o lungă luptă defensivă, aceasta le găsește la apogeu. Nu mai au aliați politici suficient de puternici pentru a juca alt rol decît acela de figuranți, fără a putea modifica raportul de forțe în războiul rece. Păstrează însă forța opiniei, menținută cu cea mai mare grijă. Prin intermediul intelectualilor, ideea comunistă va străluci în vestul Europei în culorile sale cele mai vii, în vreme ce în Est se stinge: profitînd, în Vest, de propriul său eșec, fiind victimă, dincolo, a propriei victorii. Istoria oferă încă o dată demonstrația naturii sale polimorfe.

Fenomenul este general în întreaga Europă occidentală. E cu deosebire limpede în Franța și în Italia, acolo unde două puternice partide muncitorești pot da filocomunismului intelectual sentimentul concret că e de partea poporului: sentiment de care respectivele partide uzează și abuzează fără rușine și fără limite, fiindcă satisface deopotrivă vanitatea și neliniștea specifică celor ce se ocupă cu problemele spiritului. Vanitatea își află alinare în recunoștința unei mulțimi imaginare, promovată cu acte în regulă drept tribunal al istoriei de către reprezentanții „clasei muncitoare", iar neliniștea este canalizată în dorința de a sluji. Profesorul comunist de la Oxford sau de la Cambridge a îmbrățișat aceeași mișcare istorică pe care a îmbrățișat-o omologul său francez sau italian, dar, în lipsa unui mare partid „revoluționar", nu primește din partea ei aceeași alinare psihologică. De altfel,

poate că are mai puțin nevoie de așa ceva, el, fiu al unui război mai glorios, în care n-au intrat nici Mussolini, nici momentul iunie '40 – Vichy. Intelectualilor italieni și francezi, partidele comuniste le oferă, o dată cu un popor de stînga, chipul unei revanșe asupra tragediilor de ieri.

Mai mult decît atît. Prin războiul de rezistență, ideea comunistă s-a strecurat, sub forma antifascismului, în tradiția democratică națională, întruchipînd punctul ei culminant. Închipuindu-ne, într-adevăr, istoria națională ca o dispută între apărătorii acestei tradiții și adversarii ei, certificatele de noblețe ale antifascismului se află în Revoluția franceză și în *Risorgimento*; trebuie să avem însă grijă să privim cele două evenimente ca fiind ele însele străbătute de acest conflict și ca dezvăluind deja lașitatea unei burghezii liberale prea repede gata să renege sensul luptei sale. În Franța de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, această burghezie a trebuit să accepte alianța cu clasele populare, dar numai pentru a o rupe aproape imediat, ghilotinîndu-l de îndată pe Robespierre și deschizînd calea corupției termidoriene și apoi despotismului napoleonian. În Italia de la jumătatea secolului al XIX-lea, burghezia a preferat luptei revoluționare pentru emanciparea poporului și națiunii un compromis cu aristocrația funciară din sud și cu monarhia piemonteză. Clasă lipsită de energie, mereu gata să trădeze libertatea pentru ordine, ea abdică încă o dată în secolul XX în favoarea fascismului. Îl sprijină pe Mussolini în Italia, pe Pétain în Franța. Numai „clasa muncitoare" poate lua de acum înainte în mînă viitorul națiunii. Această înlănțuire de abstracțiuni substituite actorilor istoriei îi conferă antifascismului „proletar" deopotrivă noblețea și necesitatea. Exorcizează latura populară și revoluționară a fascismului, reducîndu-l la ceea ce el a detestat — universul burghez, recuperînd astfel, în folosul exclusiv al stîngii „antifasciste", critica minciunii liberale pe care această stîngă o împărtășea cu adversarul ei cu cincisprezece sau douăzeci de ani înainte. Istoria a ales între pretendenții la reconstrucția unei ordini sociale postindividualiste. Prin urmare, nimeni n-a mai fost partizan al lui Mussolini sau Pétain, în afară de burghezi. Și nimeni nu poate fi un bun democrat, un adevărat antifascist, dacă este ostil comuniștilor. Cînd era slabă, Uniunea Sovietică a fost iubită ca o cauză aflată în primejdie. Cînd e puternică, este proslăvită ca un destin inevitabil.

Credința pe care se sprijină aceste raționalizări amnezice și aceste judecăți gregare am întîlnit-o de-a lungul întregii cărți: este religia istoriei. Ea își trăiește, în epoca de care vorbim, cele mai frumoase zile, de parcă războiul i-ar fi fost prin excelență și teatru, și verdict acceptat dinainte de beligeranți. Căci marxismul a făcut din ea o doctrină specială, dar ea există aproape pretutindeni în mințile oamenilor, sub o formă sau alta. Convingerea cea mai răspîndită, poate, susține că în epoca modernă moralitatea atîrnă în întregime de politică, unică garantă, în ultimă instanță, a binelui și a răului: modalitate de a nu păstra din moralitate decît conștiința curată necesară fanatismului ideologic. Forța lăuntrică a militantului comunist vine din sentimentul că face

istoria ca un bine suprem; că utilizează mijlocul forței pentru un țel nobil. Departe de a apărea ca o deghizare a cinismului, acest amestec al genurilor e perceput ca un imperativ categoric împotriva „idealismului". Și el funcționează în cazul multor intelectuali — și chiar în cazul publicului larg — ca o justificare a violențelor și crimelor bolșevismului stalinist, absolvite sau chiar proslăvite în numele țelului pe care-l slujesc. Îmi amintesc că am citit cu pasiune, prin 1947, *Întuneric la amiază* al lui Koestler, fără ca această lectură să mă oprească să ader la partidul comunist ceva mai tîrziu: admiram faptul că judecătorul și acuzatul pot cădea de acord să slujească aceeași cauză, primul în calitate de călău, iar al doilea ca victimă. Îmi plăcea în această versiune filozofică a proceselor de la Moscova mersul rațiunii istorice, al cărei cult barbar Koestler voise, dimpotrivă, să-l denunțe.

Dacă spiritul acesta de consimțire oarbă față de faptul împlinit ca expresie a „rationalului" își are în parte originea în revărsarea de violență care a fost războiul, el se alimentează și din senzația că acest război n-a ajuns la nici o încheiere; că el continuă; că forța nu și-a spus ultimul cuvînt. Războiul rece nu este propriu-zis un război, dar păstrează spiritul acestuia, adăpostit în maniheismul ideologic, în care Moscova n-are rival. Acesta este fără îndoială motivul pentru care marea cotitură comunistă din 1947, care reprezintă o dată-cheie în viața politică a democrațiilor occidentale, nu are deloc aceeași importanță pentru istoria lor intelectuală. Partidele comuniste nu se mai află pe coridoarele puterii, dar cercul lor intelectual și monden nu s-a schimbat prea mult. El rămîne foarte larg, mai cu seamă în Franța și în Italia, mai larg chiar în Italia, unde partidul comunist ocupă întregul spațiu al stîngii, cu complicitatea involuntară a unui Pietro Nenni aservit. Războiul rece a alcătuit alte guverne a căror regulă este alianța atlantică. Însă, așezîndu-i pe comuniști în afara puterii, el le-a lăsat măcar privilegiul opoziției și gestiunea marilor amintiri.

Comunismul occidental nu mai e vulnerabil, ca în trecut, la marile răsturnări din Internațională: el întruchipează o revoluție devenită tradiție. Redevenit o mișcare a războiului de clasă purtat în spatele dușmanului, el nu cedează nimic din capitalul său democratic și național. Născut din războiul din 1914–1918, crescuse împotriva lui. Al doilea război mondial, dimpotrivă, îi servește drept sprijin chiar și în perioada în care învingătorii săi sînt divizați: căci trăiește din patrimoniul său mai mult decît din perspectivele de viitor. „Revoluția proletară", care reprezintă rațiunea sa de a fi, e amînată *sine die* din cauza situației internaționale, sau chiar depinde, din nou, de război. Revoluțiile socotite a se fi produs în estul Europei arată în suficientă măsură că probabilitatea lor depinde numai de geografie; tot ce-i mai rămîne Vestului comunist e să-i înfrumusețeze recitativul, aducîndu-i omagiul propriei sale istorii. Ciudată epocă, într-adevăr, acești ani în care propaganda noului „antifascism" îl reinventează pe Hitler sub chipul lui Adenauer, denunță democrația americană în numele libertății și drapează imperiul sovietic în amintirile revoluțiilor din 1848.

La acest exercițiu, filocomunismul intelectualilor francezi a primit din partea criticii distincția supremă, de care, vai! nu e decît prea demn. Întrucît a făcut obiectul mai multor cărți[29], nu-i voi mai face inventarul. Fondul său e alcătuit din vechea pasiune antiliberală care domină deja scena pariziană în anii treizeci, sub multiple forme și în cadrul unor tradiții foarte diverse. Lichidînd fascismul, războiul a lăsat comunismului monopolul pe această piață a ideilor. Victoria totală îi electrizează pe cei gata convinși, îi raliază pe cei mai mulți, îi intimidează pe nehotărîți și îi pedepsește pe vinovați. În conformitate cu rolul jucat aici de U.R.S.S., e mai mult victoria antifascismului decît cea a democrației; așa încît ea poate fi sărbătorită fără a-ți tăgădui slaba aplecare către exercițiul liberal al democrației și păstrîndu-ți astfel, chiar dacă ai trecut o dată cu istoria în tabăra cealaltă, un fond constant de sentimente. De aici faptul că ruptura din 1947 între foștii aliați nu are mari repercusiuni asupra vieții intelectuale, căci conflictele de idei pe care această ruptură le aduce în prim-planul politicii nu are nume în repertoriul antifascismului.

La acest tablou și-au adus contribuția trăsăturile specifice ale tradiției franceze, de pildă obiceiul național de a gîndi politica în termeni universali, drept loc firesc al emancipării omului. În întreg cursul Revoluției ruse, Revoluția franceză n-a încetat să fie precedentul care-i asigura legitimitatea: ea confirma pe de o parte caracterul inevitabil al revoluțiilor, de vreme ce burghezia recursese în egală măsură la ea, și cuprindea, pe de altă parte, o perioadă scurtă — dar exemplară — care-i servise drept model lui Lenin. Faptul că, în ciuda caracterului puțin comparabil al celor două evenimente, această filiație a constituit în Franța o dogmă istoriografică e o bună dovadă a extraordinarei abstracții ce învăluie bolșevismul în mintea intelighenției. 1917 a sporit universalismul lui 1789: iar miracolul este că ideea există încă, mai tare ca niciodată, treizeci de ani mai tîrziu, ca și cum întreaga istorie sovietică ar fi primit anticipat un certificat de bună purtare. Ca și în Revoluția franceză, represiunea s-a datorat în Revoluția rusă numai nevoii de a se apăra: așadar, ceva exterior esenței sale, prin definiție bună. Această viziune, atît de tipică pentru moștenirea revoluționară franceză, dispensează U.R.S.S. de povara dovezilor. Ea explică fără îndoială o parte din zelul prosovietic parizian al acestei epoci.

Să mai adăugăm că prin această îmbinare ontologică a celor două revoluții intelectualii își reinventează un rol colectiv pe care istoria reală

---

[29] Jeannine Verdès-Leroux, *Au service du Parti. Le Parti communiste, les intellectuels et la culture (1944–1956)*, Fayard-Minuit, 1983; David Caute, *The Fellow-Travellers*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1973; Pierre Rigoulot, *Les Paupières lourdes. Les Français face au Goulag: aveuglements et indignations*, prefață de Jean-François Revel, Éditions universitaires, 1991; Tony Judt, *Past Imperfect. French Intellectuals, 1944–1956*, University of California Press, 1992; trad.: *Le Passé imparfait, op. cit.*; Natacha Dioujeva și François George, *Staline à Paris*, Ramsay, 1982.

Cartea lui Raymond Aron, *L'Opium des intellectuels* (Calmann-Lévy, 1955), rămîne cartea fundamentală asupra acestui subiect.

l-a refuzat națiunii începînd din iunie 1940. O parte dintre ei a simpatizat cu guvernul de la Vichy, ba chiar, în cîteva cazuri spectaculoase, cu naziștii: unii venind dinspre dreapta, ceilalți dinspre pacifism. Celor care au fost împotriva lui Hitler, din ce în ce mai numeroși pe măsură ce se contura rezultatul războiului, gaullismul le-a fost adesea suspect. Rolul pe care-l joacă fondatorul său evocă omul providențial, atît de străin tradiției republicane: generalii, pînă și cel despre care e vorba aici, trec greu drept oameni ai democrației și ai progresului social. Chiar și Raymond Aron, aflat la Londra din iunie 1940, împărtășește pe jumătate aceste reticențe.[30] Iar Malraux nu devine gaullist decît după război.[31] Dimpotrivă, antifascismul le permite intelectualilor să sărbătorească regăsirea tradiției revoluționare naționale, indisolubil democratică și patriotică; prin asta se află iarăși în locul de onoare al istoriei, ca și înaintașii lor din 1789 și 1793, și joacă iarăși rolul de profeți ai societății, pe care-l dețin din secolul al XVIII-lea. Marxism-leninismul oferă de altminteri oricui dorește doctrina acestor regăsiri imaginare, o dată cu ideea unei științe a istoriei ale cărei secrete sînt deținute doar de o avangardă.

Astfel, dreptul de coproprietate asupra referinței revoluționare permite deopotrivă ocultarea declinului național și redobîndirea unei misiuni. Acesta este, mi se pare, unul din marile motive ale puterii de seducție pe care partidul comunist o are asupra unei părți atît de mari din intelectualitatea franceză. Nu că n-ar mai exista altele, ba chiar, dacă îndrăznesc să spun, ele sînt mai directe: în Franța, ca și aiurea, o dată cu idealismul și ignoranța, comunismul face apel la pofta ascunsă pentru putere a indivizilor, ce poate fi asociată cu o pasiune masochistă a forței. Aragon este, în cultura franceză, victima cea mai ilustră a acestei pofte și manipulatorul ei desăvîrșit. Dar puterea de lingușire sau de intimidare a partidului se sprijină pe o realitate de un alt ordin. Ceea ce o face atît de eficace în epocă este totodată ceea ce o va goli treptat de conținutul său începînd din deceniile următoare. Partidul este deținătorul etichetei „Revoluția din Octombrie", care la rîndul său impune universalitatea tradiției revoluționare. Și e puțin spus că veghează asupra comorii sale.

Cazul Franței arată de ce aproape toate marile dezbateri de idei de după război se învîrt în jurul unei probleme unice: natura regimului sovietic, apărată cu dinții și cu ghearele de intelectualii comuniști și progresiști ca fiind

---

[30] Raymond Aron, *Mémoires, op. cit.*, pp. 182–188. În 1943, R. Aron publică în *La France libre* un articol intitulat „L'ombre des Bonaparte" în care pune în gardă împotriva reapariției unui „cezarism popular" ce l-ar fi putut ispiti pe generalul de Gaulle. Raymond Aron a comentat sensul acestui articol în *Mémoires* (pp. 184–186). *Cf.* și „Raymond Aron, 1905–1983, Histoire et politique", *Commentaire*, Julliard, 1985, pp. 359–368.

[31] Jean Lacouture, *André Malraux. Une vie dans le siècle, op. cit.*, cap. 38, pp. 320–326. În august 1945, Malraux îl întîlnește pe generalul de Gaulle și se alătură conducătorului Franței libere. În 1947, devine însărcinat cu propaganda în Adunarea populară franceză.

conformă cu esența revoluției socialiste. Problema e tot atît de veche ca U.R.S.S.; nou este caracterul său central. În anii Frontului Popular, în plin triumf al stîngii, dăduse mereu tîrcoale scenei publice, dar într-o poziție secundă față de lupta împotriva lui Hitler și de problema războiului și a păcii. După război, U.R.S.S. e mai antifascistă ca oricînd, dar dușmanul fascist a fost înfrînt. Uniunea Sovietică e mai tare ca niciodată, dar și mai descoperită înaintea Statelor Unite și a Europei occidentale. Nici în epoca isteriei anticomuniste stîrnite de senatorul McCarthy (1950–1954), America lui Truman și Eisenhower nu oferă o imagine cu adevărat credibilă a neonazismului; soldații săi, veniți de atît de departe, l-au învins pe Hitler în Franța. Cît despre Europa de Vest, își reclădește bogăția, fără glorie, dar în chip democratic, sub protecția și cu ajutorul inițial al Statelor Unite. Germania de Vest a intrat în ordinea constituțională. Astfel că, nemaifiind pus în valoare de fascism, regimul sovietic se află descoperit, constrîns să-și apere existența mai degrabă decît originea.

E adevărat că în primii ani ai războiului rece, înainte de 1951–1952, cînd Uniunea Sovietică nu avea arma nucleară, ea își învăluia relativa inferioritate militară într-o vastă campanie mondială în favoarea păcii, care-i oferă deopotrivă un refugiu și un alibi: strînși în jurul „apelului de la Stockholm" împotriva bombei atomice, „partizanii păcii" le urmează „antifasciștilor consecvenți". Dar chiar și noua mișcare, atît de diferită de cea interbelică, trimite cu gîndul la problema sovietică. După 1918, și pînă în 1935, pacifismul nu fusese prosovietic decît oarecum accidental, fiindcă Uniunea Sovietică era slabă și încolțită de puterile de la Versailles. După 1945, schimbarea este radicală: căci dacă pacifismul se alimentează din critica vastelor programe militare în care s-a lansat America, el pare să cauționeze cealaltă supraputere, a cărei politică externă nu se află în afara oricărei bănuieli în încordarea internațională. Căci chiar dacă Stalin nu e Hitler, chiar dacă, în relațiile sale cu lumea capitalistă, el e mînat mai ales de neîncredere și de răbdare, totuși Rusia a sechestrat Europa centrală și răsăriteană. Iar atacul Coreii de Nord asupra Coreii de Sud din iunie 1950 pare să dezmintă chiar și interpretările pur conjuncturale ale voinței de pace sovietice.

Războiul rece — devenit în acei ani război pur și simplu — pune față în față două sisteme politice și sociale. El împinge la extrem caracterul ideologic al veacului, simplificînd lumea prin cuprinderea ei în două tabere și mascînd ideea națională, oricît de importantă ar rămîne aceasta, sub cea de imperiu, sau de bloc. Prin forța lucrurilor, ideea comunistă capătă astfel un extraordinar răsunet, însă pentru ceea ce este și pentru ceea ce s-a clădit în numele său, mai mult decît pentru ceea ce combate: este puternică în întreaga lume, victorioasă în China, vizibilă în Europa pînă la Praga, părînd să poarte cu sine viitorul, în vreme ce vechile națiuni occidentale sînt în declin. În acest moment ideea își atinge cel mai înalt nivel de influență și totodată un grad neînchipuit de vulnerabilitate: existența ei opusă esenței sale. Intelectualii francezi țin mai mult ca niciodată la esență. Prin asta însă, ei trebuie să jure

credință „ideologiei reci", potrivit termenului lui Kostas Papaioannou[32]; trebuie să-i declare vinovați pe Rajk și pe Slánský, să nege existența lagărelor de concentrare în U.R.S.S.[33], să jure că acolo e pe cale să se nască o „știință proletară", să-l proslăvească pe Stalin ca pe un geniu universal etc. Plăcerea servituții voluntare se pierde în aceste exerciții succesive, pentru care istoria, prin gura partidului, prezintă neîncetat noi prilejuri.

Aici începe în sfîrșit o neînțelegere profundă între occidentul și orientul Europei, neînțelegere din care n-am ieșit încă.[34] Ideea comunistă se află la zenit la Roma sau la Paris în momentul cînd tinde să nu mai fie, la Varșovia sau la Budapesta, decît masca asupririi rusești. Născut dintr-o filozofie occidentală, comunismul a domnit la Moscova. Învingător în război, el s-a întins pînă la Leipzig și Praga. În estul și centrul Europei, „ideea" sa nu supraviețuiește multă vreme guvernării sale, în timp ce în Vest, dimpotrivă, capătă strălucire ca urmare a participării sale la războiul împotriva lui Hitler, fără a suferi de pe urma despotismului instaurat în numele său în Est. Astfel, impusă prin forța oamenilor și a lucrurilor, cortina de fier dintre cele două Europe există și în mințile oamenilor, nu însă după liniile de înfruntare a celor două tabere, despărțind comuniștii în Est și anticomuniștii în Vest. Căci la națiunile din Europa central-răsăriteană, creditul acordat comuniștilor de către inteligența este pe cale să se epuizeze încă de la începutul anilor cincizeci; în vreme ce în Occident majoritatea intelectualilor, urmați de largi părți ale opiniei publice, continuă să înconjoare comunismul de după război cu respectul datorat ideilor pe care este socotit a le întruchipa. Privită de la Paris, Roma sau Oxford, validitatea universală a cauzei este independentă de ceea ce se petrece la Varșovia, Praga sau Budapesta. De altminteri, inteligența occidentală s-a mîndrit întotdeauna că aparține printr-o specială electiune unei istorii „mai universale" decît inteligența polonezilor, a cehilor sau a ungurilor: astfel încît, fără s-o știe, ea include în abstracția comunismului și un vechi complex de superioritate. E destul că a trebuit să-și împartă privilegiul universalității cu excentrica Rusie. De ce ar trebui să dea înapoi în fața unor polonezi naționaliști sau în fața unor unguri reacționari?

Lăsate pradă germanilor în 1938 prin acordurile de la München, cedate Uniunii Sovietice în 1945 prin acordurile de la Ialta și Potsdam, națiunile Europei centrale și răsăritene sînt în sfîrșit uitate în mintea Europei de Vest, în așa măsură încît își pierd numele în desemnări colective extrase din repertoriul sovietic: „democrațiile populare", „lagărul socialist", sau „răsăritul Europei". Acest al treilea abandon nu mai este impus cu forța, ca primele

---

[32] K. Papaioannou, *L'Idéologie froide*, éd. J.-J. Pauvert, col. „Libertés", 1967.

[33] Fac bineînțeles aluzie la celebrul proces cîștigat de Victor Kravcenko împotriva revistei *Lettres françaises*, desfășurat între 24 ianuarie și 4 aprilie 1949. Vezi Guillaume Malaurie, *L'Affaire Kravchenko, Paris, 1940, le Goulag en correctionnelle*, Robert Laffont, 1982.

[34] Tony Judt, „The Past is Another Country: Myth and Memory in Post-War Europe", în *Daedalus*, vol. CXXI, nr. 4, toamna 1992.

două, ci obținut prin opiul ideologiei, care suprimă pur și simplu obiectul. Daladier știuse că abandonează Cehoslovacia, iar Churchill știuse că abandonează Polonia. Intelectualii din Occident nu mai trebuie să-și pună întrebarea, căci aceste state și vecinii lor nu mai sînt decît puncte de reper pe drumul urmat de socialismul sovietic. În forma sa extremă, această orbire va dura puțin; mult va dura însă pînă să dispară de tot.

*

Instalîndu-se în centrul politicii mondiale, războiul rece n-a modificat, așadar, decît în mică măsură — în orice caz, încet — marile idei moștenite de la politica europeană. Sporită prin război și prin victorie, imaginea Uniunii Sovietice nu a pierdut, prin împodobirea sa cu o nouă putere, farmecul revoluționar al unei societăți socialiste. Fantoma lui Hitler îi oferă încă o cauțiune democratică. Iar Stalin, în chip de mareșal, un cortegiu de amintiri frumoase.

În Statele Unite în schimb, revirimentul antisovietic al opiniei publice după război este atît de puternic încît atrage repede după sine una din acele crize de intoleranță și de suspiciune al căror secret e deținut de populismul american. Această latură transatlantică a istoriei ideii comuniste nu intră în preocupările mele: cum însă nu e lipsit de repercusiuni asupra situației din Europa, merită cîteva comentarii.

Comunismul n-a fost niciodată puternic în Statele Unite, unde oamenii amestecă în chip natural libera inițiativă cu libertatea, ca unul din elementele constitutive ale acesteia. Totuși, își înfipsese cîteva rădăcini în anii treizeci, sub o formă destul de timidă e drept, ceva ca un ingredient necesar pentru o *Weltanschauung* a unui bun „liberal", mai bine zis a unui „radical", adică, în termeni europeni, a unui militant de stînga.[35] Marea criză economică adusese la modă ideea unei intervenții a statului în economie, iar venirea la putere a lui Hitler în 1933 îndreptase din nou atenția către tragediile Europei, sub forma antifascismului: teme ce au reprezentat șansa lui Roosevelt, mai întîi ca artizan al New Deal-ului, apoi ca învingător al lui Hitler, dar care au permis de asemenea dezvoltarea relativă, la stînga „rooseveltismului", a unui partid comunist de cîteva zeci de mii de membri, polarizînd atenția intelectualilor newyorkezi. E motivul pentru care regăsim, în miniatură, în Statele Unite de dinainte de război trăsăturile specifice ale politicii comuniste: un partid stalinist și unitar, conspirativ și antifascist, alcătuit din aparatciki și din idealiști, cele două caractere nefiind întotdeauna incompatibile. Aspectul miniatural provine din faptul că influența lui se limitează la împrejurimile New York-ului și că în afara cîtorva cadre sindicale nu atrage decît o clasă medie de imigranți recenți, alcătuită adesea din evrei central- și est-europeni, studenți, profesori, avocați, profesioniști ai show-business-ului, care au transplantat legenda bolșevică în noua lor țară unde nu au rădăcini.

[35] *Cf. supra*, pp. 290–291.

Perioada pactului germano-sovietic a cufundat Partidul Comunist American într-o izolare cu atît mai totală cu cît acesta a reacționat ca un bun soldat al Kominternului, trecînd de la o zi la alta de la antifascism la „războiul imperialist". Atacul lui Hitler din iunie 1941 împotriva U.R.S.S. îl reașază însă pe direcția politicii rooseveltiene, pledînd pentru intrarea în război a Statelor Unite, apoi, o dată ce aceasta a fost obținută, cerînd în gura mare deschiderea unui „al doilea front" în Europa. Sînt anii cei mai buni ai relei căsnicii dintre Partidul Comunist American și Statele Unite, fiindcă acum el își extrage forța din ceea ce nu este, străduindu-se să întruchipeze stînga partidului democrat și predicînd mai tare ca oricine unitatea națională. Nu că opinia publică ar fi devenit prosovietică, și mai puțin încă procomunistă; aceasta nu s-a întîmplat nici măcar în timpul războiului. Partidul republican — dreapta americană în general — rămîne foarte anticomunistă: argument care-i servește adesea pentru a ataca întreaga politică a New Deal-ului, alianța liberalilor și sindicatelor cu „roșii". Alegerile prezidențiale din 1944 au fost prilejul unor violente atacuri pe această temă împotriva președintelui rezultat din scrutin. Totuși, pe durata războiului, analogia între Hitler și Stalin, loc comun al presei americane în anii treizeci[36], a fost pus nițel sub obroc în favoarea unei judecăți mai optimiste asupra U.R.S.S., cel puțin în ce privește viitorul. E logica războiului, și Roosevelt însuși dă exemplul, crezînd că victoria îl va face pe Stalin să liberalizeze dictatura: cum să-și închipuie că tot sîngele vărsat împotriva armatelor lui Hitler n-a fost vărsat în slujba libertății?

Cu toate acestea, conflictul cu Uniunea Sovietică începe înainte de sfîrșitul războiului, și el privește noile granițe europene. Încă din ultimele luni ale președinției lui Roosevelt, și cu deosebire în primele luni ale președinției lui Truman, înaltul personaj diplomatic și militar american e îngrijorat de ceea ce se anunță, iar comparația Hitler-Stalin reapare[37], urmînd să facă furori în anii următori. Cunoașterea regimului sovietic este destul de elementară în Statele Unite în acea perioadă, iar această analogie sumară îi servește oarecum de substitut: ceea ce nu e lipsit de primejdii, căci tind să facă din Uniunea Sovietică, în 1946 sau 1947, un agresor la fel de eminent cum fusese Hitler în 1938 sau 1939, contribuind astfel la apariția unei psihoze a războiului inevitabil, sub pretextul de a nu reedita ceea ce s-a întîmplat la München.

Așadar, solul hrănitor îi lipsește Partidului Comunist American tocmai în momentul cînd, imediat după război, își atinge zenitul — zenit mărunt, patruzeci pînă la cincizeci de mii de membri. N-a reușit deloc să popularizeze ideea comunistă în societatea americană, dar a fost un sprijinitor local al alianței americano-sovietice. Ruperea ofuscată a alianței îl izolează chiar

---

[36] L. K. Adler și T. G. Paterson, „Red Fascism: the Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930's– 1950's", în *American Historical Review*, *art. cit.*, pp. 1046–1049.

[37] *Ibid.*, pp. 1051–1061.

și de stînga Partidului Democrat. Ba chiar mai rău: Stalin îi cere să-și renege cei mai frumoși ani. Încă din primăvara anului 1945, prin intermediul lui Jacques Duclos[38], el condamnă politica oportunistă față de rooseveltism și neglijarea luptei de clasă: politică ce va deveni chiar, în repertoriul deviațiilor, „browderism", după numele fostului secretar general Earl Browder, exclus din partid în februarie 1946 ca „social-imperialist".

De ce a ales Stalin micul partid american pentru a anunța reluarea „luptei de clasă", cu peste doi ani înainte de crearea Kominformului și marea redesfășurare a războiului rece? Comunismul american nu e puternic, precum cel francez sau italian, și nici nu candidează la putere; nu există nici un risc de a-l slăbi, de vreme ce e slab. Interesul său strategic provine mai cu seamă din faptul că se află în inima imperialismului, în noua situație.[39] În ceea ce-l privește, cotitura „la stînga", operată imediat după Ialta și accentuată de alinierea generală din 1947, nu vizează decît obiective de politică internațională. Partidul va practica lupta de clasă ca și pînă acum. Marele său proiect va fi însă de a prezenta la alegerile prezidențiale din 1948, în numele unui *Progressive Party* mînuit de el, un politician prosovietic, Henry Wallace, fost vicepreședinte al Statelor Unite sub președinția lui Roosevelt, între 1940 și 1944.

Dar candidatul nu întrunește în noiembrie 1948 — în plină criză a Berlinului — decît ceva mai mult de un milion de voturi, iar noul partid nu mai reprezintă, în anii următori, decît o fațadă legală pentru comuniștii persecutați. Căci n-a reușit să domine în chip serios nici mișcarea sindicală, nici grosul opiniei democrate. Deși scorul său din 1948 marchează — relativ — punctul culminant al influenței sale, el rămîne îngust „stalinoid", sau „liberal-totalitar", potrivit calificativelor pe care le împrumută de la unul dintre observatorii cei mai inteligenți ai epocii, prizonier al unei iubiri nefericite pentru stînga americană, Dwight Macdonald[40]. Interesul pe care acest partid îl mai prezintă pentru istoric este de a arăta că, la o scară extrem de redusă, fascinația exercitată de comunism, atît de puternică în epocă la Paris și la Roma, există și la New York, exprimată în aceiași termeni. Wallace admiră U.R.S.S. ca pe un mare șantier al viitorului[41] și ca pe marele aliat de ieri. Îl

---

[38] Scrisoarea lui J. Duclos apare în revista lunară a P.C.F., *Cahiers du communisme*, în aprilie 1945.

[39] Reiau aici argumentele lui I. Howe și L. Coser, *The American Communist Party. A Critical History*, Frederick A. Praeger, New York, 1962, p. 442. O interpretare comparabilă a alinierii precoce a Partidului Comunist American la pozițiile războiului rece, în Arthur Schlesinger Jr., *Origins of the Cold War, art. cit.*, pp. 426–427.

[40] Dwight Macdonald, *Memories of a Revolutionist. Essays in Political Criticism*, Farrar, Straus and Cudaly, New York, 1957, p. 202: „What is Totalitarian Liberalism?" (e vorba de republicarea unui articol din *Politics*, revista lui D. Macdonald, apărut în august 1945).

[41] El este autorul celebrului comentariu de mai jos, făcut în ajunul unei călătorii în Asia sovietică, în calitate de vicepreședinte, în primăvara anului 1944: „Plec cu o mare speranță în întîlnirea cu experiența siberiană... Peste patruzeci de milioane de oameni

acuză pe Truman că a trădat această alianță pentru a călca pe urmele naziștilor, folosind împotriva comuniștilor texte și dispoziții din vremea războiului destinate luptei împotriva „coloanei a cincea". Progresismul american este și el prins în cleștele veacului — cel care abolește spațiul dintre comunism și fascism.

El va fi însă strivit sub povara unei alte simplificări: aceea care și-a avut deja perioada de glorie între 1939 și 1941 și potrivit căreia fascismul și comunismul reprezintă doar două epoci ale aceleiași amenințări împotriva democrației și națiunii americane. Hitler a fost învins, dar Stalin e mai puternic ca niciodată; și mai direct redutabil decît a fost vreodată Hitler înaintea războiului, de vreme ce imperiul său nu se mai lovește decît de America. „Fascismul roșu", pentru a relua o expresie a epocii, suprapune monstruozității dezvăluite de nazismul învins o prezență pe care acesta n-a avut-o. El are, chiar în interior, și într-o mai mare măsură decît nazismul, „a cincea coloană", publică și totodată clandestină. Prea slab pentru a anima o politică, micul Partid Comunist American este suficient de puternic pentru a declanșa o „vînătoare a celor de culoare roșie".

Astfel, fenomenul politic tipic american care va deveni între 1950 și 1954 „maccarthysmul"[42], după numele senatorului american care-i va fi mare inchizitor, își are preistoria în ultimii ani ai primului mandat al lui Truman și își află elanul în ralierea Partidului Democrat — majoritatea celor de opinie liberală, „minoritățile", sindicatele — la un anticomunism combatant, în exterior și în interior. Deși cele două texte nu sînt legate în mod explicit, formularea „doctrinei Truman" și decretul care prevede verificarea „loialității" funcționarilor federali datează ambele din martie 1947. Cel de-al doilea inaugurează o practică prin care libertățile constituționale ale cetățenilor vor fi amenințate în numele apărării Constituției: ca și cum teama de comunism ar alimenta din nou, de data aceasta în democrația liberală cea mai unanimă din lume, pasiuni ideologice opuse și comparabile cu cele ale adversarului detestat.

Maccarthysmul e legat mai întîi de o descoperire patologică a puterii. Războiul tocmai s-a încheiat. Națiunile Europei centrale și răsăritene, unde atîția americani își au rădăcinile și chiar amintirile, sînt rapid sechestrate în orbita sovietică, în vreme ce libertatea Poloniei a fost apărată în zadar de Churchill. America descoperă că reprezintă, în Europa și aiurea, singura contrapondere față de Uniunea Sovietică, devenită un sistem internațional. Opinia publică

---

au înlocuit cele șapte milioane — majoritatea prizonieri — care trăiau acolo sub regimul țarist. Așa că detractorii Rusiei trebuie să tacă în fața Asiei sovietice de astăzi... Voi vizita orașele. Voi simți măreția indisolubil legată de munca inteligentă pe care omul o opune naturii", în D. Macdonald, *Henry Wallace, The Man and the Myth*, The Vanguard Press, New York, 1948, p. 103.

[42] D. Caute, *The Great Fear — The Anti-Communist Purge under Truman and Eisenhower*, Simon and Schuster, New York, 1978; R. M. Fried, *Nightmare in Red. The McCarthy Era in Perspective*, Oxford University Press, 1990.

nu este obișnuită aici cu o implicare atît de imperativă în treburile lumii. Ea reacționează la această nouă situație ambivalent și excesiv, prin teamă și prin aroganță: teamă de subversiune, aroganță a forței.

Primul sentiment exprimă în chip straniu o intuiție adevărată a firii dușmanului, amestecată cu o falsă senzație a puterii sale. Obsesia unui complot împotriva suveranității poporului apare în toate crizele democrației moderne. În America, ea întîlnește în această epocă o pradă care nu e în întregime imaginară, de vreme ce conspirația este una din fețele comunismului.[43] Pentru a da însă comunismului aerul amenințător pe care i-l presupune și pentru a-l face suficient de redutabil ca să justifice o mobilizare internă pentru salvarea patriei, trebuie ca el să fie învești mîntat cu forța spectaculoasă pe care mișcarea o are în lume. Reprezentanți ai adversarului, comuniștii americani, denunțați de atîta vreme de republicani, devin din 1949 mai mult decît spioni activi sau potențiali: devin inamici publici, întăriți de susținerile deschise sau clandestine pe care și le-au țesut de-a lungul anilor. În conformitate cu logica genului, pe care caracterul masiv al conformismului de opinie din Statele Unite o agravează, acuzația se întinde de la ei către toți cei care, cîndva, începînd cu anii treizeci, i-au urmat, i-au ascultat sau i-au întîlnit. Inchiziția și denunțul cuprind America aidoma unor exerciții de virtute.

Căci cruciada anticomunistă este și o cruciadă a Binelui. Statele Unite ale Americii nu sînt o națiune precum celelalte, în care o istorie împărtășită constituie fundamentul corpului politic. Este o colectivitate de imigranți europeni a căror identitate națională se sprijină pe o idee de libertate și de democrație. Iată că secolul XX face din această idee nu numai arborele vieții la umbra căruia americanii există în chip de popor fericit, ci și un tezaur amenințat pe care doar ei îl pot salva. America s-a născut ca un pămînt binecuvîntat de Dumnezeu. Ea a întruchipat în secolul al XIX-lea paradisul săracilor. Mesianismul democratic face parte din patrimoniul său, în versiunea sa religioasă și sub forma sa degradată. Acest mesianism conferă mobilizării sale împotriva comunismului caracterul unei chemări a destinului. Extraordinara putere a americanilor în problemele mondiale a apărut oarecum din întîmplare, ca un produs al propriilor performanțe tehnice mai mult decît prin voința explicită de dominare; cînd o descoperă, ei o împodobesc cu o misiune în care învăluie *pax americana* din a doua jumătate a secolului XX, regăsind secretele acelui *american way of life* mărite la scara întregii lumi: religia, democrația, libera inițiativă, în fața comunismului ateu, despotic, colectivist.

---

[43] Las deliberat deoparte acest aspect al istoriei comunismului american, plin de nenumărate afaceri și de o vastă literatură. Nimeni nu se mai îndoiește astăzi că scurtul interval în care a fost pusă la punct bomba atomică sovietică se datorează unor complicități din Occident. În chip bizar, senatorul McCarthy, demagog pervers, a avut o intuiție parțial exactă a adversarului.

Maccarthysmul înnoiește astfel acea violență antiliberală ce a caracterizat multe mișcări populiste în istoria americană. Purtător al valorilor națiunii, „poporul", obsedat de trădarea elitelor, se îndreaptă în masă către demagogi. Găsește astfel tradiția „nativistă"[44], xenofobă, urmărind cu înverșunare tot ce nu e „american", tot ce seamănă cu cosmopolitismul, ai cărui purtători aproape firești sînt intelectualii: realitatea socială a comunismului și „progresismului" în Statele Unite oferă o țintă privilegiată pasiunii antiintelectualiste ce face parte din fondul politic național.[45] Caracterul paradoxal al acestei „temeri față de cei de culoare roșie" ține de faptul că transformînd un adversar extern într-un dușman intern, ea mobilizează tradiția izolaționistă a opiniei publice americane în slujba unei politici externe intervenționiste.

Chimism al pasiunilor politice pe care tradiția revoluționară l-a manifestat deja — o tradiție pe care dreapta americană declară c-o detestă: Revoluția franceză a justificat Teroarea, cel puțin în parte[46], prin pericolul existent la frontiere. Revoluția sovietică a avut obsesia complotului și a agresiunii „imperialiste": la douăzeci de ani după Octombrie, Stalin mai pune încă în scenă marea piesă a conspirației, iar după război piesa se rejoacă la Budapesta și la Praga. Senatorul McCarthy se adapă la același izvor, dar într-un context democratic: el nu plăsmuiește din asta decît o tiranie provizorie. Manipulează adevărate pasiuni populare, alimentate de știrile proaste din străinătate: blocada Berlinului în 1948, „pierderea Chinei"[47] în 1949, războiul din Coreea în 1950. Printre cetățenii americani care denunță trădarea, mulți sînt naționaliști din interior, mulți au fost ostili intrării Statelor Unite în război în 1940–1941. Dar contextul internațional, impunîndu-și logica, îi înrolează în slujba Americii devenită putere mondială; ei întîlnesc aici liberali mai luminați, mai moderni, mai bine informați; tot atît de indignați ca și ei de felul în care Stalin a pus mîna pe Europa centrală și răsăriteană, tot atît de neliniștiți de războiul din Extremul Orient, ei au luat măsura unor constrîngeri legate de situația de supraputere și își însușesc anticomunismul de război rece mai mult decît pe acela al „Comisiei activităților antiamericane"[48]. În această

[44] Unul din cele mai celebre episoade ale *nativism*-ului american este larga mișcare de opinie animată de societățile „evanghelice" și ostilă imigrației catolice, care s-a dezvoltat în anii 1820–1830 în jurul ideii unui complot papist avînd drept scop cucerirea Statelor Unite prin infiltrare.

[45] Richard Hofstader, *Anti-Intellectualism in American Life*, Knopf, 1963.

[46] Introduc această rezervă în măsura în care această raționalizare a Terorii se regăsește mai mult la istoricii Revoluției decît la revoluționarii înșiși. *Cf.* Mona Ozouf, „Guerre et Terreur dans le discours révolutionnaire, 1792–1794", în *L'École de la France, essais sur la Révolution, l'utopie, l'enseignement*, Gallimard, 1984.

[47] Întrebarea „Who lost China?" a constituit unul din capetele de acuzare ale campaniei senatorului McCarthy împotriva „trădătorilor" din interior.

[48] Comisie specială a Camerei Reprezentanților („House Committee on Unamerican Activities"), a cărei existență datează din 1938, dar care este deosebit de activă în anii maccarthysmului.

dialectică se formează noua idee a misiunii americane în lume, și totodată acordul asupra unei politici externe bipartizane. Ales în 1952 să-i urmeze lui Truman, Eisenhower va fi prin excelență simbolul acestei politici — general comandant în al doilea război mondial chemat să conducă în calitate de comandant politic ceea ce amenință să devină al treilea război mondial; reconciliator al antifascismului și anticomunismului; preluînd, în numele Partidului Republican, grija moștenirii internaționale a lui Roosevelt, adaptată deja de către Truman. Acestei improvizații sintetice a electorilor, demagogul din Wisconsin nu-i va rezista multă vreme[49], incapabil să facă să dăinuie isteria suspiciunii și victorios de altminteri în lupta împotriva comunismului intern.

Întregul episod arată o dată mai mult în ce măsură democrația americană, țesută din aceleași idei politice ca și Europa occidentală, le desfășoară și le folosește în felul său. Iar deosebirea de putere care există de acum înainte între națiunile europene și Statele Unite se adaugă contrastului izbitor al situațiilor și inegalității de voință. Opinia publică din țările Europei de vest nu se simte în largul său în bipolarizarea lumii. Aceasta le subliniază declinul și slaba înclinare de a plăti prețul uman și material al unui vast program militar: protecția americană îi scutește de asta și maschează veleitățile lor de a relua pacifismul moale al anilor treizeci. Ideea democratică mai cu seamă e greu concepută aici sub forma unei cruciade anticomuniste: nu numai fiindcă războiul abia s-a încheiat, dar și fiindcă America lui Truman pare să fi refăcut demonstrația faptului că imperialismul, stadiul suprem al capitalismului, este inseparabil de dictatura fascistă.

Istoria nu va oferi Kominformului o Americă fascistă: de altfel, a fost nevoie de o mare necunoaștere a istoriei Statelor Unite pentru a socoti maccarthysmul în această categorie. Dar democrația americană rămîne prea capitalistă în ochii europenilor pentru a nu fi veșnic suspectată că ascunde domnia banului sub frazele libertății. Apariția Americii în rolul de conducător — fapt de circumstanță ce s-a înscris într-un fapt de voință — a rupt ideea democratică de orice filiație comunistă. Iat-o însă devenită astfel libertate pură, afirmare cvasireligioasă a individului, așadar ruptă de social și devenită vulnerabilă la critica adusă drepturilor formale de către drepturile reale. Cruciada ideologică a Statelor Unite pune limpede față în față, pentru prima oară în acest secol, comunismul și democrația, însă cu prețul unei epurări a ideii democratice în care Europa nu-și mai regăsește tradiția. În perioada cînd inteligheția americană s-a convertit masiv la anticomunism, majoritatea intelectualilor europeni pătrund cu greu „rațiunile" acestei convertiri. Dacă trebuie să plătească apărarea libertății amenințate de Stalin cu binecuvîntarea acordată cultului american al liberei inițiative, cum să accepte ușor

[49] Puterea lui McCarthy asupra mediilor politice americane, și chiar asupra Partidului Republican, descrește începînd de la începutul lui 1954. Metodele de intimidare ale senatorului de Wisconsin fac obiectul unui vot de cenzură al Senatului la 2 decembrie 1954.

alternativa? Îi costă mai puțin să fie antiamericani decît antisovietici — sau, altfel spus, să păstreze confortul intelectual al unei critici duble care nu dă cîștig de cauză nici unuia dintre adversari. Iar această dublă respingere nu are decît aparența imparțialității: căci ceea ce e rău în U.R.S.S. nu este atribuit sistemului, ci împrejurărilor, în vreme ce în cazul Statelor Unite lucrurile se petrec invers. Filocomunismul războiului rece este din ce în ce mai puțin apărat de către antifascism. Păstrează însă mai mult ca niciodată alibiul anticapitalismului, sub forma aproape ideală pe care i-o oferă supraputerea americană.

Lucrul poate fi dovedit de slabul răsunet politic — dublat de un succes cultural ulterior — întrunit de o inițiativă ca aceea a Congresului pentru libertatea culturii[50] în țări precum Franța, Italia și, într-o mai mică măsură, Anglia. Ideea vine din Statele Unite, unde în primăvara anului 1949, sub egida unor nume prestigioase[51], un anumit număr de intelectuali americani anticomuniști s-au adunat pentru a șicana o manifestare „pentru pace" organizată la New York de comuniști[52]. Aproape toți sînt „liberali" sau „radicali", indignați de faptul că Kominformul reia împotriva Americii o campanie „antinazistă". Aproape toți detestă maccarthysmul ca o denaturare a democrației americane.

Pentru ca această inițiativă newyorkeză să fie acceptată pe plan internațional, a fost nevoie de întîlnirea între geniul organizatoric și nostalgia pentru *agitprop*, Irving Brown și Koestler: Münzenberg postum, întors împotriva comunismului. E vorba de a prezenta pe o scenă mare bătălia de idei împotriva Moscovei, în felul în care omul Kominternului orchestrase înainte de război marile sale manifestări pentru „apărarea culturii"[53]: cuvintele sînt aproape aceleași. De altfel, comuniștii nu și-au ieșit din mînă și înmulțesc de la începutul războiului rece inițiativele de acest tip.[54]

Koestler a lucrat sub conducerea lui Münzenberg. E mistuit de patima de a reface drumul în sens invers, în slujba adevărului. Personaj boem și

---

[50] „Kongress für Kulturelle Freiheit" se ține la Berlin în iunie 1950 și inaugurează în Europa gruparea intelectualilor care se opun totalitarismului sovietic. În martie 1951 apare revista *Preuves*.

[51] Albert Einstein, Charlie Chaplin, Paul Robeson, Leonard Bernstein de pildă.

[52] P. Coleman, *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Post-War Europe*, The Free Press, New York, 1989; E. Shils, „Remembering the Congress for Cultural Freedom", în *Encounter*, septembrie 1990; S. Hook, *Out of Step*, Harper and Row, New York, 1987, cap. 26 și 27.

[53] Cea mai celebră dintre aceste manifestări se ținuse la Paris, în 1935 — primul Congres internațional al scriitorilor pentru apărarea culturii — cu participanți iluștri: Gide, Malraux, Benda, Huxley, Heinrich Mann, Brecht, Dreiser, Pastemak, Babel, Ehrenburg. *Cf. supra*, pp. 302–304.

[54] În septembrie 1948 avusese loc un mare congres pentru pace la Wroclaw, fostul Breslau, în Silezia poloneză; urmat de un al doilea, la Paris, în aprilie 1949. Între timp avusese loc manifestarea de la New York din martie.

scînteietor, dublat de un scriitor de prim rang, el e prea literat ca să joace un rol profetic; totuși, el e acela care dă tonul primei reuniuni a Congresului la Berlin — enclavă occidentală în lumea comunistă —, în iunie 1950, în primele zile ale războiului din Coreea. Un anumit număr dintre cei care-l înconjoară, născuți ca și el la începutul secolului, sînt ca și el foști comuniști, lecuiți de marea iluzie și hotărîți s-o combată, în stiluri diferite: Silone[55] e mai degrabă un martor, Borkenau[56] mai mult un combatant. Nimeni nu dorește să repudieze antifascismul, ci dimpotrivă să-i prelungească spiritul în lupta împotriva celuilalt dușman al libertății. De altfel, adunarea reunită la Berlin e impecabilă sub acest raport, începînd cu marile sale nume: Dewey, Keynes, Russell, Maritain, Croce, Jaspers, celebri încă înainte de război. Cît despre ceilalți, sînt și ei mai degrabă de stînga decît de dreapta, liberali, ca Aron sau Trevor-Roper, sau social-democrați, precum Carlo Schmidt sau André Philip. Lucru și mai adevărat pentru participanții americani, în măsura în care stînga se poate defini în America fără complexe ca fiind deopotrivă anticomunistă și ostilă maccarthysmului. Sînt rari cei care au, ca James Burnham, o slăbiciune pentru senatorul de Wisconsin. Unii au flirtat, ca și el, cu extrema stîngă trotskistă sau libertară, direcție dinspre care vine de pildă Irving Brown, înflăcărat reprezentant în Europa al American Federation of Labour.[57] Pe scurt, reuniunea de la Berlin îi adună pe toți cei detestați cu predilecție de către comuniști într-o asociație de luptă ce poartă semnătura Statelor Unite.[58]

---

[55] Secondo Tranquillo (1900-1978), zis Ignazio Silone, a fost secretar al muncitorilor agricoli din Abruzzo și oponent al războiului. La Roma, devine secretar al tineretului socialist (1919), apoi participă la întemeierea Partidului Comunist Italian (1921). Exclus în 1931, refugiat în Elveția, el își scrie primul roman, *Fontamara*, care are succes. În 1938 publică *La scuola dei dittatori*. În 1940, intră în Partidul Socialist Italian. Internat în Elveția în 1942, se întoarce în Italia în 1944 și este unul dintre conducătorii P.S.I. Colaborează la numeroase reviste — *Preuves, Témoins* — și întemeiază în 1955 *Tempo presente*, publicînd și eseuri inspirate din experiența sa politică precum *Uscita di sicurezza, Il fascismo*.

[56] Comunist pînă în 1929, Franz Borkenau (1900–1957) lucrează apoi la Institut für Sozialforschung (Institut de cercetări sociale) din Frankfurt. Se refugiază la Londra, apoi, după o ședere în Panama, vine în Spania la începutul războiului civil. În 1937 publică *The Spanish Cockpit* (Faber & Faber). Mai multe din operele sale sînt legate de comunism: *European Communism* (Faber & Faber, 1953) și *World Communism, a History of the Communist International*, prefață de R. Aron (The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1962).

[57] Irving Brown e un apropiat al lui Jay Lovestone, care a fost una dintre marile figuri ale primului comunism american în anii douăzeci, apoi conducător al unui grup disident, înainte de a deveni un antistalinist de șoc.

[58] Finanțarea Congresului pentru libertatea culturii de către C.I.A. prin intermediul unor fundații reieu a fost dezvăluită printr-o serie de articole din *New York Times*, în aprilie 1966. Acest „scoop" tardiv, ce confirmă o acuzație comunistă de-o vîrstă cu asociația, a provocat o criză internă care a dus la dizolvarea „Congresului" în septembrie 1967. În locul lui a apărut o „Asociație internațională pentru libertatea culturii" care a funcționat pînă în 1979 fără a putea regăsi într-adevăr creditul pierdut. *Cf.* P. Coleman, *op. cit.*, cap. 14 și 15.

„Congresul pentru libertatea culturii" va dobîndi de-a lungul anilor o poziție în mediile intelectuale ale Europei occidentale: stă mărturie pentru aceasta succesul internațional al remarcabilelor sale inițiative editoriale — *Der Monat*, revista germană, *Encounter*, cea engleză, și *Preuves*, publicată la Paris. Înflăcărarea militantă pe care au vrut să i-o dea primii săi activiști n-a durat însă mai mult decît întîlnirea berlineză. Nici liberalii, nici socialiștii nu sînt făcuți pentru cruciade; iar invitații lui Irving Brown și-au păstrat în tot acest timp o libertate pe care invitații lui Münzenberg n-o aveau. Mulți dintre ei, în frunte cu Trevor-Roper și Russell, dar și Silone, n-au încredere în maniheismul koestlerian. Tot ce se poate spune este că atmosfera intelectuală din Europa de Vest nu înclină către acest maniheism: în Franța și în Italia, anticomunismul este mai mult ca oricînd bănuit de a fi fascizant. America maccarthystă își arată chipul său urît. „Congresul", care-și instalează sediul la Paris organizînd aici un strălucit festival muzical și artistic în 1952, cade într-un mediu ostil. În imediat, el a mărit prăpastia care desparte Parisul de New York, în loc s-o micșoreze.

În realitate, în acești ani, principala contribuție intelectuală la analiza comunismului va veni într-adevăr din Statele Unite, dar în chip indirect. Ea se va înscrie în prelungirea curentului german de gîndire antitotalitară din anii treizeci, constituind reluarea lui lărgită în contextul de după război: Hannah Arendt își publică marea carte asupra „totalitarismului" în 1951. Evreică germană, izgonită din Germania în 1933, apoi refugiată din Franța în Statele Unite în 1941, ea va deveni cetățean american. Această apartenență finală semnifică înainte de toate că America i-a oferit cadrul politic în care să-și ducă viața de cetățean, liberă și dezrădăcinată. În chip deliberat „modernă", ruptă de tradiție, ea nu mai este nici germană, nici evreică, ci într-un mod pătimaș ambele deodată.[59] Nimic nu este mai adînc la ea decît relațiile delicate și pasionate pe care le are cu acea *Kultur* și care datează din anii de studenție cînd învață filozofia cu Heidegger și Jaspers.[60] Va păstra toată viața disprețul, profesat de maeștrii săi, față de „omul de litere" francez, strălucitor, talentat, plin de idei, dar lipsit de suflet, indiferent față de adevăr. Se interesează însă și de sionism, din ură pentru psihologia evreului asimilat, atît de dornic să se integreze într-o societate antisemită. Hitler a condamnat-o să aibă destinul evreului: parvenit sau paria. Detestă prima ipostază, înscriindu-se în cea de-a doua, care-i diriguiește existența în rîndul boemei emigranților germani de la Paris sau New York. Aici îl întîlnește pe bărbatul vieții sale, Heinrich Blücher, alt paria, venit însă dinspre bolșevism, căci este fostul alter ego al lui Brandler, marele învins al revoluției germane din 1923.

---

[59] Așa îl caracterizează ea pe Walter Benjamin în portretul pe care i-l face (în *Men in Dark Times*, Harcourt, Brace and World, 1968, pp. 193–206). Dar aceste trăsături îi aparțin și ei în egală măsură.

[60] E. Young-Bruehl, Hannah Arendt, *For Love of the World*, Yale University Press, New Haven și Londra, 1982. *Cf.* cap. 2, „The Shadows".

În mijlocul indiferenței pe care epoca o arată față de nenorocirea evreilor, ea se remarcă, dimpotrivă, prin pasiunea cu care încearcă să împărtășească, să combată și să înțeleagă această nenorocire. Nu va fi niciodată, și în nimic, o moderată. Pe evreii germani nimeni nu-i ascultă la Paris înainte de război, de teamă să nu antreneze Franța în război. Hannah Arendt lucrează aici pentru organizații sioniste. Dar dintr-o primă călătorie în Palestina, în 1935, se întoarce cu îndoieli privind sensul general al inițiativei, admirînd energia colonilor, speriată de conformismul social care domnește în kibbutz-uri, înglobînd chiar naționalismul evreiesc în ura pe care o poartă statelor-națiuni. La începutul războiului, la New York, se luptă pentru crearea unei armate evreiești împotriva lui Hitler, cu acel simț pentru ideile irealizabile ce n-o va părăsi niciodată: ar vrea ca această armată să fie independentă de partide și de notabilitățile sionismului, în timp ce evreii americani nu-și pot însuși un asemenea proiect fără a trece drept răi americani, ca să nu mai vorbim de ostilitatea pe care o inițiativă de acest gen ar stîrni-o în rîndul englezilor. Dar cel puțin este una din primele voci care, încă de la începutul anului 1943, a alertat opinia publică asupra tragediei evreilor europeni. Înțelege mai bine ca oricine dimensiunea înspăimîntătoare, nemaivăzută a ceea ce se petrece în această Germanie a cărei limbă și poezie le are încă prezente în cuget: ca și cum ar fi desemnată să fie profetul unei apocalipse a evreilor masacrați de un popor căruia o parte din ea însăși îi aparține cu atîta tărie. A crezut că părăsește Germania pentru totdeauna. Rămîne însă să-i fie martor, după ce i-a fost fiică.[61] Acest centru de gravitate existențial alcătuiește fundalul relațiilor sale tumultuoase cu sionismul.

Ideea cărții care va fi *Originile totalitarismului* ia naștere tocmai în 1943, ca un proiect vizînd încercarea de a gîndi *inutilitatea* masacrării evreilor. Mai întîi neîncrezătoare în cumplitele știri din Europa, Arendt se pleacă în fața evidenței la începutul anului 1943. De ce este neîncrezătoare? Fiindcă, în timp ce războaiele așază față în față dușmani, „lucrul acesta [masacrarea evreilor] era ceva de alt ordin. Era ca și cum s-ar fi deschis o prăpastie"[62]. Talentul său se situează la confluența dintre actualitate și filozofie; e alcătuit dintr-o capacitate de a interoga evenimentul mai profund decît o face jurnalistul. Problema pe care o ridică dictatura lui Hitler este, dincolo de oroarea regimului, cea a noutății sale. Misterul nazismului ține de faptul că nu are precedente, nici în istoria însăși, nici în tipologiile politice ale marilor autori. Cum poate fi el gîndit?[63]

---

[61] Nimic nu ajută mai mult la înțelegerea acestor relații ca schimbul de scrisori dintre ea și K. Jaspers de după război. H. Arendt și K. Jaspers: *Correspondance 1926–1969*, Harvest Book, New York, 1993.

[62] Interviu dat de H. Arendt lui Günter Gaus, 28 octombrie 1963. Citat de E. Young-Bruehl, *op. cit.*, cap. 5, pp. 184–185.

[63] Întrebarea a fost pusă, cum am văzut *(cf. supra*, cap. 6, pp. 170–177), în reflecția politică europeană, mai cu seamă în Germania și în Franța, încă din anii treizeci. Dar a

Prin definiție, nici una din „cauzele" pe care putem să i le închipuim nu-l poate conține, căci l-ar reduce la ceea ce l-a precedat. E vorba mai degrabă să-i determini „originile" și terenul pe care s-au dezvoltat diversele lui elemente. Arendt identifică un prim mare vinovat: statul național, așa cum s-a manifestat el în istoria europeană și așa cum a obsedat spiritele începînd din secolul al XVI-lea. Apogeul său coincide cu începutul patologiei sale, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Ceea ce-i place în istoria americană este că statul federal e despărțit de ideea de naționalitate: cel puțin asta e ideea cam simplistă pe care și-o face despre el, idee ce permite, în lipsa unui adevărat stat național și a unei tradiții de același ordin, exercițiul republican al libertății. Dimpotrivă, Europa de la sfîrșitul secolului al XIX-lea prezintă statele-națiuni confruntate cu probleme pe care nu le pot rezolva: antisemitismul, reacție șovină la „chestiunea evreiască" pe care asimilarea n-a rezolvat-o; imperialismul, formă naționalistă de universalizare a lumii. Statul nazist a reprezentat un răspuns deopotrivă criminal și nebunesc la aceste sfidări apărute în anii 1880 în ultimul secol.

De aici au rezultat planurile diferite pe care Hannah Arendt le dă întreprinderii sale între 1944 și 1946, planuri ce corespund următoarei secvențe: dezagregare a statului național — antisemitism — imperialism — imperialism rasist (nazism). Ea se inspiră, fără a o spune totdeauna, din autori, emigranți germani ca și ea, care au fost primii istorici ai statului nazist: Frank Borkenau[64], și, într-o și mai mare măsură, Franz Neumann, al cărui *Behemoth*[65] a apărut în 1942. Termenul de „imperialism rasist" (*race-imperialism*) pentru desemnarea nazismului este al acestuia din urmă; iar cartea sa a rămas pînă astăzi studiul documentar clasic asupra structurilor statului nazist. Noutatea în elaborarea cărții lui Arendt vine din apariția cuvîntului „totalitarism", în

---

fost pusă și în politologia americană, înainte de război. Nu aduc altă dovadă decît un colocviu universitar ținut în 1940 sub auspiciile lui American Philosophical Society, cu tema „Statul totalitar". Majoritatea contribuțiilor la acest colocviu sînt excelente și anticipează ideile atribuite cel mai adesea fie lui Franz Neumann, fie Hannei Arendt, deși numele autorilor lor nu au rămas în posteritate. Ultima comunicare a sus-numitului colocviu, prezentată de un profesor de la Columbia, J. H. Carlton Hayes, se intitulează: *Noutatea totalitarismului în istoria Occidentului.* Ea înglobează Germania lui Hitler și U.R.S.S. a lui Stalin. N-am găsit nicăieri în cărțile lui Arendt referiri la această publicație, despre care nu se poate ști dacă a citit-o. *Cf. Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. LXXXII, Philadelphia, 1940, pp. 1–103, „Symposium on the Totalitarian State".

În aceeași ordine de idei, vezi și lucrarea lui Franz Borkenau: *The Totalitarian Enemy*, Faber and Faber, Londra, 1940. Prefața cărții, datată 1 decembrie 1939, arată că pactul germano-sovietic a făcut indispensabilă comparația dintre comunism și nazism. Anumite elemente ale analizei lui Borkenau (nihilismul moral al celor două sisteme, rolul dizolvării claselor sociale, de pildă) se regăsesc la Arendt. *Cf.* Robert A. Skotheim, *Totalitarianism and American Social Thought*, Rinehart and Winston, Holt, 1971.

[64] *Cf. supra*, p. 454.

[65] F. Neumann, *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism, 1933–1944*, Oxford University Press, 1942; reed. 1994. Trad., *Behemoth. Structure et pratique du national-socialisme, 1933–1944*, Payot, 1987, col. „Critique de la politique".

ultima versiune a planului, la începutul anului 1947: antisemitism — imperialism — totalitarism. O dată cu cuvîntul apare, sau mai degrabă reapare, comparația din anii treizeci devenită aproape tabu după 1945: punerea în relație a celor două totalitarisme ale veacului, Germania nazistă și Uniunea Sovietică.

De aici caracterul dezlînat al cărții groase ce apare în 1951.[66] Primele două părți privesc antisemitismul și imperialismul. Ele au fost scrise — și parțial publicate sub formă de articole — între 1944 și 1946, în perioada cînd autoarea nu avea în plan decît identificarea originilor nazismului. Nu că ar privi doar istoria Germaniei: e vorba mai degrabă de Europa în general și de curentele subterane dar masive care au dus la declinul statului-națiune, fundal al catastrofei germane. Antisemitismul modern, de pildă, inseparabil la Arendt de asimilarea prealabilă a evreilor în cadrul sus-numitului stat-națiune, se manifestă cu precădere în Germania și Franța secolului al XIX-lea. Imperialismul, legat de voința de expansiune sălbatică a burgheziei și ducînd la pura dominare a omului de către om în absența oricărei colectivități politice definite, este înainte de toate un fenomen european. Alianța politică dintre „gloată (*mob*) și capital" pe care o produce, cimentată de o ideologie rasială, este reperată de Arendt în Franța, cu afacerea Dreyfus, în Anglia victoriană, cu ideea de superioritate rasială a colonizatorilor, răspîndită în întreg imperiul britanic; în sfîrșit, sub forma sa continentală, în mișcările pangermanistă și panslavistă. În acest ultim caz, criza statului-națiune atinge apogeul, fiindcă partidele sale tradiționale și chiar legitimitatea sa sînt puse în cauză în numele unei idei rasiale mai vaste decît el, și pe care el este acuzat că o trădează. E adevărat că, dacă e ușor și chiar necesar să fie puse în relație pangermanismul și nazismul, legătura implicită pe care autoarea o sugerează între panslavism și comunism apare cel puțin arbitrară.

În realitate, există două cărți în această carte. Prima se referă într-adevăr la originile „totalitarismului", dar nu are în vedere decît nazismul, căci nu examinează decît apariția antisemitismului modern și a ideologiilor superiorității rasiale. A doua — alcătuită din cea de-a treia parte, scrisă mai tîrziu, în 1948–1949[67] — reia legătura cu tradiția inaugurată încă din 1934 de către Waldemar Gurian, care de altfel îi este prieten[68]: ea întreprinde o comparație sistematică între regimul hitlerist și regimul stalinist. Nu numai subiectul, ci și aparatul conceptual e diferit. În primele două părți, Arendt se folosește pe scară largă de tradiția marxistă social-democrată, de la Hilferding la Neumann: de aici înscrierea rasismului în universalizarea lumii de către capital. În cea de-a treia parte, dimpotrivă, polemica antiliberală și antiburgheză

---

[66] Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harrcourt, Brace, New York, 1951. Această ediție va fi urmată de multe altele, 1956, 1966, 1968, 1973, în genere adăugite cu noi prefețe (trad. rom. de Ion Dur și Mircea Ivănescu, *Originile totalitarismului*, Humanitas, 1994).

[67] E ceea ce se poate conchide din corespondența dintre H. Arendt și K. Jaspers, în care vorbește în mai multe rînduri de lucrul la manuscris.

[68] *Cf. supra*, pp. 220–224.

face loc denunțării analitice a mecanismelor și ideologiilor „totalitare" de dreapta și de stînga. Rolul capitalului dispare. „Mulțimea" dezrădăcinată și dezumanizată care întruchipează la Arendt contrariul cetățeanului liber populează atît Rusia stalinistă cît și Germania național-socialistă, chiar dacă banul n-a fost sursa dizolvării sale. Comparația este făcută dintr-un alt unghi.[69]

Epoca lagărelor de concentrare nu s-a încheiat: aceasta este intuiția centrală care slujește drept bază de comparare a celor două totalitarisme. Prin această poartă a durerii, autorul european care a fost cel mai de timpuriu și cel mai puternic izbit de martiriul evreilor este și cel care e în stare să pătrundă în tragedia altor popoare, începînd cu tragedia rușilor. Indiferența față de nenorocirea rușilor este atît de unanimă în secolul XX, încît excepția aceasta capătă cu atît mai mult relief. În epoca de care vorbim, literatura privitoare la lagăre — de ambele părți — este în față. Arendt a citit cărțile lui David Rousset[70], *Der SS Staat* de Eugen Kogon[71]; în plus, un memoriu anonim despre lagărele rusești, *The Dark Side of the Moon*[72], și desigur dezbaterile din procesul Kravcenko de la Paris[73]. În ochii ei, existența unei numeroase populații dezrădăcinate, lipsită de drepturi, supusă arbitrarului absolut al puterii și tratată ca un obiect de experimentare socială, constituie trăsătura distinctivă a societăților totalitare, fiindcă reprezintă ceva nemaivăzut în istorie. Despotismele, tiraniile, dictaturile nu lipsesc în nici o epocă. Însă oroarea totalitară e nouă în măsura în care, fiind realizată de om, ea iese totuși din ordinea umanului ca negare absolută a acesteia. Lipsită, în panoplia pasiunilor, de orice indiciu privitor la apariția sa, ea n-a căpătat nume în tradiția filozofică sau politică.

Leagănul său este democrația modernă, sau mai degrabă acea formă degradată a democrației în care societatea nu mai este decît un agregat de indivizi izolați unul de celălalt, privați nu doar de legătura civică, ci și de solidaritatea de clasă, nemaiavînd drept liant decît simpla putere a numărului, strîns în jurul unor afecte elementare investite asupra unui demagog. Este sfîrșitul patologic al individualismului burghez, răsturnat în violență antiburgheză. Politica nu mai există în cazul său decît sub forma primitivă a unei nevoi de unitate; patrie a cetățeanului, loc natural al libertății, ea a devenit instrumentul unei aserviri fără precedent, nu doar acceptată, ci reclamată în gura mare. O dată instaurată de către mase, dictatura totalitară consolidează terenul pe care s-a înălțat, confiscînd societății toate mijloacele de autonomie ce i-ar fi putut rămîne. Hitler a distrus landurile, partidele, aristocrația,

---

[69] *Cf.* André Enegren, *La Pensée politique de Hannah Arendt*, P.U.F., 1984, precum și „Hannah Arendt, 1906–1975. Les Origines du totalitarisme, 1951", în *Dictionnaire des œuvres politiques*, ed. François Châtelet, Olivier Duhamel, Évelyne Pisier, P.U.F., 1986.

[70] D. Rousset, *L'Univers concentrationnaire*, Le Pavois, 1946; reed. U.G.E., 1971. *Les Jours de notre mort*, Le Pavois, 1947, col. „Le Chemin de la Vie"; reed. U.G.E., 1974.

[71] E. Kogon, *Der SS Staat, Das System der deutschen Konzentrationlager*, Frankfurt, 1946.

[72] *The Dark Side of the Moon*, prefață de T. S. Eliot, New York, 1947.

[73] *Cf., supra*, p. 445.

asociațiile independente; peste ceea ce n-a distrus a suprapus aparatul partidului unic. Stalin în schimb, beneficiind de un regim care proscrie proprietatea, a reușit să lichideze chiar și țărănimea, ca să nu mai vorbim de clase, de partide și de tot restul: partidul bolșevic domnește în chip suveran asupra unei plebe universale de indivizi atomizați. Ambele regimuri se bucură pînă la urmă de sprijinul lor, produs de fascinație și de teroare deopotrivă.

Dacă omul democrației de masă își încredințează soarta în mîinile Conducătorului, asta se întîmplă prin efectul ideologiei.[74] Termenul nu desemnează la Arendt un ansamblu de idei și de reprezentări împărtășite de cutare societate sau cutare epocă, ci un sistem închis de interpretare a istoriei care tăgăduiește orice sens acțiunii creatoare a omului. În societatea totalitară, ordinea nu mai este organizată prin convenții care reglementează raporturile sociale sau politice în funcție de o lege naturală sau de principii filozofice din care sînt derivate. Legea acestei societăți este totuna cu legea istoriei, suprimînd orice distanțare de fundamentul său și neavînd alt obiectiv decît pe acela de a urma în fiecare clipă sensul mișcării istorice, ai cărui interpreți sînt partidul și, în interiorul său, Conducătorul. De aceea Teroarea îi este instrumentul natural. Ea nu este circumstanțială, ca în tiranie, ci esențială, totală, acoperind domeniul legilor politice și legilor civile între care istoria, în mersul său către omul nou, nu face distincție. Ea este mai puțin menită să zdrobească opoziția, rapid dispărută, cît s-o inventeze pentru a face din ea ilustrarea cursului său. Înverșunată împotriva divizării corpului social și urmărind să abolească pînă și spațiul cel mai intim care-i separă pe indivizi, ea este exercitată în numele tuturor, de către toți, asupra tuturor, unică forță a Legii în această lume fără legi. Lagărele de concentrare dezvăluie esența totalitarismului.[75]

---

[74] Deși ideea se găsește deja în ediția din 1951 a *Originilor*, analiza cea mai precisă a autoarei privind caracterul „ideologic" al regimurilor totalitare apare doi ani mai tîrziu, în numărul din iulie 1953 al publicației *Review of Politics*, sub titlul: „Ideology and Terror. A Novel Form of Government". Textul, prezentat mai întîi sub formă de conferință la Universitatea de la Notre-Dame, va alcătui capitolul al treisprezecelea și ultimul din reeditarea publicată în 1958 a *Originilor*. *Cf.* Young-Bruehl, *op. cit.*, cap. 6, p. 251.

[75] În Europa, prima discuție aprofundată asupra cărții Hannei Arendt este făcută de Raymond Aron: „L'Essence du totalitarisme", *Critique*, 1954 (studiu reluat în ceea ce are esențial în „Raymond Aron. Histoire et politique", *Commentaire*, pp. 416–425). Raymond Aron avea să revină asupra problemei în cursurile de la Sorbona publicate sub titlul *Démocratie et Totalitarisme*, Gallimard, 1965. El acceptă similitudinile de fapt dintre cele două regimuri, hitlerist și stalinist, fără a accepta să facă din ele două variante ale aceluiași gen, întrucît diferă pe planul intenționalității etnice.

Privitor la ceea ce-i desparte pe Hannah Arendt și Raymond Aron în materie de epistemologie a cunoașterii istorice: Luc Ferry, „Stalinisme et historicisme. La critique du totalitarisme stalinien chez Hannah Arendt et Raymond Aron", în *Les Interprétations du stalinisme*, ed. Évelyne Pisier-Kouchner, P.U.F., 1983, pp. 226–255.

Privitor la primirea făcută în Occident conceptului de „totalitarism", *cf.* Pierre Hassner, „Le totalitarisme vu de l'Ouest", în *Totalitarismes*, ed. Guy Hermet, Economica, 1984.

Așa se desfășoară această importantă carte, scrisă totuși dezordonat, făcută din bucăți, întinsă de-a lungul prea multor ani, rău alcătuită; începută pentru a analiza nazismul și sfîrșită cu o teorie politică mai potrivită comunismului; afirmînd noutatea radicală a fenomenului totalitar, dar consacrînd totodată mai mult de jumătate din lucrare căutării originilor sale, limitată de altminteri doar la partea germană; amestecînd ca Neumann vechea critică a democrației de masă cu genealogia capitalistă a fascismului, și reluînd intuiția lui Gurian privitoare la inumanitatea fundamentală a regimurilor „ideologice", fără însă a le opune, așa cum a făcut el, transcendența divină.[76] Confuză, peremptorie, contradictorie, cartea își răscumpără totuși lungimea și divagațiile prin sumbra violență ce o străbate de la un capăt la altul și prin strălucirea părții a treia. Se aude aici sumbra cantilenă a perioadei de după război, crimele germane, genocidul împotriva evreilor, catastrofele libertății, lagărele sovietice supraviețuind lagărelor naziste și războiul declarat războiului. Antinazistă, antiburgheză, antisovietică, ba chiar antisionistă, Arendt își însușește cu o violență provocatoare chipul unui paria. Iar epoca oferă personajului o ultimă mînă de ajutor confiscînd, cel puțin provizoriu, republica „sa" americană, intimidată de un demagog și căzută și ea sub dominația „gloatei".

Ruptă de orice rădăcini, Hannah Arendt nu e nici o scriitoare politică vorbind despre războiul rece, nici o autoare de „dreapta" sau de „stînga". Aprobă politica externă americană, detestînd totodată maccarthysmul; refuză să meargă la Berlin în iunie 1950; se vrea „radicală", în sensul american al cuvîntului, punînd în același timp comunismul sovietic la stîlpul infamiei. Fiindcă ambiția ei e de alt ordin: acela de a gîndi experiența politică a secolului XX. În Statele Unite, discuția privitoare la regimul sovietic se îmbină cu cea privitoare la regimul nazist, care are deja certificat de noblețe. Ea se sprijină pe avîntul istoriei ruse și sovietice în marile universități.[77] Încă din martie 1953, doi ani după publicarea cărții lui Arendt, se ține la Boston un colocviu universitar consacrat „totalitarismului", care va fi urmat de multe altele. Prezidat de Carl Friedrich[78], colocviul nu reunește dreapta intelectuală americană, ci mai degrabă stînga, situîndu-se deliberat în afara anticomu-

---

[76] Pentru Gurian, ca și pentru Eric Voegelin, alt filozof german emigrat, totalitarismul este produsul ateismului modern, mai degrabă decît un proces socio-politic. *Cf.* discuția Arendt-Voegelin în revista lui Gurian *The Review of Politics*, 1952, XV. Cît despre Gurian, vezi contribuția sa la colocviul asupra totalitarismului, organizat în martie 1953 la Boston, „Totalitarianism as Political Religion", în C. J. Friedrich (ed.) *Totalitarianism*, Harvard University Press, 1954, pp. 119–129.

[77] Mai cu seamă la Harvard.

[78] C. J. Friedrich (ed.), *Totalitarianism. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences*, martie 1953, Harvard University Press, 1954. Carl J. Friedrich (1901–1984), născut în Germania, a emigrat în Statele Unite în 1922 și s-a naturalizat în 1938. Profesor de științe politice la Harvard, a fost după război unul dintre animatorii cercetărilor privind Germania nazistă și totalitarismul.

nismului isteric al momentului. De altfel, Hannah Arendt asistă la el și intervine, fără să prezinte totuși vreo comunicare. Însă a treia parte a cărții sale este adesea citată și discutată. Căci, dacă toți participanții sînt de acord să accepte extinderea conceptului de „totalitarism" la Uniunea Sovietică, ei se limitează la analiza regimurilor deja constituite, fără a intra în problema „originilor" lor. Cum spune Friedrich, cu o formulă fericită care justifică și limitează totodată comparația Hitler-Stalin: „Societățile totalitare sînt fundamental comparabile și sînt, fiecare, unice din punct de vedere istoric; de ce sînt ceea ce sînt, nu știm."[79] „Antecedentele" lor specifice, care n-au nimic din caracterul inevitabil al unei cauzalități, au dus în cele din urmă, prin hazardurile istoriei, la societăți care se aseamănă. Mister care face ca ideea totalitară să fie indispensabilă și greu de conceput.

Stînga intelectuală europeană, luată în întregul ei, nici nu încearcă acest lucru.[80] Ea este antifascistă, nu antitotalitară. Formula lui Orwell e mai adevărată ca oricînd în momentul în care fostul stîngist rebel își publică romanul *1984*, în 1949.[81] Istoria însăși va fi aceea care va da problemei ridicate de Hannah Arendt răsunetul inevitabil, o dată cu moartea lui Stalin și cu deschiderea succesiunii sale.

[79] C. J. Friedrich, *op. cit.*, p. 60.

[80] Cea mai strălucitoare excepție de la acest conformism așa de răspîndit este, desigur, Raymond Aron. Filozoful limitelor comprehensiunii istorice este și scriitorul politic care a avut cea mai vastă capacitate analitică în rîndul intelectualității din epocă. *Cf.* Nicolas Baverez, *Raymond Aron, op. cit.*

[81] George Orwell, *1984*, Secker & Warburg, Londra, 1949.

12
Începutul sfîrșitului

Raymond Abellio a făcut din moartea lui Stalin un eveniment de ordin astral. „Moartea lui Stalin, scrie el în *La Fosse de Babel*, a avut loc în martie 1953, cînd Saturn și Neptun se aflau în conjuncție. Prin această moarte, Rusia pierdea mai mult decît un simplu conducător hieratic, ea abandona sacerdoțiul mascat pe care îl exercitase pînă atunci asupra maselor aflate în marș. Și așa cum odinioară, în India, văduvele și slujitorii regelui erau jertfiți pe rugul funebru, cadavrele muncitorilor din Berlinul de Est, sfîrtecați de tancurile rusești la 17 iunie în același an, însoțeau sicriul ultimului dictator din Europa, ca pentru a marca sfîrșitul domniei și o ruptură a timpului."[1]

Ruptură a timpului — să nu exagerăm: Uniunea Sovietică îi va supraviețui lui Stalin. Cu siguranță însă, sfîrșitul unei epoci. Moartea Conducătorului arată o dată mai mult paradoxul unui sistem înscris chipurile în legile dezvoltării sociale, în care totul depinde în așa măsură de un singur om încît prin dispariția lui sistemul pierde ceva ce îi era esențial. În panica colectivă ce însoțește funeraliile sale de la Moscova, și care face cîteva sute de morți, se poate ghici acea dublă angoasă privitoare la trecut și la viitor. Căci moartea lui Stalin nu este moartea lui Hitler. Dictatorul german, care s-a inventat pe sine o dată cu regimul său, s-a sinucis după înfrîngere fără să lase nimic în urma lui, afară de ruine. Stalin, dimpotrivă, era un succesor, un învingător, un întemeietor de imperiu; a murit mai puternic ca niciodată, la cîțiva ani după ce fusese sărbătorit, la a șaptezecea aniversare, ca un geniu universal.

Urmaș al lui Lenin, el era învești mîntat în gloria faimosului său predecesor. Nu fusese unicul pretendent la această succesiune, dar, cucerind-o prin șiretenie și forță, făcuse din ea un titlu aproape necontestat, umbrindu-și rivalii cu formidabila-i putere înainte de a-i lichida prin asasinat sau exil, sau ambele deopotrivă, ca în cazul lui Trotki. De altminteri, dreptul său la succesiune are baze solide. Partidul unic, ideologia bolșevică, teroarea, poliția politică sînt moșteniri leniniste. El le-a legat într-un sistem de guvernare „asiatic", încununat de exterminarea țărănimii ca „burghezie": așa încît se poate revendica în egală măsură cu oricare altul de la ideea originară. În egală măsură și poate chiar mai mult: căci principalul său avantaj este acela de a fi făcut pur și

[1] Raymond Abellio, *La Fosse de Babel*, Gallimard, 1962, p. 15; reed. col. „L'Imaginaire".

simplu să dăinuie acest regim atît de puțin făcut ca să dureze; de a-i fi prelungit, ba chiar de a-i fi relansat, iluzia revoluționară, făcînd din el jugul unei autorități primitive, dar ascultate. Trotki, prea literat pentru componenta sa teroristă, ar fi ratat cu siguranță. Blîndul Buharin ar fi risipit tezaurul de familie într-o bine temperată întoarcere la capitalism. El a făcut moștenirea să aducă roade, adăugîndu-i propriul său geniu politic și supunînd-o acestuia.

Apoi, a cîștigat războiul, a transformat Uniunea Sovietică în imperiu și în supraputere și a dat ideii comuniste o forță de iradiere fără precedent. Guvernarea sa a găsit aici respectabilitatea pe care o dau victoria și forța; persoana sa este obiectul unui respect universal, este temută pretutindeni, chiar și de către cei care o idolatrizează. Statul sovietic și-a găsit o bază mai legală. Nu că ar fi mai puțin arbitrar sau mai puțin despotic, nu că represiunea de masă ar fi încetat, căci a fost, dimpotrivă, reluată: dar la tribuna de la Kremlin se arată la fiecare aniversare a lui Octombrie aceiași conducători, iar mecanismul birocratic are un lustru „modern" pe care nu-l avea înainte de război partidul atotputernic și totuși supus unei decimări sistematice de către un grup format din mereu alți complici, strînși în jurul unui imprevizibil șef de bandă.

Astfel, totul lăsa să se creadă că în ziua dispariției lui Stalin transmiterea puterii sovietice se va petrece într-un mod mai puțin dramatic și mai puțin conflictual decît după moartea lui Lenin. De altfel, situația externă a U.R.S.S. îi obliga la aceasta pe succesori. Și totuși, Stalin nu se preocupă de ea. În nici un moment nu apare, în ultimii ani ai domniei sale, nici cea mai mică grijă pentru organizarea succesiunii. Singura lui obsesie este aceea de a-și păstra puterea și, înainte de toate, viața, dejucînd comploturile cu care neîncrederea sa paranoică îi alimentează neîncetat închipuirea. A păstrat, în bătrînețea sa de suveran, obiceiurile de complotist și de aventurier, accentuate de obiceiul puterii absolute: trăiește înconjurat de gărzi și de soldați, aproape că nu mai ia cuvîntul în public[2], schimbă reședințele și itinerarele, dă altora să guste, înainte de a mînca, felurile pregătite în propria lui bucătărie. Nici chiar anturajul cel mai apropiat — și cel mai vechi — fie el politic sau familial, nu scapă de bănuielile sale.[3] Fidelul între fideli, Molotov, a cărui nevastă e deja arestată, apare drept viitoarea victimă. Denunțarea complotului medicilor evrei[4], în ianuarie 1953, ilustrează permanența resorturilor regimului: ideologia și teroarea.

---

[2] Nu are decît o scurtă intervenție la al XIX-lea Congres al P.C.U.S. — primul din 1939 — în octombrie 1952.

[3] Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, Londra, 1967.

[4] Jean-Jacques Marie, *Les Derniers Complots de Staline. L'affaire des blouses blanches*, Complexe, Bruxelles, 1993. „Complotul" zis al „bluzelor albe" a fost montat de Ministerul Securității Statului, iar afacerea a fost urmărită îndeaproape de către Stalin. Nouă eminenți medici sovietici — între care șase evrei —, însărcinați să-i îngrijească pe cei mai înalți demnitari ai statului, au fost arestați sub învinuirea de complot în vederea asasinării

Nu e suficient, așadar, să scriem că Stalin nu s-a gîndit să-și organizeze succesiunea. El a acționat deliberat ca și cum această succesiune nu trebuia să fie deschisă, transpunînd în viața publică o dorință obișnuită la bătrînețe; sau ca și cum moartea sa, inevitabilă, trebuia neapărat să încheie o epocă. Nefiind nemuritori, marii monștri ai istoriei trebuie să se resemneze să nu aibă urmași. La moartea sa, Stalin lăsa prin forța lucrurilor un gol imens în lume: cîștigase războiul împotriva lui Hitler și era căpetenia universală a comunismului. Dar el simțea totodată nevoia să fie sigur că nimeni nu va moșteni acest rol și această putere, de vreme ce nimeni nu era demn de ele prin definiție. Bănuiesc că dacă nu a făcut un „testament" ca Lenin nu e doar fiindcă știa din proprie experiență cît de zadarnic este acest tip de dispoziție în materie de politică; ci îndeosebi fiindcă își închipuia că poate „marca epoca" de unul singur. Ceea ce, de altminteri, exprimă destul de bine ce-i diferenția pe cei doi conducători succesivi și cele două perioade ale bolșevismului.

De fapt, în clipa cînd a survenit, moartea lui Stalin a provocat în întreaga lume o emoție în care se amestecă amintirile de război și temerile față de viitor: în chip straniu, printre necomuniști nu se aduce omagiu doar mareșalului învingător, ci și prudenței și moderației sale în politica externă.[5] Atît e de mare teama pentru pacea lumii într-o vreme în care războiul din Coreea pare că nu va mai avea sfîrșit: ea este prețul înlocuirii a ceva cunoscut cu ceva necunoscut, într-o Uniune Sovietică în care puterea nu are limite. Dar adevărul — un început de adevăr — asupra „epocii" lui Stalin va veni nu din Occident, ci de acolo unde această epocă a fost trăită: din lumea comunistă în general și de la Partidul Comunist al Uniunii Sovietice în particular. Cea dintîi definiție a perioadei staliniste va lua naștere din dialectica internă a unei „succesiuni" imposibile.

Detaliile acestei lupte sînt inutile pentru scopul meu, și de altfel istoria lor încă n-a fost scrisă cu adevărat; ea revine unor lucrări ulterioare. Important pentru mine este ce a dezvăluit ea, în cîțiva ani, din comunismul

---

celor pe care-i îngrijeau. Au mărturisit totul sub tortură, inclusiv uciderea lui Jdanov în 1948. „Complotul" a fost dezvăluit opiniei publice la 13 ianuarie 1953 și a prilejuit o agitație antisemită, căreia, dacă ar fi trăit, e probabil că Stalin ar fi vrut să-i dea o mare amploare. Medicii au fost eliberați și reabilitați la o lună după moartea sa.

[5] La moartea lui Stalin, autoritățile din țările democratice îi aduc laude dictatorului amintind victoria sovietică asupra nazismului. De pildă, Édouard Herriot declară de la tribuna Adunării Naționale: „Există o amintire de care nu ne putem despărți: aceea a rolului jucat de Stalin la încheierea războiului și la pregătirea victoriei. Lucru de care ne dăm seama în fața ruinelor Stalingradului sau studiind acea bătălie de la Moscova [în fapt comandată de generalul Jukov (F.F.)] în care geniul militar al lui Stalin strălucește în chip evident." Ministerul de Externe face o declarație care-l creditează pe Stalin cu o surprinzătoare moderație în politica externă: „Dacă guvernul sovietic își asumase răspunderea cîtorva acțiuni primejdioase pentru pacea lumii, nu puteam pierde din vedere că Stalin păruse dornic să limiteze anvergura acestor acțiuni atunci cînd ele amenințau să provoace ireparabilul."

sovietic: în așa măsură încît a reușit să convingă milioane de oameni cărora lucrările critice cele mai bine documentate sau mărturiile cele mai sigure nu le afectaseră credința. Lupta pentru succesiunea lui Stalin are drept primă victimă mitologia sovietică.

Mai întîi, pur și simplu fiindcă a avut loc. Căci una din fascinațiile totalitarismului este aceea a unei ordini desăvîrșite. Regimul stalinist era o asemenea ordine, alcătuită dintr-o piramidă de echivalențe: o economie planificată în conformitate cu rațiunea socială, o societate lipsită de antagonisme de clasă, un partid unic care o conduce și o reprezintă deopotrivă, un prezidiu al partidului, un secretar general. Condiția politică a omului s-a înecat în minciuna omniprezentă a ideologiei. Or, îndată ce trupul lui Stalin s-a răcit, politica renaște într-un cerc foarte restrîns, sub forma sa cea mai primitivă: minuscula oligarhie a succesorilor n-a așteptat nici o clipă pentru a intra într-o luptă timpurie pentru putere. Reeditare a ceea ce începuse o dată cu prima paralizie a lui Lenin, în 1922, și se încheiase cu victoria lui Stalin asupra rivalilor săi, între 1927 și 1929. În acea epocă însă, sistemul sovietic se afla în perioada copilăriei, aproape de imensa anarhie care-i fusese leagăn; viitorul revoluției, adică al noii societăți, oferea un cadru firesc dezacordurilor politice dintre tovarășii lui Lenin. În 1953, la o generație distanță, societatea sovietică își găsise baza socială și cîrmuirea, proclamate *urbi et orbi* ca două fațete ale aceleiași rațiuni istorice. Care să mai fie atunci miza înfruntării tovarășilor lui Stalin?

Textele publicate o arată imediat: politica economică și mai cu seamă teroarea. Altfel spus, două probleme prin care îl pun implicit în cauză pe omul care a murit și pe care l-au slujit adulîndu-l. Urmașii lui Lenin se luptaseră între ei pentru a-i succeda, adăpostiți cu toții însă în umbra părintelui fondator și făcînd-o cu toții, inclusiv Stalin, în numele unei interpretări plauzibile a ceea ce Lenin ar fi făcut dacă ar fi trăit. Dimpotrivă, succesorii lui Stalin se înfruntă în jurul unei moșteniri provizorii, în numele unei critici a omului care i-a precedat. Din motive evidente, această critică e mai curînd piezișă decît directă. Persoana lui Stalin a ocupat un asemenea loc în întruchiparea comunismului, în U.R.S.S. și în afara sa, încît dărîmarea statuii sale comportă riscuri mari; iar Malenkov, Beria, Hrușciov și ceilalți nu sînt persoanele cele mai indicate s-o facă, de vreme ce au fost marii executanți ai politicii staliniste. Totuși, o anumită dezavuare a fostului conducător atotputernic se face auzită imediat, proferată în limba de lemn, dar foarte limpede pentru cine știe să asculte. Accentul pus încă de la mijlocul lui martie de către Malenkov asupra satisfacerii „maxime" a nevoilor poporului constituie un fel de primă recunoaștere a sărăciei generale, mai ales la țară. Cuvîntul de ordine „conducere colectivă", însoțit de o primă împărțire a funcțiilor[6], sună

[6] Malenkov părăsește la 14 martie funcțiile pe care le avea în secretariatul Comitetului Central al partidului pentru a se consacra președinției Consiliului de Miniștri; Hrușciov domină de acum înainte secretariatul Comitetului Central și devine în septembrie prim-secretar titular.

ca o ruptură cu practica precedentă. Apoi vine lovitura de trăsnet din 4 aprilie: un comunicat al Ministerului de Interne anunță fără comentarii — „complotul" medicilor dezvăluit în ianuarie nu fusese decît o provocare uneltită de fostul Minister al Securității Statului.

Acest comunicat laconic mi se pare un moment fundamental nu doar prin faptul că este, prin implicațiile sale, în chip deschis antistalinist, ci mai ales prin dezvăluirile asupra dezbaterii fundamentale ce are loc între succesorii lui Stalin. Aceștia sînt ce a mai rămas din vechea gardă, amenințați deja încă din 1949–1950, ca Molotov sau Voroșilov. Ceilalți – Malenkov, Hrușciov — și-au făcut ucenicia în timpul marii terori de la jumătatea anilor treizeci și au fost cooptați de Stalin în cercul îngust al puterii absolute pe ruinele partidului bolșevic anterior. Tuturor le-a fost teamă că, după război, în climatul războiului rece, va reîncepe marea Epurare, ale cărei semne le citesc în atmosfera grea de suspiciune și de represiune care învăluie ultimii ani ai lui Stalin.[7] Mărturia cea mai elocventă va fi oferită de Hrușciov însuși ceva mai tîrziu, în celebrul său discurs la al XX-lea Congres al P.C.U.S. În acest climat, în care mulți dintre ei se așteaptă să fie arestați de la o zi la alta, „complotul" medicilor a apărut ca un semnal al temerilor lor. De aici graba de a pronunța achitarea, ca un semnal că nu mai vor să se teamă. Dar făcînd aceasta, ei deschid prin forța lucrurilor nu numai calea speranțelor, ci și pe aceea a revizuirilor trecutului: dacă medicii de la Kremlin sînt nevinovați, ce e cu milioanele de condamnați politici care i-au precedat?

Mutatis mutandis, succesorii lui Stalin se află într-o situație „termidoriană". Ei n-au avut, aidoma predecesorilor lor francezi, puterea și voința de a-l ucide pe tiran – mult mai versat, mai puternic, mai sîngeros, mai legitim, mai național decît nefericitul Robespierre. Și nici ideologic nu sînt independenți față de el, chiar după moartea sa. Două lucruri îi apropie totuși de situația franceză din vara anului 1794: vor ca măcar între ei să abolească teroarea ca mijloc de arbitrare a disputelor; și intenționează să păstreze puterea. Cele două obiective nu sînt ușor de împletit, căci, suprimînd teroarea ca mijloc al luptei pentru putere, pe de o parte e cu neputință să împiedici condamnarea ei retrospectivă, în detrimentul ideologiei, și, pe de altă parte, e greu să păstrezi avantajul oferit de ea împotriva societății și în folosul unui singur partid. Astfel că miza principală a acestui tip de situație ține de amploarea și ritmul ce trebuie date rupturii cu ceea ce a precedat-o.

Revoluționarii francezi de la 1794 acceptaseră în cîteva luni logica impusă la 9 Termidor, sub presiunea opiniei publice[8]: aboliseră legislația teroristă, reinstauraseră libertatea, îi sacrificaseră pe aceia dintre ai lor care erau mai adînc pătați de robespierrism — chiar dacă pentru a-și menține puterea

---

[7] *Cf.* M. Heller și A. Nekrich, *L'Utopie au pouvoir, op. cit.*, cap. 9, pp. 375–426, „Le crépuscule de l'ère stalinienne".

[8] Bronislaw Baczko, *Comment sortir de la Terreur: Thermidor et la Révolution*, Flammarion, 1989 (trad. rom. de Teodora Cristea, *Ieșirea din teroare*, Humanitas, 1993).

au falsificat alegerile. Succesorii lui Stalin sînt însă bolșevici; bolșevici din a doua generație în majoritate, dar totuși bolșevici, care au supt o dată cu laptele de mamă ura față de Termidor. Precedentul francez de la 1794 a fost coșmarul lui Octombrie 1917: căci Revoluția sovietică a dorit mereu să îndepărteze ideea că s-ar putea încheia într-o bună zi — sau dacă da, doar o dată cu istoria însăși. Spectrul termidorian a însoțit-o de-a lungul întregii sale istorii, în momentul Kronstadt, la începutul N.E.P., în luptele dintre cadrele aparatului de partid începute o dată cu paralizia apoi cu moartea lui Lenin. Stalin și-a învins ultimul rival, Buharin, în numele aceleiași cauze fără moarte, consubstanțială cu proiectul revoluționar însuși: colectivizarea țărănimii și industrializarea forțată vin să-i împrospăteze substanța. După el, succesorii lui, care s-au temut grozav pentru propriile lor vieți, trebuie să respingă tirania, continuîndu-i însă regimul. Accentul pus pe „conducerea colectivă" exprimă un compromis asupra dozajului delicat între cele două aspecte ale acestei gestiuni succesorale. Exprimă de asemeni acordul provizoriu al unei oligarhii asupra caracterului anonim al acestei gestiuni: căci pentru fiecare este important ca nici unul dintre „colegi" să nu se poată prevala de „sfîrșitul" terorii, ceea ce i-ar da pesemne un avantaj decisiv în lupta pentru putere. Și „conspirația" împotriva lui Robespierre din iulie 1794 ascultase — chiar și după victorie, și pentru același motive — de această nevoie de anonimat.

O aparentă excepție, totuși, de la regulă: lichidarea lui Beria. În realitate, acest ultim asasinat în sînul grupului conducător pecetluiește hotărîrea de a pune capăt asasinărilor reciproce. În lipsa mărturiilor și a documentelor, cel puțină pînă în ziua de azi, motivele sale rămîn obscure. Beria era marele patron al N.K.V.D. din 1939: ceea ce-l făcea redutabil pentru colegii săi, riscînd totodată să-l facă mai popular decît ei, căci funcția părea să-l transforme în inspiratorul firesc al decretului ce-i disculpa pe medicii de la Kremlin și al slăbirii terorii față de care decizia de mai sus apărea ca un simbol. De fapt, această măsură fusese precedată de amnistierea unui milion de prizonieri, pregătită prin grija sa, și a fost urmată de o cotitură vizînd acordarea mai multor drepturi cetățenilor de altă naționalitate din republicile alogene, măsură ce poartă de asemenea pecetea sa. În sfîrșit, dacă e să credem cîteva cercetări recente[9], intențiile „liberale" ale lui Beria se extindeau la politica externă: el ar fi fost primul care a propus o întîlnire secretă cu Tito și ar fi redactat un document, nu mai puțin secret, prin care încerca să restabilească inițiativa privată în Republica Democrată Germană, astfel încît să pregătească condițiile unor negocieri privind reunificarea Germaniei. Arestat încă din iunie 1953, el a fost lichidat în împrejurări încă necunoscute, dispărînd nu doar din conducerea partidului, ci, potrivit unui procedeu consacrat, din istoria sovietică.

Astfel, ultimul asasinat politic tipic stalinist a fost fără îndoială îndreptat către cel mai activ dintre destalinizatori. Cum omul fusese și unul dintre cei

[9] Amy Knight, *Beria, Stalin's First Lieutenant*, Princeton University Press, 1993.

mai linguși tori sicofanți ai Conducătorului, și cel mai aprig dintre executanții săi, operațiunea a putut trece fără greutate drept lichidare a ultimului stalinist. În orice caz, ea readucea organele de securitate sub controlul partidului, ceea ce-i liniștea pe conspiratorii provizorii ai conducerii colective. Interesul ei este însă mai cu seamă acela că ilustrează cît de îngust e canalul în care Malenkov, Hrușciov și alți cîțiva încearcă să ducă înainte barca ce poartă moștenirea bolșevismului: membrii acestei conduceri colective sînt constrînși să se tolereze doar din cauza slăbiciunii lor individuale și a amintirii crimelor săvîrșite în comun, pe care sîngele lui Beria nu reușește să le exorcizeze. Toți sînt încă fii ai lui Stalin în momentul în care se delimitează de el cu mari precauții, incapabili să închipuie un univers politic cu adevărat diferit de al său și condamnați să meargă împreună dacă nu vor să piardă totul, deși fiecare visează să cîștige totul.

Cu toate acestea, logica destalinizării, asociată cu cea a succesiunii, îi va împinge înainte. E singura lor linie de demarcație. Pentru a o defini, ei proslăvesc cu cea mai mare grijă fundamentele regimului: legitimism înscris în orice caz în natura sa și în funcționarea sa, cu atît mai indispensabil cu cît se pregătește critica mijloacelor sale. A doua transmitere a puterii bolșevice — după cea care dusese de la Lenin la Stalin — se operează deci, ca și prima, în condițiile venerării lui Lenin, dar, spre deosebire de prima, sub semnul unei *întoarceri* la părintele fondator. Ea implică bănuiala că partidul a putut, sub cel de-al doilea conducător al său, să se înșele, să nesocotească legile istoriei. În ce măsură? Cum? De ce? Aceste întrebări nu mai vin din partea lui Troțki, sau a lui Tito. Ele răsar din însăși inima templului, sînt dezbătute între zidurile Kremlinului, sînt inevitabile și totuși amețitoare.

O dată ce au fost puse, ele se infiltrează aproape pretutindeni, ca niște fisuri în universul totalitar: e prețul plătit pentru rolul pe care ideologia îl joacă în cadrul lui. Cum să nu fie reluată critica adusă lui Stalin — implicită în măsurile din martie–aprilie —, o critică asemănătoare unei interogații neliniștite, de către sutele de mii de prizonieri eliberați în vară din Gulag? Cum ar putea reabilitarea „bluzelor albe" să n-o antreneze pe cea a mulțimii nesfîrșite de foști dușmani ai poporului arbitrar condamnați sau sumar executați? Cum ar putea accepta milioanele de zeki rămași în lagăre să rămînă pasivi, după ce au zărit libertatea?[10] Desacralizarea lui Stalin imediat după moarte, urmînd atît de repede adulării sale din timpul vieții, conferă acțiunii de îmblînzire a regimului caracterul unei falii. Ea îi împinge pe artizanii săi, împotriva propriei lor voințe, în alternativa incomodă de a se întoarce înapoi sau de a țîșni înainte.

---

[10] Episodul cel mai important al revoltelor din Gulag este cel al lagărului de pe lîngă minele de cupru din Kinghir, în primăvara anului 1954. A fost relatat de Soljenițîn, *L'Archipel du Goulag, op. cit.*, vol. III, cap. 12: „Les quarante jours de Kinguir", pp. 234–269.

Cf. M. Heller și A. Nekrich, *op. cit.*, cap. 10, p. 433.

Cf. Nicolas Werth și Gaël Moullec, *Rapports secrets soviétiques 1921–1991*, Gallimard, 1994, pp. 417–424.

Același lucru se petrece și pe plan extern. Contrar celor crezute de atîția profeți ai lumii occidentale în zilele care au urmat morții lui Stalin, dispariția sa pune capăt perioadei celei mai acute a războiului rece, dezvăluind astfel rolul esențial pe care Stalin îl jucase în această privință. Dar dacă U.R.S.S. de după Stalin poate semna destul de repede un armistițiu în Coreea, căci deținea încă de la început cheia conflictului, zguduirea regimului său intern de către primele măsuri din primăvara anului 1953 afectează întreg comunismul internațional, începînd cu sateliții imperiului din Europa centrală și răsăriteană.

Evenimentele din acest an 1953 din sînul lumii comuniste prefigurează destul de bine, în ton minor, scenariul prăbușirii comunismului treizeci și șase de ani mai tîrziu. În centrul sistemului, la Moscova, statul major politic începe reformarea regimului construit de Stalin; elimină teroarea din sînul partidului și reduce presiunea cheltuielilor militare în favoarea consumului. Program dificil de aplicat și aproape imposibil dacă e supralicitat. Totul, sau aproape totul, se petrece însă la vîrf, în interiorul aparatului, în conformitate cu spiritul regimului. În țările satelite, dimpotrivă, oligarhiile comuniste sînt recent instalate, iar stăpînirea lor durează de cel mult cinci sau șase ani; puse sub controlul strict al Moscovei și în mîinile unor veterani ai Kominternului, ele sînt totuși destul de vechi pentru a primi în plin șfichiuirea criticii stalinismului ce vine dinspre răsărit și care le expune la riscul răzmeriților populare. Gata cu marile lozinci privind industrializarea accelerată și colectivizarea satelor cu orice preț! E timpul ca acest plagiat stalinist să fie dat uitării, pentru a deveni discipoli la școala Malenkov-Hrușciov: încetinirea ritmului, sporirea părții alocate consumului, reducerea fricii, eliberarea sau reabilitarea victimelor terorii. În Europa centrală și răsăriteană, nici oligarhiile staliniste, nici chiar ideea comunistă nu supraviețuiesc cu ușurință acestei schimbări de direcție.

Primele semne ale crizei se manifestă în Cehoslovacia, încă din iunie. Ele arată deja acel amestec instabil de sentimente populare anticomuniste care va domina de acum înainte opinia publică din țările aflate în această parte a Europei: greve al muncitorilor împotriva nivelului scăzut al salariilor, frustrări naționale provocate de dominația-ocupația rusească, revendicări liberale și democratice îndreptate împotriva sistemului partidului unic. Tot în iunie, mai precis în 16 și 17, are loc prima mare revoltă populară anticomunistă de la Kronstadt încoace: revolta muncitorilor din întreg Berlinul de Est, care protestează împotriva sporirii normelor de producție, cere alegeri libere și huiduie troica Ulbricht-Pieck-Grotewohl. La 18 iunie, intervenția tancurilor sovietice zdrobește insurecția; la 19 iunie, nouăsprezece „capi" sînt condamnați la moarte de tribunale militare sovietice și executați imediat. Aspectul paradoxal al întregii afaceri ține de faptul că succesorii lui Stalin de la Moscova, preocupați fiecare să-și însușească foloasele de pe urma criticii aduse lui Stalin, întăresc, în ciuda voinței lor, poziția omului pus de Stalin la Berlin, Ulbricht. Lichidîndu-l pe Beria, ei suprimă persoana pe care contau

oponenții secretarului general în interiorul S.E.D.; punîndu-și tancurile să tragă în manifestanți, ei redau întreaga putere celui mai stalinist dintre membrii Biroului politic. În 1933, comunismul din „a treia perioadă" luase sfîrșit la Berlin. Douăzeci de ani mai tîrziu, susținătorii noului curs politic suferă primul lor eșec tot la Berlin. Dovadă de cît de înguste sînt limitele între care se înscrie voința lor reformatoare.

Cu toate acestea, caracterul ultracentralizat al sistemului, asociat funcției atotputernice jucate în cadrul său de ideologie, nu poate împiedica periclitarea ordinii comuniste în întregul său de către primele semne de „destalinizare" de la Moscova; și aceasta mai întîi în republicile satelite unde această ordine este recentă și unde societatea, în ciuda terorii din anii 1948–1952, n-a fost „sovietizată" îndeajuns pentru a primi pur și simplu schimbările venite de sus. Conform tradiției, conducătorii de la Moscova vor să-și instaleze oamenii pretutindeni. Îl elimină pe Rákosi la Budapesta, înlocuindu-l cu Imre Nagy; îl scot ceva mai tîrziu din închisoare pe Gomulka în Polonia. Numai că făcînd aceasta se expun unei duble primejdii. Compromit dinainte cotitura pe care o preconizează dîndu-i forma unui ordin venit de la Moscova. Și, deschizînd calea denunțării „erorilor" trecutului, slăbesc deopotrivă dictatura partidelor frățești în propria lor țară și autoritatea absolută pe care o au asupra lor.

Sfîrșitul terorii zguduie, așadar, întreg sistemul comunist internațional. Nu fiindcă ar fi amenințat din exterior: dimpotrivă, Occidentul nu încearcă nici o clipă să tragă foloase din împrejurările date. Punerea în cauză a celor două pasiuni din care a luat naștere — teama și credința — este aceea care afectează comunismul. Slăbirea celei dintîi conduce la critica fundamentelor celei de-a doua, fiindcă eliberează reflecția, obligînd totodată la punerea sub semnul întrebării a caracterului necesar al terorii. Totuși, Hrușciov a hotărît să avanseze pe acest teren primejdios pentru a găsi prilejul să-și elimine rivalii, înainte de a înfrunta momentul scadențelor. Obține în februarie 1955 înlocuirea „liberalului" Malenkov cu Bulganin în funcția de președinte al Consiliului de Miniștri; pe de altă parte, îl umilește pe Molotov — și vechea gardă a lui Stalin — mergînd în mai să prezinte scuze publice lui Tito pentru ruptura din 1948. Dar nu e de ajuns. Adevărata preluare a puterii are loc la al XX-lea Congres al P.C.U.S., în februarie 1956.

*

Discursul „secret" al lui Hrușciov la al XX-lea Congres reprezintă probabil, pentru istoricul ideii comuniste, cel mai important text scris în cursul secolului. Totuși este departe de a fi cel mai profund, cel mai complet sau cel mai nou text scris asupra acestui subiect: în ciuda secretului formidabil care a învăluit regimul sovietic din 1917 și a zidului înalt de minciuni ridicat pentru a-i proteja mitul, istoria U.R.S.S. a făcut obiectul cîtorva cărți excelente. Cele mai bune, precum *Staline* a lui Suvarin, au fost scrise de disidenți,

din motive lesne de înțeles: numai foștii comuniști dețin deopotrivă experiența interioară a sistemului și posibilitatea de a o analiza din exterior. „Exterior" care trebuie înțeles în dublu sens, spiritual și material, căci capacitatea de cunoaștere n-a fost dobîndită decît cu prețul rupturii, iar posibilitatea de a publica depinde de existența dusă în afara U.R.S.S. Acești foști comuniști, deveniți martori ai acuzării împotriva cauzei pe care au slujit-o, au plătit însă din plin cotitura pe care au făcut-o: cum să-i crezi, cînd odinioară au susținut contrariul a ceea ce scriu? Cum să nu te gîndești că greșesc în ambele cazuri și că judecata lor a fost întunecată de patimă și atunci, și acum? Acestei bănuieli intelectuale i se adaugă acuzația morală că au schimbat tabăra și prietenii: acuzație capitală într-un secol în care pasiunile politice au avut atît de frecvent un caracter de război civil. Așa se face că literatura foștilor comuniști privitoare la Uniunea Sovietică n-a avut niciodată o prea mare credibilitate. Cît despre cealaltă, cea scrisă în universități, ea începe abia în anii cincizeci, mai întîi în Statele Unite, generată de situația internațională de după război.[11]

Or, iată că, îndată ce este cunoscut, „raportul secret" din februarie 1956 bulversează dintr-o dată ideea comunistă în întreaga lume. Glasul care denunță crimele lui Stalin nu mai vine din Occident, ci de la Moscova, ba chiar din inima templului — Kremlinul. Nu mai e glasul unui comunist rătăcit de turmă, ci al primului între comuniștii lumii, șef al partidului Uniunii Sovietice. În loc să fie atins de bănuiala ce afectează discursul foștilor comuniști, acest glas posedă autoritatea supremă cu care sistemul și-a învestit conducătorul. El extrage de aici o putere universală, atît la comuniști cît și la necomuniști. Primii au un vechi obicei de a-și crede conducătorii pe cuvînt, critica adusă lui Stalin fiindu-le de altfel strecurată în doze mici încă din martie 1953. Ceilalți nu au nici un motiv să respingă „dezvăluirile" primului-secretar al Comitetului Central. Dacă sînt ostili comunismului, ei află aici confirmarea propriilor opinii sau a lucrurilor pe care le știu deja. Dacă se tem de anticomunism, cum ar putea respinge totuși mărturia unui om care a străbătut întreaga perioadă alături de Stalin și a ales în deplină libertate să umbrească țelul pe care-l slujește? Formidabila putere exercitată de „raportul secret" asupra minții oamenilor vine din faptul că nu există nimeni care să-l contrazică. Timp de cîteva săptămîni, dezbaterea are drept obiect autenticitatea sa, într-atît de surprinzătoare și de incomodă este știrea.[12]

---

[11] De pildă: Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Russia*, Harvard University Press, Cambridge, 1954. Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*, Harvard University Press, Cambridge, 1953; ediții revăzute și adăugite în 1963 și 1979. *Smolensk under Soviet Rule*, Harvard University Press, Cambridge, 1958. Leonard Schapiro, *The Origins of the Communist Autocracy*, Harvard University Press, 1954.

[12] În noaptea de 24 spre 25 februarie, 1956, Nikita Hrușciov dă citire raportului său asupra crimelor lui Stalin. Documentul este comunicat secretarilor delegațiilor străine ce asistă la al XX-lea Congres. La 16 martie, *New York Times* dă o primă informație despre el. La 4 iunie, Departamentul de Stat american îl publică. Textul i-a parvenit din Polonia, unde

Dar o dată ce aceasta se dovedește incontestabilă, conținutul textului este acceptat de toți ca făcînd parte din istoria comunismului, reunind în jurul dezvăluirilor pe care le face, pentru prima oară din 1917, adversari și partizani ai regimului sovietic.

De ce a provocat Hrușciov această unanimitate primejdioasă în jurul criticii aduse lui Stalin? De ce și-a asumat riscul de a slăbi unitatea lumii comuniste? Cum de nu s-a gîndit mai mult la ravagiile inevitabile pe care denunțarea crimelor lui Stalin le va aduce unei mișcări a cărei rațiune de a fi este ideologia și a cărei religie unitară este cultul lui Stalin? Mai tîrziu, în *Amintirile*[13] sale, el a oferit propriile răspunsuri la aceste întrebări, și ele nu sînt neverosimile. Atmosfera politică din Prezidiul partidului, așa cum o redă el, este chiar una posttermidoriană. Lichidarea lui Beria n-a fost de ajuns pentru a exorciza fantoma lui Stalin, care-i obsedează încă pe succesorii săi: Tito și-a bătut un pic joc de ei în 1955, cînd au pretins să arunce doar în seama fostului șef al poliției ruptura ruso-iugoslavă din 1948. Au spus prea mult, sau prea puțin. Hrușciov însă vrea să meargă mai departe, în ciuda opoziției vechii gărzi — Voroșilov, Molotov, Kaganovici — și a reticenței lui Malenkov.[14] Mikoian nu este împotrivă. În cele din urmă, hotărăsc să alcătuiască o comisie de anchetă, condusă de Pospelov, unul din „teoreticienii" partidului, director al Institutului Marx-Engels-Lenin în anii 1949–1952. Dar ce se poate face cu dosarul alcătuit împotriva tiranului mort? Cum poate fi folosit? Dar oare trebuie folosit?

Aceasta e adevărata întrebare a celui de-al XX-lea Congres, dar ea se dezbate în culise. În aparență, ritual clasic: raport-fluviu, conducere colectivă, delegați unanimi. Dar Hrușciov vrea să meargă mai departe și să ofere tovarășilor esența dosarului alcătuit de comisia Pospelov. Intră desigur în această voință elemente politice legate de lupta pentru putere: afirmînd înaintea partidului — una din marile victime ale epurărilor din 1936–1939 — că se află la apogeul „destalinizării", primul-secretar crede că-și consolidează poziția atît împotriva vechii gărzi, cît și împotriva principalului său rival, Malenkov, aflat deja în defensivă. El avansează un excelent argument, imposibil de respins: că oricum crimele lui Stalin nu vor putea rămîne ascunse, de vreme ce sute de mii de prizonieri eliberați din Gulag se vor

---

comuniștii l-au difuzat pe scară largă. La 6 iunie, Partidul Comunist American acceptă autenticitatea raportului. Dimpotrivă, Togliatti îl califică (în particular) drept „vorbărie fără însemnătate"; Thorez și P.C.F. se limitează la formula „raport atribuit tovarășului Hrușciov", apărînd „opera" lui Stalin. Raportul este totuși autentificat în chip indirect prin darea de seamă privind cel de-al XX-lea Congres care face referință la ședința secretă din faimoasa noapte de februarie. În țările comuniste, polonezii sînt primii care au curajul să-l publice integral (*Polityka*, 27 iulie 1988). Vezi Branko Lazitch, *Le Rapport Khrouchtchev et son histoire*, Le Seuil, 1976.

[13] N. Khrouchtchev, *Souvenirs*, introducere, comentarii și note de E. Crankshaw, Robert Laffont, 1970.

[14] Urmez aici *Amintirile* lui Hrușciov, cap. 9, pp. 327–331.

întoarce și vor povesti ce au trăit. În ciuda protestelor lui Molotov, Voroșilov, Kaganovici, Prezidiul cedează în fața logicii evoluției începute în 1953. Să eliberezi prizonierii nu e mare lucru; trebuie să fii pregătit să-i și asculți și să le răspunzi.

Hrușciov se situează, cît privește transmiterea puterii sovietice, între două generații de conducători.[15] Prea tînăr ca să fi slujit pe lîngă Stalin în timpul războiului civil, precum Kaganovici sau Molotov, prea vîrstnic ca să fie un pur produs al stalinismului, ca Brejnev. În plus, și-a făcut partea cea mai importantă a carierei nu la Moscova, în nucleul aparatului de partid, precum contemporanul său Malenkov, ci pe teren, în Ucraina. Aceste aspecte ale vieții sale nu sînt suficiente pentru a-i face credibilă pretenția exprimată în *Amintiri* că n-ar fi știut în general nimic despre masacrele comise sub Stalin. Dar pot explica faptul că s-a simțit mai puțin vinovat decît Molotov sau Malenkov și că era mai puțin cinic decît Brejnev. Aderînd la partidul bolșevic la cîteva luni după Octombrie 1917, simplu soldat în timpul războiului civil, a intrat în politică în vremurile eroice ale bolșevismului, ca un fiu al lui Lenin. După treizeci și cinci de ani, pare că acel foc arde încă în sufletul lui, în ciuda tuturor catastrofelor pe care le-a provocat; și că „întoarcerea la Lenin", cuvînt de ordine aproape obligatoriu, este în mintea lui mai mult decît replierea tactică a unui politician: este expresia unei adevărate speranțe. Boala dominantă a bolșevismului stalinist în Rusia a fost teama. Dar nici măcar în această epocă tîrzie această teamă n-a răpit ideologiei tăria credinței. Hrușciov crede ce spune. Este și ceea ce-i permite să întruchipeze cu atîta forță, pentru prima oară, figura care va domina de aici înainte reprezentările imaginare ale comunismului: cea a unei reconstrucții generale a edificiului. Este de asemenea ceea ce conferă persoanei sale acea latură atrăgătoare pe care și-a păstrat-o dincolo de eșec.

Ce spune el în acel faimos discurs? Ce s-a petrecut în acea noapte de 24 spre 25 februarie 1956, în sala marelui palat de la Kremlin? Cînd urcă la tribună, e cu neputință ca primul-secretar să nu aibă în buzunar discursul scris: conducătorii bolșevici n-au obiceiul să improvizeze, iar chestiunea este atît de delicată încît nu permite defel improvizația. Hrușciov a povestit în *Amintirile* sale că Pospelov a fost însărcinat să refacă raportul pentru a-i da o formă de discurs[16], dar textul trebuie să fi fost definitivat într-un grup restrîns, chiar dacă nu știm pînă astăzi ce rol a jucat aici oratorul, rol pe care mi-l închipui important. Întreaga dificultate a operației constă în identificarea cît mai exactă a părții de adevăr care poate fi spusă fără a-i incrimina nici pe succesorii lui Stalin, nici partidul, nici regimul. Să rupi legăturile și totuși să continui, să dezvălui și totuși să ascunzi — secretul „raportului secret" rezidă în acest dozaj subtil, în gura unui orator înclinat totuși către efecte.

---

[15] Iau această observație din cartea lui Martin Malia, *The Soviet Tragedy*, The Free Press, 1994, cap. 9, pp. 319–320.

[16] N. Khrouchtchev, *op. cit.*, cap. 9, p. 333.

Ținta discursului este Stalin.[17] Malenkov este și el citat o dată sau de două ori, dar în calitate de executant, și numai în treacăt. Ansamblul membrilor Prezidiului este lăsat deoparte, de vreme ce au fost lipsiți de posibilitatea de a influența deciziile. Beria a plătit pentru toți și întruchipează din nou, în anturajul lui Stalin, rolul personajului negativ, calificat de altfel drept „agent al unui serviciu de spionaj străin": semn că obiceiurile terorismului supraviețuiesc în chiar glasul care le denunță. De fapt, procesul postum al lui Stalin este făcut într-un mod foarte selectiv. El se sprijină pe faimosul testament al lui Lenin, reintegrat în fine în patrimoniul bolșevic, dar legitimează eliminarea lui Troțki și a lui Buharin. Îl acuză pe fostul secretar general de nenumărate lichidări arbitrare, dar nu cuprinde un cuvînt despre atrocitățile care au însoțit colectivizarea agriculturii. Explicația ține de două preocupări. Cea dintîi este ca întoarcerea la Lenin să nu pună sub semnul acuzării „socialismul într-o singură țară", ale cărui produse sînt tocmai conducătorii celui de-al XX-lea Congres. E vorba mai degrabă de o revenire la spiritul lui Lenin în interiorul regimului edificat de Stalin: ambiguitatea acestei formule exprimă destul de bine ambiguitatea acțiunii. A doua preocupare derivă din prima: prin delegații la Congres, Hrușciov se adresează partidului, nu societății. E greu de crezut că s-a putut gîndi că discursul va rămîne secret; de altminteri, a comunicat repede conținutul discursului, sau textul său, diferitelor instanțe diplomatice sovietice și partidelor frățești. L-a conceput însă ca pe un document intern al mișcării comuniste. Stalin e acuzat nu pentru că a martirizat popoare ale U.R.S.S., ci pentru că și-a terorizat, torturat, asasinat tovarășii, începînd cu Kirov, în 1934.

Cu toate acestea, în a doua jumătate a discursului său, după ce a spus atîtea lucruri cumplite, în fața unei săli înmărmurite, Hrușciov depășește limitele acestui cadru, pornind să facă o critică a lui Stalin cel din timpul războiului. Nemulțumindu-se să dărîme statuia secretarului general, el îl atacă pe mareșal: afectînd nu doar legitimitatea sa în oligarhia partidului, ci pe aceea deținută în sînul națiunii. El refuză să-i lase pagina cea mai glorioasă scrisă de regim în istoria Rusiei. Lașitate, incompetență, fanfaronadă: acestea sînt, potrivit succesorului, „virtuțile" faimosului comandant de oști care s-a proslăvit pe sine, îndepărtîndu-i în ceasul victoriei pe toți cei ce-ar fi putut să-l umbrească. Mai grav: Stalin a folosit conjunctura războiului pentru a-și înăspri tirania. A deportat în masă mici națiuni, fără nici o justificare legată de situația militară. Hrușciov nu spusese nimic despre masacrarea țăranilor ucraineni în anii colectivizării. Vorbește însă despre deportarea, în 1943–1944, a calmucilor, cecenilor, balkarilor; ucrainenii, adaugă el, jumătate în glumă, jumătate în serios, au scăpat de această soartă doar fiindcă erau prea numeroși. E greu să ți-l închipui vorbind despre o putere totalitară. Dar îi evocă aici spectrul, ca pentru a smulge din amintirea lăsată de Stalin partea

[17] N. Khrouchtchev, *Rapport*, în A. Rossi, *Autopsie du stalinisme*, postfață de Denis de Rougemont, ed. P. Horay, 1957, p. 128.

cea mai memorabilă a domniei sale: chiar și din marele război patriotic tiranul a făcut un prilej de a făuri noi lanțuri pentru popoarele din Uniunea Sovietică.

Interesul capital al raportului secret rezidă tocmai în această lărgire a obiectivului său inițial. La fel ca termidorienii francezi, Hrușciov a vrut să salveze ce se mai putea salva; modalitate de a face ca, prin partea mărturisită, renunțarea la teroare să devină solemnă. Această parte este însă atît de mare încît întrebările pe care le-a ridicat nu mai pot fi oprite: termidorienii nu reușiseră nici ei. Istoria va spune poate într-o bună zi dacă interpretul a rămas fidel libretului original, sau dacă i-a forțat nota. Rămîne faptul că, în ziua în care raportul secret a devenit public, lumea comunistă mai degrabă și-a pierdut reperele decît a intrat într-o epocă nouă.

Hrușciov a botezat răul pe care l-a denunțat: „cultul personalității". Formula însă, pur descriptivă, nu explică defel ivirea acestui rău nemaivăzut într-un partid ai cărui militanți sînt socotiți a fi slujitori ai unei cauze care-i învăluie și-i depășește. Evoluția istoriei își poate avea artizanii sau adversarii; nu însă și uzurpatorii. În felul său cam primitiv, primul-secretar a pus degetul pe principala contradicție a bolșevismului, deja clară pe vremea lui Lenin, evidentă pe vremea lui Stalin: locul rezervat în cadrul său voinței politice nu este în acord cu rolul atribuit legilor dezvoltării sociale; în schimb, ea constituie foarte bine leagănul „cultului personalității". Dar, neputînd prezenta problema decît în termeni marxist-leniniști, Hrușciov o lasă în mîinile militanților în stare brută și fără a-i știrbi misterul: cum să gîndești împreună o societate „socialistă" și puterea absolută a unui singur om, întemeiată pe poliție și teroare.

Contradicția ar fi fost fără îndoială acceptabilă dacă ar fi rămas ascunsă. Raportul secret i-a dat însă răsunetul unei negări radicale. Căci ceea ce a denunțat cu atîta violență este tocmai ceea ce era proslăvit *urbi et orbi*. Omul căruia i se enumeră asasinatele, arbitrarul și incompetența a fost celebrat ca un geniu fără egal de către cei care-l împroașcă azi: chiar și faptele și-au schimbat înțelesul. Și iată că de acum înainte, fără a fi primit o adevărată explicație, ele trebuie prezentate în noua lumină tot de către specialiștii vechii interpretări. Manipularea istoriei, veche tehnică stalinistă, își află limitele în exercitarea ei în sens invers, ca un tratament de întinerire: unde se va opri dezvăluirea lanțului de minciuni? cum poți fi crezut cînd îl transformi într-un paranoic criminal pe omul slăvit pînă mai ieri drept geniu universal? Stalin a ocupat un loc prea important în mișcarea comunistă pentru a putea fi pur și simplu aruncat peste bord, chiar dacă operația se săvîrșește public. Succesorii săi, tovarăși sau fii infideli, nu-l pot ucide fără a se răni.

*

Al XX-lea Congres al P.C.U.S. și raportul secret au confirmat, așadar, cu strălucire ceea ce se conturează încă din 1953: anume că problema

„destalinizării", potrivit formulei epocii, se află în miezul luptelor pentru succesiune de la Moscova. Cuvîntul implică o renunțare, măcar parțială, la teroare, iar urmașii au jurat pe cadavrul lui Beria să nu se mai ucidă între ei, începînd totodată să redea libertatea la sute de mii de zeki. El mai înseamnă însă și un „nou curs" economic, mai favorabil bunurilor de consum. În fine, el implică mai cu seamă revizuirea unei foarte lungi perioade din istoria Uniunii Sovietice și a mișcării comuniste internaționale. Într-un sfert de secol, Stalin nu inventase doar o societate și un regim, ci stabilise genealogia și doctrina canonică ale acestuia. Lipsit de legalitate, cum este prin definiție, comunismul își păstrase prin persoana istorică a conducătorului său un extraordinar grad de legitimitate: în fond, principalul mister al Rusiei staliniste este acela că a prelungit, în beneficiul unui teritoriu și al unui stat, atracția puternică dar trecătoare a ideii revoluționare, întrupînd-o într-un singur om.

Cum să-l ataci retrospectiv pe acest om, fără să afectezi acea atracție? Întrebarea e cu atît mai neliniștitoare cu cît mișcarea e mai extinsă și mai diversă. Ea a fost întotdeauna internațională; înainte de război însă, nu comporta în afara U.R.S.S. decît partide, ale căror cadre erau alese cu grijă în funcție de fidelitatea lor necondiționată față de „centru", oricare ar fi fost frămîntările politice și ideologice. Din 1945, ea înglobează și guverne străine, prin comuniști interpuși. Așa cum s-a văzut din sciziunea titoistă din 1948, acestea pot fi ispitite de independența națională. Însă, dincolo de ce vor ei, trebuie să țină seama de opinia publică din țările lor, care își amintește încă de scurta regăsire a națiunii și libertății de la sfîrșitul războiului. Popoarele U.R.S.S., obișnuite cu jugul rusesc și lipsite de tradiție liberală, sînt de mult intoxicate de despotism, iar stalinismul a avut aici o viață lungă. Polonezii, cehii, ungurii, moștenitori ai unei istorii mai puțin orientale, n-au trăit însă decît cinci sau șase ani de înrobire pînă la moartea lui Stalin.

Marja de manevră a oamenilor de la Kremlin s-a redus în vreme ce puterea lor a crescut. Căci destalinizarea, înscrisă între necesitățile succesiunii, afectează atît legitimitatea lor, cît și pe aceea a comunismului în întregul său. A o împinge prea departe și prea puternic înseamnă a risca să fie pusă în primejdie unitatea mișcării, organizată încă în chip de armată ideologică; iar dincolo de ea pe aceea a imperiului sovietic. Ruptura cu Tito a fost pusă în 1955 pe seama suspiciunii maladive a lui Stalin; numai că, din 1948, corul celor care-l denunțau pe Tito a fost atît de unanim și de vehement, încît reconcilierea riscă mai curînd să sporească tensiunea decît să refacă unitatea. La fel, exportul brutal, după vechea modă, a noii linii politice de la Kremlin către partidele comuniste creează inevitabile disensiuni interne, deosebit de primejdioase acolo unde acestea se află la putere.

Aparatul internațional este obișnuit cu cotiturile și a trecut prin multe. Cea despre care vorbim însă este de un tip special, fiindcă pune sub semnul întrebării nu tactica sau strategia mișcărilor, ci chiar minciuna sa constitutivă; fiindcă regăsește accentele lui Trotki sau Suvarin; și fiindcă este rodul unei direcții noi, despre care știutorii ghicesc cu ușurință că este divizată. Decît

să sufere rigorile terorii staliniste, aceștia pot fi ispitiți să plece spinarea în așteptarea unor zile mai bune pentru identitatea lor politică. Pot conta pe Molotov pentru a-i rezista lui Malenkov; pe Vorošilov pentru a i se opune lui Hrușciov. Oricum, raportul secret, rostit de cea mai înaltă autoritate comunistă din Uniunea Sovietică, îi invită pe nostalgicii lui Stalin mai degrabă la o retragere ordonată decît la dezmințiri și contraofensive.

Pe de altă parte, în țările Europei centrale și răsăritene, unde partidele comuniste dețin puterea din 1947–1948, liberalizarea promisă de Moscova încă din primăvara anului 1953 stîrnește în opinia publică așteptări ce depășesc speranțele la care dă dreptul liberalizarea în cauză. Lucrul s-a văzut imediat în Germania de Est, unde muncitorii au manifestat împotriva normelor de producție, dar și împotriva lui Ulbricht și pentru alegeri libere. În anii scurși între moartea lui Stalin și al XX-lea Congres, aproape pretutindeni, „noul curs" și-a aflat simbolurile în instalarea unor noi conducători în locul celor vechi; el a stîrnit însă și mișcări ale opiniei publice care nu mai incriminează modalitățile regimului comunist, ci temeiurile sale: țărani opunîndu-se colectivizării, muncitori opunîndu-se salariilor mici, intelectuali opunîndu-se cenzurii.

Această conjunctură de incertitudini și instabilitate poate fi unul din motivele care l-au determinat pe Hrușciov să taie în carne vie în februarie 1956: după raportul secret nimeni nu va mai putea să se revendice de la Stalin. Totuși, e greu de crezut că primul-secretar s-ar fi putut teme în acea vreme de o revenire în forță a celor rămași fideli dictatorului mort; dacă nu cumva s-a gîndit că eliminarea lui Malenkov, înlocuit cu un an înainte de Bulganin, făcea necesară o lovitură în direcția cealaltă. Poate că a avut pur și simplu în vedere situația sovietică, așa cum spune în *Amintirile* sale. Supraviețuitorii din lagăre se vor întoarce și vor povesti. A smulge din istoria Rusiei cultul lui Stalin se poate dovedi o acțiune mai dificilă decît să-i critici rolul jucat în cadrul comunismului internațional. E nevoie aici de mijloace mai radicale. Dar denunțarea crimelor săvîrșite de el în interiorul U.R.S.S. va provoca efectele cele mai directe în țările în care Stalin n-a domnit decît în chip indirect, și doar pentru cîțiva ani.

Aici — din Polonia pînă în Ungaria — popoarele au trăit, la o scară mult mai redusă, arbitrarul și teroarea inseparabile de „cultul personalității". Au văzut și ele, pretutindeni, portretele lui Stalin. Dar societățile lor n-au fost încă „sovietizate", iar condiția de ființă politică a omului n-a fost complet abolită, din lipsă de timp. Țărănimea mai există încă, în ciuda progresului forțat al colectivizării. Muncitorii n-au uitat tradiția acțiunilor colective. Vechile clase conducătoare se ascund sau se adaptează, n-au fost încă exterminate ca în Rusia lui Lenin. Lumea cea veche e aproape, iar cea de dinainte de război pare mai frumoasă privită din perioada de după el. Polonezii rămîn mîndri că au apărat granița catolică a Europei în fața rușilor. Ungurii, că au fost vechii parteneri ai austriecilor și germanilor împotriva slavilor. Cehii

au cunoscut perioada lor de glorie în Europa de după Versailles. Toți își amintesc că au fost independenți și că au luptat îndelung pentru asta. Asuprirea rusească unifică în mod provizoriu sentimentele lor colective în împotrivirea față de ea.

Este motivul pentru care „destalinizarea" capătă la aceste margini recente ale imperiului sovietic un caracter mai dramatic decît în U.R.S.S. Ea depășește repede aici mizele interne ale mișcării comuniste, punînd problema regimului și pe cea a națiunii. Lui Hrușciov nu i-a fost prea greu să facă deosebirea între construirea societății socialiste și teroare — adică între acțiunea benefică și cea malefică a lui Stalin — în fața delegaților la al XX-lea Congres. Dar la Varșovia? Dar la Budapesta? Ceea ce vechiul aparatcik ucrainean nu vede este exact același lucru pe care-l va ignora urmașul său îndepărtat, Gorbaciov, cu peste treizeci de ani mai tîrziu: forța opiniei publice. Amîndoi slujitori ai unui regim în care fenomenul nu are existență autonomă, ei nu-i măsoară puterea pe care o are în alte locuri, mai cu seamă dacă aceste locuri sînt în orbita lor. În 1956 ca și în 1989, totul se petrece ca și cum cei doi mari — și singuri — reformatori ai istoriei sovietice, abia ieșiți învingători dintr-o luptă internă de partid, ar descoperi la granițele imperiului lor un alt peisaj: ceea ce la Moscova s-a săvîrșit în liniște produce la Varșovia, la Berlin sau la Praga efecte subversive, dacă logica acțiunilor este lăsată să-și urmeze cursul. Regimul sovietic este imposibil de reformat — cu atît mai mult cu cît e mai recent și mai european. Structura imperială a sistemului compromite la periferie capacitățile de evoluție.

Hrușciov se asigurase oricum dinainte în ce privește moștenirea teritorială: în mai 1955, așa-zisul pact de la Varșovia pecetluise unitatea politică și militară a blocului sovietic, pînă la a face posibil, în caz de nevoie, un ajutor reciproc „frățesc". Raportul său secret acționează însă în sens opus. Partidul iugoslav, care-l întîmpină cu căldură, îl interpretează într-un sens atît de descentralizator încît Hrușciov, trecînd la dizolvarea Kominformului în aprilie 1956, trebuie să reafirme foarte repede rolul conducător al P.C.U.S.[18] După aceste delicatese de aparat în chip de aperitiv, urmează marele test al hrușciovismului, în două valuri: problema poloneză, revoluția ungară. Din nou înfruntări de aparat, cărora însă popoarele le conferă importanța istorică.

Într-adevăr, la origine se află o criză internă a partidelor comuniste, începută încă din 1953, prin incriminarea la Moscova a arestărilor arbitrare, prin eliberarea masivă a prizonierilor și începutul reabilitărilor. Fiecare republică satelită a trăit, la scară mică și pentru scurtă vreme, teroarea politică, publică

[18] Drept răspuns la interviul lui Togliatti publicat la 20 iunie 1956 de revista italiană *Nuovi Argumenti*, care scoate în evidență ideea „policentrismului" în mișcarea comunistă, o declarație a Comitetului Central al P.C.U.S., publicată la 30 iunie în *Pravda*, face apel dimpotrivă la întărirea unității ideologice a comunismului internațional. În aceeași declarație i se reproșează lui Togliatti că a vorbit despre „degenerarea societății sovietice" ca una din cauzele „cultului personalității".

sau secretă. Fiecare trebuie deci, potrivit exemplului U.R.S.S., s-o explice, să reabiliteze morții incomozi și să-i elibereze pe cei întemnițați din greșeală — unii dintre aceștia devenind candidați gata să preia puterea. În Polonia nu au avut loc mari procese publice de felul celor ale lui Rajk sau Slánský. Dar secretarul general al partidului, Gomulka, a fost înlăturat în 1948, exclus din partid în 1949, apoi închis în 1951 pentru deviere naționalistă de dreapta: acuzație care, în ziua eliberării sale inevitabile, în 1954, face din el simbolul unui comunism deopotrivă național și liberal. În lipsa unui sistem politic pluralist, presiunea societății se repercutează în interiorul partidului comunist. Încă din această perioadă, „noul curs" pune pe tapet întrebările refulate sau interzise, de la exterminarea conducătorilor Partidului Comunist Polonez din 1938[19], pînă la torturarea prizonierilor politici de către organele Securității de stat. *Mutatis mutandis*, lucrurile nu se desfășoară altfel nici în Ungaria, unde din iunie 1953 Rákosi, omul devotat lui Stalin, marele scenarist al procesului Rajk, a trebuit să împartă puterea cu rivalul său Imre Nagy, ostil politicii sale economice de industrializare forțată. Compromisul a fost impus de Moscova: Rákosi a reușit să rămînă conducătorul partidului, în vreme ce Nagy a devenit șef al guvernului. Astfel, partidul ungar este și el sediul a două politici. Deosebirea față de Polonia este că Rákosi reușește să preia din nou întreaga putere în 1955 și să amîne scadențele în momentul acumulării lor.

Analizînd scurta perioadă dintre moartea lui Stalin și discursul secret al lui Hrușciov — mai puțin de trei ani — istoricul încearcă un dublu sentiment. Pe de o parte, totul se petrece ca și pînă acum, în sensul că totul izvorăște de la Moscova, deciziile politice ca și alegerea oamenilor. Cum însă, pe de altă parte, Moscova nu mai e Moscova, ansamblul lumii comuniste șovăie, de parcă ar fi nesigur de viitor. Prin moartea lui, Stalin a demonstrat același lucru pe care l-a demonstrat prin viața sa: o dată cu dispariția voinței sale, lumea pe care a creat-o a pierdut ceva fundamental. Numai el putea să ducă, prin amestecul de teamă și adorație pe care-l inspira, încărcătura de minciună și teroare pe care a lăsat-o moștenire succesorilor săi. Aceștia o moștenesc fără a vrea să suporte povara și riscurile și fără a putea să se elibereze de ele în chip total, și încă mai puțin să le împartă între ei. De aici faptul că problema proceselor, a epurărilor, a terorii se află în miezul acestor ani în care identitatea comunistă se clatină. Problema nu mai e ridicată de dușman, fapt ce o făcea inofensivă, ci din interior și de către tovarășii lui Stalin, ceea ce îi conferă o forță incomparabilă: căci victimele paranoiei staliniste erau și ei comuniști.

La cel de-al XX-lea Congres, cel mai curajos și cel mai inteligent dintre succesorii lui Stalin a deschis abcesul. A vrut să salveze ce se putea salva, să tragă linia care desparte moștenirea asumată de moștenirea condamnată.

[19] Ei vor fi „reabilitați" printr-un comunicat din 19 februarie 1956 publicat în același timp la Moscova și la Varșovia.

Exercițiu care, încercat în doze mici din 1953, nu reușise prea bine; și care, întreprins de această dată ca zugrăvire a unei mari fresce istorice, e departe de a avea un efect mai stabilizator.

Raportul secret nu este un mare text de analiză politică: lucrul îi va fi reproșat din multe părți, în special de către marxiști. Are însă ceva pe care un ton mai filozofic i l-ar fi răpit: un soi de indignare și o claritate a limbajului care fac din el un document unic în literatura comunistă. Străin de limba de lemn și scăpat ca prin miracol din acest tărîm al minciunii, el extrage din acest contrast un efect universal ce se va extinde mult dincolo de circumstanțele în care a fost scris; lucru repede dovedit de modul în care a fost primit.

A doua parte a anului 1956 aparține, în istoria comunismului, polonezilor și ungurilor. Experiența acestor două popoare este cea care pune punct aproape pretutindeni în Europa marii epoci mitologice a sovietismului. Nu voi relua în amănunt relatarea acestei experiențe care a făcut obiectul unor excelente cărți.[20] Ceea ce aduc nou aceste două istorii paralele este faptul că arată intervenția opiniei publice și a popoarelor în politica națională, chiar dacă aceasta este încă un monopol al partidului. În ambele țări, frustrarea este vizibilă încă de la moartea lui Stalin, iar agitația este latentă. În 1955, intelectualii — jurnaliști, scriitori, profesori, studenți — alcătuiesc nuclee de opoziție organizată, dispunînd cel mai adesea de instituțiile oficiale ale regimului menite să-i înregimenteze: uniuni ale scriitorilor, reviste literare, ziare, școli, asociații studențești. Curînd iau naștere o mulțime de cluburi care aduc aminte de marile momente din 1848. La Budapesta, cercul Petöfi[21] se războiește cu Rákosi. La Varșovia, tineretul opoziționist se adună în jurul săptămînalului *Po Prostu*, înainte de a reuși să constituie, în aprilie 1956, o federație națională de cluburi.

---

[20] Asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria, se pot consulta: *1956, Varsovie-Budapest. La deuxième révolution d'Octobre* (sub direcția lui Pierre Kende și Krzysztof Pomian), Le Seuil, 1978. Pierre Broué, Jean-Jacques Marie, Bela Nagy, *Pologne-Hongrie 1956*, E.D.I., 1966; reed. 1980. Asupra Ungariei: François Fejtö, *1956, Budapest, l'insurrection*, Complexe, Bruxelles, 1981; Miklos Molnar, *Victoire d'une défaite, Budapest 1956*, Fayard, 1968; *La Révolte de la Hongrie d'après les émissions des radios hongroises octobre–novembre 1956*, P. Horay, 1957; *La Révolution hongroise. Histoire du soulèvement d'Octobre* (precedat de „Une révolution antitotalitaire" de R. Aron), Plon, 1957. „La Révolte de Hongrie", *Les Temps modernes*, ianuarie 1957. Asupra Poloniei: André Babeau, *Les Conseils ouvriers en Pologne*, Armand Colin, 1960; „Le Socialisme polonais", *Les Temps modernes*, februarie-martie 1957. Krzysztof Pomian, *Pologne: défi à l'impossible?*, Éditions ouvrières, 1982; Tereza Toranska, *Oni. Des Staliniens polonais s'expliquent*, Flammarion, 1986.

[21] Cercul Petöfi (după numele lui Sándor Petöfi [1823–1849] — poet care a ridicat tineretul maghiar în 1848 la lupta pentru independență) reunea scriitori și ziariști. În săptămînile care au precedat revolta din 23 octombrie, cercul joacă un rol considerabil la Budapesta sub influența evenimentelor poloneze.

În această mulțime crescîndă de tineri manifestînd în numele libertății, mare parte, cel puțin dintre cei mai activi, fuseseră ieri partizani ai dictaturii proletariatului. Ei cer democratizarea regimului după ce au condamnat democrația ca pe o iluzie burgheză. Văzuseră în bolșevismul victorios, la sfîrșitul războiului, o speranță națională și o emancipare socială; cîțiva ani mai tîrziu însă, ei văd în bolșevismul instalat la putere înrobirea patriei lor de către Armata Roșie și supravegherea societății lor de către N.K.V.D. Destalinizarea aflată în curs la Moscova oferă țării și credinței lor o a doua șansă, cu condiția ca și ei să poată denunța și scoate din joc oamenii și instituțiile care au colaborat cu agenții lui Stalin. De altfel, revoluția nu avusese loc în 1945 sau în 1947: iată că prilejul revine în 1956, împodobit cu strălucitoarele culori naționale.

Ea ilustrează resurecția – și plasticitatea — unui anumit optimism revoluționar, îndată după risipirea fascinației sau forței ce făcuse din ea un subprodus al marxism-leninismului. Răzvrătiții din vara anului 1956 au crescut în atmosfera acestei minciuni obligatorii sau acceptate. Dispariția sa îi eliberează mai degrabă pe cei ce fuseseră convinși de adevărul ei decît pe cei ce i se supuseseră; restul e opera deprinderii militante care conferă întregului episod voioșia regăsirii unui discurs adevărat. Ridicîndu-se împotriva asupririi sovietice în numele speranțelor lor înșelate sau al libertății lor batjocorite, acești tineri nu înțeleg să revină la trecut și nici să restaureze ce a fost. Ei vor să salveze ideea socialistă din naufragiul în care a antrenat-o istoria U.R.S.S. și să reînnoiască spiritul lui Octombrie împotriva tiraniei născute în Octombrie. Pentru a-i stigmatiza, birocrații aflați la putere au scos din sertarele lor un cuvînt vechi, extras din vocabularul de excomunicare al socialismului marxist: sînt „revizioniști".

Revizioniști: adjectivul a fost creat la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, în polemica dintre Bernstein și Kautsky[22], pentru a condamna tezele lui Bernstein ca fiind contrare marxismului. E un termen mai blînd decît „renegat", care va fi folosit ceva mai tîrziu de către Lenin împotriva lui Kautsky[23]: între timp, terminologia dezacordurilor a trecut la insulte. Dar chiar și în prima sa formă ea implică ideea unei interpretări noi și totodată false a doctrinei lui Marx. „Revizionistul" este un eretic ivit în sînul credinței ortodoxe, căreia îi oferă o interpretare inedită, deosebită de cea a interpreților autorizați. Totuși, cuvîntul și-a pierdut în 1956 sensul limpede, provenit din analogia cu religia. El desemnează un ansamblu de idei politice care au în comun caracteristica de a aparține mai mult sau mai puțin tradiției socialiste, ansamblu căruia însă doar cu greu i s-ar putea atribui un autor unic, sau chiar un spirit identic. Accentul libertar al revoltei constituie o revanșă postumă a Rosei Luxemburg asupra lui Lenin, dar apelul la sentimentul național nu aparține nici unuia dintre ei. Procesul stalinismului îi conduce pe toți la respingerea „dictaturii proletariatului", ce o poartă în

[22] *Cf. supra*, p. 35.
[23] *Cf. supra*, p. 36.

pîntece pe cea a partidului; dar redescoperă dilemele pluralismului democratic, pe care Lenin mai mult le îngropase decît le rezolvase. Trebuie ele tratate în chip reformist, așa cum fac social-democrații din Occident, sau în chip revoluționar, reinventînd viitorul?

Aici reapare ideea „Consiliilor". Moartă încă de la Kronstadt, ea reînvie pe ruinele bolșevismului polonez și maghiar, pentru a-i umple de spaimă pe descendenții bolșevismului rusesc. Ea nu provine în cadrul celor două mișcări doar din tradiția revoluționară; s-a ivit în cîteva uzine, mai întîi la Varșovia în primăvară, apoi la Budapesta în toamnă. E mai puțin surprinzătoare decît pare, căci la urma urmelor ideea înseamnă ceva pentru cele două clase urbane pe care regimul le-a lăsat, dacă nu în picioare, măcar cît de cît conștiente de existența lor: muncitorii și intelectualii. Hazul situației vine din faptul că cele două aripi care au acceptat comunismul — sau sînt socotite a-l fi acceptat — au devenit cele două aripi care au acceptat mișcarea îndreptată împotriva dictaturii comuniste, preluînd de la regimul pe care vor să-l distrugă lozinca întemeietoare. De fapt, aceste „Consilii muncitorești" de stil nou din 1956 seamănă destul de puțin cu Sovietele de la Petersburg din 1917. Ca și predecesoarele lor, ele se luptă pentru pîine și pentru dreptate; dar în Polonia se luptă și pentru libertatea Bisericii catolice, iar în ambele țări și pentru libertate națională. Imnurile patriotice sînt mai frecvente decît *Internaționala.* Profesorii și studenții proslăvesc poporul aflat în uzine nu ca pe avangarda luptei de clasă, ci ca pe soldații libertății și renașterii naționale.

În ambele țări Uniunea Sovietică înăbușă revolta cam în același timp — sfîrșit de octombrie, început de noiembrie —, dar cu mijloace diferite. În Polonia, partidul comunist, divizat, lipsit de liderul său stalinist mort în chip providențial la Moscova chiar după al XX-lea Congres, a păstrat, prin elementele sale liberale, oarecare contacte cu agitația democratică și națională. Îl păstrează în rezervă pe Gomulka, ce se dovedește omul momentului în punctul culminat al crizei: în acele faimoase zile de 19 și 20 octombrie 1956, cînd Hrușciov, Mikoian, Molotov, Kaganovici, însoțiți de mareșalul Konev și de o pleiadă de generali, acceptă în cele din urmă, ca pe un rău mai mic, și contra unor asigurări în domeniul militar și diplomatic, să-i acorde încrederea de a canaliza mișcarea revoluționară. Ceea ce se dovedește încă din anul următor un risc bine calculat.

La Budapesta, rușii nu ocolesc intervenția armată. Partidul, aflat în mîna lui Rákosi, cel mai detestat conducător stalinist, era aici cu totul rupt de opinia publică. Țara nu avea aceleași motive istorice ca Polonia de a accepta un compromis cu Rusia de teama Germaniei. În iulie, conducerea sovietică nu găsește pentru a-l înlocui pe Rákosi decît pe unul de aceeași teapă, Ernö Gerö. Schimbare numai bună să sporească agitația. Situația devine incontrolabilă încă de la începutul lui octombrie, cînd întreaga Budapestă îi face funeraliile naționale lui Rajk. Ea se agravează în a doua jumătate a lunii, cînd

Consiliile muncitorești, studenții, cluburile și tot felul de organizații apărute peste noapte pun stăpînire pe străzi, unde mulțimea distruge monumentul lui Stalin, ocupă Radioul, îi masacrează pe agenții poliției politice. Prins în supralicitarea tipică revoluțiilor, Imre Nagy — Gomulka în variantă ungară — este depășit de evenimente: de la cererea privind un comunism național și democratizat, insurecția trece în cîteva zile la cererea ca trupele rusești să părăsească țara, ca monopolul partidului unic să ia sfîrșit și să fie restabilit pluralismul democratic; în timp ce Nagy, lipsit de orice forță reală, negociază greu cu sovieticii pentru o marjă mai largă de acțiune. Lipsit de autoritate în rîndul insurgenților, el nu are influență nici pe lîngă ruși. Pînă la urmă, revolta populară este zdrobită de tancurile Armatei Roșii începînd din 4 noiembrie, la cererea secretarului general al partidului, Kádár, care îl înlocuiește pe Gerö din 24 octombrie. Kádár a mers întîi alături de Nagy, cotind apoi în direcție opusă, în acea dimineață de 4 noiembrie, chiar înainte de plecarea sa secretă în U.R.S.S. în vederea formării unui nou guvern „muncitoresc și țărănesc". Apologul istoriei ar fi putut fi conceput de către Stalin: cînd, cu prețul unei represiuni metodice[24], „ordinea" a fost reinstaurată în Ungaria, Nagy a fost atras într-o capcană de către trupele sovietice; arestat, dus undeva în Răsărit, va fi judecat în secret și ucis împreună cu trei dintre tovarășii săi în iunie 1958.[25]

Astfel, înăbușirea revoluției ungare pare să ducă înapoi la cele mai întunecate zile ale stalinismului. Pentru ca impresia să fie totală, operațiunea este învești mîntată în limbaj pur orwellian: ajutor frățesc acordat clasei muncitoare maghiare ca să poată înfrînge contrarevoluția. Cu toate acestea, contrastul aparent dintre rezolvarea „liberală" a crizei poloneze și rezultatul catastrofal al insurecției maghiare este înșelător. Nu numai fiindcă în ambele cazuri e vorba de un succes al geopoliticii sovietice: granițele „lagărului socialist" au rămas intacte. Ci, mai cu seamă, fiindcă cele două regimuri comuniste rezultate din evenimentele din octombrie 1956 vor deveni foarte curînd mai asemănătoare între ele decît s-ar fi putut crede după împrejurările în care au luat naștere: Gomulka se dovedește mai puțin liberal, Kádár mai puțin

---

[24] Declanșată la 2 octombrie 1956, revoluția ungară atinge paroxismul la 22 octombrie, cînd manifestanții cer un guvern condus de Imre Nagy, guvern instalat a doua zi. Încă din 25 se produc ciocniri între trupele sovietice și „Luptătorii pentru libertate", gardă națională alcătuită spontan. În 28, guvernul ordonă o încetare a focului și sovieticii se retrag în împrejurimile Budapestei. În 30, Prezidiul P.C.U.S. adoptă o rezoluție hotărînd zdrobirea militară a revoltei. La 1 noiembrie, trei mii de tancuri sovietice invadează Ungaria. Nagy încearcă să negocieze, dar în 3 noiembrie comandantul forțelor ungare, generalul Maleter, este răpit. În 4, Budapesta este bombardată de artilerie. Rezistența capitulează după trei zile, dar continuă pînă în 14 noiembrie în provincie. Mii de oameni cad victimă represiunii, urmată de mii de arestări; două sute de mii de unguri emigrează.

[25] Refugiat la ambasada iugoslavă la 4 noiembrie cu cîțiva tovarăși de-ai săi, între care Lukács, Nagy acceptase să părăsească adăpostul în schimbul unei promisiuni de imunitate date de Kádár. Autocarul său a fost interceptat de ofițeri sovietici.

stalinist decît cei care i-au instalat pe fiecare la putere. Și unul, și celălalt sînt vechi militanți formați la școala fidelității necondiționate față de U.R.S.S.; întemnițați amîndoi (iar în cazul lui Kádár, chiar torturat) de către puterea totalitară la a cărei instalare în propria lor țară contribuiseră, ei ies din această încercare, după moartea lui Stalin, neschimbați în ce privește convingerile esențiale, dar practicînd o „dictatură a proletariatului" mai puțin crudă față de fiii săi. Vor întruchipa noul gen de dictatură, autoritară, polițienească, sinistră, dar în care se poate trăi, cu condiția ca expresia să fie luată în sensul său cel mai elementar: societatea recuperează în aceste țări un mic spațiu de autonomie în raport cu statul. În măsura în care nu manifestă ostilitate publică față de partid, ea nu mai e constrînsă să creadă ce spune sau să aprobe ce face acesta. După ce a declanșat cea mai mare criză din istoria comunismului, destalinizarea își dezvăluie, prin prozaicii săi învingători, limitele ambițiilor sale, o dată cu cele ale posibilităților sale.

*

De altminteri, problemele pe care le-a deschis au fost create mai mult de implicațiile textului decît de conținutul său literal, pur descriptiv și istoric. Adăugînd la vocabularul mișcării comuniste „cultul personalității", Hrușciov a pus încă o etichetă în repertoriul deviațiilor sale; numind-o pe cea care a pătat activitatea lui Stalin, el a și exorcizat-o, potrivit regulii. În cazul în speță însă, acest nominalism n-a fost de ajuns pentru a înăbuși istoria dezvăluită de primul secretar. „Raportul" său era sfîșiat între ceea ce povestea și ceea ce explica: Stalin a jucat un rol prea important în istoria comunismului și a fost prea celebru ca întruchipare a istoriei universale ca să sfîrșească pur și simplu, în memoria revoluționară, sub chipul pe care i l-au zugrăvit, în timpul vieții, cei mai mari dușmani ai săi.

Căci, potrivit lui Hrușciov, cultul personalității nu trimite decît la paranoia specifică a celui care-și făcuse din el un mijloc de dominare arbitrar. El concentrează într-un singur om, și în psihologia sa, întreaga barbarie a regimului. Denunțare a stalinismului în termeni staliniști, el scutește deopotrivă de dificultatea analizei și de chinul de a mărturisi. Claude Lefort a spus-o foarte bine în acea vreme: „... Noua conducere nici nu se întreabă, stigmatizînd viguros cultul personalității, cum a fost posibilă înflorirea sa; de obicei, un cult este opera celor care-l practică, dar cultul stalinist e prezentat ca operă a lui Stalin însuși... Este evident că, prin acest mod de a explica lucrurile, conducătorii actuali nu s-au eliberat de faimosul cult, au trecut doar, s-ar putea spune, de la ritul pozitiv la ritul negativ..."[26] Demers

[26] C. Lefort, „Le totalitarisme sans Staline", în *Socialisme ou Barbarie*, nr. 14, iulie-septembrie 1956. Articol republicat în *Éléments d'une critique de la bureaucratie*, Gallimard, col. „Tel", 1979, pp. 155–235. Citatul se află la p. 168. De notat, în contrast cu aceste rînduri ale lui Lefort, prudența cvasiclericală a lui Sartre, comentînd raportul Hrușciov astfel, a doua zi după dezastrul ungar: „Da, trebuia să știm ce dorim, pînă unde vrem să mergem,

care nu numai că dispensează de orice efort de interpretare, dar interzice în mod cu totul special o analiză marxistă. Dezvăluind prin glasul celei mai înalte autorități comuniste adevărul asupra multor acțiuni și episoade atroce tăgăduite sau ținute secret pînă atunci, raportul lui Hrușciov n-a spus nimic care să permită regîndirea pe baze noi a mișcării și a viitorului ei. În ce privește trecutul, ceea ce a confirmat sau a dezvăluit el e de ajuns pentru a-i discredita pe toți militanții sau admiratorii comunismului din lume, fără a le oferi vreun element explicativ: ca și cum U.R.S.S., presupusa patrie a clasei muncitoare și teren de elecțiune pentru o știință a istoriei, ar putea cădea ca din întîmplare sub autoritatea ucigașă a unui tiran. Cît despre viitor, întoarcerea la Lenin, sau chiar la principiile lui Lenin, este o formulă lipsită de sens, pur și simplu incantatorie; ea a făcut de altfel parte din repertoriul lui Stalin. Nu definește nici o politică.

În realitate, soarta celui de-al XX-lea Congres și a raportului secret nu se joacă pornind de la moștenirea lui Lenin, ci de la administrarea universului lăsat moștenire de Stalin. Nici un text al lui Lenin nu poate — din motive evidente — servi drept ghid pentru modalitatea de a conduce imperiul sovietic. Căci, în ciuda aparențelor, acest imperiu însuși, creat de Stalin, a ascultat de o logică ulterioară și străină leninismului, cea a „socialismului într-o singură țară". El a fost într-adevăr conceput și organizat, în întregul său, ca un enorm zid de apărare în jurul Uniunii Sovietice, alcătuit din țări înzestrate cu regimuri identice cu al său și strict supuse autorității sale, chiar în domeniul politicii interne. Niciînd n-a fost mai dură extrema centralizare a mișcării comuniste ca în acești ani de după război în care „socialismul" s-a extins la mai multe țări, însă pretutindeni ca o copie fidelă a sistemului sovietic și ca o prelungire a preponderenței sale militare. U.R.S.S. întruchipează în cadrul său deopotrivă fortăreața asediată și supraputerea mondială, jucînd mai mult ca oricînd atît cartea slăbiciunii, cît și cartea forței.

Autocritica spectaculoasă făcută de Hrușciov la Belgrad în mai 1955, urmată de raportul secret (în care Tito e din nou „reabilitat"), de dizolvarea Kominformului și de declarația sovieto-iugoslavă din iunie 1956[27] manifestă

trebuiau întreprinse reforme fără a le trîmbița înainte, ci făcîndu-le progresiv. Din acest punct de vedere, greșeala cea mai mare a fost pesemne raportul Hrușciov, căci, după părerea mea, denunțarea publică și solemnă, expunerea detaliată a tuturor crimelor săvîrșite de un personaj sacru, care a reprezentat atîta vreme regimul, e o nebunie atunci cînd o asemenea franchețe nu e făcută cu putință printr-o ridicare prealabilă, și considerabilă, a nivelului de trai al populației [...] Rezultatul a fost însă acela de a dezvălui adevărul pentru mase care nu erau gata să-l primească. Cînd vedem în ce măsură, la noi, în Franța, raportul i-a zguduit pe intelectualii și pe muncitorii comuniști, ne dăm seama cît de puțin pregătiți erau ungurii, de pildă, să primească această cumplită relatare a crimelor și greșelilor, fără explicație, fără analiză istorică, fără prudență...", *Cf. L'Express*, 9 noiembrie 1956 (citat de Branko Lazitch, *Le Rapport Khrouchtchev et son histoire*, Le Seuil, 1976).

[27] Declarația semnată în comun de Hrușciov și de Tito la 20 iunie 1956, cu ocazia vizitei șefului statului iugoslav la Moscova, vorbește despre autonomia fiecărei țări socialiste în privința căilor de dezvoltare și despre egalitatea obligatorie în schimbul de păreri dintre ele.

dorința de a renunța la raporturile de dependență a partidelor și țărilor comuniste față de Moscova. Astfel încît Togliatti vorbește deja, cum am văzut[28], de „policentrism", într-un interviu apărut în aceeași zi cu textul semnat la Moscova de Tito și Hrușciov. Dar, o săptămînă mai tîrziu, fără îndoială sub presiunea știrilor alarmante din Polonia[29], totul dă înapoi: Togliatti e criticat de *Pravda* care vorbește din nou despre „rolul conducător" al U.R.S.S. în mișcarea comunistă.

Episodul este semnificativ pentru ambiguitățile sau incertitudinile destalinizării în materie de sistem comunist internațional. El ilustrează mai mult forța de dizlocare decît pe cea de remodelare pe care le-a avut și în această privință intervenția lui Hrușciov la al XX-lea Congres. Pe de o parte, Togliatti se sprijină pe reluarea legăturilor cu Tito pentru a încerca să alcătuiască un pol relativ independent de Moscova. Pe de alta, partidele mai reticente față de raportul secret se tem mai degrabă de o slăbire sau de o destrămare a lumii comuniste: avîndu-i în frunte pe Thorez și pe Ulbricht, ele fac presiuni asupra lui Hrușciov pentru ca acesta să nu abandoneze prea multe din prerogativele internaționale ale lui Stalin. În chip paradoxal, destalinizarea, pe care n-o apreciază, conferă totuși mai multă putere opiniei lor. Căci, eliberînd lumea comunistă internațională din strînsoarea centralizării, ea a permis în același timp partidelor mai mult sau mai puțin nostalgice față de marea epocă să-și sporească ponderea în consfătuirile și consultările interne. Regretînd disciplina Kominternului sau a Kominformului, ele beneficiază în același timp de sporul de influență dobîndit de pe urma slăbirii acestei discipline.

În sfîrșit, partidul chinez a dobîndit la al XX-lea Congres un loc central în dispozitivul comunist internațional. Loc pe care i-l promitea deopotrivă ponderea Chinei în lume, autonomia victoriei revoluționare din 1949 și strălucirea personalității lui Mao Zedong. În acea perioadă însă, Stalin acapara doar pentru sine gloria de a se afla la cîrma mișcării. Totuși, partidul chinez nu este foarte bucuros de condamnarea cultului personalității la cel de-al XX-lea Congres. Căci Mao a avut, sub Stalin, propriul său cult „secundar", aidoma tuturor conducătorilor naționali; iar după moartea lui Stalin poate spera să treacă pe primul plan. Cine ar putea să conteste acest rol celui care a condus „Marșul cel lung"? Sfîrșitul războiului din Coreea, în 1954, a diminuat dependența Chinei față de Uniunea Sovietică. Iar conducătorii partidului chinez, cu Mao și Ciu En-Lai în frunte, au o influență sporită asupra deciziilor mișcării. Hrușciov a mers să-i întîlnească încă din toamna anului 1954. Ei au încurajat autonomia poloneză, l-au susținut pe Gomulka în toamnă, dar au făcut presiuni pentru intervenția tancurilor sovietice la Budapesta (o dată cu partidele ceh, român, bulgar și est-german, de altfel).

---

[28] *Cf. supra*, p. 479.

[29] La 28 iunie are loc marea revoltă muncitorească de la Poznan, pe care armata poloneză reușește s-o înăbușe, dar care, pornind de la revendicări salariale, a ajuns la lozinci antisovietice.

La sfîrșitul anului, ei publică în *Ziarul poporului* din 29 decembrie, sub un titlu grăitor pentru ambițiile „teoretice" ale textului, „Noi considerații privind experiența istorică a dictaturii proletariatului". Este o ripostă la un discurs pronunțat de Tito la 11 noiembrie, în care conducătorul iugoslav regreta faptul că Janos Kádár n-a știut să se sprijine pe „Consiliile muncitorești", recunoscînd totodată trista necesitate a intervenției sovietice în Ungaria. Cotidianul chinez răspunde la aceasta că „imperialismul" a fost cauza fundamentală a insurecției ungare, reducînd apoi critica lui Stalin la dimensiuni controlabile. Dacă a existat din partea sa o tendință către un „șovinism de mare putere", deci de dominare a vecinului și chiar a fratelui, nu-i mai puțin adevărat că „dacă vrem cu tot dinadinsul să vorbim de stalinism, se poate spune că stalinismul e înainte de toate comunism, marxism-leninism"[30].

Invazia sovietică din Ungaria a fost, așadar, urmată de comentarii ce merg pînă la a incrimina, mai mult sau mai puțin explicit, cele spuse de Hrușciov la al XX-lea Congres. Lucrul nu e deloc surprinzător, căci în cele din urmă insurecția ungară pusese întregii mișcări comuniste, staliniste și antistaliniste, o problemă de viață și de moarte. Ea ieșise din matcă, sau mai degrabă din matca ce-i fusese atribuită de al XX-lea Congres: cea a comunismului regenerat. Căci acest comunism trebuia să rămînă în continuare atașat lagărului în ansamblul său, în vreme ce Nagy sfîrșise prin a evoca un statut de neutralitate. Și trebuia de asemenea să păstreze puterea doar în mîinile partidului comunist sau ale asociaților lui, în vreme ce Nagy făcuse să renască pluralismul politic. Pentru prima oară din 1917 apăruse la Budapesta spectrul reversibilității comunismului[31] în capitalism. În 1948, Tito, chiar exclus, chiar rupt de lagăr, nu renunțase nici o clipă la monopolul partidului; or, Nagy ilustrase un precedent mai de temut chiar decît un comunism național: comunismul sinucigaș.

Demonstrația făcută de evenimentele din 1956 se referă deci la incapacitatea lui Hrușciov și a acoliților săi de a redefini o altă politică în propria lor tabără, pornind de la dezvăluirile făcute la cel de-al XX-lea Congres. „Destalinizarea" nu e nici o filozofie, nici o strategie, nici o idee, nici un program. Cuvîntul nu are și n-a avut decît o forță de disoluție, un potențial de dezordine. Înțeles ca o reexaminare a trecutului, el a pus în cauză cele două resorturi ale regimului sovietic, ideologia și teroarea. Sistemul a expus mîniei opiniei publice — rămășițelor ei — pe propriii săi actori principali, formați la o școală lungă și dură, în momentul în care s-a redat victimelor sale o anumită libertate. Situație mult mai delicată decît aceea a unui regim care încearcă să se liberalizeze, căci regimul de care vorbim face cu totul altceva: reneagă ceea ce a adorat și dă cuvîntul celor pe care i-a lovit, cu condiția ca

[30] F. Fejtö, *op. cit.*, vol. II. cap. 6, p. 143.

[31] Ideea este discutată de F. Fejtö, *Histoire des démocraties populaires, op. cit.*, vol. II, cap. 5, p. 127.

aceștia să acorde un nou credit exclusiv partidului ale cărui victime au fost. Această clauză, care implică menținerea unui minimum de teroare, interzice „destalinizării" să înnoiască repertoriul mișcării comuniste. Insurecția de la Budapesta a arătat impasul, a îngustat calea. Mao Zedong a închis incidentul.

Bilanțul acestui an capital în istoria comunismului e dublu: începutul dezagregării blocului și sfîrșitul mitului unificat pe care acesta îl anunța.

Hrușciov dorise o lărgire. Ca preț al reconcilierii sale cu Tito, plănuise să stabilească între partidele comuniste relații bazate pe mai multă egalitate și pe schimburi mai adevărate; ba chiar să reunească în „lagărul păcii și al socialismului", în afara unei Iugoslavii devenită din nou prietenă, dar păstrîndu-și mîndria pentru originalitatea regimului său, o nebuloasă de state din Lumea a Treia practicînd un socialism a cărui ortodoxie era mai mult decît îndoielnică. Așa cum destalinizarea trebuia să întărească autoritatea morală a Uniunii Sovietice, coexistența pașnică avea să facă din ea centrul unei dinamici a progresului chemată să restrîngă progresiv partea de lume rămasă sub jugul imperialismului. Ipoteză de două ori iluzorie, căci denunțarea lui Stalin extinde bănuiala de la acuzat la acuzatori, iar îndepărtarea amenințării războiului tinde să lipsească centralizarea de una din cele mai importante rațiuni de a fi, fără să-i ofere altele noi.

La sfîrșitul lui 1956, aceste logici reunite au dat roade. Lumea comunistă s-a găsit sfîșiată între partizanii unei destalinizări duse pînă la capăt și adversarii destalinizării. Cei dintîi au sfîrșit prin a pune sub semnul îndoielii, în Ungaria, fundamentele însești ale regimului comunist. Ceilalți au compromis, prin rezistența opusă noului curs de la Moscova, acea tradiție a centralizării extreme pe care o regretă așa cum îl regretă pe inspiratorul ei. Ambele tabere au deschis împreună calea „policentrismului".

Pe această slăbire generală a autorității Moscovei s-a grefat influența crescîndă a Chinei revoluționare și a persoanei lui Mao — singurul comunist, alături de Tito, dar la o altă scară, care de la Lenin încoace a cucerit puterea prin propriile mijloace. Celelalte republici satelite au primit puterea de la Armata Roșie. Tito o cucerise singur, încă înainte de prăbușirea nazistă, și în pofida lui Stalin.[32] În tot cursul acțiunii sale, Mao a orientat strategia P. C. Chinez independent de Moscova: dimensiunea Chinei dădea acestei independențe o extraordinară forță de separare potențială. Succesorii lui

[32] Conducînd Comitetul antifascist de eliberare națională, Tito și partizanii săi scapă de nimicire grație capitulării italienilor în septembrie 1943. În toamnă primește sprijinul britanicilor care-l abandonează pe monarhistul Mihailovič și pe cetnicii săi care i-au cruțat pe germani și pe italieni. În fiecare comună eliberată, este numit un comitet popular însărcinat cu administrația, și fiecare regiune este condusă de un consiliu antifascist controlat de comuniști. Această structură e dublată de cea a comisarilor politici care fac joncțiunea între armata de eliberare și autoritățile civile. Tito devine stăpîn peste țară o dată cu venirea Armatei Roșii care-i ajută pe partizani să cucerească Belgradul la 20 octombrie 1944. Războiul continuă pînă în mai 1945, armata populară dedîndu-se la masacre în Slovenia unde s-au refugiat croați și ustași.

Stalin au înțeles acest lucru, dar nu vor putea să îndepărteze amenințarea multă vreme, iar cînd vor reuși va fi doar renunțînd la prerogativa lor în mișcarea comunistă internațională. Mao i-a susținut în afacerea maghiară, dar nu fără să le aducă aminte în cîteva rînduri de doctrină, fapt ce a dat acestui sprijin un caracter implicit condiționat. Oricum, China e prea mare, prea populată, prea centrală pentru a fi un partener aservit al politicii mondiale a U.R.S.S. Destalinizarea de tip Hrușciov îi va oferi spațiul ideologic al independenței sale ca stat.

Așadar, s-a sfîrșit cu „socialismul într-o singură țară". În ciuda schismei iugoslave, sistemul supraviețuise absorbirii statelor-națiuni din Europa centrală și răsăriteană în cadrul unui imperiu aproape tot atît de centralizat ca și Uniunea Sovietică însăși. Dar dispariția lui Stalin, urmată de „destalinizare", a dat frîu liber forțelor centrifuge, prin dublul efect al slăbirii terorii și al unei anumite marje de manevră în interiorul ideologiei. Mișcare ce începe, în chip destul de firesc, la periferia europeană a imperiului, și care-și află repede aici limitele, nu însă și sfîrșitul: revoltele din 1953–1956 au lăsat în această parte a lumii comuniste, inclusiv în interiorul partidelor comuniste, amintiri care nu se uită. Sentimentele naționale, revendicarea democrației, dorința de a trăi mai bine vor alimenta aproape pretutindeni, în proporții variabile, forțe centrifuge pe care U.R.S.S. le va putea stăpîni, dar nu și stinge; tolerînd mai ușor, de altminteri, comunisme „naționale" de tip Ceaușescu decît comunisme „liberale" de tip Dubček. În sfîrșit, disidența deschisă a Chinei, întruchipată pînă și în Europa, începînd cu 1960, de către minuscula Albanie, arată că nici măcar ostilitatea comună față de „imperialism" n-a fost de ajuns pentru a menține unitatea lagărului ce se revendică nu doar de la aceeași doctrină, ci și de la aceeași interpretare leninistă a respectivei doctrine.

Așa se dezagregă, o dată cu noua situație, mitul sovietic, atacat din ambele părți ale marxism-leninismului, de chinezi și de iugoslavi, de albanezi și de italieni; așa dă înapoi ideea comunistă, sub amenințarea pluralității. Trotki n-a reușit niciodată să dea suflu politic unui antistalinism de stînga. După polonezi și unguri, Tito și Mao, asociați măcar prin obiectul criticii lor, pun în practică — abia după moartea lui Stalin însă — un comunism antisovietic. Ideea comunistă rămîne puternică în lume, dar întruparea sa teritorială e contestată. Roma nu se mai află la Roma.

Este momentul „revizionismului": acesta e cuvîntul care exprimă cel mai bine clătinarea statuii pe soclu. Pentru mitul sovietic el evocă începutul sfîrșitului, fără a desemna totuși un chip care să-l înlocuiască: spre deosebire de prima întrebuințare a cuvîntului, care viza să scoată pe disident în afara ortodoxiei, el se află acum la dispoziția mai tuturor, în cadrul unui lanț de acuzații reciproce, ca și cum s-ar fi dizolvat pînă și ideea de model. Hrușciov s-a ferit să uilizeze cuvîntul, preferînd ideii primejdioase de „revizuire" afirmarea liniștitoare a unei întoarceri la leninism, de parcă revoluția n-ar mai fi avut drept călăuză decît tradiția. Incoerența discursului ține de faptul că este, fără voia lui, mai degrabă succesor decît restaurator. Moștenirea sa

este enormă; ea cuprinde agricultura ruinată, industrializarea birocratică, o societate nouă, imperiul sovietic extinzîndu-se pînă la Praga, cursa înarmărilor, mișcarea comunistă blocată de relațiile de supunere. El nu poate opta pentru întoarcerea la Lenin, tot așa cum nu putea opta Ludovic al XVIII-lea în 1814 pentru restaurarea Vechiului Regim. Atacîndu-l pe Stalin, el a deschis, fără să știe — și mai ales fără să vrea —, calea revizuirii.

Iugoslavii se angajaseră primii pe această cale, în 1948, iar călătoria de împăcare din 1955 le-a recunoscut acest drept. Drept de care s-au folosit de altfel cu moderație, de vreme ce Djilas[33] și, după el, Kardelj[34] sînt condamnați de Tito pentru că au criticat monopolul politic al partidului. În anul următor, evenimentele din Polonia și mai ales din Ungaria au arătat inconsistența unei simple „corectări" a erorilor trecutului. Dincolo de teroare, ele au incriminat mizeria muncitorilor, lipsa de democrație politică, asuprirea națională. În Ungaria, „revizuirea" a mers pînă la a amenința regimul însuși. În ambele cazuri, amploarea ei s-a izbit doar de imperativele geopoliticii și ale rațiunii de stat sovietice. În acest fel, ideea unui socialism reconciliat cu democrația și națiunea supraviețuiește propriului său eșec avînd o forță cu atît mai mare cu cît a primit sprijinul spectaculos al intelectualilor și al muncitorilor. De acum înainte această idee va frămînta neîncetat societățile Europei centrale și răsăritene, chiar și în interiorul partidelor comuniste.

Invers, în anii care urmează, Mao și comuniștii chinezi se înverșunează să îndepărteze această amenințare, devenită constantă, ce planează asupra ideologiei mișcării: mai întîi ajutîndu-i pe sovietici să acopere breșa, în 1956–1957, apoi revendicînd pentru ei înșiși privilegiul ortodoxiei. Unitatea nu mai este compromisă în principal de trecerea peste limitele trasate de cel de-al XX-lea Congres. Ea este zdruncinată de critica adusă oamenilor care au participat la cel de-al XX-lea Congres. Iată-l pe Hrușciov devenit el însuși „revizionistul" prin excelență, în sensul cel mai clasic al cuvîntului: cel de gropar al comunismului. Lansarea sputnikului nu va eclipsa acest început de dezagregare ideologică, căruia nu-i lipsește nici latura de farsă, reprezentată de constituirea Albaniei în pol european al marxism-leninismului „ortodox". Ideea comunistă n-a supraviețuit multă vreme intactă imperiului comunist și morții întemeietorului său.

Efectul de dezagregare provocat de raportul secret poate fi observat în sfîrșit și în comunismul occidental, în cazul celor două mari partide ale sale, cel italian și cel francez. Acestea n-au avut niciodată cu adevărat afinități; au avut însă în linii mari, de la sfîrșitul războiului, o viață paralelă și o politică

---

[33] Milovan Djilas a subliniat încă din 1953 contradicția dintre ideea unei autonomii de gestiune a întreprinderilor și administrațiilor și existența unui partid unic cu disciplină leninistă. *Cf. Anatomy of a Moral*, New York, 1959.

[34] Eduard Kardelj, vicepreședinte al statului iugoslav, a subliniat importanța „Consiliilor muncitorești", dezvăluite de revoluția ungară drept cele mai bune instrumente politice ale unei societăți socialiste.

asemănătoare, căci și viața, și politica lor au ascultat de același centru, ambele fiind partide frățești mai degrabă cu sila decît din dragoste, dînd aceeași luptă în spatele adversarului.

Moartea lui Stalin creează însă o situație nouă.[35] În plus, Thorez și Togliatti sînt veterani ai Kominternului, conducători prestigioși nu doar la ei acasă, ci și la Moscova. Discipoli necondiționați ai lui Stalin, ei nu au aceleași motive să-și depună trecutul la picioarele lui Malenkov sau Hrușciov. Cunosc destul de bine limba de lemn ca să știe ce se urzește la Moscova începînd din 1953, în spatele lozincilor „conducerii colective" și al accentului pus pe coexistența pașnică. Raportul secret din februarie 1956 îl desemnează pe învingătorul, cel puțin provizoriu, al luptei pentru succesiune și prețul ce trebuie plătit pentru a te afla în tabăra lui: denunțarea cultului lui Stalin. Mișcarea comunistă s-a descentralizat *de facto* din clipa în care îi pune pe baronii săi în fața celei mai dificile alegeri a vieții lor, căci e vorba de însăși identitatea lor.

Thorez și Togliatti au aflat foarte repede de existența raportului secret, la Moscova. Ei se află în fruntea unor partide prea puternice, cu rădăcini prea adînci în fiecare din țările lor pentru ca o revizuire, chiar de asemenea amploare, să le amenințe existența, cum se întîmplă cu rămășițele comunismului american.[36] Dar cum să manevreze pentru a reduce cît mai mult daunele, disociind în același timp funcția și persoana lor de acest „cult al personalității" căruia i-au fost deopotrivă instrumente, imitatori și beneficiari? Așa cum a arătat Marc Lazar, cei doi lideri adoptă timp de două luni, în primăvara lui 1956, o tactică asemănătoare, salvînd dinainte ce se putea salva, căci textul complet al raportului secret nu este cunoscut încă; dar amintind și meritele lui Stalin în construirea și în victoria socialismului sovietic. Împărtășesc același dispreț pentru amatorismul lui Hrușciov, care-i expune, pe ei și întreaga mișcare, la riscuri atît de nesăbuite; ei adoptă totuși, încă din iunie, cînd „revelațiile" primului-secretar — publicate deja *in extenso* — au ajuns la urechile publicului, căi diferite. Togliatti dă atunci faimosul său interviu revistei *Nuovi Argumenti*, care-l situează în aripa „revizionistă" a comunismului, alături de Tito; el schițează o interpretare a „cultului personalității" mai puțin îngustă decît aceea a lui Hrușciov, punîndu-l pe seama unei degenerescențe birocratice a regimului sovietic; susține ideea unui „policentrism" al mișcării.[37] Thorez, în schimb, continuă să vorbească de raportul „atribuit tovarășului Hrușciov" și încearcă să închidă dosarul abia deschis al lui Stalin. El se sprijină pe reacția negativă a conducerii sovietice față de interviul lui Togliatti. O delegație a partidului francez trimisă spre

---

[35] Marc Lazar, *Maisons rouges. Les partis communistes français et italien de la Libération à nos jours*, Aubier, 1992.

[36] David A. Shannon, *The Decline of American Communism. A History of the C. P. of the United States since 1945*, Harcourt, Brace, 1959.

[37] Ideea a fost formulată la început de sovietici la al XX-lea Congres. Ea este însă abandonată de Hrușciov între februarie și iunie 1956.

informare la Moscova revine cu rezoluția sovietică din 30 iunie[38], care retracta deja partea din raportul secret privitoare la „erorile" lui Stalin și sublinia, împotriva lui Togliatti, rolul conducător al U.R.S.S. în cadrul comunismului internațional.

Ambele partide, italian și francez, aprobă în noiembrie intervenția tancurilor rusești la Budapesta: cel dintîi cu resemnare, al doilea cu ușurare. Al doilea n-a văzut în insurecția ungară decît un complot al imperialismului, primul incriminează și greșelile comise de comuniștii maghiari. Ambele cunosc fronda pe care o fac propriii lor intelectuali; în procedurile de excludere, primul dă mai multă importanță dezbaterii publice, al doilea argumentului autorității. În problemele de fond, pozițiile respective nu sînt foarte deosebite, căci Togliatti respinge cu tot atîta fermitate doctrinară ca și Thorez ideea libertăților „burgheze" și proslăvește cu tot atîta intransigență „centralismul democratic" în sînul partidului. Dar într-un sistem ortodox, cele mai mici nuanțe capătă caracter de semnal. E suficient ca la al VIII-lea Congres al P.C.I., în decembrie, Togliatti să scoată de la naftalină vechiul refren al „căii italiene spre socialism" pentru ca tovarășii francezi să denunțe prin glasul lui Roger Garaudy riscul de deviație oportunistă.[39] La mai puțin de un an de la raportul secret, totul se petrece, așadar, și în Occident, ca și cum efectul cel mai clar al destalinizării n-ar fi fost o privire mai limpede asupra trecutului, ci o nouă dispunere a forțelor. De la moartea lui Stalin, comunismul s-a eliberat nu atît de minciunile sale, cît de pumnul de fier care-i menținea laolaltă diferitele ramuri.

El dezvăluie prin aceasta o trăsătură care va fi mult mai vizibilă peste treizeci și ceva de ani, la momentul Gorbaciov: incapacitatea sa de a se reforma. El autorizează improvizații înlăuntrul ideologiei, care să permită concesii față de diversitatea națională a mișcării. Rolul pe care continuă să-l joace în sînul său ortodoxia „doctrinară" restrînge importanța reală a acestor improvizații, făcînd totodată ca cea mai mică nuanță a ei să devină în mod absurd semnificativă: astfel că lumea comunistă a devenit mai divizată fără a înceta să se întemeieze pe o minciună universală. Există de acum înainte un comunism rusesc și un comunism chinezesc, un comunism est-german și un comunism iugoslav, un comunism italian și un comunism francez etc. — fii mai mult sau mai puțin apropiați ai aceleiași familii, dar revendicînd toți patrimoniul și fiind uniți prin ceea ce-i separă: după moartea lui Stalin, „revizioniștii" se găsesc aproape pretutindeni, adică aproape nicăieri. Ei întîrzie slăbirea mitului central, dîndu-i chiar prilejuri de înviorare.

*

În vremea cînd începea această nesfîrșită vorbărie, care va acapara stînga occidentală pînă la dispariția regimurilor comuniste, un scriitor sovietic

[38] *Cf. supra*, p. 479, nota 18.

[39] Marc Lazar, *op. cit.*, cap. 3, p. 101.

făcea, în țara lui, oficiul despărțirii. L-am mai citat, e vorba de Vasili Grossman. În epoca respectivă nu-l știe nimeni în Occident, unde cărțile nu i-au fost traduse. Și nimeni nu cunoaște deocamdată, nici măcar în Uniunea Sovietică, adîncimea crizei morale care-l va îndepărta de comunism și chiar de Rusia, între 1952 și 1960. Căci cartea pe care o scrie în acești ani[40], și care marchează această dramă lăuntrică, nu va fi publicată decît tîrziu, în Occident, în 1980. Grossman n-a exercitat, așadar, nici o influență, intelectuală sau politică, asupra contemporanilor săi, ruși sau occidentali. Ceea ce-l face important, după părerea mea, ține mai puțin de recunoașterea postumă a talentului său, cît de transformarea aparent atît de rapidă a unui autor sovietic într-un scriitor antisovietic: cel dintîi de după război, dacă ne gîndim la Soljenițîn, care-l urmează la scurt timp, cu răsunet însă.

Vasili Grossman este un evreu rus, născut la Berdicev, în inima evreiască a imperiului rusesc, în 1905. După studii tehnice la Kiev, apoi la Moscova, lucrează cîțiva ani ca inginer înainte de a da curs vocației sale literare, încurajat de Gorki. Devine scriitor profesionist în 1935 publicînd o primă culegere de povestiri, dintre care una, intitulată *În orașul Berdicev*[41], publicată separat cu un an înainte. Titlul anunță o poveste evreiască, dar nici vorbă de așa ceva: într-una din vechile capitale ale hasidismului, Grossman aduce în scenă, ca pentru a exorciza duhul locului, o militantă bolșevică, Vavilova, comisar politic în Armata Roșie în timpul în care contraofensiva poloneză din 1920 amenință Ucraina occidentală. Vavilova e însărcinată și naște în răstimpul dintre două bătălii un Alioșa, fiind sfîșiată din acea clipă între dragostea maternă și dorința de a relua lupta. Evreii nu fac decît să dea poveștii sale culoarea locală: țipetele femeilor, nehotărîrea bărbaților, strîmtorarea familiilor *ștetl*-ului*. Motivul de inspirație al nuvelei este conform cu spiritul regimului și totodată cu directivele sale: Grossman nu e un scriitor iudeo-rus, ci un scriitor sovietic.

Situație destul de confortabilă, dacă ai renunțat la independență. Ba chiar o „situație" în adevăratul sens al cuvîntului: viața materială este relativ ușoară pentru orice membru al Uniunii Scriitorilor. De altminteri, Grossman nu are nimic dintr-un cinic; profesionist al temelor impuse de partid, apostol al cauzei bune, el vrea totodată să înnobileze aceste subiecte obligatorii cu o adevărată realizare literară, de inspirație tolstoiană. Războiul civil, războiul interven ționist, războiul ruso-polonez, producția, colhozurile, revoluția, eroismul militar și civil al bolșevicilor: în fond și în formă, Grossman e un bun truditor al realismului socialist.[42] Spre deosebire de Soljenițîn, el

---

[40] Vassili Grossman, *Vie et Destin*, Julliard-L'Âge d'homme, Lausanne, 1980.

[41] Vassili Grossman, *La Route. Nouvelles*, Julliard-L'Âge d'homme, 1987, pp. 11–26.

* Orășel (idiș, *n.t.*).

[42] Marele său roman de dinainte de război, *Stepan Kolciughin*, trilogie din care n-a scris decît primele două volume, povestește istoria unui tînăr orfan, muncitor de la cea mai fragedă vîrstă, devenit militant bolșevic clandestin și deportat în Siberia pe vremea țarilor. În volumul nerealizat, el trebuia să devină unul din conducătorii Kominternului. *Cf.* Simon Markish, *Le Cas Grossman*, Julliard-L'Âge d'homme, Paris, 1983, pp. 46–47.

nu intră în literatură prin revoltă. El se instalează în ea ca într-o meserie protejată, pe care spiritul de revoltă o va cuceri puțin cîte puțin.

Războiul ar fi trebuit să pecetluiască apartenența sovietică a acestui copil evreu de la granița polono-ucraineană. În fapt însă, începe să pună această apartenență la îndoială. Grossman însoțește Armata Roșie timp de patru ani, în calitate de corespondent al principalului ziar al armatei, *Krasnaia Zvezda.* E unul dintre cei care au cunoscut cel mai bine acest loc apocaliptic care a fost frontul germano-rus, cumplita retragere a Armatei Roșii, Stalingradul și violentele șocuri succesive ale contraofensivei ce va purta în doi ani steagurile sovietice pînă la Berlin. Pe întreg teritoriul recucerit, el a luat cunoștință de dimensiunea crimelor naziste, o dată cu cea a patriotismului rusesc. Una dintre cronicile sale de război încearcă să zugrăvească „infernul de la Treblinka".[43] Scriitorul a ajuns pe locul lagărului nazist o dată cu armata sovietică, la începutul lui septembrie 1944, la ceva mai puțin de un an după ce germanii l-au „închis", încercînd să-i șteargă urmele. El însă privește, are bănuieli, se informează în împrejurimi și ghicește dimensiunea industrială a crimei. Articolul său, publicat în noiembrie în *Znamia*, constituie unul din primele mari texte privitoare la lagărele de exterminare din estul Poloniei: Treblinka, Sobibor, Belzec, Birkenau.[44] Nici un ziarist autorizat n-a descris mai bine decît Grossman miza războiului antinazist. Nici un scriitor sovietic n-a avut, ca el, intuiția nenorocirii evreilor și curajul de a vorbi despre ea.

Lucrul poate fi înțeles dintr-un alt text, publicat ceva mai devreme, în 1943. Povestea[45] se petrece în iunie 1942 într-un orășel din Ucraina aidoma celui în care s-a născut autorul, în momentul sosirii germanilor care impun ordinea ocupantului. Ea relatează povestea lichidării evreilor din localitate, duși la marginea unei rîpe și executați în masă ceva mai tîrziu; bătrînul profesor, eroul nuvelei, stoic și înțelept ca un rabin, le spune compatrioților săi aflați în pragul morții „ce se întîmplă în lume": „Fasciștii au construit

---

[43] O culegere din cronicile de război ale lui Grossman, consacrate bătăliei de la Stalingrad, a fost publicată în franceză încă din 1945, mai întîi la editura France: *Stalingrad, choses vues*. Paralel, în aceeași perioadă a apărut în broșură lungul său articol privitor la Treblinka, *L'Enfer de Treblinka*, B. Arthaud, 1945. Mai recent, o nouă culegere mai substanțială a fost pusă la dispoziția publicului francez sub titlul *Années de guerre*, Ed. Autrement, 1993, postfață de Alexis Berelowitch. Ansamblul este din nefericire curățat de pasaje socotite astăzi prea „staliniste", și e păcat. Acest tratament postum e cu atît mai puțin justificat cu cît Grossman și-a pus speranțele de liberalizare a regimului sovietic în războiul antinazist (*cf.* Simon Markish, *op. cit.*, pp. 54–56).

[44] Grossman „ghicește" mai mult decît observă infernul de la Treblinka, de vreme ce lagărul a fost distrus de germani în urma insurecției, la 2 august 1943, a membrilor Komandourilor ce asigurau funcționarea mașinii ucigașe. Articolul este extraordinar mai puțin prin precizia documentară cît prin intuirea oripilată a ceea ce s-a petrecut pe aceste locuri redevenite „naturale".

[45] Nuvela se intitulează „Le vieux professeur", în *La Route, op. cit.*, pp. 169–198; și „Le vieil instituteur", în *Années de guerre, op. cit.*, pp. 29–66.

o mare temniță universală, întinzîndu-se în toată Europa, și pentru a se face ascultați de ocnași au creat o imensă scară a asupririi. Olandezii trăiesc mai rău decît danezii, francezii trăiesc mai rău decît olandezii, cehii mai rău decît francezii; mai rea e soarta grecilor, sîrbilor și polonezilor, și încă și mai rea e soarta ucrainenilor și rușilor. Astea sînt treptele scării din temniță. Cu cît cobori mai jos, cu atît e mai mult sînge, sclavie și sudoare. Iar în străfundul acestei imense închisori cu mai multe etaje se află un hău în care fasciștii i-au așezat pe condamnații evrei. Soarta lor trebuie să umple de spaimă întreaga temniță europeană, pentru ca orice altă soartă, oricît de înspăimîntătoare, să pară o fericire pe lîngă soarta evreilor. Mi se pare că acum suferințele rușilor și ucrainenilor au ajuns așa de mari că a venit vremea să le arătăm că există o soartă și mai cumplită, și mai crudă. Vor spune: « Nu vă plîngeți, fiți mîndri, fiți bucuroși că nu sînteți evrei! »"[46]

Argumentul bătrînului profesor valorează mai mult sau mai puțin. El arată însă că Grossman este unul dintre primii scriitori din lume care s-au întrebat în acea perioadă ce e cu genocidul evreilor: cum e cu sălbăticia călăilor, dar și cu angoasa victimelor. „Ce să-i faci? spune Mendel coșarul. Asta-i soarta. O vecină i-a spus lui fiu-meu: « Iașka, tu nu arăți deloc a evreu, fugi în oraș. » Iașka al meu i-a răspuns: « Vreau să arăt a evreu; unde o să-l ducă pe tata, mă duc și eu. »"[47] Grossman seamănă cu acest copil. Vrea să „arate a evreu", în ciuda ortodoxiei sovietice.[48]

Cu toate acestea, n-a devenit iudeo-rus, ca Babel. Ar vrea să fie un scriitor rus, ca Cehov sau Tolstoi, modelele lui. Iar problema vieții sale rămîne măreția poporului rus, într-una din cele mai grele încercări ale istoriei sale. Grossman a însoțit Armata Roșie la Stalingrad, unde s-a născut opera ce avea să-i umple restul vieții. E o carte concepută după modelul romanului *Război și pace*, roman fluviu cu o sută de personaje și intrigi încrucișate, construit însă în jurul unei familii care întruchipează poporul aflat în război. Bătălia de la Stalingrad e încercarea lui crucială, iar orașul martir trebuia să dea numele romanului, schimbat la intervenția puterii în *Pentru o cauză dreaptă*.

---

[46] *Op. cit.*, p. 183.

[47] *Op. cit.*, p. 193.

[48] Cîteva luni după publicarea nuvelei, Grossman va reveni asupra masacrării evreilor în Ucraina, într-un eseu din 12 octombrie 1943, intitulat *Ucraina* și publicat în *Krasnaia Zvezda (Steaua Roșie)*. Acum scriitorul nu mai vorbește după izvoare indirecte. În teritoriile recucerite prin ofensiva armatei sovietice în arcul Ural-Kursk, a putut vedea masacrele evreilor comise de naziști pe malul stîng al Niprului, în special la Babi Yar, lîngă Kiev. Nu vorbește despre ele decît în treacăt, pentru a nu se expune cenzurii: căci linia oficială este de a nu acorda o atenție specială crimelor comise împotriva evreilor, sub pretextul de a nu alimenta în U.R.S.S. ideea că războiul are drept scop apărarea evreilor. Informații sistematice asupra genocidului evreilor vor fi publicate în schimb în ziarul *Einikeit (Unitate)*, organ al Comitetului evreiesc antifascist, publicat în idiș și difuzat în Anglia și în Statele Unite. Grossman va publica aici în decembrie 1943 eseul „Ucraina fără evrei".

Titlu deopotrivă mai anost și mai „sovietic", prin care autoritățile readuc la ordine un autor devenit suspect după război. Enormul manuscris are, într-adevăr, probleme la cenzură între 1945 și 1952; publicat întîi sub formă de fragmente, înainte de a fi încheiat, este apoi multă vreme blocat fiindcă se vorbește în el prea puțin despre Stalin și prea mult despre evrei.[49] Apare în cele din urmă în 1952, dar eșalonat pe fragmente; e bine primit de public, dar violent atacat în presa teleghidată de sus, după moda sovietică. Chestiunea este povestită în detaliu în cele două cărți dedicate lui Grossman pe care se sprijină relatarea mea.[50]

A fost oare salvat scriitorul de moartea lui Stalin, survenită la foarte scurt timp? Da și nu. Da, gîndindu-ne că ea l-a scăpat de Gulag. Nu, dacă înțelegem prin asta că, publicîndu-i-se cartea în 1954, el este reintegrat în literatura sovietică. Fiindcă alegerea lui este alta: izolat, el se cufundă în singurătate. Atunci cînd în sfîrșit îi apare *Pentru o cauză dreaptă*, în perioada „conducerii colective", el reîncepe lucrul la romanul său. Sub pretextul că scrie un al doilea volum, consacrat chiar bătăliei de la Stalingrad[51], face o altă versiune: același subiect, aceleași personaje, aceeași ambiție, de data aceasta însă eliberată de precauții și concesii, cu un adevărat titlu tolstoian, *Viață și Destin*. „Așa cum ne învață tradiția rusească, îi spune Grossman unui prieten, cele două substantive trebuie legate prin conjuncția *și*."[52]

Ce anume a dus la ruptura dintre cei doi Grossman: cel din *Pentru o cauză dreaptă* și cel din *Viață și Destin*? Grossman cel de după război, autor deja suspect, dar încă autor sovietic, încercînd să-și publice cartea pe la toate revistele, făcînd compromisuri cu cenzura; și Grossman cel de după Stalin, care în aparență a cîștigat partida, dar care intră într-un exil interior, rescrie o altă carte, redevine scriitor rus. *Pentru o cauză dreaptă* a apărut în cele din urmă, pe fragmente, sub Stalin. Manuscrisul romanului *Viață și Destin* e confiscat de către K.G.B. sub Hrușciov, în februarie 1961.[53] Contrast paradoxal care spune totul atît despre nașterea libertății în sufletul lui Grossman, cît și despre contradicțiile hrușciovismului.

În realitate, subiectul cărții arată cu destulă claritate de unde izvorăște dezamăgirea scriitorului: din război și din cortegiul său de sacrificii și speranțe. Mobilizînd curajul străvechi și plin de stoicism al poporului rus în slujba patriei, aceasta din urmă l-a pus totodată și în slujba libertății, de

---

[49] Sémion Lipkine, *Le Destin de Vassili Grossman*, L'Âge d'homme, Lausanne, 1989, p. 28.

[50] Simon Markish, *op. cit.*, pp. 90–94. Sémion Lipkine, *op. cit.*, pp. 32–35.

[51] Povestea din *Pentru o cauză dreaptă* se situează între iunie și septembrie 1942.

[52] Sémion Lipkine, *op. cit.*, pp. 44–45.

[53] Grossman și-a încredințat manuscrisul mai multor reviste. De aici, acesta ajunge în mîinile lui Suslov care, primindu-l pe autor la cîteva săptămîni de la raidul K.G.B., îl asigură că trebuie să-și „uite" romanul, adăugînd: „Va fi editat poate peste două sau trei sute de ani."

vreme ce dușmanul care trebuie învins este Germania lui Hitler.[54] Pe lîngă rolul de cruciadă antinazistă, el a apărut și ca o răscumpărare democratică a regimului, îndepărtînd amintirile neplăcute în numele unui viitor mai liber. Speranța lui Pasternak sau Grossman nu se deosebește de iluzia lui Roosevelt asupra lui Stalin: cu toții au crezut că războiul împotriva lui Hitler avea o logică implacabilă. Lucrurile însă se petrec altfel, iar regimul lui Stalin rămîne neschimbat după victorie. Și e puțin spus: căci îi adaugă pe evrei în panoplia sa de ură și de persecuție, măcar pe cei care au scăpat vii din genocidul hitlerist. Antisemitismul sovietic de după război e mai puternic și mai încurajat de putere decît în orice altă perioadă din istoria U.R.S.S., și el va culmina cu marea campanie „antisionistă" dintre 1949 și 1953; cum i s-ar putea îngădui lui Grossman — acest evreu rus, martor hotărît al nenorocirii evreilor — să-și însușească Stalingradul, acest monument al gloriei regimului stalinist?

Așadar, războiul a înrăutățit soarta națiunii. Cîștigat prin extraordinare virtuți de către un popor naiv care s-a încrezut în Stalin, el duce la întărirea unei puteri totalitare comparabile cu cea a învinsului. Rușii, și printre ei evreii ruși, au greșit atunci cînd au încetat să-și urască propriii conducători! Războiul a fost un sacrificiu inutil. Acesta e spiritul disperat al romanului *Viață și Destin*, una din cărțile cele mai triste ale veacului.

Într-adevăr, războiul e judecat în carte prin prisma sclaviei ce a putut fi înfrîntă grație lui, dar și prin prisma celei pe care a consolidat-o: război minunat prin eroismul simplu al poporului rus, și totuși război fără ieșire, căci nu poate avea decît învingători deplorabili, Hitler sau Stalin. Dilema lui Grossman e mai insolubilă decît dilema lui Stauffenberg[55]. Tînărul aristocrat german are de ales între înfrîngerea patriei, care va fi totuși o eliberare, și victoria ei, care o va lăsa definitiv, împreună cu întreaga Europă, în puterea aventurierului nazist: alegere dificilă, dar posibilă. Calea către bine și libertate trece printr-un calvar național, dar ea există. Pentru autorul romanului *Viață și Destin*, starea de captivitate a poporului rus e pecetluită în ambele ipoteze, atît sub Hitler, cît și sub Stalin. Ce-i de făcut, așadar? Sprijinirea lui Hitler iese din discuție. Grossman înțelege ce l-a determinat pe Vlasov

---

[54] Acest sentiment a fost exprimat de Pasternak într-un mod foarte subtil, prin inversarea raportului tradițional Rusia–Germania, într-un reportaj de pe front din septembrie 1943 despre a treia armată sovietică, în urma eliberării Orelului. El a fost curățat de cenzură înainte de a apărea în ziarul sindicatelor, *Trud*, în noiembrie 1943. Citatul care urmează este extras dintr-un pasaj cenzurat: „Ceea ce este izbitor în cazul hitlerismului e pierderea superiorității politice a Germaniei. Demnitatea națiunii a fost sacrificată, nemaijucînd decît un rol secundar. Țara a fost redusă cu forța la un simplu comentariu reacționar asupra istoriei rusești. Dacă Rusia revoluționară a avut vreodată nevoie de o oglindă deformantă care să-i schimbe trăsăturile într-o grimasă de ură și de ignoranță, iat-o; Germania era menită s-o ofere." *Cf.* Boris Pasternak, „A Journey to the Army", trad. de Halina Willens, în *Novy Mir, A Selection 1925-1967*, Ed. Michael Glenn, Londra, 1972.

[55] Principal actor al complotului din 20 iulie 1944 împotriva lui Hitler.

s-o facă, dar nu-l aprobă. Atrocitățile comise de trupele naziste în Rusia și Ucraina fac și mai imperioasă datoria firească de a lupta pentru patrie. Numai că, apărînd pămîntul rusesc, poporul strînge lațul care-l sugrumă; sprijină din toate puterile dictatura și amenință s-o exporte în toată Europa... Nu există deci alegere bună, ci doar una mai puțin rea, dar totuși rea, în ciuda curajului care o însoțește. Există un popor nefericit, ales de nefericirea unei epoci, osîndit să întărească strînsoarea lațului chiar și prin virtuțile sale.

Această nefericire alcătuiește fundalul romanului, e ca un murmur continuu al personajelor, soldați și civili. Suferința lor vine de atît de departe încît războiul îi dă măcar o valoare. Stă mărturie aici bătrîna țărancă ucraineană Krîsta Ciuniak, care-l adăpostește într-o bună zi în izba ei salvatoare pe șoferul Semionov, muribund evacuat dintr-un convoi de prizonieri căzuți în mîna nemților la Stalingrad. A fost ținut nemîncat de inamic. Țăranca își amintește că și ea a fost înfometată de către ai săi. Și-a pierdut atunci soțul, în urmă cu doisprezece ani: „Satul era plin de gemete domoale și tînguitoare; copii scheletici se tîrau pe jos, în izbe, scîncind. Bărbații, cu picioarele umflate de apă, rătăceau prin curți și nu erau în stare să facă nici cel mai mic efort. Femeile căutau ceva să pună la foc, totul fusese fiert, totul fusese mîncat: urzici, ghinde, frunze de tei, copite, oase goale, coarne de prin curțile din dos, piei de oaie... Și băieții zdraveni veniți de la oraș mergeau din casă în casă, trecînd pe lîngă morți și muribunzi, deschideau pivnițele, dădeau găuri în hambare, împungeau pămîntul cu țăruși de fier: căutau și rechiziționau « grînele ascunse de culaci ». Într-o înăbușitoare zi de vară, Vasili Ciuniak și-a dat duhul. Tocmai atunci, băieții de la oraș se întorseseră la ei, și un băiat cu ochi albaștri, vorbind cu accent rusesc, ca și Semionov, spuse privindu-l pe mort: « Uite, culacii ăștia, crapă da' nu se lasă. »"[56]

Celălalt an sumbru, culme a terorii de dinainte de război, este 1937, cînd au avut loc atîtea arestări imprevizibile în cadrul partidului bolșevic: epurarea tuturor cadrelor națiunii. *Pentru o cauză dreaptă* acordase un loc însemnat bolșevicilor, nu însă laturii lor diabolice. În *Viață și Destin* regăsim aceleași personaje, încovoiate sub propria lor tragedie. Cel mai complex dintre ele e Krîmov, secretarul comitetului regional Stalingrad, veteran al Kominternului și vechi mînuitor al limbii de lemn, în ciuda faptului că era cît pe ce să fie arestat în 1937–1938. Singur, părăsit de nevastă, el își găsește un nou rost la Stalingrad, unde se simte totuși străin, fiindcă aici poporul renaște: „Relațiile între oameni erau minunate la Stalingrad. Egalitatea și libertatea creșteau pe acest țărm de lut stropit cu sînge."[57] Internaționalist abstract, el a uitat graiul poporului. În cele din urmă, nu scapă de arestare în plin război: semn că epoca denunțurilor e încă în vigoare în cadrul partidului și că birocrația lui Stalin nu și-a pierdut deloc puterea absolută. Că va cîștiga războiul, învesmîntată în naționalism, în locul adevăraților învingători.

---

[56] *Vie et Destin*, *op. cit.*, p. 530.
[57] *Ibid.*, p. 213.

Iată de ce antisemitismul, ce face pretutindeni obiectul unei interdicții morale după război, supraviețuiește și chiar înflorește, încurajat fiind de stat, în Uniunea Sovietică a lui Stalin. Patriot rus, Grossman e obsedat de masacrarea evreilor de către naziști: personaj rar, ba chiar excepțional, într-o țară în care limbajul oficială nu cunoaște decît victimele nazismului în general și în care opoziția „rusească" față de sovietism, atîta cîtă este, are tendința să reproșeze evreilor participarea la mișcarea comunistă. El consideră genocidul antisemit drept evenimentul distinctiv al primei jumătăți de secol, „perioadă de exterminare totală a unor mase enorme de populație evreiască, exterminare întemeiată pe teorii sociale sau rasiale"[58], adăugînd: „Lumea de azi îl trece sub tăcere cu o discreție ușor de înțeles." Observație adevărată cam pretutindeni, dar cu deosebire în U.R.S.S., unde antisemitismul se află la apogeu după război, sub aceeași formă statală pe care a avut-o și în Germania: „În statele totalitare, în care societatea civilă nu există, antisemitismul nu poate fi decît de stat. Antisemitismul de stat e semnul că statul încearcă să se sprijine pe idioți, pe reacționari, pe ratați, pe prostie și superstiție, pe răzbunarea înfometaților. În acest prim stadiu, antisemitismul e discriminator... Apoi, antisemitismul de stat trece la etapa exterminării."[59]

Așadar, cartea lui Grossman este organizată în întregime în jurul comparației dintre cele două totalitarisme aflate în război unul împotriva celuilalt, privînd astfel poporul rus de victorie, căci înfruntarea lor nu implică existența unei tabere a libertății. Luptînd împotriva comunismului, Hitler promite o sclavie asemănătoare, poate chiar mai rea. Luptînd împotriva nazismului, Stalin încearcă să-și extindă puterea absolută. Amîndoi vor să distrugă tot ce e mai înalt în om, instinctul libertății. Ei îl condamnă la un *destin* de sclav, în vreme ce *viața* omului înseamnă libertate; libertatea soldaților care apără Stalingradul.

De aici importanța temei lagărelor, instituție comună ambelor regimuri, prin care Grossman tratează în modalitate romanescă tema Hannei Arendt (pe care nu pare s-o fi citit). Povestea sa trece neîncetat de la lagărele de concentrare germane la lagărele sovietice și invers: de la lumea zekilor din taigaua siberiană la cea a prizonierilor, ruși și neruși, supravegheați din miradoarele naziste. Într-o seară a anului 1943, în spatele unuia dintre aceste miradoare, în baraca specială unde sînt închiși vechii bolșevici care fac obiectul unui interes special din partea Gestapoului, unul dintre ei, comandant sovietic căzut prizonier la Stalingrad, nu găsește războiului alt sens decît ura purtată comunismului de către fascism. El reia argumentul lui Stalin pentru camarazii săi: „Are dreptate tătuca, ura fasciștilor trebuie să ne umple inimile de bucurie. Noi îi urîm și ei ne urăsc. Înțelegi? Și acum gîndește-te ce înseamnă să te afli într-un lagăr comandat de ai

[58] *Ibid.*, p. 197.
[59] *Ibid.*, p. 459.

tăi. Prizonier la ai tăi. Asta da, nenorocire. Cîtă vreme aici, nu-i nimic. Sîntem tipi zdraveni, le-om arăta noi nemților!"[60]

Ceva mai încolo în carte, în același lagăr, Grossman pune în scenă aceeași idee sub o formă diferită, comparația între Hitler și Stalin fiind făcută de această dată de un ofițer nazist. Comandantul lagărului, Liss, un ofițer SS bine îndoctrinat, l-a chemat în biroul său pe un vechi militant bolșevic, Mostovskoi, întemnițat pe vremea țarilor, stîlp al Kominternului, absolut fidel și totuși dat deoparte înainte de război, fiindcă l-a susținut pe Buharin. Liss îi vorbește de caracterul interschimbabil al rolurilor lor: „Douăzeci de ore de zbor și te afli acasă, în Uniunea Sovietică, la Magadan, pe postul de comandant de lagăr. Aici, la noi, te afli acasă, doar că pur și simplu n-ai avut noroc... Cînd ne privim unul pe celălalt, nu privim doar un chip detestat, ne privim ca într-o oglindă. Oare chiar nu te recunoști în noi? Chiar nu găsești în noi propria voastră voință? Lumea nu e și pentru voi voință, ca și pentru noi? Există ceva pe lumea asta care să vă facă să dați înapoi, să vă opriți?"[61] Așa se face că războiul dus de naziști nu are nici un sens intelectual sau moral, în ciuda suprainvestirii sale ideologice. El nu alimentează decît ura națională, de ambele părți, punînd față în față „forme diferite ale aceleiași esențe: statul-partid". Dacă Germania lui Hitler iese victorioasă, ea va rămîne singură în fața popoarelor, fără un partener cu care să împartă povara acestei uri. Dacă este învinsă, nazismul va continua să trăiască ascuns în triumful comunismului: chiar și ura împotriva evreilor va putea fi preluată de Stalin.

Descumpănit de situație, Mostovskoi e prins o clipă în delirul în care-l atrage dușmanul. Își dă întru cîtva seama că pentru a respinge discursul ofițerului SS ar trebui să reabiliteze ideile și oamenii pe care el însuși a învățat să-i deteste, să redea demnitatea filozofică moralei sau religiei, să le dea dreptate creștinilor sau tolstoienilor, ba chiar menșevicilor, pe scurt că ar trebui să-i renege pe Lenin și pe Stalin. Această rătăcire fugară face însă loc realității situației, care-l readuce la crezul său politic, condiție a stabilității sale psihologice și morale. Mostovskoi se gîndește la istorie, care se află de partea lui. Dar adăpostul cel mai sigur și-l află în raportul prieten / dușman, prin care-și poate regăsi neștirbită ura față de adversar.

Nu cred că această scenă din *Viață și Destin* trebuie interpretată ca un mod de a ilustra echivalența în rău a celor două regimuri ale căror armate se înfruntă la Stalingrad. Discursul despre identitate e pus de autor în gura ofițerului SS, care îl rostește din spirit de provocare și pentru a pune la încercare moralul adversarului[62]: este un prim mod de a-i relativiza importanța. Pe de altă parte, și mai cu seamă în ochii lui Grossman, bătălia de la Stalingrad nu opune doi dușmani detestabili în egală măsură; dimpotrivă,

---

[60] *Vie et Destin*, p. 40.

[61] *Ibid.*, p. 371.

[62] *Ibid.*, p. 444: „Liss nu voia altceva decît să verifice cîteva ipoteze în nădejdea că va scrie o lucrare despre « ideologia adversarului și a liderilor săi »."

soldații ruși se bat aici pentru a-și apăra pămîntul, pentru a-și salva patria, libertatea; chiar și comuniștii sînt prinși în această cauză dreaptă, fie și numai temporar, de vreme ce guvernează țara. Eroismul Armatei Roșii e pus în slujba moralei și a dreptății, scăpîndu-i pe bolșevici de consecințele propriei lor doctrine. Așa se explică paradoxul aparent potrivit căruia scriitorul rus cel mai obsedat de masacrul evreilor europeni dintre 1941 și 1945 a fost și cel care a reluat mereu paralela dintre nazism și comunism. Dacă martiriul evreilor este omniprezent în *Viață și Destin*, de la reconstituirea ghetourilor la camerele de gazare, aceasta se datorează faptului că demonstrează caracterul nemaivăzut al crimei naziste, conferind prin aceasta luptei poporului rus sensul său cel mai răsunător. Dar caracterul specific al masacrului la care sînt supuși evreii nu înlătură tot ce rămîne comparabil în cele două regimuri, atît filozofia puterii, cît și negarea libertății. Războiul drept al poporului rus nu șterge nimic din nihilismul bolșevic, care se ascunde mai bine ca oricînd sub ura față de nazism. Iar victoria poporului rus va însemna și o captivitate fără scăpare. Profețiile lui Liss sînt și profeții *post factum* ale autorului.[63]

Există mult din Soljenițîn la Grossman. Aceeași dragoste pentru poporul rus, aceeași compasiune pentru nedreapta sa nenorocire și pentru bunătatea sa trădată, aceeași condamnare radicală a regimului sovietic și a ideologiei bolșevice, același simț al religiosului, lipsit de o credință anume la unul, creștin la celălalt. Iar Soljenițîn e arestat, militar fiind, cu cîteva luni înainte de sfîrșitul războiului, ca și cum ar întrupa dinainte prin propria sa viață pesimismul absolut din *Viață și Destin*. Mai mult chiar: la sosirea în Gulag, e întîmpinat, el și cei cu care se află deținut, cu strigătul „Uite-i pe fasciști!"[64] Strigăt de bucurie, căci înseamnă libertatea pentru delincvenții de drept comun amnistiați de Stalin în cinstea faptului că războiul a luat sfîrșit. „Deținuții de drept comun, care ne urîseră și ne disprețuiseră întotdeauna, ne priveau acum cu dragoste, căci le luam locul. Și aceiași prizonieri de război care învățaseră în captivitate la nemți că nu există pe acest pămînt națiune mai disprețuită, mai părăsită, mai străină și mai inutilă ca națiunea rusă, descopereau acum, coborînd din vagoanele roșii și din camioane pe pămîntul rusesc, că în chiar sînul acestui popor de condamnați ei erau tribul cel mai dezmoștenit, cel mai jalnic."[65] Așadar, Soljenițîn scrie întru cîtva urmarea la *Viață și Destin*. Eroii lui Grossman, deveniți zeki ai Arhipelagului, sînt puși la stîlpul infamiei de către puterea pe care au salvat-o și stigmatizați prin intermediul ideologiei dușmanului pe care l-au învins. Dovadă că Stalin are nevoie mai mult ca oricînd, și împotriva evidenței, de fascismul de după fascism, într-atît a devenit antifascismul de indispensabil ca figură a minciunii pe care se sprijină puterea sa. Această

---

[63] Argumentul e dezvoltat de Simon Markish, *op. cit.*, pp. 111–112.

[64] Alexandre Soljenitsyne, *L'Archipel du Goulag, 1918–1956, essai d'investigation littéraire*, Le Seuil, Paris, 1974, vol. II, p. 143 (partea a III-a, cap. 6, „V'là les fascistes").

[65] *Ibid.*, p. 142.

dezvăluire subtilă a complicității secrete care leagă nazismul și comunismul, chiar și prin intermediul războiului, constituie unul din resorturile cele mai profunde din *Viață și Destin*.

Grossman n-a supraviețuit multă vreme după confiscarea manuscrisului său. A murit în 1964, sărac și deznădăjduit, cu gîndul la cartea pe care o pierduse.[66] Din cele șase categorii de înmormîntări la care aveau dreptul scriitorii sovietici, abia a obținut-o pe a cincea, grație demersurilor prietenului său, poetul Simion Lipkin[67], și luîndu-se în considerare ceea ce fusese înainte de *Viață și Destin*. Privilegiu neînsemnat și totuși excesiv, de vreme ce Grossman nu mai era un autor sovietic. Lumea va descoperi în el, douăzeci de ani mai tîrziu, un mare scriitor rus de origine evreiască, care este totodată unul din cei mai profunzi martori ai veacului. În perioada deschisă de al XX-lea Congres, romanul rusesc și-a reinventat prin el tradiția.

---

[66] A avut totuși timp să scrie *Pace vouă*, în urma unei călătorii în Armenia pe care a încheiat-o în 1963, și o minunată povestire, *Panta rhei*, încheiată tot în ajunul morții sale și publicată încă din 1970 în Occident (la Frankfurt pe Main). Ediții franceze: *La paix soit avec vous, notes de voyage en Arménie*, prefață de Simon Markish, Ed. Fallois-L'Âge d'homme, Paris, 1989. *Tout passe*, Julliard-L'Âge d'homme, Paris, 1984 (trad. rom. de Janina Ianoși, *Panta rhei*, Humanitas, 1990).

Cît despre *Viață și Destin*, un exemplar al romanului, dactilografiat, care scăpase de percheziția K.G.B., a ajuns în Occident în 1974 grație lui Andrei Saharov, care îl microfilmase și-l trecuse „în Vest", lui Efim Etkind. Textul complet n-a fost publicat, în rusă și în franceză, decît în 1980.

[67] Sémion Lipkine, *op. cit.*, pp. 123–126.

Epilog

Denunțarea lui Stalin de către succesorul său are și o latură accidentală. Hrușciov pune în ea o asemenea patimă, încît simți că în „raportul secret" la cel de-al XX-lea Congres se manifestă ceva mai mult decît un calcul politic: glasul unui om care înfrînge un tabu și care, furat de caracterul scandalos al spuselor sale, pierde simțul efectului pe care-l provoacă. În acea zi, Hrușciov a abolit pentru scurtă vreme legile limbii de lemn.

Cu toate acestea, discursul său s-a înscris și într-o logică a necesității sau, dacă preferați, a succesiunii. Nu există în istorie regimuri purternic identificate cu existența unui om care să fi supraviețuit neștirbite morții unicului deținător al autorității. Cazul lui Stalin nu se abate de la regulă. Trecerea unei succesiuni atît de exorbitante ca a sa pe umerii unui singur om nu este acceptabilă pentru nici unul dintre moștenitorii prezumtivi. De aici pînă la declararea ei ca nelegitimă, distanța e cu atît mai ușor de parcurs cu cît lozinca unei „conduceri colective" sună mai bine în analele marxismului decît declarațiile de devotament față de un Conducător. Dacă doctrina nu e deloc utilizabilă pentru interpretarea a ceea ce s-a petrecut, ea este totdeauna indispensabilă pentru a-ți însuși prezentul și viitorul.

Partitura după care avea să se cînte în urma morții lui Stalin era, așadar, scrisă în mare măsură dinainte, după o muzică clasică: schimbare și continuitate. Interpretînd-o, Hrușciov dovedește talentul cel mai neașteptat la un *aparatcik* format la școala tăcerii și a fricii: simțul dramatizării și gustul riscului. Prin asta însă el dă acestei prime crize de succesiune un iz de sfîrșit. Denunță teroarea, dar a fost unul din instrumentele ei. Îl coboară pe Stalin, dar este unul dintre cei care l-au slăvit. Atacă prea brutal trecutul regimului pentru a nu-i întuneca legenda. A avut nevoie de destalinizare ca să opereze succesiunea puterii sovietice în folosul său. Dar optînd pentru asumarea acestei succesiuni în modalitatea discontinuității, el i-a pus în cauză temeiul ideologic. Prin acțiunea autorității supreme a mișcării, comuniștii din U.R.S.S. și din întreaga lume au fost deposedați de o parte esențială a trecutului lor, rămînînd totuși fii ai acestui trecut. Nimic nu va mai fi ca înainte.

Nici vorbă ca sistemul să se fi clătinat în interiorul Uniunii Sovietice. Rivalitățile dintre conducători n-au zdruncinat deloc dictatura exercitată de partid asupra țării. Executarea în mare grabă a lui Beria n-a provocat mai

multe reacții decît cea a lui Zinoviev sau Buharin din epoca marilor procese; eliminarea din Comitetul Central a lui Molotov, Malenkov, Kaganovici, în iunie 1957, sau cea a mareșalului Jukov, în octombrie, n-au afectat nici ele o „opinie publică" în stare născîndă. Iar din martie 1958, Hrușciov cumulează, ca și Stalin, cele două posturi-cheie de prim-ministru și de prim-secretar al partidului. Deține și el acum puterea absolută, prin controlul exercitat asupra partidului, fiind în curînd celebrat ca om de stat de o înțelepciune incomparabilă, indiferent de caracterul inițiativelor și hachițelor sale.

Noutatea domniei sale nu rezidă deci într-o transformare a instituțiilor politice ale regimului: partidul comunist rămîne unic și atotputernic stăpîn, K.G.B.-ul nu tolerează nici o opoziție. Noutatea nu rezidă nici în reformele economice: socializarea întregii producții și a schimburilor aflate în mîna puterii și gestiunea birocratică a economiei rămîn pietrele unghiulare ale societății, așa cum o dovedește eșecul vastelor proiecte agricole ale primului-secretar. În sfîrșit, politica sa externă descinde direct din cea a lui Stalin: întărirea lagărului socialist și, dacă e posibil, extinderea sa în dauna imperialismului, cu prețul unui formidabil efort tehnic în domeniul militar. Iar dacă acesta din urmă nu e cu putință, cu prețul unei adevărate sălbăticii politice: zidul Berlinului, această invenție atît de absurdă încît am putea crede că aparține altei ere a umanității, datează din 1961. Hrușciov declară aproape pretutindeni în lume că e mai mult ca oricînd credincios ambiției oricărui bolșevic: aceea de a fi groparul capitalismului.

Ce a conferit, atunci, acțiunii sale acel stil iconoclast și ce i-a conferit personajului istoric durabila sa reputație? Simplul fapt că a întruchipat sfîrșitul asasinatelor politice și al terorii de masă. Și-a învins rivalii, dar nu i-a lichidat, iar ei își vor lua de altfel revanșa în 1964, plătindu-i cu aceeași monedă. N-a făcut nimic pentru a reduce arbitrarul poliției de stat, ba chiar a instituit în 1957 urmărirea „paraziților", oferind astfel o țintă denunțurilor și un pretext K.G.B-ului. Țara nu va mai fi însă supusă la represiuni comparabile cu martiriul țărănimii ucrainene, cu teroarea anilor 1936–1938 sau cu deportarea în masă a micilor popoare. Și, la urma urmei, ce altceva a spus raportul secret? Hrușciov n-a făcut în el profesiune de credință liberală; n-a prezentat nici o idee politică nouă; n-a imaginat un alt socialism; atacîndu-l pe Stalin, el n-a atacat sistemul, și nici măcar toate metodele sale, ci doar teroarea și ceea ce în ea a fost deopotrivă cumplit, universal și aproape nebunesc.

Sub domnia sa, Uniunea Sovietică trece de la stadiul totalitar la stadiul polițienesc. Folosesc cele două adjective mai puțin pentru a defini cu o precizie iluzorie două stări ale unei societăți politice, cît pentru a-i indica evoluția fixîndu-i limite. E limpede că sub Hrușciov, și după el, U.R.S.S. păstrează caracteristici totalitare: de pildă voința puterii de a controla gîndirea prin intermediul limbajului și de a avea un popor capabil să vorbească doar prin cuvintele și lozincile impuse de sus. Dar dacă această voință continuă să fie inseparabilă de dictatura partidului, de vreme ce se exercită azi

ca și ieri în numele marxism-leninismului, supunerea față de ea nu mai este universală. Ea lasă să se audă, chiar și în public, glasuri stranii, socotite a fi amuțit pentru totdeauna. A pierdut puterea aproape absolută pe care a avut-o asupra acelui intens zgomot de fond al autoproslăvirii ce se face auzit din U.R.S.S. de peste un sfert de secol. Încep să se audă glasurile altor cetățeni sovietici, care spun o altă poveste.

Pentru a face din U.R.S.S. un spațiu absolut etanș din care nimic să nu poată ieși și în care nimic să nu poată intra înainte de a fi cunoscut de poliție, Stalin manifestase o deosebită grijă pentru aservirea inteligheției sau lichidarea ei: îl înregimentase pe Gorki și-l asasinase pe Mandelstam.[1] Hrușciov, dimpotrivă, are nevoie de sprijinul inteligheției. O lasă nu să renască, ci să revină pe linia de plutire, o dată cu destalinizarea. Îi lasă un mic spațiu de manifestare publică. Gorbaciov va face același lucru peste treizeci de ani, în alte împrejurări, animat fără îndoială de intenții asemănătoare și de un același diagnostic privind mijloacele. Nici unul, nici altul n-a avut de ales, într-o societate ale cărei forțe erau vlăguite. De altminteri, mulți dintre interlocutorii lui Gorbaciov, cu Saharov în frunte, vor proveni în continuare dintre cei deveniți oponenți sub Hrușciov. Prin ei, societatea rusă și-a regăsit un glas firav și arată calea către o renaștere morală și politică.

Nu că ar avea o adevărată libertate de expresie, și încă mai puțin una de publicare. Cu ocazia primelor sale încercări de a-i face cunoscută lui Hrușciov opoziția sa crescîndă față de experimentarea bombei cu hidrogen, la sfîrșitul anilor 1950, Saharov este maltratat și intră pe lista suspecților. În aceeași perioadă izbucnește „scandalul" Pasternak. Încheiat în 1955, *Doctor Jivago* apare în noiembrie 1957, dar în Italia.[2] Uniunea Scriitorilor, interpret fidel al dorințelor puterii, s-a opus publicării sale la Moscova. La mai puțin de un an urmează premiul Nobel. Consacrarea cărții în Occident provoacă în U.R.S.S. un val de insulte la adresa scriitorului, acuzat de trădare a țării, cînd el, tocmai, îi restituie istoria: campanie orchestrată de presa și organizațiile partidului, campanie atît de violentă încît nefericitul Pasternak e nevoit să revină asupra acceptării premiului și să-și exprime supunerea în *Pravda*[3].

Dezvăluirea caracterului sinistru al lumii sovietice prin „afacerea Pasternak" nu trebuie să ascundă noutatea pe care o anunță. Mai întîi, Pasternak e viu, în vreme ce cu douăzeci de ani înainte ar fi fost închis, deportat și în

---

[1] Nadejda Mandelstam, *Contre tout espoir*, Gallimard, Paris, 3 vol., 1972–1975; Vitali Chentalinski, *La Parole ressuscitée. Dans les archives littéraires du K.G.B., op. cit.*

[2] La editura Feltrinelli. Despre întreaga afacere, vezi *Le Dossier de l'affaire Pasternak. Archives du Comité central et du Politburo*, trad. din rusă de Sophie Benech, prefață de Jacqueline de Proyart, Gallimard, 1994.

[3] La 1 și la 6 noiembrie 1958. Asupra caracterului acestor două texte, care amestecă în inevitabilele concesii (Pasternak se teme să nu fie expulzat din U.R.S.S.) reafirmarea integrității sale intelectuale, *cf.* Lazar Fleishman, *Boris Pasternak, The Man and his Politics*, Harvard University Press, Cambridge, 1990, cap. 12, pp. 296–300.

cele din urmă ucis; apoi, cartea sa e publicată, în loc să fie confiscată și distrusă; în fine, cazul său este făcut public, în loc să fie îngropat. Partidul îl potopește cu valuri de noroi, alcătuite din pasiuni josnice, dar puternice: egalitarismul, naționalismul. Insultele stîrnesc în tabăra opusă luări de poziție curajoase și sacrificii pentru libertate, schițarea unei minuscule mișcări liberale în care figurează adesea oameni recent eliberați din Gulag. Astfel, deși afacerea Pasternak se încheie trist, prin singurătatea scriitorului în propria lui țară[4], ea inaugurează totuși o nouă perioadă în raporturile dintre regim și societate. Atunci cînd nu mai ucide, persecuția atrage atenția asupra celui urmărit. Atunci cînd nu distruge literatura de opoziție, îndeamnă la citirea ei. În plus, Hrușciov are nevoie într-o oarecare măsură de această literatură: ceea ce conferă un statut politic chiar și romanelor și poeziei. Denunțarea cultului personalității a plasat intelighenția în rolul-cheie de martor privilegiat, pe care nu-l va mai pierde.

De aici o modificare capitală, chiar dacă treptată, în raporturile dintre intelectualii occidentali și imaginea U.R.S.S. Pînă acum, ei n-au văzut și n-au cunoscut, în materie de literatură sovietică, decît scriitori favorabili regimului, aflați cel mai adesea în misiune pe lîngă ei. Gide a întreținut corespondență cu Gorki înainte să-l viziteze.[5] În perioada în care este unul din marile personaje ale antifascismului kominternist, între 1934 și 1939, Malraux e înconjurat de grija deosebită a lui Kolțov și Ehrenburg.[6] E puțin spus că ideea unui intelectual sovietic antisovietic nu era cunoscută; abia dacă putea fi gîndită. O dată cu încheierea cazului Victor Serge, nimeni nu s-a mai ocupat de el. Decimarea intelighenției sovietice în anii treizeci a trecut aproape neobservată în vestul Europei. Dreapta n-a vorbit despre ea, din lipsă de interes. Iar stînga, din lipsă de luciditate.

Această situație se răstoarnă o dată cu Pasternak, Saharov, Soljenițîn și toți cei care-i vor însoți sau îi vor urma. Intelectualul sovietic nu mai este un martor al socialismului; este un scriitor disident. În această răsturnare trebuie să ținem seama de noua situație creată de moartea lui Stalin, de sfîrșitul mitului său, slăbirea dictaturii și reapariția vocilor individuale. Potrivit tristei reguli a genului, intelectualii sovietici regăsesc șansa de a fi deplînși abia atunci cînd nu mai sînt exterminați. Atunci însă, redobîndirea calității de gînditori și scriitori le redă acel privilegiu al influenței de care fuseseră văduviți în folosul celor care proslăveau regimul. Iată-i acum substituind acestora din urmă chipul scriitorului sau savantului persecutat pentru ideile sale, luptînd pentru libertate și pentru democrație: chipuri familiare Occidentului, oferite de începutul dezagregării mitologiei sovietice, și prin care această dezagregare se accelerează și se lărgește. Căci, prin acest releu, se

[4] Pasternak va muri de altfel la scurtă vreme, la 30 mai 1960.

[5] *Cf. supra*, pp. 305–307. Jean Lacouture, *André Malraux*, *op. cit.*, pp. 181–182, 197–198, 231–233.

[6] *Cf. supra*, p. 303.

extinde critica regimului de la Moscova la întreaga opinie publică, chiar și în rîndul stîngii. Kravcenko nu era decît un funcționar ce-și părăsise patria. Pasternak e un scriitor interzis de cenzură și împiedicat de guvernul țării sale să meargă să primească premiul Nobel. Interzis la Moscova, *Doctor Jivago* a fost publicat în Italia, și apoi în întreaga Europă, de către o editură de extrema stîngă. Dreapta anticomunistă nu mai are nevoie să se lupte pentru carte. Stînga de orientare comunistă i-a luat-o înainte.

Desigur, nu trebuie să forțăm nota. În cazul de față e vorba de comunismul italian, cel mai înclinat spre „policentrism", respectiv de o inițiativă editorială în care nu partidul trebuia să decidă. Cu toate că a fost salutat aproape pretutindeni ca o renaștere a marii literaturi ruse, romanul-fluviu al lui Pasternak i-a făcut să scrîșnească din dinți pe mulți comuniști, obișnuiți cu texte sovietice mai cuminți și puțin dispuși să admire independența autorului, mai ales cînd e salutată de dușmanul de clasă. E adevărat, scriitorul n-a ascuns faptul că nu pune mare preț pe prăbușirea din Octombrie 1917. Totuși, întreaga afacere constituie o cotitură în viziunea Occidentului despre U.R.S.S., cu atît mai mult cu cît vine ca o confirmare neprevăzută a raportului secret. Surprinzător în situația respectivă e faptul că opinia publică occidentală tinde să perceapă de acum înainte soarta lui Pasternak prin prisma termenilor în care Hrușciov a condamnat despotismul stalinist. Ceea ce a făcut posibilă revenirea poetului pe scena literară reprezintă totodată ceea ce face să fie scandaloasă persecutarea sa. Stropul de libertate regăsit e de ajuns ca să te facă să simți ceea ce totalitarismul reușise să ascundă: distanța care separă regimul sovietic de libertate. În loc să reducă suspiciunea, denunțarea lui Stalin a făcut-o să devină universală; ea a privat U.R.S.S. de imunitatea minciunii și a readus în scenă martorii. Dacă Stalin a făcut atîtea crime, cum să-i crezi pe succesorii săi care i-au fost slujbași? În vremea dictatorului, dispariția unui anumit număr de scriitori — Pilniak, Babel, Mandelstam — trecuse neobservată pentru opinia publică occidentală. Sub succesorii săi, interzicerea unui roman — încununat la Stockholm, e adevărat — a devenit un scandal mondial.

Faptul că persecuția este acum vizibilă izbește cu atît mai mult cu cît Hrușciov, în discursul său la cel de-al XX-lea Congres, a părut să promită sfîrșitul ei, avînd nevoie de un minim sprijin din partea societății ca o contrapondere la ostilitatea rivalilor săi din vechea gardă bolșevică. Astfel, timp de cîțiva ani, logica denunțării frontale a lui Stalin continuă să-și producă efectele în folosul intelectualilor, deopotrivă beneficiari, martori și actori ai acestei liberalizări: dacă omul care a rostit raportul secret nu mai înaintează în această direcție, el dă garanții rivalilor săi. A fost nevoit să-i urmeze în afacerea Pasternak, dar asta nu înseamnă că intenționează să pună capăt „destalinizării", devenită titlu care-l îndreptățește să conducă partidul și țara, și prin care mijește o renaștere morală și literară a opiniei publice. De aici acea politică în zigzag, alternînd concesiile și represiunea, potrivit stării de

spirit a noului stăpîn și situației sale politice. Cei cîțiva ani care precedă și urmează celui de-al XXII-lea Congres (1961) sînt martori ai nașterii *samizdatului*, a literaturii „concentraționare", a poeziei contestatare, a luptei pentru drepturi civice, a reflecției libere asupra experienței sovietice — Vasili Grossman, Varlam Șalamov, Evghenia Ghinzburg, Vladimir Bukovski, Alexandr Soljenițîn, Andrei Saharov. Ei mai înseamnă totodată arestări, internări în spitale psihiatrice și condamnări excesive. Pe termen scurt, lupta între o mînă de oameni și regimul sovietic rămîne extrem de inegală. Dar denunțarea lui Stalin a pus în cauză însăși legitimitatea arestărilor făcute în numele său. Astfel încît, lipsită de temeiul său ideologic, represiunea slăbește chiar acest temei, rămînîndu-i totuși indispensabilă.

Nu există mărturie mai bună asupra acestor ani ca mărturia lui Soljenițîn; scriitorul a povestit într-un volum de memorii[7] cum s-a întîlnit atunci cu ocazia vieții sale. Avea patruzeci de ani în 1958, destul ca să poată fi unul dintre cei scăpați din Gulag. A fost reperat și arestat încă din februarie 1945; războiul nu s-a încheiat, el e încă în uniformă; „capătă" opt ani de lagăr pentru spirit recalcitrant. N.K.V.D. îi oferă experiența capitală a existenței sale; ea adaugă pasiunii sale pentru scris sensul unei misiuni providențiale. Eliberat în 1953, autorizat să se întoarcă acasă în 1956[8], reabilitat în 1957, hazardul destalinizării vine în întîmpinarea geniului său. Și-a scris primele cărți pe ascuns și se simte deja noul Tolstoi al Gulagului în vremea cînd se întorc supraviețuitorii și cînd nefericirea lor încetează să mai fie tabu.

Așadar, poate intra în lumea literară pe ușa din față, iar asta va da predicilor sale antisovietice un răsunet nesperat. Mare scriitor, luptător neobosit, personalitate profetică, ar fi fost oricum rapid cunoscut ca atare. Însă faptul că glasul său puternic a găsit, grație unei enorme neînțelegeri, o tribună provizorie într-una din publicațiile regimului este o întîmplare a sorții. Cînd Soljenițîn propune *O zi din viața lui Ivan Denisovici*[9] revistei *Novîi Mir*, Hrușciov, expus intrigilor ostile ale rivalilor săi, a dat o nouă orientare antistalinistă celui de-al XXII-lea Congres, în toamna lui 1961. Cu cîțiva ani mai înainte, întărise cu autoritatea sa persecutarea lui Pasternak, fără îndoială mai puțin din pricina substanței operei acestuia cît din pricina publicării romanului *Doctor Jivago* în Occident, urmată de pătrunderea unui premiu Nobel în sistemul strict păzit al literaturii sovietice. De această dată însă, el intervine personal pe lîngă *Novîi Mir* pentru a da drept de cetate deținutului ca personaj în sus-numita literatură!

Desigur, el a vrut să evite reapariția unei „afaceri" Pasternak în momentul cînd are nevoie mai mult ca oricînd de sprijinul intelighenției. Numai că s-a

---

[7] Alexandre Soljenitsyne, *Le Chêne et le veau. Esquisse de la vie littéraire*, Le Seuil, Paris, 1975.

[8] Soljenițîn a trebuit să execute, după opt ani de deportare, trei ani suplimentari de exil în sudul Kazahstanului.

[9] Julliard, 1963.

înșelat cu privire la om și la operă. Unul dintre ultimii scriitori rămași din frumoasele vremi de altădată, poetul ridicase din nou, cu *Doctor Jivago*, torța tradiției romanești; nu pusese prea mare preț pe Revoluția din Octombrie, dar, mă rog, avusese grijă să nu abordeze în romanul său epoca cea mai tragică a istoriei naționale. Acest fiu al Vechiului Regim mai avea încă grația unui *understatement* care-i dădea un soi de prudență. Soljenițîn, în schimb, n-a cunoscut din viața socială decît „construcția socialismului". Aceasta i-a alimentat un temperament de revoltat, căruia regăsirea credinței creștine nu i-a domolit violența. Căutînd un aliat, primul-secretar a dat peste cel mai implacabil antisovietic din lume. Vrînd să atragă literatura de partea sa, el a făcut dintr-o dată din deportat personajul central și aproape unicul „erou pozitiv" al literaturii din U.R.S.S. „Omului nou" din mucava pe care-l slăveau în anii treizeci și patruzeci congresele scriitorilor „antifasciști", el i-a substituit fără să vrea un erou adevărat, vechi de cînd lumea, dar pe care istoria veacului l-a readus în actualitate: persecutatul, prizonierul, deportatul, pe scurt zekul. Publicul rus primește triumfal *O zi din viața lui Ivan Denisovici*. Soljenițîn devine brusc celebru în Rusia, înainte de a fi în Occident: prioritate cu suficient răsunet pentru a conferi gloriei sale un caracter incontestabil, de vreme ce aceasta nu poate fi suspectată că a fost produsul unei intrigi antisovietice. Cartea fostului zek beneficiază de același privilegiu ca și raportul secret al primului secretar de acum cîțiva ani: martorul nu poate fi respins în Occident dacă e ascultat și aclamat la Moscova. Doar că, denunțîndu-l pe Stalin, Hrușciov a avut grijă să limiteze prejudiciile și să despartă principiul puterii sale de crimele predecesorului său. Soljenițîn însă a pornit război împotriva principiului.

Dar regimul trebuie să se teamă tot atît de unul dintre copiii săi privilegiați. Saharov e cel mai strălucit fizician pe care-l are, răsfățat încă de foarte tînăr pentru utilitatea sa, membru al Academiei de științe la treizeci și doi de ani, în 1953, și unul dintre artizanii bombei cu hidrogen sovietice. Or, iată-l și pe el prins în felul său în procesul destalinizării, începînd din 1957: la fel ca și colegii săi occidentali și americani cu zece sau cincisprezece ani mai înainte, el e îngrijorat de primejdiile la care testele nucleare și riscul unui război nuclear expun umanitatea. Pornind de aici urmează seria de note confidențiale și de răspunsuri dure care-l împing pe Saharov la o opoziție din ce în ce mai fățișă. „Problema atomului, a explicat el ceva mai tîrziu, a fost totdeauna pe jumătate științifică, pe jumătate politică. Ea a deschis firesc calea problemelor politice. Lucrul important era abandonarea conformismului, într-o problemă sau în alta. După această primă ruptură, totul a venit firesc."[10] Puterea însăși contribuie la această evoluție persecutîndu-l și împingîndu-l astfel spre micile cercuri ale opoziției intelectuale. El îi va da acesteia din urmă, alături de Soljenițîn, un chip moral de alt tip, nu mai puțin prestigios

[10] Andrei D. Sakharov, „How I Came to Dissent", *New York Review of Books*, 21 martie 1974, pp. 11-17 și *Mémoires*, Le Seuil, 1990.

și nu mai puțin familiar lumii civilizate decît chipul scriitorului anatemizat: cel al savantului care luptă pentru pace și pentru libertate în numele științei și al progresului.

Cînd Hrușciov este îndepărtat de la conducere, în toamna anului 1964, pe motivul că a exercitat-o într-un mod prea imprudent, nu stă în puterea nici unuia dintre succesorii săi să se întoarcă la epoca în care Uniunea Sovietică alcătuia un teritoriu închis ermetic, de unde nu răzbătea decît glasul puterii, căruia îi făceau ecou strigătele zecilor de milioane de supuși. Ea reprezintă acum un stat pe care nici un cuvînt, din nici o limbă, nu-l poate caracteriza, și pe care, în lipsă de ceva mai bun, îl putem defini în termeni cronologici ca „posttotalitar": suficient de represiv pentru a umple închisorile și spitalele psihiatrice cu cei care nu gîndesc cum trebuie, dar incapabilă să mai inspire teama universală care e condiția tăcerii universale. Fidelitatea parțială față de despotismul stalinist se izbește de păstrarea parțială a denunțării lui Stalin. Partea sa de teroare nu mai are sprijinul acelui zeu misterios numit „spiritul vremii". Ucigașii și-au pierdut credința; au devenit cinici. Victimele și-au pierdut frica; au devenit protestatari.

Perioada lui Brejnev de la mijlocul anilor șaizeci a fost fără îndoială, din punct de vedere material, cea mai puțin nefericită din întreaga istorie sovietică a Rusiei. Dar și cea mai puțin legitimă. Uniunea Sovietică invadează Cehoslovacia și ocupă Afganistanul. Își exilează, închide sau deportează disidenții. Se află în mîna unor bătrîni corupți. Însoțirea dintre ideea revoluționară și teritoriul său se apropie de sfîrșit. Ea a durat o jumătate de secol.

Este momentul cînd în Occident începe înmormîntarea ideii comuniste; ea va dura treizeci de ani. Cortegiul său va fi format de o mulțime enormă, iar bocetele nu vor lipsi. Chiar și tinerele generații vor participa la această înmormîntare, încercînd să dea ideii, ici și colo, aerul că ar renaște. Mi-ar fi plăcut să urmez acest cortegiu pas cu pas, dacă lucrarea n-ar fi căpătat astfel dimensiuni nesăbuite. Mă voi mulțumi să-i marchez etapele parcursului.

*

În vremea cînd Uniunea Sovietică încetează să mai fie un exemplu foarte prețuit, astfel încît disidenții ei încep să fie ascultați chiar și de către stînga europeană — ascultați, nu aprobați —, ideea comunistă exploatează mai multe teritorii de substituție. Ea găsește alte vitrine, așa cum am văzut, în interiorul vechiului imperiu ideocratic stalinist, în statele emancipate mai puțin prin moartea despotului cît prin denunțarea crimelor sale: fie că se eliberează de sub tutela Moscovei apărîndu-l pe Stalin, precum China lui Mao, fie că dobîndesc un pic de independență printr-o supralicitare a hrușciovismului, precum Gomulka mai întîi și apoi Kádár. Raportul secret din 1956 a deschis inevitabil ambele căi, care se vor multiplica de la sine: în domeniul ereziei ideologice, doar primul pas contează, și el a fost făcut de Hrușciov.

De altfel, de atunci încoace, prin intermediul disidenților, U.R.S.S. însăși lasă să se audă destule glasuri discordante, multe dintre ele revendicîndu-se încă de la un alt comunism.

Ideea comunistă cîștigă în extindere ceea ce a pierdut în unitate. A înaintat dincolo chiar de ceea ce alcătuia moștenirea lui Stalin, prin mișcările de independență din Lumea a Treia. Extrema stîngă intelectuală franceză a crezut pentru o clipă că o întrevede în F.E.N. algerian ca partener al unei politici a „defetismului revoluționar": modalitate de aplicare a schemei leniniste din 1914 la situația creată de lupta naționalismului algerian împotriva „burgheziei" franceze. Într-un mod mai general, luptele și războaiele legate de emanciparea popoarelor colonizate vor da o nouă tinerețe tezelor despre „imperialism, stadiu suprem al capitalismului", deschizîndu-le noi spații, mai depărtate încă decît fusese Rusia din 1917 în raport cu Europa. În acea vreme, distanța fusese abolită de efectul de familiaritate produs de împrejurările războiului și de ideea revoluției socialiste. O jumătate de secol mai tîrziu, alți factori, de ordine foarte diferite, contribuie la reducerea ei: universalizarea rapidă a lumii ca urmare a progresului tehnic și a apariției Națiunilor Unite, sentimentul de culpabilitate al albilor, simplificarea bipolară a eșichierului politic mondial. Teoria imperialismului pică la țanc pentru a desemna veriga principală a sistemului capitalist, dușmanul omniprezent al emancipării popoarelor: Statele Unite. Popor născut dintr-o revoltă colonială, dar totodată produs al civilizației europene, americanii oferă, prin această a doua postură, o imagine unitară a adversarului pentru acest leninism întîrziat.

Ura față de Statele Unite dă o formă universală urii față de capital. Ea nu se mai sprijină însă cu predilecție pe venerarea sau imitarea U.R.S.S. Alimentează mișcări sau regimuri diferite, îndrumate mai mult sau mai puțin îndeaproape de către diplomația sovietică, uneori infiltrate, adesea sprijinite material, fără a fi însă supuse obligației de a-și copia metodele de guvernare sau limbajul după Moscova. Hrușciov a încercat să dea un nou contur „lagărului socialist" pornind de la aceste baze lărgite — cu prețul diluării ideologiei, plătit la al XX-lea Congres. Uniunea Sovietică a cîștigat prin asta un spațiu politic suplimentar în Lumea a Treia, dar și-a asumat astfel riscul de a lăsa supralicitarea revoluționară în mîna rivalilor. China e cel dintîi dintre aceștia, așa cum am văzut. Hrușciov l-a reintegrat de bine de rău pe Tito în familia comunismului, dar l-a pierdut astfel pe Mao Zedong.

Prin urmare, președintele chinez e în chip firesc mînat să acapareze în folosul său fascinația pe care a exercitat-o Stalin. Împrejurările s-au schimbat, iar liderul chinez nu mai este purtat de marele val antifascist. Istoria Chinei — chiar cea recentă, chiar cea pe care a împărtășit-o cu Occidentul în timpul celui de-al doilea război mondial — rămîne un mister pentru opinia publică din țările democratice: de aceea ele nu se vor înflăcăra niciodată pentru ceea ce se petrece la așa mare depărtare de puterea lor de cuprindere. De altminteri, partidele comuniste sînt cu ochii în patru. Spre deosebire de stalinism,

maoismul se va limita la mici grupuri de studenți și de intelectuali, nici măcar în stare să formeze un partid. El nu poate mobiliza din nou decît la scară mică pasiunea ideologică lipsită de obiect în urma celui de-al XX-lea Congres sovietic.

China lui Mao, cum am văzut, s-a delimitat repede de „destalinizare". Și-a învesmîntat conflictul de putere cu Uniunea Sovietică în vechiul limbaj universal depreciat de Hrușciov: marxism-leninismul, a cărui autoritate e vacantă. Orfanii stalinismului vor vorbi iarăși acest limbaj în versiunea sa chinezească. Mao reîntrupează fidelitatea față de tradiție împotriva „revizioniștilor" de la Kremlin; Trotki îl acuzase pe Stalin că l-a trădat pe Lenin, el îl acuză pe Hrușciov că l-a trădat pe Stalin. De altfel, nu e lipsit de îndreptățiri la succesiune. Ca și Stalin, a vrut să facă o revoluție în cadrul revoluției: marele lui „salt înainte" poate fi comparat cu marșul forțat al primelor planuri cincinale, iar „revoluția culturală" cu „socialismul într-o singură țară". Amîndoi au vrut să distrugă partidul rămînîndu-i conducători — Stalin cu ajutorul poliției sale, Mao cu ajutorul „gărzilor roșii". Amîndoi au fost maeștrii succesivi al unui catehism marxist-leninist prezentat în formule simple și solemne: *Problemele leninismului* și *Cărticica roșie* — două mari *best-seller*-uri mondiale.

Această trecere a pasiunii revoluționare de la Stalin la Mao Zedong e mascată de înfruntarea dintre U.R.S.S. și China populară, care umple cu zarva ei deceniile șaizeci și șaptezeci: violenta ostilitate față de U.R.S.S. a Partidului Comunist Chinez ascunde ceea ce-l apropie de adversarul detestat, care i-a furnizat limbajul, pasiunile și practicile sale de dominare prin teroare. Maoismul este o atare curiozitate: un stalinism antisovietic, căruia Hrușciov i-a oferit prilejul, nu substanța. Mao combate Uniunea Sovietică în limbajul pe care aceasta l-a inventat și pe care el îl discreditează pretinzînd că-l vorbește mai bine: căci dacă „imperialismul" are de acum înainte drept principal vector „revizionismul" Moscovei, ce sens mai pot avea cuvintele ideologiei? Faptul că în Occident, în cercuri studențești, aceste cuvinte mai pot reînvia fanatismul marilor vremi apuse, în slujba lui Mao de această dată, e un semn al extraordinarei puteri pe care o mai au asupra imaginației. Dar acest fanatism are exasperarea unei erezii milenariste mai degrabă decît trăsăturile unei religii a istoriei. El conturează crepusculul marxism-leninismului, nu renașterea sa. Supralicitează stalinismul, dar ca o iluzie asupra unei iluzii. Copil intrat prea tîrziu în magazinul cu ideologii ale veacului, sub forma unui decalc antisovietic al sovietismului, el nu e făcut să dăinuie.

„Castrismul" reprezintă în aceeași perioadă cealaltă întruchipare a ideii revoluționare în Occident. Are în comun cu China lui Mao prezența unui conducător carismatic, figură de intelectual ales de istorie pentru a conduce o armată populară la victorie. Castro are și el „marșul său cel lung", mai puțin lung, dar mai recent: a cucerit puterea, în fruntea detașamentelor sale de

guerilleros, abia la sfîrșitul anului 1958. Este prea tînăr, prea exotic și, aflat la început de drum, prea crud pentru a fi prins în contenciosul care dezbină lumea comunistă; nu are de suportat, ca Mao, anatemele lui Hrușciov, nici, ca Hrușciov, pe cele ale lui Mao. Iar marxismul lui are farmecul tropicelor, în loc să aibă austeritatea aridelor cîmpii eurasiatice. Pelerinajul ideologic în Cuba mai că poate fi pus în prospectele agențiilor de turism.[11]

Chipul lui Fidel Castro, dublat de cel al lui Che Guevara, își adaugă așadar, trăsăturile specifice caleidoscopului revoluționar ce urmează monolitismului stalinist. Ca și în cazul lui Mao, stînga europeană dezvoltă un cult minor al dictatorului bărbos, într-o versiune mai puțin hieratică, mai potrivită dimensiunii scenei cubaneze și traiului tihnit din Occident. Căci dacă cultul lui Mao a fost una dintre cele din urmă zvîcniri ale mesianismului comunist aspru și pur, cel al lui Castro permite și adeziuni mai puțin puritane și mai puțin autoritare. China maoistă întruchipează la Paris pentru discipolii lui Althusser utopia unei lumi sărace, austere și drepte. Cuba lui Castro reprezintă pentru studenții californieni paradisul latin al căldurii comunitare. Cît de departe sîntem de anii treizeci și de entuziasmul stîrnit de planurile cincinale sovietice! Ideea creșterii economice nu mai reprezintă nimic în comparație cu cea de egalitate sau cea de comunitate. Occidentul e bogat, din ce în ce mai bogat, purtat pe aripile progresului economic și ale societății de consum. Contrar pronosticurilor unanime dintre cele două războaie mondiale, capitalismul occidental, departe de a fi înmormîntat, își trăiește cele mai frumoase zile. Utopia comunistă s-a repliat pe imaginarul sărăciei; dar acesta nu-i mai afectează decît pe copiii celor bogați.

Această deplasare socială este una dintre trăsăturile epocii. Sub forma sa cea mai evidentă, ea poate fi observată în țările occidentale în care partidele comuniste își păstrează influența asupra unei părți a muncitorilor — în Franța, în Italia — și unde nu au prea mare înrîurire asupra mișcărilor studențești, care-și caută motive de inspirație în alte părți decît în U.R.S.S. Aceste mișcări, atunci cînd sînt străine de tradiția politică marxistă, nu au motive să excludă Uniunea Sovietică din critica pe care o aduc opresiunii birocratice moderne. Iar cînd reutilizează marxismul pentru a incrimina mai precis capitalismul, îi caută veșminte noi, din afara garderobei moscovite. Chiar și marxismul occidental se emancipează. Iată-l redus la o funcție mai puțin riscantă decît aceea a unei filozofii de stat, de vreme ce nu mai servește decît la denunțarea societății burgheze și se revendică de la Marcuse sau Gramsci mai degrabă decît de la Jdanov sau Casanova[12]. Criza marxism-leninismului

---

[11] Jeannine Verdès-Leroux, *La Lune et le caudillo. Le rêve des intellectuels et le régime cubain (1959–1971)*, Gallimard, 1989, col. „L'Arpenteur"; Paul Hollander, *Political Pilgrims, Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba*, Harper Colophon Books, New York, 1981.

[12] Laurent Casanova a fost imediat după război însărcinat cu problemele intelectualilor în conducerea Partidului Comunist Francez.

permite marxismului pur și simplu să regăsească aparența unui al doilea suflu, cu prețul unei interpretări eclectice, după cum conduce la reluarea unui radicalism revoluționar sau la revendicarea mai frecventă a unui individualism antiburghez. Agitațiile studențești de la sfîrșitul anilor șaizeci expun toate aceste marxisme laolaltă, într-o fotografie de familie din care a dispărut unitatea fidelității comune față de o patrie de elecțiune. Aceasta fiindcă mișcarea are drept izvor și drept centru ceva cu mult mai difuz decît sentimentul de clasă sau o strategie internațională: ea marchează o nouă perioadă politică, în care clasa muncitoare își pierde rolul mesianic, iar Uniunea Sovietică este treptat deposedată de mitul său. Momentul aparține unei boeme intelectuale divizate între ura de sine și cultul pentru sine, pe care o ține laolaltă mai degrabă condamnarea societății prezente decît invocarea unei societăți model. Tentativa episodică de a se întîlni cu batalioanele muncitorești din uzine nu mai exprimă decît supraviețuirea trecutului în prezent: studenții găsesc ușile închise. În realitate, critica democrației burgheze și a capitalismului are alți actori, alte repere și alt registru.

Totul în Occident concură, așadar, la slăbirea mitului Uniunii Sovietice. Societățile europene au intrat într-o epocă de transformare rapidă, împinse înainte de aceeași economie capitalistă pe care o declaraseră condamnată la moarte cu un sfert de secol înainte. Ele îi integrează pe muncitorii lor mai bine decît pe studenți; slăbesc solidaritatea de clasă, atîtînd totodată așteptările și frustrările. Din epoca pe care o încheie, păstrează în repertoriul reprezentărilor lor politice ideea comunistă, dar i-au risipit vraja. Fie că aceasta din urmă își supraviețuiește sieși în vechile partide ale Kominternului, relicve aducînd mărturie despre alte ere. Fie că circulă la întîmplare între diferite grupuri mici, așa cum s-a manifestat sub forma sa trotkistă; dar pluralitatea de modele de la care se revendică și politicile contradictorii pe care le ascunde exprimă în egală măsură epuizarea întruchipării sovietice. U.R.S.S. e mai mult ca oricînd o supraputere militară a lumii[13] atunci cînd a pierdut mare parte din funcția sa utopică.

Nici una dintre imaginile-releu n-o va înlocui cu adevărat în ordinea imaginară în care a avut un loc atît de central începînd din Octombrie 1917. Activismul maoist nu va alimenta decît grupuscule teroriste, lipsite de o adevărată influență asupra opiniei publice. Castro va îmbătrîni mult mai repede decît

[13] U.R.S.S. pare să fi ajuns din urmă și să fi depășit poate Statele Unite în materie de armament nuclear la sfîrșitul anilor șaizeci. Politica de „destindere" îi permite în plus să beneficieze de împrumuturi importante din partea organizațiilor financiare occidentale, rămînînd totodată fidelă interpretării bolșevice a termenului „destindere": aceasta nu e decît un alt mijloc de a spori cuceririle socialismului pe seama capitalismului. Ceea ce, de altfel, se și întîmplă în deceniul șaptezeci, în Vietnam, Laos, Cambogia, în Angola, în Afganistan. În momentul cînd Brejnev și Nixon consfințesc printr-un tratat noua lor cooperare (1972), Uniunea Sovietică și sateliții săi se află în centrul logisticii teroriste în lume.

Octombrie 1917, ca un tînăr erou revoluționar devenit în cîțiva ani un tiran stalinoid. Restul de atracție pe care comunismul îl mai are în Europa ține pe de o parte de rămășițele strălucirii pe care le-a păstrat din anii de glorie ai filosovietismului: moștenire administrată de partidele fostului Kominform și adaptată la împrejurări cu oarecare talent. Nu mai e vorba să fie proslăvită U.R.S.S. cu accente triumfaliste, ci să i se apere imaginea cu prețul unor concesii inevitabile. Patria socialismului nu mai este acel regim ideal în care înfloresc laolaltă progresul material și moral, libertatea și egalitatea. E o țară care a trăit „cultul personalității", ale cărui consecințe n-au fost încă toate depășite. Această litotă permite să se extindă asupra lui Brejnev asentimentul general ce trebuie să învăluie în continuare Revoluția din Octombrie, chiar și atunci cînd urmașii ei comit greșeli. Este suficient de abstractă ca să ofere partidelor comuniste o minimă libertate de a dezaproba, libertatea indispensabilă pentru păstrarea tezei principale, potrivit căreia Uniunea Sovietică întruchipează sensul istoriei, adică superioritatea esențială a socialismului asupra capitalismului.

Această marjă de manevră permite salvarea esențialului, lăsînd totodată puțin loc pentru ideea unui comunism mai puțin autoritar, care ar putea îmbina un plus de suplețe în gestionarea economiei cu ceva mai multă libertate în dezbaterile politice și în transmiterea puterii. Se conturează astfel un soi de utopie degradată, extrasă din forma ei pură și menită să-i oprească declinul: ceva care ar reprezenta tot un derivat de „gen" sovietic fără deficitul acestuia în materie de libertăți individuale.[14] Această cvadratură a cercului de natură filozofică — reconcilierea marxismului cu ideea de „drepturi ale omului " — este la fel de irezolvabilă și în ordine istorică, fiindcă dictatura partidului unic constituie instrumentul comun al tuturor regimurilor comuniste existente. Cu toate acestea, ea alcătuiește fondul speranțelor investite în moderația relativă a guvernului Kádár din Ungaria, înainte de a explica entuziasmul Occidentului pentru „primăvara de la Praga". Opiniei publice îi place mai puțin regăsirea marjei de independență în raport cu Moscova cît apariția tîrzie a imaginilor „liberale" ale comunismului: unul din secretele popularității lui Dubček în rîndul stîngii europene în 1968 constă în faptul că întruchipează reapariția libertății în interiorul partidului unic, fără a lăsa loc unor noi partide „burgheze". Episodul ceh ilustrează bine limitele între

[14] „Destinderea", al cărei simbol înșelător au fost acordurile de la Helsinki, a favorizat imaginea unei U.R.S.S. aflată pe calea libertății. Actul final al Conferinței privind securitatea și cooperarea în Europa, semnat la 1 august 1975 de treizeci și trei de țări europene, Statele Unite și Canada, consfințea, o dată cu *statu quo*-ul teritorial și dezvoltarea relațiilor economice, libera circulație a ideilor și persoanelor. El a oferit o armă disidenților sovietici în lupta lor pentru drepturile omului, dar n-a schimbat nimic din represiunea nemiloasă la care erau supuși. Marele număr de internări în azilurile psihiatrice datează din acei ani, în care opinia publică occidentală credea, dimpotrivă, că asistă la o liberalizare a regimului. *Cf.* Vladimir Boukovski, „Plaidoyer pour une autre détente", *Politique internationale*, toamna 1985.

care se mișcă întotdeauna chiar și „revizionismul" cel mai liberal. Intervenția militară sovietică nu-i schimbă de altfel natura, căci scurta tentativă a „eurocomunismului" din anii șaptezeci rămîne întemeiată pe proiectul unei variante „blînde" a comunismului sovietic. Blîndă, pacifistă, într-un cuvînt occidentală, dar aparținînd totuși aceleiași familii, fiică din aceeași stirpe a lui Octombrie.

Acesta e veșmîntul sub care ideea comunistă apune la orizontul istoriei; croit din îndoita grijă de a o face să retrăiască în alt chip, păstrînd-o totuși fidelă originilor sale. Scăpată de acel pat al lui Procust stalinist, ideea a pierdut din forță, cîștigînd în suplețe. Mai degrabă a salvat ce se putea salva, astfel încît să-i țină încă laolaltă pe cei care prin amintiri sînt atașați de vechea imagine și pe cei care vor să-i dea o nouă tinerețe. Și unii, și alții împărtășesc măcar ostilitatea față de oamenii care vor să discrediteze acest trecut sau să împiedice această renaștere. De aici faptul că, dacă comunismul a devenit ici și colo o credință mai puțin fanatică, anticomunismul rămîne dimpotrivă, mai mult ca niciodată, o erezie condamnabilă.

Această veche interdicție este încă de la origini cel mai fidel aliat al ideii comuniste, de vreme ce interzice criticarea ei. Ea joacă întru cîtva același rol cu antifascismul în versiunea sa kominternistă, asigurînd experienței sovietice o protecție cu atît mai ermetică cu cît motivele ei sînt străine de cursul experienței și deci independente de observație. Imunitatea ce este astfel garantată U.R.S.S. își găsise un punct de sprijin în combaterea lui Hitler. Dar avusese un fundament mai vechi, independent de împrejurări și primordial: orice critică adusă Revoluției din Octombrie poate fi, din 1917 încoace, acuzată că luptă împotriva emancipării muncitorilor și totodată împotriva sensului istoriei. Și e puțin spus că această acuzație a fost unul dintre mijloacele constante ale *agitprop*-ului comunist; de la Lenin la Brejnev, ea a fost rostită iar și iar cu violența unei excomunicări. E greu de închipuit, astăzi cînd a dispărut, cum și din ce cauză a intimidat atîta mințile și curajul oamenilor. Dar pentru a o înțelege e suficient să ne gîndim la vraja pe care a exercitat-o asupra oamenilor, în secolul nostru, divinitatea numită „istorie". Or, comuniștii au reușit să acapareze această vrajă în folosul lor, în numele „clasei muncitoare". De aici puterea lor de a interzice.

Ciudat e că această putere supraviețuiește vlăguirii lor și că găsește chiar în vlăguire forțe și rațiuni suplimentare. Hrușciov a distrus mitul lui Stalin, dar crede nesmintit în sensul istoriei. A știrbit imaginea Uniunii Sovietice, dar a extins-o pe cea a socialismului. Societatea ce trebuie să urmeze capitalismului nu și-a pierdut deloc nevoia de a avea de acum înainte modele diverse, dintre care unele mai trebuie inventate. Studenții de la Paris, Berlin sau Roma care critică în 1968 birocrația sovietică se gîndesc la alte versiuni ale socialismului. Dar acești copii ai capitalismului de consum hărăzesc capitalismul lăzii de gunoi a istoriei, exact așa cum o făcuse, cu treizeci și cinci de ani înainte, generația marii depresiuni economice. Criza mon-

dială născuse în sufletul părinților sentimente de admirație față de Uniunea Sovietică, dar copiii nu mai au această resursă în condițiile prosperității. Cum însă, din motive inverse, păstrează aceeași ură față de economia de piață, ideea socialismului, chiar compromisă de Uniunea Sovietică, le slujește încă revolta, de vreme ce a scăpat de păstorii cei răi. În toate variantele sale — chineză, cubaneză, albaneză, italiană, cehă, sovietică, cambodgiană, sandinistă —, comunismul își păstrează privilegiul de a fi gropar al capitalismului.[15]

Este și motivul pentru care interdicția pusă anticomunismului n-a pierdut nimic din caracterul său obligatoriu în această perioadă. Ea dă o formă acelei ortodoxii minimale care pune laolaltă gînduri vagi și strategii politice ce țin de vis în jurul unui refuz împărtășit. Partidele comuniste veghează, firește, la respectarea ei așa cum veghează la respectarea unei tradiții muncitorești: șubrezite, îmbătrînite, dar în picioare, fidele corăbiei lor care ia apă și obținînd încă însemnate dividende din capitalul lor mitologic.[16] Rămîn suficient de puternice ca să creadă că-i vor recupera la termen pe ereticii marginali ai castrismului sau ai maoismului, devenind suficient de slabi pentru a nu se mai încurca în amănunte.

Agitațiile studențești produc de partea lor, în cîțiva ani, mai puțin susținători necondiționați ai revoluției, cît o largă clasă mijlocie de stînga, rod al democratizării universitare și al ideilor din 1968. Moștenirea cea mai compactă a „evenimentelor" petrecute la Sorbona, la Universitatea liberă de la Berlin, la Școala Normală Superioară din Pisa sau la Oxford nu este nici maoismul, nici castro-guevarismul — stele efemere —, ci un nou progresism burghez, mai deschis decît cel vechi și avînd un spirit diferit. Foștii revoltați de la '68 s-au împăcat repede cu piața, cu publicitatea, cu societatea de consum, în care se simt ca peștele în apă, de parcă nu le-au denunțat tarele decît pentru a se adapta mai bine la ele. Țin însă să păstreze beneficiile inte-

---

[15] Ultima manifestare de entuziasm a unei părți a stîngii occidentale față de o acțiune teroristă de inspirație neostalinistă (sau neomaoistă) a avut loc în legătură cu revoluția khmerilor roșii între 1975 și 1977.

[16] Celui care ar vrea să-și facă o idee despre idealizarea trecutului sau prezentului Uniunii Sovietice, i-ar fi suficient să consulte manualele școlare de istorie și de geografie din cursul secundar și superior, mai ales din Franța, din întreaga perioadă de după război și pînă într-o perioadă recentă. *Cf.* Diana Pinto, „L'Amérique dans les manuels d'histoire et de géographie", în *Historiens et Géographes*, februarie 1985, nr. 303.

De notat – lucru deloc surprinzător – că entuziasmul autorilor de manuale pentru Uniunea Sovietică e întîrziat în raport cu evenimentul și cu evoluția vieții intelectuale. Este deosebit de viu în deceniile care au urmat morții lui Stalin. *Cf.* comunicarea prezentată de Jacques Dupâquier la un colocviu care s-a ținut în 1987 la Senat privind „prezentarea U.R.S.S. în manualele franceze", cit. în Jean-François Revel, *La Connaissance inutile*, Pluriel, 1989, pp. 437–438 (trad. rom. Dan C. Mihăilescu, *Cunoașterea inutilă*, Humanitas, 1993, pp. 302–303).

lectuale ale ideii de revoluție în inima rostuirii lor sociale. La autorii pe care-i iubesc — Marcuse, Foucault, Althusser — totalitarismul continuă să fie cel al ordinii burgheze. Am căuta în zadar la ei o analiză critică a „socialismului real" din secolul XX.

E adevărat că în Franța „noii filozofi" pun capăt acestei imunități, dînd în fine drept de cetate conceptului de totalitarism aplicat istoriei Uniunii Sovietice.[17] Dar, pe de o parte, cazul Franței e unic în Occident, fiind legat de primirea excepțională de care se bucură aici publicarea *Arhipelagului Gulag*[18]. Pe de altă parte, antistalinismul tîrziu nu împiedică înflorirea unui „revizionism" compensatoriu, menit să confere o nouă viață unei tradiții marxist-leniniste epurate. În aceiași ani în care Soljenițîn face furori în ediție franceză, stînga socialistă alege drept cale de a renaște asocierea cu cel mai vechi partid stalinist din Occident, în ambiția comună de a „rupe cu capitalismul". Asociere anacronică dar fecundă, de vreme ce-l propulsează la președinție pe François Mitterrand, prins o vreme în cel din urmă program neobolșevic din istoria universală. Mitul sovietic a murit în ochii intelectualilor, dar el supraviețuiește în cei ai opiniei publice sub o formă degradată, prin ideea revizionistă[19], și, într-un chip negativ, prin condamnarea anticomunismului.

Nu există loc în care acest fenomen să fie mai evident, în aceeași perioadă, ca în universitățile americane, care alcătuiesc un laborator privilegiat pentru observatorul acestui tabu, atît de caracteristic generațiilor ulterioare deceniului șase. În Statele Unite, anticomunismul este de la război încoace un sentiment larg împărtășit de mediile intelectuale, la unison cu întreaga țară. Revolta studențească din anii șaizeci, mai lungă și mai cuprinzătoare decît în Europa, sfărîmă acest consens al războiului rece. Tinerii amestecă existența lipsită de perspective din societatea de consum cu denunțarea războiului din Vietnam. Ținta lor, măcar provizoriu, este de acum încolo propria lor țară, într-o versiune întoarsă pe dos a defetismului leninist; copiii privilegiați din universități sînt de partea revoluției, iar sindicatele muncitorești de partea ordinii. Ideile și pasiunile exprimate de cei

---

[17] André Glucksmann, *La Cuisinière et le mangeur d'hommes. Essai sur l'État, le marxisme, les camps de concentration*, Le Seuil, 1975 (trad. rom. de Mariana Ciolan, *Bucătăreasa și mîncătorul de oameni*, Humanitas, 1991). Bernard-Henri Lévy, *La Barbarie à visage humain*, Grasset, 1977 (trad. rom. de Irina Bădescu, *Barbaria cu chip uman*, Humanitas, 1992). *Cf.* Pierre Rigoulot, *Les Paupières lourdes, op. cit.*, cap. 15, pp. 131–150.

[18] Cartea a fost tipărită în aproape un milion de exemplare la editura Seuil.

[19] Documentul care redă cel mai bine această deschidere către bolșevizarea abstractă a Partidului Socialist Francez este în acea perioadă comunicatul comun semnat în mai 1976 de o delegație a partidului francez, condusă de Mitterrand și de conducerea Partidului Socialist Muncitoresc Ungar. Surprinzător nu e schimbul de amabilități, în conformitate cu regula genului, ci limbajul în care sînt îmbrăcate: „Delegația Partidului Socialist Francez a fost plăcut impresionată de succesele obținute în construirea socialismului de poporul maghiar sub conducerea clasei muncitoare și a partidului său."

dintîi sînt mult mai complexe decît lupta de clasă pe care fondatorul bolșevismului o crezuse, după Marx, a fi motorul acțiunii revoluționare; nu voi face aici nici măcar schița unui inventar. Important pentru obiectivul meu este că de aici rezultă, ca urmare a unei compasiuni teatrale față de Vietnam, o recrudescență a iluziilor privind lumea comunistă. O recrudescență? Mai bine zis un nou val, diferit de cel vechi și cu o mult mai mare influență asupra opiniei publice.

O dată cu cel de-al XX-lea Congres se prăbușiseră și ultimele rămășițe ale Partidului Comunist American de după persecuția maccarthystă. Activismul revoluționar renăscut prin revolta studențească nu mai ascultă de sovietici. Ca și la Paris, Roma sau Berlin, reperele s-au schimbat: Mao, Ho Și Min, Castro, Guevara și chiar, mai tîrziu, Ortega, omul din Nicaragua „sandinistă". Aceste recrudescențe de fanatism exotic nu afectează decît o minoritate și trec de altfel repede. Partea durabilă a mișcărilor studențești este, dimpotrivă, aceea că au reinventat o cultură politică „radicală" în ochii căreia America e mai puțin democratică decît pretinde, iar Uniunea Sovietică mai democratică decît spun adversarii săi. Filistinii de la Washington au vrut să vadă în cele două tabere două tipuri de societate, deosebite unul de celălalt ca libertatea de sclavie și binele de rău. Drept răspuns, „radicalii", cînd le vine rîndul să ocupe catedrele universitare, vorbesc generațiilor de după ei despre răspunderea Statelor Unite în războiul rece[20] și despre circumstanțele atenuante de care se poate prevala Uniunea Sovietică, în măsura în care este examinată pe baze noi.

E timpul științelor sociale: ele fac posibilă conferirea unui aer de obiectivitate acestei tentative, ratificînd dinainte ambiția acelui *social scientist* de a găsi cauzele reale ale mecanismului social, ascunse sub nesfîrșitul comentariu pe care orice societate îl face despre ea însăși. În acest joc, caracterul ideologic al societății sovietice își pierde importanța, căci nu-i este specific. Uniunea Sovietică este o societate „pluralistă", ca orice societate complexă. Adjectivul „totalitar", devenit clasic de la Hannah Arendt încoace, își pierde pertinența și utilitatea, nu numai în raport cu U.R.S.S. a lui Brejnev, ci și cu cea a lui Stalin. El are cu atît mai puțin sens cu cît de acum încolo e vorba mai mult de studierea actorilor sociali decît de studierea statului. Căci științele sociale adaugă la calitățile lor „științifice" virtutea democratică; ele cumulează abordarea din perspectiva „infrastructurii" și preferința acordată lui *little man*; ele cercetează materia socială de jos în sus. U.R.S.S. reintră prin intermediul lor în dreptul comun al societăților.

Cititorul va fi recunoscut în aceste rînduri trăsăturile unei sovietologii de tip nou, care ocupă avanscena universitară din Statele Unite și din Europa occidentală în ultimii douăzeci de ani ai regimului sovietic. Ca toate școlile istoriografice, și aceasta are părțile ei bune și părțile ei rele, potrivit subiec-

[20] *Cf. supra*, p. 420.

tului abordat și autorilor respectivi.[21] Obiectivul meu nu e aici să-i stabilesc bibliografia critică, ci să-i identific spiritul comun, adesea afirmat ca o solidaritate de generație, mai cu seamă în Statele Unite, unde criza socială și morală din anii șaizeci a fost cea mai profundă. Cei mai în vîrstă — Fainsod, Schapiro, Pipes, Ulam, Malia, Besançon, Conquest[22] — sînt suspectați că au scris o sovietologie de război rece. Cei mai tineri, fiind mai înclinați să-și incrimineze propria țară, sînt prinși într-o respingere inversă a anticomunismului. Problema este de a demonstra că stalinismul e o perioadă nu doar distinctă, ci și diferită în istoria bolșevismului, atît în raport cu ce a precedat-o, cît și cu ce i-a urmat; au existat într-adevăr evenimente cumplite în istoria inaugurată de Revoluția din Octombrie, dar ele nu condamnă ansamblul acestei istorii, căci nu sînt o consecință necesară a ei. Versiune savantă a ideii, atît de puternică în epocă, potrivit căreia comunismul, inclusiv cel brejnevist, trebuie absolvit de crimele comise de Stalin; sau de asemeni, sub o formă generală, că regimul întemeiat în octombrie 1917 e bun în pofida dezastrelor ce au urmat după nașterea sa, în vreme ce capitalismul e rău în pofida bogățiilor pe care le-a produs.

Printr-o ciudată răsturnare de situație, profesorii americani detestă conceptul de totalitarism, pe care tot ei l-au elaborat, în timp ce intelectualii francezi îl studiază, după ce mai întîi l-au ignorat. Dar spiritul cel mai cuprinzător al timpului este exprimat de universitățile americane, și el poate fi observat și în Italia, în Anglia sau în Germania: în ultimele două decenii ale existenței sale, Uniunea Sovietică rămîne protejată — chiar dacă a pierdut

---

[21] Cartea cea mai caracteristică, nu cea mai bună, a acestei „școli" — dacă nu cumva termenul e exagerat — este cea a lui J. Hough, *The Soviet Union and Social Science Theory*, Harvard University Press, 1977. De aceeași inspirație sînt de pildă: Moshe Lewin, *The Making of the Soviet System*, Pantheon Books, New York, 1985; Leon Haimson, *The Politics of Rural Russia (1905-1914)*, Bloomington, 1979; Stephen Cohen, *Rethinking the Soviet Experience*, Oxford University Press, 1985.

[22] Printre cărțile care au dat tonul acestei sovietologii: Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*, Cambridge University Press, 1953; *Smolensk under Soviet Rule* (*id.*, 1958); Carl Friedrich și Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, 1956; Leonard Schapiro, *The Origins of the Communist Autocracy*, Harvard University Press, 1954; *De Lénine à Staline: histoire du parti communiste de l'Union Soviétique*, Gallimard, 1967; A. Ulam, *Les Bolcheviks*, Fayard, 1973; Robert Conquest, *The Great Terror*, MacMillan, 1968, trad. fr.: *La Grande Terreur: les purges staliniennes des années 1930*, Stock, Paris, 1970; Alain Besançon, *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Calmann-Lévy, 1977 (trad. rom. de Lucreția Văcar, *Originile intelectuale ale leninismului*, Humanitas, 1993).

După ce a susținut intens „gorbaciovismul", care părea să valideze teza unei Uniuni Sovietice „pluraliste" aflate pe calea reformei, școala revizionistă a trebuit să bată în retragere ca urmare a imploziei regimului. *Cf.* „The Strange Death of Soviet Communism"", în *The National Interest*, nr. 31, primăvara 1993, partea a II-a: *Sins of the Scholars*, de Richard Pipes, Martin Malia, Robert Conquest, William Odom, Peter Rutland.

pentru totdeauna privilegiul extravagant de a fi model universal — de către ceea ce subzistă aproape pretutindeni din făgăduiala sa originară. Falimentul aspirației din Octombrie, recunoscut de toți, n-a anulat complet ideea comunistă. Ea și-a găsit alte patrii provizorii. Și chiar în Uniunea Sovietică rămîne protejată de prestigiul pe care-l păstrează: partea ei de tragedie ține mai mult de împrejurările istorice decît de Lenin sau de Stalin. De altminteri, societatea modernă care s-a construit în numele ei e susceptibilă de a-și răscumpăra vina, în măsura în care, scăpată de sărăcie, regăsește steaua care i-a luminat nașterea. Patria marxism-leninismului se află și ea sub protecția paradoxală a ideii „revizioniste".

În această perioadă, imaginea comunismului în Occident suferă astfel o evoluție contradictorie: declinului mitologiei sovietice în varianta sa dură, îi corespunde o extindere în variantă blîndă. Vremea de după război a apus, iar Uniunea Sovietică a pierdut pentru totdeauna acea caracteristică de țară model pe care o slăveau în toată lumea partidele comuniste. Partizanii săi au devenit mai puțin exigenți și se mulțumesc cu un bilanț „global pozitiv", asezonat cu speranța într-un viitor strălucitor. De aici faptul că, nemaifiind decît matricea imperfectă a unei ordini sociale mai bune, regimul sovietic oferă mai puține puncte slabe criticii adversarilor săi, bănuiți că ar aparține unei epoci revolute a patimilor politice. Oricît de vlăguit ar fi, el poate sluji mai mult ca oricînd drept sprijin pasiunilor anticapitaliste sau antiimperialiste. Dacă nimeni, nici măcar comuniștii, nu mai este constrîns să justifice sau să aprobe cea mai măruntă dintre acțiunile sale, ideea care-i servește drept stindard devine ca atare în chip universal disponibilă. Eliberată de obligația de a fi infailibilă, Revoluția din Octombrie își află un nou chip, ridat dar și întinerit.

Această întoarcere la făgăduiala originară are loc cu atît mai ușor cu cît intersectează înclinațiile politice ale tinerelor generații de studenți, ce au o influență atît de mare asupra formării spiritului public. Aceste generații au readus drepturile omului în centrul preocupărilor, în locul luptei de clasă. Ele anticipează astfel sfîrșitul U.R.S.S., căci pretind să supună regimul născut din revoluție judecății tribunalului ce se conduce după principiile pe care Marx și Lenin le denunțaseră ca minciuni burgheze. Lucru pe care însă noile generații nu-l știu. Ceea ce vor ele să facă este cu totul altceva: încearcă să înnoiască înfruntarea dintre ideologiile universalului și particularului, printr-o supralicitare a abstracției democratice. În acest domeniu comuniștii nu stau prea bine, căci e împotriva doctrinei lor, iar bilanțul lor în materie de drepturi, chiar și în a doua parte a veacului, rămîne înspăimîntător. Totuși, în lumea de finalități morale alcătuită de universalismul drepturilor omului, ei pot încă să-și pledeze intențiile; găsesc o apărare împotriva istoriei lor în înrudirea ideilor prin care sînt legați, cît privește scopurile, de utopia liberală și democratică. Uniunea Sovietică și-a adăpostit pînă la urmă imaginea în

ceea ce a vrut să distrugă. În ajunul imploziei regimului întemeiat de Lenin, anticomunismul e fără îndoială mai larg condamnat în Occident decît în vremurile glorioase ale antifascismului victorios.

*

Comunismul reformat, socialismul „cu chip uman" e forma cea mai universală a investirii politice căreia am încercat să-i trasez istoria: ultimul episod al istoriei sovietice o demonstrează în mod peremptoriu. Gorbaciov încheie cortegiul conducătorilor comuniști aclamați de către Occident.

Felul în care s-a descompus Uniunea Sovietică, și apoi imperiul său, rămîne învăluit în mister. Rolul jucat aici de voințele politice e mai greu de stabilit. Cel al factorilor obiectivi e mai lesne de determinat. Prețul mereu mai ridicat plătit pentru a fi o putere mondială și mai cu seamă cursa înarmărilor au sfîrșit prin a vlăgui economia sovietică; trebuia, așadar, să i se redea vigoare. Poate că istoricii vor spune într-o bună zi că politica lui Reagan a fost sub acest aspect mai eficace decît o recunoaște în genere presa internațională. Oricum, șubrezirea internă a Uniunii Sovietice atinsese, la sfîrșitul perioadei Brejnev, un asemenea grad încît punea sub semnul îndoielii nu doar puterea țării, ci și sănătatea ei fizică și morală, aprovizionarea sa, locuințele, spitalele, pe scurt capacitatea autorităților publice de a satisface nevoile sociale elementare. În așa măsură încît unul dintre observatorii care au prevăzut, după Amalrik[23], criza generală a regimului a fost un tînăr demograf, Emmanuel Todd[24], care a descoperit în anii șaptezeci creșterea mortalității infantile în U.R.S.S..

Chiar dacă oamenii trăiesc un pic mai bine decît în trecut, ceea ce înseamnă deja ceva, regimul e la capătul puterilor, partidul e atacat de corupție, cinismul, alcoolismul, lenea sînt pretutindeni. Această prăbușire generală indusă de prăbușirea partidului reprezintă vulnerabilitatea specifică a unui sistem cu partid unic stăpînind în mod absolut societatea. Totuși, acest bolșevism aflat la asfințit ar fi putut, fără îndoială, să mai supraviețuiască, poate chiar pînă la sfîrșitul secolului. Chiar dacă nu mai avea o adevărată credință, avea încă o enormă poliție ce veghea ca fiecare să vorbească limba moartă a ideologiei. Saharov era bine păzit la Gorki. Spitalele psihiatrice aveau grijă de disidenți.

---

[23] Andrei Amalrik, *L'Union Soviétique survivra-t-elle en 1984?* Fayard, Paris, 1970, reed. Livre de Poche – Pluriel.

[24] Emmanuel Todd, *La Chute finale. Essai sur la décomposition de la sphère soviétique,* Robert Laffont, 1976. Argumentul se regăsește și în două comunicări prezentate de demograful american Murray Feshback, în aprilie 1978 (*Population and Manpower Trends in the USSR*) și în iulie 1983 (*Soviet Population, Labor Force and Health*). Aceste comunicări sînt citate și comentate în Seymour Martin Lipset și Bence Gyorgy: *Anticipations of the Failure of Communism,* comunicare prezentată la Congresul Asociației Americane de Sociologie la Pittsburgh, în august 1992.

Dar succesorii lui Brejnev — mai cu seamă Andropov, înainte de Gorbaciov[25] — au trebuit să se delimiteze de el: logică ale cărei riscuri le-a ilustrat Hrușciov și totodată punct slab al dictaturii partidului de la moartea lui Lenin încoace. Nu știm în ce măsură există aici un plan concertat de reformă, alcătuind un soi de contract tacit între Andropov, și apoi Gorbaciov, și o majoritate a Comitetului Central. E o istorie care urmează să fie scrisă, ba chiar pur și simplu cunoscută, căci Uniunea Sovietică rămîne, chiar și în ajunul dezagregării sale, învăluită în mister. Ceea ce e sigur e măcar faptul că totul a început ca o criză clasică de succesiune, cu sarcina obligatorie a fiecărui nou conducător al partidului: dobîndirea controlului asupra aparatului. Andropov sau Cernenko n-au rămas destul în funcție pentru a deveni ținta succesorilor lor; tot oamenii lui Brejnev trebuiau supuși sau înlăturați pentru a deveni stăpîn. Gorbaciov a făcut deci la fel ca Hrușciov după Stalin și ca Brejnev după Hrușciov: a acumulat în mîinile sale cît mai multă putere.

A făcut-o însă într-un mod inedit. Înaintea sa, partidul era unicul mijloc al puterii. Secretarul general putea la nevoie să se întoarcă împotriva lui, să-i distrugă osatura pentru a o reface, ca Stalin în anii treizeci; dar nimeni nu putea stăpîni Uniunea Sovietică fără a avea autoritate absolută asupra aparatului comunist. Cînd Hrușciov a pierdut această autoritate, în 1964, a căzut. Or, Gorbaciov a adoptat altă cale pentru a se impune. Remodelarea înaltelor sfere ale partidului ca mijloc de domnie nu i-a fost suficientă. S-a sprijinit pe elemente exterioare partidului. Eliberarea lui Saharov în 1986 arată că a schimbat regulile regimului.

Tactică, în fond, nu prea îndepărtată de cea a lui Mao Zedong care i-a asmuțit pe tineri împotriva aparatului de partid: problema era deopotrivă redescoperirea unui entuziasm comunist și slăbirea conducătorilor comuniști, rivalii săi declarați sau potențiali din Biroul politic. Afacerea însă iese pe dos. Mecanismul nu mai răspunde la comenzi. Modesta deschidere spre societate și relativa suspendare a terorii polițienești fac să se vadă nu o supralicitare a comunismului, ci o vagă aspirație către democrație, pe care Gorbaciov s-a sprijinit din ce în ce mai mult atît prin opțiune deliberată, cît și prin forța împrejurărilor. Hrușciov nu pusese niciodată în cauză monopolul politic al partidului. Succesorul său îndepărtat calcă această regulă fundamentală[26]; amenințat ca și el să fie pus în minoritate în Comitetul Central, a reanimat Parlamentul și a trebuit să se sprijine pe segmente ale opiniei publice, precum inteligheția. Prin asta însă, slăbindu-și adversarii, el se slăbește și pe sine, distrugînd izvorul legitimității sale, oferind un teren nou unor rivali neprevăzuți și suprimînd, o dată cu teama de a vorbi, principiul obedienței. Chiar

[25] Mort la 10 noiembrie 1982, Brejnev a fost înlocuit în secretariatul general al partidului de către Andropov, omul K.G.B., învăluit într-o reputație de „modernizator". Dar Andropov moare la 9 februarie 1984 și lui îi urmează un bătrîn aparatcik de tip brejnevist, Cernenko. Acesta moare la rîndul lui la 10 martie 1985.

[26] Eliberarea lui Saharov în 1986 constituie primul pas în această direcție; votarea de către Comitetul Central, în februarie 1990, a sfîrșitului monopolului politic al partidului, ultimul pas.

și dezordinea crescîndă din economie își află aici una din surse, în măsura în care e inseparabilă de anarhia ce domnește în stat: „Suprimînd Teroarea, mi-a spus în acea vreme un membru al Parlamentului sovietic, Gorbaciov a suprimat și încrederea." Vorbă cumplită dar profundă, care conturează într-adevăr caracterul fragil și ambiguu al celui dintîi și celui din urmă „președinte al Uniunii Sovietice", prea comunist pentru deschiderea spre libertate pe care a adus-o.

Desigur, e prea devreme pentru a ști exact ce a vrut să facă. Singurul răspuns cert la această întrebare e că n-a vrut să facă ce-a făcut. Căci nu există nici un motiv să presupunem că Gorbaciov a fost un anticomunist mascat, și nici măcar un rău comunist, înainte și după venirea sa la putere. Totul ne îndeamnă să-l credem pe cuvînt pe acest fiu crescut în lumea închisă a sovietismului atunci cînd predică fără încetare, în toți acești ani, renașterea comunismului prin reformarea sa. Dacă a deschis calea lichidării regimurilor comuniste est-europene în toamna anului 1989 e pentru că a refuzat să verse sînge și nu printr-o opțiune deliberată. În patria bolșevismului, el rămîne fidel ideii originare, pe care vrea s-o întinerească și s-o înnoiască, nu s-o trădeze. Chiar și abandonarea monopolului politic al partidului se înscrie fără îndoială în ochii săi într-o strategie: să regrupeze în jurul său, alături de masa de comuniști, un partid al președintelui, flancat de o dreaptă și o stîngă marginalizate. Ceva asemănător partidului revoluționar instituțional mexican, păstrător fidel al unei legitimități revoluționare pierdute în adîncul vremilor. Faptul că proiectul a apărut foarte repede ca fiind lipsit de substanță nu înseamnă că el n-a fost formulat.

Partea cea mai remarcabilă a istoriei nu e, de altfel, faptul că Gorbaciov a vrut să dea un nou suflu ideii comuniste; ci faptul că Occidentul l-a crezut pe cuvînt și a căzut în admirație în fața lui. Desigur, în popularitatea deținută de ultimul lider sovietic în Occident trebuie văzut și rolul jucat de prudența guvernelor: nici unei puteri instalate nu-i plac rupturile bruște în situații și în obiceiuri, iar U.R.S.S. face parte de atîta vreme din tabloul internațional încît nimeni nu dorește ca ea să dispară, nici măcar adversarii săi cei mai statornici.[27] În plus, Gorbaciov îndeamnă la destindere și la reducerea armamentelor: ajutorul financiar al Occidentului, care nu i-a lipsit niciodată Uniunii Sovietice, devine masiv cînd problema ei nu mai e cum s-o scoată la capăt, ci cum să nu se prăbușească.[28]

---

[27] Jacek Kuron, unul din marii disidenți polonezi, devenit ministru, va spune ceva mai tîrziu: „Observ la unii dintre ei (oamenii politici occidentali) o nostalgie pentru vechea ordine internațională și pentru Uniunea Sovietică. Unii ar fi chiar gata s-o reconstruiască pe aceasta din urmă ca să poată avea din nou comenzi guvernamentale", în *Polityka*, 26 martie 1993. Traducere în *Nouvelle Alternative*, nr. 34, iunie 1994.

[28] Cea mai bună descriere a „gorbaciovismului" necondiționat al guvernelor și al opiniei publice din Occident se găsește în Jean-François Revel, *Le Regain démocratique*, Fayard, 1992, partea a doua (trad. rom. de Dan C. Mihăilescu, *Revirimentul democrației*, Humanitas, 1995).

Dar dacă dorința de a ajuta e atît de puternică din partea statelor capitaliste, ce să mai spunem despre opinia publică occidentală! Ea salută în cuvintele vagi dar promițătoare de *glasnost* și *perestroika* speranța într-o Uniune Sovietică în sfîrșit conformă cu obsesia de sfîrșit de secol a „drepturilor omului": o societate care ar fi mai puțin un paradis al muncitorilor, ca în anii dintre cele două războaie (căci mesianismul muncitoresc a dispărut cu desăvîrșire), cît o lume de indivizi deopotrivă liberi și apărați împotriva inegalității. Uniunea Sovietică a lui Gorbaciov mai păstrează încă din acel Octombrie originar binecuvîntarea decurgînd din faptul că a rupt cu capitalismul, la care o adaugă pe aceea a redescoperirii „drepturilor omului". Ceea ce s-a numit la Praga, în 1968, „socialismul cu chip uman" este de acum încolo întruchipat în națiunea-mamă a comunismului, asociată în fine cu un obiectiv pe care Armata Roșie îl distrusese în fașă cu douăzeci de ani în urmă.

Așa se scurg ultimii ani ai mitologiei sovietice, învăluiți în sinteza fictivă dintre principiile bolșevismului și cele ale pluralismului liberal-democratic. Căci bolșevismul e compatibil cu naționalismul, așa cum a arătat-o Stalin de-a lungul întregii sale cariere; și chiar cu un pic de autonomie acordată pieței, așa cum și-o închipuise Lenin – cu titlu de expedient, e drept – o dată cu N.E.P.-ul. Nu are însă nici o suplețe în materie de ideologie și de libertate politică; nu poate domni decît prin minciună și prin teamă. Chiar și Hrușciov a trebuit să-l ucidă pe Nagy. Brejnev îi tolerează pe Ceaușescu și pe Kádár, dar nu pe Dubček. Or, Gorbaciov reia partitura lui Nagy, și pe cea a lui Dubček, pe o scenă mai vastă, în centrul imperiului: reforma-renaștere a bolșevismului amestecată cu principiile pe care bolșevismul voise să le distrugă în Octombrie 1917. El pretinde că înnoiește regimul comunist, dar nu are alte idei decît cele împrumutate de la tradiția occidentală; n-are alte mijloace decît cele pe care le solicită pe lîngă marile democrații capitaliste. Ceea ce face contrazice ceea ce declară că vrea să facă. Atunci cînd raportarea la Occident devine un gînd pe care-l împărtășește treptat cu Saharov, un gînd care unește nomenklatura și opoziția intelectuală, din ideea comunistă nu mai rămîne decît ceea ce a distrus. E o societate căreia i-au fost distruse pînă și resursele de reconstrucție după model occidental, iar altele la îndemînă nu are.

Popoarele din statele central-răsăritene ale Europei au înțeles imediat acest lucru și au rupt lanțurile care le țineau legate de Moscova pentru a-și regăsi cît mai repede izvoarele propriei lor istorii. Chiar și în Rusia, Gorbaciov mai este încă detestat ca lider comunist cînd începe să fie detestat ca politician vîndut Occidentului. El acționează ca și cum și-ar guverna încă țara, dar numai opinia publică occidentală îl crede, fidelă cum e încrederii sale constante în Uniunea Sovietică. Rușii au simțit că el conduce la o dezagregare generală, lipsită de un viitor previzibil, ca pentru a mai dezmînți o ultimă idee a marxismului, potrivit căreia societățile nu mor decît atunci cînd sînt coapte forțele care urmează să preia ștafeta, născute în sînul lumii vechi.

Nimic de felul acesta nu se întîmplă aici. Comunismul sovietic moare prin descompunere internă, pe care Gorbaciov n-a făcut decît s-o grăbească, înainte ca rivalul său Elțîn să o lichideze. Apărut dintr-o revoluție, el dispare într-o involuție. Ultimul său conducător însă, detestat în Rusia, rămîne pînă la urmă adorat în Occident, care se resemnează greu cu căderea lui, de vreme ce prin forța lucrurilor ea antrenează sfîrșitul unei iluzii care a scăldat secolul. Uniunea Sovietică părăsește scena istoriei înainte de a fi istovit răbdarea partizanilor din afara granițelor sale. Ea lasă mulți orfani pe lume.

Falimentul regimului născut în Octombrie 1917 și, poate mai mult, caracterul radical pe care l-a îmbrăcat privează într-adevăr ideea comunistă nu numai de teritoriul său de electiune, ci și de orice recurs: ceea ce a murit sub ochii noștri, o dată cu Uniunea Sovietică a lui Gorbaciov, include toate variantele comunismului, de la principiile revoluționare din Octombrie pînă la istoria lor și pînă la aspirația de a-i umaniza cursul în condiții mai favorabile. E ca și cum cea mai largă cale oferită vreodată imaginației omului modern în domeniul fericirii sociale s-ar fi închis. Comunismul n-a conceput niciodată alt tribunal în afara istoriei, și iată-l condamnat de către istorie să dispară fără urmă. Ar fi putut să piardă războiul rece și să supraviețuiască ca regim. Sau să dea naștere la state rivale, fără a muri ca principiu. Sau să prezideze dezvoltarea unor societăți diferite, care să-l fi păstrat totuși ca reper originar. I se pot închipui alte destine în care s-ar fi consumat fără să dispară în calitate de corp de idei. Destinul pe care l-a avut însă nu lasă nimic în urmă. Regimurile comuniste au trebuit să lase locul în cîteva luni ideilor pe care Revoluția din Octombrie crezuse că le-a distrus și înlocuit: proprietatea privată, piața, drepturile omului, constituționalismul „formal", separarea puterilor — întreaga panoplie a democrației liberale. În acest sens, eșecul este absolut, căci șterge fără urmă aspirația originară.

Dar el nu-i afectează doar pe comuniști și pe simpatizanții săi. Dincolo de ei, eșecul obligă la regîndirea unor convingeri tot atît de vechi precum stînga occidentală, și chiar precum democrația. Începînd cu faimosul „sens al istoriei", prin care marxism-leninismul pretinsese că dă optimismului democratic garanția științei. Dacă viitorul socialismului a devenit capitalismul, dacă „revoluției proletare" îi urmează lumea burgheză, ce se întîmplă cu acea garanție în privința timpului? Inversarea priorităților canonice lichidează articularea epocilor pe calea progresului. Istoria redevine acel tunel în care omul se angajează în întuneric, fără să știe unde vor conduce acțiunile sale, nesigur pe destinul său, lipsit de iluzoria securitate a unei științe privitoare la faptele lui. Lipsit de Dumnezeu, omul democratic vede clătinîndu-se din temelii, în acest sfîrșit de veac, divinitatea numită istorie: e o angoasă de care va trebui să scape.

La această amenințare a incertitudinii se adaugă în mintea sa scandalul unui viitor blocat. El e obișnuit să-și pună în societate o speranță fără margini, căci aceasta îi făgăduiește că e liber asemeni tuturor și egal cu toți. Pentru ca aceste calități să-și capete însă sensul lor deplin, mai trebuie ca

într-o bună zi să poată depăși orizontul capitalismului, să meargă dincolo de lumea în care există bogați și săraci. Or, sfîrșitul comunismului îl readuce, dimpotrivă, în interiorul antinomiei esențiale a democrației burgheze. El redescoperă, mereu proaspeți, termenii complementari și contradictorii ai ecuației liberale: drepturile omului și piața; iar prin asta compromite însuși fondul a ceea ce a însemnat mesianismul revoluționar de două secole încoace. Ideea unei *alte* societăți a devenit aproape cu neputință de gîndit, și, de altminteri, nimeni nu mai propune asupra acestui subiect, în lumea de azi, nici măcar schița unei concepții noi. Iată-ne condamnați să trăim în lumea în care trăim.

E o condiție prea aspră și prea contrară spiritului societăților moderne ca să poată dăinui. Democrația zămislește prin simpla sa existență nevoia unei lumi care să urmeze burgheziei și capitalului, o lume în care ar putea să înflorească o adevărată comunitate umană. Am văzut aceasta de-a lungul întregii cărți din exemplul Uniunii Sovietice: ideea comunismului a protejat mereu în toate epocile istoria comunismului, pînă în acel ultim moment în care istoria, încetîndu-și pur și simplu evoluția, a antrenat și ideea comunistă în dispariția sa, căci prea o întruchipase multă vreme. Sfîrșitul lumii sovietice nu schimbă însă cu nimic cerința democratică a unei alte societăți, și chiar din acest motiv e foarte plauzibil ca falimentul acesta grandios să continue să se bucure în ochii lumii de circumstanțe atenuante și să cunoască poate o recrudescență a admirației. Aceasta neînsemnînd că, în forma în care a murit, ideea comunistă ar putea renaște: revoluția proletară, știința marxist-leninistă, elecțiunea ideologică a unui partid, a unui teritoriu și a unui imperiu și-au încheiat fără îndoială cariera o dată cu Uniunea Sovietică. Dar dispariția acestor chipuri familiare veacului nostru pune capăt unei epoci mai degrabă decît încheie repertoriul democrației.

Indice de nume

Aaron, Daniel: 291
Abellio, Raymond: 463
Abetz, Otto: 355
Adenauer, Conrad: 374, 423, 441
Adler, L. K.: 384, 447
Adorno, Theodor: 331
Ahmatova, Anna: 425
Alain: 55–57, 59, 60, 248, 250, 301, 303, 311, 313, 314, 319
Alexandre, Jeanne: 311
Alexandre, Michel: 248, 311, 314, 322
Alexandru al II-lea:108
Alliluieva, Svetlana: 464
Althusser, Louis: 114, 514, 519
Amalrik, Andrei: 523
Ammende, Edwald: 157
Anders, Wladislaw: 351
Andrade, Juan: 271
Andreu, Pierre: 324
Andropov, Iuri: 524
Apollinaire, Guillaume: 61
Aragon, Louis: 15, 294, 303, 304, 306, 312, 328, 329, 443
Araquistain, Luis: 276
Arato, Andrew: 136
Arendt, Hannah: 39, 172–174, 195, 196, 205, 207, 220, 455–461, 500, 520
Aristotel: 170
Armand, Inès: 116
Aron, Raymond: 54, 64, 207, 332–334, 409, 442, 443, 454, 460, 462, 481
Aron, Robert: 163
Astor, Nancy Witcher (lady): 167
Astor, Waldorf (lord): 167
Attlee, Clement: 438
Audry, Colette: 312
Aulard, Alphonse: 71, 74–79, 86, 87, 161, 254
Avksentiev, N.: 73, 74
Axelrod, P.: 94
Azaña, Manuel: 276, 278
Azema, J.-P.: 349

Babeau, André: 481
Babel, Isaak: 453, 496, 508
Babeuf, François Noël (zis Gracchus): 76
Baches, Uwe: 235
Baczo, Bronislaw: 467
Bainville, Jacques: 65
Bakunin, Mihail: 182, 268, 273, 278
Balabanova, Angelica: 124, 140, 310
Balbo, Italo: 182
Balzac, Honoré de: 22
Barbé, Henri: 245, 246
Barbusse, Henri: 55, 247, 293–295, 303, 304, 306, 309
Bark, Dennis L.: 396
Barka, Vasil: 157
Barrès, Maurice: 47, 53
Basch, Françoise: 320
Basch, Victor: 71, 75, 253, 312, 318–322, 333
Bataille, Georges: 319, 329–332

Bataillon, Marcel: 312, 314
Bauer, Otto: 173
Baverez, Nicolas: 332, 462
Bayet, Albert: 312, 319
Bădescu, Irina: 519
Beaurepaire, Charles: 163
Bebel, August: 94
Becher, Johannes: 303
Beck, Josef: 400
Becker, Jean-Jacques: 48
Bellow, Saul: 13
Bence, Gyorgy: 523
Benda, Julien: 321, 331, 453
Benech, Sophie: 506
Beneš, Edvard: 418
Benjamin, Walter: 331, 455
Bentham, Jeremy: 287
Berdiaev, Nikolai: 220
Berelovitch, Madeleine și Wladimir: 356
Berelowitch, Alexis: 495
Bergery, Gaston: 251, 258, 312, 322, 324
Bergson, Henri: 53
Beria, Lavrenti: 466, 468–470, 473, 475, 477, 504
Berling, Zygmont: 351
Bernanos, Georges: 279
Bernstein, B. J.: 420
Bernstein, Eduard: 94, 95, 482
Bernstein, Leonard: 453
Berzin (general): 272
Besançon, Alain: 108, 160, 207, 231, 521
Bethell, Nicolas: 394, 399
Bismarck, Otto von: 26, 64, 65, 179, 397
Blanc, Louis: 21, 72
Blanqui, Louis Auguste: 28, 72, 94
Bloch, Jean-Richard: 294, 306, 312
Blondel, Maurice: 172
Blücher, Heinrich: 455
Blum, Léon: 35, 93, 103, 104, 107, 154, 251, 253, 258, 260, 261, 263, 265, 266, 309, 315, 336, 438
Blunt, Anthony: 272, 288, 290
Bolloten, Burnett: 270, 272, 275, 276
Bonald, Louis: 19, 34
Bonnot: 152, 304
Bonte, Florimond: 336
Bonuzzi, Pierre: 426
Borkenau, Franz: 454, 457
Bossuet, Jacques-Bénigne: 115
Bouglé, Célestin: 71, 332
Bourbon-Parma (Sixtus de): 63
Bourgeois, Guillaume: 231
Boyle, Andrew: 289
Bracher, Karl Dietrich: 171, 196, 201
Bracke-Desrousseaux, Alexandre: 94, 159
Brandler, Heinrich: 125, 209, 455
Brecht, Bertolt: 303, 453
Breguet, Louise: 56
Breine Paul: 136
Brejnev, Leonid: 126, 474, 511, 515–517, 520, 523, 524, 526
Brenan, G.: 267
Breton, André: 304, 312, 319, 328, 329, 331
Briand, Aristide: 234, 243
Brissaud, André: 181
Brissot, Jean-Pierre: 80
Brossat, Alain: 96
Broué, Pierre: 270, 481
Browder, Earl: 448
Brown, Irwing: 453–455
Browning, Christopher R.: 361
Bruhat, Jean: 121, 256
Brzezinski, Zbigniew: 521
Buber-Neumann, Margarete: 236, 352, 353
Buchez, Philippe: 21, 72, 117, 179, 254, 327
Buharin, Nikolai: 124, 128, 154–156, 159, 213, 229, 256, 294, 296, 300, 306, 464, 468, 475, 501, 505
Buisson, Ferdinand: 74, 75
Bukovski, Vladimir: 509, 516
Bulganin, Nikolai: 471, 478
Bullock, Alan: 197, 229, 353, 359

Buonarroti, Filippo: 72
Burgess, Guy: 272, 288–290
Burke, Edmund: 156, 166, 297
Burnham, James: 292, 454
Burrin, Philippe: 163, 251, 258
Buton, Philippe: 344, 349, 409, 416

Caballero, Largo: 269, 271, 272, 276
Cachin, Marcel: 102, 103, 106, 123, 336
Cairncross, John: 288
Cambon, Jules: 63
Camus, Albert: 127, 413
Carlton Hayes, J. H.: 457
Carol I, împărat al Austriei: 63
Carol I, rege al Angliei: 166
Carr, Edward H.: 214, 238, 243
Casanova, Laurent: 514
Castro, Fidel: 83, 513–515, 520
Cathala, Jean: 352
Caute, David: 284, 299, 309, 442, 449
Cavour, Camillo: 26
Ceaușescu, Nicolae: 490, 526
Cehov, Anton: 496
Céline, Louis-Ferdinand: 15
Célor, Pierre: 245
Ceretti, Giulio: 239
Cernenko, Konstantin: 524
Cernîșevski, Nikolai: 85
Cezar (Caius Iulius Caesar): 44
Chabod, Federico: 182, 193
Challaye, Félicien: 57, 319, 321, 322
Chamberlain, Neville: 42, 162, 206, 338
Chaplin, Charles: 453
Chateaubriand, François-René, viconte de: 19, 26 47
Chevalier, Maurice: 283
Chiappe, Jean: 238
Churchill, Winston: 90, 355, 356, 362, 368–370, 384, 385, 390, 396, 398, 401, 404, 420, 436–438, 446, 449
Cian Kai-Și: 259
Ciliga, Ante: 307, 318
Ciolan, Mariana: 519
Citrine, Walter: 308
Ciu En-Lai: 487
Claudin, Fernando: 275
Clemenceau, Georges: 30, 47, 62, 64–67, 72, 90, 100, 101, 262, 369, 396
Clementis, Vladimir: 434
Cohen, Stephen: 154, 521
Cohen-Séat, Jean-Étienne: 5
Coleman, P.: 453, 454
Comte, Auguste: 43, 45
Condorcet, Marie Jean: 329
Congdon, Lee: 136
Conquest, Robert: 157–159, 364, 521
Constant, Benjamin: 42, 45, 61, 97, 98, 190, 242
Conti, Dr.: 351
Copeau, J.: 15
Coser, L.: 448
Costello, John: 272
Cot, Pierre: 216, 246, 293
Courtois, Stéphane: 5, 249, 335, 336, 340, 343, 345, 349, 355
Couthon, Georges: 79
Crankshaw, E.: 473
Crémieux-Brilhac, Jean-Louis: 358
Cristea, Teodora: 467
Croce, Benedetto: 188, 454
Cromwell, Oliver: 166
Curzon, Lord: 369, 400, 401
Custine, Astolphe Louis Léonor (marchiz de): 153, 161

Dabit, Eugène: 305, 306
Dahlen, Franz: 422
Daix, P.: 306
Daladier, Édouard: 238, 338, 446
Dallek, R.: 385
Dandieu, Arnaud: 163
D'Annunzio, Gabriele: 31, 183, 184

Danton, Georges: 78, 79, 82, 86, 256
Dawes, Charles: 215
Déat, Marcel: 163, 251, 347
De Felice, Renzo: 184, 189, 191, 193, 196
Delaisi, Francis: 314
Delevski, Iacob: 73
Delmas, André: 312
Denikin, Anton: 90
Descombes, Vincent: 328, 329
Deutscher, Isaac: 399
Dewey, John: 292, 300, 454
Diaz, José: 275
Dilthey, Wilhelm: 332
Dimitrov, Gheorghi: 225, 230, 231, 236–241, 243, 299, 305, 306, 341, 343, 345, 355, 434
Dioujeva, Natacha: 442
Djilas, Milovan: 491
Dobb, Maurice: 289
Dolot, Miron: 157
Doriot, Jacques: 245, 246, 251, 310
Dostoievski, F. M.: 132, 133, 208
Douglas, R.: 437
Drabovitch, W.: 284
Draper, Theodore: 291
Dreiser, Theodore: 453
Dreyfus, Alfred: 71, 75, 295, 311, 318, 320, 458
Drieu La Rochelle, Pierre: 15, 251, 323–326, 331
Dubček, Alexander: 9, 490, 516, 526
Duchatelet, Bernard: 293
Duclos, Jacques: 245, 426, 448
Dumas, Charles: 72
Dumitriu, Claudia: 59
Dumoulin, Georges: 309
Dumouriez, Charles: 256
Dunois, Amédée: 124
Dunn, David: 167, 169
Dupâquier, Jacques: 518
Dupeux, Louis: 208, 215, 216
Dur, Ion: 39
Durkheim, Émile: 53, 331
Duroselle, J.-B.: 229
Durruti, Buenaventura: 273
Dziewanowski, M. K.: 399

Ebert, Friedrich: 68, 95, 214
Ecaterina a II-a: 161
Ehrenburg, Ilya: 303, 453, 507
Einstein, Albert: 453
Eisenhower, Dwight: 374, 444, 452
Eisner, Kurt: 68, 215
Ejov, Nicolas: 272, 274
Eliot, T. S.: 459
Elțîn, Boris: 9, 351, 527
Enegren, André: 459
Engels, Friedrich: 10, 95, 136, 179, 214
Eörsi, Istvan: 131
Erhard: 141
Etkind, Efim: 503

Fabius Maximus Cunctator, Quintus: 165
Fainsod, Merle: 472, 521
Faure, Paul: 314
Fay, Sidney B.: 148
Febvre, Lucien: 312
Fejtö, François: 404, 430, 481, 488
Fernández, Ramón: 312, 316
Ferry, Jules: 262
Ferry, Luc: 460
Feshback, Murray: 523
Fest, Joachim: 359, 361
Field, Noel: 422
Fischer, George: 394
Fischer, Louis: 310
Fischer, Ruth: 148, 151, 209, 236, 435
Flaubert, Gustave: 23
Fleishman, Lazar: 507
Fleming, G.: 361
Foch, Ferdinand: 44, 408
Forster, Edward Morgan: 303
Foucault, Michel: 519
Frachon, Benoît: 245

Fraenkel, Ernst: 172
Franco, Francisco: 264, 266–270, 274–281, 292
Frank, Hans: 360
Franz Ferdinand (arhiduce): 41
Franz Joseph I, împărat al Austriei: 130, 131, 320
Freud, Sigmund: 53, 329
Fried, Eugen: 231, 239, 245, 247
Fried, R. M.: 449
Friedlander, S.: 361
Friedmann, Georges: 308, 310
Friedrich, Carl: 461, 462, 521
Friguglietti, James: 79, 81
Frossard, Louis: 102, 103, 106, 123, 127, 129
Fumet, Stanislas: 121
Furet, François: 108, 109
Furlaud-Racine, Nicole: 311

Gandhi: 293
Garaudy, Roger: 493
Garibaldi, Giuseppe: 182
Gassis, J. L.: 420
Gauchet, Marcel: 45
Gaulle, Charles de: 374, 383, 390, 408–410, 412, 413, 437–439, 443
Gaus, Günter: 456
Gay, Peter: 95
Gentile, Giovanni: 188
George, François: 442
George, Stephan: 53, 132
Gerö, Ernö: 483, 484
Getty, J. Arceh: 432
Ghinzburg, Evghenia: 509
Ghițoc, Marina: 185
Gide, André: 15, 294, 295, 297, 303–310, 317, 453, 507
Gide, Charles: 71
Giolitti, Giovanni: 31, 183, 193
Giono, Jean: 319
Giral, José: 268, 271
Gitton, Marcel: 245
Glucksmann, André: 519
Godwin, William: 287
Goebbels, Joseph: 172, 210, 212, 216, 235, 236, 393
Goering, Hermann: 236
Goethe, Johann Wolfgang von: 132
Goldberg, H.: 122
Gomułka, Władisław: 402, 434, 471, 480, 483, 484, 487, 511
Gorbaciov, Mihail: 9, 10, 479, 493, 506, 523–527
Gorki, Maxim: 153, 294, 296, 306, 494, 506, 507
Gorkin, Julian: 274
Gottwald, Klement: 239, 247
Gramsci, Antonio: 514
Grenard, Fernand: 72, 73
Grenier, Fernand: 308
Gress, David R.: 396
Griaule, Marcel: 311
Gross, Babette: 233
Grosser, A.: 361
Grossman, Vasili: 370, 494–498, 500–503, 509
Grotewohl, Otto: 368, 470
Grover, Frédéric J.: 324
Grunewald, J.: 229
Guéhenno, Jean: 294, 312, 314
Guesde, Jules: 72, 100
Guevara, Ernesto (zis Che): 514, 520
Guilbeaux, Henri: 121
Guilloux, Louis: 303, 306
Guizot, François: 19
Gurian, Waldemar: 220–225, 458, 461

Habsburg (monarhia): 325
Hadekel, R.: 203
Haimson, Leon: 521
Halder, Franz (general): 359
Halévy, Daniel: 56
Halévy, Élie: 55–60, 68, 172, 173, 175, 219, 225, 226, 322, 332
Halévy, Florence: 56

Halévy, Ludovic: 56
Hamilton, Alastair: 323, 324
Hassner, Pierre: 460
Haupt, G.: 122
Havel, Vačlav: 9
Hearst: 232
Hébert, Jacques-René: 82
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: 19, 132, 134, 136, 137, 329
Heidegger, Martin: 14, 15, 176, 201, 455
Heine, Heinrich: 23
Heller, Agnès: 132
Heller, Michel: 105, 155, 158, 363, 395, 467, 469
Herbart, Pierre: 306
Herf, Jeffrey: 216, 422
Hermet, Guy: 171
Hernández, Jesús: 277
Herriot, Édouard: 160–162, 206, 216, 234, 246, 251, 258, 293, 336, 465
Hilbert, Raul: 360, 361
Hilferding, Rudolf: 458
Hilger, Gustav: 214, 229
Himmler, Heinrich: 359, 393
Hindenburg, Paul von: 62, 181, 210, 244
Hirschman, Albert O.: 424
Hitler, Adolf: 14, 15, 28, 29, 31–33, 37, 39, 41, 42, 62, 141, 151, 162, 165, 167, 172–178, 180, 181, 184, 192–197, 200–215, 217–225, 227–231, 233–238, 240–244, 246, 249–253, 255, 256, 259, 264–267, 269, 270, 274, 276–279, 281, 284, 286–290, 292–294, 297–301, 303, 305, 307, 309–318, 320–322, 324, 325, 327, 328, 330, 332, 333, 335–348, 350, 353–363, 365–369, 371–376, 380, 383–385, 387–391, 395–399, 401, 404, 406, 413, 414, 416–418, 420–423, 425, 427, 436, 437, 441, 443–447, 449, 455–457, 459, 462, 463, 465, 498, 500, 501, 517
Hodja, Enver: 429
Hofstader, Richard: 451
Hohenzollern (monarhia): 50, 325
Hölderlin, Johann Christian Friedrich: 23
Hollander, Paul: 514
Hollier, Denis: 331
Hook, Sidney: 291, 292, 453
Horkheimer, Max: 389
Ho Şi Min: 520
Hough, J.: 521
Howe, Irwing: 292, 448
Hrîşco, W.: 157
Hruşciov, Nikita: 8, 10, 83, 356, 382, 466, 467, 469–476, 478–480, 483, 485–492, 497, 504–514, 517, 524, 526
Hugenberg, Alfred: 235
Hugo, Victor: 331
Humbert-Droz, Jules: 124
Huxley, Aldous: 303, 453

Iagoda, Heinrich: 256, 295
Ianoşi, Janina: 503
Ibsen, Henrik: 132
Isaac, Jules: 314
Istrati, Panait: 152, 154, 294, 304
Ivănescu, Mircea: 39

Jackson, Robert: 374
James, C. R. L.: 302
Janssen, Karl-Heinz: 235
Jaspers, Karl: 454–456, 458
Jaurès, Jean: 28, 45, 46, 59, 72, 77, 100, 103, 163, 262, 320, 322
Jdanov, Andrei: 341, 398, 425–428, 436, 465, 514
Jefferson, Thomas: 164
Jelen, Christian: 5, 71, 248, 258, 318
Jodl, Alfred: 361
Joffre, Joseph: 408

Johannet, Geneviève și José: 366
Joliot-Curie, Frédéric: 312
Joll, James: 42
Jouhandeau, Marcel: 15
Jouvenel, Bertrand de: 251
Judt, Tony: 413, 442, 445
Jukov, Gheorghi (mareșal): 465, 505
Julliard, Jacques: 101
Jünger, Ernst: 61, 62, 172, 201, 215

Kádár, Janos: 137, 484, 485, 488, 511, 516, 526
Kadarkay, Arpad: 131, 133, 137
Kaganovici, Lazar: 473, 474, 483, 505
Kamenev, Lev: 106, 125, 142, 207, 256, 270, 280, 296, 300
Kant, Immanuel: 132
Kapp, Wolfgang: 141
Kardelj, Édouard: 491
Károlyi, Mihály: 68
Kautsky, Karl: 10, 28, 35, 70, 84, 93–100, 103, 107, 111, 154, 159–161, 173, 214, 219, 482
Keitel, Wilhelm (general): 353
Kende, Pierre: 481
Kennan, George: 371, 385
Kenze, Ernest A.: 171
Kerenski, Aleksandr: 67, 73, 79, 80, 83, 143
Kersten, Krystina: 401, 402, 405
Keynes, John M.: 65, 165, 168, 454
Kierkegaard, Søren: 132
Kirilina, Alla: 219
Kirkpatrick, Jeanne J.: 274
Kirov, Serghei: 153, 219, 242, 295, 296, 425, 432, 475
Kissinger, Henry: 65, 385
Knab, Otto: 220
Knight, Amy: 468
Knightley Philby, Philip: 288
Koch, Stephen: 233, 291
Koestler, Arthur: 232, 235, 236, 310, 441, 453
Kogon, Eugen: 459
Kojève, Alexandre: 329
Kolakowski, Leszek: 137
Kolceak, Aleksandr (amiral): 73, 74, 90, 155
Kollontai, Alexandra: 118, 125
Kolțov, Mihail: 272, 507
Kondratieva, Tamara: 82, 155
Konev, Ivan (mareșal): 483
Kornilov, Lavr (general): 143
Kostov, T.: 434
Kraus, Hans Christof: 177
Kravcenko, Victor: 157, 318, 445, 459, 508
Kriegel, Annie: 101, 234, 410, 417
Krivițky, Walter: 276, 277
Kudașeva, Maria: 294
Kun, Béla: 68, 91, 124, 134, 135, 245
Kupferman, Fred: 161, 293, 306, 308
Kuron, Jacek: 525
Kuusinen, Otto: 238, 337
Kwiatkowska-Viatteau, Alexandra: 351

Lacroix, Maurice: 314
Lacouture, Jean: 306, 443, 507
Ladous, Régis: 114
Lagana, M.: 122
Laloy, J.: 114
Lamartine, Alphonse de: 23
La Mennais, Félicité-Robert: 21, 114
Langevin, Paul: 71, 311–314
Laqueur, W.: 404
Larina Buharina, Anna: 154
La Rocque, François (colonel de): 163, 251, 312
Lassalle, Ferdinand: 179
Last, Jef: 305, 306
Laval, Pierre: 230, 231, 239, 249, 250, 295, 315
Lazar, Marc: 492, 493
Lazarevitch, Nicolas: 127

Lazitch, Branko: 473, 486
Le Bon, Gustave: 185
Ledeen, Michael A.: 184, 189, 193, 197
Lefebvre, Raymond: 102, 324
Lefort, Claude: 207, 485
Legay, Kléber: 308, 309
Leiris, Michel: 311
Lenin, Vladimir Ilici: 7, 8, 10, 14, 15, 28, 30, 31, 33, 35, 36, 45, 62, 67–73, 75, 77, 79–103, 105, 106, 108–113, 115–120, 122–126, 128–130, 133, 134, 136, 137, 140, 142–156, 158, 161, 162, 164, 165, 167, 175–178, 180, 181, 183, 185–189, 191, 194, 196–198, 201, 207, 208, 212, 213, 216, 219, 220, 222–225, 227, 232, 241, 242, 248, 254, 259, 269, 278, 289, 297–299, 301–303, 318, 320, 339, 343, 347, 348, 350, 392, 428, 442, 463–466, 468, 469, 474–476, 478, 482, 483, 486, 489, 491, 501, 513, 517, 522–524, 526
Léon, Xavier: 56–60
Leonhard, Wolfgang: 368
Lepetit, Jules: 102
Le Play, Frédéric: 327
Levi, Paul: 94, 209
Lévy, Bernard-Henri: 519
Lévy-Bruhl, Lucien: 71
Lewin, Moshe: 111, 521
L'Hermite, René: 357
Liébert, Georges: 5
Liebknecht, Karl: 68, 424
Lincoln, Abraham: 164, 292
Lindenberg, Daniel: 326, 327
Lipkin, Simion: 497, 503
Lipset, Seymour Martin: 523
Litvinov, Maksim: 231, 243, 337
Livingstone, Rodney: 135
Lloyd George, David, conte de Dwyfor: 90
Loebl, Eugen: 435
London, Arthur: 435
Longuet, Jean: 102
Loriot, Fernand: 123
Losfeld, E.: 331
Lovestone, Jay: 292, 454
Löwinger, Joseph: 131
Löwith, Karl: 194, 201, 219
Loyola, Ignațiu de: 151
Ludendorff, Erich (general): 44, 62, 141
Ludovic al XI-lea: 267
Ludovic al XIV-lea: 48
Ludovic al XVIII-lea: 491
Ludovic Filip: 47
Ludwig, Emil: 181
Lukács, Georg: 113, 130–138, 287, 484
Lunacearski, Anatoli: 165
Lupu, Coman: 38
Lüttwitz, Walter (general): 141
Luxemburg, Rosa: 68, 93–97, 105, 140, 143, 151, 398, 424, 482
Lyons, Eugen: 291

MacDonald, Dwight: 167, 292, 448, 449
Machiavelli, Niccolo: 206
MacLean, David: 272, 288, 290
Maistre, Joseph de: 114, 190
Malaparte (Kurt Suckert, zis Curzio): 325
Malaurie, Guillaume: 445
Malenkov, Gheorghi: 466, 467, 469–471, 473–475, 478, 492, 505
Maleter, Pal: 484
Malia, Martin: 474, 521
Malraux, André: 15, 281–283, 294, 303, 306, 310, 323, 443, 453, 507
Mandelstam, Nadejda: 506
Mandelstam, Osip: 506, 508
Mann, Heinrich: 303, 453
Mann, Thomas: 49, 53, 224, 225

Manuilski, Dmitri: 229, 231, 243, 245, 247, 341
Mao Zedong: 83, 429, 487, 489–491, 511–514, 520, 524
Marcel, Gabriel: 301
Marcuse, Herbert: 389, 514, 519
Marie, Jean-Jacques: 464, 481
Marinetti, Emilio: 188
Marion, Paul: 310
Maritain, Jacques: 454
Markish, Simon: 494, 495, 497, 502, 503
Markus, György: 132
Marrus, M.: 404, 405
Marshall, George: 418
Martov, L.: 119
Marty, André: 245, 344
Marx, Groucho: 134
Marx, Karl: 10, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 33–35, 69, 70, 85, 89, 94, 95, 97, 98, 104, 117, 131, 133–137, 144–147, 150, 165, 166, 176, 179, 182, 201, 206, 208, 221, 228, 239, 259, 273, 278, 297, 326, 328, 329, 424, 482, 520, 522
Maslow, Arkadi: 148, 209
Mathiez, Albert: 78–81, 83, 86, 87, 101, 256
Matsuoka, Yosuke: 355
Matteotti, Giacomo: 193, 218
Matuson, A. J.: 420
Mauriac, François: 279
Maurin, Joaquin: 271, 310
Maurras, Charles: 179, 220, 323, 377
Mauss, Marcel: 226, 329
Mazzini, Giuseppe: 182
McCarthy, Joseph: 444, 450–452
Meinecke, Friedrich: 206
Mercier, Ernest: 163
Merker, Paul: 422
Métraux, Alfred: 311
Mett, Ida: 139
Meyer, Alfred G.: 214, 229
Miaja, José: 272, 278
Michaelis, Meir: 197
Michelet Jules: 106, 182, 254
Mickiewicz, Adam Bernard: 182
Midol, Lucien: 123
Mihai I de Hohenzollern, rege al României: 404, 434
Mihailović, Draha: 489
Mihăileanu, Ion: 282
Mihăilescu, Dan C.: 518, 525
Mikoian, Anastas: 473, 483
Mikołajczyk, Stanisław: 370, 400, 402
Miliukov, Pavel: 60, 67
Mill, John Stuart: 287
Milosz, Czeslaw: 399, 402
Milton, John: 407
Mirabeau Honoré Gabriel Riqueti (conte de): 79, 109
Mirkin-Ghețevici, Boris: 319
Mitterrand, François: 519
Modine, Youri I.: 288
Moeller van den Bruck, Arthur: 208
Molnár, Miklós: 481
Molotov, Veaceslav: 229, 335–338, 341, 345, 350, 354–356, 368, 369, 396, 464, 467, 471, 473, 474, 478, 483, 505
Mommsen, Hans: 235
Monatte, Pierre: 119, 120, 123, 128, 260, 310
Mond, A.: 399
Mond, G.: 399
Monmousseau, Gaston: 123
Montaigne, Michel de: 305
Montesquieu, Charles Louis de: 170, 171
Monzie, Anatole de: 246
Moulier Boutang, Yann: 114
Moullec, Gaël: 469
Mounier, Emmanuel: 163, 327
Muggeridge, Malcolm: 157, 409
Muller, Jerry Z.: 219
Münzenberg, Willy: 232, 233, 235–237, 244, 279, 294, 301, 453, 455

Mussolini, Benito: 28, 29, 31, 33, 151, 167, 171, 173, 175, 176, 178, 180–197, 200, 202, 203, 210, 218, 223, 225, 227, 256, 264, 266, 267, 272, 277, 279, 281, 287, 292, 297, 298, 304, 313, 314, 316, 323, 324, 327, 333, 358, 373, 374, 376, 395, 436, 440

Nagy, Bela: 481
Nagy, Imre: 137, 471, 480, 484, 488, 526
Napoleon I Bonaparte: 7, 24, 26, 44, 47, 55, 61, 77, 109, 228, 353
Napoleon al III-lea: 60
Narinski, Mihail: 341, 355, 358
Naville, Pierre: 305
Negrea, Irina: 161
Negrin, Juan: 272, 273, 275–278
Nekrici, Aleksandr: 105, 155, 158, 363, 395, 467, 469
Nenni, Pietro: 181, 441
Nettl, J. P.: 396, 423, 425
Neumann, Franz: 172, 457, 458, 461
Neumann, Heinz: 209
Nicholson, Weidenfeld P.: 404
Nicolae I: 187
Nicolae al II-lea: 59, 66, 69, 83, 90, 160
Niekisch, Ernst: 215, 216
Nietzsche, Friedrich: 38, 132, 176, 187, 202, 305, 328, 329
Nin, Andrés: 271, 272, 274, 279
Nixon, Richard: 515
Nizan, Paul: 294, 310, 312
Nolte, Ernst: 176, 177, 191, 196
Nora, Olivier: 5
Noske, Gustav: 68

Odom, William: 521
Orlov, Aleksandr: 272, 274
Ortega Saavedra Daniel (comandant): 520
Ortega y Gasset, José: 38
Orwell, George: 159, 273, 280, 283, 308, 407, 408, 417, 462
Osers, Ewald: 201
Ostenc, Michel: 183, 188
Ozouf, Mona: 5, 108, 451

Paine, Thomas: 236, 287
Panné, Jean-Louis: 5, 101, 121, 122, 124, 128, 159, 161, 301, 302, 304, 330
Papaioannou, Kostas: 445
Papen, Franz von: 206, 210
Pascal, Pierre: 73, 113–124, 126, 127, 129, 130, 133, 134, 135, 138, 140, 152, 165, 173, 194, 195, 304, 310, 317
Pasternak, Boris: 364, 425, 498, 506–509
Paterson, T. G.: 384, 447
Patouillet, Marius: 72
Pauker, Ana: 247, 434
Paul-Boncour, Joseph: 248
Paz, Magdeleine: 304, 314, 319, 322
Paz, Maurice: 319
Péguy, Charles: 53, 118
Peignot, Colette: 330
Pericle: 65
Pétain, Philippe: 412, 417, 440
Petit, Eugène: 72
Petkov, Nicola: 432
Petöfi, Sándor: 481
Petru cel Mare, ţar al Rusiei: 85, 187
Philby, Kim: 272, 288, 290
Philip, André: 312, 454
Piatakov, Iuri: 256, 319
Pieck, Wilhelm: 470
Pilniak, Boris: 508
Piłsudski, Józef: 240, 369, 399, 400
Pinto, Diana: 518
Pioch, Georges: 319, 322
Pipes, Richard: 105, 152, 472, 521
Pisier, Évelyne: 173, 460
Plehanov, Gheorghi: 97
Plisnier, Charles: 304

Plutarh: 197
Poincaré, Raymond: 63, 144
Poliakov, Léon: 114
Polin, Claude: 187
Pomian, Krzysztof: 481
Pospelov:473, 474
Potemkin, Grigori: 161
Poulaille, Henri: 304
Poulat, Émile: 114
Prieto, Indalecio: 272, 275, 276
Primo de Rivera, Miguel: 267
Primo de Rivera, José Antonio: 267, 278
Prost, Antoine: 251
Proudhon, Pierre-Joseph: 187
Proyart, Jacqueline de: 506
Psichari, Ernest: 114
Pucheu, Pierre: 251

Quinet, Edgar: 115

Radek, Karl: 124, 144, 198, 207, 209, 256, 279, 300, 319
Rajk, László: 430, 432, 445, 480, 483
Rákosi, Mátyás: 471, 480, 481, 483
Ramadier, Paul: 438
Ramette, Arthur: 336
Rappoport, Karl: 122
Rauschning, Hermann: 203, 206, 207, 360
Reagan, Ronald: 523
Reale, Eugenio: 426
Récamier (Julie Adelaïde Françoise Bernard, Madame de): 162
Regler, Gustav: 280
Renaut, Alain: 177
Revel, Jean-François: 5, 71, 258, 442, 518, 525
Ribbentrop, Joachim von: 335, 336, 354, 369
Rigoulot, Pierre: 442, 519
Rioux, J.-P.: 349
Rittersporn, Gabor T.: 432
Rivet, Paul: 311, 313–315
Rivière, Marcel: 330
Robeson, Paul: 453
Robespierre, Maximilien de: 14, 24, 48, 78–83, 86, 87, 98, 101, 109, 139, 254, 256, 440, 467, 468
Robrieux, Philippe: 239, 245, 246, 348
Röhm, Ernst: 210, 218, 219, 238
Rokosovski, Konstantin: 364
Rolland, Romain: 153, 293–297, 301, 303, 304, 306, 309, 312
Romain, C.E.: 371
Romanov (monarhia): 325
Ronsac, Charles: 5, 330
Roosevelt, Franklin: 161, 163–165, 169, 291, 292, 368–370, 383–385, 391, 401, 404, 414, 420, 446–448, 452, 498
Rosenberg, Alfred: 393
Rosenmark, Raymond: 318–321
Rosmer, Alfred: 102, 119, 120, 128, 304, 310, 317
Rossi, A.: 345, 349
Rougemont, Denis de: 475
Rousseau, Jean-Jacques: 17, 21, 25, 26, 81, 85, 331
Rousset, David: 459
Roux, Prosper-Charles: 117
Roy, Claude: 137
Roy, Jules: 409
Rudenko (procuror): 351
Rusakov: 304
Russell, Bertrand: 106, 107, 169, 454, 455
Rutland, Peter: 521

Sadoul, Jacques: 101, 115, 116, 121, 123, 126
Saharov, Andrei: 9, 503, 506, 507, 509, 510, 523, 524, 526
Saint-Just, Louis Antoine Léon: 79, 256

Salvemini, Gaetano: 304
Sangnier, Marc: 326
Santamaria, Yves: 234, 246, 250
Sardou, Victorien: 72
Sartre, Jean-Paul: 485
Savinkov, Boris: 73
Schapiro, Leonard: 171, 472, 521
Scheler, Max: 220
Schiffrin, Jacques: 306
Schiller, Otto: 157
Schlageter, Léo: 198, 208, 209, 216
Schleicher, Kurt von: 210, 238
Schlesinger Jr., A.: 420, 448
Schlumberger, J.: 15
Schmidt, Carlo: 454
Schmitt, Carl: 172, 201, 220, 221
Schoenbaum, David: 397
Schopenhauer, Arthur: 132
Schwerin, C.: 224
Sedov, Lev: 272
Seignobos, Charles: 71
Serge, Victor: 118, 121, 135, 136, 152, 153, 169, 295, 303–305, 308, 317, 318, 507
Shannon, David A.: 492
Shaplen, J.: 173
Shaw, George Bernard: 165–169, 287
Shils, E.: 453
Shub, D.: 173
Silone, Ignazio: 191, 294, 310, 317, 454, 455
Simon, R.: 224
Sirinelli, Jean-François: 332
Skotheim, Robert A.: 457
Slánský, Rudolf: 422, 434, 435, 445, 480
Slonim, Marc: 73
Smith, Adam: 380
Soare, Iulia: 306
Soljeniţîn, Aleksandr: 127, 308, 366, 395, 469, 494, 502, 507, 509, 510, 519
Soloviov, Vladimir: 114
Sorel, Georges: 101, 186, 187, 278, 323
Sorge, Richard: 355
Sorlin, Pierre: 121
Spender, Stephen: 287, 288
Spengler, Oswald: 201–203, 208, 211, 220
Sperber, Manès: 232, 233, 310
Stahl, H. H.: 85
Stalin, Iosif: 7, 8, 10, 35, 42, 62, 82, 84, 107, 114, 119, 125, 128, 130, 134–137, 145–147, 149–159, 161, 162, 164–169, 172–176, 180, 181, 194–197, 200, 201, 205–209, 212–219, 223, 225, 227–233, 235, 236, 238, 239, 241–244, 246, 249–251, 255, 256, 259, 265, 266, 269–274, 276, 277, 287, 289, 292–296, 298–304, 307, 308, 310, 313–318, 321, 323–325, 330, 335–347, 350–357, 359, 360, 362–375, 382–386, 390–395, 397, 399–401, 403–405, 409, 414, 415, 418, 420, 421, 423, 425, 427–432, 435, 437, 439, 444–449, 451, 452, 457, 460, 462–482, 484–493, 497–502, 504–513, 517, 518, 520–522, 524, 526
Stauffenberg, Claus Schenk von: 498
Stavisky, Serge: 238
Steiner, Marlis: 218
Stendhal, Henri: 22–24, 47
Stéphane, Roger: 430
Stern, Fritz: 204, 208
Sternhell, Zeev: 179, 182
Straschitz, Frank: 196
Strasser, Otto: 216
Struve, Nikita: 366
Sturzo, Luigi: 183
Suhomlin, Vasili: 73
Sun Iat-Sen: 259
Suslov, Mihail: 497

Suvarin, Boris: 73, 101, 103, 112, 113, 120–130, 133, 134, 138, 139, 142, 148, 149, 152–155, 159, 169, 229, 260, 271, 294, 301–304, 310, 317, 330, 435, 471, 477
Suvorov, Victor: 356
Szurek, Jean-Charles: 422

Șalamov, Varlam: 509
Șentalinski, Vitali: 153, 506
Șlapentoh, Dmitri: 81
Șliapnikov, Aleksandr: 118, 125
Șostakovici, Dmitri: 425

Tabouis, Geneviève: 161
Taguieff, Pierre-André: 203
Talmon, Jacob Leib: 254
Tasca, Angelo: 173, 191, 194, 195, 310
Taylor, Telford: 374
Thalheimer, August: 209
Thälmann, Ernst: 209, 212, 216, 217, 234, 306, 309
Thirion, André: 328, 331
Thomas, Albert: 116
Thomas, Hugh: 270, 275, 276, 280
Thomas, Norman: 291
Thorez, Maurice: 231, 234, 239, 245, 246, 283, 309, 348, 349, 416, 426, 473, 492, 493
Tito, Iosip Broz: 398, 428–432, 434–437, 469, 471, 473, 477, 486–492, 512
Tobias, Fritz: 235
Tocqueville, Alexis de: 17, 19, 20, 38, 59, 171
Todd, Emmanuel: 523
Togliatti, Palmiro: 231, 239, 247, 426, 473, 479, 487, 492, 493
Toller, Ernst: 165, 166
Tolstoi, Alexei: 303
Tolstoi, Lev: 496, 509
Tolstoi, Nikolai: 395
Toranska, Tereza: 481
Treint, Albert: 125, 127
Trevor-Roper, Hugh: 203, 288, 454, 455
Trilling, Lionel: 280
Troțki, Lev: 67, 73, 77, 84, 89, 97, 114, 119, 125–130, 134, 135, 139, 140, 145, 148, 149, 152, 155, 159, 164, 165, 167, 207, 213, 215, 227, 271, 272, 274, 290, 294, 296, 299, 300, 302, 317, 320, 329, 430, 432, 463, 464, 469, 475, 477, 490, 513
Truman, Harry: 374, 382, 421, 436, 444, 447, 449, 452
Tuhacevski, Mihail: 256, 274, 396
Turner, Henry Asby: 210

Țarev, Oleg: 272

Ulam, Adam: 230, 521
Ulbricht, Walter: 368, 423, 470, 478, 487
Ungaretti, Giuseppe: 188
Ustrialov, Nikolai: 154, 155

Vaillant-Couturier, Paul: 305
Valentinov, Nikolai: 155
Valois, Georges: 323
Van der Lubbe, Marius: 235, 236
Van Moppès, D.: 232
Variot, Jean: 187
Vassart, Albert: 245
Vassart, Cilly: 245, 246
Văcar, Lucreția: 521
Verdès-Leroux, Jeannine: 442, 514
Vergeat, Marcel: 102
Vidal-Naquet, Pierre: 361
Vildrac, Charles: 294, 303

Vîșinski, Andrei: 158, 256, 319, 434
Vlad, Oana: 185
Vlasov, Andrei: 393–395, 498
Voegelin, Eric: 461
Voroșilov, Kliment: 338, 467, 473, 474, 478

Wagner, Richard: 202
Wallace, Henry: 448
Ward, Stephen R.: 184
Warren, F. A.: 164
Wasserstein, B.: 404
Wat, Alexandre: 399
Webb, Sidney și Beatrice: 164, 165, 168, 169
Weber, Henri: 96, 159, 173
Weber, Max: 53, 132, 133, 170, 332, 334
Weil, Simone: 260–262, 301, 330
Weizmann, Chaim: 177
Wells, Herbert George: 164–168
Werth, Léon: 63
Werth, Nicolas: 432, 469
Weydenthal, Jan B.: 399
Wieviorka, Annette: 375, 417
Wilhelm al II-lea: 50, 53, 58, 61, 66, 68, 90, 142, 315, 371
Willens, Halina: 498
Wilson, Edmund: 292
Wilson, Thomas Woodrow: 63, 65, 66, 385
Winock, Michel: 163, 251
Wittorf, Karl: 209
Wolfe, B.: 94
Wolin, Richard: 202
Wood, Neal: 287
Woodhouse, C. M.: 368
Woolf, Virginia: 287
Wurmser, André: 312
Wyman, D. S.: 404

Young-Bruehl, E.: 455, 456, 460
Yvon: 121, 308

Zemskov, Victor N.: 432
Zinoviev, Grigori: 35, 112, 119, 124, 125, 128, 130, 135, 142, 145, 148, 155, 207, 213, 229, 256, 270, 296, 300, 505

Cuprins

Mulțumiri 5
Prefață 7

1. Pasiunea revoluționară 13
2. Primul război mondial 41
3. Fascinația universală a lui Octombrie 69
4. Credincioșii și dezamăgiții 108
5. Socialismul într-o singură țară 139
6. Comunism și fascism 170
7. Comunism și antifascism 227
8. Cultura antifascistă 284
9. Al doilea război mondial 335
10. Stalinismul, stadiul suprem al comunismului 382
11. Comunismul de război rece 418
12. Începutul sfîrșitului 463

Epilog 504
Indice de nume 529

Recentul studiu al lui François Furet despre „ideea comunistă“ a primit în martie 1995 premiul cărții politice a anului, ceea ce de fapt a cinstit mai mult juriul, destul de perspicace pentru a face o astfel de alegere, decît pe autor. Nu de distincții și titluri mai are nevoie François Furet, fost director la Școala de Înalte Studii Sociale, profesor la Universitatea din Chicago și președinte al Fundației Saint-Simon...

Și titlul și subtitlul delimitează și rotunjesc locul aparte ocupat de carte pe teritoriul studiilor despre comunism.

Trecut: e prima retrospectivă de proporții de la implozia comunismului, apariție rară în vidul de idei ce s-a instalat, de la năruirea Zidului din Berlin, în gîndirea politică din Franța. Pînă acum, nici unul din verbele legate de comunism nu putuse fi conjugat la trecut.

Iluzie: încă din prefață, autorul se explică. După el, comunismul n-a lăsat decît praful și pulberea unor societăți atomizate. Nu poate, în aceste condiții, fi vorba de o istorie a comunismului, ci doar de „iluzia comunismului [care a durat] atîta timp cît Uniunea Sovietică i-a dat consistență și viață“.

Idee, și nu realitate, deoarece comunismul nu a alcătuit un tot, ci s-a prezentat sub două forme politice diferite: la putere, în Est, a rămas secret și închis asupra lui însuși, în timp ce în Vest, unde domnea doar în spirite, a fost public și deschis.

Originalitatea eseului lui Furet stă în faptul că, analizînd iluzia din Vest, îi arată toată răspunderea în camuflarea și în întreținerea solară a realității sumbre din Est... Furet e poate primul care pronunță cu atîta patetică luciditate un *mea culpa* occidental pentru predarea unei jumătăți de continent *colonizării* sovietice.

MONICA LOVINESCU

Foto copertă: LIVIU ANZULATO

ISBN 973-28-0686-9